Dr. Kókai Sándor

A Bánság történeti földrajza (1718-1918)

Nyíregyháza
2010

Dr. Kókai Sándor

A Bánság történeti földrajza (1718-1918)

A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában

Nyíregyháza
2010

A Bánság történeti földrajza c. könyv kiadását a Nyíregyházi Főiskola Tudományos Bizottsága, a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete és az OTKA T 046807 FT2 számú kutatatási program keretében támogatta.

Lektorálta:

Prof. Dr. Tóth József, az MTA doktora, rector emeritus
Prof. Dr. Frisnyák Sándor, az MTA doktora, professor emeritus

Műszaki szerkesztő: **Mikó Tamás**

Az ábrákat szerkesztette: **Dr. Kókai Sándor**
rajzolta: **Mikó Tamás**
Mizsur Bálint

ISBN 978-963-9909-45-8

Kiadó: a Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete

Felelős kiadó:

Dr. Hanusz Árpád
intézetigazgató, egyetemi tanár

A címoldalon: F. Griselini Temesi Bánság térképe

Készítette: Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Kft.
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető igazgató
Debrecen, 2010

Tartalom

I. Bevezetés 5

II. A Bánság fogalma, határai 13

III. A Bánság természeti-környezeti adottságai, erőforrásai 17

1. Domborzati-, geomorfológiai adottságok, sajátosságok 18

2. Éghajlati, növényföldrajzi és talajtani adottságok, sajátosságok 23

3. A Bánság vízrajzi adottságai, sajátosságai 31

IV. A Délvidék társadalmi-gazdasági folyamatai 1718-ig 37

1. A Duna-Tisza-Maros térsége a magyar honfoglalás előtt 37

2. A Délvidék a középkori magyar állam keretei között (896-1552) 40

3. Temesvár helye és szerepe a Délvidéken 44

4. A török hódoltság kora (1552-1718) 46

V. A Temesi Bánság társadalmi-gazdasági jellemzői és sajátosságai (1718-1779) 51

1. A Temesi Bánság mint önálló régió 51

2. A Bánság népességföldrajzi jellemzői és sajátosságai 55

3. Az etnikai térszerkezet alakulására ható tényezők 58

4. A német hegemónia évtizedei, azaz a sváb honfoglalás 66

5. A gazdasági élet jellemzői 69

6. A Bánság településhálózatának fejlődése, sajátosságai 87

VI. A Bánság helyzete a vármegyei közigazgatás visszaállítása és a kiegyezés között (1779-1867) 91

1. A Bánság etnikai térszerkezete 92

2. Az etnikai identitás változásai, a kulturális sokszínűség évtizedei 100

3. A Bánság gazdasági fejlődésének elemei 104

4. A településhálózat fejlődése 138

VII. A Bánság helye és szerepe a dualizmus kori Magyarországon (1867-1918) 159

1. A demográfiai folyamatok sajátosságai a Bánságban 159

2. A Bánság etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai 162

3. A Bánság etnikai térszerkezete a XX. század elején 173

4. A bánsági interkulturalizmus évtizedei 189

5. A Bánság gazdasága a dualizmus kori Magyarországon 193

5. 1. Mezőgazdaság 195

5. 2. A Bánság bányászata és kohászata 240

5. 3. A Bánság gyáriparának fejlődése, jellemzői és sajátosságai 244

5. 4. A bank- és pénzügyi élet fejlődése 253

5. 5. A közlekedéshálózat fejlődése 259

6. A Bánság településhálózata, urbanizációja és térszerkezete 268

VIII. A Bánság, mint a történelmi Magyarország sajátos régiója különböző szemléletek tükrében 293

1. Természetföldrajzi szemléletű elképzelések 294

2. Társadalomföldrajzi szemléletű elképzelések 295

3. Komplex területfelosztási kísérletek 302

IX. Realitás vagy illúzió: a Bánsági Köztársaság (1918-1919) 309

X. Összegzés 319

XI. Summary 341

XII. Függelék 367

XIII. Felhasznált irodalom 406

I. Bevezetés

Az 1990-es években a magyar tudomány egészét érintő *paradigmaváltás* a geográfiában is markánsan éreztette hatását. Az új szemléletet képviselő társadalomföldrajz megjelenésével és megerősödésével egyidejűleg jelentek meg azok a régi-új diszciplinák (kulturális földrajz, történeti földrajz, vallásföldrajz, egészségföldrajz stb), amelyek tematikájuk körülhatárolásával, módszereik kidolgozásával ma is keresik az önállósulás útját, lehetőségeit. Megjelenésük a tudomány egészének, ezen belül az egyes tudományágak, szakterületek újraértelmezésének időszerűségét is felszínre hozta, illetve folyamatosan felszínen tartja *(Tóth J. 1990, 2001)*. A folyamat nem izolált, azaz nem csak a magyar geográfiára korlátozódó jelenség, a pezsgés és szellemi megújulás differenciáltan, de áthatja a tudomány egészét. *A társadalomföldrajz szakterületén a legdinamikusabb fejlődés a kulturális földrajz és a történeti földrajz esetében érzékelhető.* E tény annak ellenére sem vonható kétségbe, hogy az új, de régi gyökerekkel rendelkező diszciplinák kutatási területeinek és módszereinek értelmezésében sincs teljes nézetazonosság *(Tóth J. 2001)*.

A geográfia és ezen belül a történeti földrajz alapvető jellegzetességéből, szintetizáló mivoltából fakad, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok idő- és térbeli vizsgálatához a segéd- és rokontudományok által feltárt kutatási eredményeket is beépíti és szintetizálja *(Frisnyák S. 1990, Tóth J. 2001). A több szempontú megközelítésen alapuló vizsgálatok természetszerűen együtt járnak az interdiszciplinaritás felerősödésével* és a korábbi kutatási eredmények kiegészítésével, revideálásával és más szempontú szintézisével. Ennek következménye, hogy a geográfián belüli szaktudományok, illetve a geográfiához kapcsolódó más tudományterületek esetében a kutatási módszerek, valamint a vizsgálat tárgyának adaptációja, egymásba simulása figyelhető meg.

Az e kötetetben közzétett kutatás a történeti földrajzi meghatározottság mellett az interdiszciplinális megközelítés vállalása a társadalomföldrajz eszköztárának és módszereinek alkalmazásával. A *Bánság* az a *történeti, politikai, gazdasági és földrajzi régió*, melynek XVIII-XIX. századi fejlődési sajátosságai számos olyan földrajzi (pl. természeti, kulturföldrajzi, társadalmi stb.), településhálózati (pl. urbanizáció, településszerkezet, térszerkezeti stb.), gazdasági (pl. helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában, a munkamegosztás mélysége és regionális kapcsolatrendszere stb.), szociálgeográfiai (pl. gazdasági és politikai asszimiláció, belső és külső migráció stb.), etnikai (pl. etnikai térszerkezet területi változásai, etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontakt zónáik kialakulása és fejlődése stb.), történeti (pl. politika- és gazdaságtörténeti stb.) és regionális (pl. regionalizáció és regionalizmus érvényesülése, regionális önállóság stb.) problémát vetnek fel, melyek tudományos feldolgozása nem

tisztázott megnyugtató módon, komplex feltárása és szintézisbe foglalása pedig még várat magára.

A fenti problémák megoldatlansága szolgált kiindulópontul kutatásaim kezdetén, amelynek célja *a Bánság helyének és szerepének bemutatása a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában és regionális tagoltságában.* E könyvben, eddigi történeti földrajzi aspektusú kutatási eredményeimet összegzem és adom közre. Természetesen a Bánság történeti földrajza sem azonos a Bánság történetével és még kevésbé az itt élő nemzetiségek külön-külön megfogalmazott történelmével.

A kutatás során szembesültem azzal a ténnyel, hogy kevés olyan tanulmány készült, amely a történelmi Magyarország egy-egy tájegységének vagy régiójának átfogó társadalmi és/vagy gazdasági elemzését, sajátosságát nyújtja, különösen szegény e tekintetben a Bánságról készült művek jegyzéke.

A rendelkezésre álló források bemutatásakor részletesebben foglalkozom a magyar geográfusok eddigi eredményeivel, hiszen munkám célkitűzése és eredményei azokkal szorosan összefüggnek. Áttekintésemet részben a Bánság egészéről, részben a regionális összefüggéseket és specifikumokat hangsúlyozó munkákra korlátozom, elsősorban azokra, melyek az általam is vizsgált korszak problémakörét érintik és csak kivételes esetben említek, olykor nagyon értékes, de inkább helytörténeti jellegű és jelentőségű monográfiákat. A magyar geográfusok és történészek közül az utóbbi időben már többen felismerték *(pl. Tóth J. 1997, Beluszky P. 2008, Csüllög G. 2005, Gulyás L. 2008, Marjanucz L. 2003 stb.)*, hogy a *Bánság önálló régió*. Különös és egyben sajátos helyzetét értelmezni és értékelni kell, nem utolsó sorban azt, hogy a vizsgálatok nem egyszerűsíthetők le a történelmi Magyarország makrorégióinak relációjára, különösen néhány külső jegy megragadásával. A Bánság, mint puffer zóna közismert sajátosságokkal is rendelkezett (pl. áramlási kapu, gyűjtő- és elosztó csomópontokkal, kulturális ütközőtér stb.), azonban kevesebb figyelem irányult a régió belső jegyeinek mélyebb (pl. népességszám változás okai, etnikai összetétel sajátosságai, kulturák egymás mellett élése, interkulturalizmus stb.) magyarázatára és napjainkig ható elemeinek kutatására.

Az 1960-as és 70-es években a Kárpát-medencei gazdaság egészéről szóló művek mellett már megjelentek a gazdaság egy-egy szektorát sokoldalúan, több szempontból és különböző módszerekkel vizsgáló kutatási eredmények *(pl. Berend T. I. – Ránki Gy. 1972, Gunst P. – Hoffmann T. 1976, Berend T. I. – Szuhay M. 1973, Katus L. 1978, Hanák P. 1978 stb.)*. Mindezek ellenére a történelmi Magyarország utolsó fél évszázadával foglalkozó történészek és geográfusok még nem tárták fel a magyar társadalom és gazdaság, ill. az egyes társadalmi rétegek és gazdasági ágazatok regionális szerkezetét, jelentőségét.

A két világháború között és a második világháború után a Bánság kutatás – érthető okok miatt – elhanyagolt területe volt a geográfiai és történeti munkáknak, a polgári múlt feltárása csak néhány tudós elszigetelt törekvése

maradt *(pl. Milleker F. 1925, Milleker R. 1928, Kovách G. 1996, Jakabffy E. 1920, Jakabffy E. – Páll Gy. 1939, Karakasevich 1942, Juhász K. 1930-47, Buchmann K. 1936 stb.)*. Az 1980-as évek közepétől megszaporodtak a Bánság kutatáshoz kapcsolódó publikációk mind társadalmi-gazdasági, mind történeti vonatkozásban *(pl. Kalapis Z. 1979, Kocsis K. 1983, Ormos M. 1983, Pál Á. 2001, 2003, Kristó Gy. 1998, Kladiva O. 1997, 2008, Blazovich L. 1986, Gulyás L. 2005, Vofkori L. 1994, Tövissi J. 1996, Pozsár V. 2005 stb.)*. E munkák nagy része azonban csak a Bánság egy részével (Szerb- ill. Román-Bánság), vagy részkutatásokkal foglalkozott, hiányzott a komplexitásra való törekvés, számuk azonban még így is nagyon kevés.

A fenti megállapítás mindazok ellenére igaz, hogy például a tübingeni Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde intézet könyvtára 696 olyan könyvvel, folyóirattal és egyéb periodikával rendelkezik, amelyek a Bánság/Bánát kérdésköréhez kapcsolódnak. Alexander Krischan 1993-ban megjelent könyvében (Deutsche Beitrage zur Banater Histographie 1860-1980) pedig már olyan életrajzokat *(pl. Leo Hoffmann, Dr. Ludwig Baróti Grünn, Dr Teodor Ortvay-Orthmayer stb.)*, valamint e szerzők cikkeinek és tanulmányainak (688 db) címét és tartalmát közölte (144 oldalon keresztül), akik a Bánság kutatásához is kapcsolódtak 1860-1980 között.

A történeti előzményeket áttekintve főként azokkal a német, szerb és román nyelven írt művekkel foglalkozom, amelyek a Bánság 1718 utáni fejlődési sajátosságait taglalják vagy érintik. A XVIII. század végétől szórványosan megjelenő összefoglaló munkák tárgyát a kor Habsburg Birodalmának története képezte. Az elérhető és tanulmányozható könyvek egy része általános áttekintést nyújt, elhelyezve a Bánságot a Habsburg Birodalom kereteiben, kiemelve néhány specifikumát. A XVIII. századi társadalmi-gazdasági viszonyokat elemző, a huszadik században született írások közül kiemelkedik Jozef Kallbrunner (1958), Erik Roth (1988), Sonja Jordan (1967), Waldemar Mayer (2008) és Alexander Krischan (2007) munkája. A legrészletesebb és legjobb elemzést Jozef Kallbrunner (1881-1951) adta, aki kilenc fejezetben (pl. Bevölkerungspolitik, Kirchenpolitik stb.) elemezte az ún. császári Bánság (1716-1779) társadalmi-gazdasági viszonyait. Ugyanezt tette Alexander Krischan is. Erik Roth rövid általános áttekintés után két fejezetet szentelt az 1763-65 és az 1765-69 közötti telepítések történetének, majd az ötödik fejezettől Milleker Félix (1925) munkájára alapozva részletesen elemzte a Bánsági Határőrvidék falvait. Sonja Jordan a III. Károly időszakában meginduló merkantilista gazdaságpolitika bánsági eredményeit értékeli Mária Terézia trónra kerüléséig. Valamennyi elemzés hibája, hogy csak egy-egy rész problémakört tárt fel – szubjektív nézőpontból –, a bánsági svábok civilizátor szerepét hangsúlyozva, ugyanakkor nem tudnak közös nevezőre jutni alapvető kérdésekben sem, például a német telepesek számát tekintve (pl. Alexander Krischan=43201 fő 1770-ig, Waldemar Mayer=57000 fő 1770-ig stb.).

A Bánság kutatásával foglalkozó német nyelvű könyvek és tanulmányok több mint fele a telepítésekkel és ezen belül a helytörténethez kiválóan használható, az egyes településekre érkezők számáról, idejéről és a családfők nevéről, foglalkozásáról tájékoztatnak. A teljesség igénye nélkül kiemelem Franz Wilhelm és Jozef Kallbrunner közös munkáját (1939/40), amely 1749. július 5. és 1803. június (!) között mintegy négyszáz oldalon keresztül sorolja az egyes településekre érkezetteket név szerint. E tekintetben említést érdemel Edgar Aldag (2006) könyvsorozata (pl. Familienbuch der Stadt Lugosch), amelyben napjainkig 61 bánsági település adatait közölte. Hasonló szellemben íródott Anton Kramer és Josef Kupi (1987) könyve (Gesichte einer deutschen Gemeinde im Banat) Új-Pécs történelméről.

E munkák tanulmányozása során arra a meggyőződésre jutottam, hogy alapvetően különböznek attól a Bánság szemlélettől és vizsgálattól, amelyet elvégezni kívántam, így zömmel a helytörténet kereteibe illeszthetők.

Nem jobb a helyzet, ha a román nyelven írt könyveket és kiadványokat forgatjuk, amelyek mind tárgyukban, mind szemléletükben és módszereikben alapvetően különböznek attól a vizsgálattól, amely eddig megszokott volt és elfogadottá vált. Adrian Bejan (1995) például régészeti leletekkel bizonyítja a daco-roman kontinuitást, miközben saját maga is kénytelen elismerni, hogy a i. sz. III.-IV. századi régészeti leletek (több mint száz ilyet említ a Bánság területén) után az V-VIII. században hiány volt, alig 15 régészeti leletet azonosított. Mindezek szellemében a későbbi korszakok régészeti leletanyagát is csoportosítja. Costin Fenesan (1997) és Doru Radosav (2002) a Temesi Bánság XVIII. századi történetét elemzi, német szerzők másodközlései alapján, nem lépve túl azok információ gazdagságán, néhány érdekes fejezettel azért találkozunk (pl. Discursul oficial al intrarelor imperiale). Remus Cretan (2006) a Román-Bánság multikulturális és multietnikus sajátosságait elemzi, különös hangsúlyt fektetve a bánsági Román Határőrvidékre és Krassó megyére, ahol a XIV.-XVI. század között (!) tíz privilégizált, autonóm kerület létezett (district autonom=Mehadia, Almaj, Sebes, Faget, Berzava stb.) és egy nem privilegizált terület (district noprivilegiat= Fardea), melyek a szerző szerint 1718 után is fennmaradtak, őrizve a románság önállóságát és identitását.

A szerb források viszont nem győzik eleget hangsúlyozni, hogy a Délvidékre, mint nemzet érkeztek a XVII. században. E tekintetben sem érthetek egyet a szerb történészek *(pl. Mikavica 2005, Gavrilovic 2003 stb.)* tanulmányaiban leírtakkal, mely szerint 1690-ben a rácok (szerbek) már nemzetként érkeztek és kaptak kiváltságokat I. Lipóttól. Meggyőződésem, hogy a kiváltságokat a Délvidékre települő szerbek, mint nép kapták. Arról nem is beszélve, hogy a nemzetté válás folyamata a fejlettebb Nyugat-Európában sem kezdődött el az 1600-as évek végéig. Nem véletlen, hogy a későbbi Habsburg uralkodók egyike sem értelmezte nemzeti kiváltságként a korábban megadott és nem a szerbek által kiharcolt jogokat, különösen nem területi elkülönülés

vonatkozásában, miként a szerbek is csak ideiglenesnek tekintették délvidéki jelenlétüket. I. Lipót – valószínűleg – a török kiszorítása során a szerb nép megnyerésének egyik stratégiai-taktikai lépéseként értelmezte és értette a kiváltságokat.

A történelmi Magyarország földrajzával foglalkozó valamennyi második világháború előtti magyar geográfus vázlatosan érintette a Bánság sajátosságait – mind természeti, mind társadalmi-gazdasági vonatkozásban – Hunfalvy Jánostól (1872) Cholnoky Jenőig (1935).

A XX. század első felében kutató geográfusaink közül Fodor Ferenc (1924, 1929) és Prinz Gyula (1938) elsősorban a természetföldrajzi adottságok alapján vizsgálták a *magyar gazdaság* térszerkezetét. Kemény György közgazdász 1917-ben megjelent tanulmánya a birtok- és népesedési viszonyokat, valamint a növénytermelés regionális szerkezetét mutatta be részletesebben. Valamennyien a földrajzi környezet által determinált gazdálkodás jellege alapján differenciáltak. Az egyes régiók eltérő tájegységei között fennálló földrajzi munkamegosztást és ennek megnyilvánulását, azaz az anyagi javak áramlását – Kárpát-medencei relációban – jelenítették meg. Fodor Ferenc 1924-ben megjelent könyvében, melyben felhasználta Kemény György dolgozatait, a Bánság három megyéjét három eltérő tájtípusba sorolta (Torontál=Alföld, Temes=Királyhágón inneni hegyvidék, Krassó-Szörény=Királyhágóntúli hegyvidék), mindezek ellenére a Kárpát-medence legjobb korabeli *mezőgazdasági tájhasználati* térképét alkotta meg. Az újabb mezőgazdasági regionaizációs kísérletek egyikeként megemlítem Nagy Mariann (2003) munkáját, amely matematikai módszerek sokoldalú igénybevételével nyújt széleskörű kitekintést, elhelyezve a Bánság mezőgazdaságát is a XX. század eleji magyar mezőgazdaság regionális szerkezetében.

A dualizmus kori *Magyarország iparát*, mindazok ellenére, hogy bőséges statisztikai adatokkal rendelkezünk *(pl. Szalkay G. 1847, Mérei Gy. 1875 stb.)*, még ma is eltérő módon értékelik. Különösen az 1950-es évektől erősödött fel az a kutatási prioritás, amely a Nyugattól való lemaradásunkat elemezte *(pl. Berend T. I. – Ránki Gy.1955, Gyimesi S. 1975)*. Csak az 1970-es évektől bontakozott ki reálisabb értékelés *(pl. Kövér Gy. 1979, Heckenast G. 1991 stb.)*.

A történelmi *Magyarország kereskedelmi és pénzügyi helyzetét* a korabeli adatok *(Varga Gy. 1880, 1913; Népszámlálási adatsorok, Gazdasági statisztikák stb.)* tükrében ma is másként ítélik meg a kutatók *(pl. Bácskai V. 1984, 1988, Gál Z. 1997, 2008)*. Gál Zoltán a pénzügyi szerepkört az ún. jelentőségtöbblet alapján értékelte a Tiszántúl (1997) és a történelmi Magyarország (2008) pénzügyi központjait illetően. Bácskai Vera (1984) véleménye szerint a kereskedelmi szerepkör Magyarországon más jellegű és jóval fontosabb tényezője volt a központok (piacközpontok) kialakulásának, mint a nyugat-európai országokban. Véleménye szerint a kisebb központok piacának jellegét és jelentőségét igen sokszor nem a város és a falu egymásra

utaltsága határozta meg, hanem a település vidékén nagy tételekben keresett mezőgazdasági termékek bősége, a településeknek a főbb kereskedelmi utakhoz vagy fő kereskedelmi központokhoz, azaz a nagykereskedelemhez való kapcsolódása. A városok vonzáskörzetének (tiszta, megosztott) történeti kutatásánál a kiskereskedelmi szerepkör került Bácskai Vera vizsgálatának középpontjába, az 1828. évi adatbázis alapján.

A *magyar közlekedéshálózat* jellemzőit és sajátosságait a korabeli térképek *(pl. Görög D., Lipszky J., Neu ezredes stb.)* és elemzések *(pl. Magda P. 1819, Fényes E. 1851, Tenczer K. 1848, Márton Gy. 1914, Mokry E.1880 stb.)* mellett újabb monográfiák és feldolgozások *(pl. Hanzély J. 1960, Ihrig D. 1973, Képessy J. 1873, Korompai G. 1987, Palkó A. 1979, Majdán J. 2000 stb.)* teszik teljessé, olykor a legapróbb részletekig *(pl. Lászlóffy W. 1982, Pécsi M. 1983 stb.)*.

A Kárpát-medence *társadalmi sajátosságait és településhálózati jellemzőit* a XIX. századi országleírások *(pl. Magda P., Fényes E., Keleti K. 1873 stb.)*, a Bánsághoz kapcsolódó elemzések *(pl. F. Griselini 1780, Borovszky S. 1909, 1911 stb.)*, valamint az egyes elemeket kiemelő résztanulmányok *(pl. Milleker B. 1915, Milleker R. 1928, Juhász K. 1930-1947 stb.)* sorozata egészíti ki. E tárgykörben elég utalnom arra a polémiára, amely az 1920-as évektől bontakozott ki az alföldi agrárvárosok (oppidumok) szerepét és jelentőségét illetően, eltérő városképi, gazdasági és társadalmi struktúrájukból kiindulva. Ebben szerepet játszott az az ismert körülmény is, hogy az egyik elterjedt nézőpont (jogi szemlélet) szerint a nyugat-európai országokkal ellentétben a tőkés fejlődés Magyarországon nem járt együtt rohamos urbanizációval. Véleményük szerint a robbanásszerű városfejlődés, a modern város jellemzői szinte csak Budapesten jelentkeztek, látszólag érintetlenül hagyva a vidéki Magyarországot. A másik irányzat (funkcionális szemlélet), mely szerint az urbanizációs folyamatok mind a történetileg hossszabb városi múltra visszatekintő, mind a XIX. század végén városi rangra emelkedett településeket (törvényhatósági és rendezett tanácsú városok) elérték és átalakították, csak a XX. században gyökeresedett meg a magyar urbanizációs kutatási szemléletekben *(pl. Thirring G. 1911, Mályusz E. 1928, Erdei F. 1974, Gyimesi S. 1975, Bácskai V. 1971, 1984, Tóth J. 1983, 1988, 1997, 2001, Beluszky P. 1974, 1999, 2008 stb.)*.

Valamennyi kutató a mezővárosok nyugat-európai sajátosságoktól eltérő, de ettől még urbanizált jellegét emelte ki, emiatt azonban éppen a Bánság városhálózata „lógott ki", tele volt alföldietlen vonásokkal, így a kutatók vagy kizárták az Alföld területéből *(pl. Beluszky P. 2001.)* vagy jobb esetben másságát említették egy-két külső jegy alapján. Néhányan *(pl. Erdei F. 1974, Tóth J. 1988, Csatári B. 1983 stb.)* azonban már hangsúlyozták a bánsági városhálózat kutatásának szükségességét. Részletes vizsgálatokat azonban nem végezhettek, így nem történt meg a bánsági városok hierarchizálása és

térszerkezeti kapcsolataik feltárása sem. A bánsági városhálózat, mint önálló kutatási téma nem jelent meg vagy marginalizálódott a szakirodalomban.

A bánsági vizsgálataim *első fázisában* a történeti földrajzi kutatások és a történeti statisztikai elemzések hagyományos módszereit alkalmaztam. A IV. fejezet az e forrásokból merített alapvető adatok hagyományos elemzését tartalmazza, bemutatva, hogy meddig és milyen következtetésekre juthatunk. A historiográfiai előzmények ismertetésénél áttekintésemet csak a regionális kapcsolatok bemutatására korlátoztam. Az V. fejezettől kezdődően azonban *kutatásaim során nem csak a korabeli Bánság történelmi-földrajzi viszonyait kívántam rekonstruálni, hanem olyan analízisen alapuló szintézis alkotásra törekedtem, mely több időkeresztmetszethez kapcsolódó folyamatelemzéssel tárható fel, a korábban is ismert adatok bázisán. Az elemzést a történelmi-földrajzi tér egyes elemeinek (pl. természeti környezet, ökológiai feltételek, demográfiai, etnikai, gazdasági, település-szerkezeti stb.) értékelése után objektív – a korabeli állapotokat tükröző adatsorok, térképek, ábrák, táblázatok – források elemzésével végeztem.*

Az érdeklődésem középpontjában nem csak az egyes társadalmi-gazdasági mutatók kerültek, hanem az egész *Bánság helye és szerepe a történelmi Magyarországon* és ez óhatatlanul magával hozta a kutatás kiterjesztését mind országos, mind a társadalmi-gazdasági fejlődés más-más lépcsőfokán álló mikroregionális méretekben. A lokális sajátosságokon túllépve minden lehetőséget megragadtam *a bánsági specifikumok kiemelésére,* általában országos összehasonlításokat alkalmazva. A vizsgálatok középpontjában az *önálló* és *egységes Bánság* állt és az itt lejátszódó folyamatok elemzése, ami szemléleti és módszertani tekintetben is változást jelentett. Nem önmagában, hanem mikro- és makro régióival, körzeteivel, településeivel – ezek sajátosságaival – együtt kutattam még akkor is, ha óriási eltérések mutatkoztak. Az Alfölddel való szoros kapcsolatot és kölcsönhatást kiemelten kezelve vizsgáltam és mutattam be e régiót. *A szemlélet és módszer ilyen összekapcsolását még ritkán sikerült a korábbi Bánsághoz kapcsolódó tanulmányok szerzőinek megvalósítani.* Inkább egy-egy szempont dominánsá válásáról és ennek megfelelően a földrajzi, a szociológiai, a demográfiai, a civilizáció történeti, az etnikai vagy éppen a gazdaságtörténeti irányultságokról lehet csak beszélni. E munkák szemléletmódjukban, módszereikben legalább olyan mértékben kapcsolódnak a felsorolt rokontudományokhoz, mint a földrajztudományhoz. Ezek egyike közé sorolhatjuk például Mózes Mihály dolgozatát, aki arra tett kísérletet, hogy egyszerre több régiót (Erdély, Bánság, Tiszántúl) hasonlítson össze, illetve helyezzen el a gazdaság egészében. A gazdasági szemléletű dolgozata specifikus, alapvetően a mezőgazdaságra koncentrál. Értékelését nagy mennyiségű statisztikai adat feldolgozásával támasztotta alá, az adatok elemzésével a régiók közötti összehasonlításra helyezte a hangsúlyt, de nem kezelte egységes régióként az eltérő táji

specializációkra alapozódó bánsági mezőgazdasági struktúrát, és nem emelte ki a munkamegosztás során kialakult bánsági specifikumokat.

Napjaink történeti földrajzi *(pl. Frisnyák S., Dobány Z., Csüllög G. stb.)* és regionális földrajzi kutatói *(pl. Tóth J., Baranyi B., Gulyás L., Süli-Zakar I. stb.)* is, *az eltérő természeti és termelési adottságokkal rendelkező, de egységes régiók kutatására és az egyes régiók belső munkamegosztási specifikumaira helyezik a hangsúlyt*. E könyvben *olyan Bánság kép megrajzolására törekedtem, mely lehetővé teszi a különböző korszakok, a Trianon óta különböző bánsági részek, illetve a ma különböző társadalmi-gazdasági fejlettségű területek korábbi közös kritériumainak és eltérő jegyeinek meghatározását.* E célomat csak úgy tudtam elérni, hogy az adatbázisomat az 1910. évi közigazgatási beosztásnak (megye, járás, törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok stb.) megfelelő alaptérképeken és táblázatokban mutatom be, függetlenül attól, hogy mely időkeresztmetszetre készült az analizálás és szintézis alkotás. E tekintetben feltétlenül fontosnak éreztem a Függelék beillesztését, mely alapján 2002-ig nyomon követhetők azok a társadalmi-gazdasági változások (járási és települési szinten), amelyekben ott tükröződnek a sajátos bánsági válaszok a XX. századi kihívásokra és próbatételekre, kutatásom eredményeként ezek megértetésére is törekszem.

A könyv e tekintetben is hiánypótló, a bánsági modern regionális szemlélet olyan alapköve, mely nélkül nem tervezhető a Bánság közös jövője sem lokális, sem eurórégiós összefüggésben. *E könyvben megtalálható információbázis alapján nem kérdőjelezhetőek meg a történeti előzmények, a Bánság egysége, önálló, sajátos arculata, mely minden tekintetben különbözött a környező makrorégióktól (Bácska, Erdély, Szerbia) és mindez ma is entitásként él* a bánsági emberek tudatában, utalva arra, hogy a korábban néhány általános jellemző alapján kialakított Bánság-kép egyoldalú. Ez *elvezethet a történeti Bánság fogalom revíziójáig és az ún. Bánság-szindróma átfogóbb* megértéséig.

Véleményem szerint a Bánság strukturális elemeinek azonossága és különbözősége az egyik legfontosabb elem és kapcsolatrendszer, amely ugyan minden korszakban változott és átalakult, de napjainkig megszüntetve megőrizte a másságát, melyre a régió jövőjének egy-egy szegmense alapozható. Napjainkban a Bánság különböző részei eltérő jellegűek, gazdaságúak és fejlettségűek, amely az elmúlt évszázadok társadalmi munkamegosztásának és politikai-gazdasági változásainak az eredménye. Változó jelenségcsoportokkal, településekkel és társadalmi-gazdasági struktúrákkal jellemezhető, melyek pozitív hatása a távolabbi területekre, országrészekre és régiókra napjainkban is társadalmi-gazdasági és politikai befolyást gyakorolhatnak.

A kutatást a sajátos politikai struktúrára, a kulturális-építészeti és/vagy művészeti specifikumokra, az itt élők műveltségi fokára is ki lehetett volna terjeszteni, azonban e szerepkörök tartalmára és hatósugarára vonatkozó információk bősége szétfeszítette volna e könyv terjedelmi korlátait.

II. A Bánság fogalma, határai

A mindennapi életben a táj és az ember közötti kapcsolatot azzal a kérdéssel szoktuk megállapítani, hogy ki hová valósi? A válaszok hallatára általában helyes képzeteink keletkeznek az illető szülőföldjéről, származási helyéről. A Bánság esetében a fenti kapcsolat nem ilyen egyszerű.

Egyrészt azért, mert a különböző makro- és mezorégiók, tájak, területek, egyedi földrajzi objektumok elnevezése történetileg többször változott és ismétlődött a Kárpát-medencében az elmúlt évezredek során. Nem véletlen, hogy még a neve körül is bizonytalanság van. *Sokan Bánátot mondanak, egyesek a Tisza-Maros szögére zsugorítják, mások a Temesköz névvel illetik, hibásan. A Bánság nem két folyó (pl. Temes-Duna, Temes-Tisza, Temes-Maros stb.) által közrefogott terület az egyik, vagy mindkét határfolyó nevével.* A Temes félkörívben folyik keresztül a Bánság közepén *(Jakabffy I. 2009)*. Meg kell tehát különböztetnünk a Bánság és a Temesköz területét és fogalmát egymástól, melyet gyakran szinonim fogalomként használnak. Azon túlmenően, hogy a Temesköz elnevezés helytelen, hiszen a Temes folyó nagyjából középen szeli át a Bánsági-alföld területét – így azt sem tudjuk, hogy a folyótól északra vagy délre lévő területekre használjuk az elnevezést –, maga az elnevezés csak a Bánság egy kisebb területére értendő és értelmezhető *(Jakabffy I. 2009)*.

Másrészt azért, mert a Bánság fogalmát az egyes tudományterületek kutatói más-más módon és kiterjedésben határozzák meg. Nyilvánvaló, hogy e régió körvonalazásához sem elégséges a földrajzi tényanyag. Tekintetbe kell venni a jelenségek hátterében meghúzódó néprajzi, életföldrajzi, néptörténeti tényeket csakúgy, mint a nyelvi, a politikai, a felekezeti, az igazgatási határokat, a korábbi vagy újabb tartományi különállás jellegét is. Magyarország történeti topográfiájában számos táj és területi egység térbeli lehatárolása nem pontosan definiált. A történelmi Magyarországon nem vonható kétségbe Erdély, Horvátország és Szlavónia tartományi múltja és a Dunántúlnak is van Pannónia provinciától kapott öröksége *(Hajdú Z. 2003)*. Nagyságrendileg ebbe a felsorolásba illeszkedik az Alföld, a Felföld és a Délvidék /Alvidék/ is, de a korábbi történelmi korokban a tartományi előzményeik korántsem olyan egyértelműek, mint az előbbieké, ha egyáltalán megfogalmazhatóak.

A Bánság fogalmának használata is ebbe a problémakörbe tartozik. *A Bánát, a Banatus Temesiensis latin szószerkezetben szereplő Banatusból szóvégelhagyással keletkezett. A német Banat is ebből ered, amely 1748-ban Temesvári Bánát alakban megjelent a magyar írásbeliségben, majd tájnévként a szerb és román nyelvben is gyökeret eresztett (Kiss L. 1980)*. Tudatos magyar kutatók azonban mindig is a középkorban már használatos Bánság elnevezéshez ragaszkodtak, így Galgóczy Károly 1855-ben megjelent művében.

A Bánság földrajzi és kulturális egységet képez a Bácska és a történelmi Erdély között. A Bánság romániai részét ugyanakkor a mai szóhasználat szerint

általában a tágabb értelemben vett Erdély részének tekintik, hasonlóan a Partiumhoz. Azonban mind a Bánság, mind a Partium rendelkezik olyan társadalmi-gazdasági-települési sajátosságokkal – az egyértelmű természet földrajzi különbségek mellett –, melyek elkülönítik a Kárpát-medence más régióitól, így Erdélytől is. A Bánság síksági részét a középkorban Temesköznek nevezték (e tájnevet használta legszívesebben Kálmány Lajos /1882/ a vidék néprajzi felfedezője is), amely ekkor sűrűn lakott táj volt, de már XIV. század végétől a török veszéllyel megindul a termelő erők pusztulása.

A néprajz- és a történettudomány művelőinek egy része szerint a középkorban soha sem volt itt önálló bánság. Véleményük szerint a XV. századtól a temesi főispán a déli határvidék katonai parancsnokságával volt ugyan megbízva (pl. Hunyadi János, Kinizsi Pál stb.), de báni címet nem kapott és nem viselt. A Temesi Bánság elnevezés csak 1718-1778 között és 1849-1860 között (ekkor: Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven a Bácska és Szerémség egy részével együtt) volt használatos, és ekkor is csak a közigazgatásban.

Mindezek ellenére *a Bánság olyan történeti, politikai és gazdasági régió volt, amelynek XVIII-XIX. századi fejlődése sajátos társadalmi-települési, etnikai, néprajzi és kulturális arculatot adott e vidéknek.* Gazdasági egységét mutatja, hogy a Kárpát-medence mindhárom jellegzetes tájtípusa szoros kapcsolatrendszerbe került egymással a jól működő földrajzi munkamegosztás alapján, az eltérő tájtípusok termékfeleslegét is bekapcsolva a gazdaság vérkeringésébe.

Néprajzilag és etnikailag a Bánság nagyobb része – a Temesköz (más néven Bánsági-alföld) – az Alföldhöz tartozó sík vidék, míg a terület délkeleti részét a Bánsági-hegyvidék foglalja el, mely önállóan nem jelenik meg a magyarság néprajzi tájai között (Kósa L. 1978). Minden tájhoz hozzákapcsolhatunk valamilyen lelkiséget, történelmi személyiséget, híres költőket stb., csak a Bánság jelent kivételt, pedig az etnikai-nyelvi tarkaság a Bánság egyik igazi ékessége. Az európai három fő nyelvcsalád itt találkozik egymással (germán, latin, szláv) és a magyarság, mint a negyedik európai nyelvcsalád tagja sorakozik a többi mellé.

Gulyás L. (2008) és *Bak B. (1983)* úgy használja a Bánság fogalmát, hogy: „északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna folyók határolják le, míg keleti határa a Vaskapu-szorost a Marossal összekötő merőleges vonal, mely megyékre levetítve Temes, Torontál és Krassó-Szörény területét foglalja magába". Ez teljes mértékben lefedi az 1718-78 közötti Temesi Bánság területét, és az 1910. évi közigazgatási beosztás alapján a fenti három vármegye 39 járását, törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városait. E határvonalakat használom és fogadom el magam is, kizárva a régióból Arad, Hunyad ill. Bács-Bodrog, Csanád és Csongrád vármegyéket *(1. ábra)*.

Meg kell még különböztetnünk a Bánság és a Délvidék területét és fogalmát is egymástól. A Délvidék korábban kialakult és tágabb történeti fogalom,

melynek részletes bemutatásától eltekintve a XIX. század végére kialakult regionális térfelosztásban elfoglalt helyét emelem ki. *Tóth J. (1997)* és *Baranyi B. (2004)* megfogalmazása szerint: „e terület a Nagyalföld tájegységen belül a Tisza és a Maros folyók összefolyásának tágabb környezetében Temesvár, Szeged és Arad központokkal a XIX. század végén kezdett átalakulni funkcionális térré, azaz ekkor kezdett formálódni egy régió, amelyet Délvidéknek neveznek. A történelmi Magyarország vármegyéit tekintve e régió kiterjedt Bács-Bodrog, Temes, Torontál, Krassó-Szörény vármegyékre, valamint Csongrád, Arad és Csanád vármegyék déli részére". A legtágabb értelmezés szerint, amelyet jórészt a történészek használnak *(pl. Kristó Gy. 2003, Kubinyi A. 2001, Marjanucz L. 2005 stb.)*, a történeti Délvidék területe kiterjedt Horvátországra és Szlavóniára is.

Forrás:Közigazgatási térképek alapján saját szerkesztés

1. ábra. A Bánság közigazgatási határai (1910)
Figure 1. Administrative borders of the Bánság (1910)

A fogalmi és területi elkülönítés körüli zavart mutathatja az alábbi példa is. A Területi Statisztika 2003. évi júliusi számában a 369. oldalon a következő sorokat olvashatjuk: „…a Bánság kifejezés alatt három, egykoron magyar vármegye területét kell érteni. Ezek: Torontál, Temes és Krassó-Szörény vármegyék, amelyek 1920-ig Magyarország részei voltak. A szerb, a német és a román nyelv ezt a területet ma sem Bánságnak, hanem Bánátnak nevezi. A

magyarban a Bánát elnevezés viszont más területet jelöl. A magyar értelemben vett Bánát elnevezés azt a területet jelöli, amelyet a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság kapott 1920-ban, a trianoni békeszerződés értelmében a Bánságból. Tehát a Bánát a Bánság egy részét jelenti…" *(Szondi I. et. al. 2003. 369. o.)*.

E megfogalmazástól eltérően tudjuk, hogy a korabeli elnevezés szinonimaként használta a két fogalmat, azaz de jure és de facto is ugyanazt jelentette. *A Bánát (Banatus Temesiensis), azaz a Temesi Bánság a Kárpát-medencében elhelyezkedő Délvidék közel 30000 km^2-nyi kiterjedésű (28522 km^2) önálló régiója, amely a történelmi Magyarország többi régiójától társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén karakterisztikusan elkülönült.* E jellegzetes vonásokat felerősítette, hogy a pozsareváci béke (1718) után katonai igazgatás alá helyezték e területet (1778-ig), koronatartományként és határőrvidékként Bécsből kormányozták. Az Udvari Kamara közvetett és közvetlen beavatkozásai a nemesi vármegyék (Torontál, Temes, Krassó) visszaállítása (1779) után ugyan megváltoztak, azonban a társadalmi-gazdasági-települési tér valamennyi elemét átfogó, az abszolutizmus merkantilista jegyeit is magán hordozó hatások lenyomatai napjainkig kimutathatóak a régióban.

A Bánság lehatárolása a Kárpát-medencén belül természetföldrajzi szempontból látszólag egyszerűbb, főként, ha a vízrajzi – Duna-Tisza-Maros – határokat tekintjük, de jóval bonyolultabb a kép, ha a táji tagozódást vesszük figyelembe. Különösen a Ruszka-havas (Polyana Ruszka) szerkezeti-geológiai besorolása – az Erdélyi-szigethegység vagy a Bánsági-hegyvidék, esetleg a Déli-Kárpátok –, illetve a Bánsági-hegyvidék és a Déli-Kárpátok elhatárolása (Temes-Cserna árok mentén) okoz problémákat. A Déli-Kárpátok vonulatai felé történő korábbi lehatárolási kísérletek *(pl. Prinz Gy. 1936, Cholnoky J. 1935 stb.)* is több mint kétségesek. A Bánsági-hegyvidék különböző geológiai korú, szerkezetű és összetételű vonulatokból áll (pl. Verseci-hg., Lokva-hg. stb.), melyek egy része a Déli-Kárpátok szerkezeti övezetéhez tartozik (pl. Orsovai-hg., Karánsebesi-hg.), más részei az Erdélyi-szigethegységhez kapcsolódhatnak.

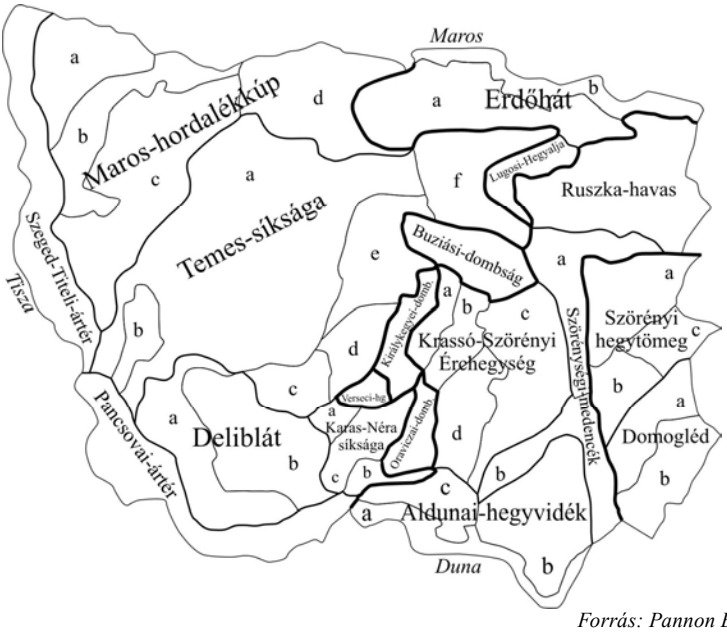
Az *Alföld irányában is megfogalmazódhatnak elhatárolási kételyek*, mely szerint a folyók nem jelentenek markáns elkülönülést, különösen geomorfológiai értelemben. A megsüllyedt és összetöredezett torontál-temesi löszsíkon elhelyezkedő hordalékkúpok (pl. Maros, Bega, Temes, Berzava stb.) és medencék (pl. Alibunári-mocsár stb.) sorozata, illetve a folyók keskenyebb-szélesebb völgytalpai és árterületei (pl. Marosszög, Pancsovai-rét, Opáva-Dubovác közötti Temes-Duna ártér stb.), változatos formakincsükkel (pl. morotvák, parti dűnék, övzátonyok, mocsarak, lápok stb.) ugyan olyan gazdagon tagolják a Bánság síksági jellegű mezo- és mikrotájait is *(2. ábra)*, mint az Alföld más földrajzi régióit.

III. A Bánság természeti-környezeti adottságai, erőforrásai

A Bánság területén (28522 km^2) az ideiglenesen vagy tartósan megtelepülő lakosság életét döntően befolyásolták a környezet lehetőségei, sajátosságai. A régió, mint a Délvidék keleti pereme, természetföldrajzi értelemben is átmeneti jellegű terület, melynek környezeti adottságait és erőforrásait, a társadalom számára hasznosítható – időben változó – helyi és helyzeti energiát e fejezetben kísérelem meg vázlatosan áttekinteni és értékelni.

A Bánság területén környezeti szempontból *négy tényezőcsoport* (az éghajlat és az ezzel összefüggő vízellátottság, a geomorfológia, a talaj és az élővilág, valamint a területhasznosítási lehetőségek) kíván részletesebb elemzést, melyek az antropogén tájformálást évszázadokon át determinálták és az egyes gazdálkodási formákat – a felszín makro- és mikroreliefjéhez igazodva – meghatározták, a racionalitás jegyében. *A kedvező ökológiai adottságok és az emberi erőforrások hatására a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtája itt alakult ki.*

A Duna, Tisza, Maros valamint az egykori Krassó-Szörény vármegye keleti határa közötti területen *négy nagytáj (Bánsági-alföld, Bánsági-dombvidék, Bánsági-hegyvidék, Déli-Kárpátok), valamint közép- és kistájak (12 db, ill. 37 db) együttese alkot teljes lefedettséget (2. ábra)*.

Forrás: Pannon Enciklopédia

2. ábra. A Bánság természetföldrajzi tájai
Figure 2. Physical geographical landscapes of the Bánság

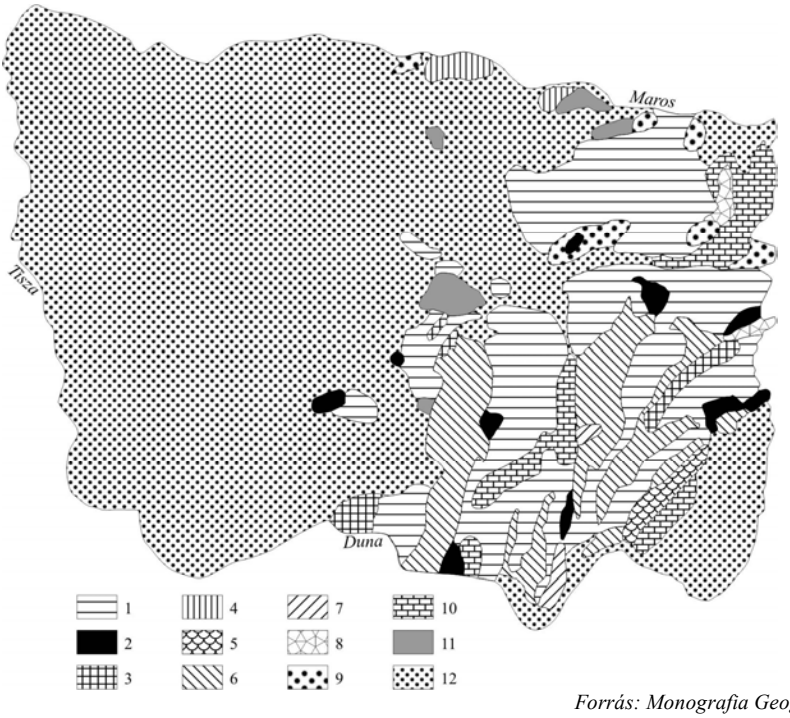
Sem a határoló folyóvölgyek, sem pedig a megyehatárok nem alkottak természetes határt, mindazok ellenére, hogy tektonikailag kijelölt folyóvölgyek és medencék (pl. Temes-Cserna árok, Almás-medence stb.) mozaikszerűen feldarabolják és elhatárolják a jelentősebb rögvidékeket, fennsíkokat, medencéket és hegységeket *(2. ábra)*. *A tagolt, mikrotájakban gazdag régió földtani felépítése is rendkívül bonyolult,* mind a felépítő kőzetek (pl. metamorf kristályos palák, gránit, granodiorit, perm időszaki konglomerátumok, homokkövek, júra mészkövek stb.), mind a tektonikai szerkezet tekintetében. Jó példa erre a Polyána Ruszka, melyet földrajzi helyzete alapján soroltak már az Erdélyi-középhegységhez *(Mihailescu Vintila 1963)*, de felépítő kőzetei alapján a Déli-Kárpátokhoz is *(Tövissi J. 1996)*, mivel kőzettanilag itt is az epi- és mezozonális kristályos palák az uralkodó képződmények, akárcsak s Szárkő- és a Godján-hegységben. A Pannon Enciklopédia szerzői és a Kárpát-medence természet-földrajzi kutatásával foglalkozók zöme azonban a Bánsági-hegyvidék önálló résztájegységének tartotta a Polyána Ruszkát *(pl. Cholnoky Jenő 1935, Pinczés Z. 1975, 1984, 1996, 2000 stb.*). Székely András (1975) a Bánsági-hegyvidéket és a Polyána Ruszka hegységet is a Déli-Kárpátok részének tekintette.

III. 1. Domborzati-, geomorfológiai adottságok, sajátosságok

A táj nagy változatossága alapján *több kisebb tájkörzet különíthető el*, a hegységi tájakat alacsonyabb völgyi és völgymedencei kistájak egészítik ki (pl. pliocén hegylábfelszínek, hegylábi félsíkok, piedmontok, teraszos folyóvölgyek stb.). A hegyvidéki területek tönkfelszínei, a deráziós és eróziós folyamatokkal jellemezhető dombságok, a hegységekből kilépő folyók hordalékkúp síkságai és a Bánsági-alföld alacsony és magas árterei, mocsarakkal és mozgó homokformákkal, alluviális síkságokkal jelzik e régió rendkívül változatos domborzati-, geomorfológiai arculatát. A belső és a külső erők együttes munkájának eredményeként napjainkra egyértelművé vált, hogy a Kárpát-medence egyik legváltozatosabb természeti-környezeti adottságai és erőforrásai e régióban találhatóak.

1/A. A *Bánsági-hegyvidéket* völgyekkel, völgymedencékkel tagolt, 1500 m-nél alacsonyabb, rögösen darabolt, erózióval átalakított szerkezeti vonalak határolják és tagolják. Ide sorolják a Berzava- és a Temes-Cserna tektonikus árka, valamint a Duna folyó által körülhatárolható hegyvidéket. Területileg átmenetet képez az Erdélyi-szigethegység és a Déli-Kárpátok között. Alapját óidei kristályos kőzetek alkotják *(3. ábra)*, melyekre középidei és harmadidőszaki tengeri üledékek települtek. A Bánsági-hegyvidék tagjai a tönk-röghegység kategóriájába tartoznak, ahol a közép- és harmadidőszaki üledékek által képzett takarókban több helyen egyező a domborzat a szerkezettel, de sok

a domborzatfordulat, az inverzió, különösen a Krassó-Szörényi-Érchegységben *(Pinczés Z. 2000.)*. A hegység legtömegesebb masszívuma a *Krassó-Szörényi-Érchegység*, amely ó- és középidei kőzetekből épül fel, észak-dél irányú tengelyekkel.

Forrás: Monografia Geograpfica

3. ábra. A Bánság áttekintő földtani-szerkezeti térképe
Figure 3. Geological and stuctural map of the Bánság

Jelmagyarázat: 1. prekambriumi kristályos palák; 2. idős granitoidok; 3. Többnyire kisfokú metamorf ópaleozoos üledékes képződmények; 4. kisfokú metamorf tenger alatti vulkáni (ofiolit) és üledékes kőzetek; 5. flis (alsó kréta-felső perm); 6. tengeri karbonátos kőzetek (alsó kréta-felső perm); 7. ultrabázisos kőzetek (alsó kréta-felső perm); 8. gyűrt molassz (paleogén-felső kréta); 9. mészkő-dolomit (paleogén-felső kréta); 10. gyűrt molassz (neogén); 11. savanyú és neutrális vulkanitok (neogén); 12. szárazföldi és tengeri törmelékes kőzet.

A földtani felépítésében uralkodóan a géta takaróredő kőzetei vesznek részt (*Tövissi J. 1996*), ahol a gyűrt szerkezetű antiklinálisok (pl. Teregova-Néra, Porhói stb.) és szinklinálisok (pl. Örményesi, Kismiháld-Ponyászkatelep stb.) sorozata a meghatározó. A szelektív kőzetminőség és a külső erők erőteljes letaroló tevékenységének eredménye a mangánércet tartalmazó Delényes környéki metamorf kőzetek felszínre bukkanása. A legmagasabb pontját a Szemenik csúcsban (1443 m) elérő hegység a Temes-Cserna vonaltól a Berzava

völgyéig mintegy 30 km széles *(Pinczés Z. 1975)*. A hegyvidéket tektonikus és eróziós hosszanti mélyedések tagolják és választják el szűkebb-tágabb környeztétől. Ásványkincs gazdagságát mutatja, hogy színes és nemesfémek (Boksánbánya, Oravicabánya 1719-től), talk (Porhó), földpát (Teregova, Örményes), valamint különböző építőkövek (pl. márvány, homokkő, csillám stb.) egyaránt megtalálhatóak *(Tövissi J. 1996.)*. A hegységben a tönkfelszínek sorozata (pl. Boreszku 750-1400 m, Marisel 500-750 m stb.) és kréta kori szubvulkáni kúphegyek emelkednek, de jelen vannak a pliocén hegylábfelszínek és hegységközi medencék is.

A *Dognácska-hegység* alacsony hegyvonulata (617 m) kristályos palából épül fel és meredeken lejt a Berzava alföldje felé. Az itt legjátszódott magmatikus folyamatok eredménye a dognácskai és vaskői vasérc (magnetit, limonit), melynek felhasználása 1769-1772-től ipari méretekben (Dognácska, Resica) folyt az itt létesített vaskohók üzembe helyezésével.

Az *Aninai-hegység* középidei mészkő, melyen a karsztos felszínek geomorfológiai sajátosságai és formái is tanulmányozhatók (pl. Krassóvár, Krassóalmás stb.), gyűrt antiklinálisaiban viszont a történelmi Magyarország egyik legjelentősebb karbon feketekőszén (pl. Kiskrassó, Kemenceszék) és liász széntelepei (pl. Stájerlakanina, Domány stb.) rakódtak le, melyek kitermelése 1771-1778 között indult meg. A középmagas hegyvonulat (1160 m) felépítésében szintén a géta takaróredő kőzetei a meghatározóak.

Az *Almás-hegység* a külső erőkkel szembeni nagyobb ellenállású perm kori homokkőből és konglomerátumból épül fel, ahol éles, keskeny vízválasztó gerincek, meredek völgylejtők, völgyszorosok és völgymedencék húzódnak, sűrű vízhálózattal, hegylábi félsíkokkal és folyóteraszokkal *(Pinczés Z. 1996)*. Az 1224 m magasságig emelkedő hegyvonulatot, miként a *Lokva-* (727 m) és a *Verseci-hegységet* (629 m) is több kutató dunai autochton szerkezetűnek tartja, melyet megalapozhat, hogy e két utóbbi hegység esetében a géta takaró hiányzik. Helyette a kristályos pala, gneisz és gránit válik meghatározóvá a neogén alluviális és tavi üledékek alól helyenként kőbörcként kiemelkedve.

A Temes-Cserna tektonikus völgyével elválasztott, de a Bánsági-hegyvidékhez tartozó *Polyána-Ruszka* hegységet uralkodóan kristályos pala építi fel, de jelen van egy bázikus vulkáni tömeg a gyalári magnetit, valamint dolomit, mészkő és márvány is *(Pinczés Z. 1975)*. A szericites-kloritpalák tömegében lencsés sziderit és vaspát telepek is kifejlődtek, melynek kitermelése Gyaláron és Alsótelken valósult meg. A Ruszkica-telepen fejtett márvány az egyik legismertebb építő- és díszítő kő a régióban. A Polyána-Ruszka hegységet a Bisztra tektonikus árka – mely a földtörténet során az Erdélyi Vaskapun keresztül többször közvetlen kapcsolatban volt a Hátszegi-medencével – választja el a Déli-Kárpátok vonulataitól.

1/B. A *Déli-Kárpátok* vonulatai a Temes-Cserna kb. 15 km széles tektonikus árkától keletre húzódnak (pl. Godján, Szárkő, Mehádia-hegység stb.). A *Godján* és a *Szárkő* (legmagasabb pontja 2192 m, ill. 2190 m) a Déli-Kárpátok magashegységi régiója, ahol mind a geomorfológiai tönkfelszínek (pl. Boreszku, Marisel stb.), mind a növényföldrajzi övek jól elkülönülnek a térszín kitettsége és magassága szerint. A Godján csúcsa alatt, a paragneiszek felszínén sok a függő kárfülke. A völgyek mindegyikének alakrajzában, formakincsében tükröződik a kőzetminőség és a szerkezet hatása: konzekvens, szubszekvens és obszekvens völgyszakaszok egyaránt megtalálhatóak *(Pinczés Z. 1975)*.

A *Cserna-* és a *Mehadia-hegység* vonulatainak magassága ÉK-ről DNy felé gyorsan csökken és a domborzat aszimmetrikus hosszanti gerincek és völgyek hálózatával igazodott a tektonikai szerkezethez. Az északi lejtők meredekek, a déliek lankásabbak, mely legjobban a Cserna patak völgyében (Herkulesfürdő) tükröződik. A mészkőfelszíneken sok a dolina, karsztos felszín és barlang, több völgyszűkület képződött, de ebben az üledékes sorozatban gazdaságilag jelentős ásványkincs is lerakódott, a mehalai antracit előfordulás *(Tövissi J. 1996)*.

1/C. A *Bánsági-dombvidék* átmenetet képez a Bánsági-alföld felé, aprólékosan tagolt eróziós-korráziós dombságokra oszlik. A hegységek peremébe öbölszerűen behatoló völgymedencék mentén tagolódik és nyúlik be a Bánsági-hegyvidék nyugati nyúlványai közé. Nyugatról pedig az alföldi öbölnyúlványok hatolnak be mélyen ezekbe a dombsági öblözetekbe. *A tagolt, alacsony domborzat nyugat felé lépcsőzetesen lejt, a Bánsági-alföld irányába. A térszín közepes magassága 400 m, keleten 500-600 m, nyugaton 180-300 m.* A földtani felépítésre jellemző pannon üledékeket negyedidőszaki hegylábi törmelékes üledékek, agyagos-homokos-kavicsos lerakódások takarják *(3. ábra)*. Lapos dombhátak, enyhén hullámos dombok és halmok, széles deráziós mélyedések, völgyfők és völgyek a főbb felszíni formák. Itt-ott a talapzatból fennmaradt kristályos és vulkáni kőzetek (pl. Verseci-hegység, Blanka /369 m/, Gornet /258 m/, Füzes /225 m/, Sümeg-hegy /208 m/ stb.) tarkítják a felszínt, mutatva, hogy az alapkőzet itt is aránylag közel van a felszínhez. A kréta kori szubvulkáni képződmények valamint a hévizes gyógyforrások (pl. Lippa, Temeskalácsa, Buziás stb.) is jelzik a mélységi tektonikus törés- és vetővonalak jelenlétét, melyekben a hegységekből érkező vízfolyások (pl. Bega, Temes, Poganics, Berzava stb.) haladnak erózióbázisuk felé *(Pinczés Z. 1996)*. Az eltérő természetföldrajzi sajátosságok északról dél felé haladva a domborzatban jutnak a legjobban kifejezésre. Ez adja az egymástól folyóvölgyekkel elválasztott dombvidékek táj- és értékrendbeli különbségeit.

A Marosvölgy és a Béga között, a *Lippai-Lugosi-dombság* felszíne hegylábi félsík jellegű aszimmetrikus térszín, a Polyána Ruszka-hegységhez kapcsolódó Erdőhát északnyugati lejtőjén *(Tövissi J. 1996)*. Az *Erdőhát* vidékét kisebb, régebbi üledékes és/vagy krétakori vulkáni kőzetekből álló

kiemelkedések tagolják. A felszín nagyrésze pliocénkori üledékekből épül fel, a Pannon-tenger abráziós térszíneire a hegylábi hordalékkúp-síkság homokos-kavicsos üledékei rakódtak le. A Maros-mentén a térszín magassága 300 m fölötti, míg délen 200-300 m közötti. A Lugosi-dombságon a Temes-völgy süllyedésének hatására a mellékpatakok helyi erózióbázisa elmélyült, így erőteljes bevágódással – mélyítő eróziót fejtve ki – tagolt, keskeny völgytalpakkal rendelkező, tömegmozgásos folyamatokkal és erőteljes talajerózióval jellemezhető térszín alakult ki *(Pinczés Z. 2000)*. A terület déli határát alkotó Béga-Temes völgy domborzati szempontból sem egységes. Szélesebb, tektonikai hatásokra képződött völgymedencék (pl. Facsád, Lugos, Karánsebes stb.) és keskeny, szurdokszerű szakaszok alkotják, de szikla és kavicsteraszok is előfordulnak.

A *Bega-völgy* alapkőzetét palás kőzetek alkotják, melyek nagy részére miocén-pliocén üledékek rakódtak, pleisztocén teraszkavics és vályog illetve holocén folyóvízi üledékkel takarva *(3. ábra)*. Csak kisebb foltokban fordul elő a felszínen agyagpala és márga. A felszínt intenzív eróziós-deráziós folyamatok alakítják, sajátos formakincset létrehozva *(Tövissi J. 1996)*. Letarolt hegylábi félsíkok, folyóvízi erózióval-akkumulációval kialakult piedmontok váltakoznak.

A tektonikai árokban kialakult, aszimmetrikus *Temes-völgyében* a tortonai (badeni) időszaktól kezdve feltöltődés volt. A Temes-Cserna szerkezeti árok kapcsolatban volt a Néra folyóval – a borlovényi nyergen át –, valamint a Bisztra mentén – az erdélyi Vaskapun keresztül – a Hátszegi-medencével *(Tövissi J. 1996)*. A Temes-völgy harmadidőszaki feltöltődését a pleisztocén akkumulációs-eróziós teraszképződés folyamata követte, melyeken folyóvízi homok, kavics valamint lösz és glaciális vályog is megtalálható (II-V. sz. terasz).

A Temes-Krassó-Néra menti dombság szélesebb-keskenyebb sávban húzódik a Dognácska hegységtől a Néra-völgyéig. A kisebb folyóvölgyekkel szétszabdalt dombvidékek (pl. Buziasi, Királykegyei, Oravicai, Lokva-hegyaljai stb.) mindegyike enyhén tagolt felszínű, hullámos térszín. Geomorfológiailag két szintre tagolható, a magasabb (350-400 m) tetőszint hegylábi, eróziós elegyengetett felszín, az alacsonyabb (200-300 m) térszín az egykori Pannon-tengernek az abráziós-akkumulációs felszínét képviseli *(Rosu, Al. 1980)*. Területébe több kis medence mélyül: *Néra-medence*, *Perlői-medence*, *Karas-medence*. A táj szerkezetileg erősen zavart, kőzettanilag nagyon változatos. Pannon márga, agyag, homok, konglomerátum, idős kristályos palák, mészkő és vulkáni kőzetek vesznek részt a felépítésében. A legmagasabb részei a Déva felszín maradványai. Alatta három teraszt, ill. lépcsőt írtak le *(Rosu, Al. 1980)*.

1/D. A *Bánsági-alföld* keleti határa nehezen vonható meg. Általánosan elfogadott vélemény az, hogy ez *a határ a Lippa-Temesfüzes-Lugos-Buziasfürdő-Zsidovin-Versec-Fehértemplom* településekkel meghúzott vonalon

haladó 200 méteres szintvonallal húzható meg. A *Bánsági-alföld* morfológiai képében két magassági szint különül el. A hegységkeretből kilépő folyók *új-harmadkori hordalékkúpján tszf 100 m-nél magasabb síkságok* (pl. Verseci-hát, Vingai-, Gátaljai-magas-síkság stb.) *és negyedkori alluviális síkságok* (pl. Marosszög, Kikindai löszhát, Aranka-sík stb.) sorozatával találkozunk. A negyedkori üledékekkel borított alluviális síkságok látszólag homogén felszíne szintén két alapvető morfológiai szintre tagolódik, az ártéri síkságokra és az ármentes térszínekre. A Bánság ártéri síkságait (pl. Marosszög, Aranka-sík, Alibunári-sík, Karas-sík, Pancsovai-ártér stb.) évszázadokon át mocsaras, lápos, időszakos és állandó vízborítású nádasok, gyékényesek, rétek és legelők alkották. E térszínből emelkedtek ki – olykor csak néhány méterrel – az ármentes térszínek (pl. hordalékkúpok, löszterasz szigetek, löszös hátak, eolikus formákban gazdag homokpuszták stb.). Kedvezőbb megtelepedési és életfeltételeket biztosítva az itt élőknek, változatos morfológiai formakincsükkel gazdagon tagolva a Bánság síksági jellegű mezo- és mikrotájait (pl. Kikindai-löszhát, Pancsovai-löszöshát, Alsó-Temesi löszhát, Delibláti-homokpuszta stb.). Mindez kedvező agro-ökológiai hatásokkal párosul, így e térszíneken a szántógazdálkodás dominanciája érvényesül évszázadok óta.

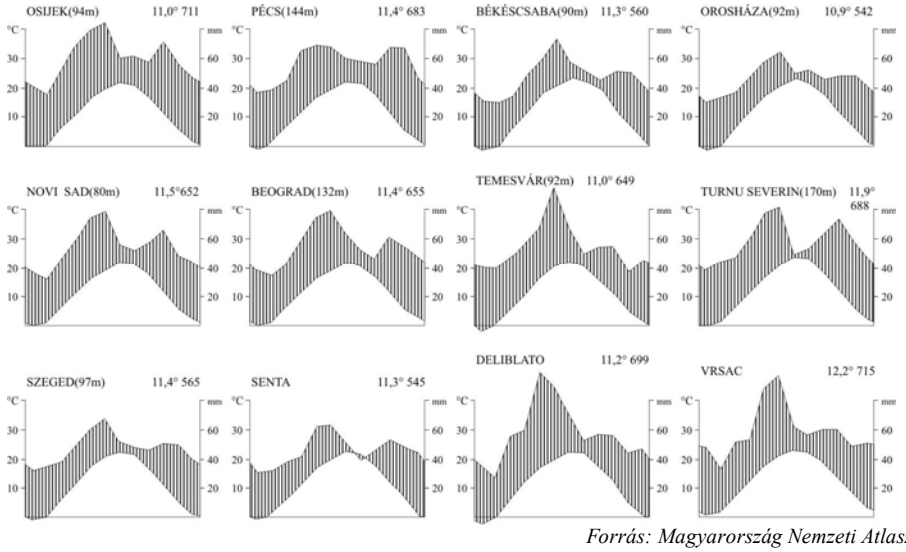
III. 2. Éghajlati, növényföldrajzi és talajtani adottságok, sajátosságok

A Bánság éghajlatát a helyzete, a domborzat tagoltsága és expozíciója, valamint a magassági viszonyok határozzák meg alapvetően. Területén az átmeneti, mérsékelt kontinentális éghajlati sajátosságok a jellemzők, de több éghajlati akcióközpont irányából érkező légtömegek éreztetik a hatásukat. Az izlandi minimum felől érkező légtömegek domináns szerepe mellett, az északi sarki maximum, a szibériai- és azorri-szigeteki maximum felől érkező légtömegek közvetlen és a Perzsa-öböli minimum közvetett hatásai is megfigyelhetőek.

A domborzat lényegesen befolyásolja, módosítja a légáramlatok tulajdonságait, hatásmechanizmusait. A domborzati hatás különösen az óceáni légáramlatok és a Mediterránum felől érkező légtömegek esetében érvényesül. A mediterrán ciklonok gyakori téli, ritkább nyár végi és ősz eleji megjelenése – mely hatás bőséges csapadékhullásban nyilvánul meg –, valamint az évi középhőmérséklet 11ºC-nál magasabb értékei alapján – különösen a román szakirodalomban elterjedt – önálló „bánsági éghajlati típus”-ról olvashatunk (*Monografia Geograpfica 1960)*. Tény, hogy e tagolt domborzaton az időjárási és éghajlati elemek megoszlása és megnyilvánulási formája is eltérő, mely *különböző területi-éghajlati típusok kialakulását, elkülönülését* eredményezték (pl. hűvös hegyvidéki, magas dombsági, alacsony dombsági, síksági agroklimatológiai tájegységek stb.), mindezek ellenére a meteorológiai mérőállomások adatai *(4. ábra) nem támasztják alá egyértelműen az önálló*

bánsági éghajlat típus teóriáját (Mihaela Soroceac 2003). Csupán nézőpont kérdése, hogy mindezt önálló bánsági éghajlatnak definiáljuk, vagy a Kárpát-medence déli területein ható – kedvező – éghajlati adottságnak és sajátosságnak.

A domborzati tagoltság függvényében eltérések jelentkeznek a *hőmérséklet* eloszlásában is. 2000 m magasságban az évi középhőmérséklet 2ºC, míg a Bánság alföldi részein 11ºC fölé emelkedik az évi középhőmérséklet (pl. Szárkő-hegység 2190 m magas csúcsán az évi középhőmérséklet – 0,2ºC, az évi csapadék 1177 mm, a Szemenik-hegység 1443 m magas csúcsán, 3,7ºC ill. 1402 mm, Karánsebesen 10,5ºC ill. 745 mm, Oravicabányán 11,1ºC és 874 mm, Herkulesfürdőn 10,5ºC és 1400 mm, Versecen 12,2 ºC és 715 mm stb.).

Forrás: Magyarország Nemzeti Atlasza

4. ábra. A Bánság és a Délvidék néhány meteorológiai mérőállomásának adatai
Figure 4. Climate diagrams for some cities in the Délvidék

Nagy az évi hőmérsékletingadozás (22-23ºC), a leghidegebb januári hónap középhőmérséklete: -0,2-(-1,2) ºC, júliusban ez az érték eléri a 21,6-23,1ºC-ot *(1. táblázat)*. A kedvező adottságok ellenére a Bánsági-alföld éghajlata szélsőségekre hajlamos. Viszonylag gyakori a kora őszi és késő tavaszi fagy, a nyári szárazság (aszály), kiemelkedően magas a hőségnapok (max. 30ºC<) előfordulási gyakorisága (30 nap/év felett), valamint a nyári napok (max. 25ºC<) száma (90 nap/év). A téli napok (20-25 nap/év) és a fagyos napok (80-90 nap/év) számát tekintve a legkedvezőbb értékekkel itt találkozhatunk az Alföldön. Az első fagy általában október 31. és november 5. között köszönt be. Az utolsó fagyra április 1-5. között számíthatunk, így a fagymentes időszak 200-210 nap közötti, ez *a Kárpát-medencében a leghosszabb ilyen periódus*,

mely nagyban hozzájárult, hogy hosszú tenyészidőszakú, melegigényes növényi kultúrák honosodtak meg a Bánsági-alföldön.

A havi középhőmérsékleti adatok *(1. táblázat)* alapján egyértelmű, hogy a korai kitavaszodás (pl. március hónap középhőmérséklete 6,0ºC feletti) és az őszi hónapok magas értékei (pl. október hónap középhőmérséklete 11,9-12,5ºC közötti), valamint a vegetációs időszak magas hőmérsékleti átlaga (17ºC felett) és a tenyészidőszak hőösszege (3300ºC felett) egyaránt a legkedvezőbb a Kárpát-medencében. Kedvezőtlen, hogy az évi abszolút hőmérsékleti maximumok és minimumok tág értéktartományban oszlanak meg. Az évi legnagyobb felmelegedés átlagértéke 36-37ºC, a legnagyobb lehűlésé pedig -16, -17ºC. Még hűvösebb nyarakon is számíthatunk 36ºC-ot elérő hőmérsékleti maximumra, az abszolút hőmérsékleti csúcsértékek 38-40ºC között ingadoznak.

1. táblázat. Az éghajlati elemek változása a fontosabb meteorológiai mérőállomásokon
Table 1. Climatic parameters at principal meteorological stations

Megnevezés	***jan.***	***febr.***	***márc.***	***ápr.***	***máj.***	***jún.***	***júl.***	***aug.***	***szept.***	***okt.***	***nov.***	***dec.***	***Év***
Hőm. (ºC)													
Belgrád	-0,2	1,6	6,2	12,2	17,1	20,5	22,6	22,0	18,3	12,5	6,8	2,5	11,8
Szeged	-1,2	0,6	6,3	11,4	16,8	20,0	22,3	21,4	17,5	11,9	5,9	1,4	11,2
Temesvár	-1,2	0,4	6,0	11,3	16,4	19,6	21,6	20,8	16,9	11,3	5,7	1,4	10,9
Turnu-Severin	-0,8	0,9	6,0	11,8	17,1	20,8	23,1	22,7	18,6	12,5	6,2	1,4	11,7
Csap. (mm)													
Belgrád	48	46	46	54	75	96	60	55	50	55	61	55	701
Szeged	32	34	38	49	61	68	51	48	47	52	52	41	573
Temesvár	41	40	42	50	67	81	60	52	47	55	49	48	631
Turnu-Severin	49	43	43	54	73	72	46	45	45	66	69	57	661
Rel.nedv. (%)													
Belgrád	81	77	68	62	65	65	62	62	64	72	80	82	70
Szeged	83	79	73	66	64	62	58	59	65	73	82	84	71
Temesvár	86	82	72	66	67	67	62	64	68	76	84	88	74
Turnu-Severin	82	80	73	65	66	64	59	58	65	75	80	84	71
Felhőzet (%)													
Belgrád	71	64	60	57	56	48	37	38	42	53	65	77	56
Szeged	71	65	59	59	53	51	42	39	42	54	69	75	57
Temesvár	71	66	59	56	55	50	40	37	40	51	66	72	56
Turnu-Severin	70	67	63	59	57	50	37	36	41	56	70	74	57
Napfényt. (óra)													
Belgrád	68	94	150	192	237	272	308	286	230	164	85	66	2147
Szeged	64	90	143	187	258	271	309	285	211	152	79	52	2102
Temesvár	56	82	157	195	231	239	285	274	220	157	71	61	2028
Turnu-Severin	67	90	144	204	250	270	323	302	239	135	66	69	2158

Forrás:Péczely Gy. – A Föld éghajlata

A *szélviszonyok* tekintetében is észlelhetők a Bánság területén sajátosságok. Az uralkodó északnyugatias irányú szelek mellett ismert a szubmediterrán áramlásból származó szél és a Vaskapun keresztül beáramló kossava, emiatt már Szegeden is, de Temesvár, Versec, Belgrád esetében is a DK-i szél a második leggyakoribb szélirány.

A *csapadék* eloszlása a Bánság területén szintén a domborzat függvénye *(4. ábra)*. A Bánság alföldi és dombsági tájain – különösen a Temes folyótól

délre – enyhe, mediterrán éghajlati hatás jut érvényre *(Tövissi J. 1996)*, melynek egyik következménye, hogy a decemberi csapadék is nagyrészt eső formájában hull. A Bánsági-alföld csapadékviszonyaira jellemző, hogy ÉNy-ról (Marosszög) DK felé haladva nő, eloszlásában pedig kettős hatás tükröződik. Egyrészt az óceántól való távolság, másrészt a domborzat hatása. Az óceántól való távolság és a medence jelleg csökkenti, a Bánsági-hegyvidék közelsége pedig növeli az évi csapadék mennyiségét. A csapadék éven belüli eloszlása egyenetlen, a legkevesebb csapadék január-március közötti időszakban hull (105-120 mm), míg a legcsapadékosabb periódus a májustól júliusig tartó időszak (180-220 mm). Augusztustól októberig újabb száraz periódussal kell számolni (150-160 mm), majd november és december hónapokban jelentkezik egy másodlagos maximum *(4. ábra)*. Az őszi másodlagos csapadék maximum nem minden évben jelentkezik, amikor igen, akkor a Mediterránumban ősszel megerősödő ciklontevékenységgel kapcsolatos. E ciklonok jelentős része érinti a Kárpát-medence déli régióit is és frontjaikból bőséges csapadék hull. A magas hőmérsékleti értékeknek köszönhető, hogy még a decemberi csapadék is nagyrészt eső formájában hull, ezért a havas napok száma 18-20 körül mozog és a lehullott hó legfeljebb 30-35 napig marad meg. A csapadék intenzitását tekintve tudjuk, hogy a nyári esőzések heves zivatarokhoz kapcsolódnak (a zivataros napok száma magas, 31-35 nap/év), mely a növénytermesztés szempontjából is kedvezőtlen. *A csapadékjárásban szabálytalanság, a szélsőségekre való hajlam is jelen van*, így pl. igen csapadékos év volt 1859, 1912, 1970, ugyanakkor 1907, 1952, 1961, 2003 száraz évnek számítanak.

A lehullott csapadék mennyisége (550-650 mm) és a lehetséges párolgás évi összege (850-900 mm) közötti különbség 300-350 mm körüli évi éghajlati vízhiányt eredményez (a nyári félévben ez 350-400 mm), mely a Kárpát-medencében az egyik legmagasabb érték, ez különösen a kapásnövények termesztésében okoz problémákat. A Bánsági-alföld éghajlati tekintetben átmeneti jellegű, de éghajlatát az alföldi hatások erőteljesebben befolyásolják, így a meleg, egész évben elégtelen nedvességű, száraz (aszályos) forró nyarú éghajlati körzethez tartozik *(Péczely Gy. 1985)*.

A Bánsági-dombvidék a nyugat felől érkező légtömegek uralma alatt áll. Évi középhőmérséklete 10-11ºC, a csapadék kitettségtől függően 700-800 mm. A táj nagy változatossága alapján több kisebb tájkörzet különíthető el *(2. ábra)*, melyek helyzetük, magasságuk és a mögöttes hegységek együttes hatására e tájak különbözőségét erősítik. E különbségek leginkább az Erdőhát és a Krassó-Szörényi-Érchegység nyugati előterében elhelyezkedő dombságok esetében szembetűnőek. A Maros és a Bega között elhelyezkedő Erdőhát hűvösebb (évi középhőmérséklete 10ºC), és szárazabb (700 mm/év). A Krassó-Szörényi-Érchegység nyugatra előrenyúló horsztjai (pl. Dognácskai-hegység, Versec-hegység stb.) és a köztük lévő folyóvölgyek (pl. Temes völgy, Pogányos völgy, Karas völgy stb.) elősegítik és biztosítják az óceáni és mediterrán

légtömegeknek a hegység központi tömegébe jutását. A folyóvölgyekbe benyomuló légtömegek annak végén torlódnak, mivel szembetalálják magukat a hirtelen nagy magasságra (1000-1450 m) kiemelkedő központi tömeggel, így a magukkal hozott nedvesség jelentős részétől megszabadulnak (pl. Oravicabányán az évi középhőmérséklet 11,1ºC, az évi csapadék 874 mm stb.). A csapadék mennyisége a domborzat tagoltsága miatt helyről-helyre változik, az Oravicabányától alig 40 km távolságra lévő Szemeniken (1447 m) már 1402 mm *(Tövissi J. 1996)*.

A mikroklíma alakulásában jelentős szerepe van a domborzatnak, a kitettség és nyitottság tekintetében. A nyugati, délnyugati nyitottságú folyóvölgyekbe (pl. Maros, Temes, Berzava, Cserna stb.) és medencékbe könnyen behatolhatnak a meleg-nedves légtömegek, a hegységek belseje felé, kedvező feltételeket teremtve a szőlő- és gyümölcstermelésnek és a termofil növények megtelepedésének (pl. dió, mandula, szelídgesztenye stb.).

A Bánság egész területe – *Soó Rezső (1944*) meghatározása szerint – *a kárpáti biogeográfiai provinciához* tartozik. Sajátosságát az adja, hogy határos a déli (möziai), a nyugati (pannóniai) és a keleti (pontusi) provinciákkal (= flóratartományokkal). E négy flóratartomány a Bánság területén keveredik leginkább, melyhez kedvező éghajlati adottság társul. A közép-európai fajok mellett jelen vannak a déli elemek is – különösen Karánsebes-Bogsánbánya vonalától délre – egyesek ezek közül sajátos növénytársulást képeznek. A melegkedvelők (pl. virágos kőris, vadorgona, cserszömörce, molyhos tölgy stb.) megjelennek a Bánság alföldi tájain is, de a Bánsági-dombvidéken és a hegységekben is, a biogeográfusok szerint még a Retyezátban is kimutathatóak.

A *Bánság alföldi tájain* a melegkedvelő, szárazság és sótűrő növényzet valamint az árterületek alkotnak sajátos vegetáció-csoportokat. A psamofil növényzet legteljesebb csoportja a Delibláti-homokpusztán található, ahol deres csenkesz, éles mosófű, nagy széltippan, rozsnok, csikófark, pusztai tejfű, homoki csenkesz, -útifű és keserűfű is megtalálható. Nem kevésbé jelentéktelen a halofil növényzet, főként a szikes területeken (pl. fehér tippan, mészpázsit, sziki útifű, réti sóvirág, sziki üröm, réti csenkesz, eperhere stb.), illetve a pangóvizes területeken (pl. nád, káka, sás, fűz, nyár, mézes éger stb.) megmaradt vegetáció sem. Az ármentes szintek cser- és tölgyerdő foltjai, mint az erdősztyepp-vidék részei, gazdag erdő (pl. kőris, hárs, juhar stb.) és cserje (bodza, galagonya, mogyoró, kökény stb.) vegetációval rendelkeznek, míg az ártéri tölgyesek maradványai szegényesebb kifejlődésűek (pl. csertölgy, szil, fehér nyár, kőris, jávorfa stb.). A tatárjuhar, vadcseresznye általános, miként a gyepszint ismert (pl. gyíkfű, vadmurok, imola-búzavirág, rezgőfű, perjefélék, erdei sás, erdei pajzsika, hölgyharaszt, gyömbér stb.) növényei is megtalálhatóak.

A területet folyóvízi pleisztocén és holocén lösziszap, lösszerű üledék fedi. Felszínén folyik a Maros, az Öreg-Béga, a Temes, a Berzava. Uralkodó talaja a

csernozjom különböző változatai *(Szűcs L. 1958, Pécsi M. 1978, Peja Gy. 1935, Mezősi G. 1983, Kókai S. 1985):* kilúgzott csernozjom, réti csernozjom, csernozjom jellegű réti talaj, a folyók mentén fekete réti talaj, öntéstalaj, szolonyeces talaj.

A *Bánsági dombvidék* peremterületeinek *természetes növénytakarója* az erdő. A magasabb rész zonális állománya a gyertyános-tölgyes. Állományalkotó a gyertyán, a kocsánytalan tölgy, elegyfái a bükk, a kislevelű hárs, a korai juhar, a magas kőris. A melegebb, szárazabb termőhelyeken a kocsánytalan tölgyesek, ill. mészszegény talajokon cseres tölgyesek alakultak ki. Állományalkotó a kocsánytalan tölgy, a kocsányos tölgy, a csertölgy, a molyhos tölgy, a gyertyán, a mezei juhar, a tatárjuhar, a mezei szil, az ezüsthárs. A gyakori erdőirtásos helyeken különféle típusú rétek, gyepek vannak.

Uralkodó talaja a luvikus barna erdőtalaj, a podzolos barna erdőtalaj. A magmás kőzeteken savanyú barna erdőtalaj és andosol talaj terjedt el *(Tövissi J. 1996)*. A völgyekben alluviális öntéstalaj uralkodik. A magasabb térszíneken tölgy (Quercetum brainetti) és cser (Cerris banaticum) az erdőalkotó fa. E területeken az erős mezőgazdasági igénybevétel következtében az erdő visszaszorult.

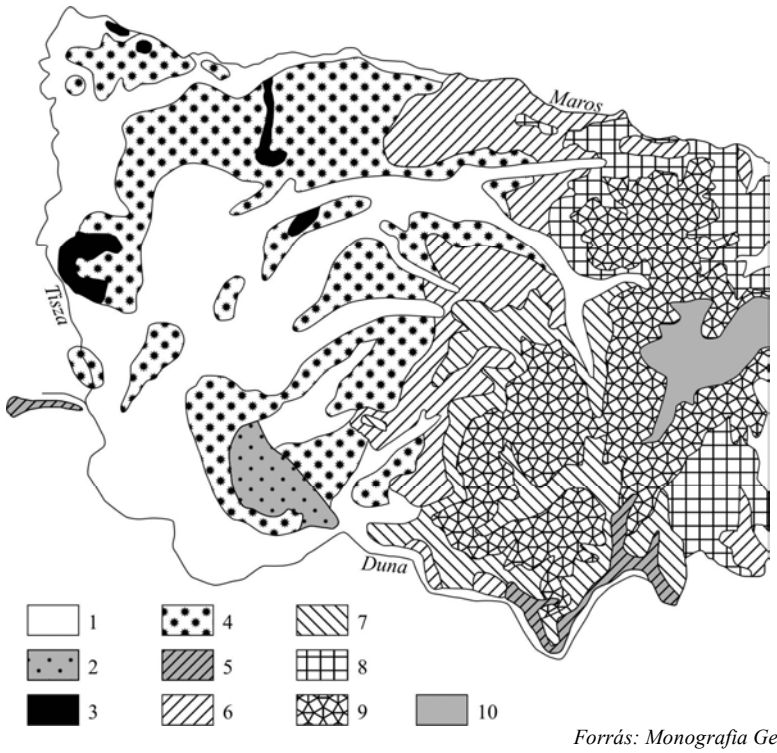
Az alföldi-dobmsági környezetből kiemelkedő *Bánsági-hegyvidék* nyugat és dél felé nyitott, magasság szerinti övezetes éghajlatával tűnik ki. Az évi középhőmérséklete 4-10ºC között változik, de a kitettség is jelentős mikroklimatikus változatosságot eredményez. Az évi közepes hőingás kiegyenlítettebb, a peremeken és a szubmontán medencékben 20-22ºC, a belső – 800 m feletti – részeken 19-21ºC. A januári középhőmérséklet -2 és -6ºC közötti, míg a júliusi 14-21ºC között változik *(Pinczés Z. 2000)*. A csapadék területi eloszlásában a domborzat meghatározó, mennyisége mindenütt megközelíti ill. meghaladja az 1000 mm-t, ezzel szemben a hegység belső medencéiben 700-800 mm. A csapadékhullás maximuma júliusban van (110-170 mm), míg a legalacsonyabb a szeptemberi (55-70 mm) csapadékösszeg. Mivel a Bánsági-hegyvidék a nyugat felől érkező légtömegek számára az első komoly akadályt jelenti, ezért aránylag sok csapadékot kap. Jellemző, hogy a téli csapadék mennyisége kevéssel, de meghaladja a nyári mennyiséget (pl. Szemenikben 500 mm, ill. 450 mm stb.). A bőséges csapadék és a vízet át nem eresztő kőzetek túlsúlya következtében magas a lefolyási koefficiens, nagy a vízfolyások sűrűsége és a folyók vízhozama is bőséges *(Tövissi J. 1996)*.

A Bánsági-hegyvidék vizeit a Bega, Temes, Berzava, Karas, Néra, Mehádia gyűjti össze és vezeti a Dunába, e folyóknak általában két árvize van, melyek a tavaszi hóolvadáshoz és a nyár eleji csapadékhoz kapcsolódnak. A Dognácska-hegység lábától a Szemenikig, illetve a Godján-Szárkő csoportban is jól elkülönülnek a növényföldrajzi övek a térszín kitettsége szerint (pl. a Szárkő-hegység nyugati és déli oldalán a bükkösök elterjedése jelentős, míg a Bisztrica völgyében gyakori a hőmérsékleti- és növényzeti inverzió stb.).

A *növényföldrajzi övek* elhelyezkedését tekintve *(5. ábra)* különösen fontos – az expozíció mellett –, hogy határaik magasabban helyezkednek el, mint a Kárpát-medence más régióiban. Nagyjából 300-400 m magasságtól, ahol a domborzatnak már érezhetően helyi éghajlati és bioökológiai hatása nyilvánvaló, kb. 800 méterig az erdők növényzetében a kocsánytalan tölgy, 1300 méterig a bükk az uralkodó. A tölgyerdők övezete a Kárpát-medencében általában nem jelenik meg 500-600 méternél magasabb szinteken, a Bánsági-hegyvidéken azonban általában 800 méterig a déli és délnyugati lejtőkön melegkedvelő és szárazságtűrő növényfajokkal együtt alkot erdőségeket. A hegység 300-800 m közötti magasságú régiójában három függőleges tagoltságú sáv különíthető el, legalul a csertölgyesek, molyhos tölgy és magyal tölgy erdőkkel, ezüst- és kislevelű hárssal, vadkörtével, török mogyoróval, kökénnyel, vadrózsával, majd a kocsányos tölgyesek és végül a kocsánytalan tölgyesek következnek *(Pinczés Z. 1975)*. A tölgyes-bükkös vegyeserdők 800 m körül jelennek meg, majd fokozatosan kialakul a bükkösök dominanciája. A bükkösök akár 1200-1300 méterig is felkúsznak, az alsóbb régiókban itt-ott kőris, rezgőnyár, hárs és mezei juhar is vegyül, míg a magasabb régiókban a gyertyán, hegyi juhar, hegyi szil foltok, galagonya és som társulásokkal jellemzőek, a bükkösök uralmával. Az egyik legszebb bükkerdő (5000 ha) a Néra forrásvidékén 800-1400 méter magasan húzódik, ez kiemelkedően fontos tájvédelmi terület is. Az Almás- és a Lokva-hegység lejtőin is a kocsánytalan tölgy és bükk erdők illetve ezek keveredése a meghatározó.

Az egész *Bánsági-hegyvidék 2/5-e erdővel borított, melynek 55%-a bükkös és mindössze 5%-ra tehető a fenyves-bükkös* elegyes erdők aránya. Elszórtan bükk-fehérfenyő ill. bükk-lucfenyő erdőfoltok is megtalálhatóak (pl. Polyána-Ruszka, Szemenik stb.), a tiszta fenyveserdőfoltok azonban telepített fehérfenyő erdők *(Pinczés Z. 2000)*. A fenyves-bükkös elegyes erdőkben megjelenik a hegyi szíl, hegyi juhar, -kőris és gyertyán, aljnövényzetében pedig az enyves zsálya, erdei székfű, bíboros tüdőfű és a fekete áfonya. Nem hiányzik a mogyoró, vörös- és fehér bodza, valamint a farkasboroszlán és a kecskerágó sem. A Szemenik-hegységben mintegy 50 ezer hektáron eltőzegesedett lápos terület is kialakult *(Tövissi J. 1996)*.

A tölgyerdők egy része a mezőgazdasági művelés következtében megsemmisült. Napjainkban az anyagbemosódásos barna erdőtalajon, a pszeudoglejes podzolos erdőtalajon (pl. Mehádiai-medence), a podzolos barna erdőtalajon, az agyagbemosódásos podzol talajon (Facsád környékén) és a podzolos-pszeudoglejes barna erdőtalajon (Karánsebesi-medence) folyik a mezőgazdasági művelés. A *Cserna- és a Mehadia-hegység* vonulatainak mészkőfelszínein sok a dolina, karsztos felszín és barlang, itt megjelenik a rendzina talaj is. A Cserna-medence délnyugati nyitottsága következtében a növényzetben a közép-európai fajok mellett jelen vannak a déli elemek is, egyesek ezek közül sajátos növénytársulást képeznek.

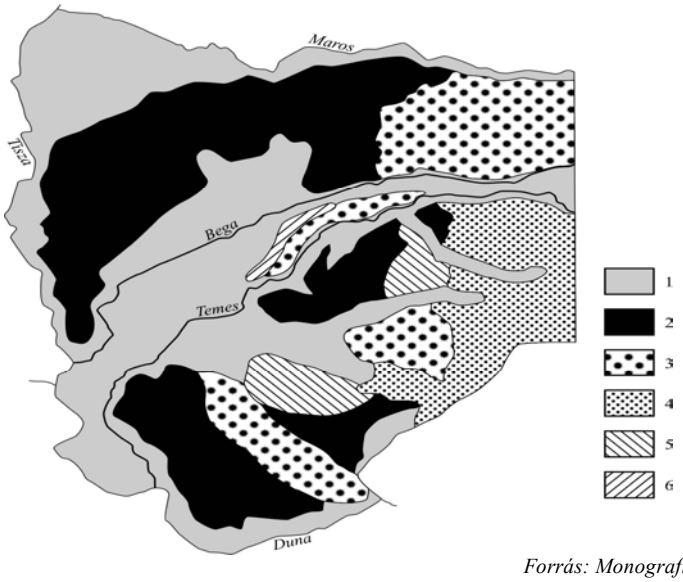
Forrás: Monografia Geograpfica

5. ábra. A Bánság növénytársulásai
Figure 5. Vegetation in the Bánság

Jelmagyarázat: 1. ártéri ligeterdők, nádasok mocsarak; 2. homoki tölgyesek, homokpuszták; 3. sziki növényzet; 4. tatárjuharos tölgyesek; 5. illír molyhos tölgyesek; 6. szubmediterrán cseres magyar (farnetto) tölgyesek; 7. kocsányos tölgyesek ezüsthárssal; 8. hegyi tölgyesek gyertyánnal; 9. lucfenyővel és jegenyefenyővel elegyes hegyi bükkösök; 10. lucfenyő.

A boreális övezet (zömében luc- és erdei fenyőből álló) társulásai (1300-1600 m), az 1600-2000 m között kialakult borókafenyő területe, valamint az alpin övezet – törpelevelű sás, havasi éger, juh csenkesz, vékony tippan – havasi gyep és törpe cserjései a Godján-Szárkő csoportban vannak jelen.

A Bánság területére ható talajképző tényezők hatására a *talajtakaró* sem képez külön talajtípus szerinti alrégiót, de igen jellemző itt a talajváltozatosság *(6. ábra)*. A talajképző faktorok (pl. a domborzat, az éghajlat, az alapkőzet, a növényzet stb.) változékonyságával magyarázható, hogy szinte minden Kárpát-medencei talajtípus megtalálható, melyek részletes elemzésétől eltekintve, néhány jellegadó talajtípus területi megoszlását mutatom be *(6. ábra)*.

Forrás: Monografia Geograpfica

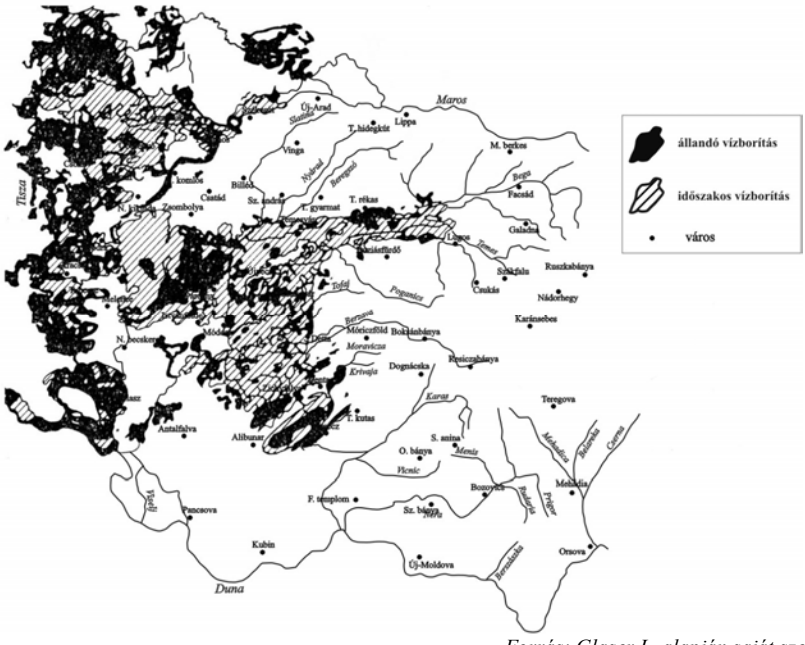
6. ábra. A Bánság talajai
Figure 6. Soils of the Bánság

Jelagyarázat: 1. öntéstalaj; 2. csernozjom; 3. agyagbemosódásos barna erdőtalaj; 4. agyagbemosódásos nem podzolos erdőtalaj; 5. mocsaras láptalaj; 6. szikes talaj;

III. 3. A Bánság vízrajzi adottságai, sajátosságai

Ha a Bánság korabeli térképére *(7. ábra)* csak egy pillantást vetünk, azonnal láthatjuk, hogy a mezorégió gazdasági értékelésénél a vizek szabályozásának nagy szerep jutott. Az 1816. évi árvízről Vedres István így emlékezett: „…Torontál vármegyének nagyobb része is víz alatt hevert akkor. Szegedről a kikindai vásárra hajókon mentek a kereskedők és a mesteremberek, és onnét a Bega-csatornáig szabadon lehetett mindenfelé csónakázni…".

Északon a Maros, nyugaton a Tisza, délen a Duna határolja, a Bánsági-hegyvidékről lefutó folyók (pl. Temes, Bega, Berzova, Karas, Néra stb.) a Maros fattyúágai (pl. Aranka, Porgány-ér stb.) és a hordalékkúp-peremeken eredő vízfolyásai (pl. Beregszó, Nyárad, Slatina stb.) együttesen *tagolt vízrajzi képet alakítottak ki,* melyet tovább gazdagítottak a folyók mentén lévő állandó és időszakos vízborítású lápos-ingoványos területek *(7. ábra)* és mocsarak (pl. Alibunár, Illandzsa stb.). Az ármentes térszínek mikroformákban gazdag régiói (pl. temes-torontáli löszterasz szigetek, völgy- és magassíkok, dombságok, futóhomok térszínek stb.) lehetővé tették az 1718-ig török fennhatóság alatt álló régió változatos, döntően kedvező természetföldrajzi adottságainak kiaknázását.

Forrás: Glaser L. alapján saját szerkesztés

7. ábra. A Bánság vízállapota a szabályozási munkák megindulása előtt
Figure 7. River network of the Bánság before regulations

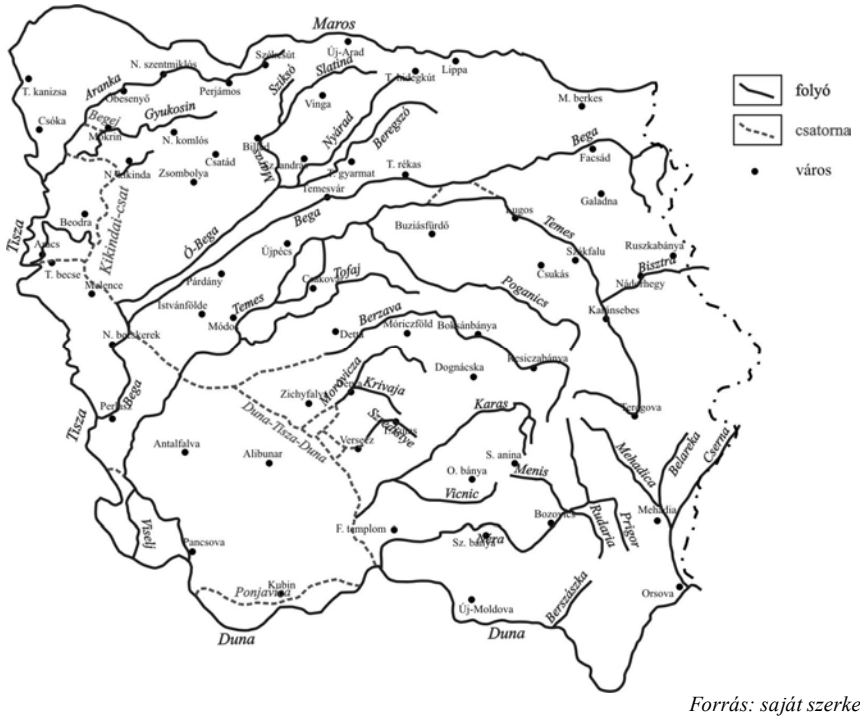
A fenti folyamat egyik igen fontos szegmense a régió folyóvízhálózatának, patakoknak, tavaknak és mocsaraknak a társadalom és a gazdaság szolgálatába állítása, mely a XVIII. században főként az alkalmazkodást, a XIX. század elejétől kezdődően a lokális, majd a század közepétől a komplex környezet-gazdálkodás folyamatával a markáns átalakítást jelentette és eredményezte.

A Bánság síksági jellegű mezo- és mikrotájai – melyek témánk szempontjából alapvető fontosságúak – több ezer éve lakottak, mint ezt a paleolitikumtól egyre gyarapodó régészeti emlékek is bizonyítják *(Milleker R. 1928)*. Nem csak a folyópartok övzátonyai és parti dűnéi, hanem a folyóktól távolabb eső ármentes térszínek (pl. hordalékkúpok, löszterasz szigetek stb.) paleolitikus leletei is bizonyítják *a mezorégió kedvező életfeltételeit*, e tényt a réz-, bronz- és vaskori telepek nagy száma is alátámasztja. Az antik civilizáció perifériáján lévő területre a népvándorlástól a magyar honfoglalásig sűrű egymásutánban érkeztek és telepedtek le – ha csak rövid időre is – a különböző nomád népek (pl. vandálok, hunok, gepidák, avarok stb.), miként a magyarság egyik legfontosabb szállásterületévé is vált *(Kristó Gy. 1998)*. Az Árpád-kori sűrű településhálózat nem jöhetett volna létre, ha a Bánság alföldi, látszólag homogén felszíne két alapvető morfológiai szintre nem tagolódik: az ártéri

síkságokra és az ármentes térszínekre, melyek kialakításában az ide érkező folyóknak volt kiemelkedő jelentősége *(2. táblázat)*.

A régióban a domborzat, az éghajlat és a kőzetminőség együttes hatására viszonylag *sűrű és sajátos elrendeződésű vízhálózat* alakult ki *(8. ábra)*, melynek fő elemei (pl. Duna, Tisza, Maros, Béga, Temes-Berzava, Néra, Karas, Cserna stb.) mind vízjárásukat, mind vízhozamukat tekintve visszatükrözik a Bánság természeti-környezeti adottságait, sajátosságait.

A vízhálózat *sűrűsége* sem egységes, a Szárkő-hegységben 0,8-1,0 km/km^2, a dombvidékeken 0,4-0,6 km/km^2, míg a Bánság alföldi területein 0,2-0,4 km/km^2. A legkisebb a sűrűség az Aradtól délre lévő alföldi részeken, valamint a Delibláti-homokpusztán, ahol 0,2 km/km^2 alatti értékek jellemzőek.

Forrás: saját szerkesztés

8. ábra. A Bánság jelentősebb felszíni vízfolyásai
Figure 8. Major water-courses in the Bánság

A bánsági folyók vízjárását és vízhozamát az határozza meg, hogy jórészt csapadékvízből táplálkoznak és elenyésző a talajvíztáplálás aránya. A Duna, Tisza, Maros kivételével jellemző, hogy az 1-2 hónapos kora tavaszi (február-március) vízhozamnövekedés – gyakran az áradás szintjéig – levonulását április-májusban vízhozam-csökkenés követi, majd a nyár eleji (május-június)

vízhozamnövekedés után október végéig a szárazsághoz kötődő alacsony vízhozamok dominálnak. Kétségtelen tény, hogy az évi kettős csapadék-maximumoknak (május-június ill. december) illetve annak, hogy a decemberi csapadék is nagyrészt eső formájában hull tulajdonítható, hogy télen is gyakran előállnak esőzésből vagy hóléhozamból származó áradások. Mindez azonban nem egyedi jelenség (pl. Felső-Tisza 1998. évi téli árvize), de a Bánság területén gyakoribb. A bánsági folyók katasztrofális áradásai akkor következtek be (pl. 1859, 1970, 1974, 2005 stb.), amikor az átlagosnál hűvösebb, csapadékosabb és tartósabb tél után a késői gyors olvadás csapadékosabb tavaszi-kora nyári időszakkal kapcsolódott össze. A Bánság nevezetesebb folyóvizei – a Maros és a Bega kivételével – közvetlenül a Duna vízrendszeréhez tartoznak.

2. táblázat. A fontosabb bánsági folyók hidrológiai jellemzői
Table 2. Hydrological parameters of main rivers in the Bánság

A főfolyó neve	***A folyószakasz neve***	***Hossza (km)***	***Esése (cm/km)***	***Vízgyűjtő ter. (km^2)***
DUNA	Pancsova-Kevevára	45,4	0,04	1944,1
	Kevevára-Bazias	35,3	0,05	44968,4
	Bazias-Orsova	66,4	0,06	2324,2
TISZA	Szeged-T.becse	113,9	3,1	-
	T.becse-Bega tork.	53,3	3,1	-
	Bega tork. – Dunai tork.	9,7	1,5	-
MAROS	Konop-Öthalom	60,0	39,2	-
	Öthalom-Apátfalva	102,0	8,5	-
	Apátfalva-Szeged	30,0	20,0	-
TEMES	Hattyas-Temesság	40,1	0,34	1209,9
	Temesság-Csávos	40,7	0,23	380,2
	Csávos-torkolat	30,4	0,18	210, 7
BEGA	Forrástól-Kiszető	90,7	11,66	1756,6
	Kiszető-Temesvár	50,0	0,36	467,5
	Temesvár-Ótelek	33,0	0,18	12,0
	Ótelek-B.szt.györgy	21,1	0,38	2240,4
	B.szt.györgy-torkolat	16,2	1,92	900,5
ÓBEGA		142,7	1,45	2973,98
POGANICS		109,8	6,3	693,26
ARANKA		176	-	1347

Forrás: Lászlóffy W. – A Tisza

A *Duna* Szalánkemén-Pancsova-Kevevára-Baziás-Ómoldova-Orsova közötti szakaszán nem forgott fenn a folyó szabályozásának szükségessége, mindazok ellenére, hogy Csentától Kubinig mintegy százezer holdnyi réti területet borított el árhulláma. Csak a Vaskapu szabályozása után a XIX. század végén kezdtek olyan munkálatokba, melyek a hajózás és az ármentesítés céljait egyaránt szolgálták (pl. a Dunavecz medrét 1904-ben elzárták, 1909-10-ben partvédőmű épült a Temes torkolatánál, az omlódi Duna-ág elzárása 1908-ban

stb.). A Duna-menti öblözetek ármentesítésére és a belvízelvezetési munkálataira a XX. század elején került sor.

A *Tisza* ma is a Bánság aszimmetrikus elhelyezkedésű – Szolnok-titeli törésvonallal jelzett – hidrológiai tengelye, mely egyben a terület nyugati határát is alkotja. Az integrált környezetátalakító munkálatok eredményeként 1855-1864 között tizenkét átvágással és partvédő művek sorozatával valamint a zátonyos szakaszok (pl. padéi, törökbecsei, kumáni, livádiai zátony stb.) kotrásával és egységes védőgátrendszer kiépítésével biztosították a településeket, és gyorsították a víz lefolyását. Csak a Tisza vízgyűjtőjében 53 torontál megyei település volt a legszélső árhatáron belül *(Lászlóffy W. 1982)*.

A *Maros* Erdély határától Szegedig összesen 83,5 métert esik, így átlagos esése 31 cm/km e szakaszon. A kedvező hajózási viszonyok megszűntek és a rendes hajózáshoz szükséges vízmélységek eltűntek a szabályozásnak köszönhetően. Az 1845-72 közötti 33 átvágással a Lippa-Szeged közötti szakasz 260 km-ről 172 km-re rövidült, az esése jelentősen megnövekedett és egy métert meghaladó vízszintsüllyedés következett be. A meder elfajult, a sebes víz a laza anyagú partokat alámosta, a folyó hordaléka megnövekedett, mely a meder egy részének elzátonyosodását eredményezte. A meder túlságosan széles lett, benne a kis víz több ágra oszlott és kisvízkor lehetetlen volt a hajózás. E problémát csak részben oldották meg 1899-1909 között azzal, hogy Konop-Öthalom (60 km) és Szeged-Apátfalva (30 km) között a mederképződésben kedvező átalakulásokat értek el *(Vituki 1975)*. E folyamatba illeszkedett az *Aranka* szabályozása, mely Nagyfalutól a torkolatig szeszélyesen kanyarogva hosszú utat (176 km) tett meg, amíg a Padé és Szaján közötti mocsárvilágon át eljutott a Tiszáig. A Nagyfalunál megépített zsilip (1830), valamint a kisebb erek (pl. Ladányi-ér, Porgányi-ér stb.) elzárása után az egész Marosszög vízrajzi arculata megváltozott és a korábbi árterület (mintegy 60%-a a mikrorégiónak) a töredékére csökkent.

A Krassó-Szörény vármegye hegyeiben eredő és nyugat felé lefolyó kisebb folyók és patakok 8776 km^2-nyi terület csapadékvizét gyűjtik össze, és vezetik le a Bánság síkvidéki térszíneire. Melynek legnagyobb részét évszázadokon át mocsaras, lápos, időszakos és állandó vízborítású nádasok, gyékényesek, rétek és legelők alkották. A *Temes-Bega-völgy* vízrendszeréhez tartozó folyók és patakok *(2. táblázat)* ingadozó vízjárásukkal, kis esésükkel a Bánság síkségi területein szertekalandozva, a felismerhetetlenségig kuszált erekbe oszlottak szét, áradások alkalmával olyan rendkívüli víztömeget szállítottak, melyek elvezetésére a Temes és a Bega medre elégtelennek bizonyult, így medrükből kiöntve több százezer holdat elöntöttek, és óriási kiterjedésű mocsarakat alkottak *(1. térkép)*. A korabeli állapotokat jól megvilágítja, hogy a Bega vízgyűjtő területének (1124 km^2) alig 20%-a volt erdősült az 1800-as évek második felében Bogdánffy Ö. számításai szerint. A Bega vízgyűjtőjének átlagmagassága is tszf. 302 m, amelynek megoszlása: 0,6%-a 1200 m-nél magasabb, 6%-a 600-1200 m között, 7%-a 400-

600 m között, 20%-a 200-400 m között, 53%-a 100-200 m között, és 13,4%-a 70-100 m közötti. A XIX. század elejétől az ármentesítésre helyeződött a hangsúly és az 1850-es években került sor a komplex környezetátalakító és hasznosító munkálatokra, miután 1859 júniusában az egész Bánságot elöntötte az árvíz, ezen belül, mintegy 0,5 millió kat. hold művelt területet. A töltések építése és az Alsó-Bega szabályozása (Ecskai zsilip = 71,8 m, Bega-torkolati zsilip = 73,1 m) 1907-ig megvalósult a teljes szabályozás (még négy zsilip és duzzasztómű) csak részben *(Lászlóffy W. 1982)*.

A Bega-hajózó csatornán nyári időben és főként ősszel, 4-5 dm-re csökkent le a vízmélység úgy, hogy az 50-100 tonnás kishajók még völgymenetben is nehézségekkel küzdöttek, felfelé vontatásukhoz pedig 6-10, sőt 15 lóra volt szükség. A lefelé irányuló forgalom 1866-ban 65575 tonnára rúgott, de felfelé mindössze 3965 tonnát szállítottak *(Ihrig D. 1973)*, és a forgalom legnagyobb része a Nagybecskerek alatti folyószakaszon bonyolódott le *(Lászlóffy W. 1982)*. Tényegesen csak az 1872-ben megalakított Temes-begavölgyi Vízszabályozó Társulat oldotta meg a feladatot. A Társulat 66 átvágást hajtott végre, a Temes csakovai ágának elzárásával megszüntették az ún. Temes-szigetet, a Temes összes vizét a temessági ágba terelték. E mellett kiépítették a folyó egész hosszában mindkét parton a védtöltéseket *(Ihrig D. 1973)*.

A Bánság természeti-környezeti adottságai és erőforrásai differenciáltan álltak rendelkezésére a számban gyarapodó, etnikailag is tagolt társadalom számára. A környezetátalakítás és -gazdálkodás hatására kialakult kultúrtájak az alföldi területek felől fokozatosan behatoltak a félmedencékbe, a teraszos folyó és patakvölgyekbe és a magasabban fekvő kismedencékbe. Az ember és a földrajzi környezet szoros kapcsolata a Bánság területén is azt jelentette, hogy a társadalom a táj gazdasági potenciáljának maximális kihasználására törekedett, alig megbontva az ökológiai egyensúlyt, beleértve az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés és a kereskedelem különböző tevékenységi formáit. A Bánsági-hegyvidék tőkés ipari nyersanyagainak feltárása, kitermelése és feldolgozása jelentős ipari területi koncentrációt alakított ki, melynek tájformáló hatása tágabb környezetére is kiterjedt. Az energiaigényes iparágak megtelepülését a társadalom mindenkori fejlettségének megfelelő, bőséges energiahordozó (faszén, feketekőszén, szénhidrogének, vízenergia) készlet is elősegítette. A Bánság természeti-környezeti adottságai és sajátosságai alapján kiemelkedően fontos régió, ahol kis területen belül a legjobban tanulmányozhatók a Kárpát-medence más régióiban szétszórtan található természeti-környezeti, ökológiai értékek.

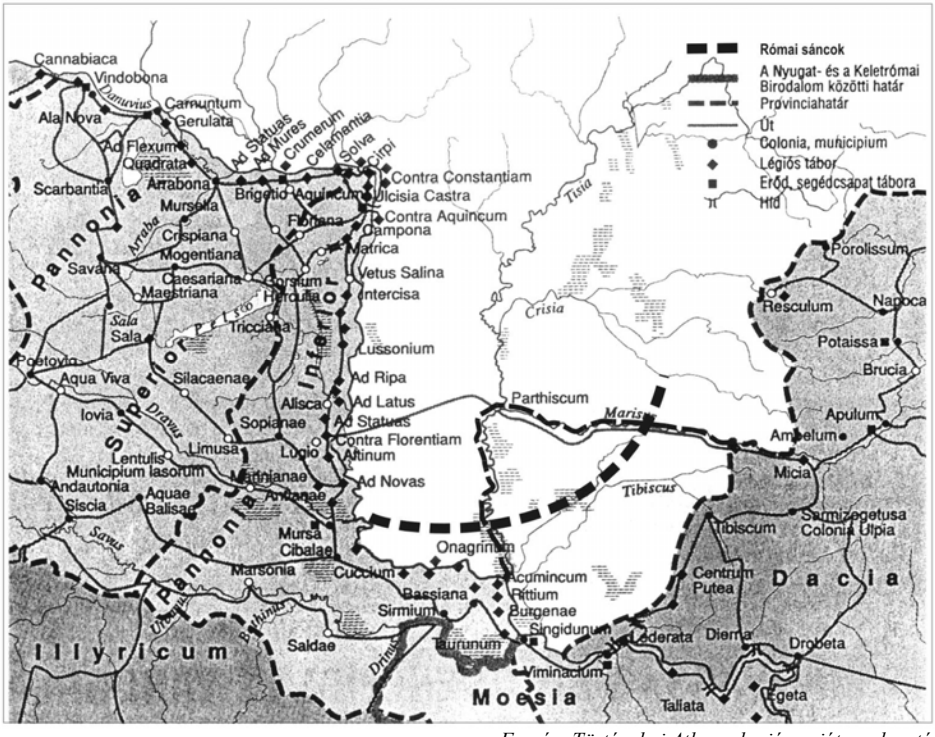
IV. A Délvidék társadalmi-gazdasági folyamatai 1718-ig

IV.1. A Duna-Tisza-Maros térsége a magyar honfoglalás előtt

Eltekintve a Balkán-félsziget felől érkező és különböző fejlettségi szintű ősközösségi népek és csoportok (pl. perjámosi, vingai kultúra stb.) megtelepülésének sajátos területi vonatkozásaitól, a Duna, Tisza és Maros közötti terület *egységét és stratégiai fontosságát* először a rómaiak vették észre és integrálták a Római Birodalomba, döntően védelmi jelleggel. Számukra a Duna a limes meghatározó földrajzi alapjává vált, mely területünkön Domitianus és Trajanus császárok uralkodása idején épült ki. Az itt húzódó erődlánc kialakítása Hadrianus kőépítkezéseivel fejeződött be i.sz. 124-ben. Az al-dunai hadiút megépítése (i.sz. 17-30) a dákok első támadása (i.sz. 85), majd az állandósuló dák fenyegetés miatt is szükségessé vált. Ekkor került a Római Birodalom érdeklődésének homlokterébe az Al-Dunától északra fekvő „Barbarikum". A pannóniai és a moesiai limest hadászati kulcspontokkal erősítették meg és építették ki (pl. állandó táborok és erődök épültek, légióközpont lesz Singidunum /Belgrád/ és Viminacium /Kostolác/ stb.). A második dák háború (i.sz. 105-106) után *a rómaiak pacifikálják Dáciát* és a provincia székhelye Colonia Ulpia Trajana = Sarmizegetusa lett. A Római Birodalom határa a Tisia (Tisza) és a Marisus (Maros) folyók vonaláig tolódott ki. A Dácia nyugati perifériáját alkotó régió több mint 150 évig a Római Birodalomhoz kapcsolódott, kiépültek a kereskedelmi és hadiutak, római légiós táborok és municipiumok egész sora jött létre (pl. Tibiscum, Centrum Putea, Drobeta, Parthiscum stb.). Ezek védelmére félkör alakban épült ki a „római sáncoknak" nevezett limes védelmi rendszere a Telecskai-domboktól a Maros folyó vonaláig *(9. ábra)*. A jazigok támadásainak visszaverés után Dácia ásványi nyersanyagai (kősó, arany, ércek és fémek) a későbbi Bánság területén keresztül áramlottak a Római Birodalom gazdasági központjai felé, azonban a gótok, majd a gepidák és a vandálok betörései i.sz. 271-ben arra kényszerítették Marcus Aurélius császárt, hogy kiürítesse Dáciát.

A római jelenlét megszűnése után *a népvándorlás különböző hullámain érkező népek és népcsoportok* telepedtek le ideiglenesen a vizsgált régióba, támadást intézve a limesek ellen, melynek eredményeként többször hadszíntérré vált az Alföld. Diocletianus császár hadjáratokat vezetett (pl. i.sz. 290-293) a szarmaták és a gótok ellen az Alföldre, Nagy Constantinus császár pedig i.sz. 322. február 18-án nagy győzelmet aratott a későbbi Bánságban, a benyomuló vizigótok felett és ezt tíz évvel később újra megteszi a szövetséges szarmatáknak nyújtott segítség keretében *(Magyarország történeti kronológiája I. 1982)*. Mindez azonban már nem változtatott a tényen, hogy az Al-Duna és a Maros közötti terület ekkorra végleg elveszett a római császárok számára, különösen a Római Birodalom kettészakadása után, amikor a hunok (i.sz. 405)

elfoglalták a területet és 50 évig fennhatóságuk alatt tartották. A catalaunumi ütközet után a kelet-római seregek a Kárpát-medencében maradt hunokra érzékeny csapást mértek az Alföldön. Az Attila fiaival vívott sorsdöntő ütközet, mely után a hunok a kelet-európai sztyeppékre húzódnak vissza, is a Dél-Alföldön zajlott le (i.sz. 454 Nedao folyó mentén).

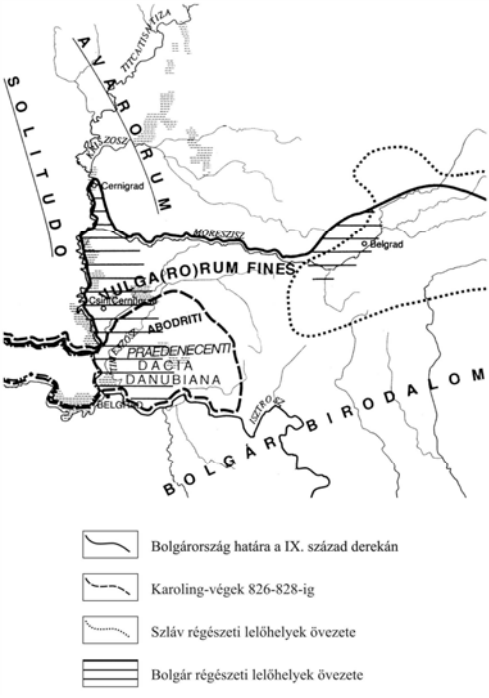

Forrás: Történelmi Atlasz alapján saját szerkesztés

9. ábra. A Délvidék térsége a Római Birodalomban
Figure 9. The area of the Délvidék in the Roman Empire

A gepidák és a longobárdok néhány évtizedes jelenléte a medencében csupán történelmi epizód, melyet a több mint két évszázados (567-804) avar hegemónia követett. Nem elhanyagolható tény, hogy Marnikiosz bizánci császár hadvezére (Priszkosz) a későbbi Bánságban súlyos csapást mért az avarokra (i.sz. 601-602) és i.sz. 803-804-ben Krum bolgár kán egy mindent eldöntő hadjárattal megsemmisítette az avarok tiszántúli hatalmát. Ez azon túlmenően, hogy az Avar-birodalom összeomlását is jelentette, a *Bolgár-birodalom határainak és érdekszférájának a Maros folyó vonaláig történő kiterjesztését* is eredményezte. E ponton azonban érdeköszszeütközésbe és többször súlyos konfliktusba (pl. i.sz. 824, 827, 832) került – különösen a Szerémség

vonatkozásában – a Frank Birodalommal, mely Praedenecenti Dacia Danubiana néven a Temes folyótól délre eső területeket névlegesen birtokolta *(10. ábra)*, illetve igényt formált erre. Ekkor jelentős szláv csoportok települtek a Szerémségbe és a Temesközbe a frankok vazallus fejedelemségeit létrehozva. Nem lehetett véletlen, hogy 818-ban a Timok folyó vidéki timocsánok és a Morava folyó menti abodritok kiváltak a bolgár törzsszövetségből *(Magyarország történeti kronológiája I. 1982)* és frank fennhatóság alá a Szerémségbe és a későbbi Bánságba telepedtek *(10. ábra)*. E területek véglegesen a IX. század közepén kerültek bolgár fennhatóság alá (pl. Sirmium 870-ben). A bolgárok Dél-erdélyi és Maros-vidéki jelenlétére utal, hogy a frankok 882-ben figyelmeztették őket, hogy ne szállítsanak Erdélyből sót a morváknak *(Magyarország történeti kronológiája I. 1982)*.

Forrás: Történelmi Atlasz alapján saját szerkesztés

10. ábra. A Délvidék a IX. században.
Figure 10. Délvidék in the 9th century

A Kárpát-medence *térszerveződési széttagoltsága igen jelentős* volt, és leginkább a korabeli európai centrumtérségek (pl. Észak Itália, Frank Birodalom, Bizánc stb.) X. századig tartó, eltérő irányú, perem területekhez való kapcsolódásában nyilvánult meg. Az adott népek (pl. hun, gót, avar, bolgár

stb.) az egyes régiókat rövid ideig uralták – az avarok kivételével –, hatásukat a Kárpát-medence viszonylag kicsiny területén tudták tartósabban érvényesíteni és nem építettek ki tartós és maradandó államszervezetet és térstruktúrát. A Dél-Alföldön a bolgár befolyás és fennhatóság viszonylag gyenge volt, *nem alakított ki működő térszerkezetet és valós társadalmi-gazdasági-politikai centrumot sem.* Fenti folyamatokban markáns változást a magyar honfoglalás és államszerveződés folyamata hozott, melynek – vizsgálati szempontunkból – legfontosabb eredménye, hogy a Kárpát-medence helyi és helyzeti energiáit – társadalmi-gazdasági szerveződésénél fogva – úgy tudata használni és működtetni, hogy három funkcionális térszínen (alföld, dombvidék, hegységkeret) jelent meg egyszerre és területi rendszerébe zökkenőmentesen építette be a korábbi tájhasználat legfontosabb, ekkor meglévő elemeit.

IV. 2. A Délvidék a középkori magyar állam keretei között (896-1552)

A magyar honfoglalás a területszerzésen túlmenően olyan területi rendszer rövid idő alatt bekövetkező kiépítését is jelentette, mely a térségben kisebb módosulásokkal évszázadokig fenntartható maradt, melynek okát a történettudományban más-más súlypontokra helyezve a hangsúlyt (pl. kettős honfoglalás, kedvező külpolitikai helyzet, I. István kiemelkedő életműve és karizmatikus egyénisége stb.) próbálják magyarázni. A földrajztudomány a földrajzi energiák és adottságok szerencsés felismerésére, a társadalmi-gazdasági erőterekre és szintekre, esetenként az államszervező folyamatokban együttesen tükröződő geopolitika és regionalizáció összefonódására és egymásra utaltságára helyezi a hangsúlyt.

A Temesi Délvidék esetében területileg és időben változó dinamizmussal érvényesült a társadalmi-gazdasági folyamatokat leképező *regionalizmus* (pl. anyagi javak térbeli áramlási pályái stb.) és az állam kiépülő és homogenizáló hatalmi-politikai intézményrendszereinek területi-szervezeti szintjeinek (pl. királyi vármegye, egyházmegye, bánság stb.) megfelelő *regionalizáció (Csüllög G. 2000)*. E *kettős tendencia* időszakonkénti harmóniáját mutatja a későbbi Bánság, mely a törzsi szállásterületek (Anonymus szerint Glad vezér fekete magyarjai telepedtek itt le) hosszú ideig különálló területe és ennek folytatásaként jelenik meg *Ajtony* országa, majd a csanádi egyházmegye ill. ezen belül a királyi vármegyék *(11. ábra)*. A szállásterületek központja a természeti tértagoltság által adott érintkezési peremekhez kapcsolódott *(Frisnyák S. 1995)*. Szent Gellért legendája, említést tesz Ajtony országáról, nemeseiről és katonáiról, de szól pásztorairól is, hiszen gazdagsága fő forrását óriási szarvasmarha csordái jelentették. Szent Istvánhoz hasonlóan ő is megkeresztelkedett, de bizánci ritus szerint és székhelyén (Marosvár) görög monostort alapított. A Körösöktől az Al-Dunáig, illetve a Tiszától Erdély határáig terjedt hatalma Szembe helyezkedve Istvánnal, az erdélyi sóbányákból

érkező királyi só után a Maroson vámot szedetett. Ajtony vereségével (1028, Nagyősz) ez az országrész is *integrálódott István király birodalmába*. A győztes Csanád vezetésével megkezdődött a királyi vármegyerendszer kialakítása. Gellért püspök latin rítusú egyházmegyét hozott létre és megkezdte a görög keleti egyház visszaszorítását. A baziliták marosvári monostorát saját székhelyévé tette, a görög szerzeteseket pedig a Szent Györgyről elnevezett új oroszlámosi monostorba költöztette. Ajtony bukása után a területen öt királyi vármegye szerveződött. Csábító az a feltételezés, hogy ez jelentette az alapját a XI. század közepén az ország harmadát kitevő dukátus egyik láncszemének (Temesi dukátus), melynek végleges felszámolására I. Kálmán uralkodása alatt, 1106 körül került sor *(Kristó Gy. 1998, 2003)*.

Forrás: Történelmi Atlasz alapján saját szerkesztés

11. ábra. A Csanádi-püspökség és a király vármegyék I. István idején
Figure 11. The Bishopric of Csanád and royal counties under the reign of King Stephen I.

A Nyitrai, a Bihari és a *Temesi dukátus* a hatalmi térstruktúrák központi térségeihez kapcsolódott. Ebből adódóan az Alföld erőteljesebben népesedett és gazdaságilag kihasználtabb részeit jelentette *(Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2000)*. I. Kálmán fenti intézkedését az is elősegítette, hogy erre az időszakra esett az egyházmegyéken belüli főesperességek megszervezése, melyek határai többnyire a megerősödött királyi vármegyék határaival estek egybe. Mindezek mellett nem elhanyagolható tény, hogy a bizánci egyház (bácsi püspökség) és a Bizánci birodalom befolyása is érvényesült, különösen III. Béla uralkodása idején *(Magyarország történeti kronológiája I. 1982)*. A délvidéki régió sajátos helyzetét mutatja, hogy II. András idején a későbbi IV. Béla országrészéhez tartozott az Adriai-tengertől az Al-Dunáig húzódó terület, Béla királyfi 1228 körül kialakítja a szörényi bánságot és országrészéhez kapcsolja *(Magyarország története I. köt.)*. Az 1220-as évek elején kezdődő királyi pénzverési decentralizáció eredményeként az esztergomi pénzverő kamara mellett pénzverőház működött a csanádi egyházmegye területén is. A decentralizáció

folytatódott 1250-ben és megkezdte működését a szerémi, a budai és Szlavóniában a báni kamara. A csanádi egyházmegyén belül stabilizálódó királyi vármegyék belső társadalmi-gazdasági fejlődését, településeik számát, népességét és népsűrűségét alig ismerjük. A nemesi vármegyék kialakulása, a korábbi megyék osztódása vagy megszűnése, a közigazgatási és jogi rendszer változása kedvezően hatott. Különösen a magántulajdon védelme, stabilizálhatósága és örökölhetősége szükségeltetett ahhoz, hogy a pontosabb adatok oklevelekhez és egyházi feljegyzésekhez kapcsolódó fennmaradjanak.

Honfoglaló őseink, majd a később betelepített nomád népcsoportok (besenyők, kunok stb.), *a keleti kultúrák számos elemét* a Délvidék e területén is tartósan megőrizték. A kunok (1091), a bizánciak (1129, 1150), és a tatárok (mongolok) pusztításai, meg-megújuló támadást jelentettek a *megszilárduló nyugati kultúra elemei* ellen. IV. *László* kunokat, *Károly Róbert* szlávokat és németeket telepített a *temesi grófság*nak nevezett vidékre. A nyugati kultúra a XII. században a román stílusú monostorokat (pl. Csanád, Aracs, Kanizsamonostor, Oroszlámos stb.) és körtemplomokat (pl. Kiszombor stb.) építő bencés (pl. Ittebő, Bizere, Bulcs stb), premontrei (pl. Oroszlámos) és ciszterci (pl. Egres stb.) szerzetesek közvetítésével érkezett e vidékre. A Bánságban kevés a magyar múlt – e korból származó – épített kőemléke. Kiszombor rotundája és Aracs pusztatemploma a legbecsesebbek közé tartozik. Már 1256-ban bencés apátság állt Torontáltorda és Törökbecse között. Egy évszázad múlva a templom a ferences rendé, Aracs jelentős mezőváros és vásáros hely is. Erre az időszakra jellemző, hogy regionális térszerkezet határozottabb, differenciáltabb kiépülése következett be és olyan centrumhelyek jöttek létre, mint Arad, Temesvár, Versec, Lippa stb. A vizsgált régió XIII-XIV. századi partikuláris elkülönülését nemcsak a balkáni régiók (pl. Bolgárország, Havasalföld, Bizánc stb.) felé való természeti-társadalmi kapcsolódásai, hanem a hatalmi interregnumok és politikai széttagoltság miatt megerősödő „kiskirályok" és bárói ligák érdekszövetségei és ellentétei is elősegítették *(12. ábra)*.

A természeti táj funkcionális egységére is épülő munkamegosztás teremtette gazdasági egység mellett döntően *Luxemburgi Zsigmond* uralkodása alatt intézményesülő és differenciálódó rendek, ezen belül is a legjelentősebb bárói-mágnás családok alakították magánbirtokaikat, melyek felemelkedése már Nagy Lajos idején megkezdődött. Több mint figyelemre méltó, hogy az Al-Dunától a Körösökig terjedő terület három országnagy (temesi ispán, szörényi bán, világosvári kapitány) területi hatáskörébe tartozott 1437-ben. Ez Zsigmond hadszervezeti reformjavaslata (1432-33) szerinti körzetek egyike, melynek magja az akkoriban Temesköznek nevezett régió. A királyi, főpapi és hűbéres fejedelmek bandériumaira alapozott területi reform nem lehetett volna sikeres a végvári láncolat kiépítése nélkül. A XV. század elején összeomlott azoknak az ütközőállamoknak rendszere, amelyek Magyarországot a török ellen védték.

Ennek folytán az ország területét egyre gyakrabban elérték a török rabló- és hódító hadjáratok, amely ellen ezentúl egyedül az országhatár – korabeli nevén a „végek” – védelmének megerősítése nyújthatott némi védelmet.

Forrás: Történelmi Atlasz alapján saját szerkesztés

12. ábra. A Temesi-Délvidék katonai és igazgatási szervezete a XIV-XV. században
Figure 12. Military and administrative organization in the 14-15th century

Legveszélyeztetettebb az Al-Duna szerbiai szakasza volt, ezt mindössze néhány Anjou-kori végvár őrizte. Az 1419-ben felépített Szörény vára és az 1427-ben megszerzett kulcsfontosságú Nádorfehérvár között a Duna mentén 11 új vár épült az 1420-as években. A legjelentősebb Szentlászlóvár volt, amelyet maga Zsigmond emeltetett a török határvárral (Galambóc) szemközt. A többi munkálatot a legérdekeltebb, a király kedvelt olasz hadvezére, Ozorai Pipo temesi ispán irányította. A végvári rendszer kiépítése óriási összegeket emésztett fel, így nem csoda, ha a továbbiakban már alig bővítették. Egy évszázadon át, Nándorfehérvár török kézre kerüléséig (1521) a határvédelem terhe főként a Zsigmond idején kiépült végvárvonalra és a mögöttes területre (Temesköz) nehezedett, ahol állandósultak a török betörések és ezzel a gazdasági bizonytalanság. *A török első betörésétől (1392) kezdve a Bánság szinte évtizedenként hadszíntér*, mégis Magyarország népes és gazdag vidékének tartották. A Hunyadiak korában csak Temes vármegyének 19 vára, 22 városa és 1240 faluja volt *(Csánki D. 1938)*. Temesvárt vára a Délvidék kiemelt hadászati központjává és a balkáni missziók fontos kiindulópontjává avatta.

Ennek kulturális hatásai is kimutathatóak. A gótika szellemét a XIV. században betelepülő szerzetesrendek hozták magukkal. A ferencesek (pl. Aracs, Máriaradna, Lippa, Orsova, Karánsebes, Keve, Haram stb.), a domonkosok (pl. Temesvár stb.) és a pálosok (pl. Lippa stb.) kolostorai e kultúra jeles műhelyei voltak. Ortodox szerzetesek kolostorai Csanádon és Oroszlámoson működtek a

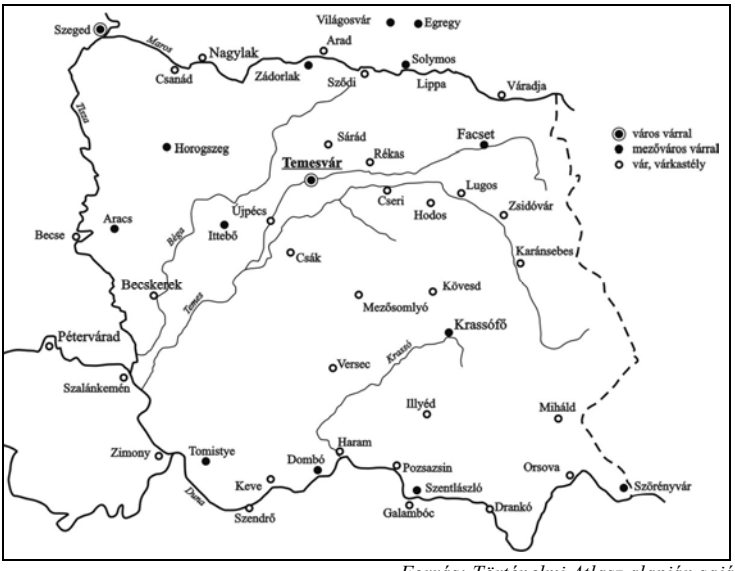
Bánság területén. Szerb kulturális-irodalmi gócpont volt a Duna melletti Báziás, itt állt meg ugyanis 1225-ben Szent Száva, az első szerb pátriárka a magyar királyhoz igyekezve. Tevékenységének eredményeként a szerb kultúra az európai kultúrák családjának egyik tagjává vált és a kor legfejlettebb, bizánci (balkáni) műveltségét közvetítő keleti kereszténységgel kapcsolódott össze. E kultúrkör eredményeit a bánsági szerbek a közeli Karlócához kapcsolódva adaptálták. A bánsági románok – 1848-ig – szintén a karlócai metropolita fennhatósága alá tartoztak, e tény jelentősebb önálló román kulturális központ kialakulását is akadályozta. Az európai műveltség áramlatában (humanizmus, reneszánsz) élő Temesvár az Alföld egyik olyan városa volt, amely mind gazdasági, mind kulturális szempontból kiemelkedő szerepet játszott *(Marjanucz L. 2005)*.

IV. 3. Temesvár helye és szerepe a Délvidéken

Temesvár évszázadok óta kiemelkedő fontosságú hadászati gócpont, a vár és a város gondosan kiválasztott stratégiai ponton épült. A Marost és a Dunát összekötő országúton, csaknem annak felezési pontján, a Nagy- és Kis-Temes (Bega) összefolyásánál, szerteágazó erek, vadvizek, csapadék- és áradásokból képződött mocsarak közepette, melyek minden oldalról megközelíthetetlenné tették. Írott források *a temesvári földvárat csak 1212-ben említik először*, amikor II. Endre oklevelében „castrum regium”-nak (királyi várnak) nevezi, mely tulajdonképpen vízi vár volt. Hasonló természeti viszonyok mellett máshol is fennállottak kisebb várak (pl. Csákovár, Sóvár stb.) a Temesközben *(13. ábra)*. Temesvár a Duna felől Haram és Keve, Erdély felől Lippa, az Alföld felől Csanád és Arad, illetve Becse és Becskerek várgyűrűzetének a középpontjában feküdt. Több napi távolságra a folyami és hegységi keretektől, sohasem lehetett kitéve hirtelen és váratlan támadásoknak. Nem véletlen, hogy Károly Róbert is itt rendezte be székhelyét (1307-1315) és kővárat építtetett a korábbi földvár DK-i csúcsánál.

A közepes nagyságú erősség kulcsa már ekkor is az őrtorony (donjon), a későbbi Vízitorony, melynek elfoglalása mindig (pl. 1552-ben) megpecsételte a várvédők helyzetét. A fenti geostratégiai helyzet nem változott a XV. század közepéig, ekkorra azonban szükségessé vált egy megnagyobbított és megerősített vár kiépítése. Az új várstratégia követelményeinek megfelelően Hunyadi János az Anjou-vár falain kívül eső ún. váralja (Nagy- és Kis-Palánk) területének mintegy 2/3 részét, kettős sáncokkal és tölgyfa-palánkokkal erősítette meg és belefoglaltatta az új várba. *A Temesköz kulcsának tekintett temesvári vár olyan geostratégiai elhelyezkedésű, hadászati fontosságú és természetes fekvésű* (mocsarakkal és nádasokkal körülvéve, a Bega folyó ágainak áttekinthetetlen rendszerét kiaknázva, a vár megfelelő vízellátása, ciszternák, jó és élvezhető vizű kút stb.) mintegy egy öl vastagságú tömör falazattal rendelkező erődítménnyé vált, melynek a régióban található

várhálózaton belüli stratégiai, illetőleg ebből eredően közlekedési és kereskedelmi primátusa az egész középkoron át végigkísérhető *(13. ábra)*.

Forrás: Történelmi Atlasz alapján saját szerkesztés

13. ábra. A Temesköz és környezetének várai a XVI. században
Figure 13. Castles in the Temesköz and its environs in the 15th century

A török balkáni terjeszkedésével és hatalmának megerősödésével párhuzamosan egyre gyakrabban tört be a Temesköz területére. Többször rabolva pusztította Temesvár vidékét (pl. 1463, 1476, 1481 stb.), azonban Temesvár várának első ostromára, a sors keserű fintoraként, a Dózsa György által vezetett parasztseregek által 1514-ben került sor. A felgyorsult történelmi események (1521. Nádorfehérvár eleste, 1526. Mohács stb.) sodrában Temesvár lett a Délvidék legfontosabb végvára. A török azonban mind szűkebbre vonta össze szorító gyűrűjét a város körül, a vármegye gyakorlatilag elnéptelenedett, elesett Zimony és Szabács vára, mind-mind olyan események, melyek előre vetítették árnyékukat Temesvár szomorú sorsára.

Temesvár fontos hadászati jelentőségét Fráter György is felismerte és a vár megtartására minden lehetséges eszközt megragadott (pl. a vár átadása a Habsburgoknak, Losonczy István főispáni és főkapitányi kineveztetése stb.). Az 1551-es hadjárat a környező várakat, míg az *1552. évi Temesvárt juttatta a török kezére.* Az 1552. évi ostrom június 24-én kezdődött és július 27-én Losonczy István szabad elvonulás kikötésével feladta Temesvárt. Külső segítség hiányában Losonczy csak feladhatta a várat, ahol a törökök megszervezték a magyarországi hódoltság második vilajetét, élén a temesvári

beglerbéggel. Ahmed pasa csapatai július 30-án Lippát és Solymost, augusztus 6-án Lugost, augusztus 11-én Karánsebest foglalták el, ezzel a Temesköz valamennyi vára török kézre került.

Mindezek ellenére tény, hogy a XV. századra egyre markánsabban elkülönülő Temesi Délvidék egyik meghatározó régiója volt az Alföldnek, ahol az alföldi, dombsági és hegységi mikro- és mezorégiók politikai, egyházi és gazdasági központjai alkottak szerves egységet. Annak megítélése, hogy a „Maros folyosó" *(Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2000)* külön régiót alkotott-e a XIV-XV. századi Magyarországon igencsak vitatott, meggyőződésem, hogy a folyók ekkor sem jelentettek éles határt, sem a társadalmi-gazdasági folyamatok vonatkozásában, sem természetföldrajzi értelemben. Tény, hogy az évszázadok alatt kialakult területi munkamegosztást a hadszervezeti változások, a vásárvonalak alakulása, a várbirtokok bővülése némileg módosíthatta, meghatározóvá azonban az egyre erőteljesebb török terjeszkedéssel összefüggő balkáni hatások váltak *(Csüllög G. 2000)*. A Temesi Délvidék politikai szerepének felértékelődése mellett etnikai mozgások, kereskedelmi kapcsolatok átértékelődésére és a nagybirtokok átrendeződésére is sor került, döntőnek azonban a Török Birodalom területi terjeszkedése bizonyult, melynek „akciórádiuszába" az ország középső területei dominánsan beépültek, részben vagy teljes egészében megváltoztatva a korábbi régió- és térstruktúrát.

IV. 4. A török hódoltság kora (1552-1718)

Az ország három részre szakadása alapvetően a katonai erőviszonyoktól függött, a hódoltsági területek határainak változása a török uralmi struktúra sajátosságainak, a birodalmi (Török- és Habsburg-Birodalom) erőviszonyok – később erőegyensúly – létrejöttének, valamint a területi hódítás elsődleges céljainak megfelelően alakult. A történelmi magyar állam központjainak (Székesfehérvár, Buda, Kalocsa) elfoglalása után 1552-ben került sor a Temesi Délvidék nagy részének elfoglalására és kiszakítása a korábbi térstruktúrából rövid idő alatt bekövetkezett. *A temesvári vilajet* területén – a Körösöktől az Al-Dunáig – a vármegyék egy részének továbbélésével (szandzsák) párhuzamosan *(14. ábra)* a gazdálkodás rendszerének és településhálózatának újraformálódása (mezővárosok = khász városok megerősödése) következett be. A gazdasági kapcsolatok irracionalitását mutatja, hogy az érsekújvári vár elfoglalása után a török még a Temes-vidéki települések lakóit is arra kötelezte, hogy gabonát szállítsanak oda *(Hegyi K. 1982)*.

Az egykori Csanád, Arad, Torontál, Keve, Temes és Krassó vármegyéket a Temesvár központú temesvári vilajetbe sorolták. Ez *a vilajet négy (Temesvár, Csanád, Lippa és Becskerek) szandzsákból* állt. Az etnikai viszonyok drasztikus változását mutatja, hogy a magyarság – mely a török előtt a népesség 75-80%-át alkotta – gyakorlatilag elmenekült vagy elpusztult *(Káldy-Nagy Gy. 1998)*. E régióban a *balkáni népcsoportok dominánsá válására* a XVI. század közepétől

került sor, gyors és jelentős etnikai mozgásokkal, részben vagy teljes egészében megváltoztatva a korábbi etnikai térstruktúrát. A *165 éves török uralom* alatt a régió szinte elnéptelenedett, bár ekkor a Balkánról szerbek és vlachok telepedhettek be *(Marjanucz L. 2002)*.

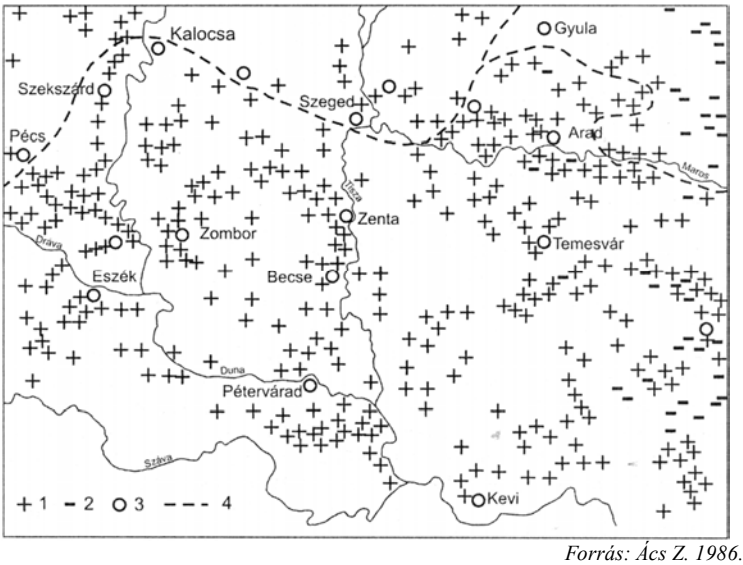
Forrás: Történelmi Atlasz alapján saját szerkesztés

14. ábra. A temesvári vilajet katonai és igazgatási szervezete 1674-ig
Figure 14. Military and administrative organization in the vilayet of Temesvár until 1674

A török kori népesség vizsgálatának ma is az egyik legnehezebb problémája a délszláv betelepülés, a bevándorlók számának, betelepedési idejének, társadalmi és gazdasági helyzetüknek a kérdésköre. E népcsoportok pontos bánsági számáról nincsenek adataink, maximum néhány tízezer fő lehetett, mely megállapítást a későbbi adatok és a korántsem harmonikus török-szerb együttélés is bizonyítja (pl. 1594-ben Szinán török pasa, a bánsági szerbek lázadását megtorlandó, a Belgrád melletti Vracsar mezején nyílvánosan elégettette Szent Száva ereklyéit). Ekkorra Szt. Száva kultusza mély gyökereket eresztett. A szerbség legkedveltebb középkori személyiségét ma is a legnagyobb szentként tisztelik, Szt. Száva a szerb oktatás és a kultúra védőszentje.

A hadi tevékenységek tovább fokozták és felerősítették a népességbeli, népsűrűségi, etnikai, településhálózati és kulturális különbségeket a későbbi *Bánság egyre határozottabban elkülönülő két régiója* között. A síkvidéki és dombsági területek sokkal nyitottabbakká váltak a közeli délvidéki térségek és a távolabbi balkáni hatások irányába. A török hódoltság évtizedei alatt folyamatos volt a szerbek betelepedése a temesvári vilajet területére, amit a korabeli török adólajstromok is alátámasztanak *(15. ábra)*. A betelepülő szerbek közül sokan

álltak a törökök katonai szolgálatba, nagy tömegeiket mégsem a várőrségek közelében, hanem a falvakban kell keresni *(Hegyi K. 1982)*.

Forrás: Ács Z. 1986.

15. ábra. A szerbek betelepülése a Délvidékre a török hódoltság korában
Figure 15. Immigration of Serbs in the time of the Ottoman occupation

Jelmagyarázat: 1: szerbek; 2: románok; 3: fontosabb települések; 4: Az ún. déli pusztulási öv határa.

A fennmaradt jegyzékek alapján kijelenthető, hogy korábbi magyar falvak váltak szerb falvakká. Ennek érzékeltetésére elegendő megemlíteni, hogy a *Szeged környéki falvak lakossága* az 1510-es években még magyar volt, ezzel szemben az 1554. évi defterek szerint e falvakban csak szerbek laktak *(Szakály F. 1994)*. A szerbek betelepülését nagymértékben elősegítette, hogy gyorsan betagolódtak a török hadszervezetbe és a végvárak katonaságának túlnyomó részét alkották. 1566-ban szultáni rendelet telepített le két Temesvár melletti elnéptelenedett birtokra szerbeket, hogy ott Pól kenéz vezetésével a közeli út biztonságára felügyeljenek *(Hegyi K. 1982)*. Mohamedánok tömeges betelepüléséről nem tudunk, egy 1578-as összeírás szerint Szegeden a katonaságon és a tisztviselőkön kívül 266 török adófizető család élt *(Hegyi K. 1982)*, mellettük 727 keresztény. *Temesvárnak az 1580-as években még biztos volt katolikus magyar lakossága*, mert magyar a bíró papot és iskolát kért a pápától. A temesvári magyar bíró kérelméből tudjuk, hogy a város és a környék lakossága teljesen kicserélődött. A városban mohamedánok és délszlávok, a környező falvakban délszlávok éltek, kisebbrészt katolikus bosnyákok, nagyobbrészt pravoszláv szerbek *(Hegyi K. 1982)*. Mindezek ellenére etnikai

keveredésről nem lehetett szó, külön városrészben éltek a mohamedánok, a magyarok és a rácok. A demográfiai folyamatokat a stagnálás és visszaesés jellemezte, különösen jelentős volt a balkáni etnikumok (pl. szerbek, bosnyákok stb.) betelepülése a török uralom alatt – nem lehet véletlen, hogy egy-két korabeli utazó *a Maros vonalától délre lévő területet Rácország névvel* illette –, akik súlya a török kiűzése után is jelentős maradt. Ebben kiemelkedő szerepe volt I. Lipót 1690 áprilisi kiáltványának és kiváltságlevelének (1690. aug. 21.), valamint az 1691. aug. 20-i oklevelének, melyekben egyházi autonómiát és kollektív kiváltságokat (pl. tizedet és hadiadót nem kellett fizetniük, továbbá kivonta a szerbeket a magyar kormányszervek és vármegyék fennhatósága alól) kaptak a katonáskodás fejében *(Gulyás L. 2005)*.

A közép- és magashegységi területek névlegesen az erdélyi fejedelemség fennhatósága alatt maradtak (pl.: Karánsebes és Lugos vidéke), itt a demográfiai folyamatokat a stagnálás, a román etnikum térnyerése és a településhálózat kontinuitása jellemezte. A terület a hegyvidék peremi másodlagos térszerkezeti erővonalakkal szorosabban kapcsolódott – az un. erdélyi Vaskapun és a Maros völgyén keresztül – a dél-erdélyi régiókhoz.

A vizsgálat nagyon egyoldalú maradna, ha nem térnék ki arra, *hogy magyar népesség fennmaradt-e a Bánság területén*. Teljesen nem veszett ki, hiszen a források *(Hegyi K.1982)* tudnak magyar bírókról a XVII. században Temesvárott, Csanádon és Karánsebesen, akik az ottani magyarok élén álltak. Ha nem is mindenütt virágzó, de létező keresztény közösségekről szólnak az egyházi források is *(Miklós P. 2006)*. A katolikus hívek lelki gondozása a hódoltsági paphiány miatt a szerzetesrendek feladata lett. A ferenceseknek Szegeden, a jezsuitáknak Karánsebesen és 1625-1650 között Temesvárott is voltak telepeik. Tudjuk – Johann N. Preyer monográfiájából –, hogy az 1700-as évek elején magyarok is lakták Temesvárt. E monográfia arról is tudósít, hogy 1730-ban a jezsuita Hunyady a városban magyarul tartott istentiszteletet, nyílván magyar hívők számára. Preyer-féle monográfia arról is ír, hogy Temesvárnak a törökök kivonulásakor természetesen volt állandó – raizisch – lakossága, és számukra saját bírót jelöltek ki Nikola Muncsia személyében.

A török hódítás kiemelte a későbbi Bánság etnikai, településszerkezeti, gazdálkodási és társadalmi sajátosságait, mind makroregionális, mind mikroregionális értelemben. A felbomlott térszerkezet működtetése 1718-ig (pozsareváci béke) deformáltan, tartós eredmények nélkül valósult meg, igen nagymértékű visszaesést jelentve a hódoltság előtti korszakhoz képest. A török uralom alatt a törökök (pl. Temesvár, Pancsova stb.), szerbek, bunyevácok és görögök a mediterrán világ számos kulturális elemét hozták magukkal (kertkultúra, mesterségek, népművészet, gasztronómia).

Az észak-déli, illetve kelet-nyugati irányú áramlásokban betöltött központi szerepét Temesvár a török hódoltság idején kulturális téren is megőrizte. A temesvári vilajet székhelyén 1660-ban hosszabb ideig tartózkodott Evlia Cselebi

török utazó, aki mindent szemügyre véve ekképpen ecsetelte a várat és a várost: „*Temesvár* a Temes folyó mocsarában oly módon áll, mintha teknősbéka feküdnék a vízben; négy lába a négy nagy bástya, a belső vár (várkastély) a feje, teste pedig a vár egész terjedelméhez hasonlít; ötszög alakja van. Sem tégla, sem kő nincs benne, hanem az egész vastag tölgyfából készült erődítmény. A korhadó czölöpök kijavítására hetven falu van rendelve. A városfal szélessége ötven láb, némely helyen hatvan láb is van; …A várnak lőrései, védelmi tornyocskái nincsenek, de ágyú sok van, összesen kétszáz." „A várnak *öt kapuja* van; ezek a kapuk fába erősített, boltozatos, kettős, erős, magas és széles vaskapuk. A kapuk előtt fából készült felvonó hídak vannak." „A vár belsejében két helyen a *Temes* folyó folyik át vízszűrőkön és az egész lakosság onnan veszi a vizet és azt issza; kút egyáltalában nincs. Minden pocsolyája a Temes folyóba ömlik s vele megy el. A várban búzamagtárak és kávéházak vannak."

„*Temesvár belső vára* (Hunyadi-várkastély): Ez a külső vár déli szögletében négyszögalakú, kőépítkezésű szép vár, melyet a Temes-folyó foly körül, ezért a vár mintegy tiszta földű szigeten fekszik; szilárd, könyv alakú épület. A városra nyíló hármas, szilárd boltozatú vaskapuja van s minden két kapu közt ismét csigás felvonó hidak vannak. A belső vár kerületén téglából épített öt torony van, melyek igen hegyes, deszkával fedett, zászlós csúcsban végződnek. E várban egy széles *palotatér* van. Nem deszkapadlóval, hanem erős czementburkolattal van fedve." „A külváros utczái mind deszkapadlósak. Ha a városban eső esik, akkor a városon kívül fekvő süppedékes helyen még egy elefánt is elmerül." A fenti kép nem sokat változott a török hódoltság alatt, melynek utolsó magyarországi sarokpontja a karlócai béke (1699) után a Temesköz maradt. Csak 1716-ban érkezett el a történelmi pillanat – a pétervaradi győzelem után – Temesvár felszabadítására. A várat Musztafa pasa parancsnoksága alatt 18 ezer főnyi őrség védte, de okt. 16-án szabad elvonulás fejében átadta a várat. Ezzel véget ér a 164 évig tartó török uralom (nov. 10. Pancsova, november 14. Újpalánka visszafoglalása).

A délvidéki falvakban és városokban a betelepülők a helyi hagyományok és múlt ismerete nélkül élték mindennapjaikat, azzal a tehertétellel, hogy a török korszak állandóan mozgó népességébe nehezebb volt beépülni, mint a Mohács előtti Magyarország társadalmába. *A társadalmi-gazdasági előrejutásukat is a török által nyújtott és biztosított kereteken belül kellett keresniük.* A beköltözők nemcsak nyelvüket, vallásukat és szokásaikat hozták magukkal, hanem a korábbi évszázadokban kiépült és funkcionáló szervezeteiket is.

A meghatározott feladatokkal kinevezett vezetőik egy része javadalom-birtokokat kaphatott, melyek egyrésze örökölhetővé is vált, így tették érdekelté a törökök a gazdasági kötődés tartósságában. A törökök a Délvidéken talán meghatározóbban befolyásolták az emberek életét és hétköznapjait, mint a magyarországi hódoltság más területein, e tekintetben a balkáni típusú társadalmi-gazdasági kapcsolatok és hatások dominánsá válásáról beszélhetünk.

V. A Temesi Bánság társadalmi-gazdasági jellemzői és sajátosságai (1718-1779)

A töröktől visszafoglalt Temesközt III. Károly nem csatolta vissza Magyarországhoz, hanem *katonai igazgatás* alá helyezve közvetlenül a bécsi kormányszerveknek rendelte alá. Mercy gróf személyében a katonai és polgári feladatok ellátására kormányzót nevezett ki. A Temesi Bánság létrehozása a Habsburg uralkodó azon szándékait szolgálta elsődlegesen, hogy széttagolja Magyarországot, és gyengítse a vármegyékhez kötődő magyar rendek erejét, azaz /öt évvel a Rákóczi-szabadságharc után/ kifejezetten politikai okok játszottak meghatározó szerepet. Ezzel magyarázható, hogy például „rebellis" magyarok nem települhettek be a Bánságba. A vallási *és etnikai szempontok erőteljesen érvényesültek:* nem titkoltan katolikus német régiót kívántak itt kialakítani. Jól mutatja mindezt, hogy a Darmstadtból a Bánságba kivándorolni szándékozó evangélikus németeket sem engedték be a tartományba. Az olaszok, spanyolok és vallonok betelepítése során is fontos szempont volt katolikus vallásuk. Azt is tudjuk azonban, hogy Mercy tábornok több ezer román és szerb családnak adatott – katonai kötelezettség fejében – földet és 15 évi adómentességet. Így *a Temesi Bánság a magyarországi szerbség és románság egyik fellegvára lett,* különösen a déli és délkeleti területeken. Mind az 1694-1701 között megszervezett Tiszai-Marosi Határőrvidéken, mind az 1779-1876 között fennálló Bánsági Határőrvidéken és a Kikindai-Szerb Kerület tíz községében privilegizált szerb és román (román bánsági ezred) homogén települések jöttek létre.

V.1. A Temesi Bánság mint önálló régió

A Bánság természetföldrajzi értelemben 28522 km^2-nyi területi kiterjedésével, sajátos különállásával és különválásával *megkülönböztetett helyet foglalt el a történelmi Magyarország régiói között.* A Temesi Bánság politikai és gazdasági régióként is elkülönült, így válhatott a XVIII. század végére *sajátos történeti régió*vá is. Az önálló Bánság megteremtése beilleszkedett abba a folyamatba, mely szerint a XVIII. században sem került sor a Habsburg uralom alá került Magyarország területi széttagoltságának felszámolására. Erről az 1712-15-ös pozsonyi országgyűlés is lemondott, azaz a Habsburgok továbbra is önállóan kormányozhatták Erdélyt, de nem csatolták vissza az anyaországhoz a Partium megyéit sem *(Barta J. 1984)*. Fenntartották a katonai Határőrvidékek különállását is, melyek kormányzását (polgári ügyekben is) a *bécsi Udvari Haditanácsra* bízták. A Varasdi Határőrvidék szinte merőlegesen szelte ketté a Dráva-Száva közét. Önálló – előbb katonai, majd udvari kamarai – igazgatást vezettek be a Temesi Bánság területén is. *Jogos kérdésként merülhet fel, hogy akkor mitől volt különleges a Temesi Bánság helyzete, szerepe?*

A Bánság az ország többi régiójától társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén (pl. 1718-ig török fennhatóság, tizenhat nemzetiség együttélése, integrált környezet-átalakítás korai megindulása, korszerű vonalas infrastruktúra kiépülése, széntermelés és vasipar megteremtése, modern tőkés gyáripar kibontakozása, európai szintű és színvonalú mezőgazdaság a Kárpát-medence legkedvezőbb agroökológiai potenciálján stb.) *karakterisztikusan elkülönülő régió*, melynek fejlődése a vizsgált időszaktól felgyorsult.

A Temesi Bánság akkor kapcsolódott be a modern értelemben vett osztrák gazdaságpolitikába (merkantilizmus), amikor a fejlettebb tartományok saját és idegen tőkéi a magyar korona országrészeinek gyorsabb ütemben fejlődő régióiba áramlottak, a nagyobb és gyorsabb megtérülés reményében. A merkantilista intézkedések mögött valójában nem állt rendszeres közgazdasági elmélet, a vámpolitika szigorú tilalmi rendszerét, magas vámtételeit jelentős mértékben kincstári érdekek diktálták. A külső konkurenciától védett helyzet, a társadalmi-gazdasági értelemben megvalósult kiválasztott-kitüntetett szerep és a korábbi hagyományok (tradíciók) szinte teljes hiánya (a modern termelés egyik un. feudális kerékötője) együttesen eredményezte a Bánság sajátos fejlődését, ahol szó sem volt liberális gazdaságpolitikáról birodalmi szemszögből, csak másságról Magyarország más területeihez képest.

Fontos, hogy a lassú Habsburg államigazgatási modernizálódásban, ahol a feladatok sokasodása mindinkább *új, szakigazgatási hatáskörű hivatalok létesítését* követelte volna meg, az Udvari Kamara és az Udvari Haditanács pozitív kivételt jelentett. Az államügyek tárgykör szerinti elkülönítésének első olyan előfutárai – ellentétben a kancelláriákkal –, amelyek modern birodalmi perspektívában gondolkodtak, szakképzett hivatalnokokkal rendelkeztek és igyekeztek eleget tenni az új kor új követelményeinek, melyeken keresztül érvényesült az udvar korlátlan gazdasági és pénzügyi befolyása. A Habsburg állam- és szakigazgatás kiépítése, az első megnyílvánulása a kezdeményező-készség áttevődésének is.

A Habsburgok regionalizációhoz kapcsolódó *betelepítési politikájukkal,* új nagybirtokrendszer kialakításával és a katonai-közigazgatási szervezet átalakításával (pl. 1751-ben tíz kerület kialakítása) folyamatosan beavatkoztak a térszerkezet kialakulásába. Döntően meghatározták azt és épp a Bánság volt az egyik olyan terület, ahol nagymértékben figyelmen kívül hagyták a korábbi társadalmi-gazdasági térstruktúrát *(16. ábra)*.

A Temesi Bánság létrehozása és katonai kormányzása gazdasági előnyökkel is járt, de ezek a térszerkezetben lassan jelentek meg. *A Bánság önálló, specifikus régióvá vált*, ahol az ipar (pl.: hét településen működött textilmanufaktúra a XVIII. században, míg az Alföld többi részét tekintve mindössze Apatinban), a kereskedelem és a szolgáltatások együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban az árutermelésre berendezkedő mezőgazdasággal.

Forrás: I. katonai felmérés alapján saját szerkesztés

16. ábra. A Bánság közigazgatása 1718-1779 között
Figure 16. Administrative organization in the Bánság (1718-1779)

Az átalakulás jellege és intenzitása eltért a szerves fejlődés által előre vetíthetőtől és évtizedekre meghatározta a régió helyét és szerepét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. A mennyiségi és minőségi változások a Bánság népesség- és településföldrajzi, gazdaságföldrajzi, történeti földrajzi, etnikai, néprajzi stb. sajátosságainak ismerete alapján értékelhetők, közvetlen és közvetett hatást gyakorolva a térszerkezetre. A helyi és helyzeti energiák mellett a bécsi udvar telepítési-, gazdasági- és igazgatási beavatkozásai döntően befolyásolták a sűrű textúrájú térszerkezet kialakulását, illetve a település-hierarchiai szintek és súlypontok vertikális és horizontális változásait is.

A XVIII. században kibontakozó regionalizáció *(17. ábra)* és a korábbi térszerkezet részbeni rekonstrukcióját megvalósító folyamatok teremtették meg az alapot e század második felének *erőteljes gazdasági fejlődésére* épülő sajátos térszerkezet kialakításához. Kedvező, hogy a középkori vásárvonal bánsági szakasza reorganizálódott, a belső perifériák területe csökkent, egyre több dinamikus térszerkezeti erővonal szőtte át a Bánság területét *(1. térkép)*. Meghatározó volt a régió fejlődését tekintve, hogy 1741-51 között a Tisza-Marosi Határőrvidék feloszlatása következett be. 1779-től csak a Bánsági Határőrvidék maradt (1876-ig) katonai kormányzási rendszer alatt, mely közel

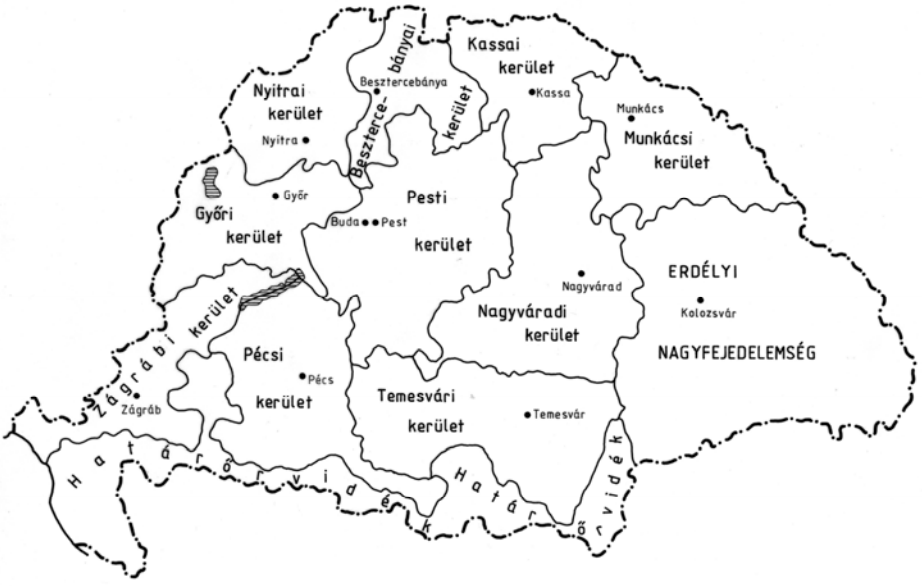
száz évig lassította a fejlettségbeli és működési különbségek kiegyenlítődését, gyakran nemzetiségi konfliktusokkal sodorta a birodalmi centralizációs politika „holdudvarába”.

Forrás: Országos Hadtörténeti Intézet

17. ábra. A Temesi Bánság XVIII. századi ábrázolása
Figure 17. Representation of the Bánság from the 18th century

A katonai célú regionalizáció eredményeként megszületett Bánsági Határőrvidék (német, illir, román bánsági ezred) mellett kiemelkedő fontosságú, hogy a *polgári közigazgatás* (Torontál, Temes, Krassó vármegye) és szakigazgatás létrehozásával (1779), valamint az udvari kamarai birtokok egy részének eladásával (1780) és II. József abszolutista törekvéseivel a regionális működési kereteket *(18. ábra)* a közigazgatásba is beemelték. A három bánsági vármegye visszaállítása fontos lépés, de nem kuriózum, hiszen 1747-ben Szlavónia korábban kamarai fennhatóság alatt álló területét helyezte vissza Mária Terézia a megyei közigazgatás (Pozsega, Szerém, Verőce) alá.

Forrás: Történelmi Atlasz alapján saját szerkesztés

18. ábra. A Bánság II. József közigazgatási rendszerében(1780-1790)
Figure 18. Administrative divisions in the time of King Joseph II.

V. 2. A Bánság népességföldrajzi jellemzői és sajátosságai

A pozsareváci békekötés időpontjában *a Bánság csaknem teljesen lakatlan,* posványokkal és mocsarakkal tarkított térség volt. A lakott települések számában – miként az itt élő népesség számában is – a különböző források igen szélsőséges adatokkal dolgoznak (pl. Acsády Ignác szerint Csanád vármegye összlakossága kb. 5000 fő, Temes vármegye kb. 8000 fő, míg Torontál megye esetén kb. 8-9000 fő). A népességszámhoz kapcsolódó bizonytalanság oka, hogy a török kiűzése után hazánkban nem született olyan felmérés, amelyből egyértelműen kiderülne a lakosság száma. Az 1715-i összeírásból (kiegészítve az 1720-i pótlás és az 1721-i erdélyi összeírás adataival) tudjuk, hogy az országban kb. 413 ezer adófizető háztartás létezett. Acsády Ignác szerint hazánk lakossága a XVIII. század elejére 2,5 millió főre (9 fő/km^2) csökkent, az újabb kutatások szerint *(Dávid Z. 1957)* azonban az ország népessége a szatmári béke időpontjában érte el a mélypontot kb. 3,9 millió fővel. Mindkét demográfus véleménye megegyezik abban, hogy az ország több mint 40%-át kitevő egykori hódoltsági területen (kb. 120 ezer km^2) az említett összeírások az adófizető háztartásoknak alig több mint egyötödét (kb. 22%-át) találták, ahol a népsűrűségi átlag 9 fő/km^2 körül lehetett. A Maros vonalától északra Békés megye népsűrűsége (3,4 fő/km^2) jelentette a mélypontot, délre a Bánság alföldi

területei. Néhány kutató *(pl. Borovszky S. 1910, 1911)* még azt is kétségbe vonta, hogy itt egy-két település esetében (pl. Kiszombor, Szőreg stb.) kontinuitás lett volna megfigyelhető. Ha hitelesnek fogadjuk el az 1717. évi összeírást, akkor csak Torontál vármegye három kerületének 81 lakott falujában 1798 ház volt – a legtöbb Nagybecskereken (100 db), a legkevesebb Egresen (4 db) –, melyekben kb. 8-9000 fő élhetett. A Bánság e területén a népsűrűség átlagos értéke nem haladta meg az 1-2 fő/km^2-es értéket, így a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte lehetetlenné tette. Az emberi munkaerő biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718-1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt.

A társadalmi-gazdasági változások a *régión belüli differenciák gyorsuló növekedését* eredményezték, melyek hatásai a településhálózaton belül felerősödő funkcionális specializálódásban és – jellemző módon – az etnikai-földrajzi változásokban jelentkeztek a leggyorsabban. A legfontosabb feladat az emberi munkaerő biztosítása volt, akik a helyi és helyzeti energiák mobilizálásával rövid idő alatt a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtájává alakították át a Bánságot.

A gazdasági szükségszerűség által kikényszerített benépesítés, részben spontán migráció, részében szervezett telepítések eredményeként viharos gyorsaságú volt, az etnikai tarkaság iskolapéldáját hozta létre, hiszen *nincs a Kárpát-medencének, de talán egész Európának még egy olyan régiója, ahol tizenhat jelentősebb etnikai csoport élt egymás mellett.* A Kárpát-medence etnikai-nyelvi és vallási sajátosságainak tanulmányozója e tekintetben a Bánságban a legértékesebb anyag birtokába juthat.

A *spontán migráció* már az 1716-tól megindult felszabadító háború idejétől megkezdődött, amikor a szomszédos megyék (Bács-Bodrog, Csongrád, Csanád, Arad stb.) zömében magyar iparosai és a görög kereskedők egy része is áttelepült a Bánságba. A szerbek és a románok spontán migrációja az egész török uralom alatt (1552-1716) szabadon folyhatott, amely folyamat a pozsareváci béke megkötése után felgyorsult, különösen a románok részéről. A zsidó kereskedők és iparosok a török hódoltság idején is jelen voltak a temesvári vilajet területén (főként a spanyol és lengyel zsidók), míg a német zsidók a német betelepülőkkel érkeztek a nagyobb városokba.

Az udvar és Mercy tábornok által támogatott nagyszabású mocsár lecsapolási és folyószabályozási munkálatokkal párhuzamosan megindult a régió *szervezett benépesítése* is. Az első évtizedekben – csekély kivétellel – csak német katolikus telepesek költözhettek be szervezett és kényszertelepítés eredményeként. 1720-1740 között a németekkel együtt kis számú olasz, spanyol és francia telepes is bevándorolt, akik azonban néhány generáció alatt elnémetesedtek. A Bánság német lakossága az egész német nyelvterületről gyűlt össze, több nagy telepítési hullámban (1763, 1780-87 stb.) 1812-ig.

Szerbek a török hódoltság alatt is laktak a vidéken, 1741 után pedig Szeged környékéről és a Maros vidékéről a Dél-Bánságba húzódtak le, illetőleg 1751-ben a Tiszai Határőrvidék feloszlatása miatt telepedtek le Kikinda környékén. 1737-ben kaptak engedélyt a bevándorlásra a török elől Olténiába menekült katolikus bolgárok. Szintén az 1740-es években vándoroltak a Karas folyó felső völgyébe a krasovánok. Románok már a XV. században is éltek a Bánsági-hegyvidéken, a XVIII. században szervezett telepítés és spontán migráció következtében a Bánságban mindenütt falvakat alapítottak. A XVIII. század végétől Torontál és Temes megye déli részén szlovák, a XIX. század első felében Krassó-Szörényben cseh bányászfalvak is keletkeztek.

A telepítési akciók következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország legtarkább nemzetiségi tájává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva. E térszerkezetbe *hivatalosan a magyarok csak 1734 után települhettek be*, bár a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezren költöztek már 1718-tól a kialakuló városokba és falvakba. Mindezek ellenére találó Jakabffy Imre (2009) megállapítása, mely szerint: „A Bánság egy olyan másodosztályú vasúti kocsihoz hasonlítható, amely végiggördülve a XVIII. századon mindenkit felvesz, csak a magyarságnak van harmadosztályú jegye és így a kalauz – az osztrák uralom – a felszállást, az utazást megtiltja, kivéve, ha az utas megváltja a különbözeti jegyet: a nemzetmegtagadást." A magyarok telepítését zömében a kamara és a földbirtokosok szervezték (dohánykertész községek) a környező és felső-magyarországi vármegyék magyar lakóiból. Jelentős számban települtek Makóról és Szegedről magyarok a Bánságba, mely tényt a Szeged monográfia is megemlíti: *„A város szaporodó népességének fölöslege úgy a régi időkben, mint utóbb is Torontál-, Temes- és Krassó-Szörény megyék távolabbi vidékeire egész rajokban özönlött ki… A szegedi gyarmatok származási helyükkel az érintkezést mindenkoron fenntartották. Szegednek a délvidékre gyakorolt vonzóereje részben ezen körülményből magyarázható" (Reizner J. 1900).*

A Bánság XVIII. századi etnikai arculatáról két adatsorunk van. A kortárs F.Griselini *(3. táblázat)*, illetve az 1784/85-ös első magyarországi népszámlálást feldolgozó Thirring Gusztáv adatsorai *(4. táblázat)*. Mindkét adatsorral komoly problémák adódnak, a F. Griselini által leírt adatokat (román=183450 fő, szerb=78000 fő, német, olasz és spanyol=43211 fő, bolgár=8683 fő, cigány=5272 fő, örmény=363 fő) többen kétségbe vonják, többek között azért, mert a magyarokat, mint a Bánság lakóit meg sem említi, míg az 1784/85. évi adatok csak a vallásra vonatkozóan adnak felvilágosítást. Tény, hogy 1817 után nem magyar nemzetiségű telepes már csak szórványosan került a Bánságba. 1867 után a magyar telepes falvak létrehozása is komoly akadályokba ütközött és mindössze kilenc (pl. Torontálkeresztes, Szapáryfalva, Székelykeve, Hertelendyfalva, Igazfalva stb.) új telepesfalu alakult ki. A különböző formákban lezajlott népességmozgások eredményeként *a Bánság népessége az*

1770-es évekre elérhette a 450 ezer főt (Borovszky S. 1911., 359. o.). A II. József korabeli népszámlálás idejére pedig megközelítette a hétszázezer főt (Temes: 215506 fő, Torontál: 152088 fő, Krassó: 188469 fő, 1784-87-ben, a Bánsági Határőrvidék: 125807 fő, 1798-ban), amely több mint huszonötszörös növekedés 1720-1787 között.

3. táblázat. A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1775-ben
Table 3. Ethnic distribution of the popuzlation of the Bánság in 1775

román	181639	57,5
szerb	78780	24,5
német, olasz, spanyol	43211	13,6
bolgár	8683	2,7
cigány	5272	1,6
örmény	363	0,1
Összesen	**318979**	**100**

Forrás: F. Griselini 1780.

Az ország népessége ez idő alatt megkétszereződött, az Alföld lakossága mintegy háromszorosára nőtt. A Bánság népsűrűsége 1785-ben még mindig magán viselte a török pusztítás nyomait. Az országos átlagnak (29,3 fő/km^2) csak mintegy ¾-e a Bánság népsűrűsége (23,9 fő/km^2), jóval elmaradva (Temes 37,5 fő/km^2, Krassó 36 fő/km^2, Torontál 22,1 fő/km^2, Határőrvidék 12,1 fő/km^2), a dunántúli, a felvidéki (Pozsony megye 53,6 fő/km^2) és a központi területektől *(Danyi D. – Dávid Z. 1960)*.

4. táblázat. A Bánság felekezeti megoszlása (1784/85)
Table 4. Distribution of the population of the Bánság by religion (1784/85)

Megye	**római kat. (fő)**	**evang. (fő)**	**Református (fő)**	**Ortodox (fő)**	**ortodox (%)**	**Izraelita (fő)**	**Összesen (fő)**
Krassó	15076	50	30	173000	**92,3**	44	188200
Temes	40227	2000	1200	172000	**79,8**	118	215545
Torontál	46019	1500	1500	103000	**67,3**	64	153083
Temesvár város	4476	60	20	4300	**46,5**	386	9242
Összesen	**105798**	**3610**	**2750**	**452300**	**79,9**	**612**	**566070**

Forrás: Danyi D. – Dávid Z. 1960.

V. 3. Az etnikai térszerkezet alakulására ható tényezők

A pozsareváci békekötés (1718) időpontjában a Bánság csaknem teljesen lakatlan, mocsarakkal és lápokkal tarkított térség volt, ahol kevés lakott helyet találtunk volna. Az etnikai összetétel tekintetében – miként a lakosság lélekszámában is – a különböző források igen szélsőséges adatokkal dolgoznak.

Mind tudjuk, a katonai események lezárulása után a Temesi Bánság kormányzását Mercy Claudius Florimund táborszernagyra bízta a bécsi udvar, akinek 1723-25. évi térképe az első hiteles, eredeti és a legrégibb. A Bánság területén e térkép jóval kevesebb lakott helységet tüntet fel, mint amennyi az 1717. évi összeírásban szerepel. A Mercy-féle térképen az 1718. szeptember 12-én bevezetett közigazgatás (11 kerület, 6 katonai század), a katonai szállások és őrhelyek – melyekhez állandó katonai állomások kapcsolódtak –, valamint a közbiztonsági szervezetek székhelyei is feltüntetésre kerültek. A tervek és elképzelések tartalommal történő kitöltéséhez elengedhetetlenül szükséges volt a lakosság számának gyors növelése.

Már 1716-ban és a következő esztendőben jöttek a táborozó katonaság nyomában a szomszéd megyék iparosai és a görög kereskedők. A rokkant ill. obsitot kapott katonaság számára is jelöltek ki alkalmas lakóhelyeket a nagyobb településeken (pl. Becskerek, Lippa, Lugos, Karánsebes, Fehértemplom, Orsova stb.) ill. kerületekben *(Borovszky S. 1911)*. A szervezett telepítésekre azonban csak 1718-tól került sor, III. Károly uralkodása alatt négy hullámban.

Az első telepítési hullám (1718-1724) kezdetén a Bécsből érkezett iparosokat a kerültek központi helyein, az illető kerület költségén helyezték el, róluk a Bécsi Levéltár telepítési jegyzékei sem sokat árulnak el *(Bottlik Zs. 2000)*. A spontán betelepülés eredményeként 1718-ban iparosok érkeztek Lugosra és Facsetre, Szomolnokról bányászok, Ljubjanából kőművesek (1719 április) érkeztek Oraviczára. 1719. szeptemberében bányászok érkeztek Tirolból. A bécsi udvar pátensekkel és meghatalmazott telepítési ügynökökkel hirdettette Németországban (Bajorország, Baden-Würtenberg, Mittel-Frank, Hessen, Pfalz, Elzász-Lotharingia stb.), hogy milyen szabadság jogok és tehermentesség várja a betelepülőket (1723. évi 103 tc. 5 évi adómentesség, ha kézműves 15 év). A rajnai fejedelmeket III. Károly levélben kérte, hogy ne gördítsenek akadályokat a költözködők elé, akiket Donauwörthből hajókon szállítottak a Bánságba. A telepeseket Új-Palánkán, Ó-Moldván, Fehértemplomban, Versecen, Új-Pécsett, Perjámoson stb. szállásolták el.

A második telepítési hullám (1724-27) idején a bevándorlók száma és származási területe is megnövekedett, köszönhetően Falck Jánosnak, aki a wormsi hercegségből, más ügynökök a Rajna és a Mosel vidékéről toboroztak bevándorlókat, akik Bécsben bemutatkoztak, majd a Dunán szállították őket hajókon Pancsovára *(Borovszky S. 1911)*.

Az 1727-29 közötti *harmadik telepítési hullámban* már csökkent a rajnai tartományokból érkezők száma, akik viszont útra keltek nemcsak úti- és élelmezési költséget kaptak, hanem házhelyet, szántóföldet, vetőmagot, szőlőt, legelőt és házépítésre való fát az udvari kamarától. Ebben az időszakban teljesen új német község kevés épült, leginkább a meglévő régi falvakba, a szerb és a román lakosságtól lehetőleg elkülönítve, telepítették a zömében német bevándorlókat (pl. Német-Szt-Péter, Német-Rékas, Új-Pécs, Kisbecskerek,

Neudorf, Új-Pancsova, Új-Palánka, Új-Arad, Freidorf, Német-Versec, Német-Bogsán, Német-Dognácska, Oravica, Lippa stb.), így 1733-ig 53 új falut is alapított Mercy tábornagy *(19. ábra)*.

A negyedik telepítési hullám (1729-1733) időszakára esnek a bánsági olasz és spanyol telepítések. Egyrészt a selyemhernyó tenyésztésére és a selyem-, posztó- és papírgyárak kiszolgálására, másrészt a rizstermelés és az intenzív kertészeti kultúrák megteremtésére szakosodtak. Az első spanyolokat Becskereken telepítették le – akik egy ideig Új-Barcelonának hívták a települést –, de olasz és spanyol szállások Temesvár-Gyártelepen, Szabadfalun, Csákován, Jaszenován és Mercyfalván is kijelölésre kerültek.

Forrás: Das Deutschtum des Banats und seine Entwidlung bis 1918 alapján saját szerkesztés

19. ábra.. Bánsági német telepítések III. Károly idején (1716-1739)
Figure 19. German colonies under the reign of King Charles III. (1716-1739)

Csanád, Bács-Bodrog, Békés, Arad vármegyéből és Szeged környékéről mintegy 3000 *magyar* is érkezett a Bánság területére III. Károly uralkodása

alatt, különösen 1724 után, amikor Szegedről Temesvárra tette át székhelyét a csanádi püspök. Ez a plébániák szaporodását (1720. Pancsova, Versec, 1722. Becskerek, 1724. Új-Pécs, Csák, Denta) és a hívők (magyar és német) gyarapodását jelentette. Protestánsok csak 1734. október 20. után (II. Resolutio Carolina) településhettek be a Bánság területére, amikor az uralkodó 4-4 szuperintendensség felállítását engedélyezte a református és az evangélikus egyháznak Magyarországon.

A bánsági *szerbség* spontán migrációja már a török időszak alatt is megfigyelhető volt, leginkább azonban a marosi és az al-dunai részeken letelepített szerb határőrök (kb. 16000 fő) duzzasztották számukat. A marosi határőrvidék feloszlatása (1751) után a Tisza mellé (Kikindai-Szabad-kerület) telepítik őket, azonban e két nyelvterület különbségei (szokások, életmód stb.) hosszú ideig fennmaradnak. A Temesi Bánság területén ekkor három görög-keleti nem egyesült püspökség állott fenn: a temesvári, verseci és a karánsebesi.

A bánsági *románoknak* ekkor még nem volt önálló püspökségük, így a vallás gyakorlás kérdésében a szerb püspökségek fennhatósága alá tartoztak. Őket is érintette azonban a bécsi udvar diszkriminációja, mely szerint például 1767-ben a marosmenti román letelepülők, másokkal szaporodva Klekkre, Torákra, Écskára, Jankahidára, Szárcsára, Fényre, Öregfalura, ill. Grabáczra voltak kénytelenek áttelepülni, átadva helyüket a német telepeseknek.

A *zsidó* kereskedők és iparosok a török hódoltság idején is jelen voltak a temesvári vilájet területén. Temesvár visszafoglalása után három zsidó felekezet volt: német zsidók, kik a német betelepülőkkel együtt jöttek be, spanyol zsidók, kik a XVII. század elejétől éltek Temesvárott (a törökök biztosították a szabad vallásgyakorlásukat) és a lengyel zsidók, szintén még a török hódoltságból maradtak vissza. A bánsági zsidóságnak Mercy idejében saját bírájuk volt Temesvárott, ki két rabbival állt élén a zsidó hitéletnek (ekkor mindössze 84 zsidó család élt a Bánságban). Számuk 1736 után kezdett gyarapodni, az adminisztráció kötelezte őket türelmi és egyéb taksák fizetésére.

A népesség gyarapodását, az etnikai térszerkezet alakulását (Mercy kormányzósága alatt kb. 30-35 ezer fő közé tehető a betelepítettek aránya), csak ideiglenesen zavarta meg az 1737-39-es osztrák-török háború és a nyomában fellépő pestisjárvány, valamint a bánsági román parasztok lázadása (1739). A háború egyik következménye, hogy az ÉNy-bulgáriai katolikus *bolgárok* és szerbiai görögök egy része (összesen mintegy 300 család) a Temesi Bánságba vándorolt. Akiket Vingán, Ó-Besenyőn (1738. márc. 7.), Bodrog és Szőllős pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakerületben telepítették le. A bolgárok bevándorlása a XVIII. században folyamatosan zajlott. Az 1737-ben Vingára bevándorolt bolgároknak 1744-ban már 4 osztályos iskolájuk volt, latin és bolgár tannyelvvel.

Mária Terézia uralkodásának kezdete (osztrák örökösödési háború) nem kedvezett a szervezett telepítéseknek, így a *spontán migráció* (románok,

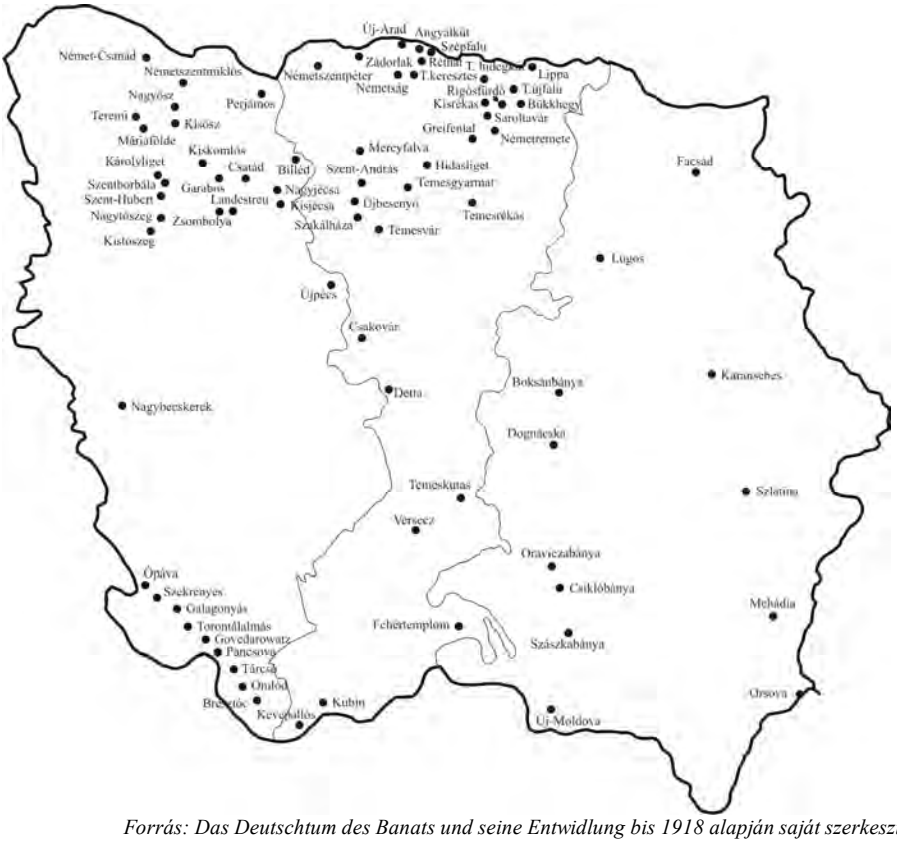
magyarok, szerbek) került előtérbe. 1746-ban a régi falu romjain Szőreg keletkezett – első lakosai 1739-ben települtek az akkori pusztára, azonban a pestis tizedelte őket – úgy, hogy a temesvári igazgatóság a szőregi pusztákon három községet alapított, Szőreget, Deszket és Szent-Ivánt *(Hegyi A. 1977, 1984)*. Magyarok telepedtek Törökbecsére és – még a pestis kitörése előtt – Kiszomborra is. De itt a lakosság ¼-e a pestis áldozata lett *(Kiss M. H. 1940)*.

Jelentősebb – etnikai földrajzi – változások csak az 1751. évi igazgatási változások alkalmával következtek be. Ez esetben a délvidéki szerbek (egyes források szerint 30 ezren) Tököli és Horváth kapitányok vezérlete alatt Oroszországba költöztek, ahol Kievtől Ocsakováig két kormányzósági kerületben telepedtek le, de azért a szerbek nagy része a Bánságban maradt. Számukra a későbbi Kikindai-Szabad-kerületben (Mokrin, Kikinda, Beodra, Melencze, Ókeresztúr, Tiszatarros, Karlova, Józseffalva stb.), illetve a később beköltözőknek Törökkanizsa és Törökbecse vidékén tartottak fenn alkalmas területeket. Az egész területet 1753-ban 6 századra osztották fel, majd 1768-74 között délebbre telepítették őket, illetve kettéosztották a Dunai Határőrvidéket (német-szerb, román). A német-szerb Határőrvidék egy részén (Pancsova, Botos, Torontáludvar stb.) szerbek, másik részén német (pl. Pancsova, Omlód, Kubin stb.) rokkant katonák telepedhettek le.

Kisebb szervezett telepítések később is történtek (pl. 1748-49-ben több mint 1000 betelepülő érkezett Pancsovára, ahonnan a Temesvártól északra eső kincstári pusztákon telepedtek le), de 1763-ig a Bánság benépesítését inkább csak a legfontosabb közgazdasági szükségletek (kincstár jövedelmeinek gyarapítása) kielégítése motiválta. Az új települők a Bánság területét eddig még igen gyéren szállhatták meg, a települések inkább csak a temesvári kerületben történtek, a becskereki kerületbe inkább bolgárok, szerbek és románok telepedtek le. Az 1763. február 25-én kibocsátott gyarmatosítási pátenssel (6 évi adómentesség, iparosoknál 10 év) azonban a telepítés rendszeres irányt vett.

A hubertusburgi békekötés után nagy számú obsitos katona (1763-ban 1000 fő, a következő években 1000-2000 fő/év), valamint iparos és földműves vándorolt be a Bánság területére. A telepítő bizottság vezetője *Hildebrand* kormányszéki tanácsos, akiről a *nagy telepítési hullám* (1763-1774) a nevét is kapta. A szervezettségre jellemző, hogy Bécsben 1766-ban gróf Lamberg vezetésével külön gyarmatosító bizottság alakult. Az akcióba bevonták Knoll temesvári kerületi főnököt, Laffer csanádi kerületi ellenőrt, valamint Neumann lippai sótári tisztet. Ugyanekkor ügynököket küldtek a rajnai tartományokba, illetve levelet küldtek a bécsi, a pesti, a prágai és a pettaui rokkantak házának (invalidusok) parancsnokságához, rokkant és kiszolgált katonák telepítése végett *(Marjanucz L. 2002)*. A kedvezmények mellett elv volt, hogy a Bánságba lehetőleg csak katolikusokat telepítenek. Az új jövevények a meglévő falvakat gyarapították vagy új falvakat építettek maguknak. A meglévő falvak közül 19 kapott német telepeseket *(20. ábra)*, 2 szerb és 8 magyar betelepülőket (pl.

Törökkanizsa, Törökbecse, Csóka stb.). Nagybecskerekre részben Belgrádból, részben Baranyából (1768-ban) költözött néhány magyar család, akik a Magyar utcában telepedtek le. Sokkal jelentősebb volt azoknak az új falvaknak a szerepe (Torontálban 15 német, 5 francia, 1 szerb és 1 szerb-német, Temes megyében 18 német falu), amelyeket a Bánság neogén lösz- és agyagdombságain, illetve a folyók (pl. Maros, Temes, Bega, Berekszó, Berzava, Moravica stb.) ármentes térszínein és a völgyek kijáratánál 83-130 m tengerszint feletti magasságban, továbbá a Bánsági-hegyvidéken hoztak létre *(20. ábra)*.

Forrás: Das Deutschtum des Banats und seine Entwidlung bis 1918 alapján saját szerkesztés

20. ábra. Bánsági német telepítések Mária Terézia idején (1740-1780)
Figure20. German colonies under the reign of Queen Maria Theresia (1740-1780)

Az Elzász-Lotharingiából érkezett *franciák* dél-magyarországi központja Szenthubert lett, de ők szállták meg Trübswetter, Soulturn, Charleville és Szőlős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi ill. a párizsi egyházmegyéből származtak, míg mások Mainz, Trier, Nassau, Würzburg és Ingolstadtból *(Marjanucz L. 2002)*.

A német telepeseken kívül voltak szerb és magyar spontán betelepülések is, de a németeket mindenütt előnyben részesítette a tartományi igazgatóság a nemzetiségekkel szemben. Ennek is tulajdonítható, hogy a Kikindai-Szabadkerületből, amely 1774-től kiváltságokat kapott (területe 20 mérföld^2), 1775-78 között mintegy 460 család vándorolt délre a Dunai Határőrvidék (1768-tól szervezték) területére. A kiskikindaiakat, akik a mai Lovrinban laktak, a kincstár Basahídára telepítette át, Lovrint pedig 1777. április 14-én bolgárok szállták meg. A katonai Határőrvidékre kivándorolt szerbek helyére az egykori marosmenti Határőrvidék szerb lakói települtek le. Nagykikinda viszont katolikus lakosságot kapott (össz. lakossága kb. 700 fő lehetett), akik a plébánia anyakönyveinek tanúsága szerint, Nyitráról, Csongrád vármegyéből, Szegedről, Komáromból, Fejér megyéből, Erdélyből, Kecskemétről, Nagyváradról, Makóról, Bécsből és Bajorországból származtak *(Szentkláray J. 1884)*.

A betelepülők pontos számát nem tudjuk (1763-66 között 16889 fő a német fejedelemségek területéről érkezett), de a Temesi Bánság és a Határőrvidék lakosságszáma jelentékenyen megemelkedett. A Horvát Határőrvidék kialakításakor a zágrábi püspök és káptalan birtokainak egy részét elvették és kárpótlásul (birtokcsere címén) Bánlak, Horvát-Bóka, Káptalanfalva, Horvát-Neuzina, Szécsánfalva stb. településeket kapták (500 ezer forint értékben), ide az alattvalók egy része is áttelepült. A *horvátok* másik csoportja (Krassóvár és a körülötte elhelyezkedő települések pl. Lupák, Vodnik stb.) spontán migrációval még a török hódoltság idején (az 1650-es években) húzódott e karsztos mészkővidékre *(Pozsár V. 1991)*.

A három bánsági vármegye visszaállítása (1779), illetve a délvidéki urbárium (amely a parasztságra nézve sokkal kedvezőbb volt a magyarországinál) újabb lendületet adott a Bánság benépesítésének. Egyrészt a tisztviselői állásokra magyarokat neveztek ki – később is fontos bázisa lesz a tisztviselői réteg a bánsági magyarság gyarapodásának – leginkább Erdélyből, Bács, Arad, Csongrád, Veszprém, Somogy, Zala, Békés, Pest és Csanád vármegyékből, másrészt a Dunai Határőrvidék benépesítésére II. József 1780. április 15-én újabb telepítéseket rendelt el (15 új település épült fel ekkor). A telepítéseket a három megye területén azonban már nem az udvar, hanem alkotmányos jogkörében a vármegye, a magyar kormány, a kincstári uradalmak és a földesurak hajtották végre, ennek is köszönhető, hogy a gazdasági cselédek száma később is magasabb volt az országos átlagnál *(Jakabffy I. 2009)*. A legjobb minőségű földterületek már el voltak foglalva, így a magyarságnak önálló településeinek kialakítására alig volt lehetősége.

Másrészt 1784-1787 között újabb nagyarányú német telepítést hajtottak végre. (Temes vármegyében 21 településre 2880 család, Torontálban 6 településre mintegy 1056 család érkezett). *II. József uralkodása alatt* azonban nemcsak rajnavidéki németeket telepítettek le, hanem belföldieket is *(21. ábra)*. Így 1783-ban Bében magyarokat és németeket, 1784-ben Padén szintén

magyarokat és németeket, Gyertyámoson magyarokat, németeket és horvátokat, 1787-ben Lovrinban németeket. E belső bánsági rajzások idején a császár két vidékre osztotta fel (1785) a Bánságot: síkságra és hegyvidékre.

Forrás: Das Deutschtum des Banats und seine Entwidlung bis 1918 alapján saját szerkesztés

21. ábra. Bánsági német telepítések II. József, II. Lipót és I. Ferenc idején
Figure 21. German colonies under the reigns of Kings Joseph II., Leopold II. and Francis I.

Az 1788-90-es osztrák-török háború során a Dunai Határőrvidék, Versec, Detta, Csákova, Új-Pécs és Becskerek, valamint a hegyvidéki bányavárosok szenvedték el a legnagyobb anyagi és emberveszteségeket. Sajnálatos tény, hogy a pusztítást fokozta a románok tevékenysége, akik Niczkyfalvát, Kövéres és Temesvár környékén több német falut dúltak fel, házról-házra járva, magukkal hurcoltak mindent, aminek valami értéke volt *(Marjanucz L. 2002)*. A német-bánsági határőrezred lakossága (kb. 20 ezer fő) házi állataikkal a Kiskunságba menekült. Arad vármegyében 3933 német családot, Szegeden, Csongrád és Csanád vármegyék községeiben 20.000 német menekültet fogadtak be a lakosok. Nem kevesebb, mint 147 dél-magyarországi község esett a török háborúnak áldozatul, mely 70 millió Ft-ba és 40.000 ember életébe került.

V. 4. A német hegemónia évtizedei, azaz a sváb honfoglalás (*Schwabenzug und Landnahme)*

A Bánságban egymástól nyelvükben, történelmi-társadalmi gyökereikben, hagyományaikban teljesen eltérő közösségek kerültek egymással kapcsolatba, és ezzel önkéntelenül *megkezdődött a kultúrák kölcsönhatása.* A különböző etnikumok közötti akkulturáció mértékét és irányát meghatározta a Bánságba való érkezés ideje, a befogadó országhoz (etnikumhoz) való viszony, a gazdasági élet, a kisebbségi politika, és főleg a kezdeti időszakban a vallás. *Történetileg a legrégebbi gyökerei a román-szerb és a bolgár-német-magyar együttélésnek vannak (Kovach G. 1998)*. Az akkulturációs folyamat elsősorban az anyagi kultúrát, a valláshoz kötődő ünnepeket és szokásokat, a táncot és a zenét érintette. Az *anyagi kultúra* változásában nagy szerepet játszottak a természeti viszonyok mellett a telepesekre vonatkozó előírások is. A falvak mérnökök tervei alapján épültek, hosszú egyenes és széles utcákkal. A rendeletek még azt is meghatározták, hogy a telkek melyik részére épüljenek a házak, miből készüljenek, milyen helyiségek legyenek bennük, és milyen elrendezésben. Ezért ha egy bánsági német, bolgár vagy szerb faluban járunk, annak utcaképe nem tér el más bánsági falvakétól. A bevándorlók alap stratégiáinak szerepe meghatározó volt az identitással kapcsolatos döntésekben is. A bevándorló munkát és megélhetést keresett, nem elismerést. Tudását, képességeit kívánta érvényesíteni, az etnikai-kulturális szempont egyenlőre másodlagos volt, ha egyáltalán felmerült. A lakóhely megválasztására sem volt lehetősége, abban az állami telepítés fontosabb szerepet játszott. Az egy-egy etnikum dominanciájával jellemezhető mikrorégiók és települések jellemezték a Bánságot, mely valószínűleg a spontán migrációval érkezetteket befolyásolhatta, azonban ezek letelepülését is meghatározta a bécsi Udvar, olykor kényszer áttelepítéseket alkalmazva. Meghódított gyarmatként kezelték a területet, 101 teljesen elhagyott, 50 részben lakott falut találtak. Bánt nem neveztek ki, de a vidéket továbbra is *Temesi Bánság*nak nevezték.

1718 tavaszán a német bevándorlási hullám első csoportjában 300 iparos érkezett a Bánságba. Ők voltak a császári kézművesek (Kayserliche Handwerker) – kőművesek, ácsok, téglaégetők (zieglerek) –, akiknek az volt a feladatuk, hogy a frissen bevezetett katonai közigazgatás szükségleteit elégítsék ki: kaszárnyákat, magtárakat, hivatali helyiségeket építsenek, illetve átalakítsák, helyreállítsák a régieket. Mint fentebb leírtam a tömeges betelepítés csak 1722-ben indul meg. Mercy kormányzó Württembergből, Hessenből és Nassauból parasztokat, Itáliából iparosokat telepítetett be, akik nagy része az 1738-as török támadás hírére elmenekült *(Baróti L. 1892)*.

Mária Terézia idején a németek mellett szerbeket, makedónokat, görögöket, románokat és bolgárokat is telepítettek a Bánságba. 1751-ben a katonai közigazgatást a Marostól északra megszüntették, a határőrvidék

községei a vármegyékhez kerültek, a szerb határőröket a későbbi Torontál vármegyébe telepítették és e falvakból alakították ki a *Nagykikindai-Szabadkerületet.* 1763. II. 25-án a *gyarmatosítási pátenst* adtak ki, 1766-ban gyarmatosítási bizottmányt szerveztek, mely császári biztosokat küldött Frankfurtba, Kölnbe, Regensburgba, Schweinfurtba és Ulmba a betelepülők toborzásának irányítására. A Mária Terézia kori telepítéssel 27 községet megnagyobbítottak és 31 új községet alapítottak. Bevándorolt nyugatról 43.201 fő (frankok, svábok, babenbergiek, felső- és alsó-rajnavidékiek, pfalziak, felső-ausztriaiak, mainziak, luxemburgiak, bádeniek, kölniek, hesseniek, nassauiak, lotharingiaiak, vallonok, elzásziak, piemontiak, franciák és spanyolok), dél-délkeletről 181.639 román, 78.780 szerb, 8683 bolgár, 5272 cigány, 363 örmény. A pancsovai, újpalánkai, mehádiai és karánsebesi határőrvidék 23 községének lakosaival kb. 320 ezer lélekre nőtt a Bánság lakóinak száma a határőrvidék nélkül *(F. Griselini 1775, Borovszky S. 1911.)*. Az új községekben iskolát, templomot és ispotályt építettek, szabályozták az utcák szélességét, a közkutak elhelyezését, a kocsmatartást stb. Az *1778. VI. 6-án Magyarországhoz visszacsatolt* kilenc kerülettel a Temesi Bánságot fölosztották, megalakították Krassó, Temes és Torontál vármegyéket, a német-bánsági és a román-illír határőrvidéket, mely utóbbi 1838-ban kettévált.

A telepítéseket II. *József* uralkodása idején is folytatták: a felső-rajnai tartományokban *1782. IX. 21-én kiadott felhívás* a bevándorlóknak vallásszabadságot, földet, házhelyet, lakóházat, igavonó és tenyészállatokat, szekeret, 10 év adómentességet, a telepedési helyig útiköltséget és gyógykezelést ígért. *1787-ig kb. 15 ezer fő* (3000 család) települt be 13 megnagyobbított és 14 új alapítású községbe. Ezután a telepítés lassú ütemben tovább folytatódott (1799: francia emigránsok, 1802: svábok), dohánykertészként magyarok a XVIII-XIX. sz. fordulóján kezdtek nagyobb számban betelepedni. A népességgyarapodás jelentős lehetett, melynek eredményeként az 1784/85. évi népszámlálás idejére a három bánsági vármegye népessége majdnem megduplázódott *(4. táblázat)*.

Fontos kérdésként merül fel, hogy *a telepítésekkel a bécsi udvarnak voltak-e politikai céljai*? Ez igencsak valószínű, ha figyelembe vesszük a térség akkori helyzetét, a török veszélyt, hogy török visszavágás, támadás esetén a magyar katonai erő halovány ellenállást tudott volna kifejteni. Bécs alighanem eljönni látta az időt, hogy a térséget politikai szempontból a saját érdekeinek alárendelten rendezze át. *Az udvar történelmi korszakhatáron, önmaga számára kereste az optimumot. Ami akkor jórészt a kibontakozó magyar nemzeti érdek ellenében fogalmazódott meg.* Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai többletet jelentettek. Az állattenyésztésben osztrák és német tartományok tapasztalataiból, mintáiból vettek át; szőlészetben és gyümölcstermesztésben forrásként német és francia gyakorlat szolgált; zöldség-termesztésben bolgár és

német minta hatott; a rizst olasz tapasztalat átvételével kezdték termeszteni; később a gépesítésben német és osztrák ismereteken túl amerikait is beépítettek a gyakorlatba. A legtöbb esetben a mintát, a bevándorlók maguk hozták, nem nevezhető önmagában való importnak. E közösségek élő *kulturális hidat* jelentettek különböző, olykor nem is közeli vidékek között *(Marjanucz L. 2002)*.

A török kiűzése után Temesvár visszanyerve szabad királyi városi rangját és kiváltságait és az ipar felvirágzását a szolgáltató funkciók újjáéledése is kísérte. Gyorsan terjedt a kor nyugati ízlése a barokk (pl. Temesvár, Nagybecskerek, Versec stb.), a népi kultúrát is megtermékenyítve. A korábbi szerzetesrendek mellet megjelentek a jezsuita (pl. Temesvár stb.) és a piarista (pl. Temesvár, Lugos stb.) rendházak is. Az oktatás terén is kiemelkedett az elemi iskolák száma, igaz német nyelven *(22. ábra)* folyt az oktatás. Gazdasági téren és a hozzá kapcsolódó civilizációs gyakorlat okán *a Bánság egy évszázad alatt Európa egyik magas modernizációs potenciállal rendelkező, dinamikus térségévé vált, ennek megfelelő szívóhatással.* A semmiből került – gazdasági téren legalábbis – Európa élvonalába. Ütköző zónaként hozták létre, katonai érdekek nyomán, a köztes lét azonban gazdaságilag és kulturálisan is előnyt jelentett, napjainkig meghatározta fejlődését. *Az osztrák koronatartományi státus a Bánság különleges fontosságát jelezte.* A kezdeti szociális-gazdasági nekifeszülések, minek okán az érkezettek az új térségben is további helyváltoztatásokra kényszerültek nem kedvezett a kulturális hagyományok átörökítésének. A németség három nagy bevándorlási hullámát ma is egy-egy kifejezéssel illeti: 1. Tod (halál), 2. Not (szükség), 3. Brot (kenyér).

A császári Bánság idején a közigazgatás nyelve kizárólagosan a német volt. Ekkor (1771-ben) jelent meg az első német nyelvű újság, a Banater Nahrichten. A lassan termékennyé váló vidéken *a svábok úgy érezték, jogaik – sőt: előjogaik – vannak.* Ezt tette kétségessé az 1778-as aktus, melynek során a Temesi Bánság koronatartományi jellege megszűnt, betagolták a magyar közigazgatás rendszerébe. Jelentkezhetett a magyar elem, amely korábban nem kapta meg a németek számára biztosított feltételeket. Újból számolni kellett a visszatérő magyar földesurakkal, még ha nem is léphettek fel azonnali igényekkel. Természetesen gazdasági igényekkel, hiszen a XVIII. század végéig Magyarországot alapvetően nem érintette meg a modern nemzeti eszme, a nacionalizmus. *A korábbi korokhoz hasonlóan a fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és a felekezeti hovatartozás volt.* A szülőföldhöz kötődés mellett ekkor még létezett az országgal való azonosulás, az un. „hungarus”-tudat, mely összekötötte az ország különböző nemzetiségű lakóit. Az 1780-as évekig még nem is jelentkezhettek –modern értelemben vett– nemzetiségi ellentétek. A Bánság e tekintetben is sajátos helyzetben volt, hiszen 1780-ig az itt élőknek nem volt önálló födbirtokos osztálya (e jogokat a kamara gyakorolta), így a magyar földesúr-délszláv/román/sváb jobbágy ellentét sem alakulhatott ki.

Forrás: Das Deutschtum des Banats und seine Entwidlung bis 1918 alapján saját szerkesztés

22. ábra. Német nyelvű iskolák a Bánságban (1778-1800)
Figure 22. German schools between 1778-1800

V. 5. A gazdasági élet jellemzői

A Bánság benépesítése mellett kiemelkedő fontosságú volt a *gazdasági hasznosíthatóság* megteremtése. Ekkor az egyes országrészek között a legszembetűnőbb különbségek a gazdasági életben mutatkoztak. A földművelés csak a Dunántúl nyugati peremén, a Felvidéken és az Erdélyi-medencében tudta megőrizni uralkodó helyzetét. A hódoltsági területeken az állattenyésztés került az első helyre, mégpedig annak szélsőségesen külterjes formája. Ez alól a *Temesi Bánság területe sem jelentett kivételt, szűk a földművelés, a hatalmas parlagból egyenlőre szabad foglalással lehetett tetszés szerinti részt feltörni.* Nem volt annyi földigénylő, hogy a földfoglalás veszélyeztette volna az Udvari Kamara érdekeit, sőt örültek, ha a birtokokon egyáltalán éltek jobbágyok. A Bánság gazdaságát tekintve a két legfontosabb feladat tehát adott: egyrészt *kiaknázni ásványkincseit* és a gazdaság szolgálatába állítani, másrészt a

mezőgazdasági termelést legalább a kor színvonalára (nyomásos gazdálkodás) *emelni*. III. Károly uralkodása kezdetén a gazdasági irányítás megszervezésével kívánt eredményt elérni (pl. monopoljogok adományozása, jelentősebb új manufaktúrák alapítása, gazdasági hivatalok felállítása, egységesen magas vámok és illetékek stb.). A Bánság rövid életű állami (kincstári) alapítású abaposztó- és pokróckészítő manufaktúrái (Temesvár, Borlova, Karánsebes stb.) nem tudták igazolni életképességüket és hamar csődbe jutottak. III. Károly törekvése egyedül a bányászatban és a kohászatban hozott megújulást *(Barta J. 1984). Mária Terézia uralkodása idején a gazdaság új életre kelt, melynek jelenségei mögött döntően a Bánság benépesülése állt.* Mindezt a folyamatot II. József úgy segítette elő, hogy 1780. november 1-től a kamarai birtokokat (30 ezer Ft felett Bécsben, ez alatt Temesvárott) eladták (Temesben 65, Torontálban 22 birtok került eladásra), melyek zömét a korábbi bérlők vették meg (pl. Kiss Izsák hadiszállító 100 ezer holdat bérelt, ebből 70 ezer holdat vett meg 550 ezer, Nákó Kristóf szarvasmarha kereskedő több mint 40 ezer holdat 350 ezer, Csekonics József lókereskedő 35 ezer holdat 300 ezer forintért stb.). A vásárlás előnyös feltételei közismertek, hiszen a bécsi árverésen kialakult árnak csak a felét kellett készpénzben kifizetni, a másik felét betáblázták a birtokokra, azzal a kikötéssel, hogy tíz éven belül törleszteni kell 4,5%-os kamat mellett. Nem csak a vásárlási feltételek, hanem maga az ár is kedvező volt (a jó minőségű föld egy holdját 16 krajcárért, a közepeset 12-ért, a gyengét 6-ért, a mocsaras-nádas területeket pedig 2 krajcárért vették meg). Nem véletlen, hogy az adásvétel ellenzői váltig azt hangoztatták, hogy a kincstári birtokokat valójában elkótyavetyélték, amit az 1865. évi földjövedelmek ismeretében *(30. ábra, 10. táblázat)* el kell ismerni. Az Udvari Kamara megmaradt vagyonának értéke még így is meghaladta a 2 millió forintot, melyek zöme a kincstári erdőkre terjedt ki. *A merkantilista gazdaságpolitika az ipar fejlesztését preferálta, azonban a bécsi udvar – tartva a konkurenciától – Magyarországon ezt kifejezetten gátolta. A Bánság e tekintetben is kivétel volt*, egyrészt Temesváron (pl. városon belül kialakított önálló ipanegyed=Gyárváros, 1,5 ezer német kézműves és iparos letelepítése stb.) és a nagyobb városokban manufaktúrákat hoztak létre – céhek alapítását az egész Bánságban megtíltották –, másrészt a Bánsági-hegyvidék ásványkincseinek és nyersanyagainak feltárását és kitermelését minden lehetséges eszközzel (pl. bányahivatal felállítása Oravicán /1718/, Dognácskán /1724/, Új-Moldován /1728/ és Szászkabányán /1740/ stb.) elősegítették. A Bánságban az ipar, a kereskedelem és a szolgáltatások együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a mezőgazdasággal. *A természeti adottságok által determinált antropogén tájformálást évszázadokon át a racionalitás jellemezte. Az egyes gazdálkodási formákat a felszín makro- és mikroreliefjéhez igazodva alakították ki, összhangban a környezeti adottságok biztosította lehetőségekkel.*

V. 5. 1. Mezőgazdaság

Az időszak mezőgazdasági termelését alapvetően *három tényező* határozta meg. Egyrészt, mivel 1716-1780 között a Bánságba nem térhetett vissza a magyar nemesség, így az itt élőket ez nem befolyásolta (gátolta) a szabad földfoglalásban, *csak az udvari kamara elvárásaihoz* kellett alkalmazkodni, melyek – a merkantilista elvek szellemében – azt is jelentették, hogy a földesúri terheket és járadékokat a kamarának pénzben fizették meg. Mindez amellett, hogy szabadabb munkaerő felhasználást (bérmunkások, napszámosok alkalmazása) tett lehetővé, az árutermelő paraszti osztály korai kialakulásához is vezetett. Mindazok ellenére, hogy a köztudatban a Bánság úgy él, mint a magyar bárók, grófok és nábobok igazi hazája. Tudjuk azonban, hogy a bánsági új birtokos osztály zöme eredendően nem volt magyar. Jó példa erre, hogy az ide települt örmény famíliák (pl. Kiss, Lázár, Karátsonyi, Issekutz, Dániel, Gyertyánffy, Gorove, Jakabffy stb.) zömmel már elmagyarosodva érkeztek Erdélyből *(Kalapis Z. 2008, Jakabffy I. 2009)*. Az erdélyi örmény kalmárok és bérlők mellett görög-macedónok, szerbek és cincárok is gyarapították a bánsági nagybirtokosokat. Természetesen közülük sem volt mindenki bérlő és hadiszállító, például a bánsági örmények egy szegényebb rétege Versecen és a környező településeken élte mindennapjait. Anyagi helyzetük és gazdasági szemléletük elősegítette a bánsági mezőgazdaság fejlődését. Mindez *kedvező agroökológiai potenciállal* társult, valamint átlagosan 30-40 kataszteri holdon gazdálkodó, állatállománnyal kitűnően ellátott – Mercy kormányzó Vingán, Csákován, Módoson és Hetényben szarvasmarha tenyésztő telepeket létesített, de a mezőhegyesi ménesbirtok sem volt elérhetetlen távolságban – tőkeerős gazdaságok és módos paraszti rétegek kialakulását eredményezte. Ilyen értelemben is „amerikai típusú" szabad földfoglaláson alapuló, modern, árutermelő mezőgazdaság kezdett kialakulni *(Bodó B. 2008)*.

Másrészt, mint fentebb már említettem a bécsi udvar 1780-tól eladta a kamarai birtokokat, de nem a magyar nemességnek, hanem a korábbi bérlőknek, kereskedőknek, egykori hadiszállítóknak és hitelezőknek, akik azon túlmenően, hogy polgári eredetűek és gondolkodásmódúak voltak *a gazdaság modernizációhoz a legfontosabb tényezővel rendelkeztek: pénzzel*. A birtokok megvásárlása nem merítette ki anyagi erőforrásaikat, így maradt még elegendő tőkeerő ahhoz, hogy birtokaikat modernizálják, azaz árutermelő, tőkés nagybirtokokat hoztak létre és működtettek. Pénzügyi helyzetüket mutatja, hogy nemesi, grófi és bárói címeket is vásároltak birtokaik mellé *(Kovach G. 1998)*.

Harmadrészt *a bécsi udvar nem hagyta magára a termelőt*, nem csak nemesített vetőmagokat és fajtaállatokat hozatott a bánsági földművelés javítása, fejlesztése érdekében, hanem a termőföldek védelme érdekében szorgalmazta és irányította a folyószabályozási és mocsárlecsapolási

munkálatokat. Ehhez a hajózható folyók kezdeti szabályozása is szervesen kapcsolódott, a piacra jutást a bácskai Ferenc-csatorna megépíttetése segítette.

A mezőgazdasági termelés színvonaláról és a gazdálkodási formák terjedéséről kevesebb infirmációval rendelkezünk, vázlatosan azonban áttekinthető és összehasonlítható a korabeli Magyarország növénytermesztésével és állattenyésztésével. Orosz István kutatásaiból (1996) is ismert, hogy Magyarországon a XIX. század végéig a háromnyomásos gazdálkodás volt az uralkodó, melyet a periférikus területeken még a XX. század elején is alkalmaztak. Alapvető oka kettős, egyrészt kicsi a szántókapacitás, másrészt a trágyázás hiányzik vagy alacsony fokú, így a talaj természetes regenerálódása, tápanyag feltáródása biztosította a terményekkel elvett tápanyag pótlását.

A XVIII. századi Bánság szántógazdálkodását azonban a *kétnyomásos gazdálkodás* jellemezte, sőt kezdetben a talajváltó gazdálkodási forma is megjelent *(Borovszky S. 1911)*. Erre a nyomáskényszerben művelt szántóra még sem a takarmánynövények, sem a kapások nem tudtak betörni. A termelés bővítését nem a katasztrális holdankénti hozamok növelésével, hanem új területek termelésbe vonásával oldották meg. A mocsárlecsapolások és folyószabályozások, hegyvidéki és dombvidéki erdők írtása jelentették az átmeneti megoldást e tekintetben. Elegendő utalni arra a tényre, hogy az elvetett mag után elért hozam nagysága országos viszonylatban másfél évszázad alatt semmit sem változott *(5. táblázat)*, az 1720. évi adóösszeírás, az 1828. évi minta, az 1858. évi kataszteri felmérés és az 1868-72. évi aratási statisztika szerint. A XVIII. századi állapotokat az alacsony hozamok mellett a mezőgazdaság ágazatai közötti kapcsolatok lazasága és az állattenyésztés fejletlensége jellemezte. Az állattartás takarmánybázisát elsődlegesen a legelők és csak másodlagosan jelentették a rétek, Fontos volt az állatok ellenálló képessége, igénytelensége. Természetesen a legelő állatfajok domináltak, fontossági sorrendben: szarvasmarha, juh, ló, kecske.

5. táblázat. Az elvetett mag után elért hozam nagysága
Table 5. Yield compared to the amount of seed sown

Gabonaféle	1720	1828	1858	1868-72
Búza	na.	3,96	5,09	3,54
Kétszeres	na.	4,28	4,03	3,93
Rozs	na.	3,72	3,94	3,84
Árpa	na.	3,91	5,13	4,48
Zab	na.	4,19	4,85	4,83
Kukorica	na.	4,28	4,9	4,38
Átlag	4,39	4,01	4,7	4,01

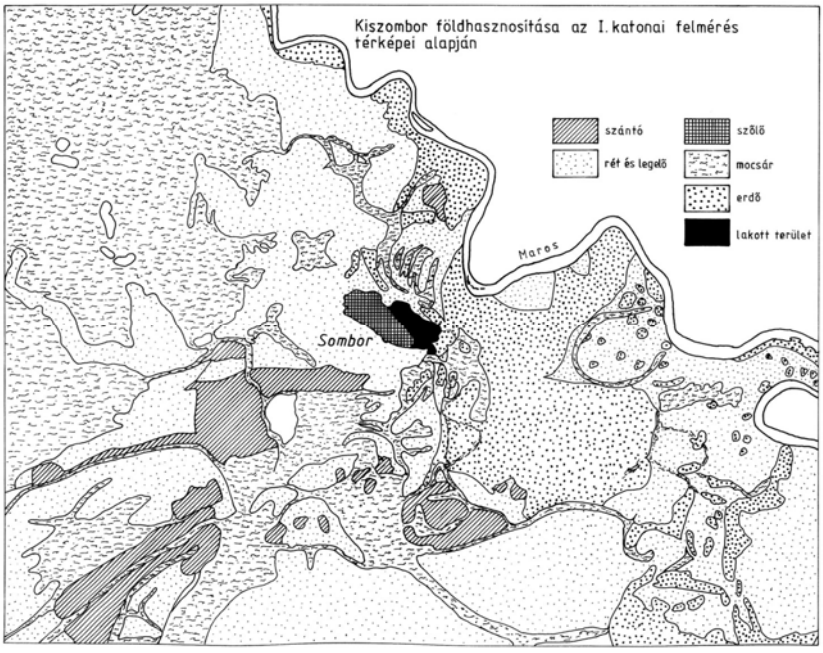
Forrás: Orosz I. 1996.

A gazdálkodás térbeli differenciálódását és jellegzetességeit az első katonai felmérés bánsági térképszelvényeit (208 db) áttekintve (Arcanum 2005)

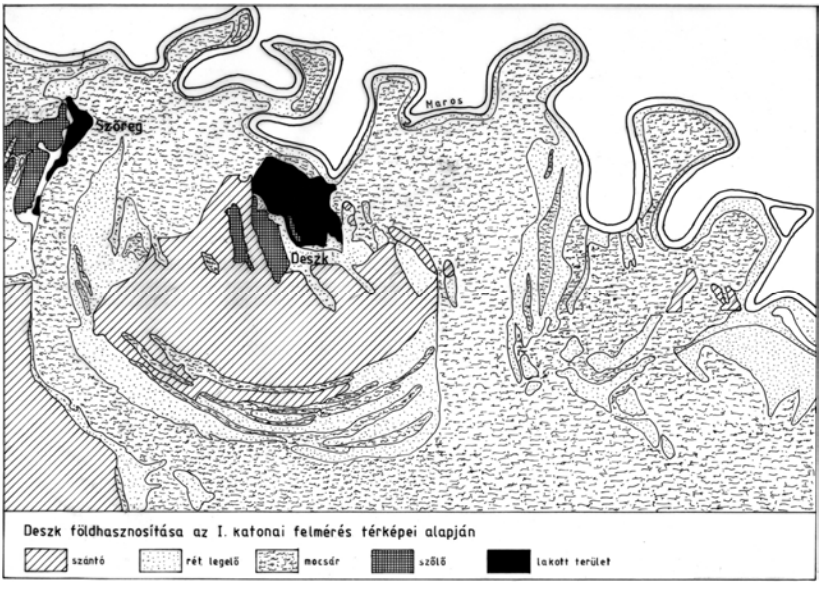
elemezhetjük. *A térképszelvények segítségével körülhatárolhatóak a természeti adottságok által determinált antropogén tájformálás felszíni makro- és mikroreliefjéhez igazodó eltérő gazdálkodási formák*, azaz a mezőgazdasági termelés területi specializációjának kezdetei. Valamennyi település bemutatása lehetetlen, miként a Bánság egészére sem készíthető művelésági megoszlást részletesen bemutató komplex térkép, néhány jellegzetes határhasználattal rendelkező települést és környezetét azonban bemutatjuk *(23-34. ábra)*. A kiválasztott települések köre nem esetleges, egyrészt egy-egy tájhasználati típust reprezentál, másrészt összehasonlítható az egy évszázaddal később készült harmadik katonai térképfelmérés szelvényeivel, nyomonkövetve a változásokat. A kiválasztásnál fontos szempont volt, hogy az 1865 évi és az 1895 évi mezőgazdasági összeírásokhoz kapcsolható legyen vizuálisan a művelésági megoszlás változása, mindazok ellenére, hogy nincs pontos lefedettség és átfedés. A térképszelvények részletes elemzésétől itt most eltekintek, mert az 1865 évi és az 1895 évi adatok alapján tipizáltam, több mint egy évszázad mezőgazdasági fejlődését bemutatva. A térképek különböző művelésági megoszlási arányai egyértelműen a racionális gazdasági hasznosítás természeti környezet által meghatározott sajátosságairól tudósítanak.

A korabeli leírások és paraszti vallomások bánsági sajátosságként említik a *gabonatermesztést és az ipari növények, illetve a rizs, indigó és kender termelést*. Ez utóbbiak inkább csak kuriózumok, mint a tényleges növénytermesztési arculatot érdemben befolyásoló tényezők. Bánsági sajátosság a selyemhernyó tenyésztés, de nem kizárólagos, hasonlóan a makkoltatáshoz. Ez utóbbi csak lokálisan és főként a dombvidékek és az alacsony középhegységek tölgy és bükk erdeire támaszkodva. A sertéstenyésztés és kereskedelem zöme a szerbek kezében összpontosult, különösen a piacképes árualap vonatkozásában *(Jakabffy I. 2009)*. Az állattenyésztés egyéb ágazatait kevésbé hangsúlyozzák a források, a határőrvidéki jelleg persze alapból emelte a lóállomány szerepét, valószínű hogy ekkor még nem nőtt túl a régió szükségletein és igényein.

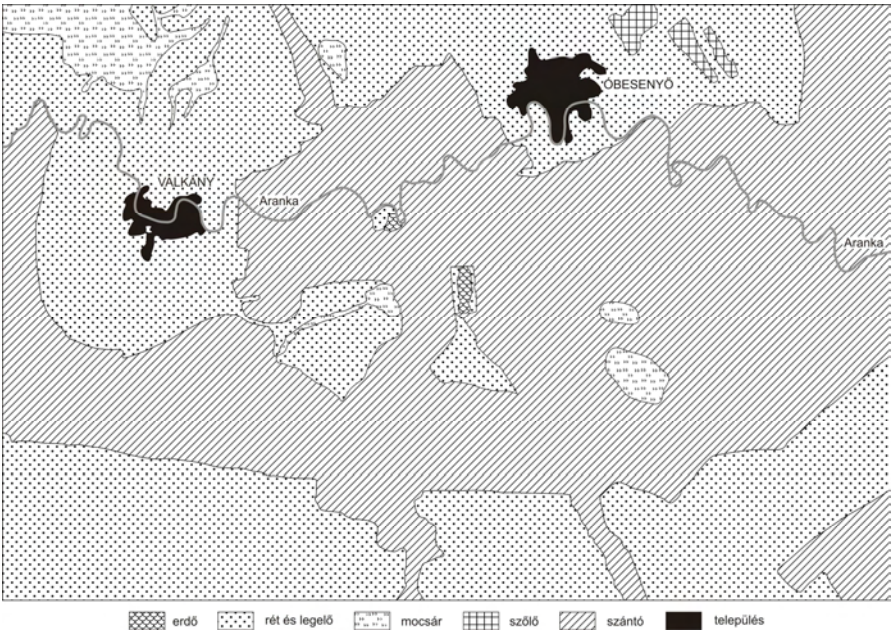
Azaz összegezve megállapítható,hogy *a XVIII. században a bánsági mezőgazdaság nem lehetett fejlettebb az országos átlagnál,* ehhez a napóleoni háborúk konjunktúrája mellett a XIX. század dinamikus fejlődése is szükségeltetett. A népesség növekedése, az árutermelésre irányuló kényszer fokozódása (gabonakonjunktúra), és nem kevésbé a termelésbe bevonható területek (pl. gyep, erdő stb.) megfogyatkozása miatt a XIX. században a bánsági mezőgazdasági termelésben is alapvető változások következetek be.

23. ábra. Kiszombor földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Figure 23. Land use of Kiszombor according to the first military map (1784)

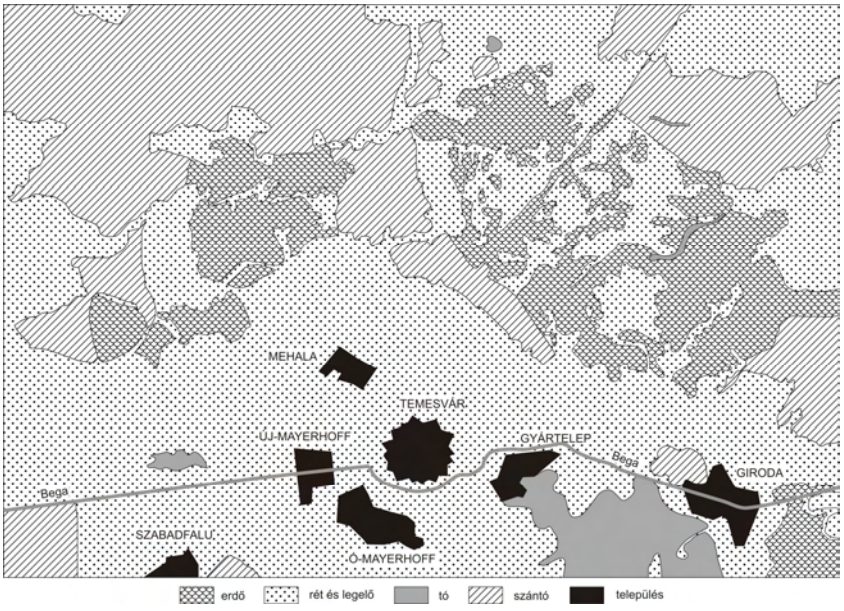
24. ábra. Deszk földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Figure 24. Land use of Deszk according to the first military map (1784)

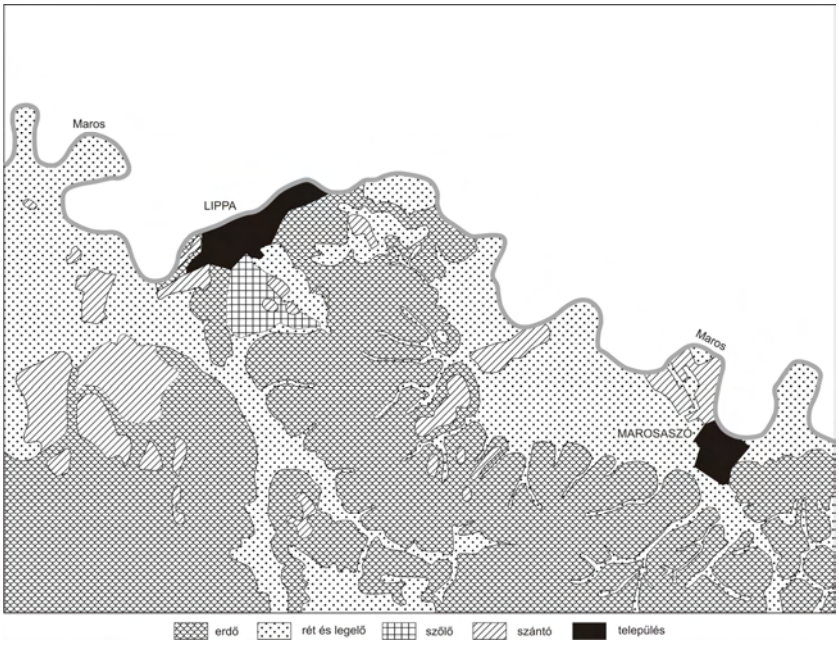
25. ábra. Óbesenyő és Valkány földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Fig. 25. Land use of Óbesenyő and Valkány according to the first military map (1784)

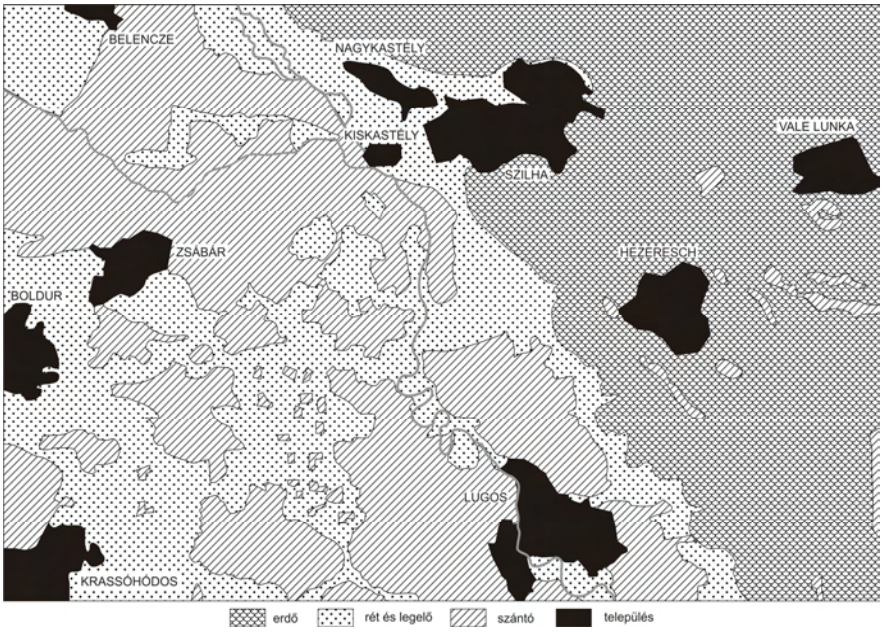
26. ábra. Perjámos és Varjas földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Fig. 26. Land use of Perjámos and Varjas according to the first military map (1784)

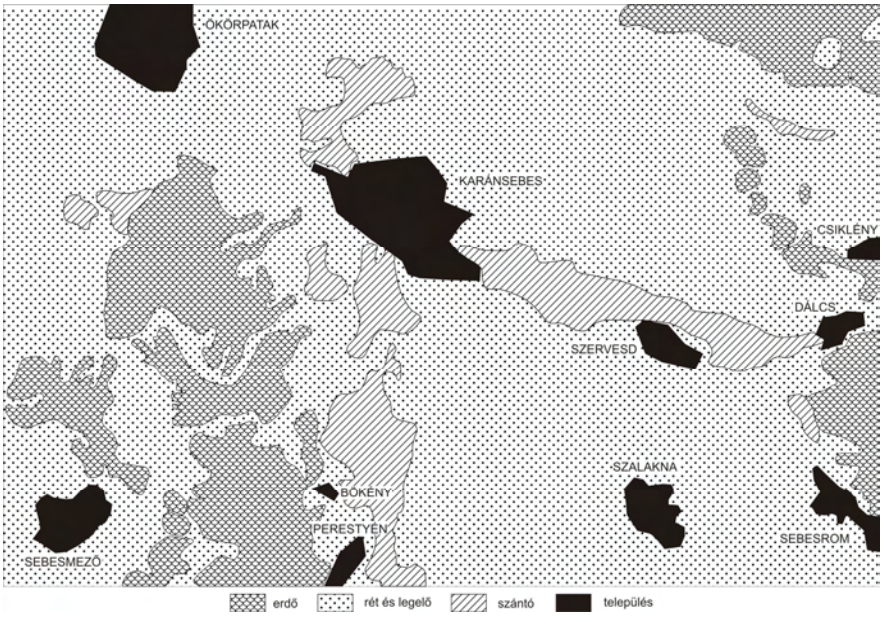
27. ábra. Temesvár és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Fig. 27. Land use of Temesvár and its surrounding according to the first military map (1784)

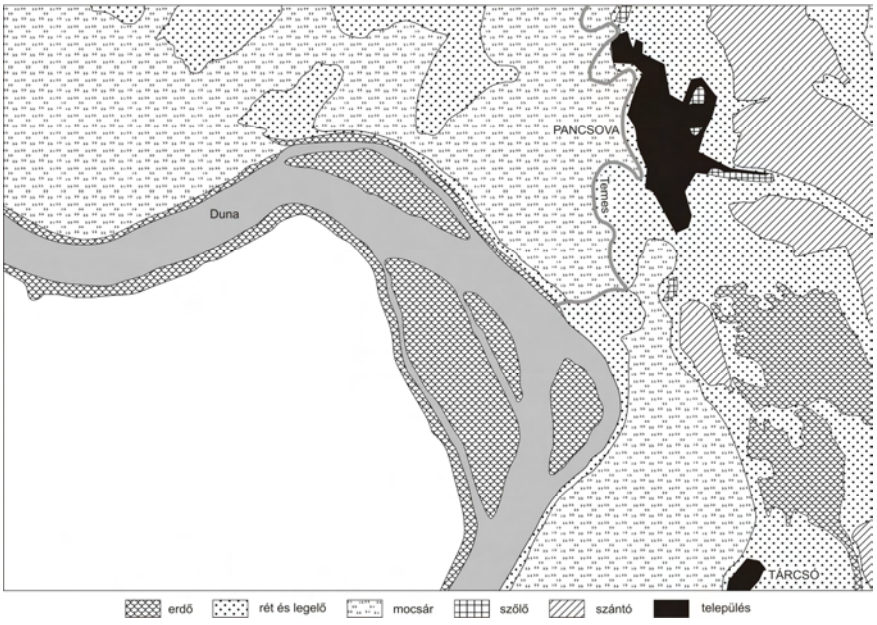
28. ábra. Lippa és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Fig. 28. Land use of Lippa and its surrounding according to the first military map (1784)

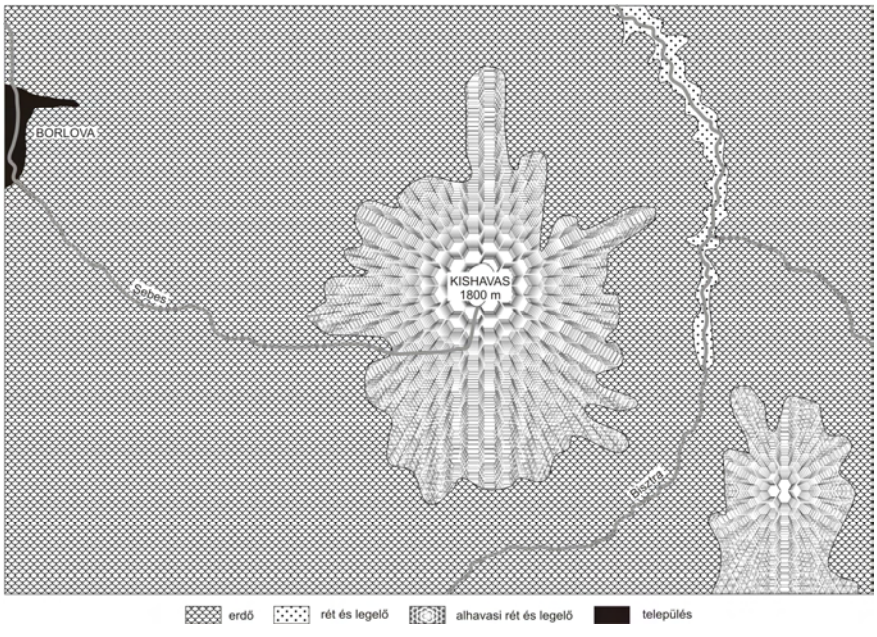
29. ábra. Lugos és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Fig. 29. Land use of Lugos and its surrounding according to the first military map (1784)

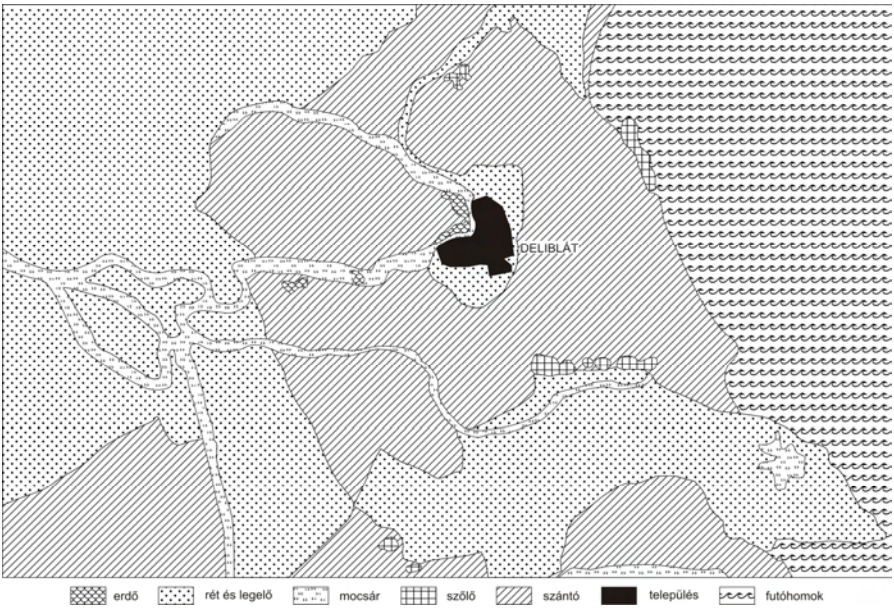
30. ábra. Karánsebes és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784
Fig. 30. Land use of Karánsebes and its surrounding according to the first military map (1784)

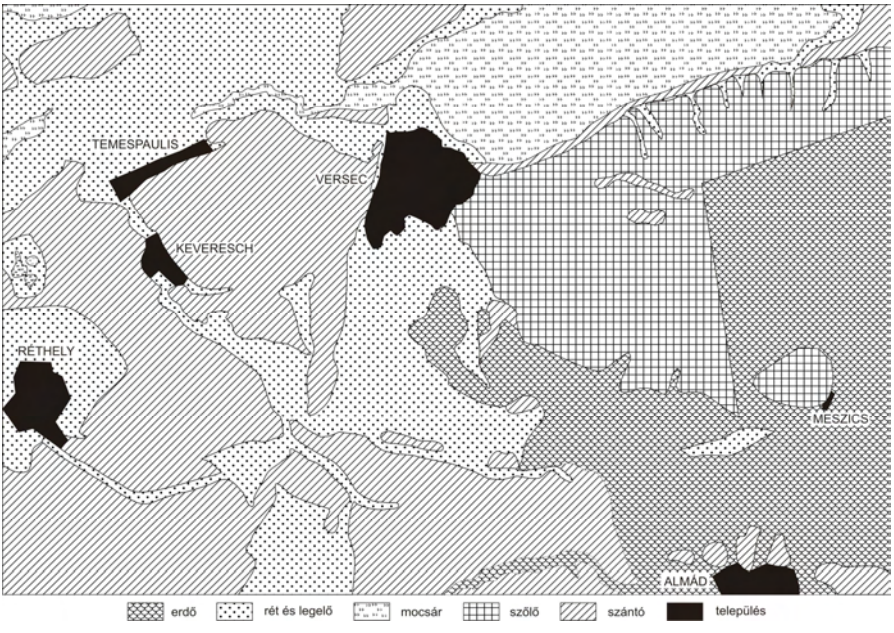
31. ábra. Pancsova és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Fig. 31. Land use of Pancsova and its surrounding according to the first military map (1784)

32. ábra. Borlova és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Fig. 32. Land use of Borlova and its surrounding according to the first military map (1784)

33. ábra. Deliblát és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Fig. 33. Land use of Deliblát and its surrounding according to the first military map (1784)

34. ábra. Versec és környezetének földhasznosítása az I. katonai felmérés alapján (1784)
Fig. 34. Land use of Versec and its surrounding according to the first military map (1784)

V. 5. 2. A Temesi Bánság bányászata és kohászata 1718-1779 között

A Bánsági-hegyvidék peremén a kialakult kultúrtájak fokozatosan behatoltak a félmedencékbe, a folyó és patakvölgyekbe és a magasabban fekvő kismedencékbe. A hegyvidék központi részein az erdőtelkes települések lakói a földalap alig néhány százalékát művelték, a megélhetés alapját a komplex erdőhasznosítás, az ipari nyersanyagok kitermelése és elsődleges feldolgozása képezte, elősegítve a *montánipar* koncentrálódásának lehetőségét.

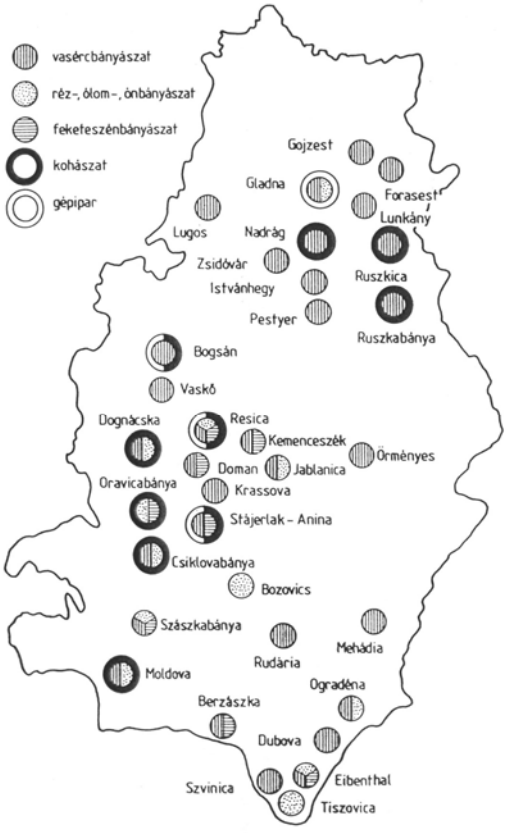
Oravica és Boksánbánya környékén, Mathias Brunner vezetésével, osztrák bányászok elkezdték a törökök által 1688-ben elhagyott vas- és rézbányák ismételt feltárását. Az ipari nyersanyagok kitermelését illetően 1718-tól indult meg a szervezett feltárás és hasznosítás *(35. ábra)*. 1718-ban Dognácska környékén nagymennyiségű vasércet fedeztek fel, Csiklován felépítették az első rézolvasztó kemencét és Oravicára érkezett a tiroli bányászok első csoportja (13 fő). A bányászokat Oravicán, Boksánbányán és Dognácskán alkalmazták. Őket rövid időn belül újabb bányászok és olvasztárok követték Csehországból: 10 bányász, két vasolvasztómester, két rézolvasztómester, két kovácsmester és egy kohóépítő-mester.

A *bányászat fellendülését* mutatja, hogy az első rézbányát megnyitották Dognácskán (1722) és Újmoldován (1728). Boksánbányán felépítették, és üzembe helyezték az első kohót (1719), melyhez kapcsolódott a nagyolvasztó-kemence, öntöde és kovácsműhely. A gépek működtetéséhez a Berzava folyó vizével meghajtott hidraulikus kerekeket alkalmaztak. A nagyolvasztó tüzelőanyaga faszén volt, amit a környező bükkerdő faanyagából készítettek. A termelés látványosan felfutott, 1720-ban Boksánbánya már az egész Bánságot és részben Erdélyt is ellátta vassal. 1734-ben újabb három nagyolvasztót építettek Boksánbányán. A termelés állandóan növekedett, de a faszén hiánya és a bükkfaerdők letarolása miatt szinte lehetetlenné vált a további működés *(Kladiva O. 2008.)*.

Kedvezőtlen tény, hogy a törökök betörtek a Bánságba (1737-39) és a Berzava völgyében nyomulva előre lerombolták az ipari létesítményeket Boksánbányán és Dognácskán. Resicabánya is török kézre került. A nehézségeket tetőzte a pestisjárvány és a fosztogatás is, aminek következtében nagymértékben *visszaesett a bányák és a fémipari létesítmények termelése*. A károk mértékére jellemző, hogy Francesco Griselini, aki 40 évvel később látogatta meg a Bánságot, még mindig igen szomorú állapotokról számolt be. Hasonlóképpen Albert szász-hesseni herceg, (II. József útitársa), akinek az 1768. esztendőből származó naplója szerint *(Szentkláray J. 1911.)*: „…a gyáraknak a kereskedelmet virágzóbbá kellett volna tenni és erre nézve ama szép kezdet alapján, mellyel gróf Mercy, eme tartomány első kormányzója, azt megindította, minden remény meg is volt, nem tudom azonban, hogy mi

okozhatta az idők folyamán ezeknek a gyáraknak a megszűnését, melyeknek csupán a neve és a helye maradt meg...".

Az osztrák-török háború lezárása után (1739) a bécsi Udvar komoly lépéseket tett a bánsági bányászat és kohászat fejlesztéséért. Az osztrák kormány kiterjesztette (1741) az 1580-ban kiadott ún. Miksa-féle bányatörvény hatályát Magyarországra és a Bánságra is. A kedvezmények eredménye az *ércbányászat nagyarányú fellendülése és számos bányatársulat alakulása* volt (pl.: az európai hírnevű Simon & Juda rézbánya megnyitása Dognácskán 1740-ben stb). Francesco Griselini szerint e bánya „európai hírnévnek" örvendett. A dognácskai színesfémolvasztó a XIX. század elején még termelt. Szerepét azonban fokozatosan átvette Csiklova, ahol pénzverde kezdte meg működését. I. Ferenc (1792-1835) császár nevére 1812 és 1816 évszámmal O verdejeggyel az Oravicabánya melletti Csiklován (Csiklóbányán) 3, 1, 1/2 és 1/4 krajcár értékű rézpénzeket vertek *(Kladiva O. 2008.)*.

35. ábra. Krassó-Szörény vármegye ásványkincsei és nehézipara (Frisnyák S. nyomán)
Figure 35. Mineral resources and heavy industry of Krassó-Szörény county

A XVIII. század második felében a történelmi Magyarország a Habsburg Birodalom teljes bánya és kohóipari termelésének háromnegyedét, a réztermelés több mint felét adta *(Frisnyák S. 1996.)*. A nemesfém előfordulások – rövid kitermelési periódusban – látványosan felfutottak, jó példa erre az Oravicabánya környékén 1833-ban talált aranyérc. A teljes termelési időszak alatt 302 mázsát (1 mázsa = 56,1 kg) aranyat bányásztak, a csúcsév 1847 volt, 1849-ben leállították a bányászatot és 1852-ben be is zárták a Horváth család tulajdonában lévő Szt. Erzsébet aranybányát. *A Bánság különösen a vasércbányászatban, nyersvasgyártásban, az öntő- és kovácsoló iparban emelkedett ki.* A magyarországi vastermelés 1780. körül kb. 9500 tonna/év, ez a mennyiség mintegy 150 vasműből került ki *(Heckenast G. 1991.)*. A Bánság területén ekkor hat jelentősebb vasmű volt.
A termelés felfutásában fontos mérföldkő volt, hogy 1769-ben elkezdődött a resicabányai kohók építése. A resicabányai két kohó mellé négy kovácsműhely (egy szerszámok gyártására), és további 21 kiszolgáló épület épült. A folyamatos fejlesztések eredménye, hogy a „Resicabányai Művek" jelentős hagyományokkal rendelkező társasággá vált. Védjegyét „farkas a koronával" már jól ismerték a XIX. sz. elején is Közép- és Kelet-Európában.

V. 5. 3. A Bánság manufaktúra ipara

Közismert, hogy a térség török uralom alóli felszabadulása (1716. október 18.) után a tartomány katonai és polgári kormányzója, Mercy gróf a kézművesség és a gyáripar telepítését szorgalmazta. Az elsőként alapított temesvári sörgyár mellett rövidesen posztó- /1725/, daróc-, bőr- /1733/, harisnya-, selyem- /1733/, papír-, szappan-, kelmefestő-, kalap-, szesz-, ezüst- és arany paszomántgyár, lőpor- és salétromgyár és olajsajtoló, drótgyár, papírmalom működött, többségük a ma is Gyárvárosnak nevezett területen. A selyemhernyó tenyésztés meghonosításával nagy eperfatelepeket és Temesvárott selyembeváltó hivatalt, gombolyítót és szövőgyárat létesítettek. Temesvár 1840-es évekből ismert kereskedelmi forgalmában jelentős tétel volt a selyem (60 q=60000 Ft). *A Bánság a XVIII. század végétől a Kárpát-medence egyik fejlett agrárgazdasági tája, élelmiszer és egyéb mezőgazdasági termékeket feldolgozó manufaktúrákkal.* Hét településen (pl.: Nagybecskerek, Temesvár, Versec stb.) működött textilmanufaktúra a XVIII. században, míg az Alföld többi részét tekintve mindössze Apatinban. *A bánya, kohó és fémfeldolgozó iparon kívül a fejlődés kiterjedt a selyem, len és posztó iparra, a bőriparra valamint az üveg- és cserépedénygyártásra. Egyes vegyipari ágazatok pl.: szóda és timsógyártás, salétrom- és hamuzsírfőzés is jelentőssé vált.* A XVIII. század végén a történelmi Magyarországon kb. 120-130 manufaktúra működött mintegy 9400 dolgozóval *(Frisnyák S. 1996)*, melyből a Bánság területén kilenc

volt. A manufaktúra ipari termelés fejlődése ellenére a XIX. század első felében a termelés még csak regionális jelentőségű volt.

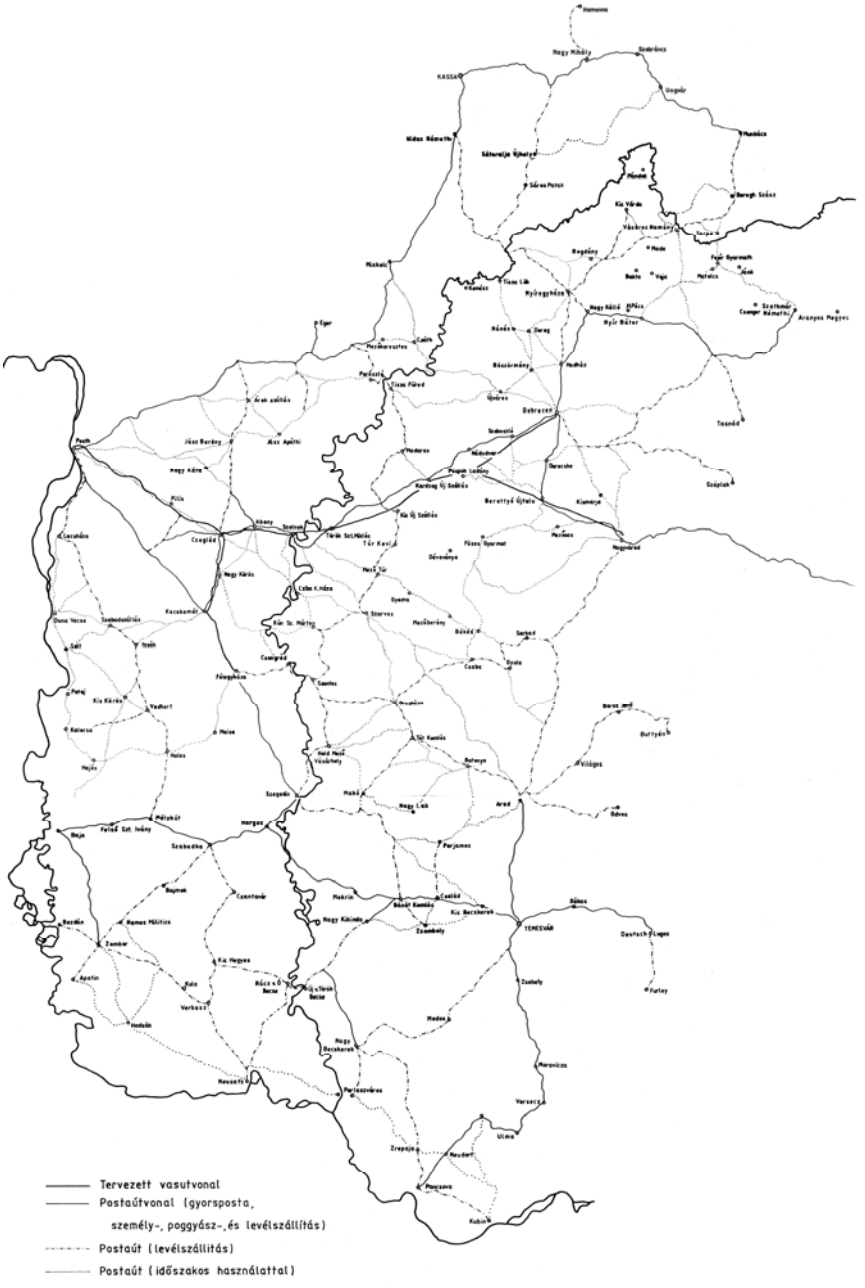
A népesség gyarapodása, az igények növekedése egyre több és több iparost vonzott a városokba. Nyilvánvaló, egy mesterség ott él meg, ahol fizetőképes gazdasági, társadalmi vagy kulturális szükséglet mutatkozik iránta. Az egyes foglalkozások különböző mértékű területi elterjedtsége összefügg a fizetőképes kereslettel, de e mögött a helyi társadalmaknak nemcsak a különböző gazdasági potenciálja, hanem az eltérő igényvilága is felsejlik. A kisipar fejlődésével együtt járt volna a céhszervezet fejlődése is, a pozsareváci béke után azonban nem engedélyezték céhek alakulását a Bánságban.

V. 5. 4. A Bánság közlekedéshálózatának fejlődése, jellemzői és sajátosságai

A bányászat, az ipar és a mezőgazdaság nagyobb mértékű fejlődését a Temesi Bánságban is hátráltatta a *közlekedés elmaradottsága*. A közlekedés és a szállítás az országnak ezen a vidékén a vasút megjelenéséig a közutakon és a folyókon bonyolódott le. Az anyagi fedezet és az egységes útügyi szervezet hiánya a közúthálózat fejlődését, a folyamatos vízi szállítást a folyók változó vízállása akadályozta, illetve hátráltatta.

A. Közút és postaút hálózat

A bánsági útépítések első nyomai a római birodalomig vezetnek vissza, területén a rómaiak hadi célokra már időszámításunk első évszázadában utakat és hidakat építettek a Maros völgyében és az Al-Duna mentén. A magyar honfoglalás után az egyik fő közlekedési út a Maros völgyén keresztül Arad-Gyulafehérvár-Ojtozi-szoros irányában vált meghatározóvá. A XI-XII. századtól kezdve ezeken a vásáros vagy só utakon folyt a kereskedelem és ezeken szállították a sót is Erdély bányáiból, főraktáraiból Szolnokra és Szegedre. A XIV. és XV. században Magyarország jelentősebb kereskedelmi útjai között kiépített útként tartották nyilván többek közt a Szeged-Arad-Gyulafehérvár-Nagyszeben-Brassó útvonalat. Mária Terézia uralkodása alatt a XVIII. század közepén vezették be a *gyorskocsik* közlekedését, melyek szervezett és rendszeres postakocsi járatokat és úthálózatot eredményeztek. Gyorskocsi járatot indítottak Pesttől Temesváron át Nagyszebenig. 1821-ben új járatokat indítottak Temesvár-Arad és Nagyvárad között. 1835-től magánvállalatok is bekapcsolódtak a postai szállításokba. A bányavárosok korán bekepcsolódtak a postakocsi járatok hálózatába, 1771 után a resicabányai üzemek postai küldeményeit egy lovas futár vitte a „Dognácskai postára", kétszer hetente. Onnan azokat Oravicabányára továbbították, a „Bányászati Igazgatósághoz". 1811-ben már postakocsi is közlekedett, a következő útvonalon: Resicabánya-Dognácska-Boksánbánya-Lugos-Temesvár és retúr.

Forrás: Mayer Alexander nyomán saját szerkesztés

36. ábra. Az Alföld kereskedelmi és postaúthálózata (1840)
Figure 36. Trade and post road network in the Hungarian Great Plain (1840)

A XVIII. század végén és a XIX. század elején a Temesi-Bánságba vezető fontosabb útvonalak az alábbiak:

Szeged-Temesvár-Lugos-Déva-Szeben-Brassó,
Nagyvárad-Arad-Temesvár-Fehértemplom
Temesvár-Orsova *(36. ábra)*

A közutak állapotának javulásával együtt növekedett a személy- és teherszállítást ellátó postakocsi útvonalak száma. Egyre jobban nőtt az igény a kiépített, jól járható útvonalak iránt. *II. József* császár, aki 1768-ban a bánsági utakról azt írta, hogy azokat „maga a természet alkotta", az általa kidolgoztatott és 1785-ben jóváhagyott magyarországi közútfejlesztési tervben a Bánság területén *két közút kiépítését szorgalmazta*, a Pest-Szeged-Temesvár-Báziás-Orsova-Petrozsény és az ebből kiágazó Szeged-Arad utakat. Az 1790/91-es országgyűlés bizottsága által összeállított törvényjavaslat 12 útvonala közül egy haladt keresztül a Bánságon, a Pesttől-Szegeden-Temesváron át Nagyszebenig.

B. A folyóvízi közlekedés lehetőségei

A közutakon kívül a Bánságban a másik közlekedési, szállítási lehetőséget a vízi utak nyújtották, de a vízállás és az időjárás miatt ezeket csak időszakonként lehetett használni, akkor is inkább csak csekély merülésű hajókkal, tutajokkal. A Maroshoz közel eső sóbányákból a Maroson szállították a sót a szegedi raktárakig, innen részben közúton, részben hajón tovább lefelé a Tiszán, illetve a Dunán felfelé. Jelentős volt a fa és kőszállítás is a Maroson. Különösen *kedvező volt a vízi közlekedés helyzete a Bánságban*, ahol a Bega és a Temes szabályozása és a Bega-csatorna kiépítése jó víziutat létesített a Tiszához, illetve ezen keresztül az Al-Dunához. A régió vízhálózatának a társadalom és a gazdaság szolgálatába állítása kiemelkedően fontos volt, mely a XVIII. században főként az alkalmazkodást, a XIX. század elejétől kezdődően a lokális, majd a század közepétől a komplex környezetgazdálkodás folyamatával az átalakítást jelentette és eredményezte. A Temes és a Bega völgy ármentesítési és vízszabályozási munkálatai már az 1720-as években elkezdődtek, a hajózás érdekeit is szem előtt tartva.

A *Bega* folyó a XVIII. század elején egészen vad és rendezetlen állapotban kalandozta be Temes- és Torontál vármegye síkjait. Miután Papdnál a Beregszó vizét is felvette mintegy 200000 kat. holdnyi mocsár, láp és vizenyős területet árasztott el *(F. Griselini térkép)*. Csak Begafőnél lépett ki ebből határozott mederben, majd Ecsehidán túl a Tisza árterébe jutva együtt táplálták a Belo Blatónak nevezett, nagy kiterjedésű mocsárvilágot. A Bega folyó rendezése volt a legfontosabb, ezért azt Facsettől Temesvárig mesterségesen ásott mederbe vezették, melyet faúsztató csatornává alakítottak át. Temesvártól lefelé pedig közel 70 km hosszú hajózó csatornába vezették vizeit. Ez 1728-33 között

elkészült. A hajózáshoz szükséges vízmennyiség biztosítására a Temes folyót Kiskastély községnél egy fenékgáttal elzárták. A Temes vizét – egy 10 km hosszú csatornán – a faúsztató Bega-csatornába vezették és e tápcsatorna torkolatába zsilipet építettek. A Bega árvizeinek csökkentésére pedig a topoloveczi határban kb. 8 km hosszú árapasztó csatornát ástak, mely a Bega árvizeit a Temesbe átvezette. E munkálatokat Mária Terézia uralkodása alatt végezték és így a *Begát hajózhatóvá tették*. A XVIII. században végzett munkálatok után az ármentesítés és vízszabályozás érdekében kifejtett tevékenységben szünet állott be. A század utolsó évtizedeiben a Bega-csatornát elhanyagolták, itt-ott feliszapolódott és az árvizek erősen megrongálták, így a meder kiszélesedett és sekéllyé vált.

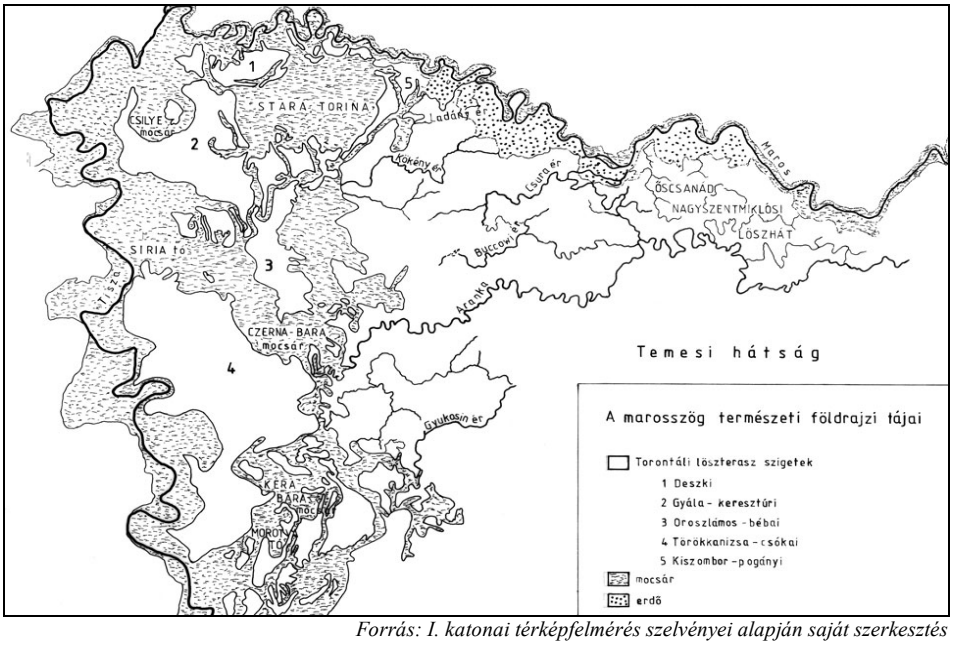
A *Temes* vizének gyorsabb lefolyását Fremaut flandriai mérnök tervei szerint 77 átvágással lehetett volna megvalósítani Lugos és Pancsova között, mely munkálatok sem a XVIII. században, sem a XIX. század elején nem haladtak megfelelő ütemben *(Pozsár V. 2005)*.

A *Berzava* folyót már 1745-ben kezdték *csatornák* ásásával rendezni, mely 20 év alatt készült el Dentától Kanakig, majd az alibunári mocsár lecsapolására megásták az ún. Terézia-csatornát 1762-1769-ig Bótostól Szentjánosig. Mivel a két csatorna külön-külön nem funkcionált, megásták az összekötő csatornát Kanak és Kismargita között. A Berzava lefolyási viszonyaira ez az egyesítés előnyös volt, de másrészről az a hátrány keletkezett, hogy a Berzava árvízei a Terézia-csatornán – melynek alig volt esése – visszahatoltak az alibunári mocsárba, melynek lecsapolását lehetetlenné tették. A XVIII-XIX. század fordulóján e csatornákat is elhanyagolták. A Temes-begavölgyi Ármentesítő Társulat oldotta meg a problémát úgy, hogy Dentától Bótosig 45 km hosszban kibővítette a Berzava-csatornát, töltésekkel és zsilipekkel látta el a csatornákat. A Moraviczát elterelték és 20 km hosszú csatornába kényszerítették, vizét a Terézia-csatornába vezették *(Képessy J. 1873)*.

A *Maros* folyónál a szabályozás lokális elemei korán jelentkeztek (mederkotrás, töltések építése, sarkantyúk készítése), melyek azonban nem tervszerűen és összehangoltan történtek. A Maros a szabályozások előtt hajózható volt és az Arad-Szeged közötti szakaszon jelentékeny gabona-, gyümölcs- és faforgalom bonyolódott *(Borovszky S. 177. o.)*. A mederrendezés mellett azonban sokkal fontosabb az ármentesítés *(37. ábra)*, melynek eredményeként a XIX. század elején már az egész Maros mentét töltések védték (Perjámostól Szőregig) megfelelő biztonságot nyújtva a Marosszög (1500 km^2) területén lévő 44 település lakói számára.

A *Tisza* szabályozása mindig nagy jelentőséggel bírt, hiszen 181,9 km hosszúságban érinti a régiót, de tavaszi áradásai nem voltak olyan hevesek mint a Begáé és a Temesé, így az általános szabályozás hosszú ideig elmaradt. A XVIII. században a folyóval csak időnként és hellyel-közzel foglalkoztak. Eleinte csak ötletszerűen történtek a szabályozási munkák (pl. a víz

lefolyásának akadályait eltávolították, partszakadások megakadályozása, a kiszakadó ereket elgátolták stb.), a védőtöltések építése csak a XIX. század elején kezdődött (pl. Padé-Aracs közötti fokokat elgátolták, 1826-ban a bábatói magasparttól a zsablyai révig már töltés húzódott, 1838-ban Nagybecskerektől Törökkanizsáig a Tiszamente töltésekkel volt ellátva stb.).

Forrás: I. katonai térképfelmérés szelvényei alapján saját szerkesztés

37. ábra. A Marosszög természetföldrajzi tájai a folyószabályozások előtt
Figure 37. Physical geographical units in the Marosszög before river regulations

Mint az eddigiekben láthattuk, a lokális és integrált környezetátalakító munkálatok során az ármentesítés és a termőföldek bővítése mellett a Bánságban mindig is fontos volt *a folyók bekapcsolása az áruszállításba* és a kereskedelembe. A XVIII. század folyamán a kereskedelmi társaságok (1720. keleti társaság, 1724. temesvári kereskedelmi társaság, 1729-ben szarvasmarha kereskedelmi, 1742-ben bőrkereskedelmi társaság) privilégiuma volt viaszt, mézet, dohányt, gabonaneműeket, bort, pálinkát és rezet kivinni. Azt azonban, hogy e termékek milyen nagyságrendűek voltak, nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy az áruk hány százaléka áramolhatott a folyókon.

V. 6. A Bánság településhálózatának fejlődése, sajátosságai

Ugyancsak egyedi vonása a Bánságnak, hogy a falvak, városok többségének utcahálózata szabályos, mérnöki tervek szerint készült, de

településhálózata is lényegesen eltér az Alföld más részeitől *(Beluszky P. 2001. 25. o.)*. A tulajdonviszonyok – kincstári/kamarai/ birtok – messzemenően megszabták a településállomány és -hálózat rekonstrukciójának miként jét is *(6. táblázat)*. A régió önállósága (1718-1778) lehetővé tette a bécsi udvar telepítési politikájának érvényesülését, melynek hatására a demográfiai-etnikai, térszerkezeti-települési és társadalmi-gazdasági folyamatok az ország többi régiójától karakterisztikusan elkülönülő jellegzetes vonásai révén specifikussá váltak. A településhálózat átalakulása is eltért a szerves fejlődés által előre vetítettektől, napjainkig meghatározva a sűrű textúrájú térszerkezet kialakulását.

6. táblázat. A Bánság népessége és igazgatási régiói (1775)
Table 6. Population and administrative divisions in the Bánság in 1775

Kerület	Település	Lakossága	Járásokba sorolt települések száma
Temesvári	42	54715	Szt. András (17), Parta (12), Bucovat (13)
Csáki	63	38110	Csák (15), Juruka (13), Berzava (16), Temes (19)
Verseci	64	75108	Krassóvár (8), Tikvány (7), Ramna (13), Nagyzsám (16), Versec (20)
Csanádi	15	29733	Marosi (8), Tiszai (7)
Lippai	42	31402	Kápolnás (11), Lippa (10), Barra (11), Kissemjén (10)
N.becsekereki	15	29810	Temesi (8), Tiszai (7)
Újpalánkai	51	-	Jasenova (13), Illadia (14), Racasdia (15), Clisura (9)
Pancsovai	22	-	Kubin (8), Neuzina (7), Pancsova (7)
Karánsebesi	75	29826	Poganis (24), Temes (29), Bistra (22)
Orsovai	36	-	Orsova (23), Almás (13)
Lugosi	91	34034	Facsád (27), Lugos (24), Lunkány (24), Szárazány (16)
Bánság (össz.)	**516**	**317928**	**35 járás**

Forrás: Etnographia… (1855)

A Maros folyótól délre – az ismert történelmi okok miatt – nem jellemzőek a nagyhatárú mezővárosok és a hozzájuk kapcsolódó tanyarendszerek. Az Udvari Kamara irányításával kisebb határú és kisebb népességű (2-5 ezer fő) középfalvakat hoztak létre, szabályos kismezővárosi hálózattal. A létrejövő vagy újjáélesztett *településeket szabályos sakktábla alaprajz, általában közepes lélekszám, szabályos utcák, házak, valamint közterek* jellemezték. Mária Terézia rendeletben szabályozta, hogyan kell kinéznie egy ilyen településnek. A *település főterén kellett felépíteni a templomot a paplakkal, az iskolával és a fogadóval.* Előírták a főutca szélességét (18-20 öl), minden utcában közkutat kellett ásni és a telepesházakat számmal látták el. A minimum két szobából és egy konyhából álló házak telken történő elhelyezését is előírták.

A *legnagyobb építkezések* a régió központjára, *Temesvárra irányultak*. 1716-tól mozgásba jött ott minden, hogy az ódon, keleti arculatú és rommá lőtt vár és város új alakot nyerjen. Évről-évre úsztatták le a Tiszán Szegedig a máramarosi kincstári erdőségekből a fenyőszálfák tömegét. Kora tavasszal pedig a várkapuk előtti térségeken téglavető és téglaégető telepeket rendeztek be, Lippán mészégető kemencékben oltották a meszet, azaz tömegesen érkeztek Temesvárra az építőmesterek *(Borovszky S. 1911.)*. A régióban a XVIII. század

egyik legnagyszerűbb, legmonumentálisabb építkezése volt a temesvári vár, sorrendben immár a negyedik, Temesvár keletkezése óta. Az 1722-65 között 30 millió talléros költséggel megépített Vauban-rendszerű, csillag alakú várnak 9 bástyája és 3 kapuja volt. A város elhelyezkedése az új vár megépítésével lényegileg nem változott, a régi Temesvár képe viszont egészen átalakult. Az új várból három kőből és téglából épített boltíves kapu vezetett ki (erdélyi, bécsi, pétervaradi), előttük a sáncárkon át egy-egy felvonóhíddal. A vár falától egy ágyúlövésnyire (800 öl) épültek a külvárosok, egymástól is oly nagy távolságra, hogy mindegyik mintegy különálló várost alkotott. A 250 katasztrális holdnyi területen, háromsoros magas bástyákkal és ugyanannyi széles árokkal épült vár- és várművek a Habsburg-birodalom katonai nevezetességévé is vált.

Az építkezés volumenébe betekinthetünk, ha megvizsgáljuk, hogy a vár bontásakor milyen mennyiségű építőanyagot értékesített a városi önkormányzat: 1898-tól 1911 év végéig 25,8 millió egész téglát, 7,4 millió darab téglát, valamint olyan mennyiségű téglatörmeléket, mellyel kb. 80000 m^2 hengerelt utat lehetett megalapozni. Összességében legalább 35-40 millió téglát (összehasonlításul: egy mai 10x10 m-es családi házhoz 25-30 ezer ilyen tégla elegendő lenne) és több ezernyi köbméter földet kellett beépíteni az új várba, amelynek elkészültéhez 42 évre volt szükség.

Az új vár építésével párhuzamosan folyt a *belváros és a külvárosok* építése is. Az 1720-30-as években épült fel pl. a bánsági kormányzó háza (Generalathaus), a vám- és sóhivatal, a várparancsnoki palota stb., összesen 153 ház, melyből 20 db volt katonai, amint azt Lehman János leírásából a XVIII. század végéről ismerjük. A Belváros, a tulajdonképpeni vár, tehát mintegy két évtized alatt beépült laktanyákkal és egyéb katonai épületekkel, emellett a köz- és magánépítkezések is lendületesen folytak. A XIX. század elején a Belvárosnak 87,5 katasztrális holdnyi beépített területén 182 ház állt, zömében egy-, két- és háromemeletesek, derékszögű utcákkal, jó kövezettel és járdával.

A *külvárosok* (Gyárváros, Józsefváros, Ferencváros, Erzsébetváros) építését azonban várerődítési és hadászati érdekekből korlátozták, amennyiben a vár külső sáncától előbb 800 ölnyi, majd 1868 után 300 ölnyi távolságban építési tilalmi vonalat húztak. Ez azt jelentette, hogy a külvárosok nem közeledhettek a várhoz. Az építési tilalom alól felszabadult területeken is megszorításokat alkalmaztak, amennyiben megszabták, hogy az azokon keletkező új utcák sugárirányban, a vár felé olyképpen építendők, hogy azok a várfalakról beláthatók legyenek és a vár ágyúiból kilövendő golyók azokat egész hosszban elérhessék. E területeken a mocsarak lecsapolása és kiszárítása el volt hanyagolva, úgy, hogy a külvárosoknak a Belvároshoz közelebb eső részein a XIX. század első felében is mocsarak voltak. A temesvári vár olyan nagy kiterjedésben és azzal a rendeltetéssel épült, hogy az erődítményeken belül elférjen az egész város, minden polgári intézményével és lakosságával együtt. Ténylegesen a XVIII. század első felében Temesvár a várerődítményeken belül

feküdt. A XVIII-XIX. század elején is fennmaradt a várerődítési jelleg, az új városépítésnél is leginkább csak a kibővített vár fejlesztésére fordítottak gondot. A geostratégiai helyzet az 1860-as években döntően megváltozott. Az 500 ölnyi tilalmi körzet az újabb lőfegyverek nagyobb hordképességének már nem felelet meg, és így a temesvári vár hadi jelentőségének fenntartása érdekében az építési tilalom körét ki kellett volna bővíteni. A külvárosokat ki kellett volna sajátítani és lebontani. A város érdeke és a katonai vezetés elképzelése – köszönhetően az 1870-es évek végén beállott külpolitikai változásoknak is – csak a XIX. század végére találkozott. Ekkor megnyílt a lehetőség a stratégiai fontosságát veszített vár lebontására, hiába volt Pozsony után Temesvárnak a legnagyobb helyőrsége (4011 fő) a vidéki városok között.

A vár stratégiai fontosságát – mint történelme során mindig – védelmi és ezzel szorosan összefüggő átkelőhely szerepe adta meg. *A helyi és helyzeti energiák gyújtópontjában fekvő vár* a Begát, mint hajózható víziút szállítási kapacitásait, csak kis mértékben tudta közvetlenül hasznosítani. A XVIII. században a temesvári helyőrséget ugyan vízi úton látták el, azaz évenként 5-6 uszályhajó szállította a katonaság számára az Ausztriából származó szövetet, vásznat, puskaport és salétromot.

Az 1700-as évek közepére kiépülő új várrendszer az egyetlen komoly ostromot (1849. április 26-tól augusztus 10-ig) a magyar szabadságharc végén kellett, hogy kivédje. A közel 200 éven át változatlanul fennállott vár a XIX. század végére elveszítette stratégiai fontosságát. A városfejlődést összeszorító hatalmas kőgyűrűnek a lebontásához az az uralkodó adta hozzájárulását (1892-ben, Ferenc József), akit a 43 évvel korábbi temesvári csata (1949. augusztus 9.) segített ténylegesen Magyarország trónjára. A sors iróniája, hogy *a temesvári várak nem töltötték be azt a szerepet, amelyért felépítették,* azaz nem lettek a török elleni védelem kulcsa, arra viszont elegendőnek bizonyultak, hogy a magyar történelem *három gyászos kimenetelű katarzisát* (1514, 1552, 1849) *szimbolizálják*.

VI. A Bánság helyzete a vármegyei közigazgatás visszaállítása és a kiegyezés között (1779-1867)

A nemzeti ellenállást megtestesítő megyékkel szemben II. József tíz közigazgatási kerületre osztotta az országot, melynek sajátos bánsági leképezése, hogy 1785-ben síkságra és hegyvidékre tagolta a régiót. A tíz kerületből álló közigazgatási struktúra megszüntetése után a megyék és a kiváltságos területek *(2. térkép)* visszakapták politikai rangjukat. A meghatározó *területi folyamatokat alapvetően még a megyék szintjén* és nem a központi hatalom intézményei által szervezett rendszerben próbálták meg irányítani, melyek illetékességi területei átnyúltak volna a Tisza és a Maros folyó vonalán, illetve a megyehatárokon, mely a Bach-rendszer idején ismét bevezetésre került *(38. ábra)*.

Forrás:Történelmi Atlasz

38. ábra. Magyarország közigazgatási beosztása (1850-1867)
Figure 38. Administrative divisions of Hungary, 1850-1867

A II. József féle népszámlálástól az első hivatalos népszámlálásig (1870) eltelt mintegy 80 év a Bánság népesedésében továbbra is dinamikus szakaszt jelent. Ez idő alatt *a népesség mintegy a duplájára emelkedett* (1870 = 1335989 fő), ami elmaradt az Alföld népességének két és félszeres gyarapodásától, de magasabb volt, mint az országos átlag (87%). E növekedésben jelentős szerepet játszottak a betelepítések és a spontán migráció, a mezőgazdasági termelés térhódítása, a meginduló (1802. Bega-csatornázása) majd felgyorsuló

folyószabályozási és ármentesítési munkálatok. A Bánság síksági területein a puszták benépesítése (pl. torontáli és temesi dohánykertész telepek, Deliblátihomokpuszta birtokbavétele stb.), a tanyásodási hullám megindulása és a század közepén kibontakozó gabonakonjunktúra is kedvezően hatott. 1870-ben a *Bánság területén élt az ország lakosságának 8,6%-a,* népsűrűsége (46,8 fő/km^2) pedig megközelítette az országos átlagot (47,7 fő/km^2). Az 1785 és 1870 közötti népességnövekedés (kb. 654 ezer fő) közel fele (kb. 320 ezer fő) Torontál vármegyére jutott, több település 1851-1870 között megduplázta (pl. Zichyfalva stb.) vagy még nagyobb arányban (pl. Csóka, Mokrin stb.) növelte népességét. Az etnika térszerkezet is stabilizálódott és a demográfiai viszonyokat a belső, szerves fejlődés törvényszerűségei határozták meg.

VI. 1. A Bánság etnikai térszerkezete

Az az etnikai térszerkezeti kép, amely a *3. térképen* kirajzolódik és a XIX. század közepi állapotokat tükrözi, hosszú történelmi fejlődés eredményeként alakult ki. Formája és arculata – kisebb-nagyobb változásokkal – a II. világháború végéig fennmaradt. *A XIX. század elejére* – mint azt az előző fejezetben láttuk – *a Bánság benépesítése lényegében lezárult. Mindezek ellenére sem az összlakosság számáról, sem az etnikai összetételéről nincsenek pontos adatok (7-9. táblázat)*. Fényes Elek geographiai szótárában több mint egy évszázados etnikai térszerkezeti változás eredményeit (kisebb betelepítések még a XIX. század második felében is történtek) szerepeltethette, mely szerint a Bánság három vármegyéjében (a Határőrvidékről nem voltak adatai) 740485 fő élt, 535 településen *(8. táblázat)*. A továbbiakban *Fényes Elek geográphiai szótárában* (1851), amely az első számszerű nyelvi-etnikai és vallási adatokat is közlő helységnévtár, leírtakra támaszkodom. E mű jelentőségét többen méltatták, esetünkben azonban gondot okoz, hogy a Bánsági Határőrvidékre nem tartalmaz adatokat, így „mindössze" 535 db Torontál, Temes és Krassó vármegyei település adatait dolgozhattam fel *(3. térkép)*. A geográfiai szótár adatai kisebb hiányosságokat is mutatnak (pl. az 1910-es népszámlálás szerint a vizsgált területen 613 település helyezkedett el és a különbségnek csak egy részét /30 db/ telepítették 1850 után, azaz mintegy 50 település kimaradt a szótárból /különösen Temes vármegyéből/, másrészt *a települések lakosságának etnikai megoszlását nem adta meg csak a vallásit, azzal a megjegyzéssel, hogy magyar, német, szerb vagy más nemzetiségek által lakott településről készített leírást stb.)*. Mindez azonban nem teszi lehetetlenné a tényfeltárását, sőt reális etnikai térszerkezeti megoszlás és elhelyezkedés készíthető. A *8. táblázat* és *3. térkép* adatait vizsgálva *megállapítható az etnikai tömbök, szigetek és csoportok térbeli elhelyezkedése, közigazgatási területi megoszlása* (a későbbi adatokkal való összehasonlíthatóság miatt az 1910. évi közigazgatási beosztást vettem alapul) *és a kontakt zónák megléte, illetve változásai.*

7. táblázat. A Bánság etnikai összetétele (1840)
Table 7. Ethnic composition of the population in the Bánság in 1840

Megye	***német***	***román***	***magyar***	***szerb***	***szlovák***	***sokácz***	***bolgár***	***montenegrói***	***görög***	***francia***	***zsidó***	***összesen***
Krassó-Szörény	15252	191158	1200	-	-	7714	-	-	-	-	308	215632
Temes	85449	183228	4560	18320	2954	1698	3000	2830	400	150	1898	304187
Torontál	80864	46738	50332	113660	2500	700	9000	-	200	6000	2252	312246
H.őrvidék	26155	145106	3250	70230	5386	-	-	-	200	-	158	250485
Összesen (fő)	**207720**	**566230**	**59347**	**202210**	**10840**	**10112**	**12000**	**2830**	**800**	**6150**	**4316**	**1082550**
Összesen (%)	***19,2***	***52,3***	***5,5***	***18,7***	***1,0***	***1,0***	***1,1***	***0,26***	***0,04***	***0,6***	***0,4***	***100***

Forrás: Das Deutschtum... (280. o.)

8. táblázat. A Bánság nemzetiségeinek megoszlása vármegyék és járások szerint (1851)
Table 8. Distribution of national minorities in the Bánság by counties and districts in 1851

J á r á s	**Tel. száma**	**Össz. lakosság**	**magyar**	**német**	**román**	**szerb**	**horvát**	**bolgár**	**francia**	**tót**	**zsidó**
Törökkanizsai	24	29.155	10.958	420	1.848	15.634	-	-	-	12	283
Nagyszentmiklósi	14	35.384	4.844	5.550	7.827	6.989	-	7.526	2.302	-	346
Perjámosi	11	24.445	107	13.465	8.472	2.291	-	-	-	-	110
Nagykikindai	13	36.007	5.472	7.863	40	22.333	-	-	-	-	326
Zsombolyai	18	30.490	5.170	14.176	4.001	3.287	-	-	3.690	-	166
Csenei	16	21.457	162	12.109	4.701	3.627	820	-	-	-	38
Törökbecsei	9	30.514	6.019	2.165	-	22.192	-	-	-	-	138
Párdányi	14	22.402	4.603	3.345	5.422	8.952	-	-	-	-	80
Nagybecskereki	20	42.852	3.748	12.021	14.185	10.483	-	-	-	1.815	600
Módosi	18	20.303	896	5.864	5.583	7.894	-	-	-	-	66
Bánlaki	17	16.734	1.020	3.746	6.936	4.578	-	-	-	398	56
Torontál vm. (össz.)	***174***	***309.743***	***42.999***	***80.724***	***59.015***	***108.260***	***820***	***7.526***	***5.992***	***2.225***	***2.209***

J á r á s	**Tel. száma**	**Össz. lakosság**	**magyar**	**német**	**román**	**szerb**	**horvát**	**tót**	**zsidó**	**monte negrói**	**cigány**
Új aradi	17	15.758	2	8.986	6.276	490	-	-	5	-	-
Lippai	28	26.476	1.735	6.863	15.431	2.410	-	-	37	-	-
Vingai	19	21.493	3.064	6.829	11.306	218	-	3	73	-	-
Központi *	22	37.940	894	12.800	23.562	382	-	40	110	-	152
Temesrékasi	28	15.707	7	2.518	11.612	458	230	120	-	762	-
Csáki	13	28.076	651	3.772	21.594	1.850	--	-	209	-	-
Buziasfürdői	25	31.177	2.863	2.960	24.534	-	-	789	31	-	-
Dettai	18	10.972	829	3.012	5.871	1.260	-	-	-	-	-
Verseci	26	39.210	1.132	9.750	20.363	7.757	-	-	208	-	-
Temes vm. * (össz.)	***196***	***227.079***	***11.177***	***57.490***	***140.549***	***14.825***	***230***	***952***	***673***	***762***	***152***

** Temesvár adatai nélkül*

J á r á s	**Tel. száma**	**Össz. lakosság**	**magyar**	**német**	**román**	**szerb**	**horvát**	**bolgár**	**francia**	**tót**	**zsidó**	**monte negrói**	**cigány**	**evan-gélikus**
Marosi	25	17.407	247	248	16.912	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Begai	27	15.191	43	44	15.104	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Facsádi	38	16.000	155	156	15.689	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lugosi	25	22.064	950	1.967	18.868	-	-	-	-	-	179	-	-	100
Temesi	30	19.794	115	492	19.177	-	-	-	-	-	5	-	-	5
Boksánbányai	21	26.710	138	2.192	24.380	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Resicabányai	26	27.840	66	991	18.192	-	8.591	-	-	-	-	-	-	-
Oravicai	22	30.909	102	2.930	27.749	-	102	-	-	-	-	-	-	26
Jármi	26	24.963	337	910	23.112	602	-	-	-	-	-	-	-	2
Új moldovai	3	2.785	-	596	2.179	-	-	-	-	-	-	-	-	10
Krassó vm. (össz.)	***243***	***203.663***	***2.153***	***10.526***	***181.362***	***602***	***8.693***	**-**	**-**	**-**	***184***	**-**	**-**	***143***
Bánság összesen *	**613**	**740.485**	**56.329**	**148.740**	**380.926**	**123.687**	**9.743**	**7.526**	**5.992**	**3.177**	**3.066**	**762**	**152**	**143**

** Temesvár adatai nélkül*
Forrás: Fényes Elek (1851) alapján saját szerkesztés

9. táblázat. A Bánság etnikai csoportjai (1851)
Table 9. Ethnic groups in the Bánság in 1851

Népesség (fő)	nemzet/nemzetiség	%
56329	magyar	7,6
148740	német	20,1
380926	román	51,4
123687	szerb	16,7
3177	szlovák	0,4
7526	bolgár	1,1
9743	horvát	1,3
5992	francia	0,8
3066	zsidó	0,4
762	montenegrinus	0,1
152	roma	0,02
740485	**összesen**	**100**

Forrás: Fényes Elek (1851)

A magyarok a Bánság lakosságának *mintegy 7,6%-át* (56329 fő) alkották, legtömegesebben a régió észak-nyugati szegletében (Marosszög). *Torontál vármegyében élt a bánsági magyarság 76,4%-a /42999 fő/, de egyetlen járásban sem voltak többségben, ahol Törökkanizsa, Csóka, Szaján és Kiszombor voltak gyarapodó gócpontjai a magyarság betelepülésének.* Fogyó számmal találunk magyar községeket dél-délkelet felé, a Bánság közepén (pl. Tóba, Torontáloroszi, Torontáltorda, Magyarittebe stb.), mindazok ellenére, hogy itt volt az egész Bánság egyik legnépesebb magyar települése (Torontáltorda 2656 fő). *A Bega vonalától délre a magyarság számaránya minimálisra csökkent* (a bánsági régió magyarságának kb. 10%-a), Omor 500 magyar (a település lakosságának 55,5%-a), Dézsánfalva 570 magyar (59,3%), és Udvarszállás 265 magyar (100%) anyanyelvű lakossal rendelkezett. A Bánság területén szinte minden településen éltek magyarok, azonban a *tiszta magyar falvak* (95%-nál magasabb számarányunk) *száma mindössze 26 db,* melyekben a bánsági magyarság 48,5%-a élt. *A* 26 településből csak 8 településen volt 1000 fő felett (összesen 27.306 fő) a magyarok száma (Szaján 3221 fő, Torontáltorda 2656 fő, Kiszombor 2520 fő, Magyarittebe 2360 fő, Végvár 1886 fő, Magyarcsernye 1863 fő, Hódegyháza 1364 fő, Tóba 1096 fő), azaz *zömében kisfalvak és puszták területén élt a magyarság. Sajnálatos tény, hogy egyetlen tiszta magyar lakosságú város sem volt a Bánság területén* (Csóka lakosságának 54,3%-a, Törökkanizsa lakóinak 44,1%-a, Aracs /Franyova/ lakosságának 21,5%-a, Beodra lakóinak 22,9%-a, Buziásfürdő lakosságának 22,5%-a volt magyar), *abszolút többségben is csak Csókán volt a magyarság a bánsági mezővárosok között.* A városokban élő magyarság relatív többséget egyetlen esetben sem ért el, csak a községekben. Különösen akkor

figyelemre méltóak a fenti tények, ha figyelembe vesszük, hogy egyetlen járási és megyeszékhelyen sem volt többségben (sem abszolút, sem relatív értelemben) a magyarság, ami a meginduló polgári fejlődés kezdetén *előrevetítette a természetes asszimiláció számunkra kedvezőtlen alakulását.*

A bánsági települések közül 50-90% közötti magyar lakossággal (abszolút többség) mindössze hat rendelkezett, ezek: Csóka 1310 fő (54,3%), Torontáloroszi 2106 fő (86,3%), Lukácsfalva 470 fő (79,3%), Istvánvölgy 524 fő (55,3%), Omor 500 fő (55,5%), Dézsánfalva 570 fő (59,3%). Relatív többséget alkotott a magyarság Szigetfalu és Gátalja településeken. Kisebbségben volt: Törökkanizsa 1212 fő (44,1%), Szőreg 1030 fő (42,4%), Szinérszeg 237 fő (31,7%), Vecseháza 150 fő (25,6%), Deszk 470 fő (23,9%), Tiszaszentmiklós 934 fő (32,6%), Óbéb 570 fő (22,2%), Újszentiván 174 fő (20,6%), Kőcse 154 fő (30,4%), Gyér 190 fő (24,9%) településeken. *A felsorolt tizennyolc település kivételével az összes többi bánsági településen 20% alatt maradt a magyarság aránya, úgy, hogy a három megyeszékhelyen 5-15% között váltakozott, a Krassó megyei falvakban az egyetlen Udvarszállás kivételével sehol nem érte el a 2%-ot,* a Temes megyei községek közül 5-20% közé csak Temeshidegkút (198 fő), Zábrány (32 fő), Magyarmedves (50 fő), Mehala (kb. 400 fő), Nagyszilas (140 fő) és Temesfalva (79 fő) településeken emelkedett.

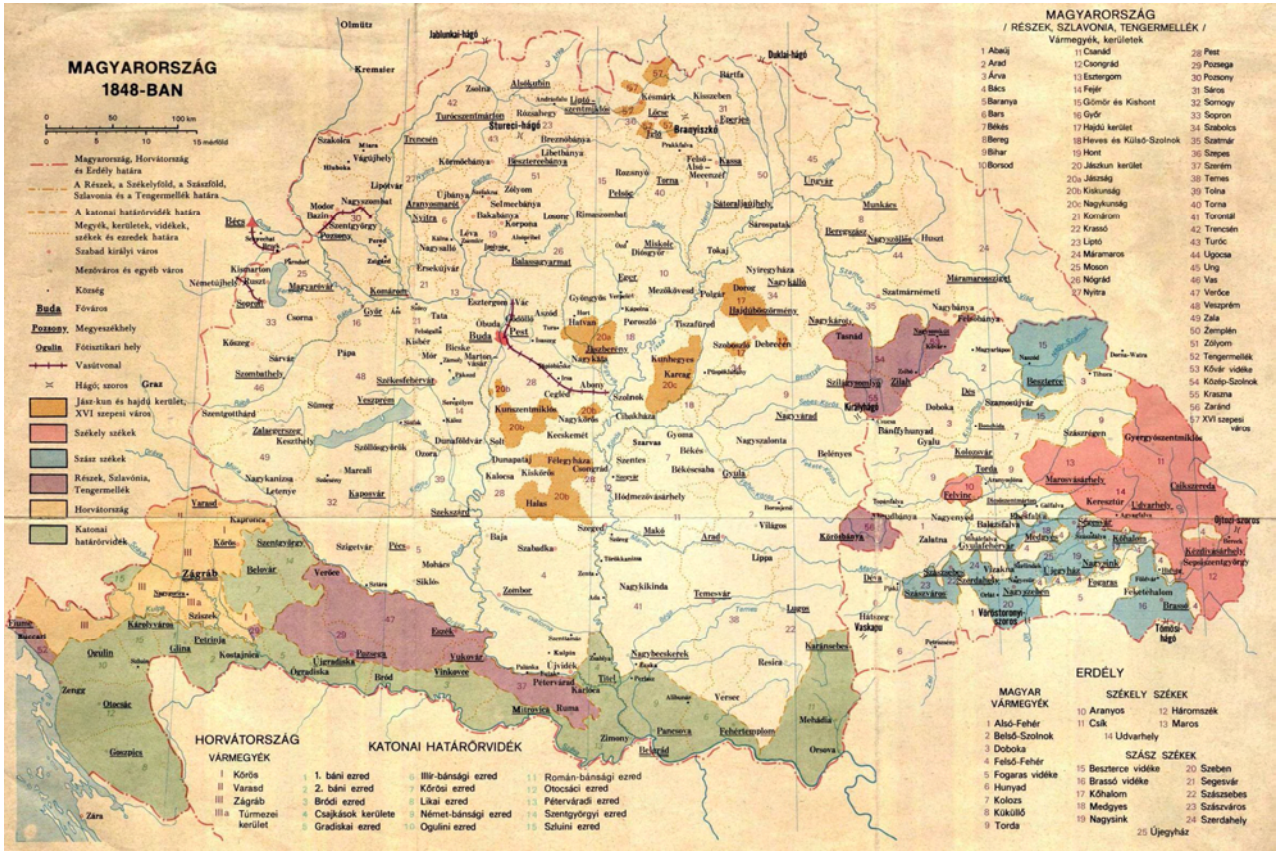
A magyarság területi elhelyezkedését tekintve a Marosszög magyar lakossága szerves folytatása annak az *etnikai tömbnek,* amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra uralkodó, míg a Bega mentén Magyarszentmihálytól Magyarszentmártonig, illetve Torontáloroszitól Magyarittebéig jelentős *magyar etnikai sziget alakult ki,* amely zártsága (10 tiszta magyar falu több mint 13000 lakója) és kedvező földrajzi fekvése alapján is vonzotta a később itt megtelepülni szándékozó magyarokat. Ezt a homogénnek tekinthető etnikai szigetet északról a németség, nyugatról a kikindai szabad kerület szerbsége választotta el a magyar etnikai tömbtől. *A szórvány magyarság* Torontál vármegye 16 településén vegyesen lakott a szerbekkel, három településen (Óbéb, Tolvád, Szárcsatelek) a románokkal, három településen (Zsombolya, Alsóelemér, Csávos) a németekkel, egy településen (Bóka) a horvátokkal, míg a nagyobb városokban (N.kikinda, Törökbecse, N.becskerek, Beodra) több nemzetiség együttélése figyelhető meg.

Temes vármegyében 13 településen jelentősebb magyar anyanyelvű élt együtt a románokkal (pl. Temesillésd, Omor, Temesség stb.), négy településen a németekkel (pl. Zábrány, Mehala, T.hidegkút, Bakóvár), míg a jelentősebb városok esetében (pl. Temesvár, Csák, Buziásfürdő) magyar, német és román (Versec, Denta esetében szerb is) együttélés volt a jellemző. Krassó vármegyében Daruvár, Vecseháza és a bányavárosok esetében vegyesen laktak németek és magyarok, a megyeszékhelyen (Lugos) jelentős volt a románok száma is (4093 fő = 71,2%), miként az egész megyében uralkodó a román népesség (181362 fő = 89,05%).

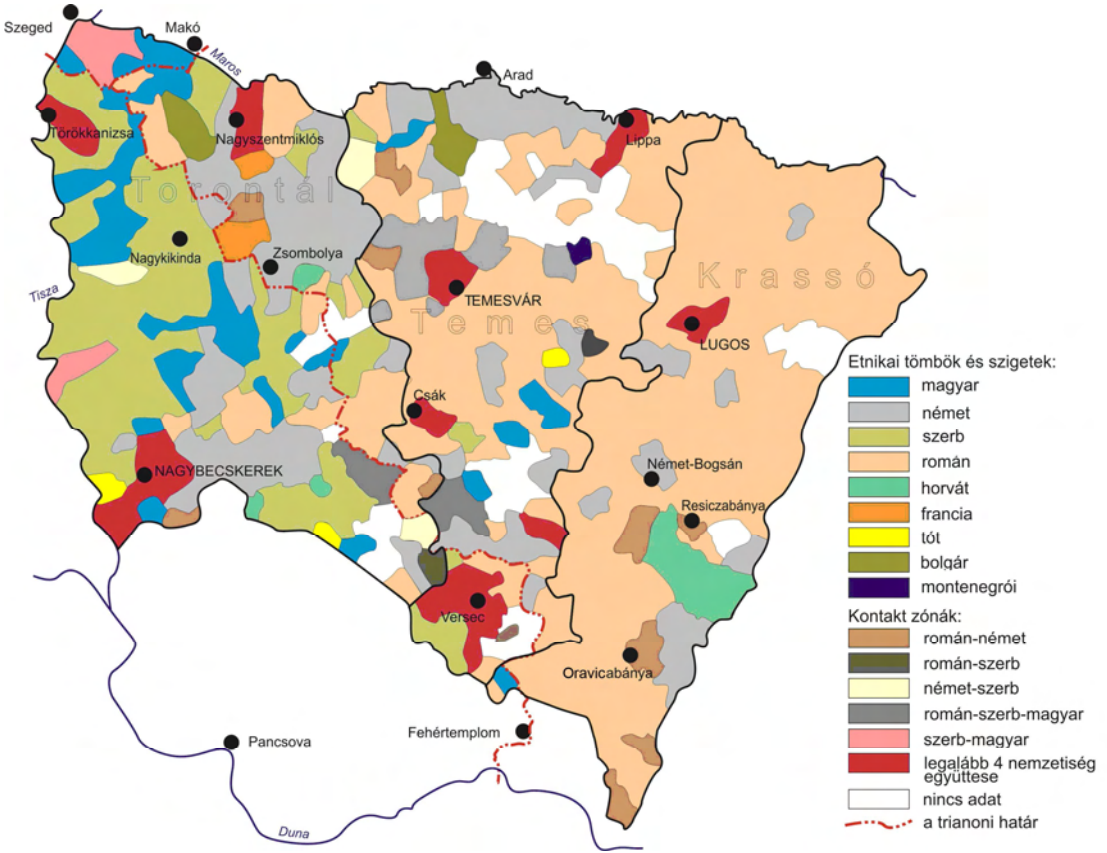
Forrás: Országos Hadtörténeti Intézet térképtára

1. térkép. F. Griselini Bánát térképe (1775)
Map 1. F. Griselini's map of Bánát (1775)

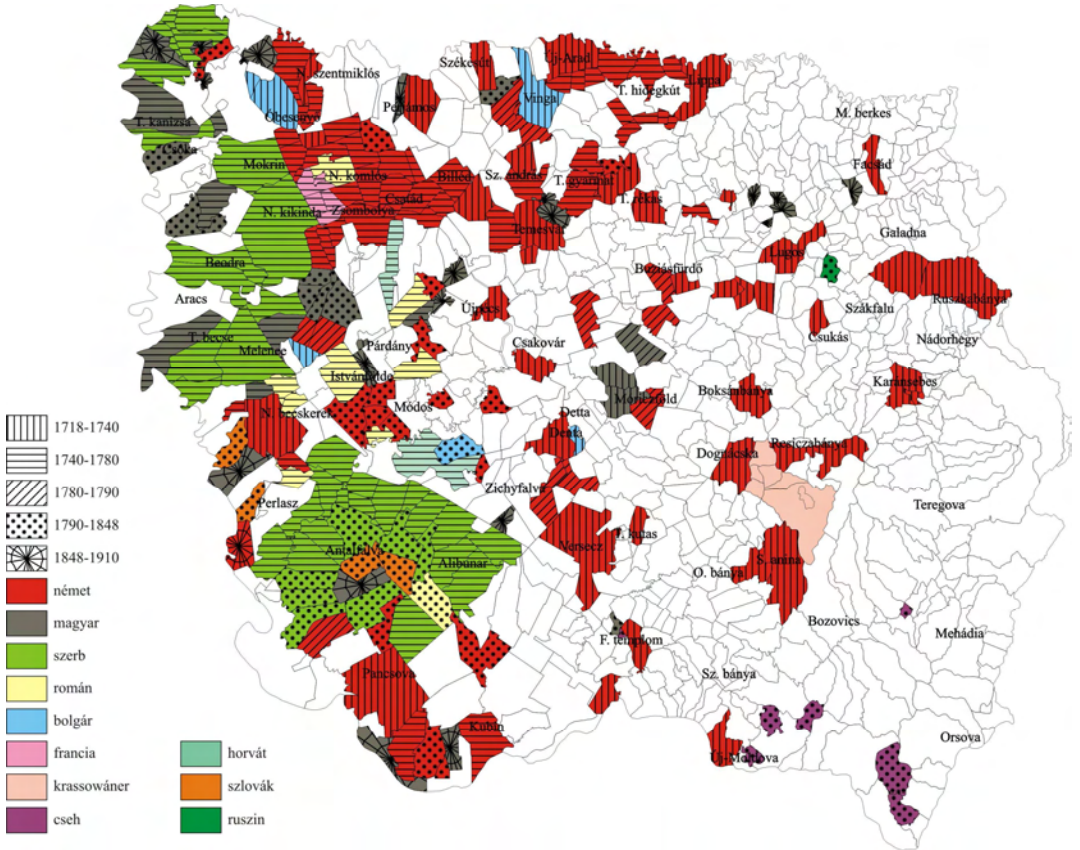

Forrás: Hadtörténeti Intézet térképtára

2. térkép. Magyarország közigazgatása (1848)
Map 2. Administration of Hungary in 1848

3. térkép. A Bánság etnikai tömbjei, szigetei és kontaktzónái (1851)
Map 3. Etnical structure in the Bánság (1851)

4. térkép. A Bánság településhálózatának fejlődése (1718-1910)
Map 4. Development of the settlement network (1718-1910)

A németek a Bánság lakosságának *több mint 20%-át* (148750 fő) alkották. A Bánság – általam vizsgált – 535 települése közül 115 településen élt 200 főt meghaladó német közösség, amelyből *70 településen* 95% fölötti arányukkal *tiszta német településeket* alkottak. *Itt élt a bánsági németek több mint 67,7%-a* (100788 fő). A legnépesebb közülük Zsombolya, ahol 4844 német élt, de Újarad (4000 fő), Perjámos (3600 fő), Billéd (3466 fő), Liebling (3121 fő) és Temesgyarmat (3080 fő) is gyarapodó gócpontjai voltak a németek XIX. századi kirajzásának. A tiszta német települések közül a legkisebb népességszámú Zábrány (102 fő) és Bükkhegy (192 fő) volt a lippai járásban.

Abszolút többségben (50,1-95,0%) voltak a németek *11 településen*: Német-Párdány (81%), Begaszentgyörgy (51,1%), Csávos (84,5%), Karácsonyifalva (77,7%), Kisbecskerek (50,3%), Szentandrás (67,6%), Temesrékas (91,5%), Vecseháza (69,2%), Resicabánya (58,8%), Oravicabánya (51,5%) és Temesvár, mely településeken élt a bánsági németek 7,4%-a (11026 fő). *Relatív többséget* csak Versecen (40,3%) értek el, ahol 5596 német anyanyelvű élt a XIX. század közepén.

A németek 21,2%-a (31330 fő) kisebbségben élt, úgy, hogy mindössze *19 településen haladta meg arányuk a 20%-ot* (pl. Nyerő 40,4%, Nagyszentpéter 25,8%, Pészak 22,2%, Bocsár 36,2%, Padé 36,9%, Kunszőlős 48,2%, Nagykomlós 27,1%, Beodra 25,8%, Temesnagyfalu 22,7%, Kétfél 29,1%, Varjas 45,7%, Berkeszfalu 31,7%, Szigetfalu 33%, Klopódia 25%, Boksánbánya 30,5%, Dognácska 47,2%, Ferencfalva 32,5%, Szászkabánya 41,4%, és Újmoldova 23,8%). A fenti településekből tizennégyben a románok (pl. Nagykomlós, Kunszőlős, Varjas), ötben a szerbek (pl. Padé, Beodra) alkottak többséget. *A fennmaradó 14 településen arányuk 20% alatt maradt*, melyből a jelentősebbek: Nagycsanádon 614 német, Nagybecskereken 2384 német, Temesfüvesen 300 német, Temesságon 300 német és Lugoson 679 német élt.

A németek területi elhelyezkedését tekintve *(3. térkép)* legnagyobb számban a Bega és az Aranka között elhelyezkedő ún. *Haide területén* éltek, ahol a perjámosi (13465 fő = 55,1%) és a csenei (12109 fő = 56,4%) járásokban abszolút többségben voltak. A zsombolyai járásban élő 14176 német pedig relatív többséget alkotott (46,5%). Az ún. Haide területe volt a *leghomogénebb és a legnagyobb német etnikai sziget,* ahol 21 tiszta német település helyezkedett el és *itt élt a bánsági németek 26,6%-a* (39662 fő). E települések közül, mindössze négy (Újhely 662 fő, Kistószeg 930 fő, Nagytószeg 896 fő, Vizesd 526 fő) lakosságszáma nem érte el az ezer főt. Az itt lévő négy német mezőváros (Perjámos 3600 fő, Zsombolya 4844 fő, Billéd 3466 fő, Csatád 2224 fő) 14140 német anyanyelvű lakója gyarapodó gócpontjai lettek a németek kirajzásának, és ez 35,6%-os városi német népességtömörülést is eredményezett. Kisebb, *de jelentős német etnikai sziget* alakult ki a Maros bal partján (Lippától-Németszentpéterig) és annak dombsági folytatásán (az ún.

Erdőhát északi pereme) a Beregszó forrásvidékéig. Itt az újaradi járásban több mint 57% (8986 fő) volt az arányuk, de a lippai járásban is több mint 6800 német élt (25,9%), ahol Temeshidegkút (2544 fő) és Temesújfalu (1233 fő) volt a két legnagyobb német település. A Maros bal parti német tömörülés összesen több mint 18 ezer sváb lakóhelyét jelentette 12 településen.

A *3. térképre* tekintve még *három jelentősebb német etnikai sziget* figyelhető meg a Bánság területén. Az *egyik* Nagybecskerek és Módos között, ahol 11 tiszta német település (pl. Alsóelemér, Begafő, Lázárföld, Erneszthá za, Szárcsa, Szécsány, Istvánföld stb.) és kettő német többségű (Begaszentgyörgy, Német-Módos) település, mintegy tizennyolcezer fős sváb közössége élt. Mindezek ellenére nem tekinthető homogén etnikai szigetnek, részben román települések (pl. Román-Szárcsa, Kis- és Nagy-Torák stb.) részben szerb többségű települések (pl. Nagybecskerek, Szerb-Módos stb.) beékelődése miatt. *A másik* német etnikai tömörülés *Temesvár környékén* – a várostól ÉNy-ra – alakult ki, azonban itt mindössze öt település volt tiszta német (Szabadfalva, Szakálháza, Temesgyarmat, Újbesenyő, Németszentmihály) és három német többségű (Temesvár, Kisbecskerek, Szent-András), ahol együttesen több mint 12000 német élt, Temesvár adatai nélkül, melynek etnikai-vallási megoszlását nem ismerjük. *A harmadik* német etnikai sziget *Versec és Detta között* jött létre, ahol négy tiszta német település (Detta, Német-Sztamora, Moravica és Nagy-Zsám) ill. Versec szabad királyi város német lakossága együttesen több mint 11500 főt tett ki. Ezen a vidéken azonban igen nagy volt az etnikai keveredés (szerbek, románok, magyarok, bolgárok stb.), így nem alkotott zárt etnikai szigetet (még a Zichyfalva körüli torontáli német településekkel együtt sem).

A Bánság többi német települése nyitott etnikai térnek tekinthető, román (pl. Bakóvár, Daruvár, Csukás, Királykegye stb.), magyar (pl. Battyánháza, Keglevichháza stb.) és szerb (pl. Jánosföld, Beodra) települések között.

A szerbek a Bánság lakosságának *16,7%-át* (123687 fő) alkották, úgy, hogy 64 településen élt 200 főt meghaladó szerb közösség, amelyből *22 településen* volt 95% feletti a szerbek aránya. Ezek a *tiszta szerb települések* öt kivételével (Porány, Temespaulis, Versecvát, Krassószombat és Lukácskő) Torontál vármegyében helyezkedtek el, úgy, hogy a kikindai szabad kerület hat települése is ide került. A tiszta szerb települések közül a legnépesebb Melencze mezőváros (6160 fős szerbség) volt, míg a legalacsonyabb Lukácskő (458 fő) és Surján (468 fő) a temesrékasi ill. a módosi járásban találhatóak. Ezekben a településekben élt a *bánsági szerbek 33,7%-a* (41747 fő). *Abszolút többségben* voltak a szerbek 29 településen (pl. Gyála 93,1%, Oroszlámos 80,4%, Szanád 78,2%, Józseffalva 81,8%, Nagycsanád 86,9%, Nagybecskerek 66,6%, Nagyszentpéter 72,7%, Mokrin 91,2%, Nagykikinda 78,6%, Szerb-Csernye 91,7% stb.) és itt élt *a bánsági szerbek 56,3%-a* (69642 fő). Relatív többséget csak Beodra (49,8%) és Denta (46,4%) mezővárosokban alkottak, így a vizsgált régióban élő *szerbek mindössze 7,5%-a (9218 fő) élt kisebbségben.*

A jelentősebb szerb közösségek két esetben magyarokkal (Csókán 972, Torontálorosziban 310 szerb élt) két községben románokkal (Nagykőcse 426 szerb, Berekszó 217 szerb) egy településen németekkel (Begaszentgyörgy 958 szerb), Nagyszentmiklós, Csákova és Versec esetében pedig németekkel, magyarokkal és románokkal együtt élték mindennapjaikat.

A szerbek területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 87,5%-uk Torontál vármegye településein élt, ahol három járásban (törökbecsei 72,7%, nagykikindai 62%, törökkanizsai 53,6%) abszolút többséget, míg a módosi (38,8%) és a párdányi (38,3%) járásban relatív többséget alkottak, míg Temes vármegyében csak a verseci járásban közelített meg arányuk a 20%-ot. Mindezek alapján egyértelmű, hogy a bánsági szerbek *homogén etnikai szigetet* alkottak a *kikindai szabad kerületben* és a hozzá északról (pl. Deszk, Szőreg, Gyála stb.) és délről (pl. Szerb-Elemér, Szerb-Aradácz stb.) kapcsolódó *Tisza menti* településeken. Spontán migrációjuk eredménye, hogy délen az összlakosság több mint 2/3-át, északon alig több mint felét alkották, köszönhetően a közbeékelődő tiszta magyar (pl. Szaján, Magyar-Padé, Józovo, Hodics, Egyházaskér stb.) településeknek. A fentieken túlmenően *két kisebb szerb etnikai sziget* is kialakult a vizsgált régióban *(3. térkép)*, ezek azonban nem homogének és csupán néhány településre terjedtek ki. *Az egyik* Szerb-Párdány és Torontáldinnyés között mintegy hatezer szerb lakossal rendelkezett, a *másik* Temes vármegyében Temesrékas, Lukácskő, Sztancsfalva, Kralovecz és Temespéteri által határolt területen, mintegy 2500 szerb lakossal. Itt azonban horvátok (Temesrékas) és montenegróiak (Temespéteri - az egyetlen ilyen falu az egész Bánság területén) is éltek. A *Versec környékén élő szerbek* (három tiszta szerb falu és Versec városa) szorosan kapcsolódtak a Bánsági-Határőrvidék szerbségéhez, míg a *Maros bal partján élő szerb töredékek* (pl. Nagyszentpéter 72,7%, Temesnagyfalu 62% stb.) az 1750-ben megszüntetett határőrvidék lakóinak leszármazottai.

A románok a Bánság lakosságának még ekkor is *több mint a felét* (380926 fő = 51,4%) alkották, úgy, hogy Torontál vármegyében 27 településen, Temes vármegyében 108 településen és Krassó vármegyében 219 településen élt 200 főt meghaladó román közösség. *A bánsági települések 66,1%-án (354 db) megtalálhatóak voltak a románok, amelyből Torontál vármegyében 18, Temes vármegyében 77 és Krassó vármegyében 198 tartozott a tiszta (95% feletti arány) román településekhez.* Mindez spontán migrációjuk eredménye, amely a Bánsági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé. Ez a lassú népmozgás a folyóvölgyek mentén (pl. Néra, Karas, Berzava, Temes, Bega és a Maros) haladt a leginkább előre, csápszerűen elágazva, és beágyazódva a többi bánsági etnikai csoport közé. *A tiszta román településeken* – amelyek Krassó megyében és Temes vármegye nagy részén homogén etnikai tömböt alkottak *(3. térkép)*, kapcsolódva a dél-erdélyi, a szörénységi és ezen keresztül a havasalföldi románsághoz – *élt a románok 80,1%-a (305122 fő).*

Abszolút többséget (50,1-95,0%) már csak *47 településen* (Torontálban 7 db, Temes vármegyében 22 db, Krassó vármegyében 18 db) alkottak, ahol a bánsági románok 14,7%-a (56178 fő) élt. *Relatív többségben* voltak *8 településen* (pl. Csák, Lippa, Nagyszentmiklós, Buziasfürdő stb.) s itt élt 2,7%-uk (10419 fő). *Jelentős kisebbséget mindössze hat bánsági településen* alkottak: Omor 44,5% (400 fő), Oravicabánya 47,8% (1766 fő), Resicabánya 40,1% (441 fő), Szentandrás 31,7% (648 fő), Denta 46,1% (1200 fő) és Kisbecskerek 49,4% (1507 fő). *Szórvány románság* még több mint *50 bánsági településen* élt, arányuk azonban 1-2% között változott az egyes településeken belül, és a bánsági románság 0,85%-ra (3245 fő) terjedt ki. Mindez azt is jelenti, hogy a románoknak mindössze 2,5%-a (9207 fő) élt kisebbségben, 36 településen a németekkel (pl. Máriafölde, Őscsanád, Lovrin, Új-Pécs, Nagyzsám, Temesmóra, Csukás stb.), hat településen a magyarokkal (pl. Végvár, Tóba, Pusztakeresztúr stb.), öt településen a franciákkal (pl. Nagyősz, Károlyliget, Szenthubert stb.), öt településen a krasovánokkal (pl. Krassóvár, Krassóalmás, Nermed stb.), öt településen a szerbekkel (pl. Rudna, Gád, Temesvajkócz stb.) és két településen a bolgárokkal (Vinga, Óbesenyő).

A románok területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy *Krassó megyében élt 47,6%-uk (a vármegye lakosságának 89,05%-át alkották)*, minden járásban abszolút többséggel rendelkeztek, azaz 90% felett, kivétel a resicabányai járás (65,3%), az itt élő horvátok/krasovánok (8591 fő) miatt. *Temes vármegye 140549 román lakója a megye lakosságának 61,9%-át (az összes bánsági románok 36,9%-át) adta,* abszolút többséget alkotva a lippai (58,2%), a vingai (52,7%), a központi (62,1%), a temesrékasi (73,9%), a csáki (76,9%), a buziásfürdői (78,7%), a dettai (58,5%) és a verseci (51,9%) járásban. *Torontál vármegye 59015 román lakosa a megye lakosságának mindössze 19%-át (az összes bánsági románok 15,5%-át) adták*, de még így is a legnépesebb etnikai kisebbségi csoportot képezték három járásban: a nagyszentmiklósi (7827 fő = 22,1%), a nagybecskereki (14185 fő = 33,1%) és a bánlaki (6936 fő = 41,4%) járásokban *(8. táblázat)*.

Az eddig nem részletezett bánsági etnikai csoportok együttesen is mindössze 4,22%-ot (30491 fő) tettek ki az összlakosságból (pl. horvátok 9743 fő = 1,31%, bolgárok 7526 fő = 1,01%, franciák 5992 fő = 0,8% stb.). E néptöredékekkel már az előző fejezetben részletesen foglalkoztam, területi elhelyezkedésüket szintén a *3. térképen* adom meg.

Az etnikai tömbök és szigetek elhelyezkedése alapján nem meglepő, hogy *az itt élő nemzetek és nemzetiségek keveredése nem volt olyan mértékű,* mint az várható lett volna. A bánsági települések 79,8%-a (427 db) etnikailag homogénnek számított (293 románok, 70 németek, 26 magyarok, 22 szerbek, 8 horvátok, 5 franciák és 1-1 bolgárok, szlovákok illetve montenegróiak által lakott település volt). Ezért *jelentősebb etnikai keveredés mindössze 108 településen (20,2%) következhetett be, azonban 95 település esetében itt is egy-*

egy etnikum abszolút többségben volt (negyvenhétben románok, huszonkilencben szerbek, tizenegyben németek, hatban magyarok és egy-egy településen bolgárok ill. horvátok), így a természetes asszimiláció iránya meghatározottá vált. Mindössze *13 bánsági település tartozott a 20-50% közötti relatív többségűek közé, ami minimum három jelentősebb etnikai csoport együttélését feltételezte.* Az adatok és tények jól mutatják, hogy ez a nagyobb városokban (pl. Versec, Nagybecskerek, Nagyszentmiklós, Lugos, Nagykikinda, Buziásfürdő, Csákova, Lippa stb.) volt jelentős, a falvakban csak elvétve fordult elő (pl. Óbéb, Gád, Vejte, Szigetfalu stb.).

A fentiek értelmében *a kontakt zónák kijelölése döntően két etnikai csoport együttélése alapján történhetett.* A kisebbségben és szórványban lévő (a település lakosságának kevesebb mint 5%-a) magyarság Torontál vármegyében huszonhat településen a szerbekkel, kilenc-kilenc településen a románokkal és a németekkel, egy településen a horvátokkal, Temes vármegyében tizenhárom településen a románokkal, öt településen a németekkel, Krassó vármegyében Lugoson a románokkal, a bányavárosokban pedig minimum négy etnikummal élt együtt. A Krassó megyei települések 90%-ából hiányzott a magyarság, illetve 1-2 fővel képviseltette magát Fényes Elek adatai szerint. *A németek* etnikai keveredése sokkal kisebb volt (ami teljesen érthető, hiszen *78,8%-uk saját településén belül többségben volt,* míg a magyarok esetében csak 60%-uk), így mindössze harmincnégy településen voltak kisebbségben (huszonhárom településen a románok, tizenegy településen a szerbek voltak többségben). *A bánsági szerbek 92,5%-a többségben volt saját településén* és mindössze 7,5%-uk élt kisebbségben a magyarokkal, a németekkel, valamint tizenöt településen a románokkal (pl. Nagyszentmiklós, Nagykőcse, Sárafalva, Nagymargitta, Fény stb.).

A románok 97,5%-a (!) többségben volt saját településén. A fennmaradó 2,5% élt kisebbségben, ötvenhat bánsági településen (harminchatban német, öt-öt esetben francia, horvát, hat magyar, két-két esetben szerb (Rudna, Gád) és bolgár volt az uralkodó etnikum). Krassó vármegyében négy német (Vecseháza, Csukás, Resicabánya, Oravicabánya) és öt krasován (Kengyeltó, Krassóalmás, Krassóvár, Nermed és Vizes) településen volt román kisebbség (2345 fő), ez a megye románságának 1,3%-a, de a krasovánok lakta településeken mindössze 75 román élt.

A fenti tények is azt a megállapításunkat támasztják alá, hogy *az etnikai zártság és nyitottság tekintetében óriási különbségek voltak és maradtak a XIX. században a vizsgált régióban.* A legkevésbé zárt magyarság (több mint 40%-uk kisebbségben, illetve szórványban élt) szenvedte el a legnagyobb veszteségeket a trianoni országhatárok meghúzásakor, amely a Bánságban viszonylag jól alkalmazkodott a szerb és a román etnikumok kontakt zónájához, figyelmen kívül hagyva a magyarok, németek és a kisebb etnikumok elhelyezkedését.

VI. 2. Az etnikai identitás változásai, a kulturális sokszínűség évtizedei

A XVIII. század végétől nem csak a magyarok, hanem a nemzetiségek körében is megjelentek a *nemzeti ébredés* első jelei. A XIX század elejére a nemzetiség egy nagyobbrészt ösztönös közösség-érzésből humanisztikus eszménnyé növekedett. Az egyházi és világi értelmiség a nemzeti nyelv ápolása mellett a nemzeti öntudat erősítése érdekében a történeti múlt felé fordult. II. Lipót (1790-1792) ezekre a kezdeti lépésekre alapozva kívánta felhasználni a nemzetiségeket a magyar rendi mozgalom ellen (pl. létrehozta az Illír Kancelláriát, fogadta a román papság kérvényét, melyben a románok Erdélyben negyedik rendi nemzetként való elismerésüket és nyelvi jogokat követeltek, a temesvári szerb nemzeti kongresszus 1790. évi összehívása, mely területi autonómiát és külön szerb kancellária felállítását követelte stb.). Ugyanakkor a magyar rendi mozgalom felé tett gesztus, hogy a nemzetiségi követelések elutasításával egyidejűleg az 1791. évi törvényekben engedélyezte, hogy a gimnáziumokban, akadémiákon és az egyetemen magyar nyelvi tanszékeket szervezzenek *(Magyarország történeti kronológiája II. 1982).* A feszültség természetesen annál jobban nőtt, minél inkább azonosíttatott a nyelvében élő nemzet a nemzetiségében élő állammal. Tragikus végű kirobbanáshoz akkor vezetett, amikor a magyarság a nemzetállam eszmevilágának igézetében hozzálátott ahhoz, hogy *a soknyelvű rendi állam helyén megszervezze az egynyelvű nemzetállamot.* A reformkor idején a liberalizmus mellett megjelenő nacionalizmus hatására nyelvi, etnikai tartalommal is feltöltődött a nemzetiségi ellenállás. 1848/49-ben válik nyilvánvalóvá, hogy a nemzeti önállóság olyan áldozatot követel az ország belső átalakítása terén (nemzetiségi követelések elfogadása), amit az ország vezető politikai ereje , a liberális nemesség többsége maradéktalanul már akkor sem vállalt *(Somogyi É. 1981). A Bánság területén mindez igen élesen merült fel*, mert:

Az etnikai csoportok közül 1848 előtt a kiváltságolt – egyházi és bizonyos keretek között világi autonómiával bíró – *szerb nemzetiség volt a legkedvezőbb pozícióban a Bánság és a Magyar Királyság területén.*

A délmagyarországi szerb mozgalom is alapvetően polgári, antifeudális, polgári-nacionalista jellegű volt, akárcsak a magyar. A szerbek követelését (területi autonómia, a szerbek nemzetként való elismerése) magyar részről teljesíthetetlennek minősítették, így a közeledés helyett nyílt konfrontáció következett be. A magyar forradalom vezetői eleinte azokat a szabadságjogokat (pl. önrendelkezés stb.) sem ismerték el, amelyeket a magyar nép számára oly erőteljesen követeltek.

A szerbek mozgalmának első szakasza alapvetően antifeudális színezetű volt (pl. nagykikindai tüntetés 1848. április 24-én), a második szakaszában már a polgárok mozgalma került fölénybe, amely elsősorban a nemzeti kérdés megoldását tartotta szívügyének. A fegyveres konfliktus az első két szakasz

követeléseinek nem teljesítéséből fakadt. A polgári átalakulás ideáljai helyett a nemzeti eszmék váltak uralkodóvá, azok közül is a legrosszabb változat kerekedett felül: nemzeti leszámolások, kölcsönös rémtettek, fegyveres bosszúállás a polgári lakosságon, fosztogatás *(Olchváry Ö. 1901)*. Az 1849 január-február hónapban történt délvidéki magyar kiürítés észak-bánsági eseményeit és következményeit *Miklós Péter (2006, 2007)* részletesen ismertette a csanádi püspökség 1848/49. évi dokumentumainak bemutatásakor.

Az érem másik oldala, hogy a Bánságban a munka és a termelés sokáig *háttérbe szorította a többi nemzetiséggel a feszültségeket*, ez közös jellemzője maradt az itteni mentalitásnak. A helyi közösségekben elfogadtatásra az számíthatott, létjogosultságot az nyerhetett, aki mindenek előtt *gazdasági teljesítménye révén bele tudta magát építeni ebbe a közösségbe*. A hasznosság tudata pedig eleve olyan közegben alakult ki, ahol a bécsi Udvar telepítési politikájának köszönhetően érkezett svábok és elzásziak, franciák és osztrákok leszármazottaiból alakult ki – olvadt össze – a külön öntudattal rendelkező bánsági svábság is. *A fejlett alapfokú oktatási hálózat mindezt elősegítette (39. ábra)*. A német nyelvű iskolák mellett a kisebb etnikai csoportok alapfokú iskolahálózata is kiépült. A bánsági bolgárságnak (paltyénok, paulicsánok) például a XIX. század első felében Vinga, Óbesenyő és Denta mellett Módoson (1820-tól), Kanakon és Écskán (1825-től), valamint Erzsébetlakon (1842-től) és Sándoregyházán (1867-től) is voltak anyanyelvi iskoláik *(Kalapis Z. 2008)*.

Domináns politikai szerephez jutott a német után a szerb, és a magyar a térségben. Ez a régió szintjén azonban nem vezetett – etnikailag – szembenálló ideológiák megfogalmazásához (a szerb követelések kivételével), a társadalmi diskurzus kereteit meghatározta az, hogy *a domináns csoport nem jutott el – 1945-ig – a másságot maga alá gyűrő hegemóniáig*. Az együttélés, ha nem is általános többnyelvűséget, de a más közösségek nyelvének-kultúrájának valamelyest megértését elősegítette. E tendencia itt csaknem általános volt.

Nem következett be a helyi társadalom etnikai alapú oszloposodása, mert *egyetlen kisebbség sem volt elég erős* ehhez. Mindazok ellenére, hogy a lakosság többségére tekintettel katolikus, református, ortodox és más kisebb felekezetek templomai épültek és lelkészségek működtek az 1700-as évek közepétől. A közösségépítésben erős kulturális meghatározottság mellett itt *más vezéreszmék* váltak meghatározó jelentőségűekké.

Egészen más meghatározottságú régiók gyűrűjében (Bácska, Erdély), az övétől eltérő társadalmi-politikai értékskálával szembesülve, *az itt lakók kiszolgáltatottaknak illetve kiválasztottaknak tekinthették magukat*. Ráébredtek különleges helyzetükre, amely szinte predesztinált az ellenzékiségre.

Vagyis *Közép-Európa minden bizonnyal legdinamikusabb fejlődést mutató térségét befogadó alapmagatartás jellemezte*. A polgári eszmék akkora értéket képviseltek, hogy ezek jegyében „csodák" is történtek: 1848-ban a svábság Béccsel, a helyi románok prominens képviselői sorstársaikkal is képesek voltak

szembe fordulni. A pesti forradalom hírére 1848. március 18-án, a városháza előtti tér négy sarkában felállított alkalmi oltárok előtt a helyi egyházak képviselői – az ortodox is – a forradalom ügyéért imádkoztak. Erre a *közös polgári hagyományra* való utalás fontos. Az ellenzékiség gazdasági megalapozottsága egyébként világos: miután a térség európai modellek átvételével megfelelő modernizációs szintet ért el, természetesen elvárta volna, hogy értékei szabad teret kapjanak *(Bodó B. 2008.)*.

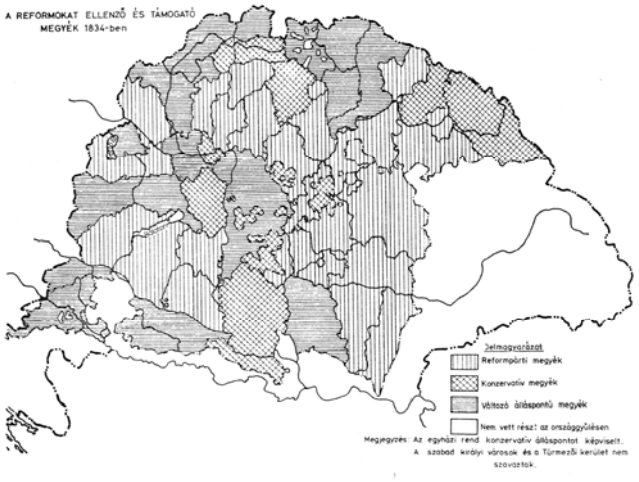
A Bánság számos hatást, mindenek előtt gazdaságit közvetített illetve fogott fel, melyek megfelelő társadalmi közvetítéssel, a XIX. század elejére már a kultúrák kölcsönhatásaiban is megmutatkoztak. El kell azonban választanunk a nemzeti érzést és a politikai mozgalmat az önálló nemzeti identitástól. Az önálló nemzeti identitás (nacionalizmus) érvényre juttatása Magyarországon 1844-ig alapvetően és dominánsan a nyelv kérdéséről szólt, melynek célja a nemzet iránti elkötelezettség érzését a tömegek viselkedésének meghatározó elemévé tenni. *A Bánságban a közigazgatás nyelve 1830-ig kizárólag a német, ha eltekintünk az olykor használatos latintól.* Csak 1830-ból származik az első kísérlet a magyar nyelv bevezetésére a közigazgatásban, aminek 1848 eseményei, illetve a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kialakítása miatt, 1867-ig nincs kézzelfogható eredménye.

Forrás: Das Deutschtum des Banats und seine Entwidlung bis 1918 alapján saját szerkesztés

39. ábra. Német nyelvű elemi iskolák a Bánságban (1859)
Figure 39. German elementary schools in the Bánság (1859)

A kultúrák – egymást gerjesztő – találkozása, azaz az interkulturalizmus előfeltételeként a nyitottság mellé kellett még valami: *előítélet-mentesség.* A bánsági toleranciáról, mint etnikai-kulturális befogadási háttérről ma is legendák szólnak, nem teljesen indokolatlanul. Elegendő az 1848/49-es forradalom és szabadságharc aradi vértanúit megemlíteni, kettő közülük elmagyarosodott örményként, egy-egy pedig németként, osztrákként, szerbként és horvátként jött a világra. Közülük öt valamilyen formában köthető a Bácska és a Bánság területéhez *(Kalapis Z. 2008).* Az alapmagatartás valóban nem volt egymás ellenes, de haladás ellenes sem *(40. ábra)*.

Forrás: Hadtörténeti Intézet Térképtára

40. ábra. A reformokat ellenző és támogató megyék (1834)
Figure 40. Counties for and against reforms in 1834

A Bánság kulturális önfejlődésének sajátos útját járta, nem teremtődött meg az előítélet más népek és kultúrák tekintetében. *Több etnikum együttélésekor mindig felmerül a kérdés: mely esemény kizárólagosan a magyar, a román, a német vagy más közösségé, és mikor, milyen körülmények okán válik egy esemény közössé?* Beszélhetünk-e párhuzamos történelmekről? Nyilvánvalóan igen, bár bizonyos feltételek megléte mellett csupán. Valeriu Leu tanulmányában *(Delphine B. – Xavier G. 2008.)* azt állítja, hogy a Bánságról négyfajta történelemszemlélet van forgalomban. A románok a latinitást és a kontinuitást hangsúlyozzák, a németek a civilizátor szerepre helyezik a hangsúlyt, a magyarok erősen igyekeznek legitimizálni a magyar állam politikáját, amely szerintük „többször is bekebelezte a Bánságot", a szerbek identitásuk igazolását keresik.

VI. 3. A Bánság gazdasági fejlődésének elemei

Az európai gazdasági hatások erőteljesebb megjelenése, a népesség növekedése, a városok fejlődése, a korszerű vonalas infrastruktúra kiépülése, az integrált környezet átalakító munkák megindulása stb. egyre jelentősebb nyersanyagot illetve ezek ipari méretű feldolgozását indukálta, melynek eredményeként *a régió differenciált fejlődését* mutatja, hogy a XIX. század közepére Temesvár irányító-térszervező szerepe mellett a Bánsági-hegyvidék központjai is dinamikus fejlődést produkáltak. E dinamizmus az 1848-49-es polgári forradalom és a Bach-rendszer kudarca után megfogalmazott kiegyezés nyomán *mennyiségi és minőségi elemeit tekintve is kiteljesedett*, amely a század végére a regionális gazdasági tagolódás határozott formáit alakította ki a történelmi Magyarországon.

VI. 3. 1. A Bánság mezőgazdasága a XIX. század közepén

A Bánság, mint a Délvidék önálló régiója, átmeneti jellegű terület két nagy gazdasági térszerkezet kontakt zónájában, 2/3-a ártéri- és medenceperemi hordalékkúp-síkság, míg a többi része domb- és hegyvidék. A természeti erőforrások differenciáltan álltak rendelkezésre a számban gyarapodó és etnikailag is tagolt társadalom számára. *A bánsági sajátosságok egyik alappillére a mezőgazdaság,* amely a régió hasznosítható természetföldrajzi potenciáljának (pl. biogeográfiai, éghajlati és talajföldrajzi adottságok stb.) kiaknázására és a termelés szolgálatába állítására törekedett. *A természeti adottságok által determinált antropogén tájformálást évszázadokon át a racionalitás jellemezte.* Az egyes gazdálkodási formákat a felszín makro- és mikroreliefjéhez igazodva alakították ki, összhangban a természeti adottságok biztosította lehetőségekkel. A *környezetátalakítás folyamatát az 1865. évi időkeresztmetszetben vizsgálva* feltárhatók, egyrészt a komplex ármentesítési és folyószabályozási munkálatok előtti évtizedek gazdálkodási típusai és jellemzői, másrészt a mezőgazdaság termelési- és kapcsolatrendszerét jellemző sajátosságok.

A. A Bánság növénytermesztése

A bánsági sajátosságok egyik alappillérét jelentő mezőgazdaság művelési szerkezetére, földhasznosítási formáira vonatkozó első statisztikai felmérés 1865-ben jelent meg. Az adatbázis nem teljes, azonban elemzése és bemutatása töredékesen sem felesleges, adatai jól illeszkednek az I. katonai felmérés térképszelvényei (208 db) által az egyes települések határhasználatát térbeliségében megjelenítő információkhoz *(23-34. ábra)*. 1865-re vonatkozóan csak *605 település* adatait dolgozhattam fel, a Határőrvidék adatai ugyanis ekkor még hiányoznak. *Szántó dominancia* (50% felett) jellemzett *261 bánsági*

települést. Itt helyezkedett el a Bánság szántóinak több mint 2/3-a, a gyepterületek fele és a jövedelemviszonyokat tekintve az átlag (4,35 frt) feletti értékkel rendelkező települések 95%-a. Temesben (50,4%) és Torontálban (61,1%) már 1865-ben is lényegesen magasabb volt a szántó kiterjedése, mint az országos átlag (40,4%).

A művelési ágak szerinti terjedelemre és földjövedelemre kiterjedő országos összeírás alkalmas arra is, hogy a Bánság településeinek (801 db) több mint háromnegyedéről (605 település) a földhasznosítás viszonyait vázlatosan bemutassam. A mezőgazdaság térszerkezete, a gazdálkodás jellege és a földhasznosítás formái alapján megkíséreltem a vizsgált területen előforduló *földhasznosítási típusok* meghatározását. A típusalkotásnál arra törekedtem, hogy az 1895. évi adatokkal összehasonlíthatóvá váljanak főbb jellemzőik, ugyanakkor a települések nagy száma és a művelési ágak sokszínűsége ne zavarja az áttekinthetőséget. A variációs lehetőségek magas száma (42 db) miatt egyszerűsítéseket (pl. rét és legelő gazdálkodás összevonása, szántó és kert együtt 1895-ben stb.) hajtottam végre. Mindezek alapján az alábbi földhasznosítási típusokat (13 db) határoztam meg *(41. ábra),* külön jelölve azokat a településeket, ahol a földalap több mint 5%-át a szőlő foglalta el.

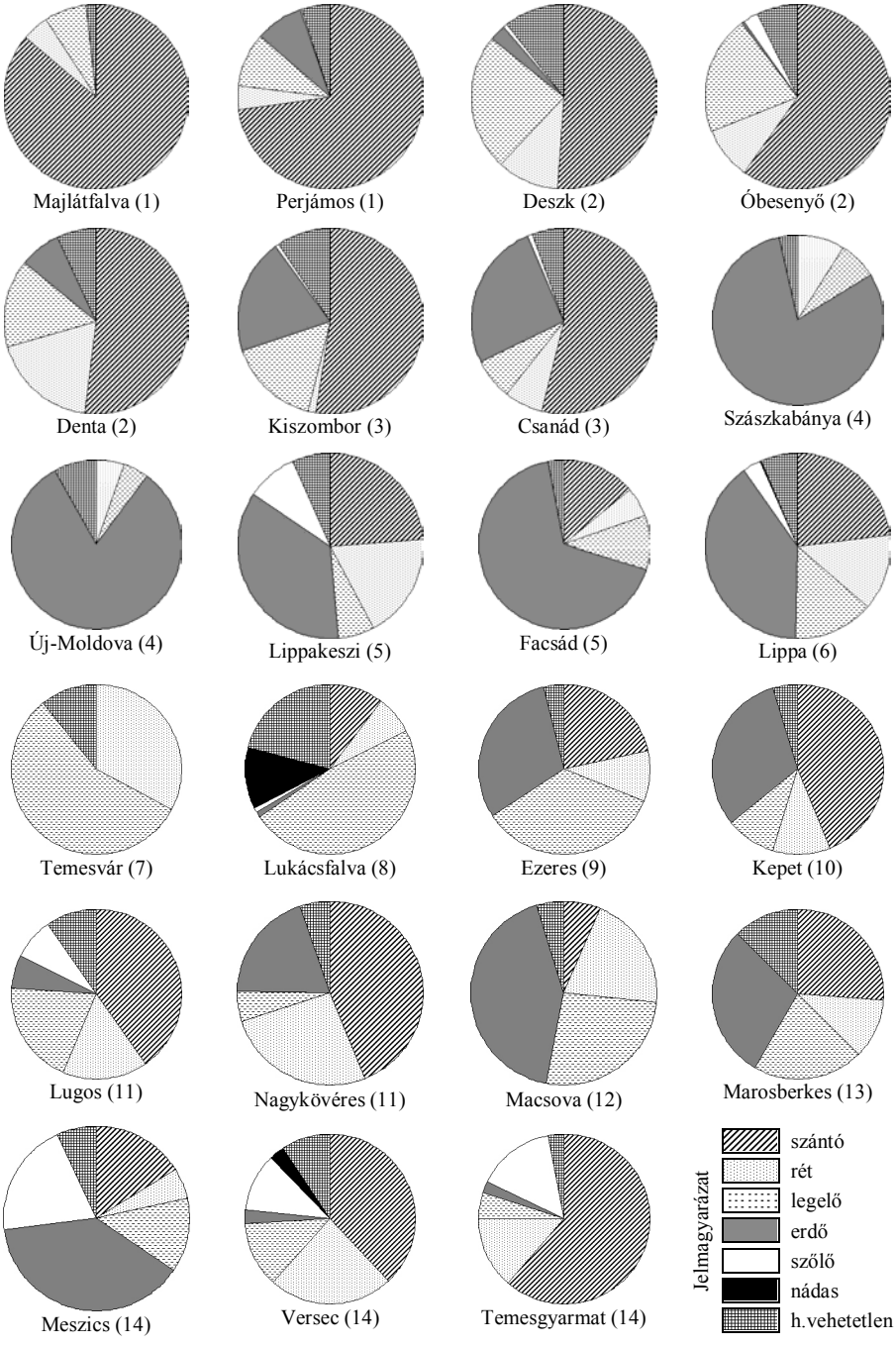
- Az *első kategóriába* azokat a településeket soroltam, ahol a szántó 75% feletti arányt képviselt. A kedvező helyi adottságokat kihasználva domináns szerepet játszott a szántógazdálkodás a Bánság 81 településén (Torontál 55 db, Temes 21 db, Krassó 5 db). A legmagasabb értékekkel rendelkező településeken már ekkor 80-90% közötti a szántók kiterjedése (pl. Ecska 81,4% = 2807 kat. hold, Ernőháza 90,7% = 10061 kat.hold, Német Csernya 91,7% = 6099 kat. hold, Majlátfalva 86,0% = 4871 kat. hold stb.), minőségüket jelzi és az intenzívebb gazdálkodás eredménye, hogy az 1 kat. holdra jutó jövedelem is 8-10 frt. között változott. E típusba tartozó települések területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy *a legnagyobb összefüggő szántógazdálkodás az Aranka és a Bega között az ún. Haide területén fejlődött ki* (Nagykikinda és Újarad között), mintegy ötven település tartozott ide, zömében sváb lakossággal. A Bánság legjobb talajadottságú területe ez (zömében löszön és infúziós löszön kialakult csernozjom), így nem véletlen, hogy 5 település kivételével (pl. Óbéb, Ernőháza stb.) valamennyi 8 frt. feletti holdankénti jövedelmet elérő település itt helyezkedett el (31 db). Hasonló intenzitású és fejlettségű szántó kultúra alakult ki a Bega és a Temes folyók között Nagybecskerektől keletre (10 település), valamint Temesvár és Detta között, ahol az 1 kat. holdra eső földjövedelem meghaladta, mind a bánsági átlagot (4,35 frt.), mind a Torontál megyei (6,34 frt.) és Temes megye átlagértékeket *(10. táblázat)*.

- A *második kategóriába* azok a települések kerültek, ahol a szántók dominanciája (50-75% között) mellett kialakult egy második jellegadó művelési ág, ez a rét- és legelőgazdálkodás. E csoportba tartozott a vizsgált települések

közel 1/3-a (177 db), melyből Torontál megyében 69 db, Temes megyében 85 db, Krassó megyében 23 db volt. Az I. katonai térképfelmérés szelvényei alapján egyértelmű, hogy Temes és Torontál megyében a differenciált ártéri gazdálkodás térstruktúrája rajzolható meg e települések esetében *(23-24. ábra)*. A folyók mentén a gyepterületek mocsaras nádas térszínekkel, ártéri erdőfoltokkal és ligeterdőkkel váltakoztak. Csak a magasabb térszínen alakultak ki az állandó szántóterületek *(42. ábra)*, melyek minőségére utal, hogy a földjövedelmek 6-8 frt./kat. hold között váltakoztak *(43. ábra)*, Temes vármegye e típusba tartozó településeinek (85 db) közel felében, azonban a bánsági átlag alá csökkentek a jövedelmek (4,35 frt). Mindezek alapján megállapítható, hogy a természeti-ökológiai adottságok szerepe volt meghatározó, másrészt e típus falvainál is az extenzív határhasználat a domináns. A második kategóriába sorolt települések (pl. Deszk, Óbesenyő, Denta stb.) területi elhelyezkedése bepillantást nyújt a határhasználat eltérő jellegébe. A Tisza és a Maros bal partján összefüggő, mocsarakkal, elhagyott morotvákkal, ártéri ligeterdőkkel (pl. Ladányi-erdő, Csanádi-erdő stb.) borított kaszáló és legelőterületek, az alibunári és illancsai mocsarak területén időszakos legelők, Temes és Krassó vármegyében a folyók és patakok mentén keskenyebb-szélesebb rétek és legelők jelentették az állatállomány takarmánybázisát. A szántó dominanciájával és jelentős gyepterületekkel rendelkező települések Temesvár szűkebb hinterlandjában is meghatározóak, amely feltételezhetően intenzívebb állattenyésztést is eredményezett.

- A *harmadik kategóriába* azok a települések tartoznak, ahol a földhasznosítás jellegét tekintve még mindig a szántó a meghatározó (50-75% között), de a második jellegadó művelési ág az erdő. Meglepő módon e csoportba csak három Maros menti ártéri erdőkkel rendelkező település (Csanád, Kiszombor, Székesút) került *(42. ábra)*. Ekkor még egyetlen Krassó-megyei település sem tartozott ide. A Krassó-Szörényi hegyvidék falvaiban a szántógazdálkodást tekintve a kedvezőtlen agroökológiai potenciál és a kibontakozó gabonakonjunktúra csekély hatása miatt az erdőtől megtisztított ún. irtványföldeket ekkor legelőként hasznosították. Az irtványföldeket csak később a századforduló körül törték fel szántónak, főként a hegyvidék kedvezőbb kitettségű nyugati peremén. Nem véletlen, hogy az 1895-ös felmérés szerint már 19 db Temes megyei és 5 db Krassó-Szörény megyei település került e a kategóriába, mutatva a szántógazdálkodás terjedését.

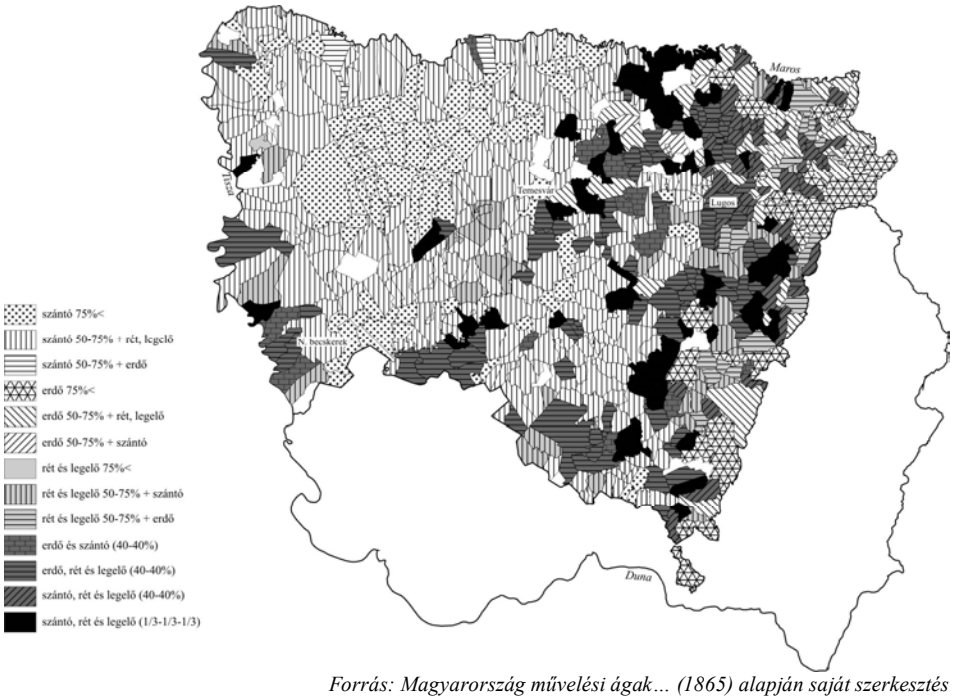
Az első három kategóriába került a bánsági települések közel fele (45,6%), itt helyezkedett el a Bánság szántóinak több mint kétharmada, a gyepterületek fele és a jövedelemviszonyokat tekintve az átlag (4,35 frt.) feletti értékkel rendelkezők 95%-a. Az erdőállománynak viszont alig több mint 5%-a. A termelők a leggazdaságosabb művelési ág térhódítását szorgalmazták *(10. táblázat)*, akár a gyepterületek, akár az erdők rovására, pedig a szántók már 1865-ben is lényegesen magasabb értéket értek el az országos átlagnál.

41. ábra. Néhány bánsági település földhasznosítása (1865)
Figure 41. Land use types of a few settlements in the Bánság (1865)

10. táblázat. A Bánság területének művelésági megoszlása és földjövedelme (1865)
Table 10. Land use types and land yields in the Bánság in 1865

Megye	***Összes ter. (kat. hold, %)***	***szántó (kat. hold, %)***	***rétek (kat. hold, %)***	***legelők (kat. hold, %)***	***erdők (kat. hold, %)***	***szőlők (kat. hold, %)***	***nádas (kat. hold, %)***	***nem termő terület (kat. hold)***	***jövedelem (kat. hold/frt.)***
Torontál	1221281	746304	91188	235053	17259	13894	26890	90693	6,34
	100	61,1	7,46	19,24	1,4	1,1	2,2	7,4	-
Temes	1607785	508419	141437	139433	133183	21317	1668	62328	4,74
	100	50,4	14,0	13,8	13,0	2,1	0,5	6,2	-
Krassó	959414	205567	111746	184640	394053	4045	-	59323	1,41
	100	21,4	11,65	19,25	41,1	0,4	-	6,1	-
Összesen	3188480	1460290	344371	599166	544495	39256	28558	212344	átlag 4,35
	100	45,8	10,8	17,5	17,1	1,2	0,9	6,6	-
Magyarország	100	40,4	29,4		14,4	2,2	2,0	11,6	-

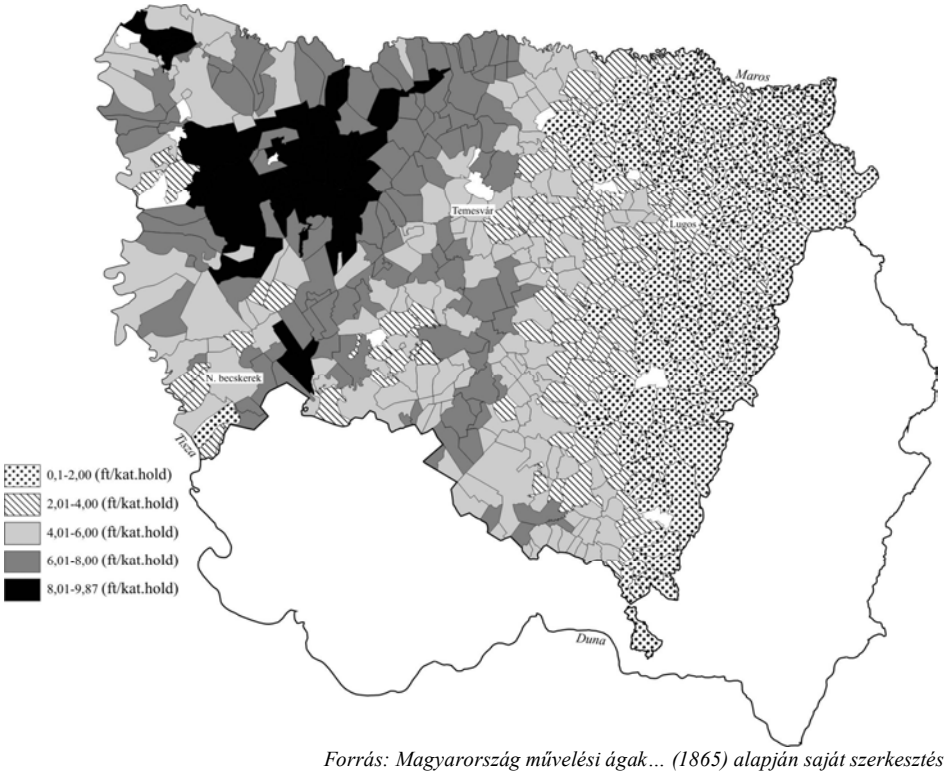
Forrás: Magyarország művelési ágak… (1865) alapján saját szerkesztés

42. ábra. A Bánság mezőgazdasági térszerkezete 1865-ben
Figure 42. Agricultural spatial structure of the Bánság in 1865

- A *negyedik kategóriába* azokat a településeket soroltam, ahol az erdők aránya 75% fölé emelkedett. Csak Krassó megyei települések (23 db) kerültek ide, ahol a megye erdősültségét (51,3%) messze meghaladó volt az erdőállomány aránya. A legmagasabb értékekkel rendelkező települések határában szinte érintetlen, több ezer katasztrális holdnyi kiterjedésű erdőségek húzódtak (pl. Istvánhegy 6419 hold = 95,3%, Nadrág 13604 hold = 93,9%, Forasest 9392 hold = 88,6%, Német Galadna 4195 hold = 96%, Lunkány 13461 hold = 88,9%, Német Bogsán 11626 hold = 89,9%, Dognácska 15380 hold = 85,6%, Német Resica 21418 hold = 84,8%, Új Moldova 11070 hold = 81,8%, Német Oravica 18440 hold = 86,5%, Szászkabánya 11835 hold = 80,2%, Stájerlakanina 6267 hold = 82,2% stb.).

E települések rendelkeztek a bánsági erdők több mint 75%-val, ugyanakkor jónéhány esetben szántó nem volt a település határában (pl. Stájerlakanina, Szászkabánya, Német-Oravica, Új-Moldova, Istvánhegy, Nadrág, Német-Galadna stb.), vagy alig néhány katasztrális hold (pl. Német-Bogsán 49 hold, Német Resica 48 hold stb.). *A rét és legelő területe is csak 3-4%-kal szerepelt.* E települések esetében az erdő javait gyűjtötték, a tölgy- és bükkmakkot ill. az erdei legelőket az állatállomány hasznosította. Jelentősebb szerepet a cserkéreg

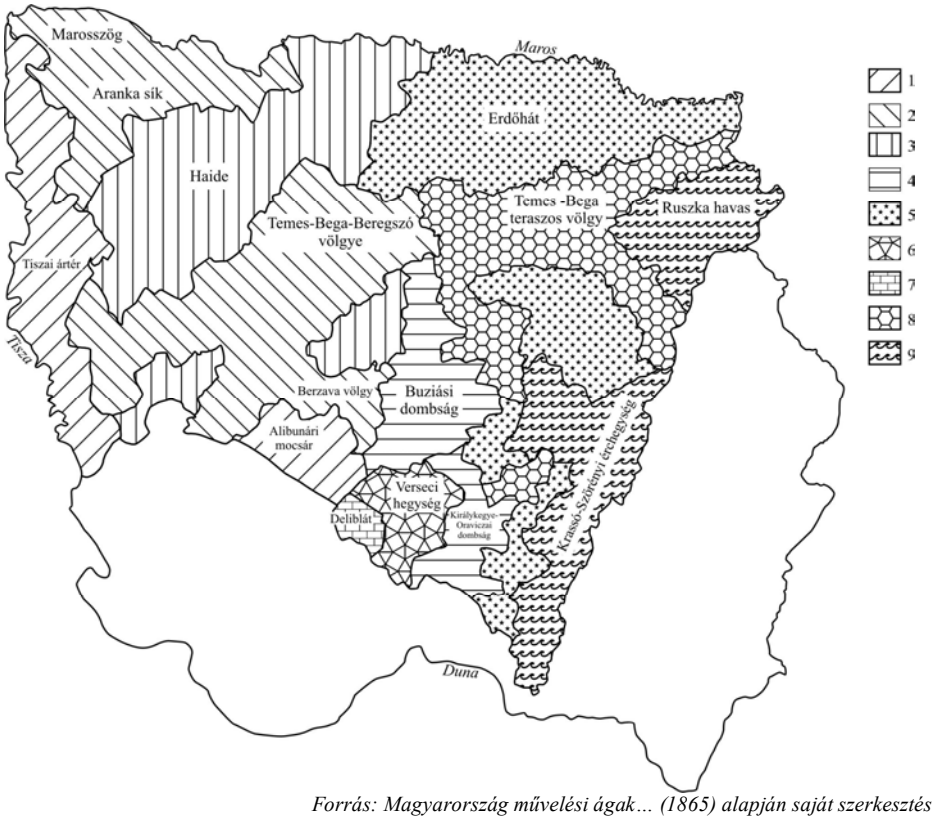
nyerése céljából kiirtott erdők és a bányafa, valamint a tűzifa értékesítés játszott. Ezeken a településeken voltak a legalacsonyabbak az egy katasztrális holdra jutó jövedelmek (0,5 frt/kat.hold) a Bánságban.

Forrás: Magyarország művelési ágak… (1865) alapján saját szerkesztés

43. ábra. A Bánság településeinek földjövedelme 1865-ben (Ft/kat.hold)
Figure 43. Income from cultivation in the Bánság settlements in 1865 (Ft./acres)

- Az *ötödik kategóriába* azt a negyvenegy települést soroltam, ahol az erdők domináns szerepe (50-75% között) mellett a rét és legelő gazdálkodás, mint második jellegadó gazdálkodási forma is szerepet játszott. Temes megyéből hét, Krassóból harmincnégy település került ide, zömébena Facsádi-medence és az Erdőhát falvai. A Maros és a Bega között elterülő mezotájon a dombsági tájakra jellemző gazdálkodási, földhasznosítási típusok alakultak ki *(44. ábra)*. Az erdőhasználat és erdőélés is jellemezte, ahol a fakitermelés, a cserkéreg termelés, a tűzifa, épület- és szerszámfa feldolgozás éppúgy megtalálható volt, mint a szőlőművelés és a borkészítés (pl. Hidasliget, Temesrékas, Lippakeszi stb.) fa szükségleteinek biztosítása. Az állattenyésztés és a kedvezőbb adottságú területen a szántógazdálkodás egyre jelentősebbé vált (pl. Temesgyarmat), de alacsony jövedelmezőség jellemezte *(44. ábra)*.

Forrás: Magyarország művelési ágak… (1865) alapján saját szerkesztés

44. ábra. A Bánság földhasznosítási típusai 1865-ben
Figure 44. Land use types in 1865

Jelmagyarázat: 1. differenciált ártéri gazdálkodás (külterjes állattartás és halászat); 2. differenciált ártéri gazdálkodás (szántó- és gyepgazdálkodás); 3. löszhátak monokultúrás gabonatermeléssel és másodlagos állattenyésztéssel; 4. dombvidéki szántógazdálkodás másodlagos rét- és legelőgazdálkodással; 5. dombvidéki polikultúrás mezőgazdaság jelentős erdőgazdálkodással; 6. dombvidéki szántó-, rét-, legelő- és erdőgazdálkodás fejlett szőlőkultúrával; 7. homokhátak, homokpuszták külterjes állattartással; 8. teraszos folyóvölgy átmeneti gazdálkodással; 9. középhegységi erdőgazdálkodás a földművelés rét- és legelőgazdálkodás izolált foltjaival

- A *hatodik kategóriába* 1865-ben mindössze négy település került, ahol az erdő mellett már a szántógazdálkodás vált a második jellegadó gazdálkodási ággá. A települések mindegyike az Erdőháton volt, mutatva e dombvidéki tájon a szántók térhódításának kezdetét (1895-ben már 37 település tartozott e kategóriába, melyek kétharmada az Erdőhát területén helyezkedett el).

A negyedik, ötödik és hatodik típusba került hatvannyolc településen az erdők szerepe egyértelmű, itt volt az erdőállomány 90%-a, a gyepterületek 20%-a, a szántó területek alig 5%-a bánsági viszonylatban. A jövedelemviszonyokat

tekintve viszont a legalacsonyabb értékekkel rendelkeztek, mely nem érte el az egy forintot katasztrális holdanként (pl. Istvánhegy 0,16 krajcár/hold, Nadrág 0,13 krajcár/hold, Lunkány 15 krajcár/hold, Új-Moldova 35 krajcár/hold, Német-Oravica 49 krajcár/hold stb.).

- A *hetedik kategóriába* az a három település és négy Krassó vármegyei önálló puszta (pl. Komora, Lunka, Prislava stb.) került, ahol a rét és legelő területek együttes aránya 75% fölé emelkedett *(42. ábra)*. A vártnál jóval kevesebb település (Hódegyháza, Temesvár, Brázova) e csoportba kerülése pozitívum. Egyrészt azt jelzi, hogy a gazdálkodás jellegében gyorsan változott a külterjes rét- és legelőgazdálkodás a piaci igényeknek megfelelőbb szántógazdálkodás irányába, másrészt azt, hogy a Krassó-Szörényi-hegyvidéken is csak az országos átlag (29,4%) körül alakult (30,9%) a gyepterületek aránya. Torontálban (26,7%) és Temesben (27,8%) a gyepterületek részesedése a bánsági átlag (28,3%) alatt maradt, azonban a nyolcadik és kilencedik kategóriába sorolt települések között volt néhány, ahol terjedelmes felszínt foglalt el ez a művelési ág.

- A *nyolcadik kategória* településeinél még mindig a gyepterületek a meghatározók (50-75% között), de a szántók szerepe sem elhanyagolható. A csoport negyvenegy településén a kedvezőtlen ökológiai adottságok – egyenlőre – nem tették lehetővé a szántó nagyobb mértékű növelését (pl. Lukácsfalva: 5260 kat.hold = 55,3% rét és legelő, 1111 kat.hold nádas, 1985 kat. hold hasznavehetetlen stb.). A csoport huszonhárom Krassó megyei települése egyértelműen utal arra, hogy lokálisan – különösen a bányavárosok szűkebb körzeteinek falvaiban – már jelentős az erdőirtás, illetve Krassóvár környékén a kopár mészkőfelszíneken kialakult gyepterületek emelik meg az értékeket.

- A *kilencedik kategória* (rét, legelő - erdő) települései (17 db) csak Krassó vármegyében találhatók, ahol a katonai térképekről megállapítható, hogy a szántók egy részét erdőirtások révén alakították ki. A kisebb-nagyobb patakvölgyekben előrenyomuló emberi beavatkozás eredménye, hogy a parcellák sok helyen érintkeztek az erdővel, illetve az erdőkbe ágyazódtak. E régió szántógazdálkodásra alkalmatlan voltát mutatja, hogy az egy kat. holdra jutó jövedelem minden egyes településen kettő forint alatt maradt *(43. ábra)*.

A művelési szerkezet alapelemeit (szántó, rét és legelő, erdő) áttekintve a bánsági települések közel 2/3-ában e három művelési ág egyikének dominanciája vitathatatlan, a fennmaradó 202 település esetében azonban már nem ilyen egyértelmű a helyzet. A további tipizálás alapját az jelentette, hogy melyik két művelési ág volt egyensúlyban (pl. *tizedik* kategória /11 település/: szántó-erdő = 40-40%, *tizenegyedik* kategória /76 település/: szántó-rét, legelő = 40-40%, *tizenkettedik* kategória /47 település/: erdő-rét, legelő= 40-40% stb.), illetve negyvennyolc településen a szántó, erdő, rét és legelő területek közel azonos egyensúlyi állapota alakult ki; így a *tizenharmadik* kategóriába (vegyes gazdálkodás) kerültek. Mindazok ellenére, hogy több mint kettőszáz település

határhasználatának változásairól van szó, részletes elemzésüktől eltekinthetünk. A terjedelmi korlátok mellett azért is, mert e településkörben a legnagyobb a fluktuáció. Egyrészt a síkvidéki területeken az 1859. évi bánsági árvíz hatására felgyorsuló integrált környezetátalakító munkálatok hatására, melynek eredményeként homogenizálódik a művelésági struktúra. Másrészt a Bánsági-hegyvidék területén, ahol a fokozódó társadalmi-gazdasági igénybevétel eredményezett degradációs jellegű földhasznosítási változásokat, alacsony jövedelmezőség mellett (pl. erdő-rét, legelő típusból erdő-szántó típusba stb.), jól jelezve az oikumené határának DK-re tolódását.

A Bánság mezőgazdasági térszerkezete sem lenne teljes *a szőlő területi kiterjedésének és jelentőségének vázlatos áttekintése* nélkül. A szőlő a Bánság esetében is az egyik legfontosabb, legintenzívebben művelt és legértékesebb kultúrnövény. Közel *negyvenezer kat. hold*nyi kiterjedéssel a vizsgált 605 település közül *306 településen* megtalálható volt a szőlő 1865-ben (Krassóban 71 település = 4045 kat. hold, Temesben 119 település = 21317 kat. hold, Torontálban 116 település = 13894 kat. hold). Terjedelmesebb szőlőskertek (100 kat. hold felett) azonban *Krassó-megyében csak kilenc* településen, például Lugoson (915 kat. hold), Borostyánon (185 kat. hold), Oraviczán (184 kat. hold), Rakasdián (234 kat. hold) és Krassószombaton (111 kat. hold) voltak. Temes és Torontál megyékben a kedvezőbb adottságoknak köszönhetően, sokkal jelentősebb kiterjedésű promontóriumok helyezkedtek el. *Torontálban ötven település határában emelkedett 100 kat. hold fölé a szőlők kiterjedése (legtöbb Nagybecskereken = 883 kat. hold), míg Temesben negyvenöt ilyen település volt (legtöbb Versecen = 3669 kat. hold).* A művelt terület 5%-át meghaladó szőlőterületekkel *(42. ábra)* Torontálban egy (Máriafölde), Krassóban három (Krassószombat, Oravica, Lugos), Temesben tizenhét (legmagasabb Meszics 20,1% = 521 kat. hold, Almád 14,5% = 486 kat. hold, Temesgyarmata 14,3% = 1423 kat. hold) település rendelkezett *(41. ábra). Valamennyi közül kiemelkedtek a Verseci-hegység délies kitettségű, 100-350 m magasságú térszínein kialakított szőlőskertek. E történelmi borvidék települései rendelkeztek a legjelentősebb szőlő- és borkultúrával, termeléssel és termőterülettel (8093 kat. hold). Ide összpontosult a Bánság ekkor ismert szőlőterületeinek 20%-a és a minőségi borkészítés több mint harmada.*

A Bánság mezőgazdasági térszerkezetéhez szervesen hozzátartoznak a terméketlen ill. művelésre alkalmatlan területek (7,5%). A vizsgált települések közül azonban csak Ried pusztán és Csősztelken emelkedett 60% fölé együttes arányuk és 30-60% közé is csak hat torontáli településen (Lukácsfalva, Öregfalu, Tamásfalva, Tarras, Padé, Peszér). Az 1865. évi statisztika szerint a Bánság összes területének 6,6%-át nem hasznosították, ami lényegesen kedvezőbb volt az országos átlagnál (11,6%).

B. A Bánság állattenyésztése

A társadalom és a földrajzi környezet szoros kapcsolata a Bánság területén is azt jelentette, hogy az itt élők a táj gazdasági potenciáljának maximális kihasználására törekedtek, a lehető legoptimálisabb mezőgazdasági térszerkezetet kialakítva. A földhasznosítási formák változása, a tradicionális gazdálkodás felbomlása súlypont eltolódást eredményezett és a térbeli differenciálódás felgyorsult, uralkodóvá téve a szántóföldi gazdálkodást a síkvidéki és dombsági területeken *(42. ábra)*. A Bánsági-hegyvidék völgyeiben és kismedencéiben az erdőtelkes települések lakói a terület alig néhány százalékát művelték, a megélhetés alapját a komplex erdőhasznosítás (pl. állattenyésztés, fakitermelés stb.), az ipari nyersanyagok kitermelése és elsődleges feldolgozása képezte. Az egyes települések határhasználatát térbeliségében megjelenítő térképek kiemelkedően fontosak ahhoz, hogy *az állattenyésztés volumenét értékelő térképeinket* differenciáltan elemezzük, feltárva az állatállomány nagyságával összefüggő környezeti terheltséget is.

Az állatállomány nagyságának és térbeli megoszlásának vizsgálatához az első *teljes körű állatösszeírások adatai 1869-ből állnak rendelkezésre (11. táblázat)*, melyek alapján megállapítható, hogy több mint 391 ezer szarvasmarha, 317460 ló, 1219586 juh, 421201 sertés és 67104 kecske, valamint 186 öszvér és 2188 szamár volt a bánsági települések gazdaságaiban. A statisztikai forrás pontatlanságaira már az 1869-es népszámlálási kötet is felhívta a figyelmet, így valószínű, hogy nem tükrözte pontosan a korabeli valóságot. Arra azonban mindenképpen alkalmas, hogy nagy vonalakban megismerhessük a XIX. század közepének állattenyésztését országos és regionális kitekintést nyújtva.

A Bánság mindazok ellenére, hogy gazdaságtörténeti jelentőségét a növénytermesztés illetve az ásványkincsek kitermelése és feldolgozása adta, jelentős állattartó/tenyésztő vidéke is volt a történelmi Magyarországnak. Ennek bizonyítására elegendő néhány tény megemlítése, addig amíg Magyarország területéből 13%-kal, népességéből 12,0%-kal részesedett (a Magyar Birodalomból 8,7 ill. 8,66%-kal), ezzel szemben a *lóállomány 19,4%-a* (a Magyar Birodalom összes állományának 14,7%-a), a *kecske állomány 30,8%-a* (11,7%-a), *a sertés állomány 13,7%-a* (9,5%-a) *a szarvasmarha és a juh állomány 11,0%-a* (7,4%-a) illetve 10,2%-a (8,8%-a), *a méhcsaládok 18,4%-a* (10,88%-a) volt megtalálható e régióban. Különösen akkor figyelemre méltó értékek ezek, ha összehasonlítjuk Horvát-Szlavónország adataival, amely a Bánság területének 70%-át kitevő térszínen, csak fele akkora állatállománnyal rendelkezett. Kiemelkedett a Bánság lóállománya (Torontál megye országos viszonylatban az első 1228 ló/osztrák négyzetmérföldes sűrűséggel, Temes megye az ötödik – 839 ló/négyzetmérföld – helyet foglalta el), sertésállománya (Torontál tizenkettedik – 1192 sertés/négyzetmérföld –, Temes huszonnegyedik – 953 sertés/négyzetmérföld – helyen állt) és kecskeállománya. Ez utóbbi zöme a szerb és román határőrvidéken, valamint Krassó vármegye facsádi és bogsánbányai járásainak területén ért el kimagasló értéket, országos

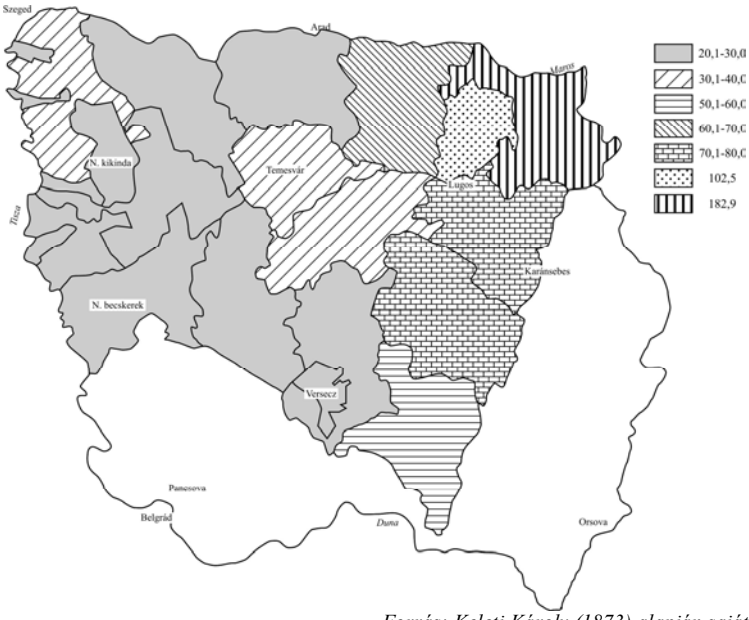
viszonylatban az első, miként a méhkasok számát tekintve is, hasonló területi differenciáltsággal.

Az 1869. évi népszámlálás nyomtatásban megjelent adatai az állatállomány nagyságáról *csak járási szinten tájékoztatnak* bennünket, így a Bánságon belüli differenciák is csak ilyen mélységű elemzéseket tesznek lehetővé *(45-50. ábra)*. Megállapítható, hogy *mind az egységnyi művelt területre (100 ha szántó), mind a népességszámra (1000 főre) vetített értékek egyaránt torzítanak,* elfedve az állattenyésztés tényleges differenciáit. Különösen a 100 ha szántóterületre jutó állatfajok száma alapján készült térképek lehetnek félrevezetőek, ezek ugyanis megmutatják az egyes területeknek az állatokkal való ellátottságát, de irracionális értékeket kapunk, hiszen távolról sem homogén régiót vizsgálunk. A lóállomány kivételével *(46. ábra)* valamennyi állatfajnál a legmagasabb értékek a Krassó-szörényi hegyvidékre jutnak, azt sejtetve, hogy ott a legfejlettebb az állattenyésztés. Ténylegesen azonban csak arról van szó, hogy éppen a Bánsági-hegyvidék az, ahol az állattartás extenzív módon zajlott egészen a XIX. század végéig és azt követően is csak lassan változott a belterjesebb tartás követelményeinek megfelelően. Nem véletlen, hogy a belterjesebb és igényesebb állattenyésztést követelő lóállomány itt a legalacsonyabb értékekkel rendelkezett. Az említett hegyvidéken ugyanis még a nagyállattartás sem a szántókra támaszkodott, hanem a legelők, erdei legelők, irtásföldek és az ugarföldek természetes takarmánybázisán nyugodott. Az okszerű rét- és legelőgazdálkodás, illetve a szántóföldi takarmánytermesztés hiánya miatt az állatállomány takarmánybázisa nagyon szűkös lehetett. Ehhez hozzájárult a gyenge minőségű rét- és legelőterületek korlátozott eltartó képessége is. *Térképeim (45., 47-49. ábra) inkább azt mutatják, hogy az egyes területeken milyen közvetlen és közvetett nyomás nehezedett a szántókra, az állatállomány takarmány éhségének kielégítését tekintve.*

Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a Bánsági-hegyvidéken az állattenyésztés a települések gazdasági struktúrájában – az erdőgazdálkodás mellett – domináns szerepet töltött be, míg a Bánsági-alföld és -dombvidék esetében csak kiegészítő szerepet játszott a növénytermesztés mellett.

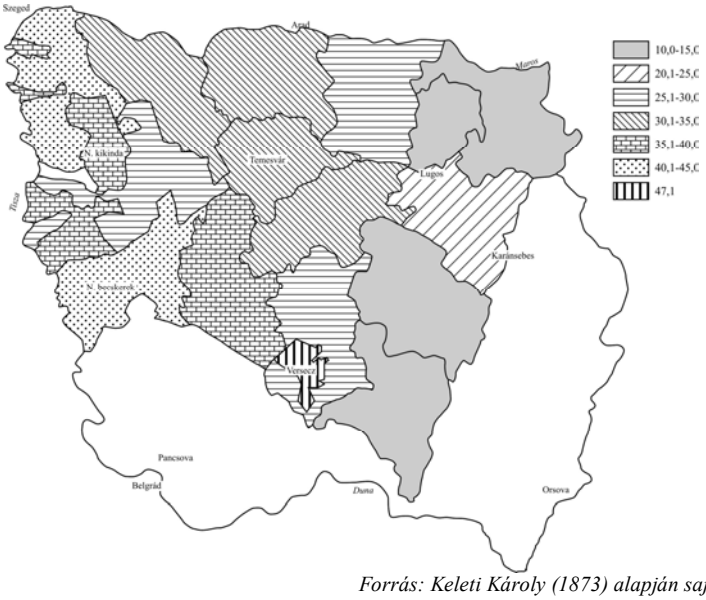
A fejlett növénytermesztés – a kedvezőbb éghajlati adottságokkal együtt – az állatok teleltetéséhez szükséges takarmány biztosítását is jóval könnyebben oldotta meg, arról nem is beszélve, hogy a saját település határán belül elhelyezkedő rét- és legelő területek szűkösségét a szomszédos településektől bérelt legelőkkel és pusztákkal is enyhíthették.

Az állattenyésztés területi differenciáinak bemutatására sokkal alkalmasabb az 1000 lakosra jutó állománymutató az állatfajok szerint *(11. táblázat)*, mely alapján fontos következtetéseket és összefüggéseket tárhattam fel:

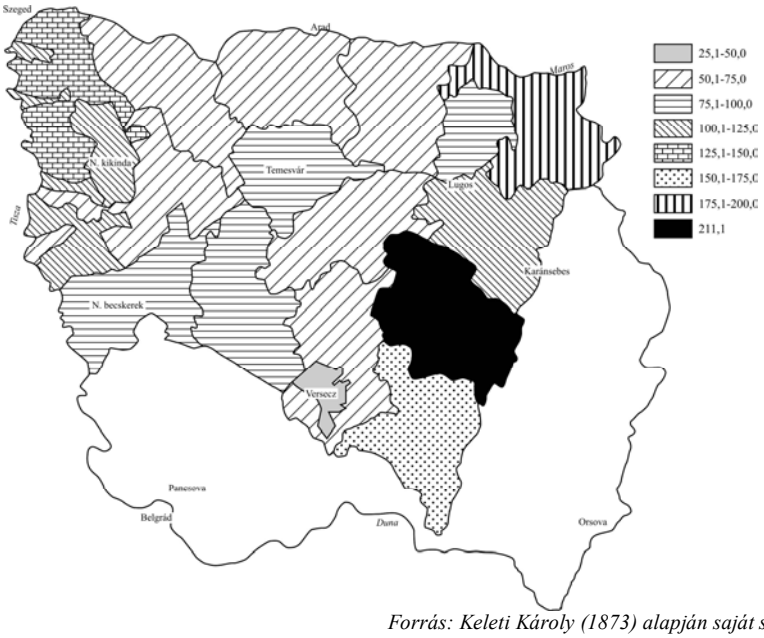
Forrás: Keleti Károly (1873) alapján saját szerkesztés

45. ábra. A 100 ha. szántóra jutó szarvasmarhák száma a Bánság járásaiban (1869)
Figure 45. Cattles / 100 hectares arable land (1869)

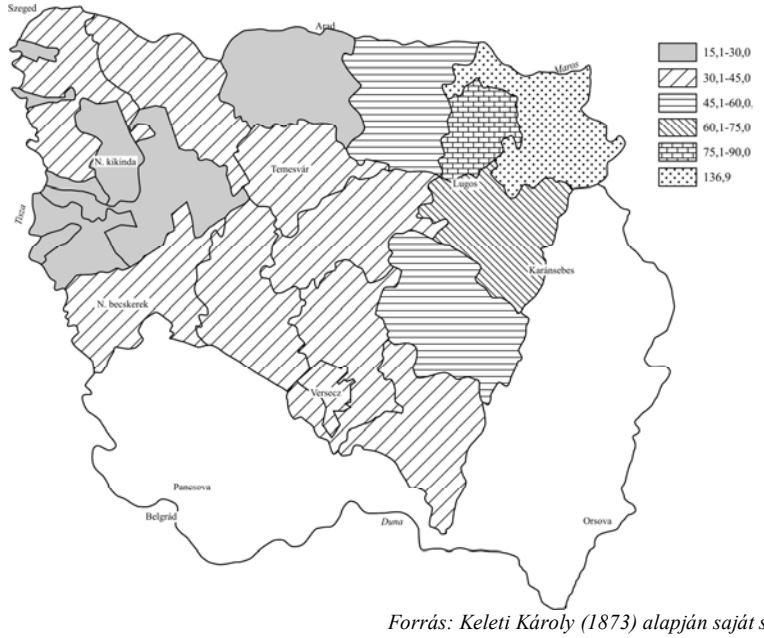
Forrás: Keleti Károly (1873) alapján saját szerkesztés

46. ábra. A 100 ha. szántóra jutó lovak száma a Bánság járásaiban (1869)
Figure 46. Horses / 100 hectares arable land (1869)

Forrás: Keleti Károly (1873) alapján saját szerkesztés

47. ábra. A 100 ha. szántóra jutó juhok száma a Bánság járásaiban (1869)
Figure 47. Sheeps / 100 hectares arable land (1869)

Forrás: Keleti Károly (1873) alapján saját szerkesztés

48. ábra. A 100 ha szántóra jutó sertések száma a Bánság járásaiban (1869)
Figure 48. Pigs / 100 hectares arable land (1869)

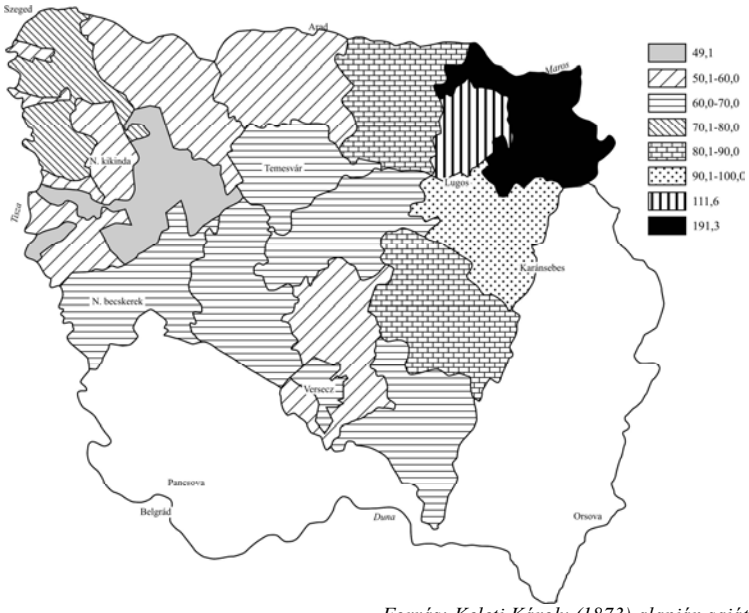
- A *szarvasmarha tenyésztés két súlypontja* állapítható meg, egyrészt a Krassó megyei járások és Román Határőrvidék emelkedik ki (490 db/1000 fős értékekkel), másrészt Temesvár tágabb hinterlandja (pl. temesi járás, lippai járás, új-pécsi és csakovai járások stb.), ahol alacsonyabb fajlagos értékek (310-362 db/1000 fő) mellett is az intenzívebb istállózó állattenyésztés a meghatározó.
- A lóállomány alakulása egyértelművé teszi, hogy a Bánság legfejlettebb mikrorégióiban *bekövetkezett az „őrségváltás" az állati igaerő fontosságát tekintve.* Valamennyi Torontál megyei járásban, valamint Temes megye verseci és marosmelléki járásában is nagyobb volt a lóállomány, mint a szarvasmarha állomány. Mindennél többet mond, hogy az új-pécsi járás az 1000 főre eső lovak számát tekintve közel tizennégyszeresen haladta meg a facsádi járás értékeit, mely utóbbi a szarvasmarha állomány tekintetében az első helyen állt, de csak másfélszer nagyobb 1000 főre eső szarvasmarhát tartott az új-pécsihez képest.
- A juhok számát tekintve különösen fontos, hogy arra az időkeresztmetszetre sikerült térképet készítenem, amikor az ausztrál gyapjú (1870-es évektől) konkurenciája még nem érvényesült. *A XIX. századi gyapjúkonjunktúra következtében a juhállomány nagysága éppen az 1869. évi népszámlálás idején lehetett a legmagasabb (11. táblázat)*. 1895-re drasztikus csökkenés következett be, különösen Torontál megyében és Temes megye néhány járásában. A juhtenyésztés *súlypontjait tekintve* kiemelkedett a *Bánsági Határőrvidék és Krassó vármegye bogsánbányai járása*, ahol minden egyes lakosra 2,5 juh jutott átlagosan. Nem meglepő, hogy a juhtenyésztés másik súlypontja Torontál vármegye, különösen a törökkanizsai járás és a kikindai szabad kerület települései, ahol részben az ártéri gazdálkodás racionális térhasznosítása, részben a gyapjúipar igénye (manufaktúrák, céhek) tartotta magasan ekkor az állatlétszámot.
- Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a *sertésállomány* alakulását és területi differenciáltságát sem, amelynek *két eltérő takarmánybázisa* alakult ki a Bánság területén. A Krassó-szörényi hegyvidék, de különösen az Erdőhát területén *a makkoltatás* játszott meghatározó szerepet (320-370 sertés/1000 fő), az évenkénti termésingadozás miatt azonban az állomány létszáma is igen nagymértékben fluktuált és nem intenzifikálódhatott a tenyésztés. Az 1895. évi adatok győzhetnek meg erről leginkább bennünket, mely szerint az 1000 lakosra jutó sertések száma 35 év alatt semmit sem változott (264 db $\rightarrow$ 266 db/1000 fő) Krassó vármegyében, azaz a tölgyerdőkre alapozott sertéstenyésztés eljutott eltartóképességének maximumára. Ezzel szemben *a kukorica termesztésre alapozott sertéstenyésztés* a Bánsági-alföldön kiemelkedő jelentőségre tett szert és dinamikusan fejlődött. Már 1869-ben is a bánsági átlagot (315 sertés/1000 fő) meghaladó sertésállományt hizlaltak Torontál vármegyében (344 sertés/1000 fő), a

nagyszentmiklósi járás adatai (574 sertés/1000 fő) pedig a Román-bánsági Határőrvidék adatait (532 db/1000 fő) is megelőzték, 1895-re pedig még egyértelműbbé vált a síksági területek előnye, Torontál megyében közel 500 sertés jutott 1000 lakosra, kétszeresen meghaladva Krassó vármegye értékeit. E folyamatot a helytörténeti kutatások *(Kókai S. 2006)* is egyértelműen alátámasztják, hiszen Kiszomboron (nagyszentmiklósi járás) éppen az 1860-as évektől kezdik kivágni a marosszögi viszonylatban igen jelentős tölgyerdőt (Ladányi-erdő), miként a Csanádi-erdő (Csanád határában) is ekkor semmisül meg, pedig *Fényes Elek* szerint is *(1851)* e két falu gazdagságának alapját tölgy erdei adták a XIX. század közepén, még a szegedi ferencesek is itt szerezték be tüzifa szükségletüket, az 1870-es évekre azonban átadták helyüket a búza és kukoricatermesztésnek.

- A *kecsketenyésztésnél* – területi differenciáit tekintve is – egyértelmű a helyzet, minden vonatkozásban *a határőrvidék (szerb, román) és Krassó vármegye hegyvidéki területei dominánsak*, olyannyira, hogy Magyarország kecskeállományának mintegy 30%-a (kb. 65 ezer db) itt legelt, egyre inkább akadályozva a tölgy és bükk erdők természetes regenerálódását.

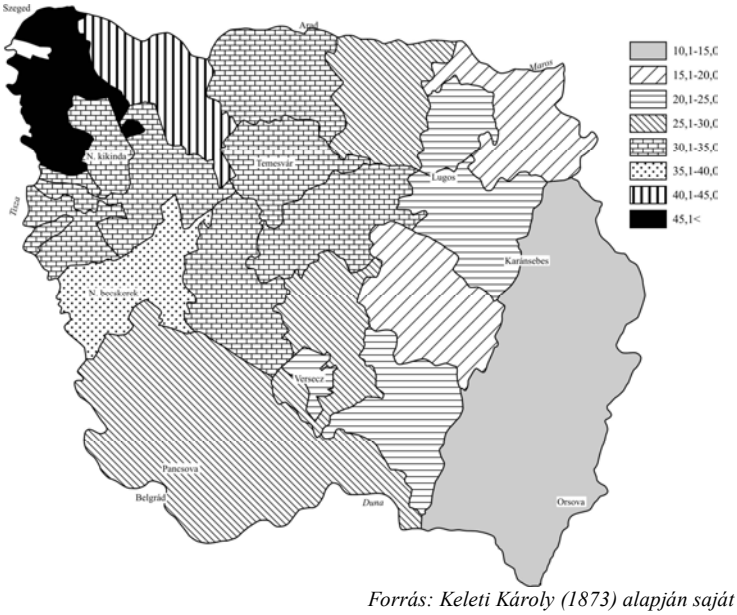
A XIX. század hatvanas-hetvenes éveinek állattenyésztését reálisan értékelni csak úgy tudjuk, ha a fenti információkon túlmenően feltétlenül figyelembe vesszük *az állatsűrűség* alakulását. Általában a 100 hektár szántóterületre jutó számosállatok számával fejezzük ki, de meggyőződésem, *hogy az összterületre eső számosállatok száma korrektebb képet nyújt (49-50. ábra)*. Különösen azért, mert az ökológiai adottságokat is figyelembe veszi, valamint az egységnyi területre jutó állatállomány viszonylagos nagyságát jellemzi, úgy, hogy az eltartóképességet is kifejezi. A rét- és legelőterületek differenciált mérete és minősége, eltérő szénahozama, az erdei legelők túllegeltetése mind-mind jelentősen befolyásolták az extenzív állattenyésztés állapotát és fejlődési alternatíváit. Nagyon valószínű, hogy *ekkor az extenzív állattenyésztés domináns szerepet játszott.* Az intenzívebb állattenyésztés csak különösen kedvező adottságú területeken (pl. nagyvárosok környezetében, kiváló talajadottságok stb.) kezdhetett térhódításába. A 100 hektár összterületre jutó számosállatok számának megoszlása a fenti folyamatok pillanatnyi állapotát tükrözi *(50. ábra)*, differenciálva a Bánság területét.

A *Román Határőrvidék képviseli a legalacsonyabb állatsűrűséget* (12,4 db számosállat/100 ha összes terület), míg *a törökkanizsai járás átlagos adatai (12. táblázat) 3,7-szer magasabbak* (46,3 db/100 ha). Markánsan elkülönül azonban az egész Bánsági-alföld területe, mindenhol a bánsági átlag (26,1 db/100 ha) feletti értékekkel találkozunk (beleértve a német és szerb határőrvidéket is), az egykori Krassó vármegye mélyen az átlag alatti állatsűrűséggel és eltartóképességgel rendelkezett. E tekintetben kifejezetten megtévesztő lenne a *49. ábra* adatai alapján messzemenő következtetéseket levonni (pl. Bánsági-alföld alacsonyabb állatsűrűségi értékeiből).

Forrás: Keleti Károly (1873) alapján saját szerkesztés

49. ábra. A 100 ha. szántóra jutó számosállat a Bánság járásaiban (1869)
Figure 49. Number of animals / 100 hectares arable land (1869)

Forrás: Keleti Károly (1873) alapján saját szerkesztés

50. ábra. A 100 ha. összterületre jutó számosállat a Bánság járásaiban (1869)
Figure 50. Number of animals / 100 hectares total area (1869)

11. táblázat. A Bánság állatállománya és -sűrűsége (1869)
Table 11. Animal stocks and density in the Bánság in 1869

Járás	*Népességszám (fő)*	*össz. terület (ha)*	*szántó (ha)*	*szarvasmarha (db)*	*ló (db)*	*juh (db)*	*sertés (db)*	*11kecske (db)*
Lugosi	52367	107958	25295	18417	5476	27022	16900	1969
Bégai	23500	50288	10802	11077	1449	10347	8650	1203
Facsádi	40788	112500	10943	20023	1219	21137	14987	4774
Bogsáni	65963	143315	30178	21314	3616	63722	17017	3844
Oravicai	76461	111200	34890	17910	3514	56672	10935	2557
Összesen (Krassó)	*259079*	*523552*	*112178*	*88741*	*15274*	*178900*	*68489*	*14074*
Temesi	46905	82689	40692	15300	13894	34160	14804	17
Marosmelléki	68926	113103	76180	18233	23045	40766	21168	272
Lippai	60852	110534	34208	22034	8972	24269	17308	1522
Csakovai	66837	108606	59453	20715	18238	44161	21235	54
Verseci	59336	116333	60068	16143	17921	41408	20746	343
Temesvár	32223	560	-	4549	1203	141	871	15
Versec	21095	18126	6898	1802	3254	1914	2070	2
Összesen (Temes)	*356174*	*549948*	*277444*	*98776*	*86527*	*186819*	*98202*	*2225*
N.becskereki	82524	119993	67588	19164	29183	63814	26710	22
T.becsei	59435	109343	72419	16098	20759	46023	19977	57
T.kanizsai	76804	102680	59641	21540	26610	78046	25077	34
N.szt.miklósi	78237	14237	82496	22903	24775	44907	36844	44
Új-Pécsi	53801	112769	59970	16796	22186	53642	22589	27
Kikindai sz.ker.	62209	104024	62029	12967	23024	73677	11023	59
Összesen (Torontál)	*413010*	*666453*	*407258*	*109468*	*146537*	*360109*	*142220*	*243*
Német-B.ezred	114515	238637	na.	24296	37568	123210	34098	52
Szerb-B.ezred	94762	176313	na.	22039	23937	118287	25878	10679
Román-B.ezred	98260	587808	na.	48176	7581	252261	52314	39831
Összesen (H.őr)	*307537*	*1002758*	*na.*	*94511*	*69086*	*493758*	*112290*	*50562*
Bánság össz.	***1335800***	***2742711***	***796880****	***391496***	***317460***	***1219586***	***421201***	***67104***
Magyarország	**11117623**	**21471379**	**na.**	**3569534**	**1631388**	**11919739**	**3071780**	**217827**
Erdély	2101727	5499936	na.	927371	188264	1840961	501751	191415
H.-Sz-ország**	979722	1927180	na.	336069	130440	840106	350767	27961
Magyar Bir.	15417347	32258534	na.	5279193	2158819	15076997	4443279	572951

* A Bánság-Határőrvidék adatai nélkül
** A Horvát-Határőrvidék adatai nélkül

12. táblázat. A Bánság állatállománya és -sűrűsége (1869)
Table 12. Animal stocks and density in the Bánság in 1869

Járás	*szarvas-marha 1000 főre*	*ló 1000 főre*	*juh 1000 főre*	*sertés 1000 főre*	*kecske 1000 főre*	*szarvas-marha 100 ha szántó/db*	*ló 100 ha szántó/db*	*juh 100 ha szántó/db*	*sertés 100 ha szántó/db*	*kecske 100 ha szántó/db*	*számosállat 100 ha szántó/db*	*számosállat 100 ha össz. terület/db*	*számosállat összesen (db)*
Lugosi	351	104	516	322	32	72,8	21,6	106,8	66,8	6,7	93,0	21,8	23530
Bégai	471	61	440	368	51	102,5	13,4	95,8	80,0	11,1	111,6	23,9	12056
Facsádi	491	30	518	367	117	182,9	11,1	193,1	136,9	43,6	191,3	18,6	20941
Bogsáni	323	55	966	258	58	70,6	12,0	211,1	56,4	12,7	89,9	18,9	27150
Oravicai	234	46	741	143	33	51,3	10,1	162,4	31,3	7,3	65,6	20,6	22899
Összesen (Krassó)	*342*	*59*	*690*	*264*	*54*	*79,1*	*13,6*	*159,4*	*61,0*	*12,5*	*95,0*	*20,3*	*106576*
Temesi	326	296	728	315	-	37,6	34,1	83,9	36,4	-	68,5	33,7	27867
Marosmelléki	264	334	591	307	-	23,9	30,2	53,5	27,8	0,3	51,1	34,4	38919
Lippai	362	147	398	284	25	64,4	26,2	70,9	50,6	4,4	54,9	26,3	29068
Csakovai	310	273	660	317	-	34,8	30,6	74,3	35,7	-	62,7	34,3	37292
Verseci	272	302	697	349	5	26,8	29,8	68,9	34,5	0,5	55,1	28,4	33136
Temesvár	141	37	4	27	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Versec	85	154	90	98	-	26,1	47,1	27,7	30,0	-	64,8	24,6	4472
Összesen (Temes)	*277*	*242*	*524*	*275*	*6*	*35,6*	*31,2*	*67,3*	*35,4*	*0,8*	*61,5*	*31,0*	*170750*
N.becskereki	232	354	773	232	-	28,3	43,1	94,4	39,5	-	69,5	39,1	46975
T.becsei	270	349	774	336	-	22,2	28,6	63,5	27,6	-	49,1	32,5	35572
T.kanizsai	273	338	1016	326	-	36,1	44,6	130,8	42,0	-	79,8	46,3	47606
N.szt.miklósi	293	317	574	574	-	27,7	30,0	54,4	44,6	-	56,3	40,7	46509
Új-Pécsi	312	412	997	420	-	28,0	37,0	89,4	37,6	-	63,6	33,8	38180
Kikindai sz.ker.	208	370	1184	177	-	20,9	37,1	118,7	17,7	-	57,4	34,2	25600
Összesen (Torontál)	*265*	*355*	*872*	*344*	*0,5*	*26,8*	*36,0*	*88,4*	*34,9*	*0,06*	*61,5*	*37,5*	*250442*
Német-B.ezred	212	328	1075	297	-	-	-	-	-	-	-	27,7	66065
Szerb-B.ezred	232	252	1248	273	112	-	-	-	-	-	-	28,1	49612
Román-B.ezred	490	77	2557	532	405	-	-	-	-	-	-	12,4	72784
Összesen (H.őr)	*307*	*225*	*1605*	*365*	*164*	-	-	-	-	-	-	*18,8*	*188461*
Bánság össz.	***293***	***237***	***913***	***315***	***50***	***37,2****	***31,1****	***91,1****	***38,7****	***2,0****	***66,2****	***26,1***	***716229***
Magyarország	**320**	**146**	**1072**	**276**	**19**	-	-	-	-	-	-	**25,5**	**5457408**
Erdély	440	89	875	238	91	-	-	-	-	-	-	20,1	1107865
H.-Sz-ország**	342	133	347	358	28	-	-	-	-	-	-	25,1	484293
Magyar Bir.	341	140	977	288	39	-	-	-	-	-	-	23,8	7689875

* A Bánság-Határőrvidék adatai nélkül
** A Horvát-Határőrvidék adatai nélkül

VI. 3. 2. Bányászat és kohászat

A XVIII. század utolsó évtizedében (1790) feltárták a Bánság legjelentősebb feketekőszén telepét, a Stájerlakanina melletti Disznós-völgyben. Az első széndarabokat Mathias Nikolaus Hammer erdei munkás találta. *Az első szénbánya megnyitására Stájerlakon 1792-ben került sor*, ekkor a szenet csak helyben értékesítették, főleg az olvasztókemencéknél. A termelés ezekben az években igen csekély volt, kb. 2.000-2.200 t/év. Csak 1827-ben sikerül a stájerlaki szén kokszosítása. Az igen primitív boksákban kokszosított szenet sikeresen alkalmazták a színesfémkohászatban, aminek következtében ugrásszerűen megnövekedett a szénbányák termelése is, 1830-ban elérte a 7.000 t/év, míg 1845-ben a termelés már 19.000 t/év volt. Ez szükségessé tette több ezer tonna szén szállítását Oravicára és Szászkabányára, az ottani vas- és színesfémüzemekbe. 1837-ben a stájerlakaninai szenet az „Felső-Ausztriai Vasúti Igazgatóság" kipróbáltatta és kitűnő minősítést adott ki, aminek következtében a legjobb minőségű szén egyike lett Európában. A kincstár a bányákat 1846-ban vette birtokba és 1854-ig 4.330.150 mázsa szenet adott el. Azonban veszteséggel dolgozott, így eladta a telepet az osztrák államvasút-társaságnak, mely azonnal hozzálátott új tárnák nyitásához és egyidejűleg fölépítette az aninai vashámorokat is. *A külszíni fejtést csak 1846-ban váltotta fel a mélyművelés,* ekkor nyitják meg az első aknát (Kollowrat-akna) Aninán, később a legmélyebb bánya 1107 méterig mélyült, ez volt a korabeli Európában a bányamélységi rekord.

1845-ben megtervezték a szükséges beruházásokat, és 1846-ban elkezdték a resicabányai üzemek átállítását a Domán és Szekul (Kemenceszék) bányáiban kitermelt szén használatára. A következő időszakban a teljes üzemet átépítették, korszerűsítették. Említésre méltó, hogy a korszerűsítési folyamat során helyben építettek 100 LE-s gőzgépeket, ezek voltak *az első gőzgépek, amelyeket a történelmi Magyarországon gyártottak.* Ebben az időszakban Zsigmondy Vilmos is Resicabányán tartózkodott, a resicabányai kőszénbányában üzemfejlesztési munkákat végzett, de részt vett a hadianyag- és fegyvergyártásban is. A magyar kormány a resicabányai és boksánbányai üzemek teljes kapacitását is a magyar hadsereg fegyverellátására állította át 1848-49-ben. A szabadságharc bukása után a gyárban helyreállították a károkat és *1851-ben a resicabányai üzemek hengerművében legyártották az első vasúti síneket az Oravica-Báziás vasútvonal részére (Kladiva O. 2008)*.

Ruszkabányán és környékén 1803-ban a Hoffmann-fivérek kötöttek szerződést a Ruszka-hegységben létesítendő vasmű tárgyában. A kincstár saját kezelésébe vette (1807) a *vasércbányát* és az ipari létesítményeket, de a rendelkezésre álló vasércből nem tudtak jó minőségű vasat előállítani. Ruszkabányán egy olvasztókemence dolgozott, és évente alig 1500 bécsi mázsa rúdvasat termeltek. Emellett az üzemre állandóan ráfizettek, annak ellenére,

hogy a napóleoni háborúk idején a vas ára nagyon felszökött. Ennek az lett a végső következménye, hogy 1817. évben a kincstár véglegesen beszünteti a ruszkabányai üzemet. A Hoffmann testvérek és Maderspach Károly új ruszkabányai „bányatársulat"-ot hoztak létre 1823-ban. 1825-re felépítették, és üzembe helyezték az első nagyolvasztót Ruszkicán, majd 1828-ban a másodikat is**.** A Boul-hegyi galenites telér gazdag ezüsttartalmú ólomérc-feldolgozása, olvasztása és értékesítése igen nagy jövedelmet biztosított az üzemeknek, amikor ez az ércbánya kezdet kimerülni, már megvoltak a vaskitermelés és vasgyártás anyagi feltételei. Ennek köszönhetően építették fel a *nagyolvasztót*, a vasmegmunkáló műhely és öntöde berendezését, valamint Ruszkabányán egy új hámort, *1833-ban* pedig megépítették az első közforgalmú vonóhidas szerkezetű, *öntöttvas hidat* (Lugoson a Csuka-patak fölött). Herkulesfürdőn a Cserna patakon (1837), valamint Karánsebesnél a Temes folyón (1842) hasonló híd épült, melynek tervezője Maderspach Károly *(Kladiva O. 2008)*.

Az új ruszkabányai „bányatársulat" 1839-ben megvásárolta a nándorhegyi vasművet és bányákat, amely négy hámorból állt a hozzátartozó olvasztókkal, tűzhelyekkel és vízművekkel. A bányatársulat új szerződést kötött 1832-ben 80 évre, melyben szó volt az esetleges kőszénbányászatról is, ha szénbánya feltárására és a szén kohászatban való felhasználására kerül sor, akkor az erdőkitermelést megfelelő módon korlátozni kell. A szabadságharc idején a ruszkabányai vasműnek fontos szerepe volt Bem seregének hadianyaggal való ellátásában. Emiatt tulajdonosait később meghurcolták, piaci jelenlétüket ellehetetlenítették, így 1857-ben el kellett adni. Az adásvételi szerződés értelmében a ruszkabányai vállalat osztrák-cseh kézbe került, amely 1878-ig eredményesen működött. Az 1910. év körül a termelés már erősen hanyatlóban volt, és a ruszkicai vasöntöde az 1914. év nyarán végleg beszüntette üzemelését.

A Bánság 1853-ban nyolc bányászati-kohászati mikrokörzetre osztható, ezek a következők: Újmoldova, Szászkabánya, Oravicabánya, Stájerlakanina, Boksánbánya, Resicabánya, Galadnabánya, Ruszkabánya, valamint további 51 községre terjedt ki, melyek szoros kapcsolatrendszert építettek ki egymással *(51. ábra)*. A tulajdonképpeni bányászati-ipari létesítmények közül az alábbiak emelkedtek ki:

- Oravicabányán és Csiklován: bányák, rézolvasztók és kovácsműhelyek;
- Dognácskán: réz-, ezüst-, cink-, ólombányák, valamint a színesfémolvasztók;
- Szászkabányán: réz- és vasércbányák,valamint öntödék;
- Újmoldován: rézbányák és rézolvasztók;
- Stájerlakaninán: szénbányák;
- Resicabányán: vaskohászati üzemek;
- Ferencfalván: kovácsműhelyek;
- Bogsánbányán: vasfeldolgozó és rézkovácsoló műhelyek;
- Vaskőn: vasércbányák;
- Galadnabányán: kovácsműhelyek;
- Ruszkabányán: vashámorok, valamint öntödék**.**

A bányászati mikrokörzetekben a bányafa- és fűtőanyagnyerés céljából folytatott erdőirtások lokálisan jelentős környezet-átalakítást eredményeztek. Részletes adatok csak 1865. évből állnak rendelkezésünkre, melyek a XIX. század közepének állapotait jól tükrözik. Krassó vármegye erdősültsége kiemelkedő volt (51,3% = 984696 kat. hold). Az erdők aránya 75% fölé emelkedett 23 db településen. E települések rendelkeztek a bánsági erdők több mint 25%-val (pl. Stájerlakanina, Szászkabánya, Német-Oravica, Új-Moldova, Istvánhegy, Nadrág, Német-Galadna stb.).

Meglepő módon e településeken voltak a legalacsonyabbak az egy kat. holdra jutó jövedelmek (0,5 frt/kat.hold) a Bánságban, mezőgazdasági szempontból. *Mai szemmel visszetekintve óriási értéket képviseltek.* A települések esetében az erdő javait is gyűjtötték, a tölgy- és bükkmakkot ill. az erdei legelőket az állatállomány hasznosította, a faszén szükséglet azonban egyre fontosabbá vált (még 1861-ben is három faszéntüzelésű kohót helyeztek üzembe). Jelentősebb szerepet a cserkéreg nyerése céljából kiirtott erdők és a bányafa, valamint a tűzifa értékesítés játszott még. A montánipar termelési volumenének egyik szegmensét mutatja, hogy *Temesvár 1840-es évekből ismert kereskedelmi forgalmában igen jelentős tétel volt a hamuzsír, a gubacs és a fakereskedelem.* A Bánság térstruktúrjában a XIX. század közepére a Krassó vármegyei *bánya- és iparvárosok* harmad-negyedrendű központokká fejlődtek (Boksánbánya 1804 fő, Dognácska 2015 fő, Resicabánya 1098 fő). Viszonylag fejlett városi alap- és speciális funkciókkal rendelkeztek, szoros gazdasági kapcsolatokat építettek ki egymással és Oravicabányával. Ennek piaci kapcsolatrendszerét 1828-ra vonatkozóan Bácskai V. is feltárta, emellett mindegyik helyettes bányatörvényszéki központ is volt. *A gazdasági kapcsolatok mellett térszerkezeti jelentőségüket fokozta a városi társadalmak sajátos, környezetüktől eltérő jellege.* Fényes Elek (1851) így jellemezte mindezt:

Oravica ugyanis székhelye volt: „…a bánsági főbányász kerületnek, igazgatóságnak és kerületi bányatörvényszéknek. Ezek alatt állnak a dognácskai, moldovai, szászkai, rézbányai (Biharban) bányahivatalok és helyettes törvényszékek, valamint a rusbergi törvényszék és vashámorok, a bogscháni és resicai olvasztóházak. Továbbá ide tartozik a galadnai vasbányászat s a resicai törvényszék…”

Az 1854. év folyamán a bécsi Udvar tárgyalásokat folytatott francia, angol, német és belga tőkebefektetőkkel. A *90 éves bérbeadás* része volt a vasút hálózat kiépítése és üzemeltetése az egész Monarchia területén, valamint fontos bányászati, kohászati és erdészeti létesítmények eladása a koncesszió tulajdonosainak. A tárgyalások eredményeképpen létrejött a StEG Rt. és innen egy új és fontos fejezet kezdődött a bánsági bányaipar történetében. E vázlatos áttekintés is jelzi, hogy *a bánsági bányaipar súlya, szerepe országos összehasonlításban is jelentős volt.* Különösen igaz ez Krassó-Szörény megyére,

amely számos esetben minősült egy-egy iparág gócpontjának, ahol *megteremtődött a komplex bányászati-kohászati vertikumok kialakításának lehetősége,* melyet az 1855-ben életbe lépett koncessziós szerződés realizált. A bánsági kohászati és bányászati létesítmények összevonása és koncesszióba adása az osztrák államvasút-társaságnak (StEG) óriási jelentőségű. A koncessziós szerződés összértéke meghaladta a 200 millió francia frankot (értékében egyenlő nagyságrendű a Szuezi-csatorna építési költségével), melyből a bánsági területeket (bányák, erdők és kohászati üzemek) 11.123.046 frankra értékelték. *A StEG-nek a Bánságban átadott területek 130.083 hektárt tettek ki, ebből 42.578 hektár mezőgazdasági terület és 87.505 hektár erdő volt.* A változásokat az adott időszak gazdasági követelményei is indokolták, azok eredményeképpen a „Resicabányai Üzemek" jelentős nemzetközi elismerésre és szerepre tettek szert.

Forrás: Kladiva O. alapján, saját szerkesztés

51. ábra. A Bánsági-hegyvidék bányászati-kohászati vertikuma a 19. század közepén
Figure 51. Mining and metallurgical industry in the mountains of the Bánság (1850)

VI. 3. 3. Feldolgozó ipar

Szalkay G. (1847) Ipari címtárában, a Bánságban egyre gyarapodó textil és élelmiszer manufaktúrákat is felsorolta. A XVIII. században alapított *temesvári gyárak* közül a XIX. század derekán már csak egy-kettő volt üzemben, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a város elveszítette ipari jellegét, mert a megszűnt gyárak helyén újak keletkeztek, melyek *Temesvárnak* a hazai városok között elfoglalt ipari súlyát továbbra is biztosították. *1856-ban a városban 25 nagy ipartelep volt,* melyek a gróf Mercy által alapított Gyárvároson kívül a többi városrészben is feküdtek. Ezek a gyárak a következők voltak:

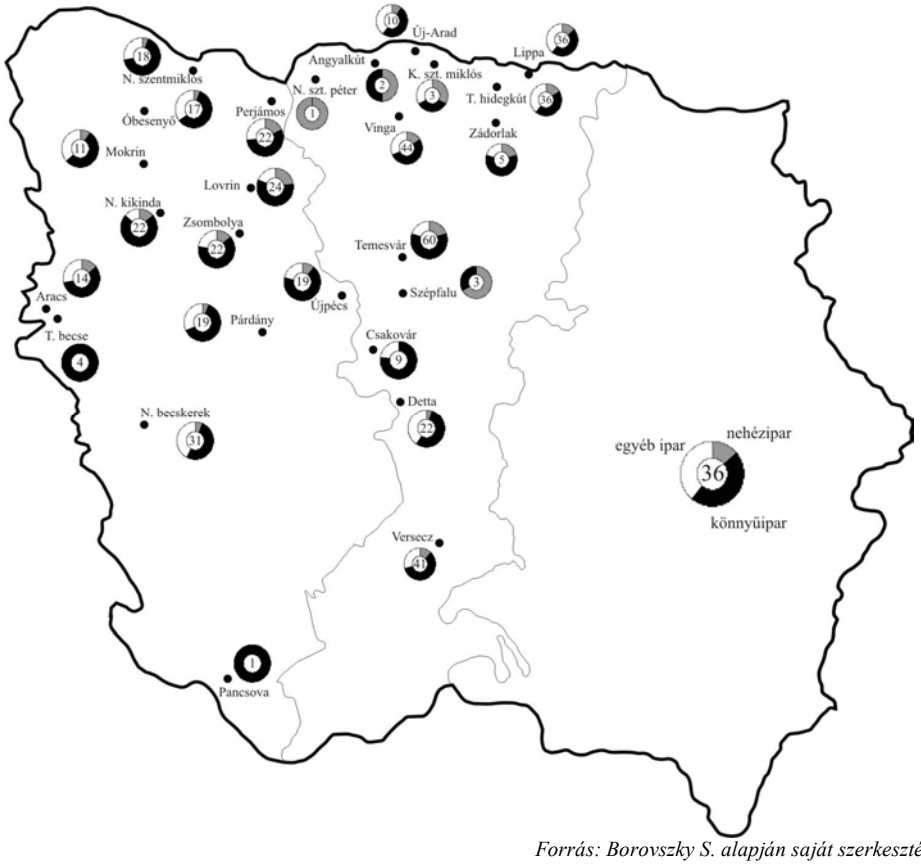
Három könyvnyomda (egy állami és két magán, az állami fióknyomdának 70 alkalmazottja volt), gyertyagyár, mely 50 munkást foglalkoztatott, szabadalmazott pasztel-ceruzagyár, állami dohánygyár, mely 1856-ban 297 munkásnak adott kenyeret. Spódiumgyár, három szeszégető, mely évenként mintegy 8000 akó szeszt égetett, két olajgyár. Évi termelésük 2000 métermázsa finomított és 1000 métermázsa tisztátalan olaj volt, likőrgyár, mely évenként 80.000 üveg és 100 akó rumot adott el, két ecetgyár 20.000 akó évi forgalommal, bőrgyár, szalmakalapgyár, állami sörgyár 220 akó évi forgalommal, két selyemgyár, mezőgazdasági gépgyár, mely fiókvállalata volt egy prágai gyárnak, lakatosárú gyár. Ez a vállalat vas- és sárgarézöntővel volt kapcsolatos és összesen 60 munkással dolgozott, tésztagyár, mely csupán három évig volt üzemben, gyertya-, szappan- és illatszergyár, téglagyár. 1854-ben a városban öt millió téglát égettek *(Jahresbericht der Handels- und Gewerbekammer in Temesvár. 1853-1855.*). Temesváron kívűl, csak Pancsova és Versec egy-egy üzeme volt jelentős, így a céhes ipar változatlanul meghatározó szerepet töltött be az ipari termékellátásban és szolgáltatásban.

A céhek szerepe a Bánság iparában

Mint említettem a pozsareváci béke után nem engedélyezték céhek alakulását a Bánságban. A helyzet akkor változott meg, amikor Temesvár szabad királyi városi címet kapott lett és ekkor maga a város szorgalmazta a céhprivilégiumokat. A pozsonyi kancellária 1783-ban már konkrét előterjesztéseket kívánt. Végeredményben azonban csak *1815-ben engedélyezték a legtöbb temesvári céh létrehozását*. Legkorábban valószínű, hogy a posztónyíróknak volt céhszervezetük. Megmaradt azonban a csizmadiák céhének az 1793. évet feltüntető pecsétje is. Temesvár város levéltárában 37 db céhlevelet őriznek, melyek közül huszonöt származik a fent jelzett esztendőből (1815). Valamennyi felsorolása felesleges, hiszen a néprajzosok és gazdaságtörténészek már jó ideje felhívták arra a tényre a figyelmet, hogy mivel az iparosok zöme az alapszakmákban (kovács, bognár, ruházati iparok) működött, csekélyebb számuk, ritkább előfordulásuk miatt fokozottabb figyelmet érdemelnének a speciálisabb szakmák művelői, mivel éppen

ezek jelenléte emelheti egy vizsgált település fontosságát a többi fölé. Ilyen ritkább foglalkozások közé tartozott az ékszerész, órás, könyvkötő, harangöntő, orgona- és hangszerkészítő stb. Temesvár e tekintetben is kiemelkedett, hiszen kerékgyártó, órás, sarkantyús, puskaműves, ónöntő és ráspolymetsző, harangöntő, ötvös és rézműves, üveges, esztergályos, kőfaragó, cserepes, fodrász, bádogos, orgona- és hangszerkészítő céh is működött a városban *(Borovszky S. 1911.)*. *Pancsova és Versec szabad királyi városok céhszervezetei is a XIX. század első felében alakulhattak meg.*

A bánsági vármegyékben szintén a XIX. század elején alakultak céhek és szabadalom leveleiket is ekkor kapták *(52. ábra)*. *Borovszky S. (1911, 1912)* adatai alapján megközelítő teljességgel feltérképezhetjük az adott időkeresztmetszetben az egyes mesterségek elterjedtségét. Érdemes arra is tekintettel lenni, hogy mennyire hozzáférhető az adott szakma, vagyis a települések hány százalékán fordul elő?

Forrás: Borovszky S. alapján saját szerkesztés

52. ábra. A céhes ipar területi súlypontjai a Bánságban, a településen működő céhek számával
Figure 52. Centres of guild industry in the Bánság with the number of working guilds

A nemzeti iparunknak számító *csizmadia mesterség* az egyik legelterjedtebb szakmának számított. Minden harmadik településen megtalálható volt a műhelyük, rendszerint egyszerre több is. A bánsági bőrfeldolgozó ipar hátterében hatalmas méretű állattenyésztés állt, különösen kiterjedt volt a szarvasmarha és lóállomány. Ez utóbbi feltehetően nem lebecsülendő mennyiségű munkát adott a térség szíjgyártóinak és szűcseinek. Mint ahogy az elsősorban állati zsiradékot, faggyút feldolgozó szappanos és gyertyamártó mesterség kiemelkedő jelenléte is ehhez köthető. A *kovácsok* késztermékei megkülönböztetett (pl.:kapa, lánc, szeg, patkó stb.) figyelmet, készítőinek rangot jelentettek. A szakma elterjedtségét tekintve Torontál és Temes megye országos viszonylatban is az élen állt. A másik legelterjedtebb mesterség az ország településeinek több mint egyharmadán meglévő *asztalos ipar* volt. A bognár mesterség elterjedtségét tekintve hasonlóan alakult. Úgy tűnik keresett iparos volt a Bánságban az üveges, megtalálható volt Franyovától Orsováig. Tomest község határában pedig 1843-ban épült üveghuta. A szabó mesterség két fő ága, a *magyar és a német szabók* egymástól jól elkülönültek. A megnevezésük nem annyira az etnikumukra utalt, hanem inkább arra, hogy az előbbiek elsősorban magyar stílusú ruhákat varrtak, az utóbbiak német módira, azaz a nyugat-európai divatot követve dolgoztak. Minden nagyobb városban elkülönülve tevékenykedtek e szakma mesterei. A céhek súlyát mutatja *(52. ábra)*, hogy a nagyobb városokban (pl. Nagybecskerek, Pancsova, Versec, Lugos stb.) 30-40 céh mesterei dolgoztak. A kisebb mezővárosokban is 15-25 között mozgott számuk (pl.: Franyován 1828-ban tizenöt, Lovrinban 1839-ben huszonhárom, Perjámoson 1845-ben huszonkettő, Nagyszentmiklóson 1821-ben tizenhat, Óbesenyőn 1840-ben tizenhét, Újpécsett 1840-ben tizenkilenc, Zsombolyán 1823-ban huszonegy, Párdányban 1837-ben tizenkilenc céhszervezet volt bejegyezve stb.).

Torontál és Temes megye a manufaktúrák és a céhek működésének színtere. A települések szintjén az egyes mesterségek művelői helyenként megdöbbentő sokaságban voltak. Az egy iparosra jutó alacsony lakosságszám aligha tette lehetővé, hogy mindegyik iparos kizárólag a mesterségéből éljen meg. Ezekben az esetekben is arról lehetett szó, hogy az iparűzést a mezőgazdasági munkával együtt folytatták, rendszerint az előbbit az utóbbinak alárendelve.

VI. 3. 4. A bank- és pénzügyi élet fejlődése a Bánságban (1845-1867)

A bank- és pénzügyi élet kialakulása, fejlődése a modern (tőkés) gazdaság és társadalom egyik legfontosabb „lázmérője". A társadalmi-gazdasági változásokra a leggyorsabban reagáló pénzügyi szolgáltatások feladata, hogy a gazdaság egyes ágazataiban ideiglenesen jelentkező felesleges erőforrások és pénzeszközök folyamatos átcsoportosítását biztosítsa. Ennek módját magasabb szintre emelje, mint a feudalizmus hosszú évszázadaiban uralkodó hitelezői-pénzváltói rendszer és ezáltal a gazdaság működését, fejlődését felgyorsítsa, hatékonyabbá, súrlódás mentesebbé tegye. A pénz és tőke ilyen jellegű allokációját, így a modern magyar pénzügyi szolgáltatások kialakulását a XIX.

század közepétől számíthatjuk. Mindez felgyorsult szelekciót indított el a magyar településhierarchiában is, hiszen a feudális városok gazdasági pozícióját meghatározó kereskedelmi tőke koncentrációja helyett, a városok többségében a pénztőke és a pénzügyi funkciók szélesedő skálája volt a meghatározó, különösen a Bánságban, ahol rövid idő alatt *a történelmi Magyarország legsűrűbb bank- és takarékpénztári hálózata alakult ki.* Ennek alapját az adta, hogy a gyáripar, a kereskedelem és a szolgáltatások, valamint az igen jó minőségű talajokon kialakult árutermelő mezőgazdaság együttesen váltak a fejlődés meghatározójává, mindezt a sokszínű társadalom egyre inkább elősegítette. Ez lett a regionális modernizáció fő tőkeforrása, a modern vállalkozási formák elterjesztője, az infrastrukturális fejlesztések révén az urbanizációs jelleg kiemelője.

A Bánság területén e modern szolgáltatás megjelenését az *1845. évben* alapított *temesvári első takarékpénztár* tevékenységétől számítjuk. A tőkeszegény hazai körülmények miatt a bankalapítás célszerű és lehetséges módjául csak a takarékpénztárak létesítését választhatták, amely viszonylag kis összegű megtakarításokat gyűjtött össze és forgatott meg. A kiegyezésig a magyarországi bankok és takarékpénztárak száma csak szerényen nőtt (1848-ig 36 db, 1860-ban 40 db, 1866-ban 66 bank és takarékpénztár működött az egész országban), 1867-től azonban bankalapítási láz tört ki, melynek eredményeként 1870-re a bankok száma 220-ra emelkedett, nagyrészeük (több, mint 85%-a) takarékpénztár volt. A takarékpénztárak kezdettől fogva univerzális kereskedelmi bankként működtek, betéteket gyűjtöttek, hiteleket nyújtottak (ingatlanra, váltókra, értékpapírokra). Támogatták szűkebb környékük ipari-kereskedelmi vállalkozásait, illetve részt vettek azok alapításában.

A magyarországi pénzintézetek *1866. évi* főkimutatásai alapján (Hiv. Stat. Közl. 1868.) megállapítható, hogy *a temesvári takarékpénztár az országban a negyedik legerősebb intézmény volt.* A betétek és azok tőkésített kamata 2816640 osztrák értékű forint /továbbiakban csak forintként tüntetem fel/ (ettől csak a pesti 13523379 forint, a budai 7432821 forint és a pozsonyi takarékpénztár vagyona – 4579706 forint – volt magasabb), míg az egy részvény után fizetett osztalék 41% volt (Pesten 100%, Eperjesen 80%, Kassán 60%, Nagyváradon 50%), ami országosan az ötödik legjobb hozam. A folyósított kölcsön összegét (1827901 forint) tekintve is kiemelkedett a temesvári takarékpénztár, amelynek 80%-át (1478621 forint) ingatlanokra adták, a többit váltókra, míg értékpapírra nem nyújtott hiteleket. Mind a betétek és azok tőkésített kamatait tekintve (Arad: 1088017 forint; Szeged: 968704 forint), mind a folyósított kölcsönök összegét (Arad: 690110 forint; Szeged: 1042734 forint) tanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a temesvári takarékpénztár értékeinek alig több mint felét érték el a Bánság északi peremén elhelyezkedő szabad királyi városok, mindazok ellenére, hogy alap- és

tartaléktőkéjük (Szeged:105 ezerr forint; Arad: 120 ezer forint) magasabb volt, mint Temesvárott (63 ezer forint).

Az újvidéki takarékpénztár (alap- és tartaléktőke 80 ezer forint, a betétek és azok tőkésített kamatai 384667 forint, a folyósított kölcsön 421531 forint) sem tőkeereje, sem a folyósított hitelek alapján nem sok hatást gyakorolt a Bánság területének pénzviszonyaira, az egy részvény után fizetett osztalék is mindössze 12% volt. Az *1865-ben alapított oravicabányai takarékpénztár* (alap és tartaléktőke 40 ezer forint, betétek 14039 forint, a nyújtott hitelek 36847 forint) pedig csak lokális jelentőségű (krassói bányavárosok) maradt és egy részvény után mindössze 1% osztalékot fizetett. A takarékbetétesek tőkeerejét tekintve megállapíthatjuk, hogy az 50 Ft feletti betétesek voltak többségben (Szegeden 2600 fő, Temesvárott 1776 fő, Aradon 1441 fő, Oravicabányán 48 fő), a kisbefektetőkkel szemben (Szegeden 1266 fő, Temesvárott 1445 fő, Aradon 1384 fő, Oravicabányán 28 fő).

Összeségében megállapíthatjuk, hogy *a bánsági gazdaság bank és pénzügyi szektora is felkészült a politikai változásokkal kibontakozó tőkés fejlődésre.* A takarékpénztárak vagyona és tőkeereje, a folyósított kölcsönök nagysága a pénzintézetek kapcsolatai és ügyfelei egyaránt lehetővé tették és megalapozták a kiegyezés után robbanásszerűen meginduló gazdasági fejlődést.

VI. 3. 5. A közlekedéshálózat fejlődése és jellemzői

Az utak minősége és a természetföldrajzi viszonyok által meghatározott vonalvezetése lényegesen befolyásolta a Bánság központjainak létrejöttét, fejlődését és vonzáskörzeteik alakulását. A belső forgalom mellett az átmenő forgalom (pl. Maros folyó völgye, Duna folyó völgye stb.) is igen jelentős szerepet játszott. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, amit Berkeszi István írt Temesvár szabad királyi város 1900-ban megjelent monográfiájában:
„Az alföldi országutak abban különböztek a mezőtől, hogy az országút két oldalán árok volt, melynek kiásott földjét, vagyis jobban mondva sarát középre hányták, és ezzel készen volt az országút"

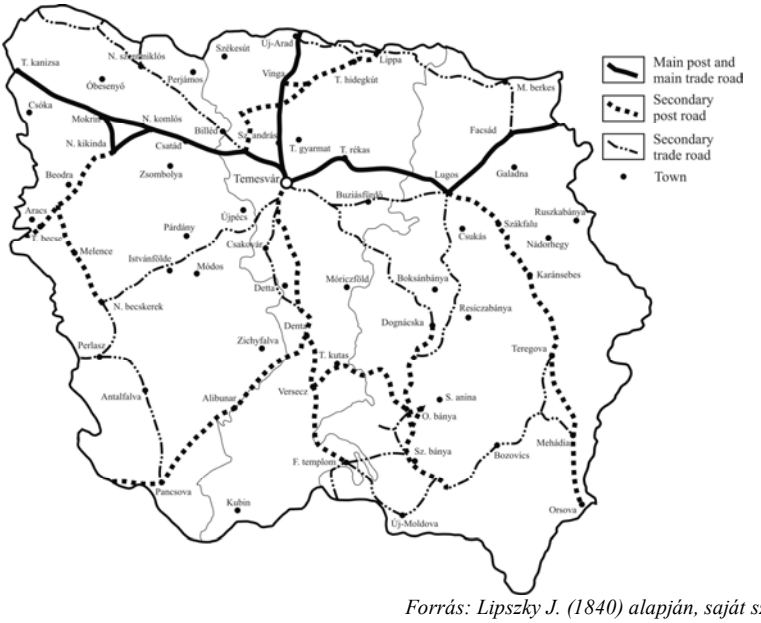
Még ezeken az utakon is sokat gyorsult a közlekedés a XVIII. századhoz képest. Közismert, hogy Petőfi Sándor 1847 májusában 40 óra alatt tette meg az utat Pest és Debrecen között gyorskocsin. A vasút elötti korszakban ez jelentős eredmény volt a korábbi három-négy napos postakocsikázáshoz képest. A döntő változást a vasút vonalak megépítése hozza, mert a kőben szegény Alföldön a vasútépítés nem volt drágább a közútépítésnél.

A. Közúthálózat

A közúthálózat részletes elemzését lehetővé teszi, hogy a térképészet fejlődésével párhuzamosan a XVIII. század végére és a XIX. század elejére

bőségesen állnak rendelkezésre azok a térképek, melyek az utak minősége alapján differenciálják a történelmi Magyarország úthálózatát. *Magyarországon a reformkor végén mintegy 4000 km kiépített út hordozta hátán a parasztszekereket és postakocsikat.* Az úthálózat fejlesztését több korabeli országgyűlés és reformkori gondolkodó is sürgette.

Az 1825/27. évi országgyűlés *12 közút kiépítését* határozta el, közöttük a hetes számú volt a Pest-Temesvár-Szeben útvonal. Széchenyi István 1848. évben kiadott nevezetes „Javaslat"-ában, a hazai közlekedéshálózat fejlesztési tervében, az országosan kiépítendő utak közé sorolta a bánsági utak közül az Erdély határáig vezető Szeged-Arad-Tótvárad, az Arad-Fehértemplom és az Arad-Orsova utakat.

Forrás: Lipszky J. (1840) alapján, saját szerkesztés

53. ábra. A Bánság kereskedelmi és postaúthálózata az 1840-es években
Figure 53. Trade and post road network of the Bánság in the 1840s

E fejezetben Lipszky János 1806-ban kiadott, és 1849-ig több kiadást megért térképére támaszkodom *(53. ábra)*, mely a közutak négy fajtáját különböztette meg (kövezett út – elsőrendű, postaút – másodrendű, kereskedelmi út – harmadrendű, közönséges út – negyedrendű). Felhasználtam Tenczer Károly útkimutatását 1848-ból, mely a posta és kereskedelmi utak első „törzskönyve". A korabeli szerző a főpostautak, másodlagos postautak és kereskedelmi utak kilenc pontba összegyűjtött jellemzését adta meg.

Temesvárra jó utak vezettek, sík vidéken Lippa, Arad, Szeged, Hatzfeld, Újpécs felől, a dél és kelet felé tartó verseci és lugosi utakról nem is szólva.

Tenczer Károly útkimutatásában a Buda-Temesvár-Szebeni főposta és kereskedelmi út Torontál vármegyei szakaszát így jellemezte: „…Ezen út hossza kivéve nehány töltéseket a maga természetes állapotában vagyon, alapja többnyire fekete föld, néhol agyagos homok, mellyen esős időben a járás-kelés csak nem feneketlen…" Temes megyei szakaszát is jellemezte: „…Ezen út Torontál Vmegye szélétül meg van kavicsolva Temesvárig és innen egész a vármegye széléig rendszeresen kő alappal elkészítve és megkavicsolva alapja többnyire fekete föld…" A korabeli útviszonyokat oldalakon keresztül hosonló jelzők sorával illették a korabeli szerzők, melyek idézésétől eltekintünk, sokkal fontosabb közlekedési-kereskedelmi szerepük. Tenczer Károly meg is jegyzi, hogy: „… Ezen út jó karban tartásával a posta járás vagyon megkönyülve, de kereskedelmi tekintetben különös figyelmet nem érdemel, minthogy nélkülözhetővé tétetik a' Bega csatorna által…". A Buda-Temesvár-Szebeni főposta út kereskedelmi szerepét csökkentette a Temesvár-Nagyszentmiklós-Kiszombor-Szeged kereskedelmi út, mely amellett, hogy rövidebb („…nyáron jó utban 1 ½, roszban 3 nap kivántatik…"), vámot sehol sem szedtek. Tenczer K. szerint: „…Akadálya ezen út elkészítésének az anyagok hiánya mellyek azonban Arad Vmegyéből a Maroson nem nagy költséggel leszállíthatók volnának. Kereskedési tekintetben igen nevezetes, mivel ezen nagy a közlekedés Erdélyel, Pestel és a felső megyékkel…".

Az Arad-Temesvári postaútról ezt írta: „…Szállítatik ezen Temesvárra az Aradi finom liszt, dohány, borok és gabona…" Az utak mellett vásártartó helyek is voltak, a lippai úton Temesgyarmata, az aradi úton Szentandrás és Vinga, a verseci úton Detta és Csakovár, a lugosi úton Temesrékas.

Torontál megye területén az úthálózat a Tisza vonalához igazodott. A Tiszától keletre, Szegedtől Perlászig vezető jó kereskedelmi útvonal mellett jelentős piachelyek voltak találhatók, mint *Mokrin,* Nagykikinda, Nagybecskerek (ezek mind kapcsolatban voltak Temesvárral is), de innen az utak már mind a Tiszához vezettek. Mokrinról Csókára (és a túlsó parti Zentára), *Nagykikindáról* Beodrán át Törökbecsére és a mellette lévő Franyovára és ide futott be az említett nagybecskereki út is. Nagykikinda, Törökbecse és *Nagybecskerek* felé Temesvár hatása alig érvényesült. Az 1750-ben készített hajózható Béga-csatorna ugyan összekötötte Temesvárt Nagybecskerekkel, de ennek a csatornának hatása ekkor már alig volt. A Tiszától távol levő Nagybecskerek csak elég gyenge úton tudott érintkezni *Törökbecsével* (észak felé), és a Temes völgyében – jobb úton – *Pancsova* felé, ahonnan szárazföldi közlekedési lehetőség nem volt a Temes és a Duna összefolyásánál lévő nagy kiterjedésű mocsaras terület miatt Belgrád irányába. Torontál és Bács-Bodrog megye között a legjobb összeköttetés Törökbecsénél volt. A nagybecskereki postaút itt ment át a Tiszán Óbecsére, és vezetett innen *Újvidékre. Csókának* szerény összeköttetése volt Mokrinon keresztül Nagykikindával. Ugyanez a helyzet az újvidék-szegedi úttól félreeső Tisza

menti *Törökkanizsával* is, jóllehet itt vezetett át a Tiszán a fentebb említett postaút Hatzfelden keresztül Temesvár felé.

Versec közlekedésföldrajzi helyzetét keletről, a hegyvidék felől a Karas és a Néra folyók völgye határozta meg. A Karas völgyében vezetett elsőrendű út *Oraviczától* Kakováig, és onnan másodrendű Versecre, két ágon is a Versec-hegyet megkerülve. De vezetett út Oravicáról dél felé is, a Néra völgyében fekvő *Szászkabányára*, amelyet kelet felé harmadrendű út kötött össze a határőrvidéken lévő Mehádiával és itt csatlakozott a lugos-karánsebes-orsovai úthoz. A Karas- és a Néra-völgyi településeket kapcsolta magához Versec annak a (harmadrendű) kereskedelmi útvonalnak a révén is, amely *Fehértemplom* felé vezetett, majd elágazott többek között Pancsovára is. Vezetett közvetlen másodrendű út Versecről is Pancsovára, az Alibunári-mocsarak alatt, de település ezen útvonal mellett alig volt. Ez az útvonal – mint az ide vezető fehértemplomi is – elsősorban a külkereskedelmet szolgálhatta.

A belső forgalom szempontjából viszont az az útvonal volt a jelentősebb, amely *Versecet Temesvárral* kötötte össze. Ez az útvonal az Alibunári-mocsarakat kelet felől megkerülve vezetett észak felé *Csakován* keresztül Temesvárra. Tenczer Károly így jellemezte: „…A kérdéses út Szághig műértőleg el van készítve, innét Schebelig csinálatlan. Schebeltől Versecig ismét kész, innét a vármegye széléig pedig többnyire fekete kemény földbül készült töltésen nyúlik el. A szóban levő utat Temes, Berzava, és Moravicza folyók átmetszik; az említett folyókon több hidak léteznek, melyekrül bővebb leirások hiányoznak… Az út tökéletes elkészítését és jó karban tartását az útiszerek hiánya neheziti…"

Lugosnak kitűnő útviszonyai voltak. A Temes folyó mellett Temesvárról vezetett ide jó út, és ment tovább dél felé, Karánsebesen, majd *Orsován* át Turnu Severinbe. Mindezt megerősíti Tenczer Károly leírása is: „...Ezen út Román, Szerb és Magyar Országokat kereskedelmi tekintetben összekötvén nagy figyelmet érdemel…" Lugosról indult Németbogsán felé harmadrendű út (ebbe csatlakoztak a *Resica* és Dognácska felől jövő utak), és vezetett tovább Fehértemplomba, innen külön út Versecre. A lugosi út *Karánsebesnél* elágazott a Bisztra völgyében az erdélyi Hátszeg felé, de vezetett Lugosról jó út *Lippa* felé is. A Temes völgyének a településsei a jó útvonal és a Temesbe ömlő patakok mentén kapcsolódhattak Karánsebeshez vagy Lugoshoz (vagy mind a kettőhöz), dél felé egészen *Teregováig*.

Harmadrendű út vezetett Aradról Dévára a Maros bal partján is, erre kapcsolódtak rá *Lippa* és *Birkis* központok is (ez az út Kápolnásnál tért át a Maros jobb partjára, csatlakozva az aradi úthoz). Kápolnás, Birkis alközpontok és bizonyos mértékben *Lippa* is a Marosba folyó kis patakok melletti településeket vonzották. Az út jelntőségére Tenczer Károly világít rá: „…Az erdélyi fuvarosok nagy számmal járnak ezen uton felső Magyarhonba..." A Maros mellől csupán Birkisről vezetett harmadrendű út a Bega mellett *Facsetre*.

Facset közlekedési helyzetét erősen befolyásolta a Temes mentén fekvő *Lugos,* ahová még Facseten keresztül a Maros menti alközpontok (Birkis, Kápolnás és Lippa piacközpont) körzeteiből is vonzódtak települések, a távolság és a hegyi utak ellenére is.

B. Vízi közlekedés

A vízi utakon a személy és teherszállításban jelentős változást eredményezett az *1829-ben alapított Dunagőzhajózási Társaság*, melynek hajói a Pest-Pozsony távolságot 19 óra alatt tették meg, óriási változás ez ahhoz képest, hogy Pestről lovakkal 18-20 nap alatt lehetett lovakkal a bőgős hajókat Bécsig vontatni. *A gőzhajózás* tekintetében a Bánság szerepe és jelentősége közismert, a Maros Aradig (118 km), a Bega Temesvárig (115 km), a Tisza teljes torontáli szakaszán (177 km), a Temes Pancsováig (3 km) a torkolattól gőzhajókkal hajózható volt, míg a Temes folyó Botosig (88 km) evezős hajókkal volt járható. A történelmi Magyarország gőzhajó járatainak hosszából (3502 km) a Bánság 413 km-rel részesedett.

Az 1804. évi hajózási forgalomról rendelkezésre álló adatok szerint Szegedre Erdélyből 305, Aradról 203 hajó érkezett, összesen 28800 tonna rakománnyal. A város sóforgalmából – amely a XIX. század első felének egyes éveiben meghaladta az egymillió bécsi mázsát – a Tisza átlag 500 ezer, a Maros 300 ezer mázsával (28 ill. 17 ezer tonna) részesedett. A són kívül fát, sok dohányt, gyapjút, 50 ezer akó bort és több millió mázsa gabonát szállítottak.

A *temesvári kereskedelem arányai*ról az 1840-es évekből vannak adataink, melynek összértéke meghaladta a 22 millió Ft-ot, ennek közel 1/3-át a gabona (3 millió mérő = 6 millió Ft), több mint 20%-át az állati termékek (pl. gyapjú = 300000 Ft, bőrkereskedelem = 800000 Ft, állatkereskedés = 2 millió Ft stb.) jelentették. Nem volt elhanyagolható a bor (300 ezer akó = 690 ezer Ft), a pálinka (50 ezer akó = 350 ezer Ft) és a gyarmatáruk és fűszerek kereskedelme (1 millió Ft), de megjelent a hamuzsír (3000 q = 27000 Ft), a gubacs (1200 q = 72000 Ft), a fakereskedelem (200000 Ft) és a selyem (60 q = 60000 Ft) is. Temesvár kereskedői közvetítették Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegye mezőgazdasági termékeinek 70%-át.

Az első vasútvonalak megnyitása Szolnokig (1847), Szegedig (1854), Temesvárig (1857) változást eredményezett a víziszállításban. A Tiszán, a Maroson és a Begán szállított áruk e városok raktáraiból ezután nagyobb részt vasúton folytatták útjukat az ország belső területei felé.

A Duna és a Tisza menti ármentesi munkálatok mögött kezdettől ott húzódott a hajózási lehetőségek jobbításának igénye. A reformkor végéig mintegy 20 millió m^3 föld megmozgatásával épültek töltések, elsősorban megyei közmunkák révén. A hosszas felmérő és előkészítő munkák után 1846-ban megindult Tisza-völgyi komplex folyószabályozás és ármentesítés ellenére a vízi közlekedés teret veszített a vasúttal szemben.

VI. 4. A településhálózat fejlődése

Az osztrák-török háborút (1788-90) lezáró békekötés után az elmenekült délvidéki lakosság lassanként visszatért romokban heverő falvaikba. Mindent újra és elölről kezdtek, sőt az üres telkekre *I. Ferenc idején ausztriai, tiroli, bádeni, würtenbergi, krajnai németeket és csehországi alattvalókat telepítettek be.* Új falvak már alig keletkeztek *(21. ábra)*, a telepeseket a többi német bevándorlók falvaiba osztották, azonban a csehek (főként erdőmunkások, szénbányászok stb.) a Krassói-hegyvidéken telepedtek le (pl. Ravenska, Stájerlak, Anina, Resica, Szt-Helena, Eibenthal, Weitzenried, Sumicze stb.), illetve spontán migrációval Fehértemplom környékére is áttelepültek (pl. Krusicza, Ceško Selo stb.).

A napóleoni háborúk alatt a német telepesek egy része a gyakori árvizek és a rossztermésű évek miatt elhagyta telepeit és a kedvezőbb természeti adottságú térszínekre költözött, melynek eredményeként a megüresedett telkeket más betelepülőkkel igyekeztek benépesíteni. Különösen a Rajna vidékéről érkeztek németek és franciák, oly tömegesen, hogy 1829-ben a királyi kamara intézkedésére csak a 300 ezüst forintnyi vagyont magukkal hozókat engedték át a határokon és mindössze három év adómentesség járt. Mindezek ellenére Torontál vármegyében 6 új település *(21. ábra)* jött létre (pl. 1824. Szécsánfalva, 1826. Újvár, 1828. Ernőháza stb.) Erre az időszakra esik a felvidéki szlovákok és ruszinok betelepülésének kezdete is. A *szlovákok* 1778 után kezdtek beszivárogni a Bánság területére, tömegesebb megjelenésük azonban a XIX. század első évtizedeire tehető (pl. Lajosfalva, Antalfalva, Tót-Aradácz, Erzsébetlak, Sándorháza stb.).

A *ruszinok* első csoportja V. Ferdinánd uralkodása idején érkezett, főként a Temes folyó völgyébe (Lugos és Karánsebes közötti falvak), valamint a bányavárosokba, tömegesebb betelepülésük azonban csak a XIX. század második felében következett be.

A Bánság társadalmi-gazdasági fejlődése, különösen az intenzív mezőgazdasági kultúrák (pl. selyemhernyó tenyésztés, rizstermelés, szőlőművelés, dohánytermesztés stb.) elterjedése lehetővé tette, hogy az eddig még be nem népesített *kincstári pusztákra is telepesek érkezhessenek.* Különösen a kincstári dohány ültető telepek (1840-től) mozdították elő jelentékenyen az új telepítéseket. A dohány ültetvényesek vagy kertészek nem voltak úrbéri jobbágyok, hanem csak bérlők. Minden ültetvényes évenként 2-3 ezüst forint haszonbért fizetett egy holdért és a bérelt földből négy holdat dohánnyal kellett beültetnie. A Bánság területén is *dohánykertész telepek* jöttek létre (pl. Kübekháza, Ószentiván, Ferencszállás, Ürményháza, Aurélháza, Szentpéter, Nagymajdán stb.), amelyek később önálló falvakká fejlődtek.

A pozsareváci békekötéstől a kiegyezésig eltelt 150 év alatt a népességszám mintegy negyvenszeresére (1720: kb. 30000 fő, 1870: 1335989 fő) *növekedett.*

A nagy telepítési akciók a XIX. század elejére lezárultak *(4. térkép)*, a kincstári és magánföldesúri birtokok benépesítése azonban az I. világháború kirobbanásáig – ha lassuló ütemben is – folytatódott /pl. ruszinok betelepítése a Temes folyó völgyébe, magyar telepes falvak (pl. Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva stb.) a Bega mentén stb./. *Meghatározóvá azonban a belső spontán migrációs folyamatok váltak.* A Bánság etnikai térszerkezetének változásait, az etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontakt zónáik fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népesedési folyamatokat (pl. kivándorlás, egyke mozgalom, természetes szaporodás, fogyás stb.) is e belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították.

VI. 4. 1. A Bánság településhierarchiáját befolyásoló tényezők

A 19. század elején az átformálódás kezdeténél tartó bánsági városhálózat esetében sok – csekély népességű, városi funkciókkal, városi társadalommal, városi polgársággal alig rendelkező – település örökölt vagy kapott városi intézményrendszert, melynek szerves következménye, hogy több községi jogállású település (pl. Csanád, Gattaja, Nagymargitta stb.) is városi funkciókat birtokolt. Kutatásaim során megvizsgáltam a központok fejlődését befolyásoló tényezőket (pl. közlekedésföldrajzi helyzet, népességszám, foglakozási szerkezet, kereskedelmi és igazgatási funkciók, szolgáltatások fejlettsége és sokfélesége stb.), melyeknek mennyiségi és minőségi értékelése alapján az alábbi eredményeket kaptam.

A Bánság városhálózatának XIX. század közepére elvégzett vizsgálatában a népességszám és az igazgatási-kulturális intézmények mellett kiemelkedő szerepe volt a kereskedelmi szerepkörnek, mely ekkor az egyik fő városfejlesztő erő, hiszen a kézműipar már nem, a gyáripar pedig még nem tölthette be a dinamikus – húzó – ágazat szerepet. A kereskedelmi szerepkör XVIII. századi fontossága a vizsgált időszakban is fenn állt, mindazok ellenére, hogy az adás-vétel célja és tárgya csak kisebb mértékben volt a közvetlen termelő és a közvetlen fogyasztó árucseréje. Az önellátására törekvő gazdaságok feleslegének begyűjtését a külső piacok kielégítésére – szinte teljes egészében – a nagykereskedők végezték, miként a külföldi iparcikkek behozatalát is *(Bácskai V.-Nagy L. 1984)*. E termékek zöme az országos vásárokon cserélt gazdát, különösen a forgalmi központokban. *A bánsági városok jelentőségét az emelte, hogy szűkebb-tágabb hinterlandjukra a nagy tételben keresett mezőgazdasági tömegtermékek bősége volt jellemző.* A sűrű közút- és víziút hálózat kedvezően befolyásolta az anyagi javak áramlását. A piacközpontok szorosan kapcsolódtak a kereskedelem termékáramlási útvonalaihoz, lehetővé téve a tagolt településhierarchia és térstruktúra, valamint vonzáskörzetek kialakulását. Valahányszor többféle szempont alapján közelítjük meg az összesített városhierarchia kérdését, felmerül annak igénye, hogy a vizsgált

tényezőket (pl. közlekedésföldrajzi helyzet, közigazgatási-, oktatási-, egészségügyi- stb. funkciók) összevonva és rendszerezve, *olyan számszerű jellemzőhöz jussunk, amely egyértelműen alkalmas a városok hierarchikus sorrendjének megállapítására.* A városi alapfunkciók mennyisége mellett a speciális funkciók és az azt ellátó intézmények hierarchikus fokozatait is figyelembe vevő *ún. „leltározó módszer" (Beluszky P. 1966., 1992., Bácskai V. – Nagy L. 1984.)* túlzottan nagy szerephez juttatja a közigazgatáshoz kötődő intézményeket és központokat, ezért törekedtem arra, hogy minél szélesebb körben érvényesülő és szerteágazó funkcionális tagoltságot is kifejező településhierarchiai vázlat alapján alkossak értékítéleteket és vonjak le következtetéseket, felhasználva a korabeli országleírásokat és statisztikákat is.

Az elfogadott elv szerint a XVIII-XIX. században az Alföldön az árutermelő mezőgazdaság városképző- és fejlesztő hatása volt a legjelentősebb *(Beluszky P. 1992, Tóth J. 1988, Gyimesi S. 1975 stb.)*, de a Bánságban a gyáripar, kereskedelem és a szolgáltatások együttesen is jelentős differenciálódást mutattak.

A XIX. század elejére megrajzolható bánsági térszerkezet központjainak településhierarchiai helyét és differenciálódását nagymértékben meghatározták az útviszonyok, a földrajzi adottságok és a szűkebb-tágabb hinterlandjukban folyó termelés és árucsere differenciálódása. *A bánsági települések fejlődésében a gazdasági kapcsolatok elsődlegesek, de a települések történeti hagyományai vagy jogi helyzetük alakulása is számottevő befolyásoló tényező.* A történelmi Magyarország egyik belső migrációs célpontját jelentő Bánság területén a népességszám alapján történő hierarchizálás ekkor még nem eredményezett jelentős differenciálódást, hiszen a városi lét lehetőségét, azaz a központi funkció teljesítésének lehetőségét jelentő *tízezer fős népességkoncentrációt mindössze öt település (Versec 15788 fő, Nagyszentmiklós 14222 fő, Nagybecskerek 12623 fő, Nagykikinda 12344 fő, Temesvár 11942 fő) lakossága lépte át 1828-ban (14. táblázat)*. A bánsági szabad királyi városokban és oppidumokban élők száma (178685 fő) az összlakosságnak mindössze 22,1%-át érte el *(13. táblázat)*. *A népességszám és a térszerkezeti-hierarchiai besorolás között nincs szoros korreláció,* azaz viszonylag alacsony népességszámú központok is betölthetettek térszerkezetileg kedvező helyet (pl. Csakova, Lippa, Facset stb.). A társadalmi-gazdasági-települési tényezők mennyiségi és minőségi értékeléséhez a *közlekedésföldrajzi helyzetet*, melynek részletes elemzését az előző oldalakon mutattam be, valamint *a kereskedelmi szerepkört* és *az igazgatási-szolgáltatási szempontokat* vettem figyelembe *(54. ábra)*. Valamennyi központi funkcióval rendelkező alföldi települést megvizsgáltam *(Kókai S. 1999)* és a bánsági településeket is e tágabb kitekintést és összehasonlítási lehetőséget nyújtó régióban (Alföld) helyeztem el.

*13. táblázat. A Bánság településeinek megoszlása jogállás és népességszám alapján (1828)**
Table 13. Hierarchy of the settlements in the Bánság (1828)

Megye	Települések száma	Össz. népesség száma	Sz.kir. város			Oppidum			Falu			Puszta			Egyéb	
			db	*nép. (fő)*	*%*	*db*	*nép. (fő)*	*%*	*db*	*nép. (fő)*	*%*	*db*	*nép. (fő)*	*%*	*fő*	*%*
Krassó	241	217093	-	-	-	15	24442	11,3	222	186524	85,9	4	277	0,1	5850	2,7
Temes	199	294344	1	11942	4,0	12	49437	16,8	174	229605	78,0	12	1760	0,6	1600	0,6
Torontál	217	296186	-	-	-	20	92864	31,3	116	187699	63,4	81	12223	4,1	3440	1,2
Összesen	***657***	***807623***	***1***	***11942***	***1,5***	***47***	***166743***	***20,6***	***512***	***603828***	***74,8***	***97***	***14260***	***1,8***	***10890***	***1,3***
Magyarország	**14757**	**8905231**	**51**	**602305**	**6,7**	**692**	**1953064**	**21,9**	**9138**	**5964067**	**67,0**	**4876**	**217391**	**2,5**	**168400**	**1,9**

** A Határőrvidék adatai nélkül*
Forrás: Bácskai V. – Nagy L. (1984)

14. táblázat. A Bánság központi funkcióval rendelkező településeinek piacközponti funkciói (1828)
Table 14. Market centre functions of the Bánság settlements with central functions in 1828

Település	Népesség 1828	Népesség 1851	Tiszta vk. nép	Megoszt. vk. nép	**Vk. nép** *össz.*	**Vonzott tel. száma** *piackp.*	*alközpont*	*falvak*	Mesterek száma	Spec. mest. sz.	Keresk. száma	Országos sorrend
Temesvár	11942	19081	59420	144317	204237	9	7	11	1456	39	198	4
Versec	15788	12868	31272	83521	114793	9	8	46	629	11	101	31
Lippa	6937	6270	17659	27944	45603	5	5	10	321	1	30	48
N.sz.miklós	14222	9942	17439	34192	51631	3	-	6	276	1	30	52
Lugos	5531	5744	12307	115789	128096	6	13	65	239	2	48	53
N.becskerek	12623	15562	993	67363	68356	6	5	1	514	3	113	65
Csakova	3424	3900	19733	48969	68702	9	4	25	201	1	51	67
Törökbecs	3920	4474	39070	12292	51362	7	8	20	142	1	91	69
Zsombolya	4786	4964	5767	16302	22069	4	-	8	150	1	16	95
Oravica	3693	3693	2529	64260	66789	5	7	22	111	1	10	111
Resica	1098	2112	809	33347	34156	5	3	4	12	1	1	125
Új-Pécs	1259	1068	2237	10108	12345	3	1	10	58	2	13	127
Bogsánbánya	1793	1804	-	67649	67649	2	2	49	-	-	-	-
Facset	1108	1001	-	50839	50839	3	-	86	-	-	-	-
Dognácska	2015	2015	-	34690	34690	-	1	17	-	-	-	-
M.berkes	1393	1383	-	29547	29547	2	-	47	-	-	-	-
Kápolnás	1387	1400	-	27092	27092	2	-	48	-	-	-	-
Moldova	2489	2489	-	27080	27080	-	1	21	-	-	-	-
Franyova	5361	6082	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Szászkabánya	2026	2027	-	28644	28644	1	-	22	-	-	-	-
N.kikinda	12344	15002	-	7317	7317	1	1	2	-	-	-	-
M.föld	1366	1200	-	13800	13800	-	1	11	-	-	-	-
Vasziova	836	-	-	7337	7337	-	-	8	-	-	-	-
Csóka	2582	1310	-	5832	5832	-	-	6	-	-	-	-
Beodra	2171	3788	-	4986	4986	-	-	2	-	-	-	-
Párdány	4732	3235	-	4162	4162	-	-	2	-	-	-	-
T.kutas	1187	1200	-	2264	2264	-	-	2	-	-	-	-
B.komlós	4987	4450	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

* = alközpont

Forrás: Bácskai V. – Nagy L. (1984)

Forrás: saját szerkesztés

54. ábra. Alföld településhierarchiai vázlata (1848)
Figure 54. Map of hierarchy of settlements in the Hungarian Great Plain (1848)

A. Kereskedelmi szerepkör

A piacközponti funkció a központi szerepkör egyik, a XIX. század elején legáltalánosabban és legerőteljesebben érvényesülő oldala. Vizsgálatomnál az egyik kiindulópontnak választottam a központi funkciók sokrétűsége, a vidékre gyakorolt befolyásuk révén városi szerepkört betöltő települések hálózatának meghatározásához.

Bácskai V. – Nagy L. (1984), Szalkay G. (1847) és Fényes E. (1851) kutatási eredményeinek figyelembevételével rangsoroltam és csoportosítottam a Bánság piacközpontjait. *A vizsgálatok mélységét befolyásolta, hogy a Bánság vásártartási joggal rendelkező 48 városa közül Szalkay G. csupán 36 helység vásárát tartotta említésre méltónak, az 1828. évi összeírásban a parasztok pedig mindössze 28 db települést említettek piachelyként*, mint rendszeres eladó vagy vásárlóhelyüket *(14. táblázat)*. A *14. táblázatban* található 28 piacközpont rangsorolását és csoportosítását Bácskai Vera professzor asszony 1984-ben elvégezte. A faktoranalízis-számítás eredményei alapján az alábbi eredményeket kapta országos elemzésében (20 változó értékelésével), melyből a bánsági települések adatait emeltem ki.

1. Az első- és másodrendű kereskedelmi (piac) központok:

Temesvár az ország negyedik legjelentősebb piacközpontja volt, csak Pest-Buda, Pécs és Sopron előzte meg. *Temesvár megosztott körzetében csaknem 150 ezer ember élt, tiszta körzetének népessége 61 ezer fő körül mozgott.* A város régión túlnyúló kereskedelmét mutatja, hogy Béccsel és Pesttel is közvetlen kapcsolatban állt. Fényes Elek leírása szerint élénk kereskedelmet folytatott állatokkal, agrártermékekkel, és fontos szerepe volt a török áruk (pl. fűszerek) tranzitkereskedelmében is. Az 1833-ban Pestre felhajtott (aug. 19-i és nov. 2-3. vásárra) szarvasmarhák 42%-a Arad, 25%-a Temes és Torontál megyékből származott, melyekből a temesvári kereskedők is alaposan kivehették a részüket. Szakosodásukat sajnos nem ismerjük, de 1/3-uk cenzus feletti vagyonnal rendelkezett *(15. táblázat)*. Temesvár kézműipara jóval differenciáltabb volt, mint a piackörzet települései. *A városban harminckilenc speciális mesterséget űztek az iparosok.* Olyan mesterségek is előfordultak, melyek országosan is ritkaságszámba mentek (pl. dohányvágót csak Újvidéken és Temesvárott írtak össze, az ország kilenc ecetfőzője közül egy Temesvárott volt, a történelmi Magyarország nyolc kártyafestője, öt körzőkovácsa, két vattakészítője, nyolc sarkantyúsa és öt húrkészítője egy-egy képviselővel Temesvárott dolgozott stb.). Temesvár a bőr- és vasiparban is sok speciális mestert foglalkoztatott.

Versec 80 ezer főt meghaladó megosztott és 30 ezer főt meghaladó tiszta vonzáskörzettel rendelkezve az ország 34. legjelentősebb piacközpontja volt.

15. táblázat. A kereskedők megoszlása vagyon és szakosodás szerint (1828)
Table 15. Distribution of merchants by fortune and specialization in 1828

Település	Ker. össz.	Vagyona		Text.	Vasker.	Faker.	Iparcikk	Élelm.	Termény	Állat	Bőr	Vegyes	Vásározó	Ismeretlen
		cenzus	*cenzus a.*											
Versec	101	52	49	46	2	-	-	4	6	15	-	19	2	7
N.becskerek	115	19	94	9	2	6	6	16	28	3	3	7	7	26
Törökbecse	91	26	65	3	1	2	1	3	76	2	-	3	-	-
Csakova	51	16	35	14	2	1	-	2	1	-	-	16	-	15
N.sz.miklós	30	2	28	2	1	1	1	2	2	-	2	-	11	8
Zsombolya	16	-	16	5	4	-	-	-	-	2	-	2	3	-
Új-Pécs	13	-	13	-	1	-	-	1	-	10	-	1	-	-
Oravica	10	4	6	4	-	-	-	-	-	-	-	6	-	-
Lugos	48	11	37	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Lippa	30	12	18	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Temesvár	198	60	138	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Resica	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

Forrás: Bácskai V. – Nagy L. (1984)

A város kereskedelmi súlyát a szomszéd vármegyékbe, sőt Erdélybe is irányuló borkereskedelme emelte, vásárai pedig egyéb termékekre nézve is nagy forgalmúak voltak Fényes E. szerint. *Több mint figyelemre méltó, hogy kereskedőinek 52%-a cenzus feletti, mely a legmagasabb érték az egész Bánságban, mutatva a szőlő- és borgazdaság anyagi erejét és jelentőségét.* A speciális mesterséget folytató mesteremberek száma is magas és differenciált (pl. harangöntő, pipakészítő, tűkészítő stb.).

Lugos az ország ötvenharmadik legjelentősebb piacközpontja volt, melynek tiszta körzetébe mindössze 15 település 12 ezer lakosa tartozott, megosztott piackörzetébe 65 település közel 116 ezer lakója. *A város központi szerepkörét mérsékelte, hogy gabonából önellátó volt, így komoly fogyasztópiacot nem jelentett alig 5,5 ezer fős lakossága.* Korlátozta kereskedelmi szerepkörét, hogy Krassó vármegye számos bányásztelepülése a távolabbi vidék falvainak korlátozott méretű, de állandó felvevő piacot jelentett, így ennek lakói nem keresték fel Lugost, miként a határőrvidék lakói sem. Krassó vármegyében egyetlen város sem tudott jelentős tiszta piackörzetet kialakítani, a vidék parasztsága váltakozva vitte terményeit heti vásáraikra. Lugos forgalmát megyeszékhely szerepköre is növelhette. A kereskedők szakosodását nem ismerjük, tőkeerejüket mutatja, hogy csak tizenegy volt cenzus feletti. Fényes Elek gabonavásárait emelte ki. A város kézműipara fejletlen, mindössze két speciális mesterember (szegkovács, posztónyíró) élt a városban.

Nagybecskerek az országos rangsorban a hatvanötödik legfontosabb piacközpont volt, melynek tiszta vonzáskörzete mindössze egy településre (993 fő) terjedt ki, megosztott vonzáskörzetében több mint 67 ezer ember élt. A város igen fontos gabona-, állat- és borkereskedő hely volt és forgalmát a Bega menti kedvező közlekedési helyzetének is köszönhette. *Régión túlnyúló kereskedelmi szerepköre jelentősebb volt, mint a regionális,* amelyet megyeszékhely státusza jelentősen befolyásolt. Tiszta vonzáskörzete Törökbecse, Csákova, Temesvár és a határőrvidék viszonylagos közelsége miatt deformált, vásárai azonban fontosak, egyrészt jelentős gabonafelesleggel rendelkezett, másrészt hat piacközpont és öt alközpont lakói is rendszeres látogatásra érdemesnek ítélték. Kereskedőinek szakosodása figyelmet érdemel, 28 terménykereskedő dolgozott a városban. A több mint félszász mesterember közül mindössze három űzött speciális mesterséget (1-1 tetőfedő, pipakészítő és vörösrézműves).

Nagyszentmiklós az ország ötvenkettedik piacközpontja volt, egyben a Marosszög legforgalmasabb kereskedelmi központja. Országos vásárai a gabona, az állat és a fa forgalmazása terén emelkedtek ki Fényes Elek szerint. A város 30 kereskedőjének szakosodása nem mutatta az előbbi dominanciát, kereskedői közül összesen kettő cenzus feletti. A város kézműiparát tekintve megállapítható, hogy a vásárlói kör szűk, e 10 ezer főnél népesebb, *agrár jellegű tipikus alföldi központ*ban mindössze egy speciális mesterség képviselője

(tetőfedő) működött. A vásározó kereskedők magas aránya differenciálatlan ipart és bizonytalan piacot sejtet.

Lippa a Magyar Királyság negyvennyolcadik piacközpontja volt, mind regionális, mind régión túlnyúló funkciói hangsúlyozottabbak. Tiszta és megosztott piackörzete arányosabban alakult (17 és 27 ezer fő), mely szoros és mély kapcsolatrendszert feltételez. Sajnos 30 kereskedőjének szakosodását nem ismerjük, *Fényes Elek a fakereskedést emelte ki.* A város kézműipara fejletlen, 100 lakosra alig 4,6 mesterember jutott. A speciális mesterséget űzők száma (egy kőfaragó) jelentéktelen. Mindezek ellenére *a Maros völgyében zajló áruszállítás egyik legjelentősebb bánsági központja volt* és szoros kereskedelmi kapcsolatok fűzték Temesvárhoz, Aradhoz, Lugoshoz.

2. A harmad- és negyedrendű kereskedelmi (piac) központok

Csákova az ország hatvanhetedik piacközpontja volt, melynek kereskedelmi vonzáskörzetében közel 70 ezer ember élt. Az *alig 3,5 ezer lakosú mezőváros piacait kilenc piacközpont, négy alközpont és 25 falu lakói keresték fel* rendszeresen *(Bácskai V. 1984)*. Különösen *állatvásárai emelkedtek ki*. Több mint kétszáz mester közül csak egy űzött speciális mesterséget (önöntő), a piackörzet kézműipari szempontból átlagos differenciáltságú volt. Csákován 32 mesterséget űztek az iparosok, míg piackörzetében 20 szakma képviselői dolgoztak. A fogyasztók igényét csak a többi központtal együtt tudta kielégíteni.

Törökbecse az ország hatvankilencedik piacközpontja volt, melynek kereskedelmi vonzáskörzetében több mint 50 ezer ember élt. Az alig 4 ezer lakosú piacközpont *ez időben a Habsburg Birodalom legnagyobb gabona kereskedőhelye volt* Fényes E. szerint. Vásárait évente mintegy száz nagykereskedő kereste fel Ausztriából, Magyarországról, Horvátországból, a Földközi-tenger kikötőiből és évente egymillió pozsonyi mérőt meghaladó gabonát vittek Pest, Győr, Moson és Bécs, kisebb mennyiségben Horvátország és Fiume felé. A piackörzet kézművesipara differenciáltabb (38 mesterség), mint a központé (27 mesterség, melyből csak egy /útkövező/ volt speciális). A kereskedők magas száma (91 db) és szakosodása (76 terménykereskedő, 3-3 textil-, élelmiszer- és vegyeskereskedő, 2-2 fa- és állat kereskedő, 1-1 vas- és iparcikk kereskedő) egyértelműen jelzi a felvásárló szerepkört. A kereskedők tőkeerejét mutatja, hogy 28,5%-uk (26 fő) cenzus feletti volt.

Oravica és *Resica* elsősorban mint bányavárosi fogyasztópiac játszottak szerepet. A központok viszonylag sűrű hálózata miatt *(55. ábra) egyik sem tudott jelentősebb tiszta piackörzetet kialakítani, megosztott körzetükben igen jelentős átfedések alakultak ki.* Mindkét város vásárait 5-5 piacközpontból látogatták. Oravicabánya jelentősebb szerepét mutatja, hogy 7 alközpont és 22 falu lakói is piachelyül vallották és kereskedőinek száma elérte a tizet. Oravica

jelentőségét emelte, hogy a bánsági bányavárosok igazgatási központja volt és tízszer több kézműves mester dolgozott itt, mint Resicabányán.

3.Ötödrendű piacközpontok

Zsombolya és *Újpécs* tiszta és megosztott piackörzete egyaránt jelentéktelen és fejletlen volt. Bácskai Vera professzor asszony kutatásai alapján is csak ötödrendű piacközpontok, országos viszonylatban a 95. és 127. helyen álltak. Jelentősebb kereskedelmi szerepkörükről, forgalmasabb vásáraikról Fényes E. sem tesz említést. A kézműves mesterek száma Zsombolyán alacsonyabb (100 lakosra 3 mester jutott), mint Újpécsett, ahol 100 lakosra 4,6 mester jutott. A mesterek szakosodása alacsony, speciális mesterséget Zsombolyán egy (fodrász-parókás) Újpécsett két (kárpitos, körzőkovács) mester űzött. Kereskedelmi súlyukat mutatja, hogy valamennyi kereskedő cenzus alatti vagyonnal rendelkezett *(15. táblázat)*.

4. Alközpontok

Azt a tizenhat mezővárost, melyek a piaci *alközpontok kategóriájába* kerültek *(15. táblázat)* nehéz differenciálni, egyrészt az adatok hiányosan állnak rendelkezésemre, másrészt igen gyenge fejlettségű alközpontok lehettek, hiszen országos vásáraikat 1-2 piacközpontból látogatták mindössze. Az alközpontok egy része (pl. Bánátkomlós, Franyova, Nagykikinda, Beodra stb.) gazdag gabonatermő vidék erőteljes szántóművelést folytató központja. Másik csoportjuk (pl. Facset, Bogsánbánya, Marosberkes, Kápolnás stb.) szűkebb környezetükkel intenzív kapcsolatot épített ki, azzal a szűk hinterlanddal, melynek termékeire rászorultak és amelyek mindennapos szükségleteit (fejletlen, kezdetleges igényű körzetek) ki tudták elégíteni.

B. Igazgatási-művelődési-egészségügyi szerepkör

Az összesített városhierarchia elkészítéséhez a városi alapfunkciók mennyisége mellett a speciális funkciókat *(16. táblázat)* és az ahhoz kötődő intézmények hierarchikus fokozatait is figyelembe vettem (igazgatási-kulturális-egészségügyi szerepkör), mely szoros korrelációt mutatott a városok népességszámával *(16. táblázat)*.

A szerepkörök megítélésénél csupán az e feladatokat betöltő intézmények, hatóságok meglétéből, illetve azok hatáskörének, hatósugarának nagyságából indulhattam ki. Az igazgatási-szervezési, kulturális-oktatási funkció érvényesülésének részletesebb vizsgálatára, elemzésére nem vállalkozhattam, e téren csak ezek meglétét, illetve kisugárzásukat jelző, mennyiségi mutatórendszer kidolgozásra szorítkoztam.

16. táblázat. A Bánság jelentősebb központi funkcióval rendelkező települései (1828)
Table 16. Settlements with more significant central function (1828)

Település	Népesség 1828	Jogállás 1848	Igazgatási (pont)	Katonai (pont)	Egészségügy (pont)	Kereskedelem piac kp.	Falvak száma, ahonnan dolgozni jártak a kp.-ba
Temesvár	11942	sz.kir.vár	27	13	-	I.	11
Versec	15788	sz.kir.vár	10	1	-	II.	46
Nagybecskerek	12623	oppidum	5	-	-	III.	1
Lugos	5531	oppidum	10	1	1	II.	74
Nagyszt.miklós	14222	oppidum	1	1	1	II.	3
Lippa	6937	oppidum	1	-	-	III.	10
Törökbecse	3920	oppidum	1	-	1	III.	1
Csakova	3424	oppidum	1	-	-	III.	1
Nagykikinda	12344	oppidum	6	1	-	VI.	3
Oravica	3693	bányaváros	1	-	-	IV.	1
Új-Pécs	1259	oppidum	1	1	-	V.	2
Zsombolya	4786	oppidum	1	-	1	V.	3
Szászkabánya	2026	bányaváros	2	-	-	VI.	9
Facset	1108	oppidum	2	-	-	IV.	11
Bogsánbánya	1793	bányaváros	2	-	-	IV.	8
Moldova	2489	oppidum	2	-	-	IV.	3
Resica	1098	bányaváros	3	-	-	IV.	4
Dognácska	2015	bányaváros	1	-	-	IV.	1

Forrás: Bácskai V. – Nagy L. (1984), Fényes E. (1851), Szalkay G. (1847) alapján saját szerkesztés

Az egyéb központi funkciók betöltésének, illetve azok kisugárzásának megítélésénél az alábbi szempontokat, illetve hatóságokat, intézményeket vettem figyelembe:

1. *A település jogállása.* A piacközponti funkciót betöltő települések a szabad királyi városokból és a mezővárosokból kerültek ki. A kiemelt jogállás, a városi jog különböző fokozatainak megfelelő eltéréseket, a központ bizonyos mértékű autonómiáját, politikai szervezettségét, igazgatási és gazdálkodási rendszerét és az ennek megfelelő intézményszervezet kialakulását, valamint az országos vásár és hetipiac tartásának jogát jelentette.
2. *Különböző jellegű igazgatási funkciók és azok szervei.* Itt figyelembe vettem a közigazgatás országos, kerületi és megyei szintű szerveit, az egyházigazgatási szerepkört (püspöki központok), a hadsereg szervezésével kapcsolatos katonai intézményeket (pl. kaszárnyákat, hadfogadóhelyeket, hadtáphelyeket, katonai éléstárakat és raktárakat, hadapród iskola stb.).
3. *A forgalommal kapcsolatos intézmények* közül a harmincadhivatalokat, sóházakat, postahivatalokat.

4. *Az oktatási intézmények*nél a főiskolákat, a papneveldéket, a fő- és algimnáziumokat, a tanítóképzőket, a leányiskolákat tekintettem fontosnak, valamint a művelődés terjesztésében fontos szerepet betöltő nyomdákat és könyvkereskedéseket.
5. *Az egészségügyi intézmények* közül csupán a kórházakat és a gyógyszertárakat vehettem figyelembe. Az orvosoknak csak egy része szerepelt az 1828. évi összeírásban és egyéb forrásokban (Fényes E. 1851). Kórház a szabad királyi városokban volt, de funkciójuk a legtöbb esetben inkább a szegényellátás, mint a gyógyítás volt.

A központok egyéb, *nem gazdasági jellegű központi szerepköreinek* erősségét és gazdagságát kumulált pontszámmal fejeztem ki – különbözőségük miatt –, amely a központokban működő intézményeknek, hatósugaruk arányában 1-10-ig terjedő pontszámainak összegéből tevődik össze *(16. táblázat)*. Az egyes intézmények – súlyuk, jelentőségük alapján – az alábbi pontszámot kapták:

1 pont: mezővárosi jogállás, könyvkereskedés, gyógyszertár, postahivatal, algimnázium, hadapród iskola
2 pont: főgimnázium, tanítóképző, nyomda, harmincadhivatal, sóház
3 pont: főiskola, papnevelő intézet
4 pont: püspökség, kórház
5 pont: szabad királyi városi jogállás, megyeközpont, kerületi hivatal (kerületi biztosság, sófelügyelőség, harmincadfelügyelőség, postafelügyelőség, tankerületi főigazgatóság, főbányatisztség, törvényszék)
10 pont: országos intézmény (pl. főhadparancsnokság)

A központi szerepkört hordozó egyes intézmények telephelyeinek kijelölése vagy megváltoztatása kormányzati (vagy legalább törvényhatósági) szintű intézkedést igényelt. Az igazgatási, bíráskodási stb. szerepkör ellátását szolgáló hivatalok eredeti elhelyezésénél általában a települések akkori hierarchiáját és a székhelyül szolgáló település alkalmasságát tartották szem előtt, változtatásokra, részben a tradíció, de nem kis mértékben a hivatali épületek költségei vagy a hivatalok személyzetének igényeit, ellátását, elszállásolását célzó szolgáltatások biztosítása miatt csak lassan került sor.

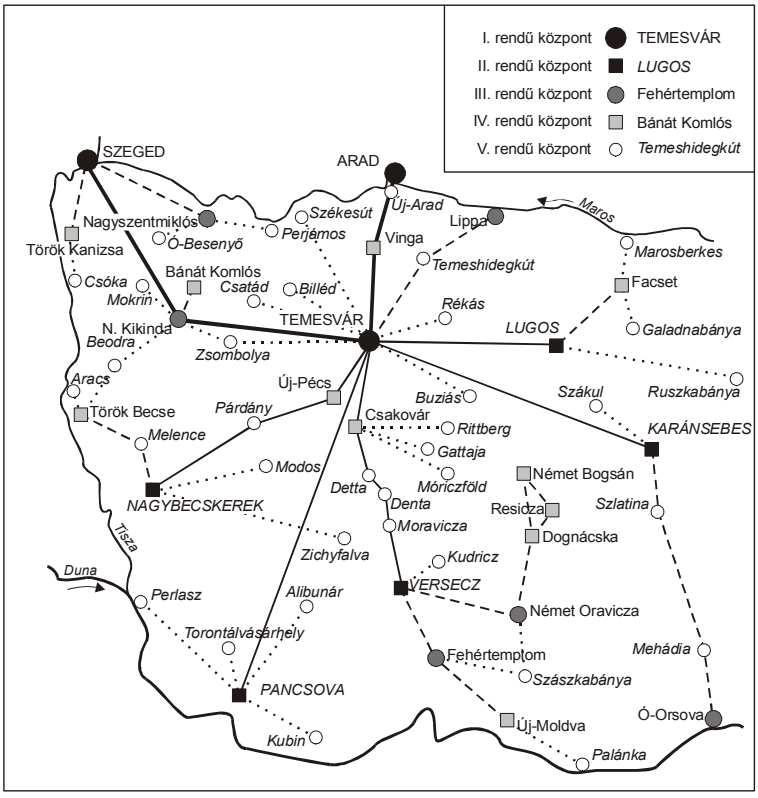
A mennyiségi és minőségi változások a Bánság népesség-, település-, gazdaság- és történeti földrajzi, urbanisztikai stb. sajátosságainak ismerete alapján értékelhetők és *leggyorsabban a településhierarchiai változásokban tapinthatók ki.* A Bánság településhálózata is olyan változékony rendszer, amelynek alkotóelemei évtizedeken át hajlamosak bizonyos tartós vonások megőrzésére (pl. településszerkezet textúra, beépítettség, jogállás stb.), azonban éppen a vizsgált időkeresztmetszetekre jellemző, hogy a településhierarchiai jellemzők és sajátosságok felgyorsult változása következett be.

VI. 4. 2. A Bánság településhierarchiai vázlata a XIX. század közepén

A helyi- és helyzeti energiák maximális kiaknázásával a XIX. század közepétől felgyorsult a Bánság fejlődése (pl. vonalas infrastruktúra kiépülése, központi funkciók gyarapodása stb.), a régión belüli differenciák gyorsuló növekedése azt eredményezte, hogy településein megindulhatott és felerősödött a funkcionális specializálódás, illetve a városi színvonalú szolgáltatások nagyarányú térbeli kiterjedése. A Bánság gyorsuló fejlődése a régión belüli differenciák gyorsuló növekedését eredményezte. A településhálózaton belül felerősödő funkcionális specializálódásnak köszönhetően városai kedvező helyzetbe kerültek, így lehetett *a XIX. század közepétől e régió a városi színvonalú szolgáltatások nagyarányú térbeli kiterjedésének meghatározó színtere 1920-ig.*

A Bánság *településhierarchiai és térszerkezeti sajátosságai,* az Alföld más területeitől eltérő jellege *(54. ábra)* éppen abban tükröződött, hogy „szabályos" mezővárosi hálózatot, szabályos vonzáskörzeteket és piackörzeteket hoztak létre, így ezek nem csak saját népességük ellátására rendezkedtek be. A XIX. század közepén *három szabad királyi város* (Temesvár, Versec, Pancsova), *kilenc bányaváros* (pl. Szászkabánya, Berzászkabánya, Ruszkabánya stb.) és *negyvennyolc mezőváros* (Torontálban 22 db, Temesben 15 db, Krassó-Szörényben 11 db) alkotta a városhálózat legfontosabb elemeit *(55. ábra)*.

Az itt lévő települések, kistérségek és mezorégiók szerepe és jelentősége nagyobb volt, mint ami az emberi és gazdasági erőforrások nagyságából és potenciáljából következne. A helyi- és helyzeti energiák intenzifikálásával és integrálásával – az 1718 után betelepülő lakosság – a Monarchia egyik legfejlettebb, európai szintű és színvonalú gazdaságát hozta létre, ahol a *kettőséget mutató* térszerkezet (egyrészt magán hordozta az Alföld sajátosságait, másrészt a Básági-hegyvidék specifikumait) alakulását *befolyásolták a bécsi udvar gazdasági-igazgatási-települési beavatkozásai is.* A Bánsági Határőrvidékkel együtt, mintegy 800 települést (Krassó-Szörény 362 db, Temes 225 db, Torontál 213 db 1910-ben) magába foglaló *sűrűbb textúrájú régióban* a ma ismert és megszokott módszerek a XIX. század közepére nem alkalmazhatók teljes mértékben. A központi funkciók mennyiségi és minőségi gyarapodása lehetővé tette a településhierarchiai kapcsolatok és szintek feltárását (a térkapcsolatok nagyságrendi, jogi és egyéb számszerűsíthető ismérvek alapján is megjelenhetnek) és a *Bánság településhierarchiai vázlatának elkészítését (55. ábra).* A központok fejlődését befolyásoló tényezők (pl. a mezőgazdaság fejlődése, közlekedésföldrajzi helyzet változása, közigazgatási változások stb.) részletes elemzése helyett a vizsgált tényezők összevont és rendszerező értékelését tartom elsődleges fontosságúnak.

Forrás: saját szerkesztés

55. ábra. A Bánság térszerkezeti vázlata a XIX. század közepén
Figure 55. Outline of the spatial structure of the Bánság in the middle of the 19th century

Az első- és másodrendű központok esetében 18 olyan tényezőt vizsgáltam meg (pl. jogállás, 12 ezer fő feletti népesség, püspökségi központ, postaigazgatósági vagy felügyelőségi központ, tankerületi-, váltótörvényszéki-, oktatási-, kulturális-, egészségügyi-, pénzügyi központ, illetékhivatal, megyeszékhely stb.), amelyek megléte vagy hiánya alapján *(17. táblázat)* eldönthető a központi szerepkör jelentősége és területi hatása.

Temesvár a régió legfejlettebb központja, a vizsgált 18 funkció közül 15 megtalálható volt a városban, Különösen a város gazdasági (4 gyár, takarékpénztár stb.) és közigazgatási szerepköre (egyházi-, postaigazgatósági- és megyeszékhely) volt jelentős, de egészségügyi (több kórház) és oktatási-kulturális központként (pl. főiskola, papnevelői intézet) is kiemelkedett. Azon kevés városok egyike volt, ahol *színház működött és Törökország egyik nagykövetsége* is itt funkcionált. Regionális közigazgatási súlyát az is mutatja, hogy az 1840-es katonai közigazgatás szerint mind a három bánsági vármegye felügyelete alá tartozott, míg az 1847. évi főposta-igazgatóságok határát jelölő

térkép szerint Csanád és Arad megye teljes egészében, valamint Bihar, Békés és Csongrád megye településeinek egy része is a bánsági régióval egyetemben. A legkisebb egyház-igazgatási befolyása volt, amely mint *görög-keleti püspöki székhely* Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyék egy részére terjedt ki. Temesvár jelentőségét ilyen vonatkozásban azonban csak fokozta, hogy 1834-ben a *csanádi püspökség* is ide települt át, amely 5 megyére kiterjedő fontos egyház igazgatási feladatokat jelentett. A regionális funkciókon túlmenően Temesvár városi alapfunkciókban is gazdag volt (pl. főgimnázium, polgári tanoda, mesterképző, 5 elemi iskola, több gyógyszertár, óvoda, 43 ügyvéd, 6 orvos, só- és harmincad hivatal stb.), sőt *Szeged mellett az egyetlen olyan hely volt, ahol távíró is működött már a Dél-Alföldön*. Temesvár szabad királyi városi jogállása, központi funkcióinak gazdagsága és társadalmi viszonyai (jelentős kereskedő réteg, négy országos vásár, jelentős zsidó lakosság, akiknek már zsinagógájuk is volt) megfeleltek egymásnak. Így nem csak a Bánság, hanem az egész Alföld egyik legfejlettebb központjává vált, melyet az 1857-ben megérkező vasútvonal és a felgyorsuló tőkés fejlődés ill. városi társadalmának nyitottsága még inkább megerősített a XIX. sz. második felében, Arad és Szeged gyors fejlődése ellenére.

A Bánság egyik sajátossága, hogy a történelmi múlt, valamint a sajátos társadalmi-gazdasági viszonyok következtében több *másodrendű központtal* (5 db) rendelkezett, mint amennyi az elméleti kutatásokból és hipotézisekből (pl. Christaller) következne. A mezoközpontok szerepe a Bánság területén is alapvető, a központi funkciók számának szóródása *(17. táblázat)* azonban kisebb, mint ami e városok fejlettségbeli különbségében fennállt, így a jogállás, a funkció és a társadalmi viszonyok nem minden esetben feleltek meg egymásnak (pl. Pancsova).

Versec a fejlett másodrendű központok közé került, mindazok ellenére, hogy nem volt megyeszékhely, viszont Temes megye déli részén ilyen funkciót töltött be. Szabad királyi városi jogállása, egyház-igazgatási funkciója (görögkeleti /szerb/ püspökség székhelye), katonai igazgatási szerepköre (hadkiegészítő parancsnokság székhelye), valamint kiemelkedően forgalmas országos vásárai (jelentős tételű boreladások színhelye volt) együttesen azt eredményezték, hogy *Temes, Torontál és Krassó vármegye déli részének, valamint a határőrvidék egy részének legfontosabb gazdasági központjává vált.* Versec városi alapfunkciókban is gazdag volt, különösen jelentős e téren görögkeleti algimnáziumának, 16 ügyvédjének, több orvosának és gyógyszertárának, sóhivatalának, selyemgyárának, több mint száz kereskedőjének, valamint jelentős izraelita lakosságának (180 fő) szerepe *(17. táblázat)*. A korán megérkező vasútvonal (1858) nagymértékben növelte a város dinamizmusát, szoros kapcsolatát hinterlandjával, melynek eredménye, hogy 13868 fős lakossága 1870-re 21095 főre emelkedett.

17. táblázat. A Bánság központi funkcióval rendelkező települései (1848)
Table. 17. Settlements with central functions in the Bánság in 1848

Helység	Lakosságszám			Jogállása (1848)	Közig. kp. (1848)	Egyházig. kp. (1848)	Szolgáltatások							Kereskedők (1828)	Közl. f. helyzet
	1848	1870	vált. %				Posta (1848)	Orsz. vásár (1847)	Oktatás (1846)	Egészségügy		Illeték-hiv. (1848)	Ügyvédek (1846)		
										orvos	gyógyszertár				
Temesvár	19081	36884	93,9	szab. kir. v.	Megye szh.	róm.kat.püsp., görög keleti püsp.	főposta ig.	4	rk.főisk., rk.fő-gimn., rk.papnev.	6	több	só, 30-ad	43	több száz	I.
Versec	13868	21095	52,1	szab. kir. v.	Járás kp.	görög keleti p.	+	2	gk.algimn	n.a.	1	só	16	101	II.
Nagybecskerek	15544	19666	26,4	mv.	Megye szh.	-	+	3	rk.fög., ref.alg.	9	2	só	34	113	II.
Pancsova	11241	16888	50,2	szab. kir. v.	német bán. ez. kp.	-	+	2	-	2	n.a.	só	n.a.	n.a.	IV.
Lugos	5744	11654	102,8	mv.	Megye szh.	görög kat. p.	+	4	rk.főgimn.	n.a.	1	-	n.a.	n.a.	II.
Karánsebes	n.a.	3512	-	mv.	oláh báns. ez. kp.	görög keleti püsp.	+	2	rk.főgimn.	n.a.	n.a.	só	n.a.	n.a.	III.
Nagy.sz.miklós	8306	9205	10,8	mv.	Járás kp.	-	+	3	magán szakisk.	1	2	-	-	30	II.
Nagykikinda	15002	18834	25,5	mv.	szab. ker. kp.	-	+	1	-	n.a.	1	-	-	n.a.	II.
Lippa	6270	7008	11,7	mv.	Járás kp.	-	+	4	polg.tanoda. (2)	n.a.	1	só	n.a.	18	IV.
Fehértemplom	5920	8284	39,9	mv.	illir báns. ez. kp.	-	+	n.a.	-	2	n.a.	-	n.a.	n.a.	III.
Oravica	3693	4310	16,7	bányaváros	bányaker. kp.	-	+	3	polg.tanoda.	n.a.	n.a.	-	n.a.	10	III.
Orsova	≈1200	1555	≈29,5	mv.	-	-	+	n.a.	-	n.a.	n.a.	30-ad	n.a.	n.a.	II.
Törökbecse	4474	7193	60,7	mv.	-	-	+	3	-	1	1	-	n.a.	91	III.
Bánátkomlós	4450	5715	28,4	mv.	-	-	+	3	-	n.a.	1	-	n.a.	n.a.	II.
Vinga	4981	4552	- 8,6	mv.	-	-	-	4	polg.tanoda.	2	1	-	n.a.	12	IV.
Csákova	3900	4369	12,0	mv.	-	-	+	5	-	n.a.	1	-	n.a.	48	III.
Törökkanizsa	1982	3329	67,9	mv.	Járás kp.	-	+	3	-	1	n.a.	-	n.a.	n.a.	III.
Új-Pécs	1070	1885	76,1	mv.	Járás kp.	-	+	3	-	1	1	-	n.a.	13	V.
Facset	1086	1977	82,1	mv.	Járás kp.	-	+	6	-	n.a.	n.a.	-	n.a.	n.a.	IV.
Bogsánbánya	1804	2622	45,3	bányaváros	bányatörv. székhely	-	+	n.a.	-	n.a.	n.a.	-	n.a.	n.a.	IV.
Dognácska	2015	3120	54,8	bányaváros	bányat. székhely	-	+	n.a.	-	n.a.	n.a.	-	n.a.	n.a.	IV.
Resicabánya	1098	7498	582,8	bányaváros	bányat. székhely	-	-	n.a.	-	n.a.	n.a.	-	n.a.	n.a.	V.
Új-Moldova	2498	3203	28,2	bányaváros	bányat. székhely	-	+	n.a.	-	n.a.	n.a.	-	n.a.	n.a.	IV.

Nagybecskerek, mint Torontál megye székhelye (központi funkcióinak nagy része is ehhez kapcsolódott) az egyik legfejlettebb mezoközpont volt. Kedvező közlekedésföldrajzi helyzete, országos hírű vásárai (főként gabonára és állatra vonatkozóan), 113 kereskedője *(Bácskai V. – Nagy L. 1984)*, jelentős izraelita népessége (508 fő, zsinagógával) és oktatási- kulturális funkciói (pl. színház, római kat. főgimnázium, református algimnázium, 2 db kaszinó stb.) a legjelentősebbek. A város a katonai igazgatás egyik központjaként igazi garnizonváros volt. Nem meglepő, hogy 9 orvos és 2 db gyógyszertár, illetve 34 ügyvéd is tevékenykedett e több mint 15 ezer lakosú központban, ahol több gyár és sóhivatal is működött.

Pancsova szerepe és funkciója hasonló, mint Versecé Temes vármegyében. A megyeszékhelytől távol, önálló közigazgatási területtel (német bánsági ezred), szabad királyi városi kiváltsággal, sokoldalú városi funkciókkal rendelkezett (pl. országos hírű vásárok, egészségügyi központ /2 orvos, gyógyszertár/, több elemi iskola stb.). Kedvező közlekedésföldrajzi helyzete (Belgrád közelsége, dunai kikötőjének forgalma), garnizonváros jellege, folyammérnöki hivatala, sóhivatala, selyemgyára, hadkiegészítő parancsnokság központja és kulturális funkciói periférikus elhelyezkedését csak részben ellensúlyozták, amely gazdasági dinamizmusát is nagymértékben meghatározta, megítélése és besorolása azonban nem lehet kétséges.

Lugos, mint Krassó vármegye székhelye, széleskörű megyeszékhely szintű és szerepkörű funkciókkal rendelkezett (pl. római kat. főgimnázium, hadkiegészítő parancsnokság, katonai intézet, minden termékre forgalmas, országos hírű vásárok stb.) mindazok ellenére, hogy mindössze 5744 fős lakossággal rendelkezett. A két mezőváros (Német- és Román-Lugos) egyesüléséből létrejött megyeszékhely fejlődése akkor kapott nagyobb lendületet, amikor görög katolikus püspökség székhelyévé és jelentős ipari üzemek (vas, fa) központjává vált, nem véletlen, hogy 1870-re megduplázódik (11655 fő) népességszáma, ami kedvező közlekedésföldrajzi helyzetéből (a Temesvár-Orsova és Temesvár-Nagyszeben főútvonalak metszéspontjában helyezkedett el) is fakadt. A megyeszékhely hinterlandját képező alacsony népességszámú, de magas természetes szaporodású falvakból már ekkor megindult a románság beáramlása a városba *(Kókai S. 2001.)*.

Karánsebes a másodrendű központok közül a legalacsonyabb népességszámmal rendelkezett (kb. 1800 fő), mégis központi funkcióit tekintve kiemelkedett szűkebb környezetének települései közül. Forgalmas országos vásárai, illetékhivatal (só), gyára, főgimnáziuma és egyházi-igazgatási szerepköre indokolja a másodrendű központok közé kerülését. Mint görögkeleti (román) püspöki székhely négy megyére (Temes, Krassó, Torontál, Hunyad) és a határőrvidékre terjesztette ki fennhatóságát, melyhez igen erőteljes oktatási-művelődési feladatkörök is kapcsolódtak.

A harmad- és negyedrendű központok esetében 9 olyan központi funkciót határoztam meg (5 ezer főnél népesebb, mezővárosi jogállás, járási központ, orvos vagy gyógyszertár, minimum 4 országos vásár, postahivatal, polgári tanoda vagy mesterképző, illetékhivatal, kedvező közlekedésföldrajzi helyzet), amelyek mennyisége alapján nagy biztonsággal megállapítható a központ fejlettsége. E funkciók számbavételénél a teljességre törekedtem, a források hiányos adatai azonban ezt nem minden település esetén tették lehetővé.

A harmadrendű központok közül Nagyszentmiklós a legfejlettebbek közé tartozott, mind a városi alapfunkciókat (orvos, gyógyszertár, mesterképző szakiskola, postahivatal, katonai intézet stb.), mind a speciális funkciókat (oktatási-, kulturális-, kereskedelmi központ) tekintve. A városban 117 kereskedő tevékenykedett (1828-ban csak 30), amelyek egy része a zsinagógával is rendelkező zsidóság (308 fő) köréből került ki. Mindez igen kedvező közlekedésföldrajzi helyzettel párosult (Szeged és Temesvár közötti legrövidebb útvonalon fekszik), így válhatott *a Bánság északnyugati részének legfejlettebb központjává,* jelentős és gazdag német illetve szerb polgársággal.

Nagykikinda magas népességszámú (15002 fő) kerületi székhely, amely egyértelműen a Kikindai Szabad Kerület legfejlettebb centruma. Központi funkciókban való gazdagsága (pl. postahivatal, országos vásár, gyógyszertár, katonai intézet stb.) mellett jellemző sajátossága, hogy *a Bánság egyetlen nagy határú, magas népességszámú, tanyákkal jellemezhető, tipikus alföldi mezővárosa.* Olyan szubcentrum, melynek nagyobb területre kiterjedő központi funkciója már alig volt, a feudális kori előnyök elvesztésével funkcionális gazdagodása sem következett be, így viszonylag érintetlenül, a mezővárosi struktúra minden elemét megőrizve és megtartva sodródott a felülről megindított polgári átalakulás hullámaiban. Mindazok ellenére, hogy a Szeged-Temesvár vasúti fővonal már 1856-ben elérte, csak lassú, elhúzódó strukturális átalakulással (1880-as évektől) indult meg a fejlődése.

Lippa alacsony népességszámmal (6270 fő) rendelkező szubcentrum volt, amely jól kihasználta tradicionális adottságait (pl. uradalmi központ, vár, közigazgatási központ, sóhivatal, hajózható vízi út stb.), központi funkcióinak nagy része azonban a közigazgatáshoz kapcsolódott. Mindezek eredményeként központi fukciógazdagság *(17. táblázat)* jellemezte (pl. postahivatal, négy országos vásár /különösen fa vásárai voltak híresek/, gyógyszertár, polgári tanoda /2 db/, gyárak stb.). *Kereskedelmi szerepköre kiemelkedő* lehetett, hiszen mindez 497 mester és 18 kereskedő megélhetését is biztosította e kismezővárosban *(Fényes E. 1851)*. Mindez a helyi és helyzeti energiák maximális kiaknázását jelentett, így a város kedvező helyzete nem párosult további gyors fejlődéssel, sőt stagnálás, majd fokozatosan gyorsuló térszerkezeti leértékelődése következett be.

Fehértemplom, Lippával majdnem azonos népességszámú (5920 fő) szubcentrum volt, a bánsági határőrvidéken. Ekkor még központi funkciókban

viszonylag szegény (országos vásár, két orvos, postahivatal, közigazgatási központ stb.), azonban kedvező közlekedésföldrajzi helyzete és a határőrvidék polgárosítása lendületes fejlődésnek indította, központi funkciókban gyarapodva és dinamizálódva vált egyre jelentősebb hinterlanddal rendelkező centrummá.

Oravica hierarchikus besorolása problematikus, részben a szűkös információbázis, részben erősen hiányos központi funkciói miatt. A városi alapfunkciónak tekinthető postahivatala, három országos vására és egészségügyi intézménye mellett jelentősebb kereskedő-hivatalnoki rétege, ipara emelhető ki. E csoportba piaci és bányaigazgatási szerepkörének köszönhetően került.

Orsova a harmadrendű központok közül a legalacsonyabb népességszámmal (kb. 1200 fő) rendelkezett, amelyhez hiányos központi funkciók társultak. Mindazok ellenére kétséges besorolása, hogy közlekedésföldrajzi helyzete, közigazgatási funkciói, illetékhivatal (30-ad), postahivatala és országos vásárainak jelentősége vitathatatlan. A szubcentrumok közé kerülését az is elősegítette, hogy Szerbia külképviselete működött a városban.

A negyedrendű centrumok esetében a kilenc központi funkcióból már csak négy-öt olyan maradt, amelyek alapján feltételeztem, hogy az illető központ környezete néhány településének lakói számára felkeresésre alkalmas lehetett. Az ilyen jellegű központi funkciók igen széles skálán szóródtak (pl. postahivatal, orvos, gyógyszertár, katonai intézet, járási központ, helyettes bányatörvényszéki hivatal stb.), így az egyenkénti ismertetésük helyett célszerűbbnek tűnik csoportosításuk.

A negyedrendű központok *első csoportját Törökbecse* (4474 fő), *Bánátkomlós* (4450 fő), *Vinga* (4981 fő) és *Csákova* (3900 fő) alkotta, amelyek magasabb népességszámuknak, kedvezőbb közlekedésföldrajzi helyzetüknek köszönhetően városi alapfunkciókban gazdagabbak voltak. *Törökbecse* a Monarchia legnagyobb gabonakereskedő helye volt Fényes Elek szerint, amit mutat, hogy 91 kereskedőjéből 76 terményekkel foglalkozott *(Bácskai V. – Nagy L. 1984)*. Orvos is praktizált a városban és gyógyszertára mellett elemi iskolái is jelentősnek bizonyultak *(17. táblázat)*. *Vinga* kiváltságolt jogállása, négy országos vására, egészségügyi funkciói (2 orvos, gyógyszertár) és jelentősebb városi polgársága (107 mester, 12 kereskedő) alapján reménykedhetett abban, hogy tartós befolyást gyakorolhat szűkre szabott hinterlandjának településeire. *Csákova* öt országos vására, amelyeket Fényes Elek különösen állatvásárai miatt emelt ki, de Bácskai V. (1984) szerint is kb. 70 ezer fős vonzáskörzetéből négy piaci alközpont lakói is rendszeresen felkeresték. Mindezek mellett postahivatal, gyógyszertár, katonai intézet, zsinagóga is e kismezőváros lakóinak vagyonosodásáról (48 kereskedő) vall.

A Bánság mikrocentrumjainak *második csoportját Törökkanizsa* (1982 fő), *Új-Pé*cs (1070) és *Facset* (1086) képezi, amelyek viszonylag alacsony népességszámuk ellenére jelentős szerepet játszottak a településhierarchiában. Központi funkciókban viszonylag szegények (pl. Új-Pécs: orvos, gyógyszertár,

katonai intézet, posta, Facset: kamarai tiszttartóság, hat országos vásár, postahivatal stb.), e csoportba kerülésüket azonban nem is ennek, hanem a járási székhely rangjukhoz kapcsolódó intézményeknek *(17. táblázat)* köszönhették. E lehetőségek a felemelkedésre törékenynek bizonyulhattak, ha más helyi- és helyzeti energiák hiányoztak, gyakran a kívánt és óhajtott fejlődés helyett a járásközponti funkciót is elvesztették (pl. Új-Pécs).

A negyedrendű központok *harmadik csoportját* a Krassó vármegyei *bányavárosok jelentették* (Boksánbánya 1804 fő, Dognácska 2015 fő, Resicabánya 1098 fő), amelyek viszonylag fejlett városi alapfunkciókkal (pl. országos vásár, elemi iskola, postahivatal stb.) rendelkeztek. Szoros gazdasági kapcsolatokat építettek ki egymással (ennek piaci kapcsolatrendszerét 1828-ra Bácskai Vera is feltárta, emellett mindegyik helyettes bányatörvényszéki központ is volt) és Oraviczával. A gazdasági kapcsolatok mellett térszerkezeti jelentőségüket fokozta a városi társadalmak sajátos, környezetüktől eltérő jellege, illetve a magyarországi szén- és vasiparban játszott kiemelkedő szerepük *(Frisnyák S. 1996)*.

A Bánság ötödrendű központjai (elemi centrumok) minimálisan három központi funkcióval rendelkeztek. Az ide sorolt települések (37 db) csoportja sem lehet homogén, hiszen óriási különbség van e csoporton belül fejlettség, népességszám (Óbesenyő 7740 fő, Detta 1120 fő), jogállás, társadalmi viszonyok, közlekedésföldrajzi helyzet és a foglalkozási szerkezet tekintetében. Az egyetlen, ami miatt e heterogén csoport egységes, az a központi funkciók (90%-uk mezővárosi jogálláshoz tapadt) közel azonos – korántsem elégséges – száma. A Bánság elemi centrumainak nagy száma azt mutatja, hogy e körben még domináns szerep jutott a feudális kor „felülről kapott" kiváltságainak. *Csak a későbbi modern városfejlesztő energiák kihasználása vagy ennek elmulasztása döntötte el sorsukat és helyüket a bánsági településhierarchiában.* Az azonban már a XIX. század közepétől megfigyelhető, hogy a kiépülő polgári igazgatás centrum igénye és a csoportba tartozó települések fejlettsége nem állott összhangba egymással.

A Bánság első-, másod- és harmadrendű központjainak területi elhelyezkedését tekintve *(55. ábra)* körülhatárolhatók azok a központi funkciókban gazdag települések hiányával küzdő („városhiányos") térségek (pl. Pancsova-Versec-Karánsebes vonaltól délre, Erdőhát vidéke, Nagyszentmiklós-Nagykikinda-Temesvár-Lippa központok által határolt terület stb.), ahol a belső problémákkal küzdő negyed- és ötödrendű települések helyi- és helyzeti energiáik segítségével sem tudták a bánsági térstruktúrát maradéktalanul kitölteni. Azonban még erősen hiányos központi funkcióik ellenére is felkeresésre érdemes központok voltak a környező települések lakói számára. A meginduló tőkés átalakulás hatására nagyrészük a községi jogállású és funkciójú települések közé süllyedt.

VII. A Bánság helye és szerepe a dualizmus kori Magyarországon (1867-1918)

VII. 1. A demográfiai folyamatok sajátosságai a Bánságban

A tőkés termelési viszonyok megszilárdulásának időszakában a Bánság helyét és szerepét a történelmi Magyarországon kedvezően befolyásolta a vasúthálózat kialakulása, mely lényegesen javította a régió közlekedésföldrajzi helyzetét, lehetővé téve, hogy termékei (pl. szén, vas, bánsági búza stb.) bekapcsolódjanak az Osztrák-Magyar Monarchia egységesülő piacába, korábban soha nem tapasztalt mennyiségben, kedvező feltételek mellett. Mindez kihatott a népesség mobilitására és természetes szaporodására, így 1870-ben a Bánság területén élt az ország lakosságának 8,6%-a, átlagos népsűrűsége pedig 46,8 fő/km^2 fölé emelkedett *(18. táblázat)*, közelítve az országos átlaghoz (47,7 fő/km^2). A korábbi területi differenciák mérséklődtek, köszönhetően Temes (49,5 fő/km^2) és Torontál (53,4 fő/km^2) dinamikus népességgyarapodásának. *A Bánság népességének több mint negyven százaléka (40,83% Pancsovával együtt) Torontálban, 30,84%-a Temes vármegyében (Temesvárral és Verseczel együtt) élt.* A demográfiai folyamatokban azonban már ekkor megjelentek olyan kedvezőtlen folyamatok és tendenciák (pl. alacsony születésszám, egy gyermek vállalása stb.), amelyek előrevetítették a demográfiai eróziót, különösen a töredék népek és etnikumok tekintetében.

A népességgyarapodás folyamatában a Bánság fokozatosan maradt le az ország más régióihoz képest. *A lemaradás 1890-től gyorsult fel, amely egyrészt megmutatkozik a népsűrűség alakulásában (1890-ben a bánsági átlag 50,2 fő/km^2, az országos átlag 53,8 fő/km^2). E tekintetben közel 10 fő/km^2-es különbség alakult ki az időszak végére (1910).* A népsűrűség területi differenciáiban nem az iparosodás és az urbanizáció különböző szintjei, mint inkább még mindig a mezőgazdasági termelés eltérő táji lehetőségei differenciáltak. E tényezők hatására a népességszám közel kettőszázötvenezer (235406 fő = 17,62%) fővel növekedett 1910-ig. A népsűrűség 55 fő/km^2 fölé emelkedett, amely elmaradt az országos átlagtól (64,3 fő/km^2), s jóval alacsonyabb volt mint az Alföld más térségeiben (70 fő/km^2 feletti értékek). A demográfiai folyamatok bánsági differenciáit a kivándorlás felerősödése tovább fokozta, mind a németek, mind az egyéb nemzetiségek vonatkozásában.

A bánsági urbanizáció, mint a népességnövekedés és koncentráció egyik meghatározó eleme nem volt elég dinamikus, mély és szerteágazó ahhoz, hogy jelentős népességnövekedést generáljon. Arról nem is beszélve, hogy az urbanizációs folyamatból néhány meghatározó bánsági nemzetiség gyakorlatilag kimaradt. Az urbanizációs folyamat eredményeként 1870-1910 között *a városi népesség száma több mint százezer fővel gyarapodott* (109585 fő = 27,3%), mindez azonban csak azt jelentette, hogy az 1870. évi 30,0%-os

értékről 1910-re 32,5%-ra növekedett a Bánság városi lakossága. Ez az érték *megfelelt az országos átlagnak*, de messze elmaradt az Alföld tipikusnak mondható magterületeitől (pl. Csongrád és Hajdú megye lakóinak 91%-a, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye lakóinak 78%-a, Jász-Nagykun-Szolnok megye lakóinak 76%-a, Csanád megye lakóinak 67%-a élt városokban 1910-ben stb.). A lemaradás nemcsak a Bánsági-hegyvidék kevésbé urbanizált mikrorégióinak köszönhető.

A népességszám-változás Bánságon belüli területi és időbeli differenciái alapján megállapítható, hogy a növekedés kis szigetei álltak szemben a különböző ütemű népességcsökkenés kiterjedt térségeivel, melyek főként az Erdőhát vidékén és az ún. Haide területén álltak össze nagyobb övezetekké, melyekbe városi szerepkörű és funkciójú települések is beletartoztak. Nem meglepő módon *az etnikai szigetek központjait jelentő települések* (pl. Óbesenyő = bolgárok, Krassóvár = krasovánok) *népességmaximuma 1851-ben vagy még korábban volt*, mutatva a saját etnikum pótlásának és az etnikai keveredésnek a hiányát. Ugyanez figyelhető meg az 1880-as és 1890-es évekre vonatkoztatva a bánsági sváb településekre, melyek népességszáma erőteljesen csökkent a századforduló éveire. *Az Erdőhát vidékén, a Maros mentén, a Haide területén, a Bánsági-hegyvidéken és Versectől délre számos olyan település található, amely népességmaximumát még az 1870. évi népszámláláskor vagy korábban érte el* (pl. Marosberkes, Jám, Krassóvár, Óbesenyő, Nagykomlós, Csene, Beodra, Csatád, Párdány stb.).

Az eltérő arányú népességszám-változás lényeges eltéréseket eredményezett a megyék szerinti megoszlás vonatkozásában is. Legnagyobb mértékben Krassó-Szörény vármegye népességszáma növekedett (1867-ben a Bánság össznépességének 28,33%-a, míg 1910-ben 29,54%-a élt a megye területén), míg Torontál vármegye részaránya közel két százalékot (39,57% → 37,73%) csökkent. Temes vármegye népessége – köszönhetően Temesvár dinamizmusának – lényegében stagnált (0,6%-os növekedés), a területén lévő két törvényhatósági jogú város adatait is figyelembe véve.

Megállapítható, hogy a *Bánság népességének súlypontja DK felé tolódott el* (mind az össznépességet, mind a városi népességet tekintve), amely Krassó-Szörény vármegye magasabb természetes szaporodásával volt összefüggésben, a legkritikusabb helyzetben Torontál vármegye volt, melynek csökkenő részaránya, lassuló népességnövekedése (12,15%) és a dinamikus központok hiánya jelentette a halmozódó problémák legszembetűnőbb megnyilvánulási formáit.

18. táblázat. A Bánság népességszámának alakulása 1870-1910 között
Table 18. Population numbers of the Bánság between 1870 and 1910

Vármegye Törv.hat.jogú város	**Terület**				**Az 1890. évi népesség**			**Az 1910. évi népesség**			**Népesség növ. 1870-1910**	**Népesség növ. 1870-1910**
		száma	*sűrű-sége*	*részará-nya*	*száma*	*sűrű-sége*	*részará-nya*	*száma*	*sűrű-sége*	*részará-nya*		
	km²	***fő***	***fő/km²***	***%***	*fő*	***fő/km²***	***%***	***fő***	***fő/km²***	***%***	*fő*	*%*
Torontál	9903	528697	53,38	39,57	570802	57,64	39,82	592978	59,88	37,73	64281	12,12
Temes	7151	354388	49,55	26,52	370331	51,78	25,83	398641	55,74	25,37	44253	12,48
Krassó-Szörény	11074	378077	34,14	28,33	407635	36,81	28,45	464163	41,91	29,54	86086	22,78
Temesvár	85	36844	433,45	2,75	44849	527,63	3,13	68471	805,54	4,35	31627	85,84
Versecz	196	21095	107,62	1,57	21859	111,52	1,52	26941	137,45	1,72	5846	27,71
Pancsova	113	16888	149,45	1,26	17948	158,83	1,25	20201	178,77	1,29	3313	19,61
Összesen	**28522**	**1335989**	**46,84**	**100**	**1433424**	**50,25**	**100**	**1571395**	**55,09**	**100**	**233406**	**17,62**

Forrás: Népszámlálás (1910)

VII. 2. A Bánság etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai

A tizenhat nemzetiségnek (magyar, szerb, montenegrói, román, német, francia, cseh, olasz, bolgár, horvát, krasován, szlovák, ruszin, török, zsidó, cigány) otthont és megélhetést nyújtó Bánságról úgy gondolnánk, hogy etnikai térszerkezete meg sem rajzolható a nagyfokú etnikai keveredés miatt. *A nagyfokú etnikai keveredés azonban csak regionális értelemben igaz*, ha ugyanis megvizsgáljuk a Bánság területén elhelyezkedő 801 település (1890-ben) lakóinak nyelvi összetételét, akkor azt tapasztaljuk, hogy *471 település (58,6%) teljesen homogén volt, azaz lakói 100%-ig egy nyelvet beszéltek.* A legtöbb a román nyelvű homogén falvak száma (327 db) volt, de figyelemre méltó, hogy 75 db német, 27 db magyar, 25 db szerb, 6 db cseh, 3-3 db szlovák, horvát és krasovan, valamint 1-1 db török (Ada-Kaleh) és montenegrói (Temespéteri) lakosságú települést is találhattunk a vizsgált területen. Nem elhanyagolható tény, hogy *további 90 db olyan település volt a vizsgált régióban, ahol az uralkodó nemzetiség aránya magasabb volt mint 75%,* az összes többi nemzetiség aránya viszont olyan alacsony, hogy *az egyéb kategóriában kerültek* (azaz 10 ezer főnél népesebb településen nem érték el a 3%-ot, 5001-10 ezer lakosú településen az 5%-ot, 5000 fős lakosságszám alatt pedig a 10%-ot). Mindez azt jelenti, hogy *az a 90 település is homogénnek volt tekinthető, ahol a kisebb etnikai töredékek nem veszélyeztették az uralkodó nemzetiség nyelvi dominanciáját* (44 román, 24 szerb, 16 német, 3 bolgár, 2 magyar és 1 cseh nyelvű település tartozott ide). A fenti tények alapján *tényleges etnikai keveredésről 240 db (30,1%) bánsági település esetében beszélhetünk, ebből alapvetően kétnyelvű volt 152 település, alapvetően háromnyelvű 79 település és négy vagy több nyelvű mindössze 9 db település.*

A két, három és többnyelvű településeket vizsgálva az etnikai keveredés és asszimiláció kérdésköréhez kapcsolódva több fontos következtetés vonható le. Egyrészt alapvető fontosságú kérdéskör és feladat annak megállapítása, hogy egyes nemzetiségek hogyan helyezkedtek el, azaz találkozási sávjukban kialakultak-e *kontakt zónák* és ha igen, akkor mely nemzetiségek között? *Magyar-szerb* viszonylatban jól nyomonkövethető, hogy összefüggő kontakt zóna alakult ki a Tisza vonala mentén haladva délre Törökbecse-Nagybecskerek, illetve Ittebe-Csernya-Nagykikinda-Nagyszentmiklós-Szerb Csanád települések vonaláig keleten. E zónában 20 db tiszta magyar település és 9 db tiszta szerb település mellett 7 db szerb többségű kétnyelvű község és 5 db magyar többségű kétnyelvű település volt található. E kontakt zónába betelepült németek miatt háromnyelvűvé vált 10 település (pl. Új-Szent-Iván, Szanád, Tiszaszentmiklós, Beodra, Bocsár, Mokrin, Nagykikinda, Nagybecskerek stb.). Ebben a magyar-szerb kontakt zónában *a magyarság térnyerése volt megfigyelhető már 1850-től kezdődően* (pl. Csóka magyar lakossága 54,3%-ról 73,5%-ra, Deszk magyar lakossága 23,9%-ról 45,8%-ra, Józseffalva esetén

13,6%-ról 52,55%-ra, Oroszlámos esetében 19,6%-ról 47,48%-ra, Törökkanizsa esetén 44,1%-ról 58,48%-ra, Törökbecse esetében 50%-ról 71,74%-ra növekedett a magyar lakosság aránya (1850-től 1890-ig). Ennek köszönhetően itt volt *az egyetlen magyar többségű járás* (törökkanizsai 21479 magyar = 50,7%). Természetesen az sem véletlen, hogy a bánsági magyarok (131139 fő = 9,11%) több mint 70%-a (92386 fő) Torontál vármegyében élt *(19. táblázat)*.

Román-szerb viszonylatban megfigyelhető, hogy a két nép kontakt zónája a Kisbecskerek-Csakovár-Denta-Versec-Fehértemplom-Moldova városok által jelzett vonal mentén jött létre, zömében azonban úgy, hogy *tiszta szerb és román falvak mozaikjai alakultak ki*. A kétnyelvű községek között mindössze 12 db volt szerb többségű (pl. Gája, Macsevics, Gajtasoll, Dolovo, Deliblat, Zlatica stb.) míg román többséggel 8 db rendelkezett (pl. Fény, Bánlak, Alibunár, Révaújfalu, Kiszsám, Jabuka, Leszkovica stb.) e kontakt zónában. A németek betelepülése miatt vált háromnyelvűvé (szerb, német, román) például Temeskubin, Mramorák, Csakovár, Kisbecskerek stb.

Több mint meglepő, hogy *a Bánság területén összefüggő román-magyar kontakt zóna nem alakult ki. A két nagy etnikai tömböt elválasztotta egymástól a német telepes falvak és városok sorozata.* Mindazok ellenére igaz a fenti megállapítás, hogy a kétnyelvű települések közül 24-ben román többség mellett a magyarság alkotta a kisebbséget (pl. Ó-Béba, Valkány, Öregfalu, Tógyér, Temeshódos, Ferendia stb.), de *mindössze egy magyar többségű-kétnyelvű (magyar-román) település volt az egész Bánságban (Omor)*.

A románok által lakott települések között is mindössze 4 db magyar telepesfalu funkcionált (Udvarszállás, Rittberg, Szapáryfalva, Bunyaszekszárd), így magyar-román asszimiláció is csak a nagyobb, általában három-négy nyelvű városokban (megye- és járásszékhelyeken) következhetett be. Nem meglepő viszont, hogy magyar-román kontakt zóna alakult ki a Maros folyó vonalától északra Arad - Szent-Anna - Kisjenő - Nagyszalonta városok vonala mentén.

A területi elhelyezkedés másik aspektusát tekintve a Marosszög magyar lakossága szerves folytatása volt annak a *magyar etnikai tömbnek*, amely a Marostól északra és a Tiszától nyugatra már ekkor is szinte homogénnek volt tekinthető. Jelentős *magyar etnikai sziget* alakult ki Nagykikindától délkeletre a Bega folyó vonaláig (Topolya-Torda-Ittvarnok-Magyarszentmihály-Nagybecskerek-Magyarittebe-Magyarszentmárton-Tamásfalva-Kisorosz települések által határolt terület), ahol 20 település (ebből 8 tiszta magyar és 5 magyar többségű) helyezkedett el. E magyar etnikai szigetet északról a németek, nyugatról a kikindai szabad kerület szerb lakói választották el a magyar etnikai tömbtől.

A bánsági *szórvány magyarság* mindössze nyolc településen élt abszolút többségben (Székelykeve 2510 fős lakosságának 74,33%-a, Udvarszállás 464 fős lakosságának 88,1%-a, Torontálújfalu 603 fős lakosságának 65,8%-a,

Szendelak 80 fős lakosságának 68,4%-a, Lukácsfalva 779 fős lakosságának 68,25%-a, Sándoregyház 2129 fős lakosságának 52,33%-a, Gattaja 2580 fős lakosságának 53,44%-a és Dézsánfalva 789 fős lakosságának 50,89%-a volt magyar, relatív többséget pedig csak Hertelendyfalván tudott kialakítani (2146 főből 44,15% magyar, 17,93% német, 27,93% szlovák nemzetiségű volt).

A magyarok 20% feletti arányban éltek 28 db bánsági településen (Tiszaszentmiklós 3279 fős lakosságának 40,46%-a, Szerb Padé 1680 fős lakosságának 39,2%-a, Aracs 7550 fős lakosságának 20,69%, Nagybecskerek 21934 fős lakosságának 23,3%-a, Torontálerzsébetlak 1507 fős lakosságának 28,53%-a, Csávos 1246 fős lakosságának 22,48%-a, Szerb-Bóka 2098 fős lakosságának 25,83%-a, Ó-Lécz 451 fős lakosságának 21,51%-a, Káptalanfalva 323 fős lakosságának 45,79%-a, Temesvár 43437 fős lakosságának 26,64%-a, Partos 1193 fős lakosságának 32,7%-a, Györgyháza 1069 fős lakosságának 36,18%-a, Sándorháza 852 fős lakosságának 24,26%-a, Féregyháza 1229 fős lakosságának 21,43%-a, Dragsina 935 fős lakosságának 31,12%-a, Medves 991 fős lakosságának 27,58%-a, Törökszákos 1723 fős lakosságának 28,75%-a, Szkulya 1380 fős lakosságának 41,87%-a, Ferendia 1412 fős lakosságának 21,35%-os, Altringen 228 fős lakosságának 21,05%-os, Mélynádas 658 fős lakosságának 22,49%-a, Szinérszeg 833 fős lakosságának 25,73%-a, Buzias 2626 fős lakosságának 21,85%-a, Jerszeg 818 fős lakosságának 37,29%-a, Izgár 926 fős lakosságának 21,4%-a, Betlenháza 546 fős lakosságának 20,68%-a, Herkulesfürdő 369 fős lakosságának 20,29%-a, és Orsova 3564 fős lakosságának 20,03%-a vallotta a magát magyar anyanyelvűnek) további 60 db bánsági településen 5-20% közötti arányban volt jelen a magyarság (pl. Pancsova lakóinak 12,2%-a, Fehértemplom lakóinak 6,54%-a, Lippa lakóinak 14%-a, Lugos 15,2%-a stb.).

A *németek* a Bánság összlakosságának (1439126 fő) majdnem 27%-át (387580 fő) alkották. A vizsgált 801 település közül 220 településen élt jelentősebb (100 fő feletti) német közösség, amelyből *75 településen csak németek éltek (tiszta német falvak és városok), 30 településen a németek aránya magasabb volt 75%-nál* (ebből 16 településen szinte homogén német közösség élt, kilenc településen jelentősebb magyar kisebbséggel, 4 településen jelentősebb román kisebbséggel, Újkaránsebesen pedig csehekkel éltek együtt), 32 településen a németek aránya 50-75% között változott (11 településen románokkal, 4 településen szerbekkel, 2 településen magyarokkal, 1-1 településen bolgárokkal, ill. szlovákokkal /Istvánvölgye/ alkottak kétnyelvű közösségeket), míg 13 településen legalább három nemzetiség együttélése volt megfigyelhető, ahol a németek abszolút többségben voltak.

19. táblázat. A Bánság nemzetiségeinek megoszlása vármegyék és járások szerint (1890)
Table 19. Distribution of national minorities in the Bánság by counties and districts in 1890

Torontál vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*horvát*	*bolgár*	*cigány*	*egyéb*
Alibunár	10	28645	11281	-	15742	207	645	-	-	-	770
Antalfalva	13	45787	24585	773	5595	4908	8456	457	-	-	1012
Bánlak	17	25512	3668	9358	6147	3666	496	-	712	-	1464
Csene	17	33885	5535	21350	3501	2312	-	729	-	-	457
Módos	20	26609	6361	11141	3191	3195	-	986	255	-	1481
Nagybecskerek	24	51298	14060	17064	10639	2791	2814	-	908	-	3023
Nagykikinda	10	28623	15298	6540	-	6476	-	-	-	-	309
Nagyszentmiklós	15	47188	2851	18701	10177	8447	-	-	6437	-	575
Pancsova	13	44678	13839	14290	11143	2061	599	1184	674	-	887
Párdány	14	27169	10005	6902	4278	5020	-	-	-	-	964
Perjámos	11	32914	3392	20420	7771	-	-	-	-	-	1331
Törökbecse	8	43328	30009	694	-	11899	-	-	-	-	457
Törökkanizsa	25	42300	16154	2477	2190	21479	-	-	-	-	-
Zsombolya	18	47532	2904	30427	4086	8939	-	-	-	281	896
Nagykikinda (v.)	1	22768	13248	5894	-	3627	-	-	-	-	-
Nagybecskerek (v.)	1	21934	7969	7874	-	5116	-	-	-	-	975
Pancsova (v.)	1	18290	7781	7331	-	2244	-	-	-	-	935
Összesen	**218**	**588460**	**188940**	**181504**	**84460**	**92386**	**13011**	**3356**	**8986**	**281**	**15536**

Forrás: Népszámlálás (1890)

19. táblázat (folytatás)
Table 19. (continuation)

Temes vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*bolgár*	*cseh*	*egyéb*
Buzias	24	33801	-	5253	23448	4142	510	-	-	449
Csakovár	13	28730	681	8888	17556	1303	-	-	-	301
Detta	18	24327	1388	8346	8231	2792	312	1437	-	1821
Fehértemplom	19	31805	18717	3378	7601	-	-	-	1003	1106
Kubin	9	27663	14857	5162	4849	1866	-	372	-	557
Lippa	28	32957	-	11175	20223	1121	-	-	-	438
Rékás	28	32526	4459	5045	20917	955	444	-	-	707
Új-Arad	17	33513	1982	20484	9009	1076	-	-	-	1012
Versecz	25	34888	4615	8825	18629	1017	-	-	922	881
Vinga	18	32914	3505	16316	9627	2389	-	-	-	1077
Központi	21	48336	1674	25279	19394	946	-	-	-	1043
Vinrga r.tv.	1	4795	-	746	-	-	-	3245	-	804
Temesvár th.j. v.	1	43437	2141	23995	4257	11572	-	-	-	1473
Versecz th.j. v.	1	22121	7742	12244	-	1321	-	-	-	814
Fehértemplom r.tv.	1	9041	1541	6219	690	591	-	-	-	-
Összesen	**224**	**440854**	**63254**	**161355**	**164431**	**31088**	**1265**	**5053**	**1925**	**12483**

Forrás: Népszámlálás (1890)

19. táblázat (folytatás)
Table 19. (continuation)

Krassó-Szörény vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*horvát*	*bolgár*	*cigány*	*krasso-waver*	*cseh*	*olasz*	*egyéb*
Begai	26	17125	-	545	15167	1413	-	-	-	-	-	-	-	-
Bogsán	21	33213	-	3420	26281	503	455	-	-	-	441	-	-	2114
Bozovics	18	26743	-	-	25594	-	-	-	-	-	-	732	-	530
Facset	37	19755	-	679	18697	317	-	-	-	-	-	-	-	62
Jám	28	36906	966	679	34523	409	-	-	-	-	-	55	-	274
Karánsebes	36	30631	-	2429	27014	-	784	-	-	-	-	92	128	183
Lugos	24	18104	-	2543	14800	-	569	-	-	-	-	-	-	192
Maros	25	20200	-	-	19746	234	-	-	-	-	-	-	-	220
Moldova	23	25685	10113	1102	11551	-	-	-	-	-	-	2068	-	851
Oravicza	21	44036	-	10856	28953	394	1572	-	-	-	-	1214	-	1047
Orsova	21	20390	-	1925	15984	1009	-	-	-	-	-	659	-	813
Resicza	26	44090	-	9332	23881	719	1232	5065	-	-	2485	552	-	825
Temes	30	21405	-	1601	18321	109	230	-	-	294	-	-	-	850
Teregova	22	31399	-	2053	29037	-	-	-	-	-	-	-	-	309
Lugos r.tv.	1	14216	-	5574	6045	2167	-	-	-	-	-	-	-	483
Karánsebes r.tv.	1	5464	-	1984	3088	393	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen (Krassó Sz.)	**360**	**409362**	**11079**	**44721**	**318681**	**7665**	**4842**	**5065**	**-**	**294**	**2926**	**5373**	**128**	**8753**
+ 1 telep. (Ada+Kaleh)	*1*	*(török) 450*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Torontál	*218*	*588460*	*188940*	*181504*	*84460*	*92386*	*13011*	*3356*	*8986*	*281*	-	-	-	*15536*
Temes	*224*	*440854*	*63254*	*161355*	*164431*	*31088*	*1265*	-	*5053*	-	-	*1925*	-	*12483*
Bánság összesen	**803**	**1439126**	**263273**	**387580**	**567572**	**131139**	**19118**	**8421**	**14039**	**575**	**2926**	**7298**	**128**	**36772**
%-os értékek		100	18,29	26,93	39,43	9,11	1,32	0,58	0,97	0,04	0,2	0,5	0,01	2,55

Forrás: Népszámlálás (1890)

A németek relatív többséget 10 bánsági településen értek el, ahol arányuk 34,06% (Szerb-Nagyszentmiklós) és 48,89% (Nadrág) között változott. Kisebbségben, de több mint 20%-os arányt képviseltek a németek 60 településen, míg 46 településen nem érte el a 20%-ot arányuk. A kisebbségben élő németek 24 esetben román többségű kétnyelvű településen, 12 esetben szerb többségű kétnyelvű településen, 8 esetben magyar többségű kétnyelvű településen, míg egy esetben (Vinga) bolgár többségű kétnyelvű településen éltek. A fennmaradó 62 település legalább három nyelvű települések közé tartozott, ahol a németek alkották a kisebbségi helyzetű nemzetiséget.

Az 1890. évi adatokat tartalmazó táblázatokra *(19. táblázat)* tekintve szembeötlőek a *németek területi elhelyezkedésének* sajátosságai, amelyek az 1851-re megrajzolt térképek adatainak helyességét is alátámasztják. Legnagyobb számban a Bega és az Aranka között elhelyezkedő ún. Haide területén éltek, ahol a csenei (21350 fő, a járás lakosságának 63%-a) és a perjámosi járásban (20420 fő, a járás lakosságának 62%-a) *abszolút többségben* voltak, miként a zsombolyai járásban (30427 fő, a járás lakosságának 64%-a) is. *Relatív többséget* alkottak a nagyszentmiklósi (18701 fő, a járás lakosságának 39,6%-a), a bánlaki (9358 fő, a járás lakosságának 36,7%-a) és a módosi (11141 fő, a járás lakosságának 41,8%-a) járásokban. *Az ún. Haide területe, amely Temes vármegye területére is átnyúlott, a leghomogénebb és legnagyobb német etnikai sziget volt, ahol 25 tiszta német település helyezkedett el és itt élt a bánsági németek kb. 30%-a.* Kisebb, de jelentős *német etnikai sziget* alakult ki a Maros bal partján (Lippa-Zádorlak-Németság háromszögben), ahonnan a románokat a XVIII. század közepén a bécsi udvar kitelepítette. Az új-aradi járásban abszolút többségben voltak a németek, azaz összesen több mint húszezer (20484 fő) német élt tizenhárom, nyelvileg homogén településen. A vingai járásban 16316 német élt, ami az összlakosság 49,57%-a volt.

A fentieken túlmenően még öt jelentősebb német etnikai sziget figyelhető meg a Bánság területén. Az *egyik* Nagybecskerek-Torontálszécsány-Jánosföld településekkel jelölt háromszögben, ahol 11 tiszta német településen több mint huszonötezer német élt (a nagybecskereki járásban a lakosság 33,2%-a, 17064 fő német nemzetiségű volt), a másik *Temesvár környékén* alakult ki, itt azonban mindössze öt település (pl. Szakálháza, Liebling, Kovácsi, Gyarmata stb.) volt tisztán német lakosságú. Mindezek ellenére több mint 50 ezer német élt e szűkebb mikrorégióban (Temesvárott 23995 fő, míg a központi járásban 25279 fő, azaz abszolút többségben 55,2%-os, ill. 52,3%-os arányt képviselve). A harmadik német etnikai tömörülés *Pancsova körül* alakult ki, mindössze Franzfeld volt tisztán német lakosságú, hét településen viszont többséget alkottak a németek, több mint húszezer fős tömörülést alkotva. Pancsova lakosságának 40%-át (7331 fő), a járás lakosságának 32%-át (14290 fő) a német nemzetiségűek tették ki. A *negyedik* német etnikai tömörülés Versec-Nagy-Zsám-Móriczföld-Detta-Dolácz-Istvánvölgy települések által határolt területen

alakult ki, ahol 10 tiszta német települése és Versec szabad királyi város német lakossága majdnem 30 ezer főt tett ki. Versecen abszolút többséget (12244 fő, 55,3%), a dettai járásban relatív többséget (8346 fő, 34,3%), a verseci járásban pedig több mint 25%-os arányt (8825 fő érték el). Az ötödik német etnikai sziget *a Krassó-szörényi bányavárosok*hoz kapcsolható, amelyekben német többségű, de legalább négy jelentősebb nemzetiséget magába foglaló gazdasági centrumok alakultak ki. Mindössze néhány kisebb bányászfalu (pl. Lindenfeld, Wolsfberg stb.) volt homogén német lakosságú.

A *szerbek* területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy *71,7%-uk Torontál vármegye településein élt (19. táblázat)*, ahol a legnépesebb nemzetiséget alkották (188940 fő), így *a vármegye lakóinak 32,1%-át tették ki.* A törökbecsei (58,8%), a nagykikindai (53,4%) és az antalfalvai (53,7%) járásokban abszolút többségben éltek, míg a párdányi járásban (36,8%) relatív többséget alkottak. Temes vármegyében a fehértemplomi járásban (58,8%) és a kevevárai járásban (53,7%) abszolút többséget alkottak, a verseci járásban (13,2%) pedig megközelítette arányuk a 15%-ot. *A leghomogénebb szerb etnikai sziget a kikindai szabad kerületben, a törökbecsei járásban és a fehértemplomi járás területén alakult ki*, szervesen kapcsolódva a szerb etnikai tömbhöz. Az egész Bánság területén *egyetlen elszigetelt szerb etnikai sziget alakult ki, Temes vármegyében Temesrékas, Sztancsfalva, Lukácskő, Kralovecz és Temespéteri falvakban kb. 3000 szerb lakossal.* Kisebb szerb töredékek és szórványok az 1751-ben megszüntetett Marosi Határőrvidék lakóinak leszármazottaiként a Maros balpartján is éltek (Fönlak–Szerb-Csanád között), három faluban abszolút többséget alkotva.

A *szerbek* a Bánság lakosságának több mint a 18%-át alkották (263273 fő), úgy hogy *25 település 100%-ban általuk lakott, 39 településen arányuk több mint 75%, 32 településen pedig abszolút többséget (50-75%) alkottak, 8 településen pedig relatív többségben voltak.* A fentieken kívül még 32 olyan település volt, ahol a szerbek etnikai kisebbségben éltek (öt településen magyarokkal, 4 településen németekkel, 12 településen románokkal és 11 településen három-négy nemzetiséggel együtt).

A *románok* a Bánság lakosságának majdnem 40%-át (567572 fő) alkották *(19. táblázat)*, úgy hogy Torontál vármegyében 37 településen, Temes vármegyében 129 településen és Krassó-Szörény vármegyében 319 településen élt 200 főt meghaladó román közösség. A bánsági települések 64,2%-án (516 db) megtalálhatók voltak a románok, amelyből 327 db tartozott a homogén (100%), 78 db a 75% feletti és 51 db az abszolút többségű (50-75%) települések közé. Mindez azt is jelenti, hogy *405 településen (a bánsági települések több mint 50%-án) a románok aránya meghaladta a 75%-ot (!)*. A románok spontán migrációjának eredménye, amely a Bánsági-hegyvidék felől irányult az Alföld felé a folyóvölgyek (Néra, Karas, Berzava, Temes, Maros) mentén, hogy *Krassó-Szörény vármegyében már majdnem homogén etnikai tömbben éltek,*

amely kapcsolódott a dél-erdélyi és a havasalföldi románsághoz. A fentiek alapján nem meglepő, hogy *különálló román etnikai sziget a Bánság területén nem alakult ki,* a románok által lakott legnyugatibb települések megközelítették a Tisza vonalát (Óbéb, Valkány, Jankahid, Román-Écska).

Azokban a falvakban és városokban, ahol a románok aránya 75-95% között változott (78 db) negyvennégy olyan település is volt, ahol nem volt számottevő a többi nemzetiség aránya. Itt általában csak 2-3%-ot kitevő etnikai töredékek éltek. Tizennégy településen a német kisebbséggel alkottak kétnyelvű közösségeket, 13 településen a magyarokkal, 3 településen a szerbekkel. Egy esetben a cigányokkal (Tinkova), három településen pedig szerbek, németek és magyarok együttesen voltak kisebbségben (pl. Bálincz, Aranyág stb.).

Azokon a településeken, ahol *a románság abszolút többségben volt (51 település)* 11 település esetén magyarokkal, 10 esetben németekkel, 9 esetben szerbekkel, 4 esetben szlovákokkal és egy esetben cigányokkal (Cserestemes) alkottak kétnyelvű lokális életközösséget, míg 16 település három vagy több nemzetiségű volt. *Relatív többségben tíz bánsági településen éltek* (pl. Szerb-Csanád 40,08%-a, Mehala 39,7%-a, Lippa 48,04%-a, Lugos 42,52%-a, Ruszkabánya 47,23%-a volt román), míg 20% felett további 31 településen, ez alatt pedig 29 településen éltek románok. *Szórvány románság még több mint 50 bánsági településen élt,* arányuk azonban 1-3% között változott az egyes települések lakóin belül, és *a bánsági románság kb. 0,8%-ra terjedt ki.* Mindez azt is jelenti, hogy a bánsági románok kb. 5%-a élt kisebbségben.

A románok területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy *56,1%-uk Krassó-Szörény vármegyében élt (a megye lakosságának 77,8%-át alkották),* ahol egy kivételével minden járásban abszolút (pl. begai 88,5%-a, bozovicsi 95,7%-a, facsádi 94,6%-a, marosi 97,7%-a stb.), illetve egyben relatív többségben (moldvai járás 44,9%-a) voltak. *Temes vármegyében relatív többségben (164431 fő = 37,3%) voltak a románok, megelőzve a németeket (161355 fő = 36,6%).* Temes vármegye öt járásában abszolút többséget alkottak (buziasfürdői 69,3%-a, csakovári 61,1%-a, lippai 61,3%-a, rékasi 64,3%-a, verseci 53,4%-a). *A Torontál vármegyében élő 84460 román nemzetiségűek csak az alibunári járásban alkotottak abszolút többséget (15742 fő = 54,9%).*

Az eddig nem részletezett *kisebb nemzetiségekkel* (bolgárok, szlovákok, csehek, franciák, krasovánok együttesen a Bánság lakosságának 3,62%-a = 52505 fő), területi elhelyezkedésükkel már a korábbi fejezetekben részletesen foglalkoztam, így azt a továbbiakban mellőzöm.

A Bánság 1890. évi etnikai adataira tekintve és az eddigi elemzéseket összegezve több következtetés, ténymegállapítás is szükségessé vált. A legfontosabb kérdésekre a tények leírása megadhatta a választ, néhány kérdéskör azonban további kutatásokat igényel. *Feltétlenül szükséges az egyes nemzetiségek együttélési hajlandóságát tovább vizsgálni.* A kutatás jelenlegi stádiumában úgy tűnik, hogy egyes nemzetiségek magas többségi értékekkel

(pl. szerbek, románok) és alacsony kisebbségi arányokkal rendelkeztek, míg más nemzetiségek (pl. magyar, német) együttélési hajlandósága magasabb és ezzel párhuzamosan magasabb a kisebbségben élők aránya is. Nagyon fontos problémakör annak vizsgálata, hogy egyes nemzetiségek szóródása miért nagyobb, míg más nemzetiségek jobban megőrizték homogenitásukat, sőt egyre jobban homogenizálódtak *(20. táblázat)*. *A kisebbségben élés elviselése sem egyforma az egyes nemzetiségek között.* Ez mozgató rugójává válhatott a kivándorlásnak, amely nem hagyta érintetlenül a bánsági régiót sem a XIX-XX. század fordulóján.

Az etnikai térszerkezet vizsgálatánál nem megkerülhető problémakör az asszimiláció. Ennek pozitív (természetes) oldalát tekintve is megállapítható, hogy *a megyeszékhelyek, szabad királyi és rendezett tanácsú városok* (Temesvár, Nagybecskerek, Lugos, Pancsova, Versec, Nagykikinda, Karánsebes) *mindegyike legalább négy nemzetiség együttélését biztosította* (pl. Temesvár lakóinak 55,24%-a német, 26,64%-a magyar, 9,8%-a román, 4,93%-a szerb és 3,39%-a kisebb etnikai töredékekből tevődött össze). *Szerb többségű volt Pancsova (42,54%), Nagybecskerek (36,33%) és Nagykikinda (58,19%), német többségű volt Versec (55,35%) és Temesvár (55,24%), míg Lugos (42,52%) és Karánsebes (56,51%) már román többséggel rendelkezett.* Magyar többséggel csak a Bánság északi peremén elhelyezkedő szabad királyi városok (Szeged, Arad) és Csanád megye székhelye (Makó) rendelkezett.

A három bánsági vármegye járásközpontjait (39 db) vizsgálva megállapíthatjuk, hogy 90%-uk legalább háromnyelvű, a többségi nyelv 14 központban román, 16 központban német, 3 központban (Székelykeve, Törökbecse, Törökkanizsa) magyar, 4 központban szerb, 1-1 központban bolgár (Vinga), ill. szlovák (Antalfalva) volt. Ez a megoszlás nem állt összhangban a Bánság nemzetiségeinek számarányával, de a spontán asszimilációt sem a – sokat hangoztatott – magyar nyelv felé billentette. Sem a természetes sem az erőszakos asszimiláció nem volt olyan mértékű, mint amilyet a szerbek és románok több mint 100 esztendeje hangoztatnak.

20. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1890-ben)
Table 20. Mother tongue and religion of the population in the Bánság in 1890

Anyanyelv	Összesen	Ortodox fő	Ortodox %	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Krassó-Szörény										
Összesen	*407635*	*306023*	*75,1*	*18949*	*73817*	*3053*	*2040*	*22*	*3713*	*18*
Román	311335	291522	93,6	17618	2092	6	9	3	52	3
Magyar	10879	119	1,1	104	6968	2413	499	14	752	10
Német	48058	226	0,5	130	43346	159	1311	5	2880	1
Szlovák	5723	33	0,6	603	4877	15	188	-	7	-
Rutén	161	19	11,8	127	9	-	6	-	-	-
Horvát	5018	2	0,04	-	5015	-	-	-	1	-
Szerb	11862	11689	98,5	39	128	-	4	-	2	-
Egyéb	14599	2413	16,5	298	11382	460	23	-	19	4
Temes										
Összesen	*434529*	*213529*	*49,1*	*12336*	*183579*	*6230*	*9888*	*105*	*8640*	*222*
Román	161449	149610	92,6	11424	351	7	8	14	26	9
Magyar	36114	404	1,1	243	26423	5108	722	55	3136	23
Német	160184	215	0,1	139	145526	788	8009	8	5377	122
Szlovák	2598	47	1,8	252	1090	66	1093	27	15	8
Rutén	70	38	54,3	28	2	-	-	-	2	-
Horvát	205	18	8,8	1	185	-	-	-	1	-
Szerb	62809	60976	97,1	174	1603	2	4	-	6	44
Egyéb	11100	2221	20,0	75	8399	259	52	1	77	16
Torontál										
Összesen	*591260*	*271265*	*45,8*	*3886*	*276042*	*10543*	*20848*	*39*	*7148*	*1489*
Román	87445	83917	96,0	3004	202	2	4	11	3	302
Magyar	99991	620	0,6	260	84446	10134	1019	23	3329	160
Német	185099	267	0,1	80	173930	355	6574	3	3740	150
Szlovák	14031	20	0,1	11	492	30	13214	-	9	255
Rutén	33	10	30,3	13	8	-	-	2	-	-
Horvát	1690	20	1,2	8	4646	-	6	-	-	10
Szerb	186235	184115	98,9	380	1119	5	14	-	16	586
Egyéb	13736	2296	16,7	130	11199	17	17	-	51	26

Forrás: Népszámlálás (1910)

VII. 3. A Bánság etnikai térszerkezete a XX. század elején

A Bánság etnikai térszerkezetének változásait, az etnikai tömbök, szigetek, csoportok és kontakt zónáik fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népesedési folyamatokat (pl. kivándorlás, egyke mozgalom, természetes szaporodás, fogyás stb.) is a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították *(21. táblázat, 56. ábra)*. A Bánság népesség-számának alakulása jól reprezentálja egy mikrorégió pozíciójának le- vagy felértékelődését a társadalmi-gazdasági térben. A változások legpontosabban településszinten érzékelhetőek, azonban kistérségi (járások) szinten és makroregionális viszonylatban is szignifikáns különbségek, eltérő népességváltozási tendenciák mutathatók ki. *Az 1890-1910 közötti években a Bánság népessége 9,97%-kal növekedett, azaz 1438676 főről 1582133 főre, amely önmagában kedvező tendencia (18. táblázat)*. Megállapítható azonban, hogy *Torontál vármegye lakossága 1,5%-kal, Temes vármegye lakossága 13,6%-kal, míg Krassó-Szörény vármegye lakossága 13,87%-kal növekedett.* A bánsági járások közül (39 egykori járás területét vizsgálva) Torontál vármegyében három (csenei, nagszentmiklósi, zsombolyai) Temes vármegyében kettő (központi, vingai) Krassó-Szörény vármegyében egy (jármi) járás népességszáma csökkent *(22. táblázat)*. *A bánsági települések 32,4%-a (259 település) természetes fogyással* volt jellemezhető, melyek közül 99 db Torontál vármegyében, 87 db Krassó-Szörény vármegyében, míg 73 db Temes vármegyében helyezkedett el. A természetes fogyás okai ismertek (belső és külső migráció, kivándorlás, „egyke"rendszer stb.), melyek nem különböztek az ország más régióiban megismertektől *(Tóth J. – Csatári B. 1983, Pál Á. 2001)*.

A Bánság 801 településének 1910. évi népszámlálási adatsorát feldolgozva, lehetővé vált a fenti folyamatok áttekintése. A bánsági nemzetiségek népességváltozási specifikumainak feltárását és az etnikai térszerkezet legfontosabb elemeinek megismerését térképek segítségével tettem áttekinthetőbbé. A problémakör teljes megoldására – miként számos elődje *(pl. Milleker B., Czirbusz G., Borovszky S. stb.)* – e könyv szerzője sem vállalkozhat, arra azonban kísérletet teszek, hogy a *Bánság etnikai térszerkezetének vázát* megrajzoljam *(5-9. térkép)*.

Az adott időkeresztmetszetre (1910) vonatkozó tényfeltárás része egy olyan folyamatelemzésnek, amelynek segítségével *reális etnikai térstruktúra szintézise valósulhat meg*. Az elemzés mélysége (települési szint), széles spektruma (801 település minden nemzetiségére kiterjedt) és vizsgálati módszere (többségi és kisebbségi nemzetiségek térképi megjelenítése) lehetőséget biztosít az objektív összegzésre és a komplexitásra.

A tizenhat jelentősebb nemzetiségnek otthont és megélhetést nyújtó Bánság etnikai térstruktúrája nehezen megjeleníthető, részben az etnikai keveredés, részben az adatbázis nagysága miatt. Nagyfokú etnikai keveredés továbbra is csak regionális értelemben igaz, mindazok ellenére, hogy *a négy nagy*

nemzetiség a települések 65-96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen). A bánsági magyarok számaránya 604 településen 20% alatt maradt (a németeké 542 településen, a románoké 274 településen, a szerbeké 384 településen). A Bánság 467 településén a magyarok száma nem érte el a száz főt és 140 település lakosságában 1% alatt maradt a magyarság aránya vagy teljesen hiányzott (67 település).

Az etnikai keveredés alacsony fokát mutatja, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot, azaz szórványban éltek, ebből a többségi nemzetiség aránya 411 településen 90% fölötti volt, azaz etnikailag tiszta (homogén) településnek voltak tekinthetők (5. térkép). További *tizenegy településen* 87,6% (Kiszetó) és 89,8% (Temessziget) között változott a többségi nemzetiség aránya és 5% alatt maradt az etnikai kisebbségek (2-4 db) aránya, azaz ezek is homogénnek voltak tekinthetők. Az eddigi 422 településen túlmenően további 36 olyan település volt a Bánság területén, ahol a többségi nemzetiség aránya 90% fölötti, a kisebbségek aránya 5,1% (Csebze német lakói) és 9,7% (Divécs román lakói) között változott, azaz ezek a települések is gyakorlatilag homogénnek tekinthetők, olyan szórványban élő, jelentősebb kisebbségekkel, amelyek nem veszélyeztették az uralkodó nemzetiség nyelvi dominanciáját. *A fentiek alapján jelentősebb etnikai keveredés (90% alatti egynyelvűség, 5% feletti kisebbségek) 343 bánsági településen következett be, azonban a lélektanilag oly fontos határvonalnak tartott 20% feletti etnikai kisebbség mindössze 169 db bánsági településen volt, melyből kilencvenöt településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett.* Jellemzően a megyeszékhelyek és rendezett tanácsú vagy törvényhatósági jogú nagyvárosok tartoztak ide, Nagykikinda kivételével. Temesvár lakóinak 39,4%-a magyar, Versec lakóinak 31,4%-a szerb, Karánsebes lakóinak 30,2%-a német, Pancsova lakóinak 35,9%-a német. Nagybecskerek lakóinak 34,4%-a szerb, Lugos lakóinak 31,4%-a román, 31%-a német és 34,7%-a magyar. *A Bánság nyolcszázegy településéből mindössze tizenkilenc olyan település volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt (pl. Lugos, Nagyszentmiklós, Horvátklári, Omor, Kevevára, Lippa, Temesrékas, Hertelendyfalva, Klopódia, Orsova, Herkulesfürdő stb.).*

A fenti tények ellenére meglepően alacsony a teljesen homogén (100%-ig egy nyelvet beszélő) települések száma (18 db). A legtöbb a román nyelvű, teljesen homogén falvak száma (16 db), míg egy magyar (Ferencszállás) és egy német nyelvű (Karánberek) település is teljes homogenitást mutatott.

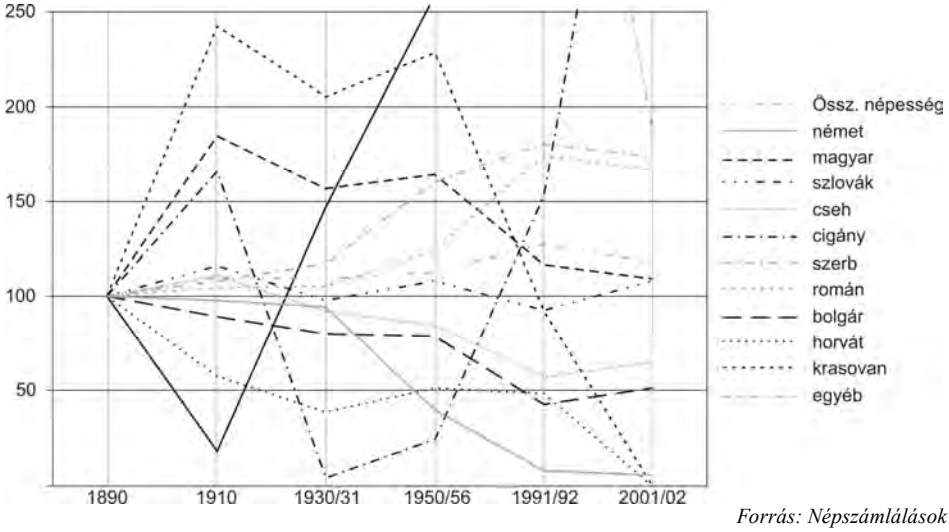
A *magyarok* a Bánság lakosságának 15,3%-át (242152 fő) alkották *(21. táblázat)*. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy *Torontál vármegyében élt a bánsági magyarok 53%-a* (128405 fő), ahol abszolút többséget csak a törökkanizsai járásban (52,4%) alkottak *(22. táblázat)*,

és itt élt a bánsági magyarok 10,3%-a (24961 fő). E járásban kilenc településen 90% felett (pl. Ószentiván, Egyházaskér stb.), öt településen 50-75% között (pl. Törökkanizsa, Oroszlámos, Szőreg stb.), míg egy településen 75-90% között (Csóka), két településen pedig relatív többségben (Tiszaszentmiklós, Feketetó) éltek a magyarok *(7. térkép)*. A törökkanizsai járás 22 települése közül a fennmaradó négy településen szerb abszolút többség volt (pl. Gyála, Ókeresztúr, Deszk stb.), míg Újszentiván településen relatív többséget alkottak. Nem elhanyagolható tény, hogy e két népcsoport adta a járás lakosságának 88,3%-át (42060 fő), azaz magyar-szerb kontakt zóna alakult ki szórvány német (6,2%) és román (4,3%) lakossággal, mely folytatódott – kisebb megszakításokkal – a nagykikindai járáson keresztül a nagybecskereki járásig.

21. táblázat. A Bánság etnikai megoszlása (1910)
Table 21. Ethnic distribution of the population in the Bánság in 1910

Népességszám	***Nemztiségek***	***%***
242152	Magyar	15,3
387545	Német	24,5
592045	Román	37,4
284329	Szerb	18,0
22131	Szlovák	1,4
12500	Bolgár	0,8
8100	Cseh	0,55
7210	Krasován	0,5
4872	Horvát	0,3
2392	Ruszin	0,15
18857	Egyéb	1,1
Összesen: 1582133		**100,0**

Forrás: Népszámlálás (1910)

Forrás: Népszámlálások

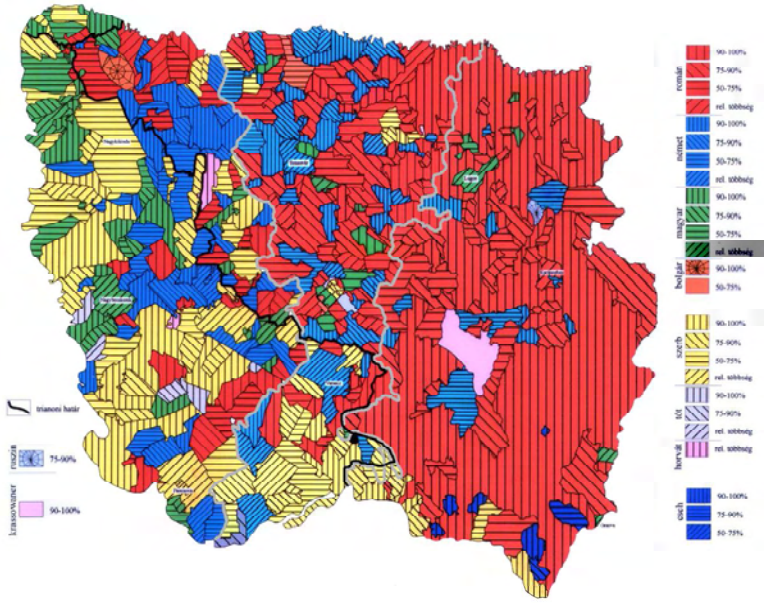
56. ábra. A Bánság etnikai csoportjainak változása (1890-2002)
Figure 56. Changes in the ethnic groups (1890-2002)

22. táblázat. A Bánság nemzetiségeinek megoszlása vármegyék és járások szerint (1910)
Table 22. Distribution of nationalities according to counties and district (1910)

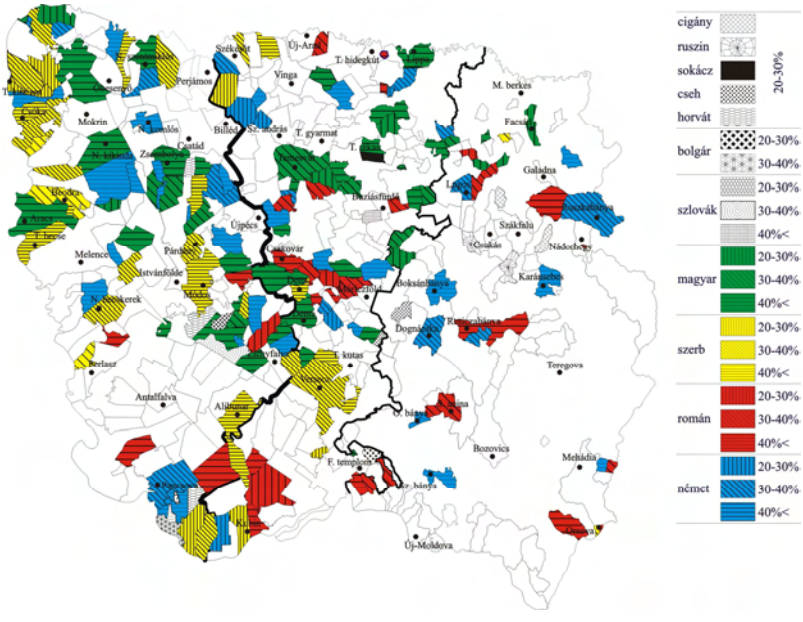
Torontál vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*magyar*	*német*	*tót*	*oláh*	*rutén*	*horvát*	*szerb*	*egyéb*
Alibunári	10	29292	588	755	988	14982	-	6	11793	180
Antalfalvai	13	47044	5957	1849	8623	5442	-	365	24530	278
Bánlaki	17	27667	6385	8403	823	6637	-	78	4503	838
Csenei	16	20936	3736	16468	9	3626	-	714	5765	618
Módosi	18	27048	4685	9905	61	3877	3	905	6959	653
Nagybecskereki	25	54715	8573	16485	3265	10581	-	573	14445	793
Nagykikindai	12	33009	7298	9785	5	238	1	4	15351	237
Nagyszentmiklósi	14	43442	10982	12921	125	10239	1	4	2830	6342
Pancsovai	13	47877	3148	15573	1045	10735	-	1277	14930	1169
Párdányi	13	27171	6098	7153	13	4007	-	21	9708	171
Perjámosi	11	30334	1352	16692	80	8218	1	7	3416	568
Törökbecsei	8	48464	14136	1054	10	110	1	3	32938	212
Törökkanizsai	22	47639	24961	2961	294	2058	1	5	17099	260
Zsombolyai	18	46904	12026	25552	50	4643	-	21	3687	925
Nagybecskerek (rtv.)	1	26006	9148	6811	456	339	1	74	8934	243
Nagykikinda (rtv.)	1	26795	5968	5855	52	436	1	13	14148	322
Pancsova (tvj.)	1	20808	3364	7467	244	769	1	135	8714	114
Összesen	**213**	**615151**	**128405**	**165779**	**16143**	**86937**	**11**	**4203**	**199750**	**13923**

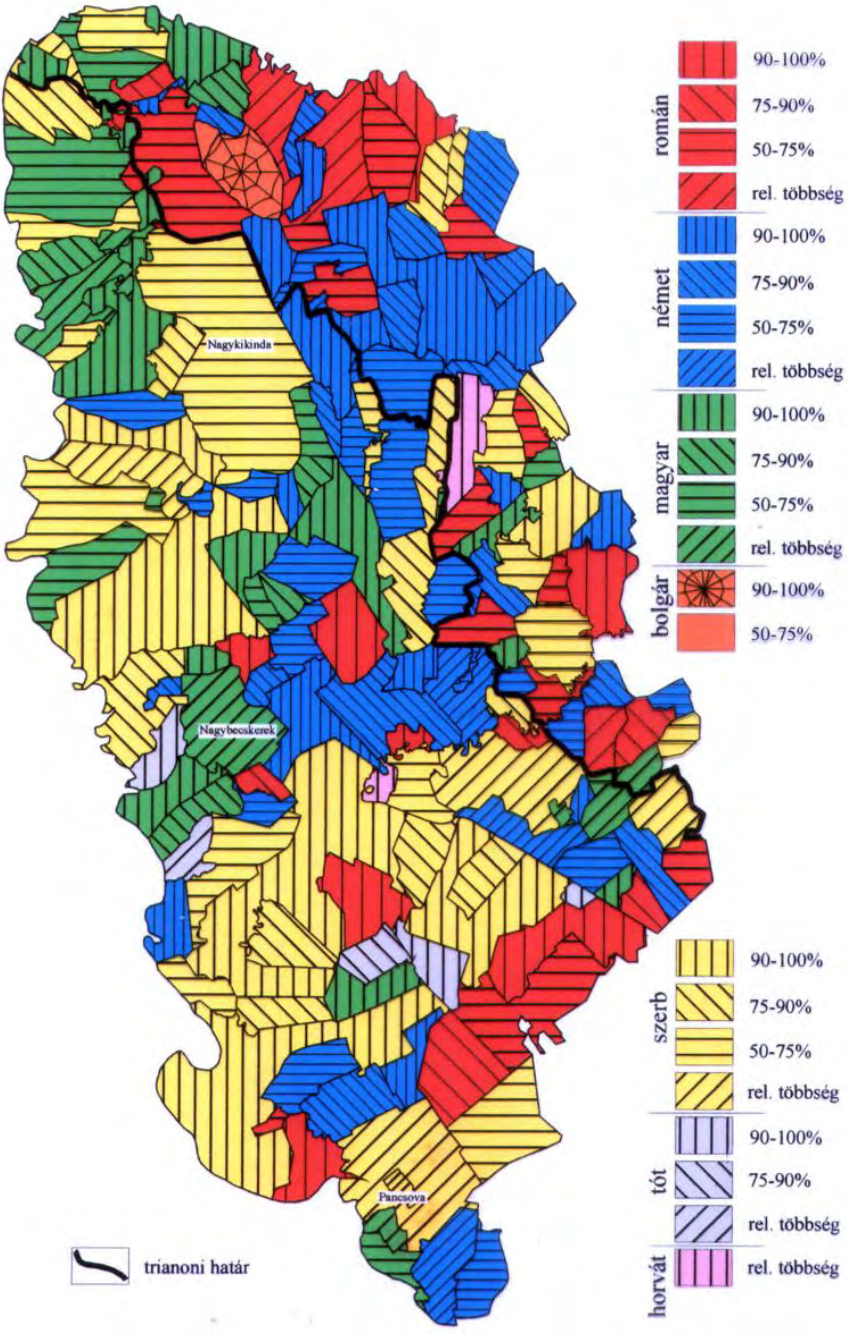
Forrás: Népszámlálás (1910)

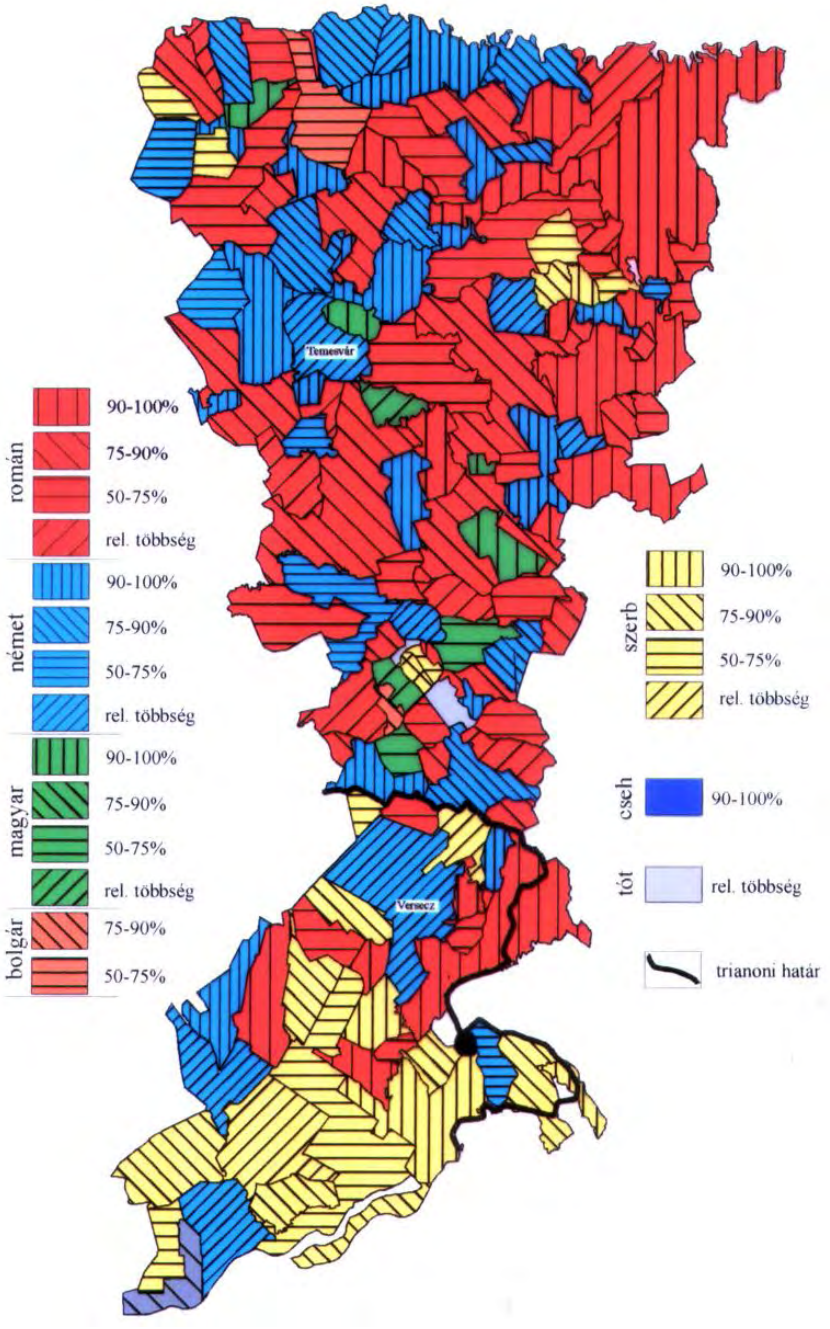
5. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1910)
Map 5. Etnical structure in the Bánság (1910)

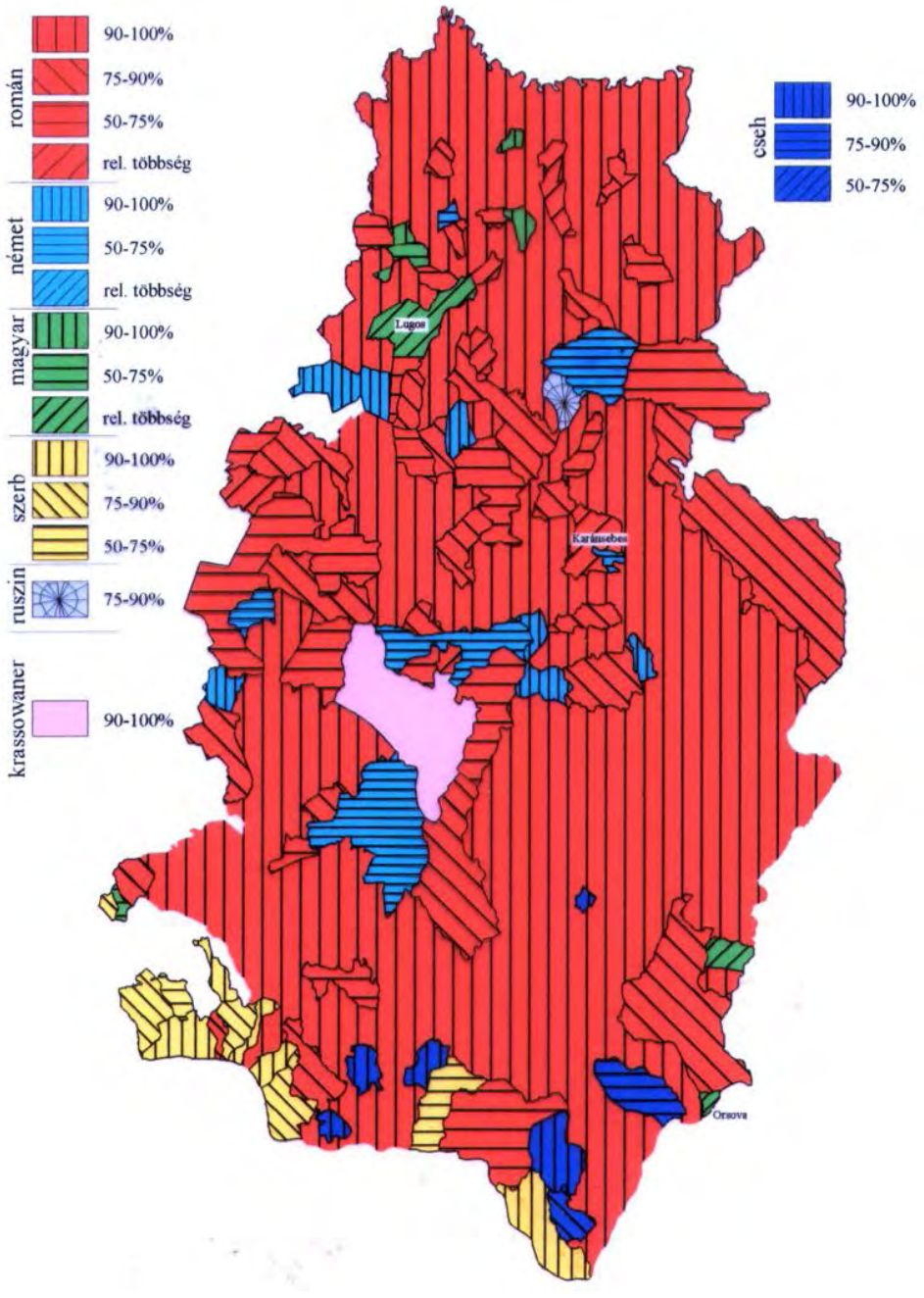
6. térkép. A Bánság etnikai kisebbségei (1910)
Map 6. Ethnic minorities in the Bánság (1910)

7. térkép. Torontál vármegye etnikai térszerkezete (1910)
Map 7. Etnical structure in Torontál county (1910)

8. térkép. Temes vármegye etnikai térszerkezete (1910)
Map 8. Etnical structure in Temes county (1910)

9. térkép. Krassó-Szörény vármegye etnikai térszerkezete (1910)
Map 9. Etnical structure in Krassó-Szörény county (1910)

22. táblázat (folytatás)
Table 22. (continuation)

Temes vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*magyar*	*német*	*tót*	*oláh*	*rutén*	*horvát*	*szerb*	*egyéb*
Buziásfürdői	25	35762	6277	5654	667	22820	-	5	88	251
Csáki	13	30479	2949	8992	73	17376	-	8	621	460
Dettai	18	28495	5722	9146	579	9701	-	38	1943	1366
Fehértemplomi	19	36831	909	4791	42	8234	-	6	20987	1862
Kevevári	9	35482	5355	6587	42	5705	2	31	16795	965
Központi	21	46372	6092	22635	90	16109	6	6	897	537
Lippai	28	34833	2703	10646	32	21215	-	4	74	159
Temesrékasi	28	35933	5462	5576	606	19748	5	40	3144	1352
Újaradi	17	34117	3071	19319	138	9289	1	3	2036	260
Verseczi	25	36978	3422	8605	194	18174	-	2	5531	1050
Vingai	19	34104	4343	12670	107	10408	-	2	3711	2863
Fehértemplom (vrt.)	1	11524	1213	6062	42	1806	3	19	1994	385
Temesvár (tjv.)	1	72552	28552	31644	341	7566	4	148	3482	818
Versecz (tjv.)	1	27370	3890	13556	127	879	9	38	8602	269
Összesen	**225**	**500835**	**79960**	**165883**	**3080**	**169030**	**30**	**350**	**69905**	**12597**

22. táblázat (folytatás)
Table 22. (continuation)

Krassó-Szörény vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*magyar*	*német*	*tót*	*oláh*	*rutén*	*horvát*	*szerb*	*egyéb*
Bégai	27	23825	5626	962	57	16897	-	19	21	243
Boksánbányai	21	36458	2643	4189	748	27747	3	9	151	968
Bazovicsi	19	29795	350	396	7	27521	1	-	38	1482
Facsádi	38	24895	3979	724	47	19932	36	1	32	144
Jámi	28	35593	728	655	2	32526	-	1	1321	360
Karánsebesi	36	35802	898	3069	338	30755	41	17	14	670
Lugosi	24	21084	777	3378	58	16037	530	1	45	258
Marosi	25	20807	749	151	11	19700	-	5	9	182
Oraviczabányai	22	44608	1856	12438	598	27890	86	59	310	1372
Orsavai	23	28237	2629	2884	56	19420	1	101	1707	1439
Resiczabányai	25	49934	3031	11819	575	25583	43	25	171	8687
Temesi	30	25915	1193	2864	232	19242	1593	26	41	724
Teregovai	20	33182	436	3032	5	29461	9	6	13	220
Újmoldovai	22	28195	604	753	12	13228	1	19	10513	3065
Karánsebes (rtv.)	1	7999	1413	2419	35	3916	2	15	67	132
Lugos (rtv.)	1	19818	6875	6151	127	6227	5	15	221	197
Összesen	**362**	**466147**	**33787**	**55883**	**2908**	**336082**	**2351**	**319**	**14674**	**20143**
Bánság összesen	**800**	**1582133**	**242152**	**378545**	**22131**	**592049**	**2392**	**4872**	**284329**	**46663**

E kontakt zóna keleti határát Nagyszentmiklós-Nagykikinda-Ittebe településeknél húzhatjuk meg. E zónában tizenhét tiszta magyar település és öt tiszta szerb település mellett tizenhárom magyar abszolút többségű, és három magyar relatív többségű település, valamint tizenkettő szerb abszolút többségű és kettő szerb relatív többségű település helyezkedett el. A németek (hat település homogén, kilenc településen abszolút többség), a románok (három település homogén, három településen abszolút többség), a bolgárok (Óbesenyőn homogén) és szlovákok (Felsőaradin homogén) e kontakt zónában csak etnikai szigetként jelentek meg és nem befolyásolták számottevően a szerb-magyar érintkezést.

A természetes asszimiláció irányát jól mutatja, hogy 1890 és 1910 között több mint húszezer fővel gyarapodott itt a magyarok száma (pl. Nagybecskereken 4032 fővel, Nagykikindán 2341 fővel stb.) *míg a szerbeké mindössze 5000 fővel* (pl. törökkanizsai járásban 16154 főről 17099 főre, nagybecskereki járásban 14060 főről 14445 főre, Nagybecskereken 7969 főről 8934 főre, Nagykikindán 13248 főről 14148 főre stb.). E kontakt zónán kívül *Torontál vármegye minden településén megtalálhatóak voltak a magyarok* /három településen homogén (Ürményháza, Torontálvásárhely, Torontál-keresztes), négy településen abszolút, két településen relatív többséget alkottak/, *azonban 91 településen 100 fő alatt maradt a magyar anyanyelvű lakosság száma.* E kilencvenegy településen mindössze 4375 magyar anyanyelvű élt, azaz a torontáli települések 42,3%-án élt a megye magyar lakosságának 3,2%-a.

Torontál vármegye 213 db települése közül *35 db olyan település volt, ahol a magyarok száma meghaladta az 1000 főt*, mely településeken a bánsági magyarok 39,7%-a (96068 fő), a vármegyében élő magyarok 74,8%-a lakott. A Torontál vármegyei homogén magyar települések közül a legnépesebb Torontálvásárhely 5180 fő (4848 magyar), Torontáltorda 4289 fő (4251 magyar), Kiszombor 4107 fő (4021 magyar), Magyarcsernye 4138 fő (3849 magyar), Felsőmuzslya 3408 fő (3247 magyar), Szaján 2323 fő (2278 magyar), Alsóittebe 2238 fő (2208 magyar), míg a legnépesebb magyar közösség Nagybecskereken (9148 fő) élt relatív többségben, kisebbségben pedig Aracson (2299 magyar), Nagyszentmiklóson (2121 magyar) és Zsombolyán (2266 magyar). *Ezer fő feletti magyar lakosság kisebbségben Valkányon (1059 magyar), Beodrán (1691 magyar), Deszken (1360 magyar) és Németcsernyén (1034 magyar) élt Torontál vármegyében,* melyek önálló etnikai szigetekhez és kontakt zónákhoz kapcsolódtak *(7. térkép)*.

Temes vármegyében a bánsági magyarság 33%-a élt (79960 fő), ahol arányuk csak a dettai járásban (6722 fő = 20,1%) és Temesvárott (28552 fő = 39,4%) haladta meg a 20%-ot. Temes vármegye 220 településén megtalálhatóak voltak a magyarok (mindössze Párta, Berekutca, Kisszered, Mészdorgos, Szőlőshegy településeken nem), *de 131 településen (a települések 58,2%-án) számuk nem érte el a 100 főt, ezeken a településeken összesen 4957 magyar élt.*

A Torontál vármegyei kontakt zónában többségben élő magyarsággal szemben *Temes vármegyében a szórvány magyarság volt a jellemző,* a vármegye tíz településén élt 1000 főnél népesebb magyar közösség (Temesvár 28552 fő, Versec 3890 fő, Végvár 2659 fő, Székelykeve 3869 fő, Gátalja 1883 fő, Újszentes 1149 fő, Lippa 1954 fő, Temesrékas 1236 fő, Majláthfalva 2272 fő, Fehértemplom 1213 fő), melyből Újszentes, Végvár és Majláthfalva volt csak 90% feletti magyar lakosságú *(6. térkép)*. Temesvárott, Versecen, Temesrékason és Fehértemplomban a németek, míg Lippán a románok voltak relatív többségben, így a magyarok csak a második vagy harmadik (Versec, Lippa) ill. negyedik (Fehértemplom) legnagyobb nyelvi csoportot alkották.

Az ezer főnél népesebb magyar közösségekben élt a Temes vármegyei magyarok 60,8%-a (48677 fő), de többségi helyzetben csak kilenc (!) településen (14406 fő), melyből négy (Omor 585 magyar, Dézsánfalva 569 magyar, Ötvösd 791 magyar, Magyarmedves 629 magyar) ezer fő alatti népességszámú volt, kisebb etnikai szigeteket alkotva. A *Temes vármegyei magyarság 82%-a (65554 fő) kisebbségben élt,* úgy hogy csak 22 településen haladta meg arányuk a 20%-ot, legmagasabb Szigetfalu 44% (644 fő), Mosnicza 43,6% (828 fő) és Sztancsfalva 43,5% (898 fő) esetében volt *(8. térkép)*.

Krassó-Szörény vármegyében a bánsági magyarok 14%-a (33787 fő) élt, de csak a bégai járásban (5626 fő = 23,6%), valamint Lugoson, ahol a magyarok relatív többséget alkottak (6875 fő = 34,7%), haladta meg arányuk a 20%-ot, illetve a facsádi járásban (3979 fő = 16%) emelkedett 10% fölé. Krassó-Szörény vármegye településeinek 80,1%-án (290 település) magtalálhatóak voltak a magyarok, azonban 245 településen számuk nem érte el a 100 főt. *Mindössze 8 településen élt 1000 fő feletti magyar közösség (Lugos 6875 fő, Resicabánya 2713 fő, Igazfalva 1925 fő, Orsova 1870 fő, Szapáryfalva 1686 fő, Nagybodófalva 1556 fő, Facsád 1462 fő, Karánsebes 1413 fő)*. Homogén magyarlakta település összesen négy volt (Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva és Bunyaszekszárd), míg abszolút többségben Udvarszállás (330 fő = 71,8%), és Nőrincse (476 fő = 56,7%) magyar lakói, relatív többségben Lugos és Herkulesfürdő (200 fő = 38,7%) magyar lakói éltek *(9. térkép)*. Mindez azt jelentette, hogy a vármegye magyar lakosságának 39,3%-a (13288 fő) többségben (ebből 6875 fő Lugoson), míg 60,7%-a kisebbségben használhatta nyelvét. A kisebbségben élő magyarok aránya csak 10 településen volt 20-50% közötti, ahol a legmagasabb arányt Kisszécsányban (201 fő = 49,5%) érték el, megjegyzendő, hogy itt a románok száma 202 fő volt.

A Bánság 723 településén éltek magyarok, mely közül 36 településen (ebből 30 településen 90% felett) arányuk meghaladta a 75%-ot, a települések döntő többsége (27 db) Torontál vármegyében helyezkedett el, míg Temes vármegyében 5 db, Krassó-Szörény vármegyében pedig 4 db ilyen település volt. A vizsgált régió *18 településén* (Torontál vármegyében 14, Krassó-Szörény és Temes vármegye 2-2 településén) a *magyarság aránya 50-75%*

között változott (5. térkép). E települések közül hat településen németekkel (pl. Torontálújfalu, Kübekháza, Törzsudvarnok stb.) öt településen szerbekkel (pl. Törökbecse, Oroszlámos, Törökkanizsa, Szőreg stb.) három településen románokkal (Gátalja, Dézsánfalva, Nőrincse) alkottak kétnyelvű közösséget, míg 4 településen legalább három nemzetiség élt együtt (pl. Torontáloroszi, Nagyszentmiklós stb.). *A magyarok relatív többséget 10 bánsági településen alkottak,* amelyből kétnyelvű közösség volt három településen (magyar-román: Herkulesfürdő, Magyarmedves, Partos), háromnyelvű közösség hét településen (magyar-német-román: Lugos, Omor; magyar-német-szlovák: Hertelendyfalva; magyar-német-szerb: Nagybecskerek, Tiszaszentmiklós, Fektető, Ólécz). *A magyarok aránya 20-50% között változott 54 bánsági településen, itt azonban már nem ők voltak többségben.* E települések közül 22 db Torontál vármegyében helyezkedett el, ahol hat településen németekkel (pl. Györgyháza, Nagybikács, Csősztelek, Németcsernye stb.) öt településen szerbekkel (pl. Beodra, Aracs, Deszk stb.) két településen románokkal (Öregfalu és Valkány) és egy településen szlovákokkal (Nagyerzsébetlak) alkottak kétnyelvű közösséget, míg nyolc településen három vagy több nemzetiség élt együtt (pl. Nagygáj, Kanak, Kőcse stb.). Temes vármegyében szintén 22 olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20-50% között változott, ezek közül 16 település volt alapvetően kétnyelvű, úgy hogy a magyarok a vármegye 12 településén románokkal (pl. Keped, Szinérszeg, Gilád, Szigetfalu stb.) négy településen németekkel (pl. Detta, Gizellafalva, Temesrékas stb.) éltek együtt, míg hat település háromnyelvű volt (pl. Tesöld, Lippa stb.). Krassó-Szörény megyében tíz olyan település volt, ahol a magyarok aránya 20-50% között volt (nem számítva Lugost és Herkulesfürdőt, ahol relatív többségben voltak), melyből nyolc településen a németekkel (pl. Bálincz, Bégahosszúpatak, Bégamonostor, Vásáros, Érszeg, Izgár, Facsád stb.) két településen a németekkel és az románokkal (Orsova, Bethlenháza) éltek együtt két ill. háromnyelvű közösséget alkotva *(9. térkép)*.

A Bánság 604 településén (Torontál vármegyében 143 db, Temes vármegyében 188 db, Krassó-Szörény vármegyében 273 db) a magyarok aránya 20% alatt maradt, melyből 67 településen nem élt magát magyarnak valló személy. *Százegyven településen 1% alatt maradt a magyarok aránya.* A fennmaradó 397 településen 5-20% között változott arányuk úgy, hogy 10% fölé hatvanöt bánsági településen emelkedett (Temes vármegyében 30 db, Torontál vármegyében 21 db, Krassó-Szörény vármegyében 14 db).

A *németek* a Bánság lakosságának 24,5%-át (387545 fő) alkották *(21. táblázat)*. Torontál vármegye településeinek 97,6%-án (208 db), Temes vármegye településeinek 96,9%-án (218 db) és Krassó-Szörény vármegye településeinek 93,8%-án (300 db) megtalálhatóak voltak. A fenti 726 település közül *148 településen többségben éltek a németek*, további 53 településen 20-48% közötti arányt, 37 településen 10-20% közötti arányt értek el, de

kisebbségben voltak. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy 42,78%-uk (165779 fő) *Torontál vármegyében lakott, ahol abszolút többséget értek el a perjámosi (55%) és a zsombolyai (54,5%) járásban, további hat járásban pedig relatív többséget alkottak (bánlaki 30,4%, csenei 46,8%, módosi 35,6%, pancsovai 32,5%, nagybecskereki 30,1%, nagyszentmiklósi 29,7%)*. Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint a németek Torontál vármegyében népességszám alapján a második helyen álltak (181504 fő) és alig néhány ezerrel voltak kevesebben a szerbeknél (188940 fő). Húsz év alatt ez markánsan megváltozott, a németek száma több mint tizenötezer fővel csökkent, a szerbeké pedig megközelítette a kettőszázezer főt (199750 fő). A németek legtömegesebben Torontál vármegye középső részén, az ún. Haide területén éltek. *A vármegye 67 településén alkották a lakosság többségét (ebből huszonkilenc településen 90% fölötti arányt képviseltek, melyből 18 db a Haide területén volt) és itt élt a torontáli németek 69,4%-a (115052 fő)*. A legnépesebb homogén (90% feletti arány) német település Ferenchalom (3664 fő = 95,5%), és Billéd (3608 fő = 91,3%). Az abszolút többségben lévők között pedig Zsombolya (8088 fő = 74,2%), míg a legnagyobb számú német kisebbségi közösség Pancsován élt (7467 fő = 34,9%). A torontáli németek kisebbségben (20% feletti arányban) huszonnégy településen éltek, melyből hat-hat esetben románokkal (pl. Tolvád, Nagykomlós, Torontálgyülvész, Nyerő stb.), ill. magyarokkal (pl. Torontáloroszi, Kübekháza, Tamásfalva stb.), három esetben szerbekkel (Csernye, Iványi, Csene) alkottak kétnyelvű közösséget, kilenc településen minimum három jelentősebb nemzetiség egyikét alkották. Szerbekkel és magyarokkal éltek együtt Nagygájon, Pancsován, Szanádon, Nagykikindán, Újszentivánon és a megyeszékhelyen, magyarokkal és szlovákokkal Hertelendyfalván, szerbekkel és horvátokkal Tárcsón, ill. Nagyszentmiklóson mind a négy nagy bánsági nemzetiség jelentősebb mértékben megtalálható volt. A németek aránya 10-20% között volt 17 db Torontál vármegyei településen *(7. térkép)*.

A németek 42,8%-a (265883 fő) Temes vármegyében élt, ahol abszolút többséget az újaradi járásban (56,6%) és Fehértemplom rendezett tanácsú városban (52,6%) alkottak. Relatív többségben voltak a központi (48,8%) és a vingai (37,2%) járásban, illetve Temesvár (43,6%) és Versec (49,5%) törvényhatósági jogú városokban. Az 1890. évi népszámlálás adatai szerint a németek a vármegyében népességszám alapján a második helyen álltak (161355 fő), alig háromezer fővel voltak kevesebben mint a románok (164431 fő). 1910-re ez alig változott (németek 165883 fő, románok 169030 fő), így fennmaradt az egyensúly a két nagy nemzetiség között. *A németek legtömegesebben – a korábbi betelepítési politika eredményeként – Temesvár és Arad közötti területen éltek, ahol tizennyolc településen számuk 90% fölé emelkedett és ez kétharmada volt Temes vármegye homogén német településeinek (27 db).*

A vármegye ötvenöt településén a németek adták a lakosság többségét és itt élt a Temes megyei németek 85,4%-a (141636 fő), melyből 51262 fő (36,2%) Temesvárott, Versecen és Fehértemplomban alkotott többséget. A legnépesebb homogén német település Temesgyarmat (4782 fő = 90,2%) és Liebling (4155 fő = 95,5%), az abszolút többségben lévők között pedig Fehértemplom (6062 fő = 52,6%) és Újarad (5054 fő = 84,2%), míg *a legnagyobb számú német kisebbségi közösség Lippán (2404 fő = 30,6%) és Temeskenézen (999 fő = 33%) élt.* A Temes megyei németek kisebbségben csak ezer fő alatti közösségekben (Lippa kivételével) éltek és arányuk harmincöt településen haladta meg a 10%-ot. A 20% fölötti német kisebbséggel rendelkező települések (17 db) esetében kilenc településen románokkal (pl. Bükkhegy, Hodony, Temeskenéz, Birda, Sósd stb.), két településen szerbekkel (Kevepallós, Temesnagyfalu), egy településen magyarokkal (Omor) alkottak kétnyelvű közösséget, míg négy településen (Lippa, Parácz, Tesöld, Temesfüves) román-magyar-német lakosok alkották a háromnyelvű közösséget. Klopódia esetében román relatív többség mellett német, magyar és cseh kisebbségek éltek. A németek aránya 10-20% között volt 18 db Temes megyei településen *(8. térkép)*.

Krassó-Szörény vármegyében a bánsági németek 14,42%-a (55883 fő) élt. Egyetlen járásban sem haladta meg arányuk a 30%-ot (oravicabányai 27,9%, resicabányai 23,7%) és a két rendezett tanácsú városban (Lugos 31%, Karánsebes 30,2%) is alig lépte túl ezt az értéket. Mindez azt is jelenti, hogy *abszolút többségben 17 db településen (ebből 9 db 90% feletti), relatív többségben pedig csak Orsován (2015 fő = 34,7%) éltek.* Homogén német település volt a vármegyében Temesfő (1033 fő = 98,9%), Daruvár (1434 fő = 95,6%), Istvánfalva (427 fő = 97,5%), Vecseháza (1137 fő = 94,2%), Csukás (907 fő = 96,4%), Szörényordas (956 fő = 99,5%), Karánberek (230 fő = 100%), Bársonyfalva (354 fő = 91,7%) és Gyulatelep (389 fő = 92,8%). *Az abszolút többségben élő németek (24350 fő) több mint 83%-a három bányavárosban (Oravicabánya 2084 fő = 52,2%, Stájerlakanina 8837 fő = 71,4%, Resicabánya 9435 fő = 54,3%) élt.* A fennmaradó öt településen (pl. Királykegye, Újkaránsebes, Nadrág stb.) 16,4%-uk (3994 fő). A *Krassó-Szörény vármegyei németek több mint 59%-a (33232 fő) többségben volt saját településének határain belül,* 40,6%-uk (22651 fő) viszont kisebbségben élt, úgy hogy 12 településen 20% felett, két településen 10-20% között változott arányuk. Krassó-Szörény megye 275 településen 10% alatt maradt a németek aránya *(6. térkép)*.

A bánsági német településeket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy *65 db 90% feletti német lakossággal* rendelkezett, ahol a bánsági németek 25,7%-a (99778 fő) élt. *Abszolút többséget a németek hetvenkettő településen (173112 fő = 44,6%), relatív többséget 11 db településen (17030 fő = 4,4%) alkottak*, további

kilencven településen 10% feletti volt arányuk, de kisebbségben éltek (*6. térkép*), a bánsági németek 25,2%-a (97625 fő) kisebbségben élt.

A *románok a Bánság lakosságának 37,4%-át (592049 fő) alkották,* úgy, hogy 771 településen élt kisebb-nagyobb román etnikai csoport, ebből 274 településen (Torontálban 153 db, Temes megyében 83 db, Krassó-Szörényben 38 db) arányuk 20% alatt maradt. Területi elhelyezkedésüket tekintve *(5. térkép)* megállapítható, hogy *Krassó-Szörény vármegye területén élt a bánsági románok 56,7%-a (336082 fő).* A vármegye 13 járásában *(22. táblázat)* abszolút többséget értek el (pl. bozovicsi járásban 92,4%, marosi járásban 94,7%, teregovai járásban 88,8%, karánsebesi járásban 85,9%, a jámi járásban 91,4% stb.), az újmoldovai járásban (46,9%) és Karánsebesen (49%) relatív többséget alkottak. *A vármegye lakosságának (466147 fő) 72,1%-át (336082) a románok alkották, úgy hogy 279 településen (77,1%) 75% feletti volt arányuk,* ebből 15 település (pl. Bégabalázsd, Homapatak, Mákosfalva, Szörénykanizsa stb.) teljesen homogén volt. A 279 településből 224 településen 90% felett volt arányuk és mindössze ötvenhét településen 75-90% közötti. Az újmoldovai járás kivételével Krassó-Szörény vármegye minden járására igaz, hogy a területünkön lévő települések több mint felén a románok aránya 75% feletti volt. *A vármegye homogén román etnikai tömbjeit csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krasovan (7 db) és szerb (5 db) homogén falu*, ahol az illető nemzetiségek aránya 90% felett volt. Krassó-Szörényben 23 településen (pl. Szászkabánya 71%, Bégamonostor 65%, Bogsánbánya 58,5% stb.) a románok aránya 50-75% között változott, míg négy településen (pl. Kisszécsány 49,6%, Cserestemes 48%, Facsád 44,1% stb.) relatív többségben éltek. *A fenti tények alapján megállapíthatjuk, hogy a vármegye 306 településén (84,5%) a románok éltek többségben.*

Temes vármegyében a románok relatív többségben (169030 fő = 28,6%) éltek. A vármegye négy járásában (buziásfürdői 63,8%, csáki 67%, lippai 60,9%, temesrékasi 55%) abszolút többséggel, a dettai (30%) és a verseci járásban (49,1%) pedig relatív többséggel rendelkeztek, míg 20% alatt volt számarányuk a kevevárai járásban *(22. táblázat)*. A vármegyében 85 településen 75% fölé emelkedett arányuk, ebből Mészdorgos (230 fő) teljesen homogén, negyvennyolc 90% feletti román lakosságú volt. *A buziásfürdői, a lippai és a csáki járásban a települések több mint felében 75% felett volt a románok aránya, miként a temesrékasi és verseci járás keleti falvaiban is, kapcsolódva a Krassó-Szörény vármegyei román etnikai tömbhöz.* Temes 31 településén (pl. Sósd 64,5%, Temeshódos 69,3%, Féregyháza 70,3% stb.) arányuk 50-75% között változott, míg 7 településen (pl. Parácz 48,6%, Tesöld 40,7%, Bükkhegy 49,8%, Munár 46%, Klopódia 35,6% stb.) relatív többségben éltek, azaz *Temes vármegye településeinek több mint fele (123 db = 57,7%) román többséggel rendelkezett.*

Torontál vármegyében a bánsági románok 14,7%-a (86937 fő) élt, ahol csak az alibunári járásban (14982 fő = 51,1%) alkottak abszolút többséget, relatív többséget egyetlen járásban sem értek el. A románok aránya 20-30% közé a bánlaki (6637 fő = 24%), a nagyszentmiklósi (10239 fő = 23,6%), a pancsovai (10735 fő = 22,4%) és a perjámosi (8218 fő = 27,1%) járásokban emelkedett. A nagykikindai (238 fő = 0,7%), a törökbecsei (110 fő = 0,2%) és a törökkanizsai (2058 fő = 4,3%, ebből Óbéb 1809 fő) járásokban, valamint Nagybecskereken (1,3%), Nagykikindán (1,6%), jóval 2% alatt maradt arányuk *(22. táblázat)*. *A vármegyében mindössze 17 településen volt 75% feletti az arányuk,* melyből tizenegy homogénnek számított (pl. Egres 90,6%, Nagytárnok 95%, Jankahíd 95,7%, Bárányos 97,4% stb.), tizennégy településen arányuk 50-75% között változott (pl. Óbéb 72,5%, Alibunár 60,3%, Sárafalva 50,1% stb.). Három településen (Tolvád 49,4%, Nagycsanád 36,5%, Nagyszentmiklós 37,1%) relatív többségben éltek, azaz összességében a torontáli települések 15,1%-án (34 db) alkották csak a többségi nemzetiséget.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a Bánság 463 településén (57,8%) a románok többségben voltak, ebből 381 településen 75% feletti volt arányuk és itt élt a bánsági románok 72,2%-a (427670 fő). A fennmaradó 308 településen a románok kisebbségben éltek ,mely közül csak 34 településen volt több mint 20% az arányuk (pl. Nőrincse 42%, Nádorhegy 24,7%, Gád 27,7%, Écska 25,2%, Csákova 21,2%, Nadrág 28,9% stb.).

A *szerbek a Bánság lakosságának mindössze 18%-át (284329 fő) alkották* és a bánsági települések 64,6%-án (517 település) megtalálhatóak voltak. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapítható, hogy *70,3%-uk (199750 fő) Torontál vármegyében élt,* ahol az antalfalvai (24530 fő = 52,1%) és a törökbecsei (32938 fő = 67,9%) járásokban, valamint Nagykikindán (14148 fő = 52,8%) abszolút többséget értek el. Relatív többséget alkottak a nagykikindai (15351 fő = 46,5%), a párdányi (9708 fő = 35,7%) járásokban és Pancsován (8714 fő = 41,9%). *A szerbek 24,5%-a (69905 fő) Temes vármegyében élt*, ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (20987 fő = 57,0%), míg a kevevárai járásban relatív többséget (16795 fő = 47,3%) alkottak. *Krassó-Szörény vármegyében a szerbek mindössze 5,2%-a (14674 fő) élt,* itt három járás (újmoldovai 37,3%, orsovai 6%, jámi 3,7%) kivételével valamennyi járásban 1% alatt maradt arányuk *(22. táblázat)*.

A szerbek területi elhelyezkedését települési szinten vizsgálva megállapíthatjuk, hogy *a Bánság 36 településén emelkedett arányuk 90% fölé* (Torontálban 21 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db). Ezekben a homogén szerb falvakban és városokban a bánsági szerbek 26,9%-a (76443 fő) élt. A szerbek aránya *30 bánsági településen* (Torontálban 15 db, Temesben 10 db, Krassó-Szörényben 5 db), *75-90% között változott* és itt élt a 20,4%-uk (57982 fő). *Huszonhat bánsági településen* (pl. Nagyszentpéter 71,4%, Iványd 70%, Padé 61,2%, Gád 53,7%, Deszk 51,8% stb.) *arányuk 50-75% között volt*

(47953 fő = 16,8%), míg relatív többséget Torontál vármegye hat településén (pl. Nagygáj 49,7%, Bóka 47%, Beodra 49,7%, Újszentiván 40,6% stb.) és Temes vármegye két településén (Deliblát 47,4%, Nagyszered 46,2%) alkottak. *A relatív szerb többségű településeken a szerbek 6,8%-a (19292 fő) élt.* A Bánság 33 településén 20-50% közötti volt a szerbek aránya, de már kisebbségben éltek *(5. térkép)*. E települések kilenc kivételével (pl. Kevevára 30%, Főnlak 28,1%, Almád 28,4% stb.) Torontál vármegyében helyezkedtek el (pl. Alibunár 25,9%, Kanak 35%, Horvátklári 34,7%, Nagykőcse 24,2%, Módos 28,9%, Bégaszentgyörgy 36,7%, Bocsár 30% stb.).

A bánsági települések 48%-án (384 db) a szerbek aránya nem érte el a 20%-ot. E települések 37,8%-a (142 település) Krassó-Szörény vármegyében volt, melyek közül 119 településen a szerb lakosság aránya 1%-nál kevesebb. Temes vármegye 130 településén volt 20% alatti a szerbek aránya, úgy, hogy 93 településen arányuk 1% alatt maradt. Torontál vármegyében 112 településen élt 20%-nál kevesebb szerb közösség, melyből 66 településen 1% alatti értékekkel szerepeltek. A fenti adatok alapján megállapítható, hogy *a szerbek száz bánsági településen éltek többségben (201670 fő = 70,9%)* és 20% felett is csak további 33 településen. A szerbek 100 fő alatti népcsoportot 357 településen alkottak, ebből 10 főnél kevesebb szerb élt 229 db településen.

A szerb-román kontakt zóna a Csene-Gád-Nagygáj-Versec-Fehértemplom-Ómoldova települések által jelzett vonal mentén jött létre (5. térkép), melytől nyugatra 14 db homogén és 12 db abszolút többségű román település helyezkedett el, míg e vonaltól keletre három homogén és 10 abszolút többségű szerb település. E vonaltól nyugatra nyolc településen volt 20%-ot meghaladó román kisebbség, keletre két településen ugyan ilyen arányban szerb kisebbség. Szerb-román érintkezés szigetszerűen a temesrékasi járásban (Temespéteri, Sztancsfalva, Lukácskő, Temeskirályfa szerb-montenegrói többségű), valamint a Maros mentén (Kétfél, Temesnagyfalu, Nagyszentpéter szerb többségű volt) is bekövetkezett (itt az 1750-ben megszüntetett, marosi szerb határőrvidék lakóinak utódai éltek), ez azonban nem volt összefüggő kontakt zóna.

A kisebb bánsági etnikai csoportok (pl. szlovák, horvát, ruszin, bolgár stb.) az összlakosság mindössze 4,8%-át (76058 fő) alkották. Homogén ill. abszolút többségű településeik csak tovább színezték a bánsági etnikai palettát, a négy nagy nemzetiség fejlődését azonban nem befolyásolták, lokális szinten napjainkig megőrizték nyelvüket, szokásaikat.

A *szlovákok a Bánság összlakosságának 1,4%-át* (22131 fő) tették ki, úgy, hogy Torontál vármegye 109, Temes vármegye 115 és Krassó-Szörény vármegye 88 településén megtalálhatóak voltak, de 90% feletti aránnyal csak Torontál vármegye három településén (Újsándorfalva 900 fő = 91,9%, Nagylajosfalva 4087 fő = 95,6% és Felsőaradi 2191 fő = 91,4%) rendelkeztek. Antalfalván (4417 fő = 88,9%) megközelítette arányuk a 90%-ot és ez volt az egyetlen szlovák abszolút többségű település a Bánságban. Relatív többségben

Nagyerzsébetlak (834 fő = 39,9%) és Temesbökény (417 fő = 38,9%) településen *(5-8. térkép)*, míg 20% feletti kisebbséget *(6. térkép)* öt bánsági településen (Obád 39%, Istvánvölgy 36,6%, Györgyháza 47%, Hertelendyfalva 34%, Aga 27,9%) alkottak. A fennmaradó 303 település közül 250 esetében 1% alatt maradt arányuk.

A *bolgárok a Bánság népességének 0,8%-át* (kb. 12500 fő) alkották, úgy, hogy a régió 16 településén biztos, hogy megtalálhatóak voltak (nehéz elkülönítésük, mert az adatok már az egyéb kategóriába sorolják őket, jó esetben lábjegyzetes utalást alkalmaznak). Óbesenyőn 90,7%-os (5361 fő) homogén, Berestyén 88,5%-os (889 fő), Bolgártelepen 57,5%-os (417 fő), Vingán 57,3%-os (2701 fő) abszolút többséget alkottak, míg Sándoregyházán =763 fő = 30,2%) és Dentán (379 fő = 10,99%), valamint Kanak (526 fő), Módos (458 fő), Nagyerzsébetlak (312 fő) és Székelykeve (399 fő) településeken 100 főt meghaladó etnikai csoportot képeztek, az utóbbi négy településen 5-10% közötti arányban.

A *krasovanok* homogén etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény vármegye resicabányai járásában *(7. térkép)*, ahol Kengyeltó 738 fő = 98,9%, Kiskrassó 786 fő =92%, Krassóalmás 386 fő = 97,5%, Krassócsörgő 1185 fő = 98,8%, Krassóvár 2974 fő = 93,1%, Nermed 662 fő = 98,4% és Vizes 464 fő = 97,9% településeken élt 98%-uk (7195 fő).

A *ruszinok* a *Bánság népességének 0,15%-át* (2392 fő) alkották, úgy, hogy a régió 46 településén éltek, de 1% feletti aránnyal csak Krassó-Szörény vármegye 10 településén rendelkeztek, melyből hat a temesi járásban volt. Egyetlen településen (Istvánhegy 202 fő = 80,5%) alkottak abszolút többséget *(9. térkép),* míg kilenc esetben kisebbségben voltak (pl. Cserestemes 102 fő = 10,9%, Krassógombás 893 fő = 44,5%, Mutnokszabadja 266 fő = 23,7%, Kricsó 72 fő = 6,7%, Zsidóvár 55 fő = 4,2%, Forrásfalva 35 fő = 5,6% stb.), ahol a románokkal alkottak kétnyelvű közösségeket.

A *horvátok a Bánság népességének 0,3%-át* (4872 fő) alkották, úgy, hogy a régió 166 településén éltek, de mindössze 18 településen haladta meg arányuk az 1%-ot, mely települések közül tizennégy Torontál vármegyében helyezkedett el. Szórvány jellegüket jól mutatja, hogy csak két településen értek el relatív többséget (Kőcse 359 fő = 36,2%, Kisszécsány 239 fő = 49,6%), 100 fő feletti tömörülést hét bánsági településen (pl. Temesvár, Pancsova, Perlasz stb.) alkottak, úgy, hogy a legnagyobb kisebbséget (1121 fő) Tárcsó községben.

A *csehek a Bánság népességének 0,55%-át* (kb. 8100 fő) alkották, úgy, hogy a régió 25 településén az egyéb kategóriánál utalnak rájuk, azt azonban tudjuk, hogy hat településen 90% feletti (homogén) súllyal rendelkeztek: Cseherdős 424 fő, Almásróna 350 fő, Bigér 367 fő, Dunaszentilona 811 fő, Szörénybuzás 1025 fő, Csehfalva 131 fő. Ezeken túlmenően Tiszafa (682 fő) és Újasszonyrét (154 fő) településeken abszolút többségben éltek, de jelentős cseh

kisebbség élt Stájerlakaninán (800 fő), Orsován (223 fő), Berzászkán (265 fő) illetve Kusicson (kb. 487 fő) és Körtéden (kb. 538 fő).

A Bánság kisebb etnikai töredékeiről is rendelkezünk információval, azt tudjuk, hogy *sokáczok* éltek Temesrékason (970 fő = 20,1%), *montenegrinusok* Temespéterin (816 fő = 88,6%), *franciák* Szenthubert, Szentborbála, Károlyliget és Nagyősz településeken, valamint *morvák* Oravicabányán (47 fő), Nagyszurdokon (91 fő) és Csudafalván (20 fő), illetve *olaszok* Nádorhegy (41 fő), Ruszkabánya (32 fő), Nadrág és Domány településeken, de pontosabb összesített adatokkal nem rendelkezünk. A *cigányokról* a népszámlálási adatok több mint ötven településen tesznek említést, 20% feletti arányt azonban csak Cserestemes (39,4%) és Mácsova (24,3%) településeken értek el, de kisebbséget alkottak *(6. térkép)*.

A bánsági települések 55,8%-a (447 db) etnikailag homogénnek számított (299 román, 65 német, 36 szerb, 30 magyar, 7 krassovan, 6 cseh, 3 szlovák, 1 bolgár), azaz 90% fölött volt az uralkodó nemzetiség aránya. Jelentősebb etnikai keveredés 354 településen (44,2%) következhetett volna be, azonban 11 olyan település volt, ahol 87,6-89,8% között volt az uralkodó nyelvet beszélők aránya, itt egyetlen kisebbség sem érte el az 5%-os értéket. A Bánság 141 településen az abszolút többséget alkotó nemzetiség súlya 75-89,9% között (6 magyar, 31 német, 82 román, 30 szerb, 1-1 cseh, ruszin, bolgár), míg 155 településen 50-74,9% között (68 román, 40 német, 26 szerb, 18 magyar, 2 bolgár és 1 cseh) változott. A fennmaradó 47 településen relatív többségben volt a román (14 db), a német (11 db), a magyar (10 db), a szerb (8 db), a szlovák (2 db) és a horvát (2 db) nemzetiség. *A Bánság 801 településén többségben élt a lakosság 69,71%-a (1102960 fő), míg kisebbségben 30,29%-a (479173 fő).* A kisebbségben élők aránya 169 településen (54 magyar, 53 német, 34 román, 33 szerb, 5 szlovák, 3-3 horvát és cseh, 2-2 cigány és ruszin ill. 1-1 sokácz és bolgár kisebbség) haladta meg a 20%-ot, ebből 19 településen két-két kisebbség is 20% fölött volt.

A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a kisebbségi lét (6. térkép), amíg a románok 27,7%-a (164379 fő) élt kisebbségben, addig a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a szlovákok 42%-a (9285 fő), a ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a bolgárok 25,1%-a (3132 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő) és a magyarok 38,4%-a (92994 fő). Ez utóbbi tény azért figyelemre méltó, mert a négy nagy bánsági nemzetiség közül éppen a magyar volt az, amely a leginkább kisebbségben, szétszórva és etnikai szigetekben élt, azaz nyitott és hajlandó más nemzetiségekkel való együttélésre. *A legkevésbé zárt magyarság (majdnem negyven százalékuk – közel 100 ezer fő – kisebbségben, ill. szórványban élt) szenvedte el a legnagyobb veszteségeket a trianoni országhatárok meghúzásakor.* A németek etnikai keveredése sokkal kisebb volt, amit egyrészt szervezett betelepítésük – többé-kevésbé homogén falvakba –, másrészt lassúbb természetes asszimilációjuk is alátámaszt. Az etnikai zártság és nyitottság

kérdését tekintve nem hagyható figyelmen kívül a kontakt zónák szerepe és jelentősége. E kontakt zónák egy részét (magyar-szerb, román-szerb) már elemeztem, az *5-6. térképek* alapján megállapítható, hogy magyar-román (az Aranka menti településeken; pl. Nagyszentmiklós, Valkány, Nagycsanád stb.) és német-román (Temesvár-Lippa-Újarad háromszögben ill. Temesvártól délre Csák-Denta-Temesmóra-Versec vonalon) kontakt zóna is kialakult, melynek magyar, német és a kisebb etnikumokhoz tartozó szereplőit figyelmen kívül hagyva a szerb-román nyelvhatárnak közel megfelelően (kivétel Versectől keletre román többségű falvak ill. Újmoldova körül elhelyezkedő homogén szerb falvak kerültek a másik félhez) húzták meg a trianoni határt.

VII. 4. A bánsági interkulturalizmus évtizedei (1867-1918)

A kultúrák egymást gerjesztő találkozásaként értelmezett interkulturalizmus vizsgálatának két kérdésre mindenképpen ki kell terjednie: az etnikai értelemben vett *nyitottság* és *előítélet-mentesség*, illetve az együttélés demográfiai-gazdasági-társadalmi körülményeinek az elemzésére.

A bánsági nemzetiségeknek előbb a magyar központi érdekekkel kellett szembenéznie, azon törekvéssel, hogy a Bécstől meglehetős távolságra lévő, történelmileg hozzá nem kapcsolódó tájegység kerüljön vissza azon közigazgatási keretek közé, ahonnan a török megszállás kiszakította. Amikor ez a kiegyezéssel megvalósult, a németség számára nem csupán addigi közéleti főszerepe lett oda, de valami másba, korábbi kereteitől eltérő rendszerbe kellett betagolódnia, miként a többi nemzetiségnek is. A kiegyezés utáni helyzetet sokan nem tudták elfogadni, pontosabban *az ország területén élő népek viszonyáról szóló 1868-as törvény XLIV. cikelyét*, miszerint: „Magyarország „minden ajkú polgárai politikai értelemben csakis egy nemzetet, a magyar állam históriai fogalmának megfelelő egységes és oszthatatlan magyar nemzetet képezik." Az új hatalom tehát megtette a maga felszólításait: a közhivatalok viselőitől nem csupán a magyar nyelvtudást várta el, de magyar alakú családnevet is. Az akkori közigazgatás német és egyéb ajkú tisztségviselői, családjaik valamint környezetük számára olyan folyamat indult el és zajlott le, amelynek hatásait a továbbiakban az egész régió megtapasztalta. *Az itt élők önértékelésére kihatott a hozott kultúra iránt megnyilvánuló – illetve elmaradó – megbecsülés és nyelvük csekély „használati értéke"*. Az 1860-as évek végére a magyar nyelv került a virtuális ranglétra első helyére, akkor németek, szerbek és románok léptek át – többé-kevésbé ideiglenesen vagy véglegesen – a magyar kultúrába. A Bánsággal kapcsolatosan megnyilvánuló központi politikai akarat, ameddig nem hatott a modernizáció ellen, elviselhető volt az itt élők számára.

Polgárosító civilizációs nyomás figyelhető meg, melynek eredője viszont csak részben kulturális, részben gazdasági jellegű. Az itteni közösségek hagyománykészlete egészen másként alakult, mint bármelyik szomszédos

régióban. Minél kevesebbet őriz meg a közösségi emlékezet az elődök kulturális készletéből, az otthon-tudat annál inkább anyagi meghatározottságúvá válik. *Felértékelődött a gazdasági teljesítmény, mint örökérvényű folyamat, a szellemi meghatározottság rovására.* Erre vezethető vissza a térség mindvégig meghatározó szerepű etnikumának, a németségnek azon gyakorlata, hogy látszólag engedve a politikai kényszernek, a kiegyezés után simulni próbált a kor etno-szocializációs gyakorlatához. Ugyan ezt tette a többi nemzetiség is. A kiegyezés után mindegyik bánsági kis nemzetiségnek is létrejöttek a saját kulturális szervezetei és sajtói (pl. bánsági bolgár kalendárium 1869-től, kétnyelvű Vingai Néplap 1884-től stb.), jó értelemben vett pragmatizmus vált uralkodóvá, amely nem tagadta a kultúra fontosságát, de a helyzetnek megfelelően nem következett be mindent átfogó eszményítése. A rendszeres magyar, szerb, román és német nyelvű hetilapok (pl. Torontál 1872. ápr. 4-től) megjelenése is erre az időpontra tehető. Az új időszaki kiadványokkal (pl. értesítők, évkönyvek, folyóiratok stb.) tovább bővültek a publikálás lehetőségei. Színvonalában kiemelkedett a temesvári Történelmi és Régészeti Társulat Értesítője, mely 1875-ben jelent meg először. Összességében erről az időszakról azt lehet mondani, hogy ekkor *kezdődik a tudatos identitásalakítás (23. táblázat)*.

Az asszimiláció összetett, számos egymásra csúszó szakaszból álló folyamat. Ezek közül kettő hangsúlyos: az *akkulturáció*, a befogadó közeg nyelvének, társadalmi kódrendszerének a megtanulása, illetve a *strukturális integráció,* a betagozódás, amely megnyitja az utat a formális és informális szerveződések felé. Az első szakasz eredménye a kulturális beolvadás, míg a strukturális integráció indíthatja el a teljes felszívódási – a korábbi identitástól leválasztó – folyamatot. A törés általában generációk között áll be, az egyén maga ritkán, csak rendkívüli környezeti hatásra vált úgy, hogy a korábbi önmagát megfogalmazó kultúrát is megtagadja, odahagyja, elfelejti. Mindezek ellenére az asszimiláció fogalmát és folyamatát mind a többségi, mind a kisebbségi közösségek körében fenntartással, gyanús távolságtartással kezelik. Tényleges asszimiláció – a magyarosító törekvésektől függetlenül – a nemzetiségi vidékek nemességének és a városok német és zsidó lakosságának körében volt megfigyelhető.

A kép a németek számára a legkedvezőtlenebb az 1880 és 1910 között a történelmi Magyarországon elmagyarosodott egy millió emberből kb. 400 ezer német volt. Főleg nagyvárosi és Pest környéki, ahol gyakorlatilag ez idő alatt tűnt el a németség. Közrejátszhatott ebben mindenképpen, hogy a nem magyarok közül a németek beszéltek a legnagyobb mértékben magyarul (39,8%), a románok pedig a legkevésbé (12,7%), ennél néhány százalékkal nagyobb arányban a szerbek és a szlovákok, de még mindig csak 20% körül.

A Bánság kulturális közösségeinek zártságát a vasútépítések megindulása gyorsított módon oldotta fel. A gyáripar lendületes fejlődése (nehézipar,

élelmiszer- és könnyűipar), a jól jövedelmező gabonakonjunktúra és az állattenyésztés vált a fejlődés egyik meghatározó elemévé. Temesvár már a 19. század második felében nagy számban fogadta a délvidéki etnikumokat. A betelepült, más-más etnikumokhoz tartozó családok, személyek etnokulturális közösségekké szerveződtek, melyek hajdani és új kötődései a régió kohézióját erősíthették. A város legfontosabb komparatív előnyévé a *nyitottság és tolerancia vált*, mely a tradíciók megőrzése mellett képes volt más kultúrákat, szellemi áramlatokat befogadni, integrálni és hatékonyan közvetíteni. A polgárság növekvő igényeit egyre gyakrabban külföldi vagy külföldön tanult magyar mesterek munkáival elégítette ki (klasszicizmus és romantika). A jelentőségét vesztett temesvári vár lebontása után az eklekticizmus jegyében született európai igényű nagyvárossá Temesvár, melynek lakossága a századfordulóra több mint 70 ezer főre duzzadt. A gomba módra szaporodó gyárak, iparvállalatok, a Bánságot keresztül-kasul sűrűn behálózó vasútvonalak az egyszerű munkások és a műszaki szakemberek sokaságát vonzották a városokba. A hivatalnokoknak biztosítottak megélhetést a bankok, a vármegyei és az állami intézmények. Temesvár jelentős iskolavárossá vált. Több rangos középfokú tanintézet tevékenykedett a Bega-parti városban, tanítóképző létesült. Harcot indított a város annak érdekében, hogy az ország harmadik tudományegyetemének vagy második műegyetemének otthont nyújthasson. Hatalmas méreteket öltött a sváb és zsidó értelmiségiek, kereskedők, nagyiparosok, kétkezi dolgozók *elmagyarosodásának folyamata* is. Az 1910-es népszámláláskor a város 72 555 lakójából 28 552 vallotta magát magyarnak.

Mindezek ellenére a régió egészében még a *perifériákra* jellemző fejlődési tendenciák érvényesültek. *Az asszimiláció alig érintette meg a Határőrvidéket és a homogén etnikai tömbben élő nemzetiségeket.* Az országhatárok gátolták a másodlagos növekedési pólusok, így Orsova, Fehértemplom, Pancsova fejlődését, jobban konzerválódott a múlt. A kapcsolatrendszerek féloldalasak és az egyes *aszimmetrikus* vonások ahelyett hogy megszűntek volna, helyenként inkább elmélyültek. Ötven év nem volt elegendő a nemzetiségek számára a jelzett, kiegyezés-kori trauma feldolgozásához, s 1918-ban nem vállaltak tovább természetes közösséget a magyarsággal. Az ellentét ekkor már a jogok mennyisége körül éleződött ki, s a küzdelem is ennélfogva nem nyelvi, hanem a politikai egyenlőség megvalósításának jegyében folyt. *A nyelvközösség bár rendes körülmények közt revelálója szokott lenni bizonyos politikai érdekközösségnek, ekkorra csak másodlagos tényezője a nemzetiségi csoportképződésnek.* Végzetes ügyetlenség volt a nemzetiségeket elfordítani, mert a legelső alkalom, mely külső háborúba sodorta Magyarországot, elegendő volt ahhoz, hogy szétdarabolják az országot. Mi magyarok talán túlzó mértékben a nyelviség szempontja által politizáltunk, holott a nyelv művelése csak eszköz kell hogy legyen magasabb emberi és kultúreszmények szolgálatában *(Tóth B. 1933)*.

23. táblázat. A népesség anyanyelve összevetve a felekezettel a Bánságban (1910-ben)
Table 23. Mother tongue and religion of the population in the Bánság in 1910

Anyanyelv	Összesen	Ortodox fő	Ortodox %	Görög katolikus	Római katolikus	Református	Evangélikus	Unitárius	Izraelita	Egyéb
Krassó-Szörény										
Összesen	*466147*	*337153*	*72,3*	*20006*	*90479*	*10400*	*2875*	*142*	*4795*	*297*
Román	336082	316216	94,1	17239	2400	29	20	29	13	136
Magyar	33787	599	1,7	338	19273	9784	929	68	2787	9
Német	55883	478	0,8	104	51507	195	1609	19	1961	10
Szlovák	2908	18	0,1	169	2402	16	275	23	5	-
Rutén	2351	248	10,5	2051	41	-	-	-	11	-
Horvát	319	25	7,8	11	280	-	1	-	1	1
Szerb	14674	14468	98,6	43	129	6	3	2	1	22
Egyéb	20143	5101	25,3	51	14447	370	38	1	16	119
Temes										
Összesen	*500835*	*232057*	*46,3*	*12381*	*221175*	*11135*	*13611*	*160*	*9734*	*582*
Román	169030	156813	92,8	11307	543	8	16	30	8	305
Magyar	79960	1565	1,9	568	59440	10351	1560	113	6334	29
Német	165883	590	0,3	96	151052	455	10308	10	3288	84
Szlovák	3080	167	5,4	152	1007	46	1698	1	9	-
Rutén	30	9	30,0	16	3	1	-	-	1	-
Horvát	350	29	8,3	5	306	-	7	-	3	-
Szerb	69905	69126	99,0	129	384	10	2	3	5	156
Egyéb	12597	3668	29,1	108	8440	264	20	3	86	8
Torontál										
Összesen	*615151*	*286642*	*46,6*	*3828*	*279793*	*12549*	*24905*	*115*	*6114*	*1205*
Román	86937	83324	95,8	2931	277	7	22	47	6	323
Magyar	128405	1223	0,9	456	108279	12182	1679	56	4425	105
Német	165779	352	0,2	51	155469	288	7934	5	1628	52
Szlovák	16143	25	0,1	23	401	54	15239	5	2	394
Rutén	11	5	45,4	4	2	-	-	-	-	-
Horvát	4203	28	0,6	8	4160	-	2	-	5	-
Szerb	199750	198130	99,2	184	1069	12	19	2	13	321
Egyéb	13923	3555	25,5	171	10136	6	10	-	35	10

Forrás: Népszámlálás (1910)

VII. 5. A Bánság gazdasága a dualizmus kori Magyarországon

A nemesi adómentesség – mint hivatkozási alap – megszüntetése után a bécsi kormányzat nem tartotta fenn a magyar korona országait elkülönítő belső vámhatárt és 1850-ben eltörölte azt. A külső és a belső forgalom élénkítésére az 1848. évi törvények (pl. jobbágyfelszabadítás, iparszabadság, ősiség törvényének eltörlése stb.) által megteremtett jogi keretek biztosítottak lehetőséget. *Az akadályok lebontásának gyakorlati megvalósítását a neoabszolútizmus rendszere indította el, mely egyben kijelölte a kiegyezéssel viszonylagos önrendelkezéshez jutott magyar kormány gazdasági mozgásterét.* A földesúr-jobbágy viszony megszüntetése mellett a gazdaság termékeinek értékesítése és feldolgozása is nélkülözhetetlen feltételnek bizonyult. A mezőgazdaság és az ipar összehangolt fejlődésének folyamata minden országban konfliktusokkal terhelt. Kérdéses az iparosítás kezdő időpontja, üteme, az ágazati preferenciák meghatározottsága és működő tőke igénye.

1860 után a szabadkereskedelem nemzetközi felvirágzása, a hosszú konjunktúra-időszak, a birodalmi gazdaságpolitika lépései előtérbe helyezték a magyar gazdaság ezzel harmonizáló elemeit (pl. közlekedésfejlesztés, agrárátalakulás, feldolgozóipar stb.). Létrejöttek a szabadalmazott birodalmi formát öltő első nemzetközi nagyvállalatok is, elsősorban a közlekedésben és a kitermelő iparban. A beindult iparosodási folyamat öntörvényű és a monarchiabeli létéből fakadó aránytalanságai és egyensúlyzavarai a fejlődés e meghatározott szakaszában szinte önmagukból fakadóak *(Kövér Gy. 1982)*. Ma már tudjuk, hogy a szabadkereskedelem a gazdaságtörténetben csak átmeneti korszak lehetett. Az 1873. évi válság hatására és következtében *az 1880-as évektől ismét a protekcionizmus és a védővámok megerősödésének időszaka következett,* melynek hatásaival a magyar gazdaságpolitikának is számolnia kellett. Ez azért is hatott kedvezőtlenül, mert iparfejlődésünk ekkor léphetett volna az extenzív periódusából az intenzív szakaszába. *Az 1880-as évektől a magyar gazdaságban is felerősödött a merkantil és agrár érdekeket képviselők szembenállása,* különösen 1881 (első ipartámogatási törvény) után. Ugyanekkor kezdődött a gabonatermelés válsága, mely árcsökkenést és eladási nehézségeket (különösen a Monarchia piacain kívül) eredményezett *(Hanák P. 1982)*.

A Monarchia vámfalainak fedezékében a magyar gazdaság nem kényszerült rá olyan gyors szerkezetváltásra, mint ha védtelenül kiszolgáltatták volna a világpiac szeszélyeinek, így néhány világpiaci szinten álló terméktől eltekintve iparcikkeink zöme csak az elmaradottabb balkáni országok piacain bizonyult versenyképesnek. A mezőgazdasági termékeink pedig szinte csak a Monarchia belső, védett piacain voltak eladhatók. *A századfordulóra a magyar gazdaság fejlődési motorja kifulladni látszott (Kövér Gy. 1982)*. Az okokat az önálló magyar nemzetgazdaság hiányától a tíz évente megújított vámunióig sorolhatnánk. Nem tesszük, külön könyvek íródtak e témakörökben.

E fejezetben inkább arra keresem a választ –gazdag statisztikai anyag felhasználásával –, hogy a Bánság milyen gazdasági specifikumokkal rendelkezett és gazdasági súlyt képviselt a történelmi Magyarországon. *A bánsági gazdaság egyes ágazatai a XIX. század második felében erőteljesen differenciálódtak a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, alkalmazkodva az egységesülő térstruktúrához.* Az ember és a földrajzi környezet szoros kapcsolata a Bánság területén is azt jelentette, hogy a társadalom a természeti táj gazdasági potenciáljának maximális kihasználására törekedett, alig megbontva az ökológiai egyensúlyt, beleértve az ipar, a közlekedés és a kereskedelem különböző tevékenységi formáit is. A gyáripar megerősödése és a kereskedelem, valamint más szolgáltatások (pl. infrastrukturális, pénzügyi stb.) együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a megizmosodó árutermelő mezőgazdasággal. A montániparnak is jelentős területi koncentrációja alakult ki, melynek tájformáló hatása tágabb környezetére is kiterjedt. Az átalakulása jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a régió helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában és ezek a mennyiségi és minőségi változások a társadalmi-gazdasági sajátosságok alapján értékelhetőek.

A Bánság gazdasági sajátosságait a kapitalizálódó Magyarország igényei formálták és alakították, kijelölve helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. A gazdaság legfontosabb ágazatait elemezve megállapítható, hogy a modernizáció csak felszínesen érintette – és nem is minden gazdasági ágat egyformán – a régiót. Az első- és másodrendű központok hinterlandjai átalakulhattak, az innovációs központok kisugárzó hatásának eredményeként. A társadalmi-gazdasági folyamatok azonban – véleményem szerint – nem érintették olyan mélységig a Bánság társadalmát és gazdaságát, mint az elvárható lett volna.

A *Bánság* gazdasági sajátosságait (pl. tanyás gazdálkodás hiánya ill. alárendelt szerepe, sűrű vasúthálózat kiépítése, modern gyáripar kialakulása, a modern kereskedelem alapjainak megteremtése stb.) részletesen elemezve megállapítható, hogy *sajátos, önálló gazdasági régiója a Kárpát-medencének* és jól elkülönült, mind az Alföldtől, mind a Délvidék és Erdély más régióitól. A folyamatelemzés során több időkeresztmetszetet készítettem a bánsági gazdaság struktúrájáról és a gazdaság egyes ágazatainak szegmenseiről.

A Bánságra a Trianonban megrajzolt új határok a térskizofréniát és a gazdasági ellehetetlenülést hozták, napjainkig megoldatlan, halmozottan hátrányos helyzetű, határmenti perifériákat kialakítva.

A kutatás jelenlegi stádiumában úgy tűnik, hogy árnyaltabban kell megfogalmazni azt a gondolatot, mely szerint *a Bánság a történelmi Magyarország legfejlettebb gazdasági régiója volt,* még akkor is, ha voltak olyan termékei (pl. búza, kukorica, selyemhernyó stb.) és technológiai újításai (pl. szénbányászat, vasipar stb.), amelyek országos viszonylatban is kiemelkedtek.

VII. 5. 1. Mezőgazdaság

Az 1850-es évek elején meginduló komplex vízszabályozási és árvízmentesítési munkálatok – szerves egységben a kiépülő vonalas infrastruktúrával –, a nemzetközi gabonakonjunktúra, valamint a kiegyezést követően megalakuló Osztrák-Magyar Monarchia védett belső piacai egyaránt azt eredményezték, hogy *a XIX. század végére a Bánság mezőgazdasági súlya, szerepe, földhasznosítási formái jelentős mértékben átstruktúrálódtak.* A Határőrvidék nélküli Bánságot tekintve, megállapítható, hogy a szántó kiterjedése mintegy négyszázezer katasztrális holddal nőtt 1865 és 1895 között. A mezőgazdasági tevékenység régión belüli differenciálódása felgyorsult, belső és külső kapcsolatrendszere, térszerkezete és árualapja mind a mennyiségi, mind a minőségi mutatókat tekintve megváltozott, kialakultak a tőkés mezőgazdaság termelési és kapcsolatrendszerét jellemző sajátosságok.

A mezőgazdaság dualizmuskori gazdasági viszonyaira messzemenő hatást gyakorolt az az agrárkonjunktúra, amely az ipari forradalmak hatására bontakozott ki Európában a XIX. században. Az agrártermékek folyamatosan emelkedő árai, biztos piaci és a szállítási-feldolgozási feltételek megteremtése egyaránt azt eredményezte, hogy az extenzív növekedés rendelkezésére álló tartalékterületeket (pl. árterek, rétek és legelők, erdők stb.) is igénybe véve *a monokultúrás gazdálkodás irányába tolódjon el a termelés.* A kiegyezés és a századforduló között a magyar búzatermelés két és félszeresére, a cukorrépa-termelés hatszorosára, a kukoricatermelés hétszeresére nőtt. A gabonakivitel az 1850-60-as években több mint ötszörösére növekedett, azaz *a nemzetgazdaság fejlődése és az agrártermelés növekedése, tőkés átalakulása és technikai modernizációja szorosan összekapcsolódott.* A hazai tőkeképződés legfontosabb forrása (az ún. eredeti tőkefelhalmozódás folyamata) az agrártermeléshez és a mezőgazdasági termékek kereskedelméhez kapcsolódott. Különösen az 1880-as évekig jelentős ez a tendencia országosan, majd a Dunántúlon csökken a gabonafélék vetésterülete, a Bánságban és az Alföldön azonban nem. E *lassúbb szerkezetváltás* eredménye, hogy a népesség foglalkozási összetételében *(24-25. táblázatok)* az őstermeléssel foglalkozók aránya jóval magasabb (68,5%), mint az országos átlag (62,4%). Mindhárom bánsági megyében 70% felett volt, sőt Temes vármegyében 75,3%-ot ért el. Az 1910. évi népszámlálás adatait feldolgozva az is megállapítható, hogy *a mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők aránya (26. táblázat) a Bánság területén mintegy hat százalékkal (66,5%) nagyobb, mint az országos átlag (60,1%).* Valamennyi megye 70% feletti értékkel rendelkezett, Temes – e tekintetben – kedvezőtlenebb értékei (73,4%) két törvényhatósági jogú városának statisztikai jellegű kiemeléséből fakad.

A Bánság a szűkebb értelemben vett Magyarország területéből 13%-kal, népességéből 12,0%-kal részesedett (a Magyar Birodalomból 8,7 ill. 8,66%-kal), mezőgazdasági súlya ettől jelentősebbé vált. A két legfontosabb

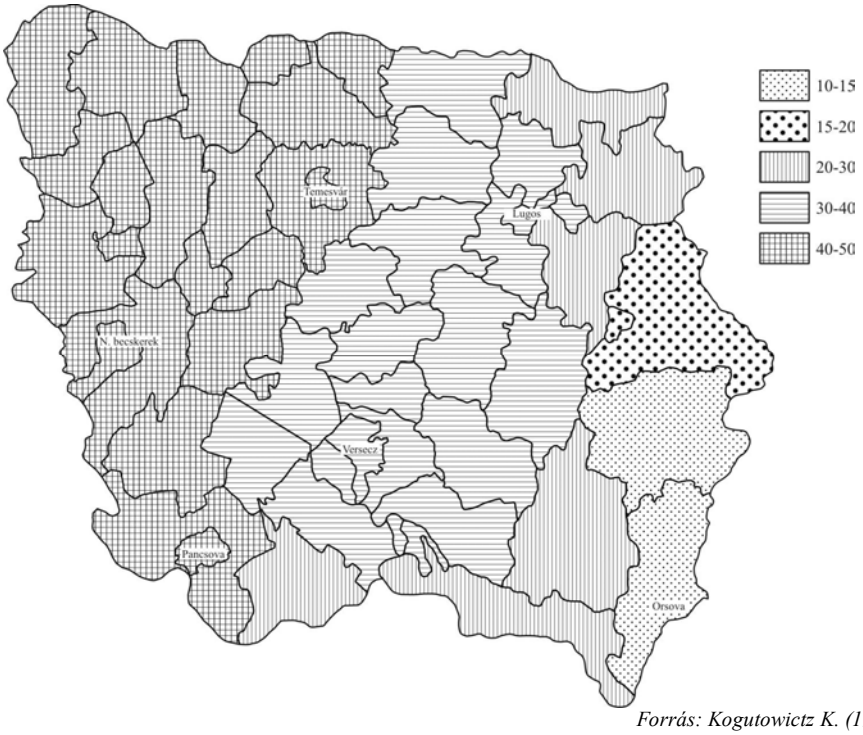
mezőgazdasági termény terméseredményei alapján megállapítható, hogy a búza 17,5%-át (8966883 q), a kukorica 19,6%-át (10336831 q) a Bánság adta az országos termelésből.

A. A növénytermesztés bánsági sajátosságai

A bánsági mezőgazdaság *extenzív-monokultúrás jellegét támasztja alá, hogy 1895-ben 185 településen* (Torontálban 97 db, Temesben 62 db) *75% fölé emelkedett a szántó aránya az összterületből, míg az 50-75% közötti szántóval rendelkező települések száma 179 db.* A Bánság 801 települését figyelembe véve *(10. térkép)* 422 településen emelkedett 50% fölé a szántó aránya, úgy, hogy Torontál vármegyében 50% alatti szántóterülettel mindössze 12 település, Temes vármegyében 48 település rendelkezett. Mindezek eredménye, hogy *Torontál 76%-a, Temes 66,1%-a, Krassó-Szörény 33,1%-a szántó területté vált,* összességében magasan meghaladta az országos átlagot (44,1%).

Mindez zömmel a rét és legelő területek erőteljes csökkenésével párhuzamosan zajlott. Az általános csökkenés területi differenciáit mind a vármegyei, mind a települési szintű adatok jól reprezentálják *(10. térkép)*. Torontálban mintegy 30-40%-kal csökkent a gyepterület nagysága, Temesben 40%-kal, Krassó-Szörényben 20%-kal 1865-höz képest. *E folyamat eredménye, hogy 75% feletti rét-legelő területtel mindössze egy település (Bálványos) rendelkezett és 50% feletti arányt is csak öt-öt torontáli és temesi, valamint 29 Krassó-szörényi településen ért el.* Az erdősültség értékei is kb. 2%-os csökkenést (30 ezer hold) mutattak, melynek eredményeként 75% feletti erdővel 49 település (mind Krassó-Szörény megye), 50% feletti erdővel 99 település rendelkezett. A szántók kiterjedése és dominánsá válása, különösen Torontál és Temes vármegyében települési szinten is jelentős változásokat eredményezett.

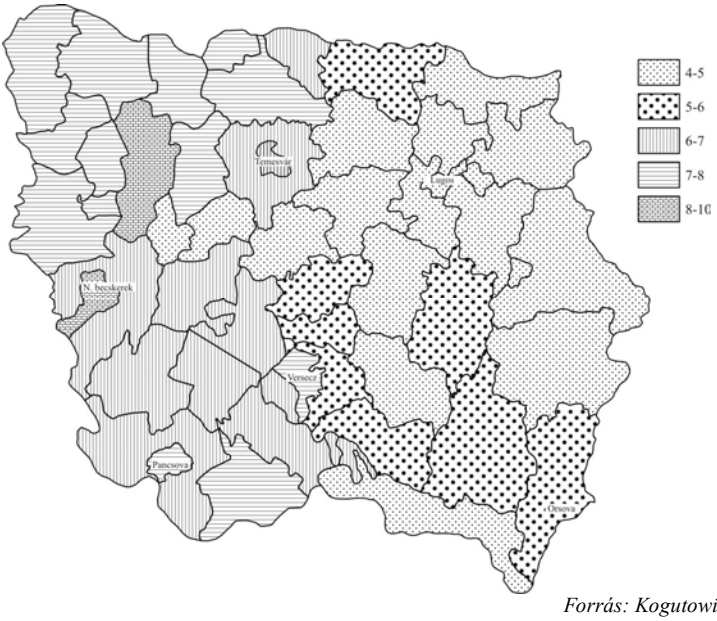
A szántóterület megoszlását *(27-28. táblázat)* és művelt terület főbb termények szerinti differenciáltságát tekintve *(29. táblázat)* megállapítható, hogy *a Bánság vetésterületének 40,5%-án (578558 ha) búzát, 38,4%-án (548581 ha) kukoricát termeltek (57. és 61. ábra)*. Mindkét esetben magasan meghaladta a történelmi Magyarország (Magyar Birodalom) 28,4%-os (3754932 ha) búza, illetve 22,2%-os (2934156 ha) kukorica vetésterületi átlagát 1914-ben. A szűkebben értelmezett Magyarország (Horvát-Szlavón országok nélkül) értékeit (28,8% illetve 21,2%) mintegy 12-17 százalékkal múlta felül. A búza és kukorica monokultúra eredményeként 1914-ben a történelmi Magyarország össztermelésében a Bánság meghatározó szerepet ért el *(30-31. táblázat)*. A megyék szerinti differenciákat tekintve megállapítható, hogy *Torontál vármegye meghatározó volt (a bánsági összes kukorica és búzatermés 51-56%-át, a termelési érték 58-63%-át adta), országos viszonylatban a búza 9,3%-a, a kukorica 10,0%-a innen került betakarításra.* A termelési értéket tekintve *(32. táblázat)* hasonló dominanciával rendelkezett.

Forrás: Kogutowictz K. (1921)

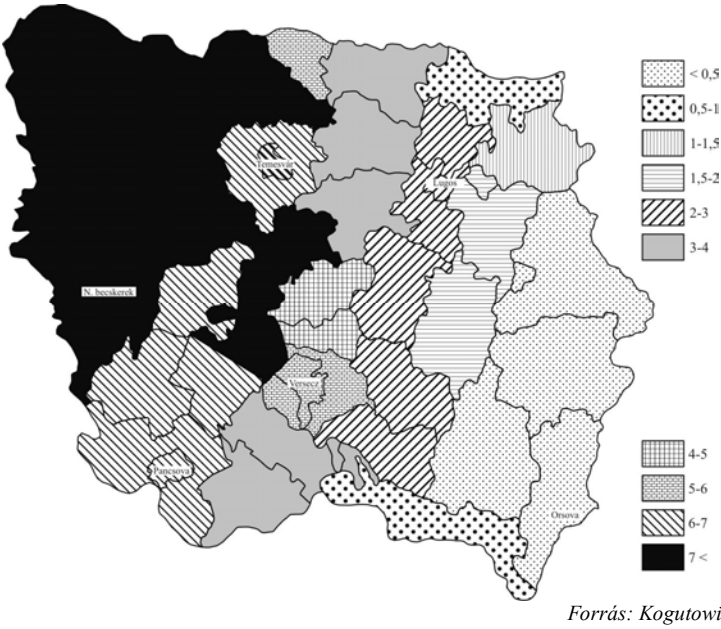
57. ábra. A búza vetésterülete a művelt terület százalékában (1911-15)
Figure 57. Sowing area of wheat in percentage of used land (1911-15)

A monokultúrás búza- és kukoricatermelés *(58-62. ábra)* azonban ekkor még nem intenzifikálódhatott. Nem terjedtek el az intenzív gazdálkodást meghatározó termelési-földhasznosítási formák, mindazok ellenére, hogy a vetésforgó általánossá vált *(27-28. táblázat)*. A bánsági gazdaságok (267550 db) mindössze 0,08%-a (228 db) használt műtrágyát a termeléshez, igaz a történelmi Magyarország gazdaságainak (3411686 db) is alig 0,2%-a (7919 db) 1895-ben. E tekintetben a fenti ténytől többet mond, hogy a *hektáronkénti átlagtermés (30. táblázat) differenciált képet mutat, de összességében alacsonyabb az országos átlagtól.* Különösen a búza esetében (6,9 q/ha) igaz a fenti megállapítás és nem Krassó-Szörény vármegye alacsony értéke (6 q/ha) csökkenti a bánsági átlagot. Temes és Torontál 7,8 q/ha ill. 7,6 q/ha értékei *(30. táblázat)* is messze elmaradtak Sopron (13,4 q/ha), Nyitra (13,0 q/ha), Trencsén (13,0 q/ha), Somogy (12,9 q/ha), Győr (12,8 q/ha) és Baranya (12,0 q/ha) értékeitől. Alföldi viszonylatban Bács-Bodrog (9,7 q/ha), Heves (7,9 q/ha) után következtek, megelőzve Hajdú (6,8 q/ha) és Csongrád (6,4 q/ha) vármegyéket.

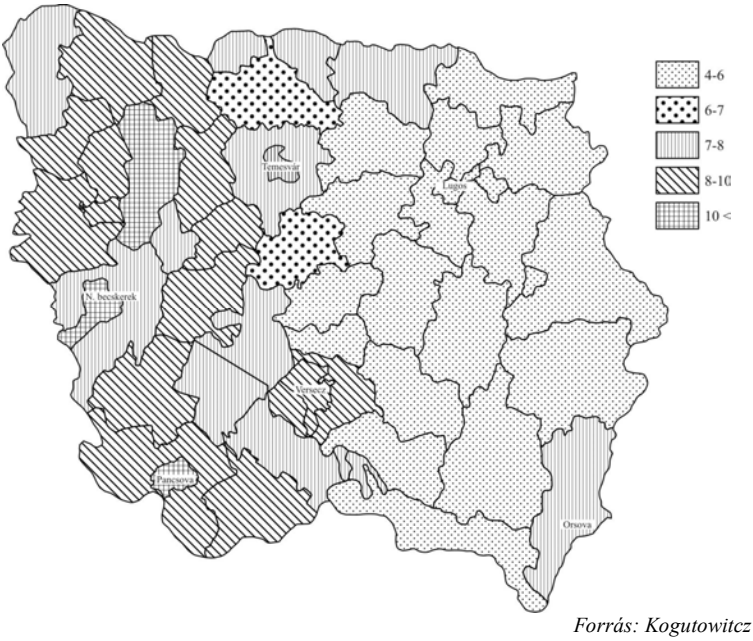
Forrás: Kogutowictz K. (1921)

58. ábra. A búza terméshozama (mázsa/kat. hold)
Figure 58. Yield of wheat (quintal/cadastral acre)

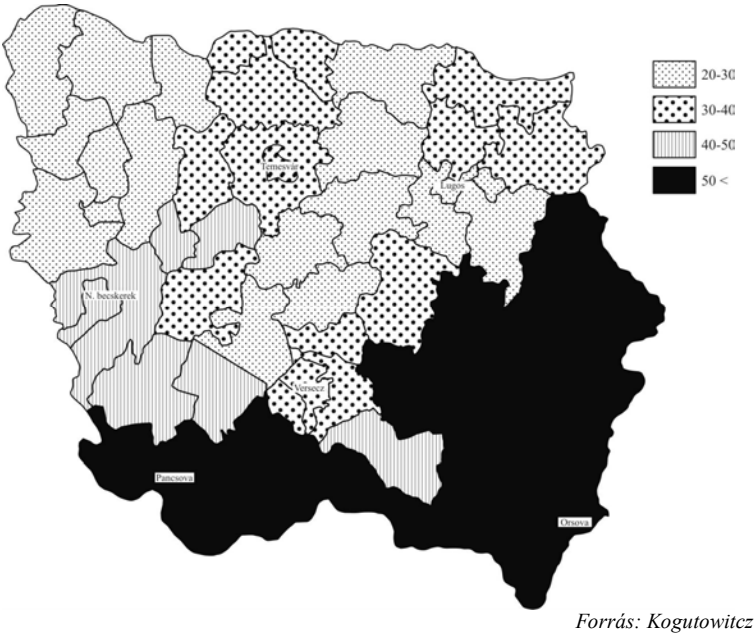
Forrás: Kogutowictz K. (1921)

59. ábra. A búza és a rozs egy főre eső termésmennyisége (mázsa/fő)
Figure 59. Yield of wheat and rye per capita (quintal/person)

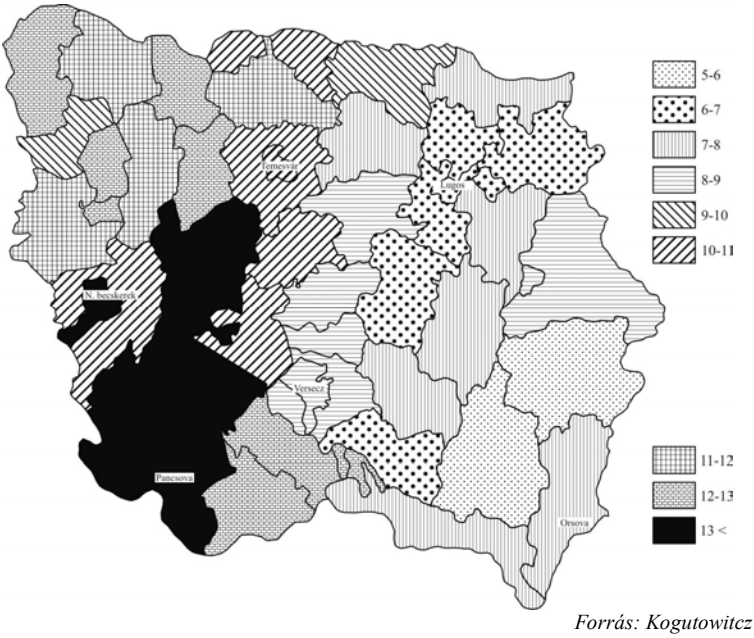
Forrás: Kogutowitcz K. (1921)

60. ábra. Az árpa terméshozama (mázsa/kat. hold)
Figure 60. Yield of barley (quintal/cadastral acre)

Forrás: Kogutowitcz K. (1921)

61. ábra. A kukorica vetésterülete a művelt terület százalékában (1911-15)
Figure 61. Harvest area of corn in percentage of cultivated land (1911-15)

Forrás: Kogutowitcz K. (1921)

62. ábra. A kukorica terméshozama (mázsa/kat. hold)
Figure 62. Yield of corn (quintal/cadastral acre)

A kukorica hektáronkénti terméseredményeit vizsgálva *(30. táblázat)* hasonló a helyzet, *eléri az országos átlagot* (18 q/ha), de jelentős területi szóródást mutatott. Krassó-Szörény vármegye 10 q/ha értékeinél alig volt alacsonyabb (pl. Bereg megye 6,8 q/ha), míg Temes és Torontál vármegyét (22,1 q/ha, ill. 21,6 q/ha), csak a dunántúli megyék egy része (pl. Fejér 23,6 q/ha, Somogy 23,2 q/ha, Sopron 23,2 q/ha), valamint Nyitra (30 q/ha) és Bács-Bodrog (26,4 q/ha) vármegyék múlták felül. Az alföldi megyék többségében (pl. Hajdú 15,8 q/ha, Csongrád 12,7 q/ha stb.) az országos átlag alatti értékek domináltak.

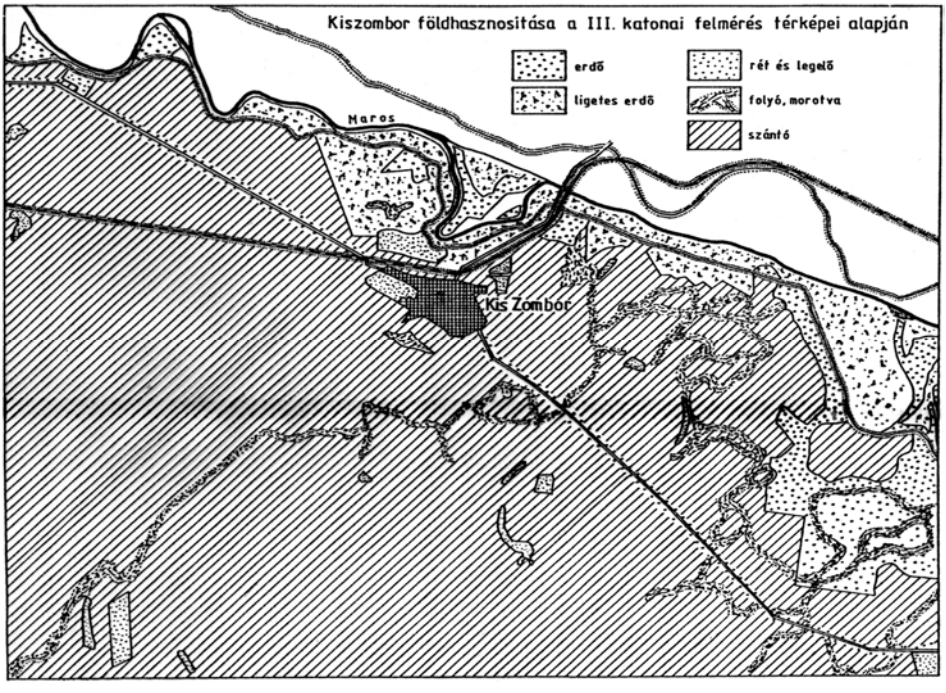
A jelentősebb gabona- és takarmánynövények (pl. rozs, árpa, zab) hektáronkénti átlagtermései az országos átlag körül alakultak, Temes és Krassó-Szörény vármegyék ettől 2-5 q/ha-ral alacsonyabb, Torontál magasabb átlagtermést mutatott. Figyelemre méltó, hogy a rozs legmagasabb termésátlagait (pl. Fejér 14,0 q/ha, Moson 13,2 q/ha, Győr 13,2 q/ha stb.), az árpa legmagasabb termésátlagait (pl. Sopron 17,9 q/ha, Moson 17,3 q/ha stb.) és a zab legmagasabb termésátlagait (pl. Sopron 17,2 q/ha, Moson 17,5 q/ha stb.), valamint a burgonya (pl. Nyitra 167,5 q/ha stb.) és a cukorrépa (pl. Győr 369,5 q/ha stb.) termésátlagait is a nyugat-magyarországi megyék érték el, melyekkel csak a bánsági törvényhatósági jogú városok eredményei tudtak lépést tartani. Az ipari növények tekintetében kiemelkedett a repce- és a

dohánytermesztés, valamint a cukorrépa, különösen a nagybecskereki cukorgyár 1910-ben történő megépítése eredményezett markáns változást. *Figyelemre méltó tény, hogy a történelmi Magyarország máktermelésének felét Torontál vármegye adta, mint ahogy a makói hagyma harmada is Torontál vármegyében (pl. Kiszombor, Porgány, Ferencszállás, Csanád stb.) került betakarításra.*

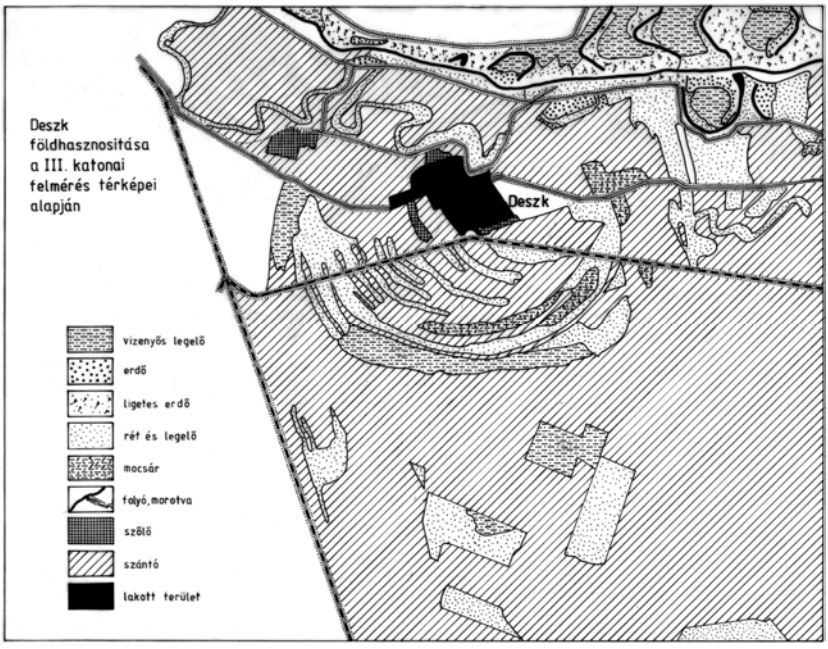
Mindazok ellenére, hogy Krassó-Szörény vármegye erdősültsége kiemelkedő (51,3% = 984696 kat. hold), az erdőgazdálkodás helyett az erdőélés változatos formái voltak dominánsak, nem egyszer rablógazdálkodással.

B. A Bánság növénytermesztésének térszerkezete a XIX. század végén

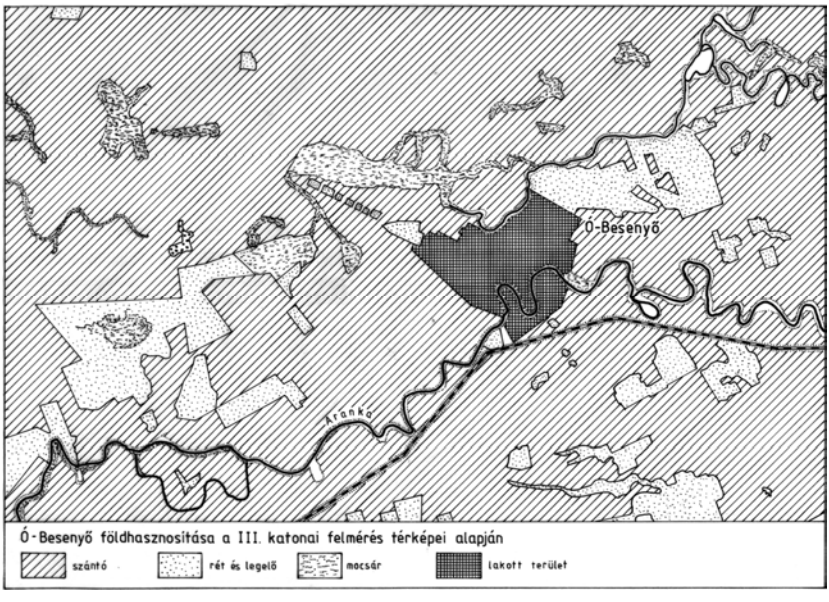
Az európai mezőgazdasági folyamatokból és világméretű tendenciákból a Bánság sem maradt ki, sőt egyre intenzívebben bekapcsolódott, kedvező agroökológiai potenciálja kiemelten alkalmassá tette síksági és dombsági területeit a szántógazdálkodásra *(63-65. ábra)*. Az 1865. évi és az 1895. évi adatokat feldolgozva és összehasonlítva megállapítható, hogy a gazdálkodás jellege és a földhasznosítási típusok markánsan megváltoztak *(74. ábra)*.

63. ábra. Kiszombor földhasznosítása a III. katonai felmérés térképei alapján
Figure 63. Land use of Kiszombor according to the third military map

64. ábra. Deszk földhasznosítása a III. katonai felmérés térképei alapján
Figure 64. Land use of Deszk according to the third military map

65. ábra. Óbesenyő földhasznosítása a III. katonai felmérés térképei alapján
Figure 65. Land use of Óbesenyő according to the third military map

24. táblázat. A népesség foglalkozása 1910-ben (fő) (aktív kereső és eltartott)
Table 24. Occupation of the population in 1910 (persons, active employed and dependent)

Település	*Őster-melés*	*Bány. +koh.*	*Ipar*	*Keresk.*	*Közl.*	*Köz-szolg.*	*Véderő*	*Nap-számos*	*Tőkejár. +nyugdíj*	*Egyéb fogl.*	*Fogl. nélk.*	*Házi cseléd*	*Összesen*
Krassó-Sz.v.m.	331377	13276	59970	8136	11773	9893	2378	9811	11937	2117	1012	4367	466147
Temes v.m.	301844	36	46928	9012	5940	9461	2579	7356	9981	1211	2456	4106	400910
Temesvár	3097	15	28235	7469	6508	6258	4726	5884	3993	2081	1225	3064	72525
Versecz	11897	3	7035	2014	1241	1439	522	924	1023	396	182	694	27370
Torontál v.m.	430723	27	74539	16866	10560	16586	1656	15237	12893	2666	4976	7614	594343
Pancsova	4854	1	5879	2267	1203	1569	666	2163	884	441	257	624	20808
Bánság összesen	***1083792***	***13358***	***222586***	***45764***	***37225***	***45206***	***12527***	***41375***	***40711***	***8912***	***10111***	***20469***	***1582103***
Magyarország	11399122	210409	3106039	673617	586227	630469	144550	453377	326562	149977	179085	405069	18264533
H.-Sz.országok	2066531	4305	255096	48705	43802	56172	22254	47993	24134	8788	18097	26077	2621954
Magyar Birodalom	**13465653**	**214714**	**3361135**	**722352**	**630029**	**686641**	**166804**	**501370**	**350696**	**158765**	**197182**	**431146**	**20886487**

Forrás: Népszámlálás (1910)

25. táblázat. A népesség foglalkozása 1910-ben (%)
Table 25. Occupation of the population in 1910 (per cent)

Krassó-Sz.v.m.	71,1	2,8	12,9	1,8	2,5	2,1	0,5	2,1	2,5	0,4	0,2	0,9	100,0
Temes v.m.	75,3	0,0	11,7	2,3	1,5	2,4	0,6	1,8	2,5	0,3	0,6	1,0	100,0
Temesvár	4,3	0,0	38,9	10,3	9,0	8,6	6,5	8,1	5,5	2,8	1,5	4,2	100,0
Versecz	43,5	0,0	25,7	7,4	4,5	5,3	1,9	3,4	3,7	1,4	0,7	2,5	100,0
Torontál v.m.	72,5	0,1	12,5	2,8	1,8	2,8	0,8	2,5	2,1	0,4	0,8	1,3	100,0
Pancsova	23,3	0,0	28,2	10,9	5,8	7,6	3,2	10,4	4,2	2,1	1,2	3,0	100,0
Bánság összesen	***68,5***	***0,8***	***14,1***	***2,9***	***2,3***	***2,9***	***0,7***	***2,6***	***2,6***	***0,5***	***0,6***	***1,3***	***100,0***
Magyarország	62,4	1,2	17,6	3,7	3,2	3,4	0,8	2,5	1,8	0,8	1,0	2,2	100,0
H.-Sz.országok	78,8	0,2	9,7	1,9	1,7	2,1	0,9	1,8	0,9	0,3	0,7	1,0	100,0
Magyar Birodalom	**64,5**	**1,0**	**16,0**	**3,5**	**3,0**	**3,2**	**0,8**	**2,4**	**1,7**	**0,8**	**0,9**	**2,1**	**100,0**

26. táblázat. Az aktív keresők megoszlása a főbb gazdasági ágak szerint (1910)
Table 26. Distribution of active employed by major branches of economy in 1910

Település	Aktív ker. össz.	Őstermelés		Bányászat		Ipar		Keresk.+hitel		Közl.	Köz-szolg.	Véderő	Napsz.	Járadék	Egyéb	Cseléd
	fő	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő
K.-Sz.v.m.	212989	151968	71,3	4841	2,3	25986	12,2	3841	1,8	3978	4084	1984	3950	7165	1066	4126
Temes v.m.	173899	127652	73,4	4	-	19760	11,4	3911	2,2	1873	3837	2269	3173	7100	656	3664
Temesvár	38171	1310	3,4	5	-	14991	39,3	3413	8,9	2272	2848	4084	3045	2016	1233	2954
Versecz	12742	5038	39,5	-	-	3411	26,8	938	7,3	374	562	429	482	604	236	668
Torontál v.m.	24/8105	174811	70,5	1	-	31821	12,8	7073	2,8	3248	6541	1365	6336	8757	1286	6866
Pancsova	9935	1948	19,6	1	-	3006	30,3	1040	10,5	420	606	607	979	467	257	604
Bánság össz.	***695841***	***462727***	***66,5***	***4852***	***0,7***	***98975***	***14,2***	***20216***	***2,9***	***12165***	***18478***	***10738***	***17965***	***26109***	***4734***	***18882***
Magyaro.	7750973	4655576	60,1	71214	0,9	1346728	17,4	278104	3,6	188811	251446	122333	203085	192716	73367	366376
H.-Sz. orsz.	1205949	945026	78,3	1619	0,1	113765	9,4	22695	1,9	14681	23682	19410	22311	12891	5421	24448
Magyar Bir.	**8956922**	**5600602**	**62,5**	**72833**	**0,8**	**1460493**	**16,3**	**300799**	**3,4**	**203492**	**275128**	**141743**	**225396**	**205607**	**78788**	**390824**

27. táblázat. A Bánság területének művelési megoszlása az egykori Határőrvidék adatai nélkül (1895)
Table 27. Land use types in the Bánság, without data on the former Frontier area in 1895

Megye	Összesen (kat.hold, %)	szántó (kat.hold, %)	kert (kat.hold, %)	rét (kat.hold , %)	szőlő (kat.hold, %)		legelő (kat.hold, %)	erdő (kat.hold, %)	nádas (kat.hold, %)	nem termő terület (kat.hold, %)
					telepített	parlag				
Torontál	1248228	933686	12957	62581	10878	1924	148628	15039	3175	59014
	100	74,8	1,04	5,0	0,87	0,15	11,9	1,2	0,25	4,7
Temes	1018533	648064	25367	86729	3284	7280	82535	1188953	1153	44719
	100	63,6	2,5	8,5	0,3	0,7	8,1	11,7	0,1	4,4
Krassó	974055	281512	40617	66340	1096	1626	149174	380068	114	47468
	100	28,9	4,2	6,8	0,1	0,16	15,3	39,0	0,01	4,9
Összesen	3240816	1863262	78941	215650	15258	10830	380377	513760	4442	151201
	100	57,5	2,4	6,6	0,5	0,33	11,7	15,85	0,12	4,66

28. táblázat. A Bánság területének művelésági megoszlása az egykori Határőrvidék adataival együtt (1895)
Table 28. Land use types in the Bánság, with data on the former Frontier area in 1895

Megye	***Összesen (kat.hold/ %)***	***szántó (kat.hold /%)***	***kert (kat.hold /%)***	***rét (kat.hold /%)***	***szőlő (kat.hold/%)***		***legelő (kat.hold/%)***	***erdő (kat.hold/%)***	***nádas (kat.hold/%)***	***nem termő terület (kat.hold/%)***
					telepített	***parlag***				
Torontál	1743215	1239774	19258	102581	11976	6019	250980	17352	3992	91283
	100	71,1	1,1	5,9	0,7	0,34	14,4	1,0	0,2	5,2
Temes	1277865	761878	29199	107423	5140	9702	154023	134196	1890	74414
	100	59,6	2,3	8,4	0,4	0,76	12,0	10,5	0,15	5,8
Krassó-Szörény	1919345	354116	63265	158531	1457	3847	276503	984696	360	78570
	100	18,45	3,3	8,15	0,07	0,2	14,4	51,3	0,018	4,1
Összesen	4940425	2355768	111722	366490	13567	19568	681506	1136244	6242	244267
	100	47,6	2,2	7,4	0,37	0,39	13,8	23,0	0,12	4,95
Magyarország	100	42,8	1,3	10,2	1,0		13,0	26,6	5,1	

Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897)

29. táblázat. A szántóterület megoszlása 1914-ben (ha)
Table 29. Distribution of arable land in 1914 (hectares)

Település	A szántó terület			A főbb termények vetésterülete										
	össz.	bevetett	ugar	búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya	c.répa	dohány	kender	len	t.répa
K.-Sz.v.m.	241133	220934	20199	65279	2336	2634	24930	100496	5631	6	1	737	213	491
Temes v.m.	470421	449142	21279	176382	6985	13243	32197	172804	3566	462	901	649	705	2422
Temesvár	6569	6552	17	2108	144	271	604	2043	231	61	-	-	51	113
Versecz	12581	12581	-	5423	-	-	518	6084	9	-	-	-	-	-
Torontál v.m.	739381	731270	8111	326624	4034	18835	40017	264006	7216	6809	1032	1513	296	3071
Pancsova	7497	7311	186	2732	-	442	150	3148	70	1	-	-	-	15
Bánság össz.	***1477582***	***1427790***	***49792***	***578558***	***13499***	***35425***	***98416***	***548581***	***16723***	***7339***	***1934***	***2899***	***1265***	***6112***
Magyarország	12943330	11829326	1114004	3410901	1098584	1114852	1080368	2504332	617732	180827	47533	44100	11084	200130
H.-Sz.orsz.	1457889	1359732	98157	344031	90044	62489	103334	429824	84219	8057	78	8803	6641	9220
Magyar Bir.	**14401219**	**13189058**	**1212161**	**3754932**	**1278672**	**1177341**	**1183702**	**2934156**	**701951**	**188884**	**47611**	**52903**	**17725**	**209350**

Forrás: Kogutowitcz K. (1921)

30. táblázat. A fontosabb mezőgazdasági termények terméseredményei 1914-ben (mázsa)
Table 30. Yields of major agricultural produces in 1914 (q)

Település	Összes termés							Átlagtermelés hektáronként (q/ha)						
	búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya	cukorrépa	búza	rozs	árpa	zab	kukorica	burgonya	c.répa
K.-Sz.v.m.	375241	17906	19591	182074	1018619	143566	1000	6,0	7,8	7,7	7,4	10,5	28,0	166,7
Temes v.m.	1245934	60840	132756	356336	3652020	125630	160320	7,8	9,0	10,4	11,6	22,1	35,9	347,0
Temesvár	14293	2000	4595	6114	47460	24060	21200	7,0	13,9	17,0	10,4	24,3	104,2	347,5
Versecz	46450	-	-	6300	99730	300	-	8,8	-	-	12,2	17,4	33,3	-
Torontál v.m.	2291220	39907	259030	605708	5464292	644770	1559240	7,6	10,1	14,2	15,8	21,6	90,1	231,8
Pancsova	23745	-	8280	3132	54710	7320	340	8,7	-	18,7	20,9	17,4	104,6	340,0
Bánság össz.	***3996883***	***120653***	***424252***	***1159664***	***100336831***	***945646***	***1742100***	***6,9***	***8,9***	***12,0***	***11,8***	***18,8***	***56,5***	***237,4***
Magyarország	28641397	10772656	14210238	12560937	43769100	53147111	40143053	8,8	10,1	13,0	11,9	18,0	86,8	225,8
H.-Sz.orsz.	3412707	768946	510309	837418	6569761	5372931	1653169	10,0	8,6	8,2	8,1	15,4	83,8	206,1
Magyar Bir.	**32054104**	**11541602**	**14720547**	**13398355**	**50338861**	**58520042**	**41796222**	**8,9**	**10,0**	**12,7**	**11,6**	**17,6**	**84,0**	**225,0**

31. táblázat. A fontosabb termények termelésének megoszlása %-ban (1914-ben)
Table 31. Distribution of agricultural production in percentage in 1914

Település	***búza***	***rozs***	***árpa***	***zab***	***kukorica***	***burgonya***	***c.répa***	***t.répa***	***len***	***kender***	***dohány***
K.-Sz.v.m.	1,8	0,1	0,1	1,4	2,0	0,2	0,0	0,2	1,0	1,3	0,0
Temes v.m.	6,0	0,5	0,9	2,7	7,2	0,2	0,4	1,8	5,2	1,3	1,8
Temesvár	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,4	-	-
Versecz	0,3	-	-	0,0	0,2	0,0	-	-	-	-	-
Torontál v.m.	9,3	0,4	1,7	4,6	10,0	1,1	3,7	1,8	2,1	3,1	2,1
Pancsova	0,1	-	0,05	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	-	-	-
Bánság össz.	***17,5***	***1,0***	***2,7***	***8,7***	***19,6***	***1,5***	***4,2***	***3,8***	***8,7***	***7,7***	***3,9***
Magyarország	91,9	93,4	96,5	93,7	86,9	90,9	96,0	97,7	75,1	90,0	99,9
H.-Sz.orsz.	8,1	6,6	3,5	6,3	13,1	9,1	4,0	2,3	24,9	10,0	0,1
Magyar Bir.	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

32. táblázat. Az egyes mezőgazdasági termékek értéke 1914-ben (ezer koronában)
Table 32. Value of some agricultural produces in 1914 (thousand crowns)

Település	***búza***	***rozs***	***árpa***	***zab***	***kukorica***	***burgonya***	***dohány***	***len***	***kender***	***c.répa***	***t.répa***	***csalamádé***	***Term.kasz.ló***
K.-Sz.v.m.	17502	672	529	5697	22664	1149	0,5	230	749	2	112	112	24119
Temes v.m.	58544	2306	4089	10457	78737	1005	612	1094	772	481	2169	1385	11884
Temesvár	675	76	143	183	1030	192	-	92	-	64	94	74	103
Versecz	2188	-	-	184	2154	2	-	-	-	-	-	-	410
Torontál v.m.	140058	2032	9371	20814	148015	6448	451	453	1740	3118	1100	984	13539
Pancsova	1482	-	275	100	1543	73	-	-	-	1	19	3	80
Bánság össz.	***220449***	***5086***	***14407***	***37435***	***254143***	***8869***	***1064***	***1869***	***5130***	***3666***	***3494***	***2558***	***50135***
Magyarország	1349767	405744	407601	361624	961951	395818	23849	16404	53847	91378	95074	40749	630769
H.-Sz.orsz.	124318	26192	13220	23659	146593	40851	26	2874	3663	5375	6816	-	136912
Magyar Bir.	**1474085**	**431936**	**420821**	**385283**	**1108544**	**436669**	**23875**	**19278**	**57510**	**96753**	**101890**	**40749**	**767681**

Az 1895. évi mezőgazdasági statisztikai adatok feldolgozása során – az összehasonlíthatóság miatt – külön táblázatban *(27. táblázat)* foglaltam össze az egykori Határőrvidék területe nélküli települések adatait és a Bánság valamennyi településére (801 település) kiterjedő adatsorokat *(28. táblázat)*, melyek települési szintű térképi ábrázolását a *10. térkép* mutatja a korábbi időszakra megismert típusok szerint.

A *szántó* területi növekedését a gazdaságosság, a földterületek termőképessége, az ökológiai adottságok és a piacra jutás feltételei, lehetőségei egyaránt befolyásolták, ezért a vizsgált régióban rendkívül differenciált a növekedése *(63-65. ábra)*. *A legjobb minőségű talajokon korszerű árutermelő gazdaságok alakultak ki,* míg a Krassó-Szörényi hegyvidéken csak olyan mértékben növelték a szántók kiterjedését, amilyen mértékben az ökológiai lehetőségek azt lehetővé tették. Itt csak egy-két település esetében tapasztalható, hogy a szántók kiterjedése meghaladta a természeti-társadalmi realitásokat. A szántók növekedése, mind területi, mind települési szinten jól nyomon követhető *(74. ábra)*.

A szántó térhódítását egyértelműen mutatja, hogy mintegy négyszázezer katasztrális holddal *(27-28. táblázat)* nőtt kiterjedése, különösen imponáló e növekedés, ha az 1865-ben még nem elkülönített kertgazdálkodást is hozzá számítjuk. Torontálban 76%, Temesben 66,1%, Krassó-Szörényben 33,1% e művelési ágak együttes aránya. Települési szinten 185 településen 75% feletti a szántó aránya (Torontálban 97 db, Temesben 62 db, Krassó-Szörényben 26 db), ha a Határőrvidék területét figyelmen kívül hagyjuk. *Az új szántóparcellák többségét Temes és Torontál vármegyék esetében a rét és legelőterületek rovására alakították ki, míg Krassó-Szörényben az erdők egy része is áldozatul esett.* Jó példa erre, hogy a második típusba sorolt települések száma 1865-höz képest csökkent (177 db → 154 db), míg a harmadik típusba sorolt településeké emelkedett (3 db → 25 db). A szántó-rét/legelő típushoz Torontálban 48 település, Temesben 74 település, Krassó-Szörényben 32 település, míg a szántó-erdő típushoz Torontálban 3 település, Temesben 17 település és Krassó-Szörényben 5 település tartozott. Az egykori Határőrvidéken 10 településen emelkedett 75% fölé a szántó aránya, a szántó-rét/legelő típusba 46 település, a szántó-erdő típusba két település tartozott.

Összességében az első három típusba (szántó 50% felett) került a bánsági települések több mint fele (422 db).

Az *erdő* területében bekövetkezett változások nem drasztikusak, azaz kíméletlen erdőirtásról, az ökológiai egyensúlyt és a lefolyási koefficienset alapjaiban megváltoztató tarvágásokról nem beszélhetünk, sem Torontál, Temes és Krassó vármegyék, sem a Határőrvidék területén. *A szűkebb értelemben vett három megye területén kb. harmincezer kat. holddal csökkent (544495 kat. hold → 513760 kat. hold) 1865-1895 között az erdők kiterjedése.* A bizonytalanságot a pontatlan felmérés és az adatok hiánya (pl. 1865-ből Forrásfalva, Vaskő adatai

hiányoznak, melyek 1895-ben 75% feletti erdősültséggel rendelkeztek) is befolyásolja. Torontál megye esetében kb. kettőezer, Temes és Krassó vármegye esetében kb. 14-14 ezer kat. holdra tehetők a csökkenés értékei *(27-28. táblázat)*. Az erdősültség értékei 0,2-2,1% közötti csökkenést mutatnak, szoros összhangban a települési szintű adatokkal.

Az erdő 75% feletti arányt 18 Krassó megyei településen és 31 szörénységi határőrvidéki településen képviselt. Az ötödik típusba sorolt (erdő-rét/legelő) művelésági megoszlást mindössze 21 település jelentette Krassóban és 42 db az egykori Határőrvidéken. A szűkebb értelemben vett három vármegye területén e típusba tartozó települések mind számbelileg (41 db → 21 db), mind területileg markánsan megváltoztak. *Torontálban 1865-ben sem volt 50% feletti erdővel rendelkező település, tehát a változások Temes és Krassó megyékben dominánsak.* Temesben az erdő-rét/legelő típusú települések 1895-re átalakultak, valamennyi esetében feltörték a gyepterületeket és az erdő-szántó kategóriába (*hatodik típus*) kerültek. Krassó megye esetében még markánsabb a változás (1865-ben 34 település tartozott az erdő-rét/legelő típusba és mindössze egy az erdő-szántó típusba. 1895-re az erdő-szántó típusba már 25 település került, míg az erdő-rét/legelő földhasznosítási típusú települések száma 21-re csökkent, úgy, hogy 5 településen 30 évvel korábban még 75% feletti volt az erdő aránya). *A fenti folyamatok egyértelműen utalnak tehát arra, hogy az Erdőhát és a Krassó-Szörényi hegyvidék alacsony dombvidéki területeinek tatárjuharos lösztölgyesei és cser- ill. farnettó-tölgy elegyes szálerdői helyén az agyagbemosódásos barna erdőtalajokon irtványok, rét és legelő területek és egyre nagyobb mértékben szántók terjeszkedtek.*

A *rét* és *legelő* művelési ág kiterjedése – a szántóval ellentétben – csökkenő tendenciát mutatott. A szűkebb értelemben vett három vármegyét tekintve *(27-28. táblázat)* megállapíthatjuk, hogy *a rét területe 10,8%-ról 6,6%-ra, a legelő területe 17,5%-ról 11,7%-ra csökkent.* Az általános csökkenés területi differenciáit mind a megyei, mind a települési szintű adatok jól reprezentálják. Torontálban mintegy 30-40%-kal csökkent a gyepterület nagysága, Temesben 40%-kal. *Temes megye az egyetlen, ahol a rét területileg jelentősebb mint az extenzívebb hasznosítású legelők kiterjedése.* Ez szoros összhangban van azzal a ténnyel, hogy különösen Temesvár körül fejlett, intenzív, tej jellegű szarvasmarha tenyésztés bontakozott ki, elsődlegesen a város ellátására. Krassó vármegye esetében hasonló tendenciák Resicabánya körüli falvak esetében (fejlett rétgazdálkodás) figyelhetők meg. Krassó és az egykori Határőrvidék hegyvidéki területein a legelők szerepe volt fontosabb (pl. rét 11,6%-ról 6,8%-ra csökken, majdnem 50%-kal, a legelő 19,25%-ról 15,3%-ra, alig egy hatodával) érzékeltetve, hogy a külterjes juh és kecske tenyésztés meghatározó az erdőgazdálkodást jól kiegészítve. A gyepterületek visszaszorulását jelzi, hogy 75% feletti arányt egyetlen településen (Bálványos) ért el 1895-ben, a rét/legelő-szántó típusba Torontálban 2 db (Határőrvidékkel 5 db), Temesben egy (Határőrvidékkel 5 db), Krassó-Szörényben 13 db (Határőrvidékkel 29 db)

település tartozott, míg rét/legelő-erdő típus csak Krassó vármegye öt (Határőrvidékkel 8 db) településén volt jellemző.

A művelési szerkezetet érintő változások hatására a három művelési ág (szántó, rét és legelő, erdő) egyikének dominanciája jellemezte a bánsági települések közel 80%-át (636 település), jelezve, hogy a Bánság művelési szerkezete egyre inkább homogenizálódott. A fennmaradó 169 település földhasznosítási típusait vizsgálva is megállapítható a szántó előretörése, ezt mutatja, hogy szántó-erdő művelési ágak közel azonos súlyával jellemezhető *tizedik kategóriába* 42 db település tartozott (1865-ben csak 11 db). Ebből Temesben 18 db, Krassóban 21 db, a Határőrvidéken három helyezkedett el. E típusnál egyértelmű, hogy a szántók kiterjedése az erdők egyre jelentősebb kiirtásával növekedett. A szántó egyre gyorsuló bővülését mutatja, hogy a szántó-rét/legelő közel azonos súlyát jelentő *tizenegyedik kategóriába* 31 település (Torontál 3 db, Temes 6 db, Krassó 17 db, Határőrvidék 5 db) került. Csak emlékeztetőül jegyzem meg, hogy e kategóriába 1865-ben még 76 település volt, azaz 1/3-ra csökkent, miként az erdő-rét/legelő egyensúlyát jelző *tizenkettedik* típusnál is hasonló mértékű a csökkenés (47 település → 12 település), úgy, hogy e típus csak Krassó megyében maradt meg.

A szántó, rét és legelő, valamint az erdő egyensúlyán alapuló vegyes gazdálkodás (*tizenharmadik típus*) települési száma alig változott (48 db → 51 db), a típusba tartozó települések 2/3-a azonban kicserélődött (pl. Torontálban 1895-ben már nem volt e típusba sorolható település, Temesben húszról hétre csökkent számuk, Krassóban huszonháromról negyvennégyre emelkedett stb.), jelezve, hogy Krassó-Szörény vármegye több évszázados földhasznosítási formáit a társadalom részéről egyre erőteljesebb kihívások érték.

A mezőgazdasági térszerkezet vázlatos ismertetéséhez kapcsolódóan megemlítem, hogy a mocsaras-nádas területek kiterjedése kb. 85%-kal csökkent (28558 kat. hold → 4442 kat. hold), valamint a terméketlen területek aránya is mérséklődött 6,6%-ról 4,6%-ra.

A *szőlő*terület kiterjedése és a megtermelt bor mennyisége valószínűleg az 1870-es évek elején érte el maximumát. *A történelmi Magyarország területét tekintve éppen vidékünkön (1875. Pancsova) ütötte fel fejét először a filoxéra.* A gyökértetű pusztításának eredményeként a falvak és mezővárosok nagy részében 1895-re parlagon maradtak a korábbi szőlőültetvények. A romjaiból lassan talpra álló és megújuló bánsági szőlőtermelés teljesen átstruktúrálódott (a hegyvidéki, dombvidéki területek helyett a homokvidékek betelepítése gyorsult fel, ott is főként a direkt termő fajták terjedtek) és területileg is markáns különbségek jelentkeztek. A szőlő a filoxéravész után már nem tudta visszanyerni korábbi jelentőségét (pl. Temes vármegye 21317 hold kiterjedésű szőlő területei 3284 kat. hold-ra csökkentek 1895-re stb.). A parlagon hagyott szőlők (10830 kat. hold) egy részét gyümölcsfákkal telepítették, vagy újra

visszahódította a természet. *A legválságosabb helyzetben Krassó és Temes szőlőtermelése került, különösen a jobb minőségű bort készítő Erdőhát és a Verseci-hegyvidék.* A *verseci történelmi borvidéken* 1895-ben 1031 kat. hold újra telepített szőlő volt (pl. Versecen 902 kat. hold, Temeskutason 98 kat. hold, Nagy-Szredistyén 17 kat. hold, Markoveczen 10 kat. hold stb.). A parlagon hagyott vagy kiírtott szőlő 1711 kat. holdat foglalt el (pl. Versec 624 kat. hold, Váradia 874 kat. hold stb.). Az 1895-ös összeírás szerint e borvidékhez tartozó Meszicsen már nem volt szőlő, de Almádon is csak 8 kat. hold, Kis-Szredistyén egy kat. hold, Kastélyon 50 kat. hold kiírtott ill. parlagon hagyott szőlő képviselte a szebb múltat idéző kultúrnövényt. Az *Erdőhát településein* hasonló a pusztulás mértéke (pl. Lippakeszi 642 kat. hold, Aranyág 383 kat. hold, Temesgyarmat 884 kat. hold kiírtott vagy parlag szőlő területtel rendelkezett stb.). Új telepítést a felsorolt települések közül csak Temesgyarmat 10 kat. holdja képviselt. Az *új telepítésű szőlők a homokvidékekre* kerültek – a filoxéra itt nem terjedt –, valamennyi, a művelt területből 5% feletti arányt meghaladó település (pl. Máriafölde, Izbitse, Gerebencz stb.) ill. 100 kat. hold feletti újra telepített szőlő – Versec kivételével – itt helyezkedett el (pl. Deliblát 311 kat. hold, Temeskenéz 173 kat. hold, Merczyfalva 159 kat. hold, Varjas 146 kat. hold, Petrovosello 222 kat. hold, Mokrin 395 kat. hold, Óbesenyő 429 kat. hold, Melence 421 kat. hold stb.).

A környezetátalakítás és gazdálkodás folyamatát két időkeresztmetszetben (1865, 1895) elemezve és összehasonlítva megállapítható, hogy *nagymértékben homogenizálódott és egyszerűsödött e mikro- és makroformákban gazdag mezotáj mezőgazdasági térszerkezete,* azonban a gazdálkodásjellege, a földhasznosítási formák tipizálása alapján a kultúrtáj különböző régiói különíthetők el a Bánság területén. A földhasznosítási struktúrák korábbi egyensúlyának felbomlása és térbeli differenciálódása felgyorsult, uralkodóvá téve a szántóföldi gazdálkodást a síkvidéki és dombsági területeken, de ezen belül egyes mikrorégiók megőrizték a gazdálkodás tradicionális elemeit is (pl. Deliblát, Alibunári-mocsár stb.).

A Krassó-Szörényi hegyvidék peremén a kialakult kultúrtájak fokozatosan behatoltak a félmedencékbe, a teraszos folyó és patakvölgyekbe és a magasabban fekvő kismedencékbe. A Bánsági-hegyvidék központi részein az erdőtelkes települések lakói a földalap alig néhány százalékát művelték, a megélhetés alapját a komplex erdőhasznosítás, az ipari nyersanyagok kitermelése és elsődleges feldolgozása képezte. A montánipar jelentős területi koncentrációja alakult ki és a tájformáló hatása tágabb környezetére is kiterjedt.

Az ember és a földrajzi környezet szoros kapcsolata a Bánság területén is azt jelentette, hogy a társadalom a természeti táj gazdasági potenciáljának maximális kihasználására törekedett, alig megbontva az ökológiai egyensúlyt, beleértve az ipar, a közlekedés és a gazdaság különböző tevékenységi formáit.

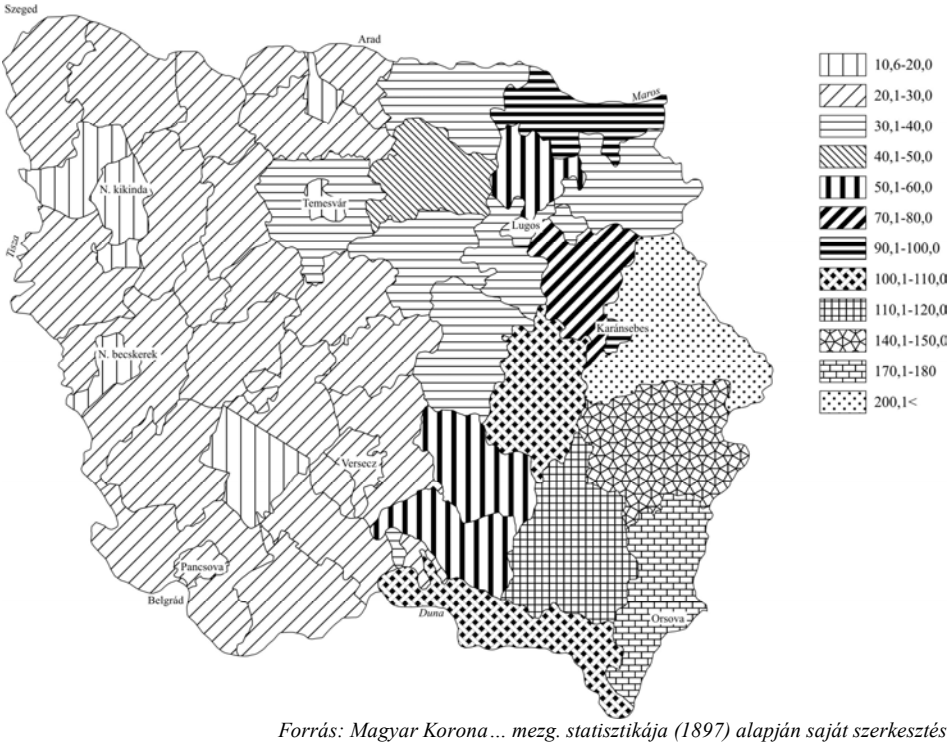
C. Az állatállomány nagysága és térbeli megoszlása 1895-ben

A bánsági mezőgazdaság másik fontos ága az állattenyésztés *(33-34. táblázat)*, melyet az 1869. évi és az 1895. évi teljes körű állatösszeírások adatai alapján vizsgáltam. *A Bánság mindazok ellenére, hogy gazdaságtörténeti jelentőségét a növénytermesztés illetve az ásványkincsek kitermelése és feldolgozása adta, jelentős állattartó-tenyésztő vidéke is volt a történelmi Magyarországnak.* Azok a problémák, amelyek a Bánság állattenyésztésének reális értékelését az 1869-es adatok alapján akadályozták 1895-re sem szűntek meg, sőt fokozódtak, mindezek ellenére igen tanulságos áttekinteni a XIX. század végének adatsorait. A szántógazdálkodás és növénytermesztési fejezetben leírt tények alapján egyértelműen arra a következtetésre juthatnánk, hogy az állattenyésztés súlya és jelentősége csökkent a bánsági településeken 1895-re. A *33. táblázat* adatai alapján azonban megállapítható, hogy mind az állatállomány száma, mind az állatsűrűség nőtt. *1895-ben mintegy 423 ezer szarvasmarha, 309547 ló, 753228 juh, 639132 sertés és 31842 kecske volt a Bánság gazdaságaiban,* ahol a számbeli változások, 1869-hez képest, többé-kevésbé az országos tendenciákat követték:

- *a szarvasmarha állomány mintegy 8,2%-kal (32204 db) növekedett,* területileg differenciáltan *(66. ábra)*, amely nem érte el az országos átlagos növekedés (30,6% = 1095008 db) egyharmadát sem, és lassúbb volt mint a népesség számának gyarapodása, így az 1000 főre jutó szarvasmarhák száma is csökkent (293 db → 278 db). A csökkenés azonban csak ilyen relációban érvényes és minden vármegyét más-más módon érintett.
- *a lóállomány meglepő módon csökkent (317460 db → 309547 db),* ami ellentmond az országos tendenciáknak (9,2%-os növekedés), ugyanis mind Magyarországon (150385 darabbal), mind Erdélyben és Horvát-Szlavonországban növekedett a lóállomány. A bánsági csökkenés zöme Torontál és Temes vármegyék területére és ezen belül is az egykori határőrvidéki településekre esett, ami teljesen érthető, a polgári közigazgatás bevezetése után a hadászati célú lótartás mérséklődött. A csökkenés ellenére a Bánságban tartották Magyarország lóállományának 17,5%-át, ahol a fajtaváltás is előre haladt.
- *a juhállomány csökkenése megegyezett az országos tendenciákkal,* mint már említettem, az ausztrál gyapjú megjelenése az európai piacon erős konkurenciát jelentett, és itt is mérsékelte az állományt (1219586 db → 753228 db). A közel 40%-os állomány csökkenés differenciáltan következett be, főként a síkvidéki területeket (pl. törökkanizsai járás, nagykikindai járás stb.) érintette.
- *a sertésállomány több mint 50%-os gyarapodása* (421201 db → 639132 db) elmaradt ugyan az országos értéktől (3071780 db → 5675572 db), de még így is az egyik leggyorsabban fejlődő ágazata volt a bánsági állattenyésztésnek. Külön figyelmet érdemel, hogy *a gyarapodás 100%-a*

Torontál és Temes megyére esett, ahol csaknem megduplázódott a sertésállomány. Ezzel szemben Krassó-Szörény megyében gyakorlatilag stagnált, 1869-ben Krassó vármegyében és a Román-Határőrvidéken együttesen 120803 db sertést írtak össze, míg 1895-ben 117293 db-ot, jól jelezve a makkoltatáson alapuló sertéstenyésztés szűkre szabott lehetőségeit.

- a *kecskeállomány* az országos tendenciáknak megfelelően a Bánság területén is csökkent – Krassó-Szörény megye kivételével – és marginalizálódott.

Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897) alapján saját szerkesztés

66. ábra. A 100 hektár szántóra jutó szarvasmarhák száma a Bánság járásaiban (1895)
Figure 66. Number of cattles / 100 hectares arable land in the districts of the Bánság (1895)

33. táblázat. A Bánság állatállománya és -sűrűsége (1895)
Table 33. Animal stocks and density in the Bánság in 1895

Járás	*Népességszám 1900-ban (fő)*	*össz. terület (ha)*	*szántó (ha)*	*szarvasmarha (ha)*	*ló (db)*	*juh (db)*	*sertés (db)*	*kecske (db)*
Bégai	21019	35735	15443	8974	2408	1646	7176	375
Bogsáni	35170	69916	28032	10822	3184	15878	9844	389
Bozovicsi	29103	108586	8802	10381	1335	35071	7176	2389
Facsádi	23266	68868	24757	9403	1347	9579	6518	847
Jámi	36947	56745	25209	13286	3240	19700	9378	1385
Karánsebesi	33425	118816	5961	12446	2473	36386	8087	3685
Lugosi	20026	39984	21198	8024	2949	5687	8450	279
Marosi	20174	51146	9298	9027	1010	2795	7542	1199
Moldovai	26441	83292	8664	9474	2077	22526	8968	7404
Oraviczi	45915	63204	20625	10904	2108	25817	8671	988
Orsovai	25138	83749	3359	5801	957	15150	3578	4587
Resiczai	47282	79627	12322	12585	2162	60361	13798	2571
Temesi	24080	60226	13738	10625	3112	10463	11405	937
Teregovai	31688	116307	8527	12357	1730	47028	5319	2186
Karánsebes (rtv.)	6116	5093	1028	1002	215	1277	780	195
Lugos (rtv.)	15457	6090	3657	1379	673	5	600	6
Összesen (K.-Sz.)	*441268*	*1047386*	*193241*	*146580*	*30980*	*309366*	*117293*	*29422*
Buziási	35166	58872	37397	13256	7550	10296	15301	107
Csákovai	30621	48483	37182	8808	9458	10370	15035	-
Dettai	27226	45494	33310	8711	7225	6460	20920	5
Fehértemplomi	33901	51588	30461	6746	9155	28448	13362	174
Központi	45382	74204	47575	15572	12317	22150	24569	14
Kubini	31398	86270	28803	8605	10451	18761	23006	10
Lippai	34575	64221	27758	9818	5933	8187	14792	546
Rékasi	34878	64557	29780	13097	5056	12002	17310	311
Ujaradi	34559	45903	33196	8216	7858	13195	16065	28
Verseczi	36200	70101	46154	13521	10329	13638	25881	851
Vingai	31858	52699	40699	9363	9306	11325	14810	89
Fehértemplom (rtv.)	9695	3659	2844	930	1014	374	3042	46
Vinga (rtv.)	4757	9350	6096	990	1240	1758	2166	3
Temesvár th.j.v.	55812	3388	1578	3816	1336	566	2088	3
Versecz th.j.v.	24770	18519	12953	3276	3396	1908	10886	29
Összesen (Temes)	*470798*	*697331*	*415757*	*124725*	*101627*	*159438*	*219233*	*2216*

33. táblázat (folytatás)
Table 33. (continuation)

Járás	*Népességszám 1900-ban (fő)*	*össz. terület (ha)*	*szántó (ha)*	*szarvasmarha (ha)*	*ló (db)*	*juh (db)*	*sertés (db)*	*kecske (db)*
Alibunári	29713	50043	36121	4752	10445	14215	9563	1
Antalfalvi	45989	87867	51910	10849	15895	24456	16618	25
Bánlaki	26361	49994	36978	9670	8494	9893	24097	22
Csenei	32793	46551	39042	11012	10694	11275	19506	16
Módosi	27671	61220	38358	9517	8975	15310	16883	8
Nagybecskereki	55487	90469	65632	14176	17699	27490	30634	8
Nagykikindai	32943	49087	35521	6733	8410	16510	11671	3
Nagyszentmiklósi	43834	64646	51112	10769	11659	14951	30719	15
Pancsovai	47882	84363	48562	12895	16820	27437	23869	16
Párdányi	27684	50036	35619	8386	10025	17810	12967	10
Perjámosi	32269	44631	35451	9791	9706	13200	21032	17
Törökbecsei	45701	76711	48877	10377	12379	31477	15004	17
Törökkanizsai	44941	77347	55396	13179	11230	33545	23114	8
Zsombolyai	48521	62353	54125	14076	14783	15593	32664	11
Nagybecskerek rtv.	22868	18330	13774	2267	3400	3372	3629	1
Nagykikinda rtv.	24419	26990	23430	2484	4199	4606	6045	3
Pancsova th.j.v.	18512	10633	6636	1462	2127	3238	4591	3
Összesen (Toronál)	*607538*	*951272*	*676544*	*152395*	*176940*	*284424*	*302666*	*184*
Bánság összesen	***1519604***	***2695989***	***1285542***	***423700***	***309547***	***753228***	***639132***	***31842***
Magyarország össz.	**14322262**	**21241469**	**9952720**	**4664542**	**1781773**	**5876024**	**5675572**	**168748**
Erdély	2476998	5407612	1454902	1164476	190675	1650662	771001	117637
H.-Sz.orsz.	2416304	4010721	1294012	908774	309098	595898	882957	22418
Magyar Birodalom	**19254559**	**30660878**	**12701902**	**6738257**	**2282028**	**8122681**	**7330091**	**308810**

Forrás: Magyar Korona... mezg. statisztikája (1897)

34. táblázat. A Bánság állatállománya és -sűrűsége (1895)
Table 34. Animal stocks and density in the Bánság in 1895

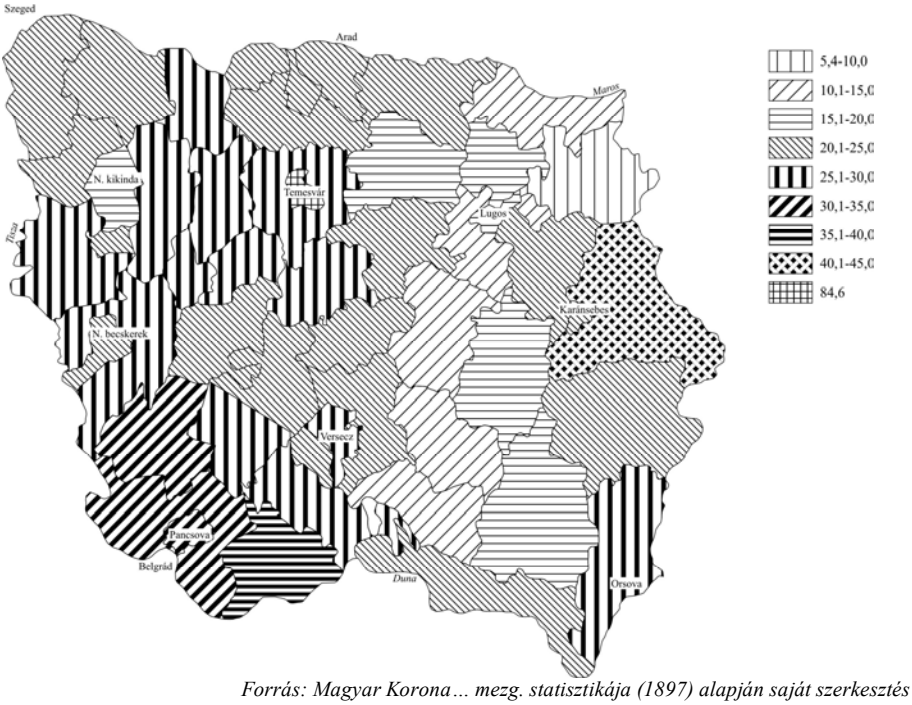
Járás	*szarvas-marha 1000 főre*	*ló 1000 főre*	*juh 1000 főre*	*sertés 1000 főre*	*kecske 1000 főre*	*szarvas-marha 100 ha szántó/db*	*ló 100 ha szántó/db*	*juh 100 ha szántó/db*	*sertés 100 ha szántó/db*	*kecske 100 ha szántó/db*	*számosállat 100 ha szántó/db*	*számosállat 100 ha össz. terület/db*	*számosállat összesen (db)*
Bégai	427	114	76	341	17	58,1	15,6	10,6	46,4	2,4	66,4	28,7	10255
Bogsáni	307	90	451	280	11	38,6	11,3	56,6	35,1	1,4	49,0	19,6	13744
Bozovicsi	356	46	1205	246	82	117,9	15,1	398,4	81,5	27,1	148,3	12,1	13052
Facsádi	404	58	411	280	36	38,0	5,4	38,7	26,3	3,4	41,4	14,9	10256
Jámi	359	87	533	253	37	52,7	12,8	78,1	37,2	5,5	63,6	28,2	16038
Karánsebesi	372	74	1088	242	110	208,8	41,5	610,4	135,6	61,8	267,2	13,4	15928
Lugosi	400	147	284	422	14	37,8	13,9	26,8	39,8	1,3	48,9	25,9	10378
Marosi	447	50	138	374	59	97,1	10,8	30,0	81,1	12,9	100,7	18,3	9370
Moldovai	358	78	852	339	280	109,3	21,9	260,0	103,5	85,5	145,8	15,1	12634
Oraviczi	237	46	562	189	21	52,8	10,2	125,2	42,1	4,8	65,6	21,4	13538
Orsovai	230	38	602	142	182	172,7	28,5	451,1	106,5	136,5	217,8	8,7	7316
Resiczai	266	45	1276	292	54	102,1	17,5	489,9	111,9	20,8	147,8	22,8	18222
Temesi	441	129	434	473	39	77,3	22,6	76,1	83,0	6,8	97,5	22,2	13400
Teregovai	390	55	1484	168	69	144,9	20,3	551,5	62,4	25,6	182,1	13,3	15528
Karánsebes rtv.	164	35	209	127	32	97,4	20,9	124,2	75,8	18,9	115,5	23,3	1188
Lugos rtv.	89	43	-	39	-	37,7	18,4	-	16,4	-	47,2	28,3	1726
Összesen (K.-Sz.)	*332*	*70*	*701*	*266*	*67*	*75,8*	*16,0*	*160,1*	*60,7*	*15,2*	*94,5*	*17,4*	*182660*
Buziási	377	215	293	435	3	35,4	20,2	27,5	40,9	0,3	52,2	33,1	19530
Csákovai	288	309	339	491	-	23,7	25,4	27,9	40,4	-	46,9	36,0	17458
Dettai	320	265	237	768	-	26,1	21,7	19,4	62,8	-	48,4	35,4	16139
Fehértemplomi	199	270	839	394	5	22,1	30,0	93,4	43,9	0,5	54,6	32,2	16634
Központi	343	271	488	541	-	32,7	25,9	46,5	51,6	-	57,4	36,8	27333
Kubini	274	333	597	732	-	29,9	36,3	65,1	79,9	-	68,7	22,9	19805
Lippai	284	172	236	428	16	35,4	21,4	29,5	53,3	2	55,1	23,8	15295
Rékasi	375	145	344	496	9	44,0	18,0	40,3	58,1	1	59,8	27,6	17824
Ujaradi	237	227	382	465	-	24,7	23,6	39,7	48,4	-	48,3	34,9	16052
Verseczi	373	285	377	715	23	29,3	22,4	29,5	56,1	1,8	51,4	33,8	23737
Vingai	294	292	355	465	2	23,0	22,9	27,8	36,4	0,2	43,8	33,8	17823
Fehértemplom rtv.	96	105	38	314	5	32,7	35,6	13,1	106,9	1,6	70,7	54,9	2011
Vinga rtv.	210	260	370	455	-	16,2	20,3	28,8	35,5	-	34,9	22,8	2133
Temesvár th.j.v.	68	24	10	37	-	241,8	84,6	35,8	132,3	-	282,2	131,4	4453
Versecz th.j.v.	132	137	77	439	1	25,3	26,2	14,7	84,0	0,2	54,1	37,8	7000
Összesen (Temes)	*265*	*216*	*337*	*466*	*4,7*	*30,0*	*24,4*	*38,3*	*52,7*	*0,5*	*53,7*	*32,0*	*223315*

34. táblázat (folytatás)

Table 34. (continuation)

Járás	*szarvas-marha 1000 főre*	*ló 1000 főre*	*juh 1000 főre*	*sertés 1000 főre*	*kecske 1000 főre*	*szarvas-marha 100 ha szántó/db*	*ló 100 ha szántó/db*	*juh 100 ha szántó/db*	*sertés 100 ha szántó/db*	*kecske 100 ha szántó/db*	*számosállat 100 ha szántó/db*	*számosállat 100 ha össz. terület/db*	*számosállat összesen (db)*
Alibunári	160	351	478	321	-	13,1	28,9	39,3	26,5	-	40,1	28,9	14511
Antalfalvi	236	346	532	361	0,5	20,9	30,6	47,1	32,0	0,1	49,1	28,9	25469
Bánlaki	367	322	375	914	0,8	26,1	23,0	26,7	65,1	0,2	50,3	37,2	18612
Csenei	336	326	344	595	0,5	28,2	27,4	28,9	50,0	0,1	53,5	44,9	20902
Módosi	344	324	550	610	-	24,8	23,4	39,9	44,0	-	47,5	29,8	18251
Nagybecskereki	255	320	495	552	-	21,6	26,8	41,9	46,6	-	48,3	35,1	31752
Nagykikindai	204	255	501	354	-	18,9	23,7	46,5	32,8	-	42,0	30,4	14927
Nagyszentmiklósi	245	266	341	701	0,3	21,1	22,8	29,2	60,1	-	45,6	36,1	23311
Pancsovai	269	351	573	498	0,3	26,5	34,6	56,5	49,1	-	59,8	34,4	29074
Párdányi	303	362	643	468	0,4	23,5	28,1	50,0	36,4	-	50,1	35,6	17816
Perjámosi	303	300	409	651	0,3	27,6	27,4	37,2	59,3	-	54,9	43,6	19486
Törökbecsei	227	270	688	328	0,3	21,2	25,3	64,4	30,7	-	46,1	29,4	22554
Törökkanizsai	293	250	746	514	-	23,8	20,3	60,5	41,7	-	45,4	32,5	25159
Zsombolyai	290	305	321	673	-	26,0	27,3	28,8	60,3	-	53,1	46,1	28774
Nagybecskerek rtv.	99	149	147	158	-	16,4	24,7	24,6	26,3	-	38,3	28,8	5283
Nagykikinda rtv.	102	172	188	248	-	10,6	17,9	19,6	25,8	-	27,8	24,1	6521
Pancsova th.j.v.	79	115	175	248	-	22,0	32,1	48,8	69,1	-	56,4	35,2	3745
Összesen (Torontál)	*250*	*291*	*468*	*498*	*0,3*	*22,5*	*26,1*	*42,0*	*44,7*	*0,03*	*48,2*	*34,3*	*326162*
Bánság összesen	***278***	***203***	***495***	***420***	***21,0***	***32,9***	***24,1***	***58,5***	***49,7***	***2,5***	***56,9***	***27,2***	***732130***
Magyarország ö.	**325**	**124**	**410**	**396**	**11,8**	**46,8**	**17,9**	**59,1**	**57,0**	**1,7**	**64,1**	**30,0**	**6383229**
Erdély	470	77	666	311	47,5	80,0	13,1	113,4	53,0	8,0	90,6	24,3	1318317
H.-Sz.orsz.	376	128	246	365	9,3	70,2	23,9	46,1	68,2	1,7	88,2	28,4	1142060
Magyar Bir.	**350**	**118**	**422**	**381**	**16,0**	**53,0**	**17,9**	**63,9**	**57,7**	**2,4**	**69,6**	**28,8**	**8844449**

Az állattenyésztés területi differenciáinak bemutatására az 1895. évre vonatkozóan is elkészítettem a „klasszikus" térképeket *(66-71. ábra)*, melyek a 100 ha szántóra jutó állatállománnyal való ellátottságot mutatják állatfajok szerint, természetesen továbbra is hegyvidéki (azaz Krassó-szörényi) súlypontokkal és extrém értékekkel. Messzemenő következtetéseket továbbra sem kívánok levonni ezekből, csupán két megjegyzést kívánok hozzá fűzni. Egyrészt Temesvár magas értékekkel rendelkezik (pl. 100 ha szántóra 241,8 db szarvasmarha, 100 ha szántóra 84,6 db ló stb.), mind a járásokhoz, mind a törvényhatósági és rendezett tanácsú városokhoz képest, ami az állattenyésztés fejlettsége és intenzitása mellett inkább szerencsés véletlennek (pl. alacsony szántóterület a viszonylag kis külterülettel rendelkező város esetében, az állatállomány ellátásában a temesvári szénapiac játszott fontosabb szerepet stb.) tulajdonítható. Másrészt *a korabeli statisztikusok országos és regionális összehasonlításban sem 100 ha szántóra alkalmazták viszonyszámaikat, hanem 100 km^2-re illetve 1000 főre vonatkozó adatsorokat közöltek (Magyar Korona Országainak Mezőgazdasági Statisztikája 1897, 124. oldal)*, mindazok ellenére, hogy pontos kimutatásokkal rendelkeztek minden műveléságra és az állatállomány megoszlását és nagyságát tekintve.

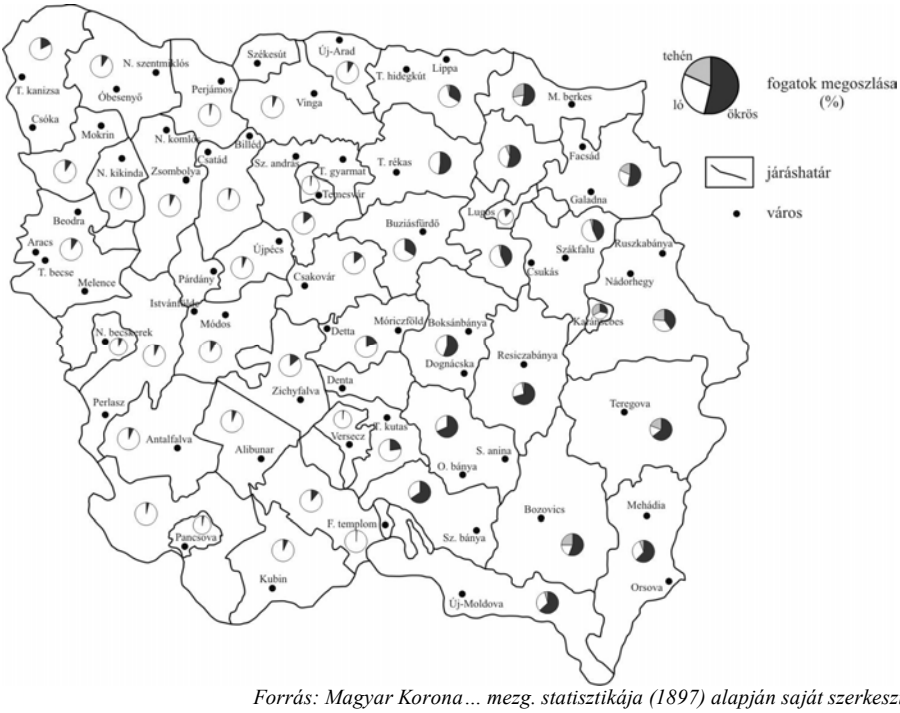

Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897) alapján saját szerkesztés

67. ábra. A 100 hektár szántóra jutó lovak száma a Bánság járásaiban (1895)
Figure 67. Number of horses / 100 hectares arable land in the districts of the Bánság (1895)

A népességszámhoz viszonyított állatlétszám állatfajok szerinti bontásban 1000 lakosra vonatkoztatva több és jobb következtetések levonását teszi lehetővé, összehasonlítva az 1869. évi felmérésekkel, még abban az esetben is, ha 25 év alatt drasztikus változások nem következtek be. A Bánság markáns differenciálódást mutat az állattenyésztésre vonatkozóan is:

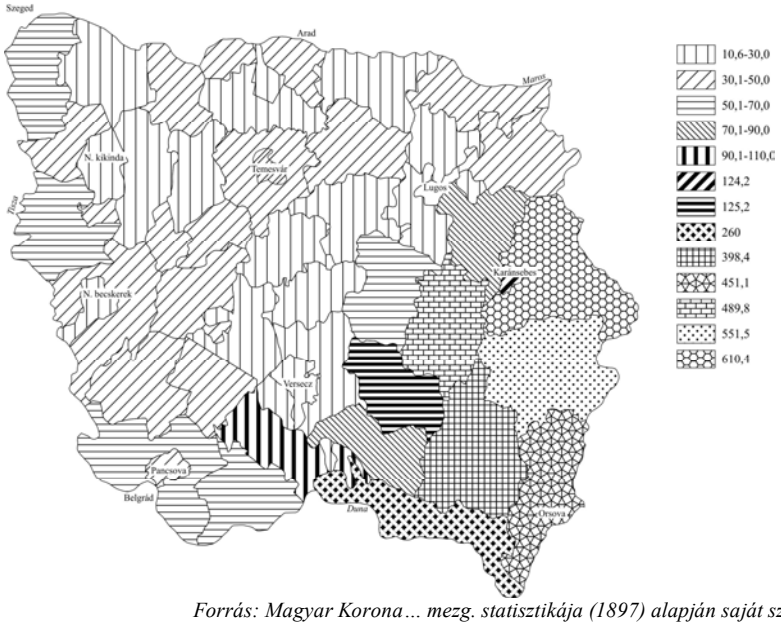
- *a szarvasmarha-állomány* területi differenciáit tekintve megállapítható, hogy *az Erdőhát járásaiban és településein a legmagasabbak* az értékek (pl. marosi járás 447 db/1000 fő, temesi járás 441 db/1000 fő stb.), de jelentős súlypontok Temes (pl. buziasi-, rékasi- és verseci járás stb.) és Torontál (pl. bánlaki és módosi járás stb.) vármegyékben is kialakultak, ahol 350 db felett volt a szarvasmarhák száma 1000 főre. E súlypontok már 1869-ben is megvoltak, ahol az igavonás *(68. ábra)* mellett a tej és a hús ellátásban is jelentős volt szerepük. A takarmánynövények szántóföldi elterjedése mellett a nagyobb szarvasmarha állományt az is magyarázza, hogy az egykori mocsaras-vizenyős területek az ármentesítés után is csak rét- és legelő területekként voltak hasznosíthatóak. A gyakran elvizesedő rétek gyenge minőségű savanyú szénát és sarjút, általában alacsony szénahozamot eredményeztek, szántóként azonban hasznosításuk lehetetlennek bizonyult.

Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897) alapján saját szerkesztés

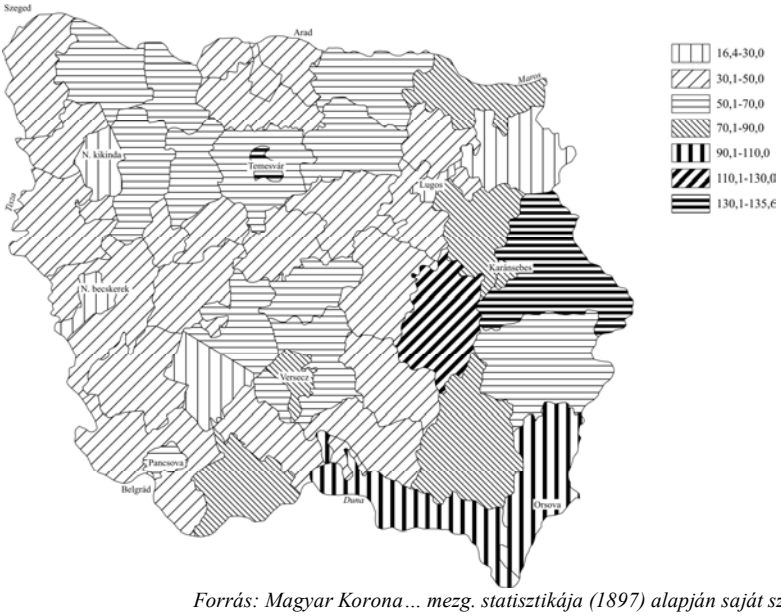
68. ábra. A fogatok típusainak megoszlása a Bánság gazdaságaiban (1895)
Figure 68. Distribution of types of coaches in the economies of the Bánság (1895)

- a *lóállomány* csökkenéséről már említést tettem *(67. ábra)*, figyelmet érdemel azonban, hogy *három Temes megyei járásban (csakovai, fehértemplomi, kubini) és a nagyvárosokban – Temesvár kivételével – valamint tíz Torontál megyei járásban (pl. alibunári, antalfalvi, zsombolyai stb.) a lóállomány meghaladta a szarvasmarha állományt. Frisnyák Zs. (2000)* kutatásaiból ismerjük, hogy nem csak az állomány nagysága, hanem a lovas fogatok száma alapján is Torontál vármegyét illette az elsőség a történelmi Magyarországon. A *párdányi, a pancsovai és az alibunári* járásokban *meghaladta a 350 db/1000 fős értéket* a lóállomány, az antalfalvi járásban pedig megközelítette ezt. Ilyen magas érték már azt is mutatja, hogy a családokra vetített érték (6 fős családokkal számolva) meghaladta a két ló/család értéket. Ehhez képest Krassó-Szörény járásainak egy részében 50 db alatt maradt a lóállomány ezer főre vetített értéke *(34. táblázat)*.
- *a juhállomány* csökkenése differenciáltan következett be, *Krassó-Szörény vármegyében (34. táblázat) maradt a bánsági juhállomány 41%-a* (1869-ben csak 35,1%-a), egyes járásokban a bánsági átlag két-háromszorosát meghaladó 1000 főre eső értékekkel találkozunk (pl. teregovai járás 1484 db, resicai járás 1276 db, bozovicsi járás 1205 db, karánsebesi járás 1088 db stb.). Krassó-Szörény vármegyében minden egyes lakosra 0,7 db juh jutott átlagosan, míg Temes megyében kevesebb mint 0,34 db. A természeti környezethez történő racionális alkalmazkodás egyik jele, hogy a kubini és a fehértemplomi járás területén fekvő *Delibláti homokvidék* is kimagasló juhállomány sűrűséget ért el, míg a törökbecsei és törökkanizsai járás falvaiban (pl. Padé, Feketető stb.) a Tisza menti vizenyős rétek és legelők jelentették a takarmánybázist.
- *a sertésállomány* területi elhelyezkedése *(70. ábra)* az egyik legnagyobb változásokkal járt a XIX. század második felében, addig amíg 1869-ben Krassó vármegye járásainak nagy részén és a Román-Határőrvidéken az 1000 főre eső sertésállomány meghaladta a bánsági átlagot, 1895-ben egyetlen Krassó-szörényi járásban sem emelkedett aránya a bánsági átlag (498 db/1000 fő) fölé. Ezzel szemben a már tradicionálisan *kukorica termelő* és a sertés takarmányozására is felhasznált kukorica, a Bánsági-alföld mikrorégióiban új lendületet adott a sertéstenyésztésnek. A legmagasabb értéket a bánlaki járásban érte el (914 db/1000 fő), nem egy településen meghaladta az 1000 db/1000 fős értéket, de kiemelkedően magas volt a dettai, a kubini, a verseci, a zsombolyai és a nagyszentmiklósi járásokban (mindenhol 700 db/1000 fő felett), ez a terület egyben *az ún.: „bánsági kukorica övezet" szive.* A Bánsági-alföld központi területének magas sertéssűrűsége a Maros folyótól északra Csanád és Békés megyékben is folytatódott, *egyik súlypontját alkotva a történelmi Magyarország sertéstenyésztésének.*

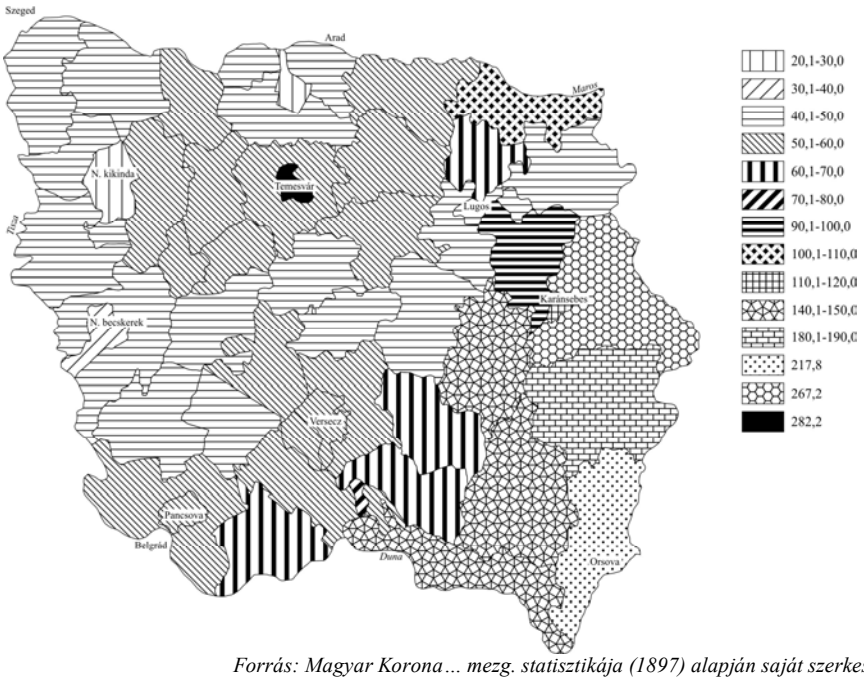
Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897) alapján saját szerkesztés

69. ábra. A 100 ha. szántóra jutó juhok száma a Bánság járásaiban (1895)
Figure 69. Number of sheeps / 100 hectares arable land in the districts of the Bánság (1895)

Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897) alapján saját szerkesztés

70. ábra. A 100 ha. szántóra jutó sertések száma a Bánság járásaiban (1895)
Figure 70. Number of pigs / 100 hectares arable land in the districts of the Bánság (1895)

Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897) alapján saját szerkesztés

71. ábra. A 100 ha. szántóra jutó számosállat a Bánság járásaiban (1895)
Figure 71. Number of animals / 100 hectares arable land in the districts of the Bánság (1895)

Az *állatsűrűség alakulását* a 100 ha szántóterületre megállapított számosállatok száma alapján *(71. ábra)* elkészítve megállapítható, hogy hasonlóan az 1869. évi térképhez Krassó-Szörény vármegyei túlsúlyt mutat, olyan extremitásokkal, mint Karánsebes minden hektár szántójára jutó, 1,17 számosállat vagy a karánsebesi járás 2,67 számosállat/hektár szántóra vonatkoztatva. Nyilvánvaló, hogy ilyen magas értéket a gazdálkodás extenzív jellege a valóságban lehetetlenné tett. Az összterületre vonatkozó számosállatok számát *(34. táblázat)* és az állatállomány viszonylagos nagyságát jellemző *11. térkép* tartalmi kiértékelése és összehasonlítása az 1869-es állapotokkal több szempontból is tanulságos lehet. Egyrészt felhívja a figyelmet arra, hogy az egykori Román-Határőrvidék eltartóképessége változatlan (10,1-15,0 számosállat/100 ha), másrészt a Bánsági-alföld szántógazdálkodása és a takarmánynövények lassú terjedése a dél bánsági területeken is dinamizálta az állattenyésztést, míg az északnyugat bánsági területeken magas szinten (40-45 számosállat/100 ha) tartotta azt. Nagy valószínűséggel intenzív állattenyésztés csak Temesvár körül bontakozott ki, melyet a város igen gyorsan bővülő felvevőpiaca indukált. *Az összes számosállat számában alig történt érdemi elmozdulás a Bánság területén 1869 és 1895 között (716229 db → 732130 db).*

Az állatállomány alakulását és változását tekintve megállapítható, hogy a *Bánság eljutott az extenzív állattenyésztés által kiaknázható lehetőségei maximumáig a XIX. század végére.* Az állatállomány és az állatsűrűség fokozása csak az intenzív gazdálkodás térhódításával (pl. istállózó állattartás teljes elterjedése, takarmánynövények nagyobb arányú szántóföldi termesztése, fajtaváltás stb.) lett volna megoldható, amely nagyobb anyagi források mellett az emberi tényezők (gondolkodásmód, szakértelem, szakismeretek stb.) változását is feltételezte. Mindez azonban csak a tőkeerősebb gazdaságokban kezdődött meg és elsősorban a *fajtaváltásban* követhető nyomon. 1895-ben a szarvasmarha-állomány 53,6%-a (227171 db) magyar-erdélyi, 24,6%-a (104132 db) pirostarka és 9,6%-a (40757 db) egyéb színes, valamint 12,2%-a valamilyen más (pl. borzderes, mokány stb.) fajtából állt. Addig azonban míg Torontál és Temes megyében már a magyar-erdélyi fajta domináns (85,8% illetve 58,8%), Krassó-Szörényben még a pirostarka (64065 db =43,7%) volt a meghatározó, jól mutatva a fajtaváltás területi differenciáit. A lóállományban a melegvérű fajták domináltak, melyek a közlekedésben és a szállításban is alapvető szerepet játszottak, míg a sertéstenyésztésben a hús jellegű sertések elterjedése fokozódott.

Az intenzív állattenyésztés nagyobb arányú kibontakozását azonban a Bánság szántógazdálkodási fő profilja akadályozta elsősorban, így az állattenyésztés szervesen kiegészítette a földművelést és az erdőgazdálkodást, kielégítve e két ágazat igaerő szükségletét is.

35. táblázat. A Bánság állatállománya 1895-ben
Table 35. Animal stocks in the Bánság in 1895

Település	***gazdaságok száma***	***szarvas-marha***	***ló***	***juh***	***sertés***	***kecske***	***igásfogatok száma***							***számos-állat 100 ha össz.ter./db***
							lovasfogatok				*ökrösfogatok*			
							1	2	3	4	2	4	6	
K.-Sz.v.m.	79396	146580	30980	309366	117293	29422	1993	9555	318	30	18897	343	5	17,4
Temes v.m.	81300	117633	96895	156964	206259	2184	5368	26139	3170	976	7036	1942	40	32,0
Temesvár	2229	3816	1336	566	2088	3	179	349	6	2	1	8	1	131,4
Versecz	4225	3276	3396	1908	10886	29	207	1307	40	-	5	-	-	37,8
Torontál v.m.	98350	150933	174813	281186	298075	181	8293	44212	6556	1109	868	4096	206	34,3
Pancsova	2050	1462	2127	3238	4591	3	263	620	29	1	19	6	-	35,2
Bánság össz.	***267550***	***423700***	***309547***	***753228***	***639132***	***31842***	***16303***	***82182***	***10119***	***2120***	***26826***	***6395***	***252***	***27,2***
Magyarország	2830850	5829018	1972448	7526686	6446573	286385	126943	512547	40817	14850	308076	76633	5185	29,2
H.-Sz.orsz.	579884	908774	309098	595898	882957	22418	25153	97529	4200	1318	69225	7796	502	28,4
Magyar Bir.	**3411686**	**6738257**	**2282028**	**8122681**	**7330091**	**308810**	**152108**	**610302**	**45026**	**16168**	**377301**	**84429**	**5687**	**28,8**

36. táblázat. Néhány országos állatvásár forgalma 1914-ben (db)
Table 36. Turnover of some national animal markets in 1914 (number of animals)

A piac helye	Felhajtott állatok				Eladott állatok			
	szarvasmarha	ló	juh	sertés	szarvasmarha	ló	juh	sertés
Debrecen	15832	10205	35337	14490	7375	5061	20767	10656
Gyula	14153	33756	16200	11406	5661	7120	6516	6620
Karánsebes	12580	1740	7400	3100	7520	920	5200	2120
Lippa	10107	1040	11940	2100	4786	452	6490	1530
Lugos	10690	3500	4100	2280	5675	1350	3110	1350
Temesvár	14650	43000	5100	15000	4033	4572	1272	6988
Szeged	3903	15445	2328	5515	2605	2710	839	4863
Szabadka	6753	5867	3259	2990	3431	2310	1156	1599
H.vásárhely	9140	19178	2347	5358	4062	1871	641	3406
Temerin	12080	15630	2730	4395	2569	2100	1290	1880

Forrás: Gunst-Hoffmann (1976)

37. táblázat. A selyemhernyó tenyésztés állapota 1914-ben
Table 37. The state of sericulture in 1914

Település	Községek száma (db)	Termelő családok (db)	Selyemgubó (kg)	Jövedelem (korona)
Krassó-Szörény v.m.	249	6476	123538	256003
Temes v.m.	210	9824	185708	388253
Torontál v.m.	202	14832	265501	555830
Bánság összesen	***661***	***31132***	***574747***	***1200086***
Magyarország összesen	**2471**	**71560**	**1390169**	**2921878**

Forrás: Gunst-Hoffmann (1976)

D. A Bánság mezőgazdasági körzetei a XIX. század végén

E szintézisalkotás célja a bánsági mezőgazdaság mikroregionális térszerkezetének bemutatása a XIX. század végén, úgy, hogy számos különböző típusú, de egymással kölcsönösen összefüggő tényező alapján meghatározzam a jellegzetes *mezőgazdasági régiókat.* Erre azért is van lehetőségem, mert a geográfiai szakirodalomban *(Beluszky P. 1982, Tóth J. 1997 stb.)* is általánosan elfogadott tény, hogy „…az árutermelés térhódítása, a nyomában fokozódó specializáció, a közlekedés forradalma, a „nemzeti piac" kialakulása Magyarországon a XIX. századtól kezdődően egyre inkább széttörte a zárt piackörzetek kereteit. A kialakuló termelési kapcsolatok ekkor valóban létrehoztak feltűnő, jól elkülöníthető, elhatárolható térszerkezeti elemeket, területi termelési komplexumokat. A specializáció elmélyedése nyomán kialakultak, határozottabb formát öltöttek az ágazati körzetek…" *(Beluszky P. 1982.)*. A vizsgált időszakra a gazdasági élet kistájakon belül is meglehetősen önellátó jellegét, a tájak megnőtt munkamegosztása és árutermelése váltotta fel, kezdődő specializációval. Az 1895. évi mezőgazdasági összeírás és a korabeli (1910) népszámlálás forrásainak feldolgozásával a mezőgazdaság regionális szerkezetének, termelési körzeteinek lehatárolására teszek kísérletet.

Azt, hogy a vizsgált időszakban a földtulajdonviszonyok pontosan hogyan alakultak, csak látszólag ismerjük. Az 1913-as felmérés szerint az ország területének 54%-án közép- és nagybirtokok (100 kat. hold felett) terpeszkedtek. Ez az adat csak látszatra sokat mondó, egyrészt , mert a tulajdon mérete alapján tájékoztat, másrészt keveset tudunk meg a tulajdonos társadalmi státuszáról és a tényleges gazdasági erőről. A problémát csak fokozza, hogy nincs a történelmi Magyarország – és a Bánság – birtoktérképe sem megszerkesztve, művelési megoszlást is figyelembe véve – sem a nagybirtok, sem a kisbirtok vonatkozásában –, így a tényleges termelők specializációjának mértékét, területi megoszlását és sajátosságait sem ismerjük. A parasztbirtokok kapitalizmus kori fejlődési alternatívái a termőhelyi adottságok és a társadalmi-gazdasági sajátosságok alapján több irányú, melyről csakis a táji adottságokból kiindulva és az árutermelésbe bekapcsolódó gazdaságok kiterjedésének ismeretében lehetne óvatos becslést megkockáztatni. A bérmunkások (napszámosok) és a bérlők száma is csak áttételes információkat nyújt.

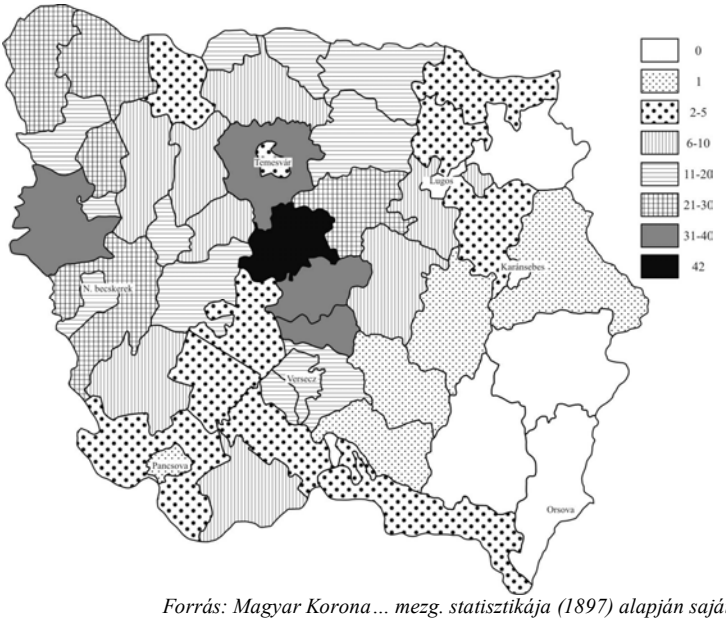
A kutatás módszerei és adatbázisa

A dualizmuskori magyar mezőgazdaságról eddig megjelent munkák, ha számba is vették az országon belüli területi eltéréseket és hasonlóságokat, tették ezt statisztikai régiók, illetve földrajzi tájegységek szerint. A statisztikai régiók szerinti beosztás azonban elsősorban a statisztikai adatközlés céljait szolgálta és így sem az ország természetföldrajzi viszonyainak, sem pedig a különböző gazdasági ágak termelési feltételeinek nem feleltek meg. A közigazgatási

határok – mint tudjuk – sem a természetföldrajzi határokat, sem a tényleges termelési körzeteket nem fedték le. A közigazgatási határoktól való eltérés, – annak érdekében, hogy egységes mezőgazdasági mikrorégiókat állapítsak meg, valamint feltárjam a Bánság egyes agrárrégióinak sajátosságait, fejlődésük egyedi vonásait –, komoly problémát jelentett, ezért települési szintű elemzéseket is végeztem (pl. művelésági megoszlás, állatállomány jellemzői, szőlőtermelés területi differenciái stb.), az alábbi mutatók segítségével:

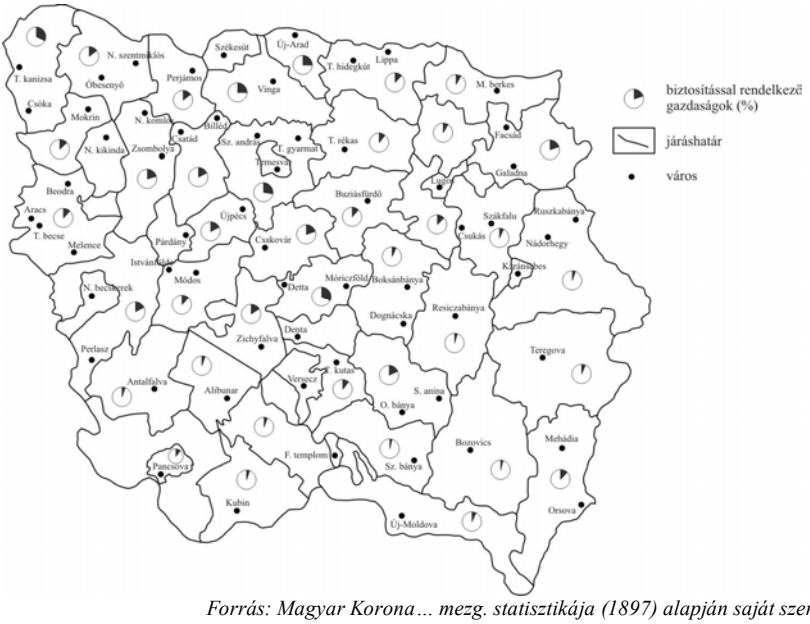
- az agrárföldrajzi szakemberek szerint *a mezőgazdasági termelés szerkezete* alapján történő körzetelhatárolás az egyik leggyakrabban alkalmazott módszer, azaz az egyes települések összes területének *művelési ágak* szerinti megoszlása *(10. térkép)*.
- a mezőgazdasági termelés szerkezetét és intenzitásának mikroregionális különbségeit a legfontosabb termelt növények *vetésterületi (57. és 61. ábra)* és *terméshozambeli (58-62. ábrák)* adatsorainak térképi feldolgozásával mutatom be. Különösen fontos a kenyér magvak egy főre jutó termelési értéke *(58. ábra)*.
- az *állattenyésztés* adatbázisát is az 1895. évi összeírás szolgáltatta. Az egyes *állatfajok számán* kívül fontos adat a *fajtánkénti* megoszlás, az egész állatállományt pedig a *számosállat* létszám jellemzi összefoglalóan *(71. ábra)*.
- a növénytermelés és az állatállomány felmérése után került sor a *termelési tényezőkre, a termelőeszközökre* vonatkozó és a *termelési technikát* jellemző adatok összegyűjtésére. A termelőeszközöket illetően felvettem az adatbázisba a teljes *mezőgazdasági eszköz- és gépállományt*, az egyes gépeknek és eszközöknek az egységnyi területhez viszonyított sűrűségét mutató változót *(38. táblázat)*.
- az 1895. évi összeírásból figyelembe vettem az összterület *gazdaságkategóriák szerinti megoszlására*, valamint a *bérletek területére* vonatkozó adatokat *(72. ábra)*.
- az alap adatbázis összeállítása mellett fontos volt a mezőgazdaság modernizálódását, piacosodását, kapitalizálódását kifejező változók (pl. jelzálogkölcsön állomány, biztosított gazdaságok száma, igásfogatok minősége, bérletek aránya, tejszövetkezetek elterjedtsége stb.) indexsorainak vizsgálata *(38. táblázat)* is, amelyek az egyes régiók gazdasági modernizációs-fejlettségi szintjét is mutatják *(72-73. ábra)*.

A típusalkotásnál *(12. térkép)* arra törekedtem, hogy a települések nagy száma és a művelési ágak sokszínűsége ne zavarja az áttekinthetőséget. A variációs lehetőségek magas száma miatt egyszerűsítéseket (pl. rét és legelő gazdálkodás összevonása, szántó és kert együttes szerepeltetése stb.) hajtottam végre. Figyelembe vettem a mezőgazdaság ágazati sajátosságainak területi különbségeit (pl. vetésszerkezet, terméshozamok stb.), az állattenyésztés területi differenciáit és *így az alábbi mezőgazdasági régiókat (17 db) határoltam el:*

Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897) alapján saját szerkesztés

72. ábra. 100 kat. hold feletti földbirtokok bérlőinek száma a Bánság járásaiban (1895)
Figure 72. Lessee of landed property with more than 100 cadastral acres in the districts of the Bánság (1895)

Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897) alapján saját szerkesztés

73. ábra. A biztosított gazdaságok aránya az összes gazdaság százalékában (1895)
Figure 73. Rate of insured farms in the percentage of all farms (1895)

38. táblázat. A bánsági (100 kat. holdnál nagyobb) gazdaságokban használt gépek száma (1895)
Table 38. Number of machines in farms of the Bánság larger than 100 cadastral acres in 1895

Járás neve	***lokomobil***	***járgány***	***cséplőgép***	***vetőgép***
Alibunári	2	0	2	5
Antalfalvai	8	2	9	19
Bánlaki	38	11	48	92
Csenei	17	18	27	53
Módosi	17	5	15	53
Nagybecskereki	31	16	39	77
Nagykikindai	16	12	19	80
Nagyszentmiklósi	27	23	28	70
Pancsovai	6	2	6	11
Párdányi	8	7	10	28
Perjámosi	4	9	8	31
Törökbecsei	27	13	28	74
Törökkanizsai	31	14	33	76
Zsombolyai	38	12	37	93
Nagykikinda (rtv)	11	2	13	25
Nagybecskerek (rtv)	14	6	14	33
Pancsova (thjv)	2	0	2	4
Buziasi	20	5	22	36
Csakovári	28	22	31	86
Dettai	40	24	43	103
Fehértemplomi	1	1	3	4
Kubini	5	3	8	9
Lippai	12	4	13	20
Rékási	22	6	21	36
Új-Aradi	9	5	10	31
Verseci	29	10	29	53
Vingai	20	12	23	50
Központi	21	27	31	57
Temesvár (thjv)	2	1	2	5
Versec (thjv)	8	0	10	3
Begai	8	2	10	7
Bogsáni	7	8	13	13
Bozovicsi	0	0	0	0
Facsádi	0	2	3	2
Jámi	3	0	3	9
Karánsebesi	0	0	0	0
Lugosi	8	5	11	16
Marosi	2	8	3	7
Moldovai	0	1	1	0
Oravicai	0	2	2	1
Orsovai	0	0	0	0
Resicai	2	0	1	1
Temesi	9	8	14	15
Teregovai	0	0	0	0
Összesen (Bánság)	**553**	**308**	**645**	**1388**

thjv = törvényhatósági jogú város rtv = rendezett tanácsú város

Forrás: Magyar Korona… mezg. statisztikája (1897) alapján saját szerkesztés

1. Gabonatermelő monokultúra, mezőségi talajon

E körzetbe tartozó települések területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy a legnagyobb összefüggő szántógazdálkodás az Aranka és a Bega között az ún. Haide területén fejlődött ki (Nagykikinda-Nagybecskerek-Újarad közötti háromszögben), mintegy *száz település* tartozott ide, zömében sváb és magyar lakossággal. A Bánság legjobb talajadottságú területe ez a mikrotáj (zömében löszön és infúziós löszön kialakult csernozjom), így nem véletlen, hogy néhány település kivételével valamennyi 8 forint feletti holdankénti jövedelmet elérő település itt helyezkedett el már 1865-ben is. A kedvező helyi adottságokat kihasználva domináns szerepet játszott a szántógazdálkodás *(10. térkép)*. A legmagasabb értékekkel rendelkező településeken 80-90% közötti *(74. ábra)* a szántók kiterjedése (pl. Ecska 81,4% = 2807 kat. hold, Ernőháza 90,7% = 10061 kat.hold, Német Csernya 91,7% = 6099 kat. hold, Majlátfalva 86,0% = 4871 kat. hold stb.), melynek eredményeként az egy katasztrális holdra jutó kalászosok termésátlaga is 8-10 mázsa között változott. *A vetésterület 40-50%-án búzát, 15-20%-án rozst és árpát termeltek, ilyen értelemben monokultúra alakult ki,* ami magyarázza az alacsonyabb termésátlagokat is, mint a Kisalföldön, a minőség azonban kárpótolta a termelőket. Ez a *Bánság „búza övezete", ahol az egy főre eső búza és rozstermés mennyisége hét mázsa fölött volt.* Az 1895. évi adatok szerint itt volt a legelőrehaladottabb a *gépesítés* (a bánsági vetőgépek és cséplőgépek több mint 40%-a ide összpontosult). Az intenzív növénytermesztés magas termésátlagokkal, magas bérleti hányadossal rendelkezett. E régióban a *mezőgazdaság üzlet* volt, ahol megérte a földet bérelni és azt főként jégkár ellen biztosítani. A szántógazdálkodás mellett az *állattenyésztés* intenzitása (tej jellegű szarvasmarha és lótenyésztés) is kiemelkedett köszönhetően a gyors fajtaváltásnak. A termelők a leggazdaságosabb művelési ág térhódítását szorgalmazták, akár a gyepterületek, akár az erdők rovására és ennek rendelték alá az állattenyésztést is.

2. Intenzív kukorica és búzatermelés, jelentős rét és legelőgazdálkodással

Hasonló intenzitású és fejlettségű szántó kultúra alakult ki Nagybecskerek-Újpécs-Móriczföld-Zichyfalva közötti négyszögben, mintegy *hetven település* tartozott ide, ahol az egy kat. holdra eső földjövedelem meghaladta, mind a bánsági átlagot (4,35 frt.), mind a Torontál (6,34 frt.) és Temes vármegyei átlagértékeket 1865-ben. Azonban a tagoltabb térszín (Temes és a Bega áradásaitól veszélyeztetve) a gyengébb talajadottságok, a kukorica jelentősebb vetésterületi szerepe (*ez a terület a bánsági kukorica öv északi része*) és nem utolsó sorban az egykori árterek helyén kialakított rét és legelőterületek *(74. ábra)* már *differenciáltabb gazdálkodást* tettek lehetővé, alacsonyabb

termésátlagokkal és intenzitással. *A búza a vetésterület 30-40%-át foglalta el és a holdankénti átlagtermés 6-7 mázsa között ingadozott.* A búza és a rozs együttes terméseredménye 5-6 mázsa/fő, az árpa holdankénti terméseredményei is elmaradtak a zsombolyai járás kimagasló értékeitől. A mezőgazdaság fejlettsége településenként is differenciálódott, s mivel ez volt a Bánság legvegyesebb etnikai összetételű területe, jelentős etnikai-nemzetiségi differenciák alakultak ki. *A körzet mezőgazdasági fejlettsége azonban még így is a bánsági átlag feletti*, kiemelkedett mind a termésátlagok, mind a jövedelmezőség tekintetében és gazdag sváb kismezővárosok (pl. Detta, Denta, Csák, Módos stb.) jellemezték. *Az állatállomány sűrűséget mutatja a 100 katasztrális holdra jutó számosállatok magas száma (30-35 db),* az igásfogatok magas ló igaerő állománya, valamint a juhtenyésztés viszonylagos fejlettsége, de a sertéstenyésztés egyik nagyon fontos alföldi területe is. A lóállomány ezer főre vetített értékei is kimagaslóak (pl. módosi és csákovai járás). A modernizációs mutatók közepes értékei – a magas bérlői szám ellenére – arról tanúskodnak, hogy *a régió mezőgazdaságának fejlettsége elmaradt a monokultúrás búzatermelő körzet mögött.* Hasonló fejlettségű és gazdálkodású terület alakult ki Versec és Fehértemplom között is *(12. térkép)*.

3. Túlnyomóan szántógazdálkodás, intenzív állattenyésztéssel

Azok a települések kerültek ide, ahol a szántók dominanciája (50-75% között) mellett kialakult egy második jellegadó művelési ág, ez a rét- és legelőgazdálkodás, zömmel *a folyók menti alluviális öntés talajokon (74. ábra)*. A szántó-rét/legelő típushoz a Tisza és a Maros mentén mintegy *ötven település* (pl. Kiszombor, Deszk stb.) tartozott *(12. térkép)*. Temes és Torontál megyében, az egykori differenciált ártéri gazdálkodás térszínei ezek. A folyók mentén a gyepterületek kisebb mocsaras nádas térszínekkel, vizenyős területekkel, egykori ártéri erdőfoltokkal és ligeterdőkkel váltakoztak. Csak a magasabb térszínen alakultak ki jó minőségű szántóterületek, melyre utal, hogy a földjövedelmek 6-8 frt./kat. hold között váltakoztak. *A vetésszerkezet esetében itt is a búza és a kukorica a domináns, a termésátlagok magasak (búza 7-8 q/hold; kukorica 10-12 q/hold), az egy főre eső búza és rozs termésmennyisége hét mázsa feletti.* Az állatállomány sűrűsége átlag feletti (pl. nagyszentmiklósi járás), meghatározó a lótenyésztés és a sertéstenyésztés. Az intenzív, tej jellegű szarvasmarha tenyésztés alárendelt szerepet játszott és ettől fontosabb volt a juhtenyésztés. A modernizációs elemek magas aránya mutatja a gazdálkodók mezőgazdasághoz kapcsolódó innovációs nyitottságát. Az e típusba sorolt települések területi elhelyezkedése és a gazdálkodás jellege alapján a Tisza mente és a Marosszög területe összefüggő zónaként jelenik meg. *A Tisza bal partján és a Maros bal partján* a szántók mellett és között az összefüggő egykori mocsarakkal, elhagyott morotvákkal, ártéri ligeterdőkkel

(pl. Ladányi-erdő, Csanádi-erdő stb.) borított térszíneken kaszáló és legelőterületek találhatóak, amelyek ekkor már a másodlagos szikesedés jeleit mutatták.

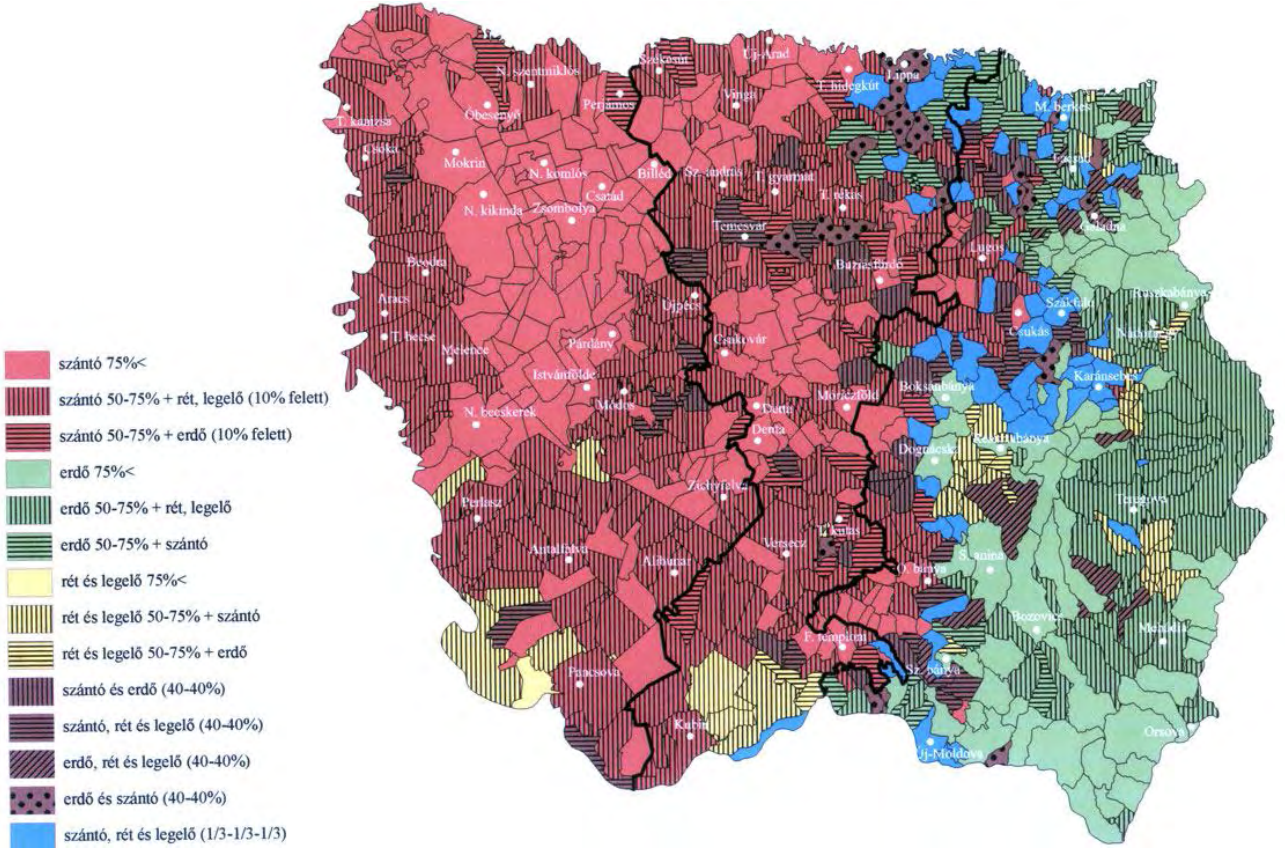
4. Intenzív szántógazdálkodás, fejlett belterjes, istállózó állattenyésztéssel

A szántó dominanciájával és jelentős gyepterületekkel rendelkező települések *Temesvár szűkebb hinterlandjában* is meghatározóak, azonban a gazdálkodás jellege markánsan elkülönült *(74. ábra)* és intenzív állattenyésztési dominanciát eredményezett. Temes megye volt az egyetlen, ahol a rét területileg jelentősebb, mint az extenzívebb hasznosítású legelők kiterjedése. Ez szoros összhangban volt azzal a ténnyel, hogy különösen Temesvár körül fejlett, intenzív, tej jellegű szarvasmarha tenyésztés bontakozott ki, elsődlegesen a város ellátására. *A város körüli falvak (10-15 db) esetében is fejlett rétgazdálkodás figyelhető meg.* Nem véletlen, hogy *a bánsági tejszövetkezetek közel negyede e falvakban funkcionált.* A temesvári járásra kiterjedő mikrokörzet termelési és modernizációs mutatói kiemelkedőek, jellemző a polikultúrás mezőgazdaság, de intenzív városellátó jelleggel.

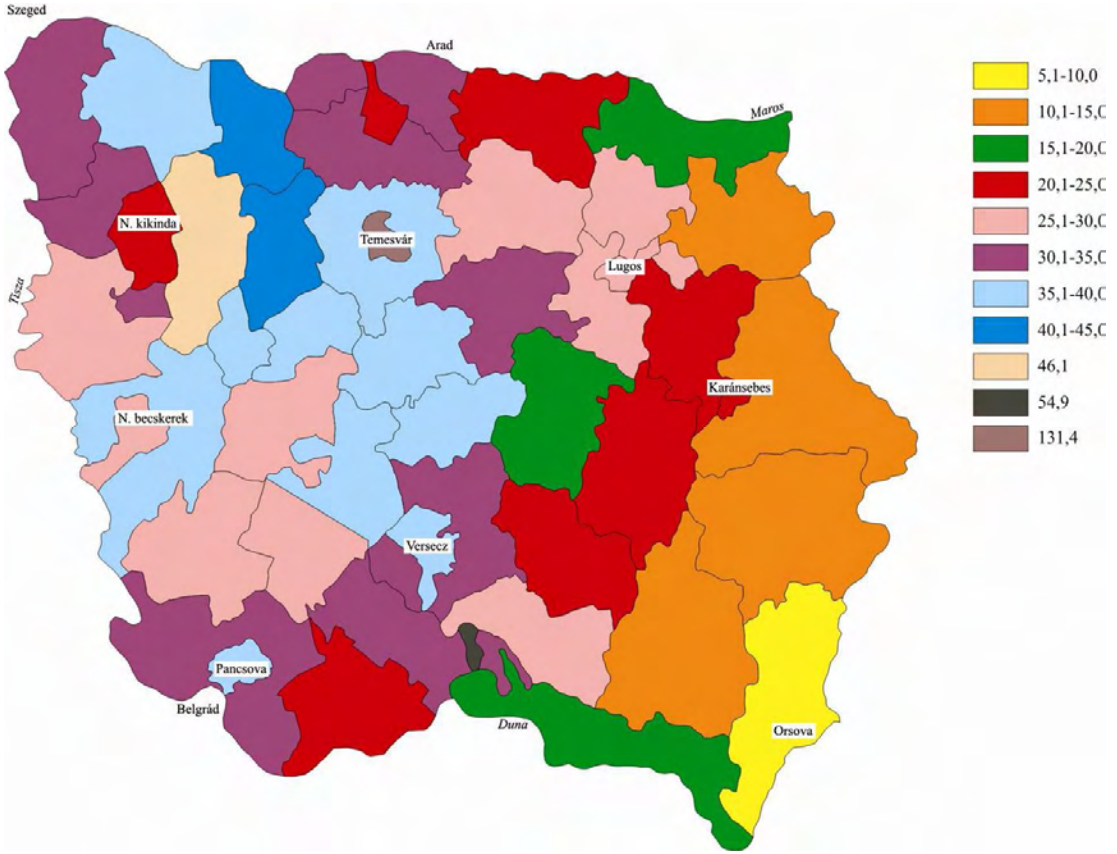
Az első négy kategóriába került a bánsági települések közel fele (45,6%), itt helyezkedett el a Bánság szántóinak több mint kétharmada, a gyepterületek fele és a jövedelemviszonyokat tekintve az átlag (4,35 frt.) feletti értékkel rendelkezők 95%-a. Az erdőállománynak viszont alig több mint 5%-a.

5. Extenzív rét és legelőgazdálkodás, alárendelt szántógazdálkodással

Az egykori alibunári és illancsai mocsarak, és kisebb víz borította területeken, a folyószabályozás és ármentesítés ellenére időszakos legelők és vizenyős rétek terjeszkedtek. Mintegy *húsz- huszonöt település* többé-kevésbé összefüggő területe alkotta e mikrorégiót. A kedvezőtlen ökológiai adottságok nem tették lehetővé a szántók nagyobb mértékű növelését (pl. Lukácsfalva: 5260 kat.hold = 55,3% rét és legelő, 1111 kat. hold nádas, 1985 kat. hold hasznavehetetlen stb.). A terméketlen ill. művelésre alkalmatlan területek aránya -a vizsgált települések közül- itt a legmagasabb *(74. ábra)*. A mocsaras-nádas területek kiterjedése kb. 85%-kal csökkent ugyan a Bánságban 1865-1895 között (28558 kat. hold → 4442 kat. hold). A terméketlen területek aránya is mérséklődött 6,6%-ról 4,6%-ra, mely e területeket érintette dominánsan, de a szántógazdálkodás csak alárendelt jelentőségű maradt. *A szántók aránya az összterületből alig 40%, természetesen búza és kukorica monokultúrával.* Az egykori mocsári erdők foltjain kialakult szántók jó talajadottságokkal és közepes terméseredményekkel rendelkeztek. A rét és legelőterületeket külterjes, extenzív juhtenyésztéssel és szarvasmarhatartással hasznosították.

10. térkép. A Bánság mezőgazdasági földhasznosítási típusai (1895)
Map 10. Agricultural spatial structure of the Bánság (1895)

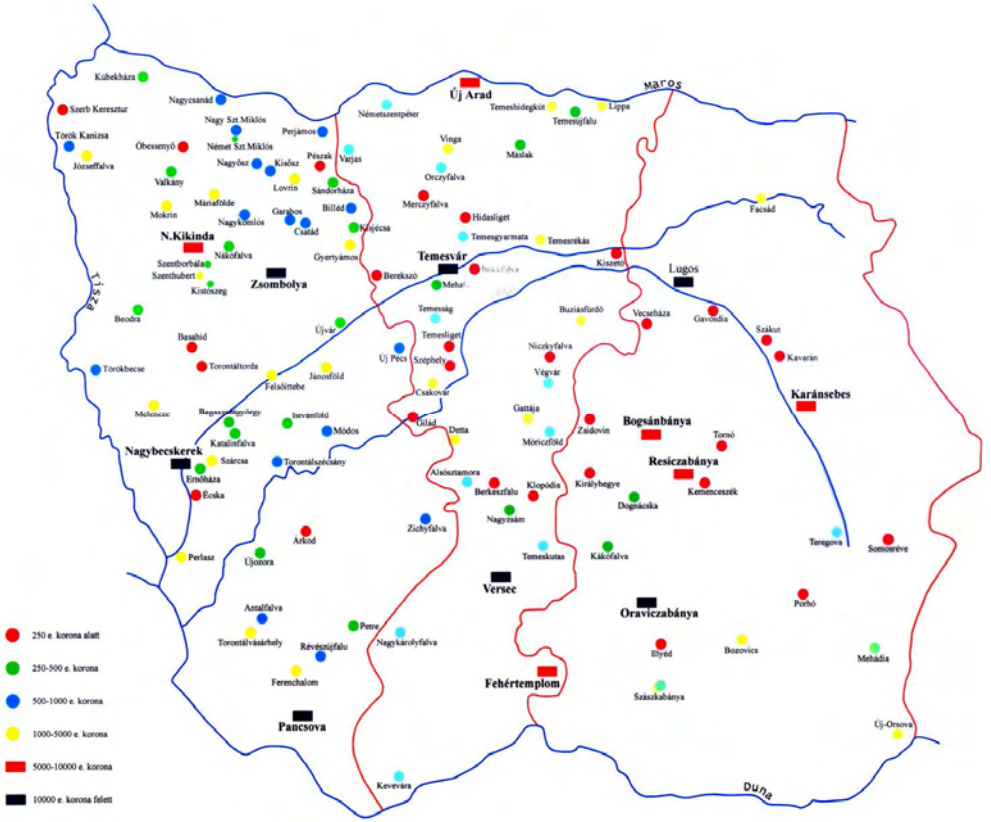

11. térkép. A 100 ha. összterületre jutó számosállat a Bánság járásaiban (1895)
Map 11. Number of animals / 100 hectares total land in the districts of the Bánság (1895)

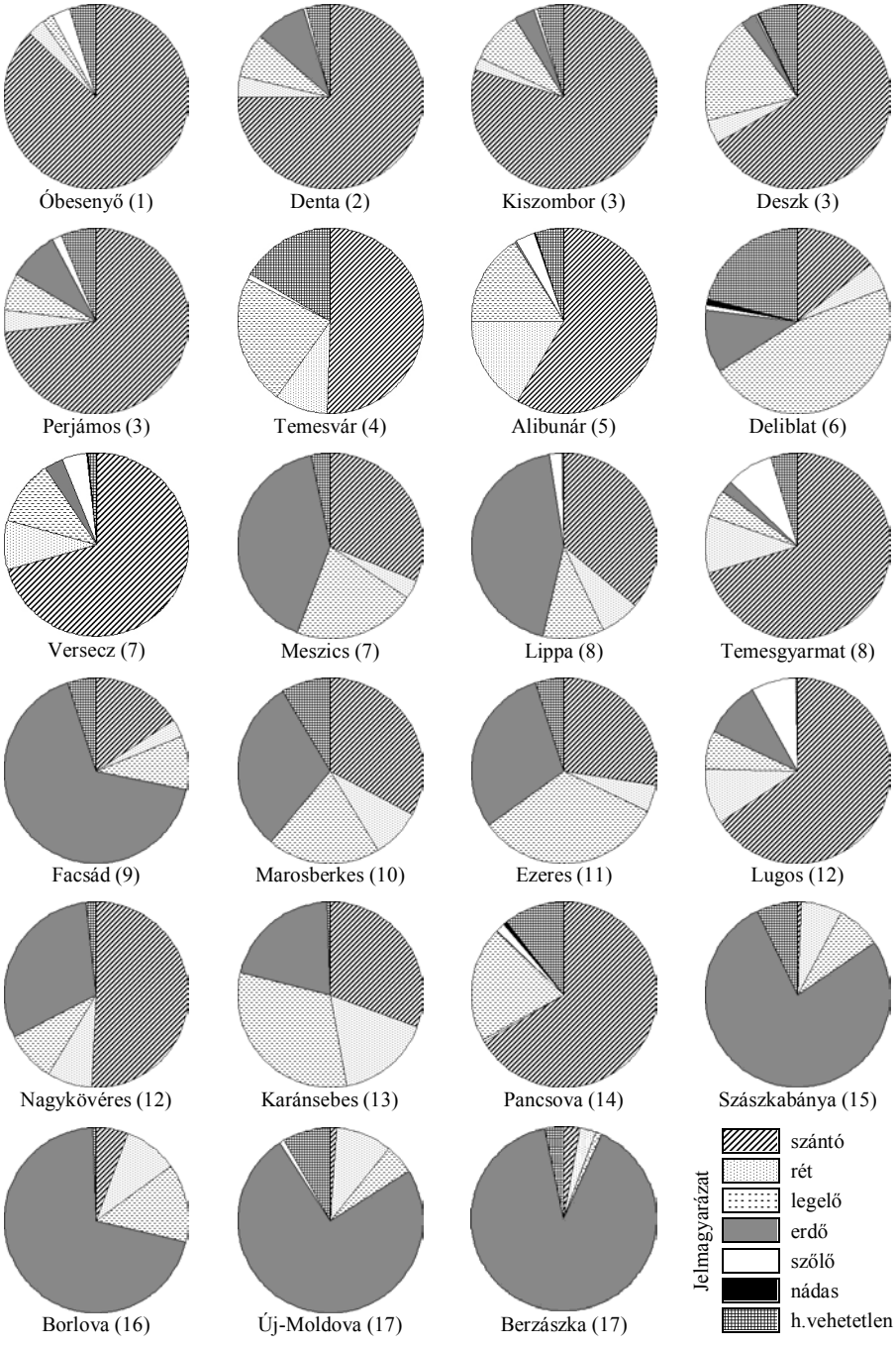
12. térkép. A Bánság mezőgazdasági körzetei (1895)
Map 12. Agricultural regions of the Bánság (1895)

Jelmagyarázat: A szövegben a 230-240. oldal között

Forrás: Varga Gy. (1913) alapján saját szerkesztés

13. térkép. A Bánság jelentősebb bank- és pénzügyi központjai (1909)
Map 13. Bank and financial centres (1909)

74. ábra. Néhány bánsági település földhasznosítása (1895)
Figure 74. Land use types of a few settlements in the Bánság (1895)

6. Extenzív rét és legelőgazdálkodás, jelentős szőlő és gyümölcstermeléssel

Torontálban 26,7%, Temesben 27,8% volt a gyepterületek részesedése, mely a bánsági átlag (28,3%) alatt maradt, azonban az e kategóriába sorolt települések között terjedelmes felszínt foglalt el ez a művelési ág. E típust a *Delibláti homokpuszta* képviseli *(74. ábra)*, mintegy *huszonöt településsel* Újozora és Dunadombó között, 60 km hosszúságban. A mintegy 700 km^2 kiterjedésű terület központi része (30 km hosszan és 10-12 km szélességben) az 1890-es években is mozgó homokformákkal jellemezhető terület volt („Magyar Szahara"), ahol a rét és legelő gazdálkodás még az északnyugati területen is kockázattal járt. Az egykor erdővel borított terület fásítását már II. József is rendeletben szorgalmazta. A futóhomokkal borított pusztára a kamara zömmel szerb és román lakosokat telepített (1778), mely a gazdálkodás jellegét (juh és kecsketenyésztés, alárendelten szarvasmarhatartás) is megszabta. *Az állattenyésztés külterjes, olykor félnomád formái is tovább éltek (Paládi-Kovács A. 2006)*. Változás a XIX. század végén következett be, amikor az új telepítésű szőlők a homokvidékekre kerültek – a filoxéra itt nem terjedt –, valamennyi, a művelt területből 5% feletti arányt meghaladó település (pl. Izbitse, Gerebencz stb.) ill. 100 kat. hold feletti újra telepített szőlő – Versec kivételével – itt helyezkedett el (pl. Deliblát 311 kat. hold stb.) 1895-ben. Az 1890-es években megindult szőlőtelepítéseknek (1890-ben 285 hektár) köszönhetően jött létre néhány magyar telep (pl. Susara). *A delibláti szőlőkultúra kialakításában a bánsági németeknek is fontos szerepük volt.* Közülük kerültek ki a tehetősebb gazdák (pl. Wekerletelep), akiknek minimum 1000 liter boruk volt házanként. E szőlőkultúra megsemmisülését a második világháború után a németek kitelepítése véglegessé tette.

7. Alacsony hegyvidékek és dombságok, jelentős szőlő- és gyümölcskultúrával

A szőlő közel negyvenezer kat. holdnyi kiterjedéssel a vizsgált 605 település közül 306 településen megtalálható volt 1865-ben. Terjedelmesebb szőlőskertek (100 kat. hold felett) Krassó-megyében csak kilenc településen voltak. Temes és Torontál megyékben a kedvezőbb adottságoknak köszönhetően, sokkal jelentősebb kiterjedésű promontóriumok helyezkedtek el. Torontálban ötven település határában emelkedett 100 kat. hold fölé a szőlők kiterjedése, míg Temesben negyvenöt ilyen település volt. A művelt terület 5%-át meghaladó szőlőterületekkel Torontálban egy, Krassóban három, Temesben tizenhét (legmagasabb Meszics 20,1% = 521 kat. hold, Almád 14,5% = 486 kat. hold, Temesgyarmata 14,3% = 1423 kat. hold) település rendelkezett 1865-ben.

Valamennyi szőlőtermő terület közül kiemelkedtek a *Verseci-hegység* délies kitettségű, 100-350m magasságú térszínein kialakított szőlőskertek. E történelmi borvidék települései rendelkeztek a legjelentősebb szőlő- és

borkultúrával, termeléssel és termőterülettel (8093 kat. hold). Ide összpontosult a Bánság ekkor ismert szőlőterületeinek 25%-a és a minőségi borkészítés több mint fele. A kedvező termőhelyi adottságok megfelelő fajtaváltással (rizling, kadarka) bánsági és országos viszonylatban is ismerté tették a hegyvidék szőlő és borkultúráját. A mintegy tíz-tizenöt településre (pl. Meszics, Temeskutas stb.) kiterjedő zárt borvidéken a legmagasabb termelési értéket a szőlő adta. Már Fényes Elek (1851) is Temes megye és a Bánság legjobb boraként említette a versecit. Az 1880. évi országos borvidéki beosztás, még nem különítette el a verseci borvidéket. Az egész Bánságban két borvidéket említenek: 1. Temes-Felső-Krassó; 2. Temes-Alsó-Krassó. Az 1893. évi országos beosztás (18 borvidék) azonban már 13. borvidékként a Versec-fehértemplomit önálló, sajátos területként jellemezte, ahol a fehér bort termő szőlőfajták termeszthetők *(Boros L. 2006.)*. *A filoxéra pusztításait a borvidék nehezen heverte ki* (pl. Meszicsen nem volt szőlő 1895-ben) és a termelés ismételt felfuttatása csak az 1910-es évek elejére sikerült.

8. Dombvidékek polikultúrás gazdálkodással és fejlett szőlőkultúrával

A csoportba tartozó települések a Bánsági-dombvidék területén, zömmel Temes megyében helyezkedtek el. Különösen fejlett szőlőkultúra alakult ki a *Vinga és Lippa közötti dombvidéken (74. ábra)*, valamint a Buziási- és a Királykegyei-dombság kedvező adottságú területein. A Vinga-Lippai-dombvidék mintegy *harminc településén* (Temesgyarmat, Bencsek, Temeshidegkút stb.), különösen a Vingai-magassíkon (150-200 m) és a Lippai-fennsík 250-350 m tengerszint feletti magasságú lejtőin, folyt a szőlőtermesztés. A Dognácskai-hegységhez tartozó dombok is meghaladják a 200 métert (Krassó-Füzes 225 m, Királykegye 241 m stb.). Összefüggő szőlőtermelő vidék azonban Lippa és Temesgyarmat között alakult ki. A filoxéra vész miatt hasonló volt a pusztulás mértéke (pl. Lippakeszi 642 kat. hold, Aranyág 383 kat. hold, Temesgyarmat 884 kat. hold kiírtott vagy parlag szőlő területtel rendelkezett stb.), mint a Versec-fehértemplomi történelmi borvidéken. Új telepítést a felsoroltak közül csak Temesgyarmat 10 kat. holdja jelentett 1895-ben.

9. Kismedencék erdőgazdálkodással, másodlagos szántógazdálkodással

Az erdőgazdálkodás dominanciájával rendelkező területek ezek, ahol szántó, rét és legelő viszonylagos egyensúlya alárendelt, e gazdálkodási forma két medencében alkotott nagyobb összefüggő területet, egyrészt a *Facsádi-medence* településeire *(74. ábra)*, másrészt a *Bozovocsi(Almási)-medencér*e volt jellemző. Az e körbe tartozó települések száma alig változott 1865 és 1895 között (48 db → 51 db), melyből a Facsádi-medencében volt *harminchat,* az Almási-medencében *tizenöt*. A gazdálkodás jellege nem változott, a szántók

térhódítása azonban jelezte, hogy e mikrorégiók több évszázados földhasznosítási formáit a társadalom részéről egyre erőteljesebb kihívások érték. *A Bánság egyik legelmaradottabb homogén agrárrégiói voltak e kismedencék,* ahol alacsony színvonalú gabona (4-5 q/hold) és kukoricatermelés (5-6 q/hold) folyt, a viszonylag jelentős szarvasmarha állomány elsődleges célja az állati igaerő biztosítása a földműveléshez. *Az ökrös fogatok dominanciája, a modernizáció jegyeit hordozó vetőgépek, cséplőgépek és lokomobilok, járgányok teljes hiánya, a bérletek és a biztosított gazdaságok alacsony arányai, valamint az egy főre eső búza és rozs termelés átlagai (1-1,5 q/fő) mutatják, hogy itt a növénytermesztés még az önellátást sem tudta biztosítani.* A Bozovicsi-medence esetében a kukorica monokultúrás termelése, dominánsabb a juh és kecsketenyésztés, valamint az erdő és ásványkincs gazdagság adja a sajátosságokat, alacsony színvonalú gazdálkodást tett lehetővé. Az állattartás mellett az erdőélés különböző formái, valamint az ásványkincsek kitermelése együttesen jelentett szegényes megélhetést az itt élő román lakosság számára.

10. Erdőgazdálkodás, dombvidéki szántógazdálkodással

Azok a települések tartoztak ide, ahol a földhasznosítás jellegét tekintve még mindig a szántó a meghatározó (50% körül), de a másik jellegadó művelési ág az erdő *(74. ábra)*. Az *Erdőhát Maros menti falvaiban* a szántógazdálkodást tekintve a kedvezőtlen agroökológiai potenciál és a gabonakonjunktúra csekélyebb hatása miatt a tölgyerdőtől megtisztított ún. irtványföldeket, ekkor legelőként hasznosították. Csak az 1890-es évek körül törték fel szántónak, főként a dombvidék kedvezőbb kitettségű nyugati peremén. Nem véletlen, hogy az 1895-ös felmérés szerint 9 db Temes megyei és 19 db Krassó-Szörény megyei település került ebbe a kategóriába, mutatva a szántógazdálkodás gyors terjedését. *Harminc településen az erdő mellett a szántógazdálkodás vált a második jellegadó gazdálkodási ággá, mutatva e dombvidéki tájon a szántók térhódítását.* A növénytermesztés és az állattenyésztés intenzitási mutatói az átlagos érték alattiak, egyedül a szarvasmarha állomány magas értékei, valamint a makkoltatáshoz kapcsolódó sertéstenyésztés emelkedett ki.

11. Dombvidéki polikultúrás mezőgazdaság, jelentős erdőgazdálkodással

Mintegy *ötven települést* soroltam ide, ahol az erdők domináns szerepe (50-75% között) mellett a rét és legelő gazdálkodás, mint második jellegadó gazdálkodási forma is szerepet játszott. Temes megyéből tizenhét, Krassóból harmincnégy település került ide, zömében az *Erdőhát falvai*. A Maros és a Bega között elterülő mezotájon a dombsági tájakra jellemző gazdálkodási, földhasznosítási típusok alakultak ki *(10. térkép)*. Az erdőhasználat és erdőélés is jellemezte, ahol a fakitermelés, a cserkéreg termelés, a tűzifa, épület- és

szerszámfa feldolgozás éppúgy megtalálható volt, mint a nyugatabbra található szőlőművelés és a borkészítés fa szükségleteinek biztosítása. Az állattenyésztés és a kedvezőbb adottságú területen a szántógazdálkodás egyre jelentősebbé vált, de alacsony jövedelmezőséggel. *A növénytermesztés különböző ágainak fejlettsége a bánsági átlag alatt maradt, jó termésű években is csak az önellátást biztosította,* az állattenyésztés és az erdőélés alapvető fontosságú volt az e tájon élő lakosság megélhetése szempontjából. Kíméletlen erdőirtásról, az ökológiai egyensúlyt és a lefolyási koefficienset alapjaiban megváltoztató tarvágásokról azonban itt sem beszélhetünk. Az Erdőhát alacsony dombvidéki területeinek tatárjuharos lösztölgyesei és cser- ill. farnettó-tölgy elegyes szálerdői helyén az agyagbemosódásos barna erdőtalajokon irtványok, rét és legelő területek és egyre nagyobb mértékben szántók terjeszkedtek.

12. Teraszos folyóvölgyek, átmeneti gazdálkodással

Temes és Krassó-Szörény vármegyében a folyók és patakok mentén keskenyebb-szélesebb szántók, rétek és legelők jelentették az állatállomány takarmánybázisát. A szántók szerepe a Temes völgyében Lugosig, a Karas és a Néra völgyében Tikványig ill. Néranádasig vált dominánssá *(10. térkép)*. Nagyobb összefüggő területet e típus a *Temesvár és Lugos között* elhelyezkedő *Temes-Bega-völgyben* alkotott *(74. ábra)*. Az enyhén hullámos, 140-180 m tengerszint feletti magasságban elhelyezkedő mikrorégió mezőgazdaságát a két folyó alapvetően meghatározta. *Harminc-negyven olyan település* tartozott a körzetbe, ahol egyértelmű, hogy a szántók kiterjedése az erdők egyre jelentősebb kiirtásával növekedett. *A katonai felmérések kéziratos térképei alapján a gazdálkodás övezetei a folyó menti árterektől az ármentes térszínekig markánsan elkülönültek* változatos kiterjedésű és minőségű szántók, rétek és legelők, valamint a települések kedvezőtlen adottságú területei fennmaradt erdők jellemzőek, itt-ott kisebb szőlőtermesztési lehetőségekkel. A mezőgazdaság ágazatait tekintve az állattenyésztés dominanciája volt (szarvasmarha, ló és sertéstenyésztés) a jellemző, magas állatsűrűséggel és kezdődő fajtaváltással.

13. Intramontán kismedencék, polikultúrás gazdálkodással

E csoportba kerültek a Bánsági-hegyvidék és Déli-Kárpátok közötti *kismedencék* (pl. Cserna-, Mehádiai-, Karánsebesi-, Orsovai- stb.), melyek 300-600 m közötti tengerszint feletti átlagmagassága a természeti-ökológiai adottságok szerepét erősítette, másrészt e típus településeinél is az extenzív határhasználat vált jellemzővé. A Bánsági-hegyvidék kismedencéiben a fokozódó társadalmi-gazdasági igénybevétel eredményezett degradációs jellegű földhasznosítási változásokat *(74. ábra)*, alacsony jövedelmezőség mellett (pl. erdő-rét/legelő típusból erdő-szántó típusba stb.), jól jelezve az oikumené

határának DK-re tolódását, különösen a *szörénységi kismedencék* esetében. A monokultúrás kukoricatermeléshez, külterjes állattartás (juh, kecske), valamint jelentős méhészet és az erdőélés változatos formái is kapcsolódtak, melyek mindegyike alapvető fontosságú volt. A szántók egy részét erdőirtások révén alakították ki. A kisebb-nagyobb patakvölgyekben előrenyomuló emberi beavatkozás eredménye, hogy a parcellák sok helyen érintkeztek az erdővel, illetve az erdőkbe ágyazódtak. E régió szántógazdálkodásra alkalmatlan voltát mutatja, hogy az egy kat. holdra jutó jövedelem minden egyes településen kettő forint alatt maradt 1865-ben.

14. Ártéri területek, polikultúrás gazdálkodással

A Duna menti területeken (Titel és Új-Moldova közötti bal partján) a XIX. század végéig fenn maradt *az ősi ártéri gazdálkodás*, az *Al-Duna menti* területek (pl. Pancsovai rét, Temes és a Duna közötti ártér stb.) ármentesítése, és a mélysík betelepítése az 1860-as években belső bánsági telepítéssel megkezdődött, de a telepes falvakat (pl. Marienfeld, Ivanovo stb.) a Duna árvize elpusztította. A Pancsova és Kubin közötti mintegy 150 ezer holdnyi árterületet csak 1882 után mentesítették és itt hét új magyar települést (főként bukovinai székelyeket telepítettek) hoztak létre. A gazdálkodás jellegét a mikrotáj természetföldrajzi adottságai azonban továbbra is döntően befolyásolták *(74. ábra)*. Az ármentes területek kicsiny foltjai mellett (melyeken monokultúrás kukoricatermelés volt jellemző) nagy kiterjedésű időszakosan vízzel borított rétek és legelők jelentették a gazdálkodás alapját, de nem hiányoztak a bánsági láznak (banater Feiber=malária) helyszínei, a mocsaras területek sem.

15. Középhegységi erdőgazdálkodás, a szántó-, rét- és legelőgazdálkodás izolált foltjaival

E *kategóriába* azokat a településeket soroltam, ahol az erdők aránya 50% fölé emelkedett. Csak Krassó-Szörény megyei települések (93 db) kerültek ide, ahol a megye erdősültségét meghaladó volt az erdőállomány aránya *(74. ábra)*. Területileg a Krassó-Szörényi-Érchegység és a Polyana-Ruszka-hegység 300-400 méter feletti magasságú tájai, és a hozzá kapcsolódó települések kerültek ide. Az ökológiai feltételeknek megfelelően zömmel a bükkösök, részben az alacsonyabb térszínek tölgyerdőinek gazdasági hasznosítása jelentette e régió egyik igen fontos gazdasági-gazdálkodási létalapját. *A legmagasabb erdősültségi értékekkel rendelkező települések határában szinte érintetlen, több ezer kat. holdnyi kiterjedésű erdőségek húzódtak.* E települések rendelkeztek a bánsági erdők több mint 70%-val (tulajdonosuk zömmel az osztrák államvasút-társaság=StEG), ugyanakkor néhány esetben szántó nem is volt a települések

határában (pl. Stájerlakanina, Szászkabánya, Német-Oravica, Új-Moldova, Istvánhegy, Nadrág, Német-Galadna stb.), vagy alig néhány kat. hold (pl. Német-Bogsán 49 hold, Német Resica 48 hold stb.), a rét és legelő csak 2-3%-kal szerepelt. A Krassóvár vidéki karszton és a bányavárosok határában a gazdálkodás külterjes legeltető juhtenyésztéssel és lokálisan – különösen a bányavárosok szűkebb körzeteinek falvaiban – már jelentős erdőirtással jellemezhető. Krassóvár környékén a kopár mészkőfelszíneken kialakult gyepterületek emelik meg a legelőterületi értékeket.

E települések esetében az erdő javait gyűjtötték, a tölgy- és bükkmakkot, ill. az erdei legelőket az állatállomány hasznosította (juh, kecske). Jelentősebb szerepet a cserkéreg nyerése céljából kiirtott erdők és a bányafa, valamint a tűzifa értékesítés játszott. Mindazok ellenére, hogy Krassó-Szörény vármegye erdősültsége kiemelkedett (51,3% = 984696 kat. hold) *az erdőgazdálkodás helyett ekkor még az erdőélés változatos formái voltak dominánsak*. Az erdők szerepe egyértelmű, itt volt az erdőállomány 90%-a, a gyepterületek 20%-a (a Krassó-Szörényi-hegyvidéken is csak az országos átlag (29,4%) körül alakult (30,9%) a gyepterületek aránya, érzékeltetve, hogy a külterjes juhtenyésztés volt a meghatározó az erdőgazdálkodást jól kiegészítve), a szántó területek alig 5%-a, bánsági viszonylatban. A jövedelemviszonyokat tekintve viszont a legalacsonyabb értékekkel rendelkeztek 1865-ben, nem érte el az egy forintot kat. holdanként (pl. Istvánhegy 0,16 krajcár/hold, Nadrág 0,13 krajcár/hold, Lunkány 15 krajcár/hold, Pojen 13 krajcár/hold, Új-Moldova 35 krajcár/hold, Német-Oravica 49 krajcár/hold stb.).

16. Magashegyvidékek térszínei, extenzív legelőgazdálkodással

A Bánságban található legmagasabb vonulatok közül *a Szárkő- és a Godján-hegység* (legmagasabb pontja 2192 m, ill. 2190 m) a Déli-Kárpátok magashegységi régiója, ahol mind a geomorfológiai tönkfelszínek, mind a növényföldrajzi övek jól elkülönülnek a térszín kitettsége és magassága szerint. A gazdasági hasznosítás kettős és a Kárpát-medence más régióiban (pl. Keleti- és Déli-Kárpátok) megismertnek megfelelően alakult *(74. ábra)*. Egyrészt a juh és kecsketenyésztéshez kapcsolódó *transhumans pásztorkodás*, másrészt az *erdőélés* és javaik hasznosítása jellemezte.

17. Középhegységi erdőgazdálkodás, külterjes állattenyésztéssel

Az *Al-Duna mentén* (Új-Moldova és Orsova között) található települések külön mikrorégiót alkottak, ahol a gazdálkodás alapját az *állattenyésztés* (szarvasmarha, kecske, juh) és a hozzá kapcsolódó szerény takarmánynövények termesztése határozta meg. A *Lokva- és az Orsovai-hegység* déli lejtőinek illír

tölgyesei és bükkösei másodlagos jelentőséggel bírtak, elsősorban a túllegeltetésből fakadó degradáció miatt, kivételt csak a kamarai erdők képeztek.

VII. 5. 2. A Bánság bányászata és kohászata 1854-1918 között

A bányászat és kohászat területi elhelyezkedése – természetföldrajzi determináltsága következtében – ekkor még kötött, zömmel a Krassó-Szörényi hegyvidék területére koncentrálódott. A Krassó-szörényi – országos jelentőségűnek tekintett – bányászati és kohászati üzemek mind az aktív keresők száma, mind a vállalatok száma alapján elmaradtak az ország legfontosabb bányászati és kohászati körzetei mögött. *A nyersvas és acéltermelés 18-20%-át adták 1913-ban.* A régió színes és nemesfém bányászata alig érdemel említést, de megemlíti a StEG 1882. évi ipari termelési jelentése, hogy Dognácskán 184 kg ezüstöt termeltek. Oravicabányán pedig a Szt. Erzsébet aranybányát említik a források *(Kladiva O. 2008)*.

Krassó-Szörény vármegye aktív keresőinek 2,3%-a (4841 fő) dolgozott e gazdasági ágban, mely az országosan a kitermelő iparban foglalkoztatottak 6,6%-át jelentette. Különösen figyelemre méltó, hogy mindez néhány üzemre korlátozódott *(39. táblázat)*. A bányászati és kohászati vállalatok (28 db) által foglalkoztatottak (5152 fő) zömét a stájerlakaninai szénbánya (2378 fő), a dognácskai vasércbánya (512 fő) és három vasgyár (2392 fő) foglalkoztatta. Tény, hogy a történelmi Magyarországon mindössze 15 üzem foglalkoztatott kétezernél is több munkást ekkor.

A Bánság 1853-ban nyolc bányászati-kohászati mikrokörzetre osztható, ezek a következők: Újmoldova, Szászkabánya, Oravicabánya, Stájerlakanina, Boksánbánya, Resicabánya, Galadnabánya, Ruszkabánya, valamint további 51 községre terjedt ki, melyek szoros kapcsolatrendszert építettek ki egymással *(51. ábra)*. Az 1854. év folyamán a bécsi Udvar tárgyalásokat folytatott francia, angol, német és belga befektetőkkel. A tárgyalások eredményeképpen létrejött a StEG Rt. és ezzel egy új és fontos fejezet kezdődött a Bánság bányászati és kohászati iparának történetében. Krassó-Szörény megyében, amely számos esetben minősült egy-egy iparág gócpontjának, megteremtődött a *komplex bányászati-kohászati vertikumok kialakításának lehetősége,* melyet az 1855-ben életbe lépett koncessziós szerződés realizált. A 90 éves bérbeadás része volt a vasúti hálózat kiépítése és üzemeltetése az egész Monarchia területén, valamint fontos bányászati, kohászati és erdészeti létesítmények eladása a koncessziótulajdonosoknak. A Bánsági-hegyvidék valamennyi kohászati központjának kezdeti fejlesztése és kisebb beruházásai után (pl.: 1857-ben Oravicán létrehozzák az első kémiai laboratóriumot. A laboratórium átvette a régebbi, a bányaigazgatóság idejében működő, kísérleti intézetet, amely főleg színesfémekkel foglalkozott, 1869-ben felújítják a boksánbányai kohót, 1864-ben befejezik a Domán-Resicabánya közötti alagút építését és a szénszállítás

megoldását követően üzembe helyezik a kokszolókemecéket stb.) a kedvező helyi és helyzeti energiákat kihasználva a termelés és a technikai fejlesztés súlypontja Oravicabánya, Stájerlakanina és Resicabánya körzetére összpontosult. A fejlesztések eredményeként a „*Resicabányai Üzemek*" igen jelentős nemzetközi elismerésre és szerepre tettek szert, gyakorlatilag évente bekövetkezett egy-egy technikai újítás vagy fejlesztés, melyek közül az alábbiakat emelem ki *(Kladiva O. 2008)*.

1868.: Üzembe helyezték az első *Bessemer-konverter kemencé*ket Resicabányán. A kokszoló kemencék mellett a megnövekedett energiaigény biztosításához továbbra is szükség volt a faszénre. Az üzem területén a fát szárították, és 20-30 boksában szenesítették el. Az eljárást 1907-ig (!) használták, amikor áttértek a retortaszén gyártására, de a koksz szélesebb körű alkalmazásának következtében lassan megszüntették a faszéntermelést. A konverterezéshez a kohókból nyert folyékony öntöttvasat használtak, de használtak Boksánbányán és Dognácskán gyártott szilárd öntöttvasat is. A Bessemer-konverterezést tíz évvel annak első alkalmazása után itt már használták, és a resicabányai volt a negyedik európai üzem, ahol alkalmazták.

1868-1870.: Megépítették a *Resicabánya-Szekul közötti üzemi vasútvonalat.* A vonal hossza 12,3 km volt, és lóvontatással működött de, már 1871.07.26-án átalakították és üzembe helyezték a gőzmozdonyvontatásra.

1870.: Elkezdték a *hengerművek átépítését*, korszerűsítését. Egy új épületben helyezték el a vasúti kerékabroncs-hengersort és kovácsműhelyt. Ennek köszönhetően Resicabánya lett az első és legnagyobb vasúti *kerékabroncsgyártó* Kelet-Európában. 1875-1876 között felépítik, és üzembe helyezik a sínhengersort is.

1872.: *Az első gőzmozdony gyártása Resicabányán.* Ebből a StEG 52 típusú mozdonyból összesen hármat gyártottak, kizárólag a belső, üzemi, keskeny nyomtávú vasút részére. A mozdonyok nevei: Resica, Bogsan és Hungária.

1874.: Átadták a Boksánbánya-Vojtek normál nyomtávú vasútvonalat, ezzel a „Resicabányai Üzemek"-nek megteremtették a közvetlen vasúti összeköttetését a történelmi Magyarország vasúthálózatával.

1876.: Üzembe helyezték az első két *Siemens-Martin kemencé*t. Az első két, nyolc tonnás kemencét 1881-1882-ben két hasonló követte. Az elsők a Bessemer-konverterekkel voltak egy közös csarnokban, de a következő kettőt már külön csarnokban helyezték el, amelyben már öntődarut is használtak. 1886-ban áttértek a bázisos olvasztótér alkalmazásához, ami növelte a kemencék hatékonyságát és javította az acél minőségét.

1880.: A StEG által átvett 3 faszéntüzelésű kohó mellett felépítik, és üzembe helyezik a negyedik kohót is. Ennek magassága 20 m, kapacitása 280 m^3, aminek következtében a napi öntöttvas-átlagtermelés elérte (1890-ig) a 110 t/nap mennyiséget.

A „Resicabányai Üzemek” fejlődése, valamint az oravicai ipari tevékenység hanyatlása arra késztette a StEG-et, hogy 1880-ban az oravicabányai laboratóriumot Resicabányára helyezze át. A későbbiekben a laboratóriumot folyamatosan bővítették, korszerűsítették, aminek köszönhetően Resicabánya e területen is eleget tett a korszerű technológiai és minőségi követelményeknek.

1882.: Resicabányán *elkezdték a közúti hidak gyártását*. Az első Resicabányán gyártott közúti hidat Gustav Eiffel tervezte, ez a szegedi Tisza-híd, vagy mai nevén a Belvárosi-híd.

1883-1885.: Resicabányán kísérleti jelleggel *elkezdték a villamosenergia-termelést.* Az első időben a villamosenergia-termeléshez gőzgépekkel hajtott egyenáramú generátorokat (dinamókat) használtak. Az első kísérletek sikereiből okulva, Aninán építenek egy hőerőművet, amelyben egy Lang típusú gőzturbina egy ugyancsak Lang típusú háromfázisú, 750 kW-os és 5,5 kV-os generátort hajtott. A későbbi bővítések során még három hasonló típusú egységet szereltek be. Közben Resicabányán is üzembe helyeztek egy gáztüzelésű hőerőművet.

1888-1890.: *Felépítették az önálló gépgyárat*. Az első gépműhely még a kohók szomszédságában volt, egy önálló csarnokban, felszereléséhez 26 szerszámgép is tartozott, és ez volt az egyetlen műhely Magyarország területén, amelyben 4-5.000 szerelt kereket gyártottak évente, mozdonyok és vasúti kocsik részére. Ebben a műhelyben gyártották az első 5 gőzmozdonyt is. Már 1883-ban a termelés egy részét áthelyezték Aninára (sínkötőelemek, szegecsek, kengyelek, csavarok). A gépgyárban később is folyamatosan bővítették és korszerűsítették a szerszámgépparkot és a létszámot, így 1891-ben már 700 dolgozója volt. Az első világháború kezdetén újabb bővítések voltak, ahol ágyúkat gyártottak és szereltek (500 ágyúcsövet és 1.250 lövegtalpat gyártottak). 1916-1917 között a szerelt kerékgyártás részére felépítenek, és üzembe helyeznek egy különálló csarnokot, 3.600 m^2 alapterülettel, 46 szerszámgéppel (ebből 16 új) és 120 dolgozói létszámmal.

1893.: Lebontják a régi kohókat, és *két új kohót építenek*.

1905.: Üzembe helyezik az első kohógázüzemű hőerőművet.

1905-1906.: Felépítik az új tűzálló anyagokat gyártó üzemet.

1909.: A hengerművek jelentősebb korszerűsítése.

1909.: Üzembe helyezik az első elektromos kemencét a nemesacél üzembe.

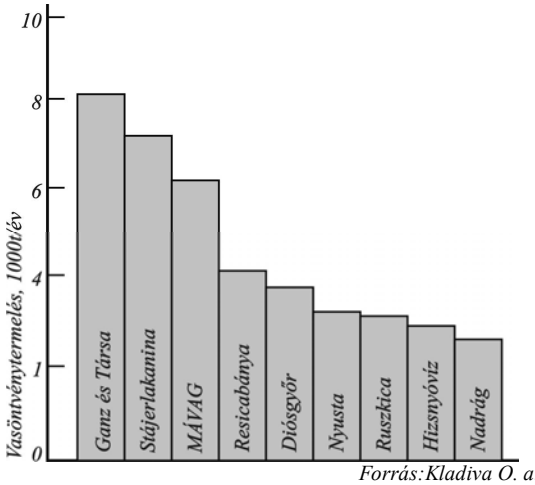
1909-1910 között üzembe helyeztek egy AEG típusú, 1.780 kW-os, 5,5 kV-os, 220 A-es és 1.250 fordulatszámú turbógenerátort is.

1916-ban összekapcsolták a resicabányai és aninai villamosenergia-rendszereket.

Az utolsó fejlesztés keretében, 1918-ban, egy Persons típusú turbógenerátort helyeztek üzembe, 2.400 kW-os teljesítménnyel. Resicabányán 1903-1904-ben építették fel a Grebla-vízerőművet Ganz típusú turbinákkal, és Siemens típusú, 1.000 kW-os generátorokkal. Miután Ferencfalván

megépítették a Breazova-víztározót (1,2 millió m^3 kapacitással), ott is üzembe helyeztek egy Francis-turbinával hajtott, Ganz típusú, 350 kW-os generátort. Figyelemre méltó, hogy 1919-ben, az utolsó StEG-évben a villamosenergia-termelés elérte a 38 millió kWh-t.

Még 1858.-ban elkezdődött a kohászati üzemek építése *Stájerlakaninán,* ahol egy teljesen integrált üzem létrehozását tűzték ki célul. Az igen jó minőségű vasérc (vaspát) kisebb mélységben volt a szénnél, és első becslések alapján kb. 3.6 millió tonnára számítottak. Az „Aninai Vasművek" termelése 1862-ben még csak kb. 2.000 tonna volt, de 1894-ben elérte a 34.000 tonnát. Az üzemek 1927-ig termeltek. Az 1864-ben épített öntöde (főleg öntöttvas elemek részére) 1895-ben 7.700 tonnát termelt, meghaladva az akkori resicabányai öntöde termelését *(75. ábra)*. *A StEG 1897.* évi jelentésében leírja, hogy Vaskőn és Dognácskán 154717 tonna, Új-Moldován 1758 tonna vasércet bányásztak.

Forrás:Kladiva O. alapján saját szerkesztés

75. ábra. A vaskohászati termelés alakulása (1898)
Figure 75. Iron smelting production (1898)

A 1880-as évek ipari forradalma átalakította a magyar bánya és vasipari körzeteket és feldolgozó központokat. A vas- és acélkohászat 95%-a három körzetbe koncentrálódott (Borsodi- és Nógrádi-medence, Krassó-Szörény és Hunyad vármegye). *A termékfejlesztésben és innovációban a Krassó-Szörényi iparvidék vezetett, ahol 1910-ben 17.000 embert foglalkoztatott a nehézipar. Krassó-Szörény* iparosodottsága azonban így sem érte el Torontál és Temes megye ipari keresőinek számát. Arányát tekintve is a bánsági átlag (14,2%) alatt maradt *(40. táblázat)*. A három vasgyár (2392 fő) valamint egy hajógyár (906 fő) foglalkoztatottjai is jelentős súlyt képviseltek az ipar 25986 fős aktív keresőiből. *A régió gépipari termelésben játszott szerepe már jóval szerényebb volt.* A 20 főnél jelentősebb segédet foglalkoztató vállalatok száma (81 db) és az

itt dolgozó 11 ezer fő azonban jelentős területi koncentráció eredménye. Temes és Torontál vármegyék bányászata és kohászata elhanyagolható, az ipar ágazatai azonban nem. Temes és Torontál vármegye ipari aktív keresőit (19760 fő, illetve 31821 fő) zömmel a könnyű és élelmiszeripar foglalkoztatta.

VII. 5. 3. A Bánság gyáriparának fejlődése, jellemzői és sajátosságai

A XIX. század közepétől az európai gazdasági hatások erőteljesebb megjelenése, a népesség növekedése, a városok fejlődése, a korszerű vonalas infrastruktúra kiépülése, az integrált környezet-átalakító munkák megindulása egyre jelentősebb nyersanyagot illetve ezek ipari méretű feldolgozását indukálta, melynek eredményeként a *Bánság gazdasági központjai rendkívül dinamikus fejlődést produkáltak.* A kiegyezés nyomán mennyiségi és minőségi elemeit tekintve is kiteljesedett az iparosítás és a regionális tagolódás határozott formáit alakította ki. *A Bánsági-hegyvidék tőkés ipari nyersanyagainak feltárása, kitermelése és feldolgozása jelentős ipari területi koncentrációt alakított ki, melynek tájformáló hatása tágabb környezetére is kiterjedt.* Az energiaigényes iparágak megtelepülését a társadalom mindenkori fejlettségének megfelelő, bőséges energiahordozó készlet is elősegítette. A könnyűipar minden fontosabb ágazata kialakult, de az első helyen az ország erdőségeit hasznosító faipar állt. Például Temesváron 1911-ben kilencven asztalos és nyolc hordógyártó dolgozott, de itt üzemelt az ország egyik legnagyobb gyufagyára, valamint három bútorgyár is. Az *erdő* területében bekövetkezett változások mindezek ellenére nem voltak drasztikusak, azaz kíméletlen erdőirtásról, az ökológiai egyensúlyt és a lefolyási koefficienset alapjaiban megváltoztató tarvágásokról nem beszélhetünk.

A. Az extenzív iparosítás évtizedei /1854-1890/

A bánsági gazdaság egyes ágazatai a XIX. század második felében erőteljesen differenciálódtak a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, alkalmazkodva az egységes térstruktúrához. A gyáripar megerősödése és a kereskedelem, valamint más szolgáltatások (pl. infrastrukturális, pénzügyi stb.) együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a megizmosodó árutermelő mezőgazdasággal. Az *iparfejlődés* hazai és nemzetközi feltételei a kiegyezést követő évtizedekben kedvezőek voltak (gazdasági konjunktúra), mindez, valamint az agrártermelés prosperálása sokrétűen hatott az ipari termelés alakulására is. *Az 1890-es évekig a mezőgazdasághoz kapcsolódó ipari ágazatok (pl. malom-, szesz-, cukoripar) fejlődtek (76. ábra), amelyet a szinte korlátlan nyersanyagbázis is motivált.* A kiegyezés utáni „gründolási láz" idején, az 1873. évi pénzügyi krízisig több gyár alakult (pl.: 1857-ben Magyarország legrégibb vidéki légszeszgyára Temesváron, az

Erzsébet-gőzmalom 1869-ben alakult, az akkori Bánsági Gőzmalom-Társaság tulajdonaként Temesváron stb.), melyek azonban – néhány kivétellel – mind áldozatává lettek az országos gazdasági válságnak. Temesváron például három gőzmalom, egy papiros-, két szesz- és olaj, egy fűrészárú-, stearin- és szappan-, keményítő- és vegyészeti-, valamint egy télgagyár roskadt össze a mindent maga alá temető gazdasági válság súlya alatt, mely sokáig megbénította a város gazdasági életét. Egy évtizednek kellett eltelnie, míg Temesvár újból visszanyerte azt a pénzügyi erőt, mellyel a gyáripar terén újabb fellendülés következett be.

Temesvár ipari-kereskedelmi súlyát mutatja, hogy e két gazdasági ágban dolgozott a foglalkoztatottak 33,65%-a 1870-ben *(Keleti K. 1873)*, mely érték országosan is a legmagasabb volt, megelőzve Pest-Budát is. *Nagybecskerek* fejlett mezőgazdaságának és kibontakozó tőkés iparának (a foglalkoztatottak 13,11%-a dolgozott az iparban és a kereskedelemben, 1870-ben) köszönhetően a Bánság délnyugati részének legfontosabb központjává vált. *Versec* tradicionálisan fejlett kereskedelemmel és iparral rendelkező (e két gazdasági ágban dolgozott a foglalkoztatottak 12,48%-a, 1870-ben) központja volt a Bánságnak. *Nagykikinda* jelentősebb városi polgársággal nem rendelkezett, az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatottak aránya 7,51%, míg az értelmiségi keresetből élők aránya 1,32% volt 1870-ben *(Keleti K. 1873)*. A gyáripari fejlődés 1872-ben a céhek megszűntetéséhez vezetett, de továbbra is jelentős maradt a kisipar (1890-ben az ipari keresők háromnegyede kisiparos).

B. Az intenzív iparfejlődés kezdetei /1890-1918/

Az 1890 után felgyorsuló és differenciálódó iparfejlődés eredményei a Bánságban is megmutatkoztak. A tőkeimport, a pénz- és hitelintézetek alakulása (1913-ban 1500 bank, takarékpénztár, 3200 hitelszövetkezet, 4700 posta- és takarékpénztár működött a történelmi Magyarországon) nagymértékben dinamizálta a gazdasági életet. *A helyi nyersanyagbázisra épülő élelmiszeripar vezető ágazata a malomipar volt.* Az 1860-as évektől hazánk Európa legnagyobb liszt exportőrévé vált. Budapest után az ország legnagyobb malomipari központjai a Bácskában és a Bánságban voltak. *Temesvár, Nagybecskerek és Zsombolya malomipara országos és bánsági viszonylatban is jelentős volt,* Zsombolyán az 1910-es években három korszerű hengerszékes malom működött (Pannonia gőzmalom rt., Reform hengergőzmalom rt., Zsombolyai hengergőzmalom rt.). A malomipar más élelmiszeripari telephelyek koncentrációját is elősegíttette *(76. ábra)*. Az 1910. évi népszámlálás adatai lehetőséget biztosítanak arra, hogy vázlatosan bemutassuk az ipar bánsági sajátosságait *(24-25. táblázat, 39-40. táblázat)*. A feldolgozás során az 1910-es évek elejére készítettünk keresztmetszetet a bánsági ipar egyes ágazatainak szegmenseiről. Az aktív keresők száma a történelmi Magyarországon a kiegyezéstől 1910-ig 1,6 millióval emelkedett és átalakult a foglalkozási struktúra is (pl.: 8,8%-ról 16,1%-ra

növekedett az ipari dolgozók aránya). *Temes és Torontál ipari aktív keresőinek (19760 fő, ill. 31821 fő) zömét a könnyű és élelmiszeripar foglalkoztatta.* Az iparvállalatok száma (42572 db) és ágazati megoszlása *(40. táblázat)*, valamint az alkalmazottak (segédek) vállalati megoszlása alapján megállapítható, hogy a kisipar játszott domináns szerepet.

Forrás:Kogutowicz K. alapján saját szerkesztés

76. ábra A bánsági malomipar elhelyezkedése és kapacitása
Figure 76. Distribution and capacity of flour mills in the Bánság

Torontál vármegye ipari aktív keresői (31821 fő) több mint tizenhétezer vállalatnál, pontosabban műhelyben dolgoztak (11269-ben nem alkalmaztak segédet, további 5660-ban is hat fő alatt maradt a segédek száma), 20 főnél több segédet csak ötvenöt vállalatnál alkalmaztak, ebből a két legnagyobb téglagyárban 814 főt, a legnagyobb malomban 303 főt. Az ipar ágazati megoszlását tekintve *(40. táblázat)* megállapítható, hogy a műhelyek nagy részében nem alkalmaztak segédet (pl. 7305 ruházati ipari műhelyben csak 3979 segéd dolgozott) és az országos tendenciáknak megfelelően a könnyűipar és élelmiszeripar dominált *(77. ábra)*. *A vármegyének mindössze tizenegy olyan települése volt, ahol jelentősebb gyár működött.* Közülük kiemelkedett Nagybecskerek, Nagyszentmiklós, Zsombolya, Perjámos és Törökbecse.

Forrás:Kogutowicz K. alapján saját szerkesztés

77. ábra. A Bánság gyáripar üzemei és ágazati megoszlása (1911)
Figure 77. Factories and distribution in branches of the manufacturing industry in the Bánság (1911)

Nagybecskerek fontosabb üzemei: - *Benó Testvérek torontáli cipőgyára.* Munkások száma 195 fő és ezek közül 87 nő volt. Évi termelési képesség 120.000 pár cipő. Belső piaca az egész ország. Kiviteli piaca Boszniа-Herczegovina, Alsó- és Felső Ausztria és Galicia volt. *Délmagyarországi cukoripar rt. gyártelepe*. Munkások száma 800-1000 fő, a kik közül 200-250 nő. A gyár évente 1 millió métermázsa répát tudott földolgozni. A nyerscukrot Angliába szállították. A gyárnak volt saját villamos telepe, mely a világítást ellátta, saját vízvezetéke, mely a Begából kiemelte a vizet és azt megszűrve, a gyárba vezette. *Dungyenszky Lázár sörgyára.* Különlegessége a speciál sör. Munkások száma 30 fő, akik közül négy nő. Évi termelési képesség 30.000 hl. sör. Piaca Nagybecskerek és környéke. *Első magyar torontáli szőnyeg- és bútorszövetgyár*. Gyártott mindenféle szőnyeget gyapjúból és jutából és bútorszövetet. Különlegessége a kézzel csomózott szmirna szőnyeg és a tyilim. A munkások száma átlag 250 fő, a kik közül 18 nő és 100 háziiparos volt. Évi termelési képesség 700.000 korona értékű szőnyeg. Belső piaca Magyar- és Horvátország minden nagyobb helysége. Kiviteli piaca Ausztria, Szerbia és

Amerika. *Hollaender J. Károly első nagybecskereki cukorkagyára.* Gyártott merkantil, superior, selyem és szalon cukorkákat. Különlegessége a malátacukorka volt. Munkások száma 70 fő volt, közülük 55 nő. Piaca egész Délmagyarország, de kivitele volt Horvátországba és Boszniába is. *Klein Bernát gőztéglagyára.* Különlegessége a hornyolt cserép volt. Munkások száma 160-170 fő, kiknek fele nő. Évi termelési képesség két millió tégla és három millió cserép. Piaca egész Magyarország. *A város villamosműve.* Évi termelési képesség 900.000 kilowatt áram. Ehhez kapcsolódott a városi jéggyár, melyet 1910-ben alapítottak. A hajtóerőt egy 30 HP gőzgép szolgáltatta és naponként 70 métermázsa jeget állított elő. *Nagybecskereki géptégla és sajtolt horonycserép gyára.* Gyártott fali és burkolati téglát, tető és hornyolt cserepet. Munkások száma kb. 180 fő, kiknek fele nő volt. Évi termelési képesség 8 millió darab tégla és cserép, piaca a Délvidék.

Zsombolya három gőztéglagyára országos viszonylatban is kiemelkedő építőanyagipari koncentrációt jelentett. Az 1884-ben alapította Bohn és társai téglagyárnak fióktelepe volt Nagykikindán, Békéscsabán, Budapesten, Szenthuberten és Károlyligeten. Különlegessége a hornyolt cserép volt, saját szabadalma szerint. A korszerű gyár területe 64 kat. hold, mely három körkemencéből, 11 hivatalnoki és munkásházból és a hozzátartozó melléképületekből állt. A hajtóerőt egy 450 HP gőzgép és egy 250 HP villamos generátor szolgáltatta, mely utóbbi 10 dinamógépet hajtott. A munkások száma 940 fő, kiknek fele nő. Évi termelési képesség 18 millió cserép, 8 millió építőtégla és 300 vagon keramit. Belső piaca az egész ország, kivitele volt Ausztriába, Bulgáriába és Szerbiába. *A Hungária gőztéglagyár rt.*-nek fióktelepe volt Brassóban. Munkások száma 750 fő, a kik közül 400 nő volt. Évi termelési képesség 10 millió tégla és ugyanannyi tetőcserép. Piaca az egész ország, kivitele volt Bosznia-Herczegovinába. *A Zsombolyai gőztéglagyár rt.*-ben a munkások száma 350 fő, kiknek több mint fele nő volt. Évi termelési képesség kb. 8 millió cserép, 4 millió tégla és 200 vagon keramit. Hazai piaca az egész ország, kivitele volt Bosznia-Herczegovinába. Több mint figyelemre méltó, hogy a három tégla- és cserépgyárban foglalkoztatottak száma meghaladta a kétezer főt, a város össznépessége alig tízezer főt tett ki 1910-ben. *A zsombolyai Deckert-féle kalapgyár* különlegessége a lóden és velúr kalap volt. Az évi termelési képesség 14.000 tucat kalap és 12.000 tucat kalaptomp. Belső piaca az egész ország, kivitele volt Ausztriába, Romániába és Olaszországba. Kitüntették az első hazai iparkiállításon, továbbá az országos iparegyesületi nagy ezüstéremmel és díszoklevéllel.

A *perjámosi gyapjú-kalaptompgyár* évi termelési képesség 32.000 tucat kalaptomp. Hazai piaca a Nagy- és Kisalföld, Felső-Magyarország és Erdély, kivitele volt Ausztriába és Romániába. A perjámosi *homokmészkő téglagyár és mészégető* évi termelési képesség 4-6 millió (Aradon 3-5 millió) tégla és cserép. Perjámosi *fűrésztelepnek* fióktelepe volt Nagyősz, Kisősz, Lovrin, Klárafalva és

Nákófalva községekben. Gyártott fűrészelt faneműt, bognár és kádárfát. Évi termelési képesség 400.000 köbméter. Hazai piaca a Maros, Arad, Szeged és Temesvár közötti terület. A gőzfűrész és őrlőmalomnak fióktelepe volt Sajtényban és Nagykomlóson. Évi termelési képesség 15.000 köbméter fa és 20.000 métermázsa liszt *(Borovszky S. 1911.)*.

Nagyszentmiklós iparából kiemelkedett bőrgyára, sörfőző üzeme és gőzmalma, mely utóbbi évi termelési képesség 900 vagon liszt. Kivitele volt Ausztriába, Cseh-, Morva- és Oroszországba. *Gyertyámosi seprűgyár* évi termelési képesség másfél millió ciroksepr ű. Hazai piaca az egész ország. Kiviteli piaca Ausztria, Svájc és Németország volt. *A torontálalmási keményítőgyár* a keményítőt tengeriből készítette. Az évi termelési képesség 12.000 mázsa, 8 hónapi munkaidőnél 8.000 mázsa keményítő. Hazai piaca Magyarország minden nagyobb városa. Kiviteli piaca Ausztria, Szerbia és Bulgária. *A törökbecsei tégla-, cserép- és agyagárú gyár, valamint gőzfűrésztelep* kiemelkedő jelentőségű volt. A fűrészüzem főtelepe Budapesten volt, fióktelepe volt még Szegeden, Romuliban, Kőrösbányán, Zámon és Palotailván. Mintegy kétszáz munkást foglalkoztatott. Hazai piaca az egész ország, kivitele volt Szerbiába.

Temes vármegye ipari aktív keresői (19760 fő) több mint tízezer vállalatnál és műhelyekben dolgoztak (7057-ben nem alkalmaztak segédet, további 3590-ben is hat fő alatt maradt a segédek száma), míg 20 főnél több segédet csak tizenöt vállalatnál alkalmaztak. Temes vármegye legnagyobb ipari üzeme egy sörfőzde, ahol hetvenhárom segédet alkalmaztak. Az ipar ágazati megoszlása a kisipar súlyát mutatja – természetesen itt is könnyű- és élelmiszeripari dominanciával – alig néhány iparágban (pl. üvegipar, élelmiszeripar, bőripar stb.) magasabb a segédek száma, mint a „vállalatok" és műhelyek száma. Az egy vegyipari műhelyre jutó alkalmazottak (segédek) átlaga 0,3 fő és nem sokkal volt jobb a ruházati ipar (0,55 fő) ilyen jellegű mutatója sem.

A törvényhatósági jogú városok ipara differenciáltabb képet mutatott. Kiemelkedett *Temesvár,* ahol a város lakóinak 38,9%-a kapcsolódott (aktív keresőként vagy eltartottként) az iparhoz (28235 fő). Mind az ipari aktív keresők száma (14991 fő = 39,3%), mind az iparvállalatok száma (3384 db) és a segédek száma (11745 fő) imponáló. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, megjegyezzük, hogy *60 db olyan vállalata volt (7155 segéddel), amely húsz főnél többet foglalkoztatott.* A legnagyobb foglalkoztató a temesvári dohánygyár volt (1593 fő), de a cipőgyár (821 fő) és a vasúti járműjavító (639 fő) is a nagyobbak közé tartozott. *A város iparának ágazati megoszlásában (40. táblázat) a könnyű- és élelmiszeripar dominált,* de minden ágazatban több segédet alkalmaztak (pl. élelmiszeriparban tizenkétszer, gépgyártásban tizenegyszer stb.), mint ahány vállalat volt. Temesvár város gazdasági súlyát a gyáripar szolgáltatta. Ebben a tekintetben főleg a nagyipari vállalatok sokfélesége és az egyes telepek nagysága és különleges volta következtében, a

hazai városok közül, Budapesten kívül, csupán Pozsony hasonlítható össze vele. Temesvár nemcsak számbelileg múlta fölül a gyárakat illetőleg hazánk többi városát, hanem több olyan ipari teleppel is rendelkezett, amely az ország legnagyobb gyárainak sorában foglal helyet. 1911 végén a városban 60 gyár volt (négy vas- és fémipari üzem, öt gépgyár, négy téglagyár, egy gyapjúfonalgyár, mely ekkor 3000 orsót tartott üzemben és Magyarország egyetlen ilyen vállalata volt, egy villanytelep, *1884-ben a kontinensen Temesvár volt az első város, mely utcáinak legtöbbjét villanyfénnyel világította meg* stb.). A város nagyipara, különösen a textil-, ruházati-, élelmezési és vegyészeti iparcsoportokkal tűnt ki. Temesvár kisipari fejlettségéből különösen a cukrászat (20 fő), a ruházati, a női szabó- (111 fő) és cipész mesterségek (cipész és csizmadia 241 fő, papucsos 20 fő, bocskoros 8 fő stb.) emelkedtek ki. A lakatos árúk (47 fő) készítését és a fényképészetet (17 fő) lehet megemlíteni, mely a fővárosival vetekedett és termékei külföldön is elhelyezést találtak. A kocsigyártás szintén kivitelre dolgozott. *Speciális iparága volt Temesvárnak a harangöntés* és ágyúgyártás, mely ágyúit a Balkán államaiban is elhelyezte. A nagyipari termelés szorította ki a gombkötő-, paplanos-, sapkás-, fésűs, kefekötő-, tímár-, viaszöntő- és gyertyamártó ipart. A köpenyszabóság, mely valamikor virágzó iparága volt a városnak, a kereslet csökkenése miatt hanyatlott, a fazekasipart a zománcos bádogedények használata szorította ki, az esztergályos a sima bútorok térhódítása miatt vesztette el a foglalkoztatási terének jó részét, a mézeskalácsos ipart pedig a cukrászat szívta fel lassanként. Temesvárnak meg volt azaz előnye, hogy a Balkán-félsziget államainak szomszédságában feküdt, kitűnő vasúti és vízi összeköttetése volt, emellett sokféle nyersanyagot termő vidék középpontja. *Képzett és bőséges munkaerővel rendelkezett, tradicionális ipari gócpont.* A város lakosságának nyelvi viszonyai miatt a külföldi tőkés és a munkás is szívesen települt a városba. A gyárakban állandóan legalább 6400 fő, a termelési főidényben pedig kb. 7000 munkás dolgozott. Megállapítható tehát, hogy minden temesvári gyárra átlag 100 munkásnál több esett. *Az összes munkásoknak, 58%-a nagyipari vállalatokban dolgozott,* mintegy 8% jutott az építőiparra, úgy, hogy a kisipar segédeinek és inasainak a száma a munkásság összességének csupán 34%-a. Temesváron a munkabérek általában meghaladták az országos átlagot.

Versec és Pancsova ipara már nem volt ilyen dinamikus *(39-40. táblázat)*, a foglalkozási megoszlásban 25,7%, ill. 28,2%-os az ipari foglalkoztatottak aránya. *Az ipari vállalatok száma is magas (1334, ill. 994 db), az aktív keresők 26,8%-a, ill. 30,3%-a dolgozott az iparban.* Mindennél többet mond azonban, hogy Versec legnagyobb ipari üzeme a keményítőgyár 63 főt, Pancsova legnagyobb ipari üzeme, a selyemgyár 289 főt foglalkoztatott (melynek kiviteli piaca Ausztria, Francia- és Olaszország, ill. Amerika volt) és a 20 főnél nagyobb segéderőt alkalmazóké is 11 db, ill. 6 db.

39. táblázat. A bányászati és kohászati illetve az ipari vállalatok száma az aktív keresők megoszlása alapján (1910)
Table 39. Number of mining andsmelting and industrial companies based ont he distributionof active workers (1910)

Település	***Bányászat és kohászat***												***Ipar***											
	Váll. össz.	Segéd össz.	Segéd nélk.	1-5 fő	*6-10 fő*		*11-15 fő*		*16-20 fő*		*20 fő felett*		*Vállalat össz.*	*Segéd össz.*	*Segéd nélk.*	*Segéd 1-5 fő*	*Segéd 6-10 fő*		*Segéd 11-15 fő*		*Segéd 16-20 fő*		*Segéd 20 fő felett*	
					v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.					v.	s.	v.	s.	v.	s.	v.	s.
K.-Sz.v.m.	28	5152	3	1	2	15	3	39	4	69	15	5028	8803	17639	5783	2753	133	948	33	414	20	364	81	11084
Temes v.m.	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10836	7967	7057	3590	146	1080	17	219	11	193	15	535
Temesvár	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3384	11745	1890	1224	135	994	51	654	22	392	62	7155
Versecz	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1334	2067	682	564	47	344	8	99	4	72	11	370
Torontál v.m.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17221	15254	11269	5660	171	1224	48	605	18	319	55	3852
Pancsova	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	994	1899	509	410	52	375	11	144	6	106	6	437
Bánság ö.	***29***	***5152***	***4***	***1***	***2***	***15***	***3***	***39***	***4***	***69***	***15***	***5028***	***42572***	***56571***	***21190***	***14201***	***684***	***4965***	***168***	***2135***	***81***	***1446***	***230***	***23433***
M.ország	803	73608	341	184	32	243	25	316	22	386	209	72319	479469	831667	294436	166727	10301	75631	2899	36600	1367	24127	3749	392939
H.-Sz.orsz.	35	1848	1	10	6	38	1	12	4	75	14	1706	53727	60042	36539	15960	690	5032	170	2133	97	1702	271	23604
Magyar B.	**839**	**75456**	**342**	**194**	**38**	**281**	**26**	**328**	**26**	**461**	**223**	**74025**	**533196**	**891709**	**330975**	**182687**	**10991**	**80663**	**3069**	**38733**	**1454**	**25829**	**4020**	**416543**

Forrás: Népszámlálás (1910)

40. táblázat. Az iparvállalatok és segédek száma iparáganként (1910)
Table 40. Number of industrial enterprises and assistants by industrial branches in 1910

Iparág	K.-Sz. v.m.		Temes v.m.		Temesvár		Versecz		Torontál v.m.		Pancsova		Bánság össz.		Magyarország (H.-Sz. nélkül)	
	váll.	s.m. össz.	váll.	s.m. össz.	váll.	s.m. össz.	váll.	s.m. össz.	váll.	s.m. össz.	váll.	s.m. össz.	váll.	s.m. össz.	váll.	s.m. össz.
Vas- és fémipar	1097	6041	1463	896	134	565	96	129	1994	1328	58	110	4842	9069	45472	96043
Gépgyártás	390	2366	667	335	96	1126	55	179	1046	735	44	63	2298	4804	21385	85603
Kő- és üvegipar	179	1323	129	412	31	292	15	56	194	1845	12	59	560	3987	8427	55465
Faipar	616	1730	876	733	150	449	87	243	1162	1141	48	109	2939	4405	31814	80497
Bőripar	152	179	132	142	35	66	26	43	246	230	14	27	605	687	5440	13216
Fonó- és szövip.	118	273	244	99	82	808	37	34	432	630	25	320	938	2164	10907	38119
Ruházati ipar	3206	1745	4035	2100	1950	2801	645	625	7305	3979	505	572	17646	11822	205018	146299
Papíripar	9	5	6	3	8	29	2	-	13	13	1	-	39	50	958	10418
Élelmiszeripar	928	1196	929	1365	243	2937	135	319	1566	2316	84	251	3885	8384	47669	120293
Vegyipar	23	510	94	22	17	451	5	69	104	209	5	19	248	1280	2119	20503
Építőipar	1033	1115	1322	1001	261	1111	107	135	1861	1460	79	165	4663	4987	51399	76904
Sokszorosító ipar	53	109	22	36	51	324	17	49	56	142	9	42	208	702	2937	18609
Száll- és vendégl.	999	1047	917	823	326	786	107	176	1242	1226	110	162	3701	4220	45920	69690

Forrás: Népszámlálás (1910)

VII. 5. 4. A bank- és pénzügyi élet fejlődése

A Bánság takarékpénztárairól bővebb információk az 1860-as évekből állnak rendelkezésünkre. A számszerű gyarapodást tekintve a temesvári takarékpénztár (1845) megalakulását követően pontosan húsz évet kellett várni a második pénzintézet (Oravicabányai Takarékpénztár 1865.) alapításáig. A temesvári pénzintézet mindezek ellenére nem volt abszolút monopol helyzetben, mert 1845-ben Szegeden és Aradon, 1864-ben pedig Újvidéken alapítottak takarékpénztárt. Különösen az előző két hitelintézet esetében feltételezhető, hogy ügyfeleinek egy része Torontál ill. Temes és Krassó-Szörény vármegyék területéről lépett velük kapcsolatba. A kiegyezés utáni „gründolási és bankalapítási láz" 1869-ben érte el a Délvidéket, ezen belül a Bánságot is. Eredményeként *1873-ra harminc bank és takarékpénztár működött a Bánság három vármegyéjében.* Ezek viszonylag szerény forgalmát alapjaiban rendítette meg az 1873. május 9-i („fekete péntek") bécsi tőzsdekrach. A válság elhúzódott (pl. a hitelintézetek alaptőkéje Magyarországon 160 millió koronáról 116 millió koronára csökkent), a kilábalás 1878-ig tartott. Ettől az időponttól kezdődően viszont a Bánság bank és pénzügyi élete rendkívül látványosan fejlődött és *a századfordulóra a történelmi Magyarország legsűrűbb és legtőkeerősebb bank és takarékpénztári hálózata alakult ki,* erős területi differenciálódással és nemzetiségi színezetet öltve.

A. A bank- és pénzügyi élet fejlődése 1867-1878 között

Addig amíg 1867-ben csak Nagybecskereken, 1868-ban pedig Versecen jött létre takarékpénztár, 1869-ben kilenc pénzintézetet alapítottak (Csákova, Fehértemplom, Új-Arad, Nagykikinda, Nagyszentmiklós, Törökbecse, Zsombolya, Pancsova, Temesváron a második). A társadalmi-gazdasági fejlettség területi különbségei nem csak a Alföldön (pl. Bács-Bodrog vármegyében 10 db, Pest-Pilis-Solt vármegyében 8 db takarékpénztár működött Pest-Buda nélkül, míg Csanád és Ugocsa megyékben egy sem stb.), hanem a Bánság területén (Temes és Torontál vármegyében 6-6 db, míg Krassó-Szörényben 1 db takarékpénztár funkcionált 1869-ben) is markánsan megmutatkoztak, mind a pénzintézetek számát, mind tőkeerejét tekintve. E területi különbségek 1873-ig – az első számottevő magyarországi pénzügyi válságig – semmit sem változtak, hiszen *a Bánság 30 működő takarékpénztárát vizsgálva Krassó-Szörény vármegyében csak kettő (Oravicabánya, Boksánbánya), míg Torontál 17 db, Temes pedig 10 takarékpénztárral büszkélkedhetett.* Nagybecskereken három, Temesvárott, Versecen, Dettán és Nagykikindán már két-két pénzintézet működött.

A tőzsdei válság hatására kibontakozó pénzügyi-gazdasági válság és infláció eredménye, hogy 1878-ig a Bánság területén mindössze hat új

pénztintézet alakult (Fehértemplom 1874, Orsova 1875, Karánsebes 1877, Resicabánya 1878, Perjámos 1877, Pancsova 1878). E stagnáló-hanyatló időszakról alig rendelkezünk információval, csak az 1878. december 31-i vagyoni állapotot összesítő adatsorokat ismerjük (Varga Gy. 1880.). A *41. táblázat* adatai (a boksánbányai, fehértemplomi /1874/, pancsovai /1878/, új-pécsi és resicabányai takarékpénztárak értékei hiányoznak) harmincegy bank- és takarékpénztár betéteinek és hiteleinek megoszlását tartalmazza.

Az ez alapján szerkesztett térképről *(78. ábra)* is leolvasható, hogy mind az összvagyon nagysága, mind a hitelintézetek száma alapján a megyeszékhelyeknek és járásközpontoknak volt domináns szerepük. *A temesvári pénzintézetek (több mint 7,3 millió forint vagyon) és a nagybecskereki pénzintézetek (több, mint 1,4 millió forint vagyon) együtt nagyobb vagyonnal rendelkeztek mint az összes többi pénzintézet együttvéve (67627754 forint).* A Bánság harmadik legjelentősebb pénzügyi központja Versec volt, ahol a hitelbank és a takarékpénztár együttes vagyona az 1,1 millió forintot is meghaladta. *Több mint meglepő, hogy Detta két hitelintézete nagyobb vagyonnal rendelkezett (709741 forint), mint Nagykikinda (698123 forint) és Oravica (618950 forint) hitelintézetei,* mint ahogy az sem lehet véletlen, hogy a hitelintézetek zömme német lakosságú városokban és falvakban (pl. Nagyteremia, Gyertyámos) alakultak meg. E tényt még inkább alátámasztja, hogy a legnagyobb tőkeerő is itt koncentrálódott, olyan, alapvetően naturálgazdálkodást folytató térségek rovására, amelyek nem tudtak bekapcsolódni a tőkés átalakulás folyamatába (pl. Krassó-Szörény megye nagyrésze, a bányavárosok kivételével).

Az intézményhiányos térségek száma függött a kultúrtáj változásától, valamint a román lakosság kisebb felhalmozó képességétől *(Gál Z. 1997)*. Ez egy-egy regionális centrum esetében nem jelent mindig hátrányt, ugyanis minél periférikusabb egy adott térség, annál gyorsabb az adoptációs folyamat a tőke számára kedvező feltételeket teremtő helyeken. A centrum tehát annál eredményesebben dinamizálja környékét, minél koncentráltabban gyűjtötte be a tőkeforrásokat *(Gál Z. 1997)*.

A hierarchia alacsonyabb szintjein elhelyezkedő centrumok felé is érvényesülő pénz továbbítási folyamat révén újabb kis növekedési gócok alakulnak ki. Ezt a folyamatot még inkább erősítette a vicinális vasútvonalak megépítése (1890-1910 között), amely mint innovációs csatorna, nem csak a városok fejlesztésében, központi szerepkörük erősödésében, hanem a banki finanszírozás modernebb formáinak megteremtésében is jelentős szerepet játszott. Így *az 1880-as évektől a helyi hiteligényekre épülő bankok és takarékpénztárak egész sora alakult meg a Bánság területén is*.

41. táblázat. A bánsági pénzintézetek jellemzői (1878)
Table. 41. Characteristics of banks in the Bánság (1878)

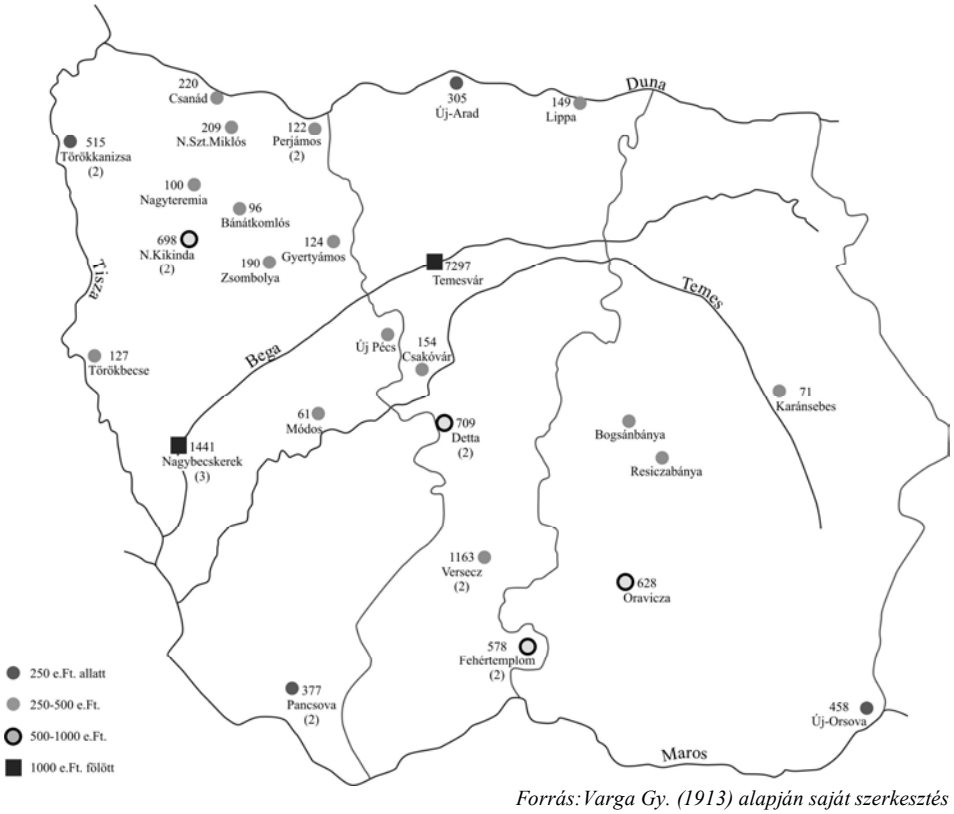
Sor-szám	Hitelintézet Neve	Működés első éve	Összes Vagyon /A/	Összes vagyonból		
				váltótárca	*jelzálog*	*értékpapír*
1.	Dettai takarék- és hitelint.	1872	501311	438713	13750	8889
2.	Fehértemplomi népbank	1869	578137	325989	85213	42551
3.	Nagybecskereki takarékp.	1873	615848	382253	87032	-
4.	Pancsovai népbank	1869	377180	328026	-	804
5.	Torontál megyei t.p. (Nagybecskerek)	1867	624195	401566	30968	22104
6.	Verseci hitelbank	1871	210648	114781	23519	3382
7.	Bánátkomlósi t.p.	1873	96243	72069	9700	875
8.	Csakovári t.p.	1869	154818	87625	20714	7350
9.	Dettai t.p.	1872	208430	138362	25560	-
10.	Gyertyámosi tp.	1871	124776	98934	7569	-
11.	Karánsebesi első t.p.	1877	71188	50223	-	-
12.	Lippai t.p.	1870	149052	9002	18984	12233
13.	Nagybecskereki t.p.	1872	202407	181848	900	4835
14.	Nagykikindai első t.p.	1869	451593	392601	13000	8035
15.	Nagykikindai ker. első t.p.	1872	246530	232023	1500	-
16.	Nagyszentmiklósi t.p.	1869	209060	98960	37945	983
17.	Nagyteremiai t.p.	1873	100804	76897	-	-
18.	Csanádi t.p.	1873	220245	196468	-	-
19.	Ó- és Törökkanizsai egy.t.p.	1869	373888	345214	1700	-
20.	Oravicai t.p.	1866	628950	14609	469590	50266
21.	Perjámosi első t.p.	1871	38373	22645	5124	702
22.	Perjámosi-haulikfalvai t.p.	1877	84066	72377	4553	-
23.	Temesi t.p. (Temesvár)	1869	1437033	487281	145707	38454
24.	Temesvári első t.p.	1846	5860663	501993	2330759	1628981
25.	Törökbecsei t.p.	1869	127060	82121	-	-
26.	Törökkanizsai kerületi t.p.	1873	141973	108350	-	-
27.	Új-aradi t.p.	1869	305754	112982	75454	61088
28.	Új-osrovái t.p.	1875	457959	115597	6759	-
29.	Verseci t.p.	1868	952849	251843	604064	9383
30.	Zsombolyai t.p.	1869	190506	142568	27620	3712
31.	Módosi	1873	61382	60350	-	-

Forrás: Varga Gy. (1913) alapján saját szerkesztés

B. A bank és pénzügyi élet fejlődése 1878-1914 között

Az 1873-as pénzügyi válságból való kilábalás után a Bánság pénzintézetei gyorsuló ütemben gyarapodtak, annak megfelelően, ahogy a lakosság egyre szélesebb rétegei és a gazdaság igényei ezt megkövetelték. A Bánság területén az agrárium egyre inkább üzletet jelentett, melynek hasznát a régió bank- és pénzügyi központjaiban helyezték el. *A magyarországi pénzintézetek 1909. évi főkimutatásait elemezve,* egyrészt megállapíthattam a pénzintézetek számát (Torontál vármegyében 94 db, Temes vármegyében 78 db, Krassó-Szörény

vármegyében 40 db), másrészt tőkeerejüket. *A Bánság 212 pénzintézete (a történelmi Magyarországon 4800 pénzintézet működött 1909-ben) 117 településen összpontosult (13. térkép).*

Forrás: Varga Gy. (1913) alapján saját szerkesztés

78. ábra. A Bánság bank- és pénzügyi központjai (1878)
Figure 78. Bank and financial centres (1878)

Az 1909. évre készült felmérés *(Varga Gy. 1913)* alapján már könnyebben lehetséges a pénzintézeti alapú településhierarchia elkészítése. Egyrészt a pénzintézetek száma és hierarchikus fokozata, másrészt az úgynevezett „jelentőségtöbblet" számítás *(Gál Z. 1997)* alapján. A pénzügyi központok hierarhizálását tőkeerejük (vagyonuk) alapján készítettem el.

Az elvégzett vizsgálatok alapján megállapítható, hogy a Bánság területén élő 1582133 fő (1910) számára *három elsőrendű pénzügyi centrum* állt rendelkezésre. *Arad* országosan is a legjelentősebb, Budapest után a második legfejlettebb pénzügyi centrum (pénzintézeteinek vagyona 130 millió korona), *Szeged*, mely az Alföld ötödik legjelentősebb (pénzintézeteinek vagyona 70 millió korona) pénzügyi központja volt, és *Temesvár*.

Temesvár pénzintézeteinek (17 db) vagyona országos viszonylatban a harmadik (120 millió korona), a pénz és hitelügyből élők számát tekintve (460 fő 1910-ben) pedig csak Budapest (9689 fő) előzte meg. A jelentőségtöbblet számítás alapján *(Gál Z. 1997)* is az Alföld harmadik legerősebb pénzügyi centruma.

A Bánság *másodrendű pénzügyi központjai* (8 db) is jelentős pénzintézeti vagyont (pl. *Versec* pénzintézeteinek vagyona 23,2 millió korona, *Pancsova* esetében 16,4 millió korona stb.) és hinterlandot tudtak kiépíteni. Általában négy (*Fehértemplom*) és nyolc (*Lugos*) közötti volt pénzintézeteik száma és több járásra kiterjedő pénzügyi vonzáskörzettel rendelkeztek. A két megyeszékhely Lugos (vagyona 22 millió korona) és Nagybecskerek (vagyona 25 millió korona) mellett *(13. térkép)* e csoportba került a hasonló fejlettségű és funkciókat „de facto" ellátó *Karánsebes, Nagykikinda*, Pancsova és Versec is. Nem meglepő, hogy a bánsági németség négy kiemelkedő másodrendű központja pénzügyi vonatkozásban is ide került (*Zsombolya*, Fehértemplom, Versec, Pancsova). E pénzintézetek vagyona (pl. Zsombolya 10,1 millió korona, Fehértemplom 10 millió korona) magasabb mint Karánsebes (6 millió korona) vagy Nagykikinda (8 millió korona) esetében.

A harmadrendű pénzügyi központok (38 db) általában 2-3 pénzintézettel és 5 millió korona alatti vagyonnal rendelkeztek. Általában a járásszékhelyek (pl. Nagyszentmiklós, Oravicabánya, Kevevára, Antalfalva stb.), valamint a jobb gazdasági feltételek (mezőgazdaság, ipar) és forgalmi helyzetben lévő központok (pl. Resicabánya, Szászkabánya, Mehádia, Csákova stb.) kerültek ide. *A központok több mint fele a bánsági németek abszolút többségével (pl. Módos, Perjámos, Új-Arad, Német-Sztamora, Lippa, Temeshidegkút, Temesgyarmata, Varjas, Német-Csanád, Nagyősz stb.) is jellemezhető.* A központokban működő pénzintézetek vagyona *(13. térkép)* már nem volt elegendő a hinterland hiteligényeinek kielégítésére.

A negyedrendű központok (70 db) már csak olyan elemi központok voltak, ahol egy bank vagy takarékpénztár funkcionált, általában 1 millió koronánál kevesebb vagyonnal rendelkezve, szerény betétgyűjtő és hitelnyújtó tevékenységgel saját és néhány környező település lakói számára. *E pénzügyi központok „tőkehiányban" szenvedtek, így alig néhány betétes (ipari-, kereskedelmi-, mezőgazdasági vállalkozók) megtakarított pénzét forgatták alacsony kamattal.* A csoportba tartozó központokban nagy mérvű jelentőségtöbblet hiány alakult ki, a modernizáció olyan elemi csírái lettek, amelyek továbbfejlődését az 1920-as változások hosszú időre meghiúsították.

A bank- és pénzügyi betétek és hitelek forgalmát vizsgálva megállapítható, hogy *a negyed- és ötödrendű pénzügyi központok csak távlati modernizációs lehetőségekkel rendelkeztek.* Jelen állapotukban tőkeerejük kevesebb volt a szükségestől és térszerkezeti helyzetük sem stabilizálódhatott a rendelkezésre

álló rövid idő alatt. Trianon új térszerkezeti struktúrát eredményezett, perifériku s helyzetbe kerülve jó néhány gazdaságilag is teljesen ellehetetlenült.

Az alföldi településhálózattal foglalkozó kutatók közül többen rámutattak a *városfejlődés elmaradottságára, az agrárstruktúra konzerváló hatásaira, a modernizációra való képtelenségre, az egész alföldi térstruktúra perifériku s helyzetére.* A pénzintézeti funkciók elterjedésének, jelentőségének vizsgálata is bebizonyította, hogy *a fenti megállapítások nem állják meg a helyüket,* különösen a Bánságra vonatkozóan, amely régió fejlett és sűrű pénzintézetekkel rendelkezett, de így is jelentős tőkeimportot és innovációt igényelt.

Temesváron – mint a régió legfejlettebb központjában – megindult az ipari- és banktőke akkumulálódása és e központnak olyan növekedési pólussá válása, ahonnan megkezdődhetett az innováció terjedése. A modernizáció rövid időszaka miatt (1914-ig, ill. 1920-ig) látványos fejlődést (pénzügyi jellegű központi szerepkört) csak Temesvár, Szeged és Arad magas hierarchiájú centrumokban sikerült elérni, míg *a másodrendű centrumok (Versec, Nagykikinda, Nagybecskerek, Zsombolya, Karánsebes, Fehértemplom, Pancsova, Lugos) esetében a behatoló tőke csak bizonyos felszíni modernizációt indukált.* Ez viszont a helyi társadalom mikrostruktúráját már nem tudta teljesen átformálni, így az ott élő emberek életformájuk egyes elemeinek részleges átalakításával alkalmazkodtak ehhez a kevert struktúrához. A pénzintézetek száma (4-8 db) elegendő lett volna a modernizációhoz, de ezen intézetek állandó „tőkeimportra" szorultak. Természetesen pénzügyi jellegű központi szerepkört sem fejlesztettek ki olyan mértékben, mint Temesvár.

A harmadrendű pénzügyi központok (2-3 bank és takarékpénztár) távlati modernizációs lehetőségei adottak voltak, aminek a kifutásához hosszabb időre lett volna szükség. A centrumok (pl. Facsád, Resicabánya, Bogsánbánya, Oravicabánya, Csákova, Detta, Nagyszentmiklós, Lippa, Törökbecse, Varjas, Bozovics, Módos, Perjámos, Törökbecse stb.) további fejlődésének potenciális lehetőségei függtek a magyarországi modernizáció távlati kifutásától. Időtartama pedig a dinamikusan fejlődő pénzintézeti központok által terjesztett innováció gyorsaságától. *Bizonyos modernizáció már ekkor is hatott* (pl. közigazgatási, piaci- és közlekedési funkciók révén városi jellegű speciális feladatok és intézményeik, szolgáltatások gyors elterjedése stb.), ez azonban kevesebb volt a szükségestől. *A nivellálódás irányába ható térszerveződést a Trianonban megrajzolt új határok teljesen felborították, a gazdasági ellehetetlenülés stádiumába taszítva a harmad- és negyedrendű központok egész sorát és a bánsági társadalom gyakran több százezres etnikai csoportjait.* A régió térskizofréniája mind a mai napig tart, a települések periférikus helyzetbe kerültek, meghosszabbítva ezzel a Bánság fejlődésének szindrómáját.

VII. 5. 5. A közlekedéshálózat fejlődése 1867-1918 között

A Bánság közlekedési sajátosságait a kapitalizálódó Magyarország igényei formálták és alakították, kijelölve helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. *A közlekedéshálózat gyors kiépülése és sűrű hálózata azt eredményezte, hogy 1910-ben mintegy 12 ezer aktív kereső és több mint 25 ezer eltartott (az összlakosság 2,3%-a) e gazdasági ágazathoz kapcsolódott.* A Bánság közút-, vasút- és hajózási útvonalai országos viszonylatban a legfejlettebbnek számítottak *(42. táblázat)*. A legfontosabb *állami, törvényhatósági és községi utak* kiépítettsége meghaladta az országos átlagot, különösen Krassó-Szörény és Temes vármegyében. Torontál vármegye alacsonyabb értékeit az útépítő anyag hiánya mellett a településhálózat-sűrűség alacsonyabb értékei is magyarázhatják, illetve a vasutak közlekedésben játszott fontosabb szerepe. A *vasútsűrűség bánsági átlaga (7,2 km/100 km^2) magasabb az országos átlagtól*, de jelentős területi differenciákat mutat. Temes és Torontál vármegyék átlagát (8,2 ill. 8.8 km/100 km^2)a történelmi Magyarországon csak Sopron (11,4 km/100 km^2), Szabolcs (10,4 km/100 km^2), Fejér (10,0 km/100 km^2), Békés 10,2 km/100 km^2) és Bács-Bodrog (9,2 km/100 km^2) vármegyék adatai magasabbak. Míg Krassó-Szörény 3,8 km/100 km^2-es vasútsűrűségétől alacsonyabb csak Máramaros (2,9 km/100 km^2), Beszterce-Naszód (2,7 km/100 km^2) és Udvarhely (2,2 km/100 km^2) vármegyékben volt. Sajátos a közlekedéshálózat térstruktúrája, olyan értelemben hogy a hálózat Temesvár központúsága mellett a várost elkerülő vonalak is kiépültek. A vasúthálózat tekintetében elgondolkodtató, hogy a Tiszán Szegedtől lefelé egyetlen vasúti híd sem épült, miként a Duna folyón sem.

42. táblázat. A közlekedéshálózat jellemzői (1913-1914)
Table 42. Characteristics of the transport network, 1913-1914

Település	***Állami utak hossza (km)***	***Törvény-hatósági utak (km)***	***Kiépített törv. utak (km)***	***Községi közlekedési utak (km)***	***Kiépített községi utak (km)***	***Vasutak hossza (km)***	***Vasutak hossza (100km^2/km)***	***Vasutak hossza (100000 fő/km)***
K.-Sz. v.m.	393	992	943	1084	404	418,6	3,8	88,3
Temes v.m.	266	618	602	1003	731	589,1	8,2	146,7
Temesvár		39	30	-	-	17,0	19,8	22,2
Versec		44	37	-	-	47,4	24,1	169,8
Torontál v.m.	212	612	480	1343	254	867,7	8,8	145,6
Pancsova		29	21	-	-	22,3	19,7	105,0
Bánság összesen	***871***	***2334***	***2113***	***3430***	***1189***	***1962,1***	***7,2***	***124,0***
Magyarország	11028	31859	26773	31043	13611	19484,1	6,9	104,0
H.-Sz. országok	1167	4623	4502	14759	6021	1317,0	5,4	86,7
Magyar Bir.	**12195**	**36482**	**31275**	**45802**	**19632**	**21801,1**	**6,7**	**101,8**

Forrás: Hanzély J. (1960)

A kettősség a 100 ezer lakosra jutó *vasutak hosszában* is megnyilvánult, érzékelhető azonban a népességszám területi differenciáiból fakadó jelentős eltérés és torzulás is. Jó példa erre, hogy Temesvár több mint 75 ezer lakójára alig 20 km vasút jutott, a legalacsonyabb értéket e tekintetben Budapest érte el, ahol 100 ezer főre 15,1 km vasút jutott, természetesen nem a fejlettség reális értékmérőjeként. A vasút fontosságát az utasforgalom *(43. táblázat)* alakulása hűen tükrözte.

A hajózás tekintetében a Bánság szerepe és jelentősége közismert, a Maros Aradig (118 km), a Bega Temesvárig (115 km), a Tisza teljes torontáli szakaszán (177 km), a Temes Pancsováig (3 km) a torkolattól gőzhajókkal hajózható volt, míg a Temes folyó Botosig (88 km) evezős hajókkal volt járható. A történelmi Magyarország gőzhajó járatainak hosszából (3502 km) a Bánság 413 km-rel részesedett.

43. táblázat. A MÁV fontosabb bánsági állomásain felszállt utasok 1913-ban (fő)
Table 43. Number of passengers from major stations of the Hungarian State Railways in the Bánság in 1913

Település	***Összesen***	***Személy***	***Gyors***	***100 lakosra eső felszállt utas***
Lugos	313131	306383	6748	**1580**
Nagybecskerek	383611	383611	-	**1475**
Nagykikinda	342235	334704	7531	**1277**
Pancsova	206538	206538	-	**972**
Temesvár	1024452	990445	34007	**1335**
Versec	345345	344774	571	**1237**
Zsombolya	274501	266926	7575	**2520**

Forrás: Frisnyák Zs. (2000)

A. Vasúthálózat

A Temesi-Bánságban ugyanúgy, mint Magyarország többi részén a közúti és vízi közlekedés fejletlensége miatt a kereskedelem, a bányászat, az ipar és a mezőgazdaság szállítási gondjait vasútvonalak építésével kívánták megoldani a XIX. század második felében. *Az első bánsági vasútépítési tervek útvonala nagyobb részt megegyezett a közutakéval,* minthogy a kereskedelem ezek mentén alakult ki. Az 1843. évi IV. törvénycikk már több vasútvonal építését írta elő a főváros és a Délvidék összekötése érdekében. Ezek közül az egyik legfontosabb *Pest-Cegléd-Szeged-Temesvár-Nagyszeben vonal* lett.

Széchenyi István 2260 km hosszú vasútépítési tervezetében Erdélybe az egyik vasútként a Szolnok-Arad-Gyulafehérvér-Székelyudvarhely-Ojtozi szoros vonalat javasolta, a Temesi Bánságba ennek Arad-Temesvár közötti szárnyvonala vezetett volna.

A múlt század közepén több olyan osztrák birodalmi vasúthálózat-fejlesztési terv is készült, amely tartalmazott magyarországi, illetve bánsági vasútépítési elemeket is. Az 1848-as szabadságharcot megelőző időszakban az

ismert német közgazdász, Friedrich List által összeállított birodalmi vasúthálózati javaslatban a Bánságba a Pest-Kecskemét-Csongrád-Arad-Temesvár vasútvonal vezetett volna. A szabadságharc bukását követően 1851-ben Bruck osztrák kereskedelmi miniszter által jóváhagyott terv a Szeged-Temesvár, illetve az *Arad-Temesvár-Fehértemplom* vasútvonalakat tartalmazta a Bánság területéről.

Nagyjából ugyanebben az időszakban tette közzé Karl Ghega, a neves osztrák vasútépítő mérnök, a bécsi Központi Vasútépítési Igazgatóság egyik vezetője a magyarországi vasúthálózat-fejlesztési javaslatát és ez a Bánságba vezető Szeged-Temesvár-Báziás, Szolnok-Arad-Temesvár vasútvonalakat is magába foglalta.

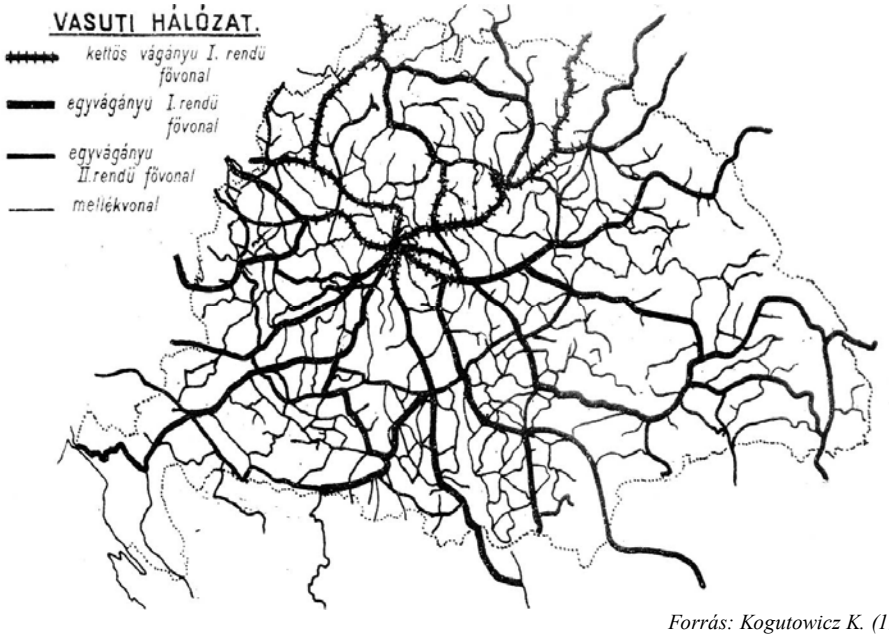
Az abszolutizmus idején – minthogy az osztrák kormány az államvasúti rendszer híve volt – államosították a meglévő társasági vasutakat, és államvasúti építkezésként folytatták a Cegléden és Szegeden át a Bánságba vezető vasútvonal építését, ahol a kincstárnak hatalmas uradalmai, bányái és gyárai voltak. Az állami költségvetésből épített vasút azonban csak Szegedig jutott el. 1855-ben az épülőfélben lévő vasutakat a kormányzat az államháztartásban mutatkozó nehézségek miatt magántársaságoknak adta el. *A Szegedtől-Báziásig terjedő vasútvonal építési engedélyét az Osztrák Államvasúttársaság* – a megtévesztő név ellenére francia tőkeérdekeltségű magánvállalkozás volt –, a Szolnoktól Aradig és Nagyváradig vezető vasútvonalat pedig a Tiszavidéki Vasút kapta meg. Ez a két társaság 1856. és 1858. között befejezte és üzembe helyezte a fenti vonalakat.

Magyarországon az 1867-es kiegyezésig a vasútvonalak megépültek kelet felé Debrecenig, Nagyváradig, Aradig, Temesvárig, Baziásig, de ezektől a városoktól keletre nem vezetett vasút. *Az Osztrák Államvaspálya Társaság 1856 és 1863 között helyezte üzembe Szeged-Temesvár-Baziás és a Jassenova-Anina közötti vasútvonalait.* Ezek a magyar fővárost és az Al-Duna vidéket kötötték össze és feltárták a Krassó-Szörényi-Érchegység bányavidékeit.

Tisza Lajos miniszter folytatva elődei munkáját 1873-ban új vonalakkal egészítette ki a korábbi koncepciókat, ez azonban a bánsági vonalakat nem érintette. Ezt követően átfogó magyarországi vasúthálózat-fejlesztési terv már nem készült.

A fővonalakat *(79. ábra)* a vasúttársaságok és a MÁV, a mellékvonalakat a HÉV társaságok építették *(80. ábra),* részben az országgyűlés, részben az illetékes miniszter engedélye alapján. *Az OÁVT törzsvonalaihoz több helyiérdekű vasút is csatlakozott.* Így például Az Osztrák Államvasúttársaság Szeged-Baziás fővonalához csatlakozóan két mellékvonalat létesített a Bánságban: Valkány-Perjámos és *Vojtek-Resicabánya között,* mely utóbbit 1874. szeptember 6-án helyezték üzembe Vojtek-Németbogsán között (47 km). Ezt a vonalat 1908-1909-ben egy HÉV társaság hosszabbította meg egyrészt Németbogsától Resicabányáig (20 km), másrészt Zsidovintól Oravicabányáig

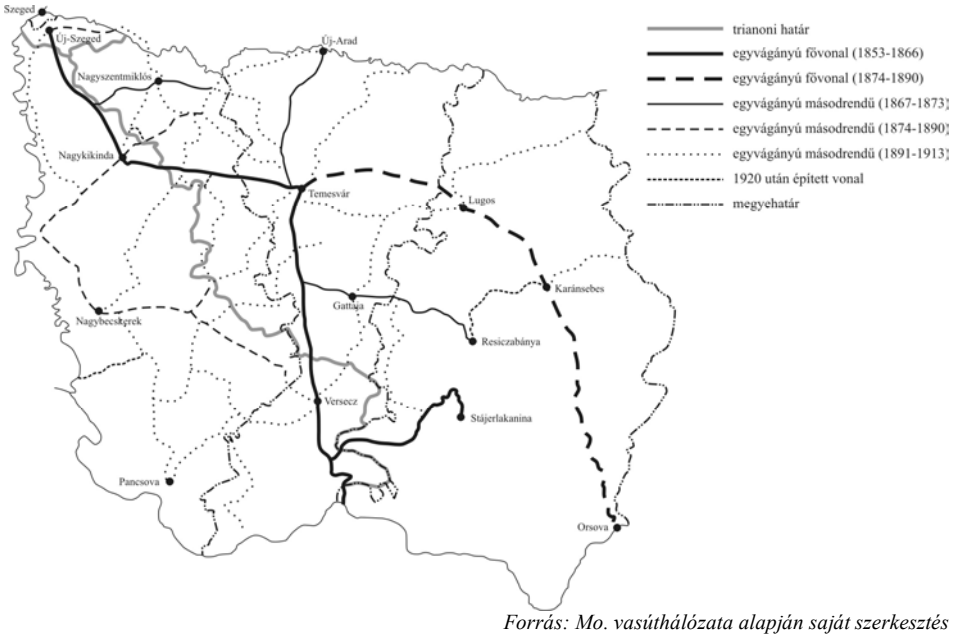
(59 km). A Németbogsán-Resicabánya vonal tulajdonképpen csak normál nyomtávolságra való átépítés volt, mert eredetileg 1892-ben keskeny-nyomtávolságú vonalként épült (A 760 mm nyomtávolságú vonalat a MÁV kezelte, de az az Oravica-Németbogsán-Resicabányai HÉV tulajdonát képezte.). A vasút végig a Berzava völgyében, nagyobb részt dombvidéken vezetett. Ezen kívül a bányavasútként működő 34 km hosszú Resica-Eisenstein keskenynyomtávú vasutat is megépítette az OAVT, amelyet 1873. június 12-én nyitottak meg. A *Valkány-Perjámos vonal* (43 km) építését az 1870. évi XXVII. tc. engedélyezte. A vasút Oroszlámos és Nagykikinda között ágazott ki a fővonalból. 1870. október 26-án helyezték üzembe. Hosszú ideig a vonal csonkán végződött, csak később, az 1908 és 1910-ben épített helyiérdekű vasútvonalak kapcsolták össze Araddal és Temesvárral. Nagyszentmiklós és Perjámos állomásokról is több HÉV-vonal ágazott ki *(Horváth F. – Kubinszky M. 2003)*.

Forrás: Kogutowicz K. (1921)

79. ábra. Magyarország vasúthálózata (1913)
Figure 79. Railway network of Hungary (1913)

Az *1875-1878 között épített Temesvár-Orsova vasútvonal*, amely a Havasalföldön át Bukarestbe vezetett, jelentőségében felülkerekedett az OAVT által korábban létesített baziási vonalon. Az Osztrák Államvasúttársaság bánsági vonalait a többi vonalával együtt a kormány az 1891. évi XXVI. tc. alapján 1891. január 1-jei hatállyal államosította.

Forrás: Mo. vasúthálózata alapján saját szerkesztés

80. ábra. A Bánság vasúthálózatának fejlődése 1853-1918 között
Figure 80. Development of the railway network of the Bánság between 1853 and 1918

A MÁV 1888-ban a Bánságban, *Perjámos és Varjas között* épített egy rövid 8 km-es mellékvonalat, amit október 24-én helyezett üzembe. A vasútvonal Perjámoson az Osztrák Államvasúttársság Valkány-Perjámos vonalához csatlakozott. A vasútvonalat Varjas állomástól később – 1908-ban – a Temes vármegyei HÉV hosszabbította meg és kapcsolta be Szentandrásnál az Arad-Temesvár vasútvonalba. Szintén a Temes vármegyei HÉV építtette a *Zsebely-Lieblingi* HÉV (1906), valamint 1897-ben a *Temesvár-Lippa-Radnai* HÉV vonalát *(44. táblázat)*. Torontál vármegye nagy részén csak helyi érdekeltségű vonalak épültek (pl.: Makón át Szőregig vezető 30 km hosszú vonalat 1883. május 20-án helyezték üzembe).

44. táblázat. A Temesi Bánság vasútvonalhálózatának kiépítése (1853-1913)
Table 44. Development of the railway network in the Temes Bánság, 1853-1913

Megye	1853-1866	1867-1873	1874-1890	1891-1913
Torontál	90	81	233	486
Temes	151	98	151	253
Krassó-Szörény	79	73	139	127
Összesen	**320**	**252**	**523**	**866**

Forrás: Borovszky S. (1909.; 1911)

A Bánságban a másik fővonalat építő vasúttársaság az *Arad-Temesvári vasút* volt. Délkelet-Magyarország két gyorsan fejlődő nagy városát, Aradot és Temesvárt összekötő 55 km hosszú vasutat viszonylag későn, 1871. április 6-án nyitották meg. A vasúthoz később három HÉV-vonal csatlakozott: 1895-ben a *Temesvár-lovrini*, 1908-ban a *Szentandrás-varjasi* és 1910-ben a *Varjas-aradi*.

B. Közúthálózat

Az abszolutizmus időszakában, 1850-ben meghatározták az állami és országos úthálózathoz tartozó közutakat, 1851-ben kiadták az utak fenntartását célzó közmunka rendeletet, 1853-ban bevezették az általános útvámrendszert, majd a vámegyenértéket, amelynek bevételét az utak fenntartására fordították. *Az állami tervezett úthálózat* hossza akkor 173,4 mérföld (1315 km) volt, és hozzá tartoztak a *Nagyszeben-Arad,* a *Lugos-Déva* közötti utak. Az utak kiépítését támogatta az osztrák kormányzat is a birodalom katonai, stratégiai és gazdasági érdekei miatt.

Az utakról és vámokról szóló törvény megjelenése előtt az országban több rendelet, utasítás szabályozta a utak építését, kezelését és fenntartását. Ezek néha ellentmondtak egymásnak, alkalmazásuk több esetben bonyolult volt. Az útügyek dolgaiban a közutakról és vámokról szóló 1890. I. tc. teremtett rendet. Az *1890-es törvénytől* az útügyek fejlődését, az útépítéseknek a korábbiaknál nagyobb ütemben történő folytatását és a fokozottabb útfenntartás biztosítását várták. A törvény a közutakat a fenntartók szerint osztályozta. Ez az osztályozás általában követte *(45. táblázat)* a közutak közforgalmi jelentőségét *(Hanzély J. 1960.)*. Eszerint *a következő útkategóriákat állapította meg*:

1.) *Állami utak.* Ezek országos fontossággal bírtak. Építésüket, kezelésüket és fenntartásukat az állami költségvetésből biztosították;

2.) *Törvényhatósági utak.* Ezeket az utakat a törvényhatóságok építették, kezelték és tartották fenn. Mai szóhasználattal ezek voltak a megyei utak.

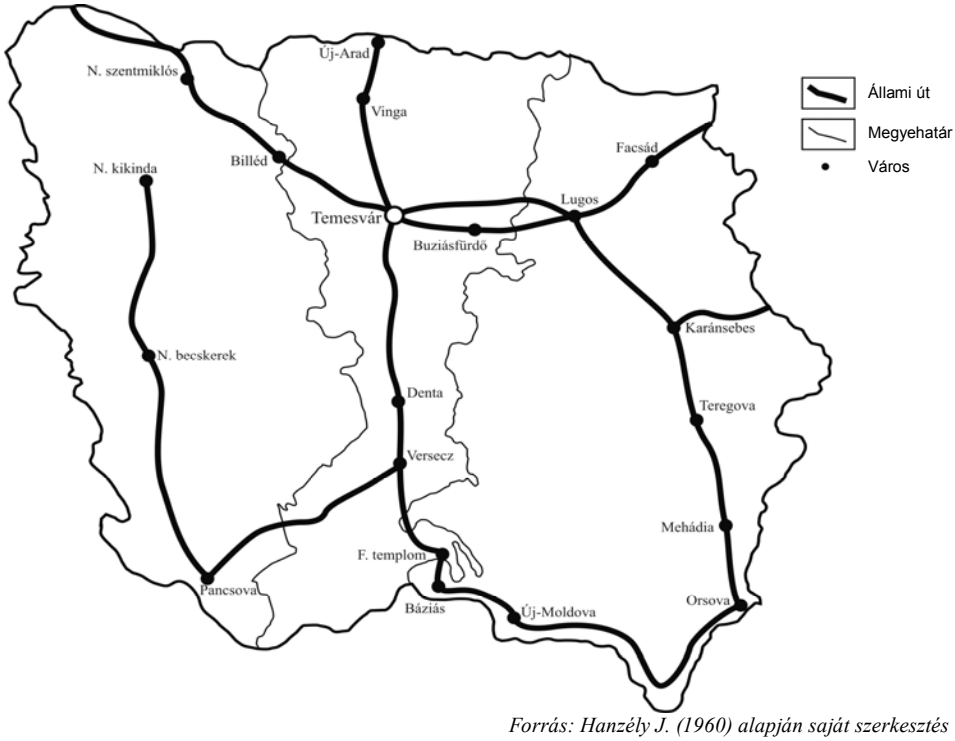
3.) *A vasúti állomásokhoz vezető utak* azok az utak voltak, melyek a vasúti állomásokat a legközelebbi állami, törvényhatósági vagy községi utakkal vagy községekkel kötötték össze. Kezelésükről általában a törvényhatóság gondoskodott.

4.) *Községi közlekedési (vicinális) utak*, melyek több község közlekedésének közvetítésére szükségesek és amelyeknek létesítése, kezelése és fenntartása az e célra csoportosított érdekelt községeket illette.

A Bánságot 1895-ben a következő állami utak érintették (81. ábra):

5. sz. Debrecen-Arad-Vinga-Temesvár-Denta-Fehértemplom
6. sz. Kiszombor-Arad-Soborsin
17. sz. Szeged-Temesvár-Lugos-Facsád-Szászsebes
25. sz.Temesvár-Lugos-Karánsebes-Teregova-Herkulesfürdő-Orsova
26. sz. Báziás-Újmoldova-Orsova

35. sz. Versec-Alibunár-Révaújfalu-Pancsova
24. sz. Pancsova-Ópáva-Nagybecskerek-Melence-Basahíd-Nagykikinda
38. sz. Karánsebes-Nádorhegy-erdélyi Vaskapu-Vajdahunyad

Forrás: Hanzély J. (1960) alapján saját szerkesztés

81. ábra. A Bánság állami közútjai (1895)
Figure 81. Public roads in the Bánság (1895)

A törvényhatósági közutak hálózatát kétévenként, később évenként a törvényhatósági közgyűlés állapította meg *(Jancsó Á, 1999.)*. Ezen utak építését, kezelését és fenntartását a törvényhatósági útalapok bevételeiből kellett fedezni. *Ezek a bevételi források a következők voltak:*

1.) A törvényhatósági *útalapok vámbevételei*;
2.) A *községek*nek a törvényhatóság kezelése alatt álló utak átkelési szakaszainak fenntartásához fizetendő *hozzájárulásai;*
3.) A törvényhatóságok közúti kiadásainak fedezésére rendelkezésre álló *egyéb alapok* jövedelmei vagy követelései;
4.) Az útadó kötelezettség *természetbeni lerovásából várható fedezet*;
5.) Az *útadó;*
6.) A kereskedelemügyi miniszter által kilátásba helyezett *segély*.

A községi közlekedési (vicinális) közutak hálózatát az alispán állapította meg, az igazgatási teendők ellátását a vicinális útbizottságok végezték. Az 1890-es úttörvény életbelépésétõl az első világháborúig, a törvény szellemében jelentős változásokon ment át a bánsági úthálózat is. Az alábbi táblázat e hálózatot mutatja be a XX. század elején (az utak hossza kilométerekben):

45. táblázat. A Bánság úthálózatának megoszlása vármegyék szerint (1895)
Table 45. Distribution of roads in the Bánság by counties in 1895

Típus/megye	***Krassó-Szörény***	***Temes***	***Torontál***	***Összesen***
Állami közút	333	240	128	**701**
Törv.hat. közút	1.114	722	675	**2.511**
Községi közl. közút	1.033	1.038	1.328	**3.399**
Összesen	**2480**	**2000**	**2131**	**6611**

Forrás: Hanzély J. (1960)

1894-ben kezdték el az *első alföldi tranzverzális út* építését és 1914-ig kiépült a második és a harmadik is. A tranzverzális úthálózathoz közvetve csatlakozott a bánsági úthálózat is. A korszak útépítési tevékenységét nagymértékben korlátozta, hogy a helyiérdekű vasutak építésére felvett kölcsönökkel is a törvényhatóságok útalapjait terhelték meg.

A vasútvonalak magyarországi elterjedése fokozatosan megváltoztatta a postai közlekedést is. Gyorskocsikat csak ott közlekedtettek, ahol még nem épült meg a vasútvonal. A levélposta szállítást is fokozatosan átvette a vasút. 1853-ban a dél felé menő levélpostát Ceglédig vitte a vasút és innen indult lovasposta Aradra, Szebenbe, Temesvárra és Orsovára. *1868-ban lépett üzembe a mozgóposta Bécs és Pest között és 1869-ben a Pest-Temesvár-Báziás vonalakon.* Resicabánya és Detta között még postakocsi „üzemelt" 1874-ig, amikor üzembe helyezték a Vojtek-Boksánbánya vasútvonalat, és a postakocsi már csak Resicabánya-Boksánbánya között közlekedett. 1884-től a postakocsit rácsatlakoztatták a Resicabánya-Boksánbánya üzemi vasúti szerelvényekre. A HÉV vonalak kiépültével pedig a mellékvonalakon is fokozatosan a vasút végezte a postaszállítást.

A korszak másik nagyfontosságú eseménye volt, hogy a törvényhozás *1907-ben elfogadta a törvényhatósági utak állami kezelésbe vételének javaslatát.* Ennek alapján 12 év alatt átlag 280-300 kilométer megyei út vált állami úttá, csökkentve a vármegyék terheit és egyben javítva az utak minőségét.

A XIX. század utolsó éveiben jelentek meg közútjainkon az első gépkocsik (gyártásukban Arad első helye közismert és vitathatatlan) , melyek lassan az utak és az ország gazdasági életének fontos tényezőivé váltak.

C. Viziúthálózat

A vízszabályozás és árvízvédelem komplex megoldására, azaz az integrált környezetátalakító munkálatokra a XIX. század második felében került sor, amikor *Ármentesítő Társulatok* alakultak és végezték el a feladatot jórészt állami pénzekből *(46. táblázat)*. Az Ármentesítő Társulatok közül kiemelkedett a Temes-begavölgyi (432287 kat.hold, 776 km töltés), a Felső-torontáli (558255 kat.hold, 180 km töltés), az Aranka vidéki (142976 kat. hold, közel 40 km töltés) és az Al-Duna mentiek (110091 kat. hold, 176,2 km töltés), melyek az összes ártéri terület (1 millió 321445 kat. hold) több mint 90%-át védték, 1172 km hosszú töltésekkel. *Az árvízvédelem és vízszabályozás mindennapi gondjai leginkább Torontál vármegyét érintették, területének ¾-része valamely Társulat érdekkörébe tartozott.* Természetes, hogy itt a gazdálkodás lehetőségeit és feltételeit a bánsági folyók alapvetően határozták meg. Borovszky Samu Temes vármegyei monográfiája tudósít arról, hogy a Bega-csatorna hajóforgalma még 1912-ben sem volt jelentős. A temesvári hajóállomáson feladott (310 ezer q liszt és gabona, 105450 q más áru) és kirakodott (8450 q gabona és liszt, 191430 q más áru) cikkek mennyisége elmaradt a városi vasútállomások forgalma mellett.

46. táblázat. A Bánság jelentősebb ármentesítő és belvízlecsapoló társulatai
Table 46. Major flood control and drainage associations in the Bánság

A társulat neve	*Árterület (kat. hold)*	*Töltések hossza (km)*	*Alakulás éve*
Temes-begavölgyi Vizszab. Társulat	432287	776,7	1872
Nagybecskereki Tiszai Árm. T.	35109	70,6	1876
Felső-torontáli Árvízment. és Belv.sz.T.	558255	180,3	1845
Törökbecsei Árment.- és Belvízrend.T.	42727	18,5	1875
Rudolfsgnadi Árment.- és Belvíz. T. (Duna)	14426	26,5	1895
Pancsova-kubini Árm.- és Belvíz.T. (Duna)	32665	60,9	1882
Temes-Dunaközi Árm. T. (Duna)	63000	88,8	1911
Arankavidéki belvízvéd. és levez. T.	142976	39,9	1882
Összesen	**1321445**	**1262,2**	**-**

Forrás: Lászlóffy W. (1982)

A Torontál vármegyei hajóállomásokon (Ittebe, Torák, Begaszentgyörgy, Nagybecskerek, Écska-Perlasz) összesen feladott (gabona és liszt 1668958 q, egyéb áru 115441 q) és kirakodott (gabona 420249 q, az egyéb áru 975935 q) árucikkek több mint 90%-át a nagybecskereki hajóállomás bonyolította le 1910-ben. A szállítást 305 napon át 563 uszály teljesítette, de emellett a tutajforgalom (8522 db fenyőből ácsolt) is igen jelentékeny volt. Az 1913. évi forgalom adatait tekintve a Tiszán 279 ezer, a Begán 340 ezer, míg a Ferenc-catornán 432 ezer tonna árut szállítottak. *Ez az egymillió tonnát meghaladó árumennyiség a magyarországi hajózási vállalatok által lebonyolított forgalomnak 21,7%-a volt.* Mindez azonban a bánsági áruk és javak áramlásának csak töredékét tette ki. *A vasutak 87,2 millió tonnás áruszállításának mindössze 1,2%-a.*

VII. 6. A Bánság településhálózata, urbanizációja és térszerkezete

Egyedi vonása a Bánságnak, hogy a falvak, városok többségének utcahálózata szabályos, mérnöki tervek szerint készült, de *településhálózata* is lényegesen eltér az Alföld más részeitől *(Beluszky P. 2001. 25.o.)*. A települések elhelyezkedése, alaprajzi formái ugyanolyan változatosságot takarnak (pl. Szemenik-hegységben 850-1000 m magasságig hatoló irtványtelepülések = Temesfő, Szörényordas, és ehhez kapcsolódó hegyi szálláshelyek = esztenák; síkságok sakktábla alaprajzú falvai stb.), mint a Kárpát-medence más régióiban megismertek.

A tulajdonviszonyok – kincstári birtok – messzemenően megszabták a településállomány és -hálózat rekonstrukcióját. A Maros folyótól délre – az ismert történelmi okok miatt – nem jellemző a nagyhatárú mezőváros és a hozzá kapcsolódó tanyarendszer, hanem jobbára kisebb határú és népességű (2-5 ezer fő) középfalvakat hoztak létre, *szabályos kismezővárosi hálózattal.* A településhálózat elemeinek nagyság szerinti tagoltságát tekintve jól kirajzolódnak az ismert sajátosságok *(47. táblázat)*.

A települések nagyság szerinti kategóriáit tekintve megállapítható, hogy *az apró- és kisfalvak zöme Krassó-Szörény megyében található (66,3%),* míg Torontál megye a közép- és nagyfalvak (75,6%) illetve az óriásfalvak (15 db) dominanciájával jellemezhető. 1910-ban e megyében két olyan községi jogállású település is volt (Nagyszentmiklós és Zsombolya), melyek népességszáma meghaladta a tízezer főt. Temes vármegye kiegyensúlyozottabb e tekintetben, enyhe dominanciával a középfalvak javára.

Nem elhanyagolható tény, hogy a Bánság 801 települése közül mindössze *33 db volt ötezer főnél népesebb* (4,1%), melyből 20 db Torontál, 8 db Temes vármegyében helyezkedett el. A települések nagyság szerinti tagoltságának torzulásait mutatja, hogy Krassó-Szörény vármegyében nem volt 20 ezer főnél népesebb település, de Temes megyében is mindössze Fehértemplom képviselte a 10-20 ezer fő közötti népességű településeket.

A településhálózat bánsági sajátosságait tekintve egyet kell értenem Beluszky P. megfogalmazásával, mely szerint: „...Torontál és Temes vármegyékben közepes méretű településhatárokat jelöltek ki és e keretek között „szabályos" településhálózat formálódott, közepes méretű falvak és városi javakkal való ellátásuk céljából „nyugat-európai típusú" városok, ipari-kereskedelmi-igazgatási funkciókkal (pl. Arad és Temesvár)… A település-állomány effajta újraéledése kizárta, hogy a Bánság az *„alföldi utat"* (kiemelés B.P.) járja…" *(Beluszky P. 2001. 162. o.)*.

Véleményem szerint is *ezek a vonások emelik ki a bánsági településhálózat sajátosságait,* azt a szabályosságot, amely mind a mai napig alapvetően különbözik az Alföld többi részétől és lehetőséget ad a másságok kiemelésére.

47. táblázat. A Bánság településeinek nagyság szerinti kategóriái (1910)
Table 47. Settlements of the Bánság by population number (1910)

Vármegye	***Tele-pülés szám***	***500 fő alatt***	***500-1000 fő***	***1000-2000 fő***	***2000-5000 fő***	***5-10 ezer fő***	***10000-20 ezer fő***	***20 ezer fő felett***
Krassó-Szörény	363	56	145	113	44	Karánsebes 7638 fő Orsova 5538 fő	Lugos 19126 fő R.bánya 17368 fő S.anina 12323 fő	- - -
%	100	15,2	40,1	31,2	12,1	0,05	0,1	-
Temes	225	14	56	81	66	Lippa 7854 fő Kevevára 7022 fő H.bálványos 6836 fő T.gyarmat 5259 fő Újarad 5982 fő	F.templom 10181 fő	Temesvár 68471 fő Versec 26941 fő
%	100	6,2	24,9	36,0	29,3	0,2	0,05	0,1
Torontál	213	9	23	67	94	15*	N.szentmiklós 10611 fő Zsombolya 10882 fő	N.kikinda 26356 fő N.becskerek 25470 fő Pancsova 20201 fő
%	100	4,2	10,8	31,5	44,1	9,1	0,1	0,15
Bánság	801	79	224	261	204	22	6	5
%	100	9,7	28,0	32,6	25,5	2,75	0,75	0,7

* *Torontál v.m. 5000-10000 fő közötti települései:* Aracs 9162 fő, Melencze 8935 fő, Mokrin 8830 fő, Törökbecse 7640 fő, Dolova 6905 fő, Révaújfalu 6597 fő, Kumán 6136 fő, Óbesenyő 5989 fő, Petre 5833 fő, Nagycsanád 5645 fő, Újozora 5581 fő, Karlova 5503 fő, Omlód 5344 fő, Perjámos 5336 fő, Torontálvásárhely 5173 fő.
Forrás: Népszámlálás (1910) alapján saját szerkesztés

VII. 6. 1. Az urbanizációs folyamat bánsági sajátosságai

A településhálózati specifikumok és a társadalmi-gazdasági folyamatok szoros kapcsolatának eredménye, hogy *a bánsági városhálózat differenciálódása felgyorsult.* A tágabb értelemben vett urbanizáció magába foglalja a népesség foglalkozási átrétegződési, területi átrendeződési folyamatán kívül a települési viszonyok, az életkörülmények, a szokásrendszer stb. átalakulását, és adott időpontban sajátos területi típusokban, adott területen eltérő fejlődési fázisokban tanulmányozható *(Tóth J. 1988)*.

Jelen esetben ilyen szerteágazó, az urbanizáció minden aspektusát figyelembe vevő vizsgálatokra nem vállalkozhattam, arra azonban igen, hogy a Bánság urbanizációjának színterét, a népesség területi koncentrálódásának

folyamatát áttekintsem, olyan értelemben, hogy a folyamatot nem kötöttem kizárólag a jogi, funkcionális stb. értelemben vett városokhoz. A termelőerők fejlődésének megfelelően a folyamatban fellendülő és recesszív szakaszok váltakozhatnak, még egy olyan kisebb országrészen is, mint a Bánság. A helyi és helyzeti energiák átértékelődése, a régió politikai földrajzi helyzetének stabilitása miatt *a vizsgált időkeresztmetszetek a XIX. század második felére és a XX. század elejére terjednek ki*, amikor a társadalmi-gazdasági fejlődésben a tőkés törvényszerűségek kerültek domináns helyzetbe.

Mindezek következtében a bánsági urbanizáció szintje területenként differenciálódott, *speciális területi hatások érvényesültek*, de a három megyére kiterjedő adatbázis *(48. táblázat)* alapján sem lehet uniformizálni, csupán a legfontosabb tendenciákat feltárni. Az urbanizációs folyamat elért szintjét tekintve a Bánság elmaradott, perifériikus, etnikai tömbök és szigetek mozaikjaiból álló terület, melynek *fejlődése markánsan különbözött az Alföld más jellegadó térségeitől, mert:*

- ha csak a 10 ezer főnél népesebb településeket (11 db) tekintem városnak, akkor a városlakók aránya mindössze 15,3% (247480 fő) volt 1910-ben.
- az Alföld „törzsterületétől" (kb. 44-45 ezer km^2) eltérően az 5-10 ezer fő közötti népességű települések (kivétel: Homokbálványos, Aracs, Dolova, Révaújfalu, Kumán, Karlova, Omlód) nagy része, sőt a Krassó-szörényi szabadalmas bányavárosok (pl. Oravicabánya 4051 fő, Dognácska 3417 fő, Boksánbánya 3362 fő stb.) egy része és a szintén ötezer fő alatti járásszékhelyek (pl. Új-Moldova 3426 fő, Facsád 3316 fő, Bozovics 4240 fő, Vinga 4702 fő, Temesrékas 4314 fő, Csákova 4399 fő, Detta 4197 fő, Törökkanizsa 4938 fő, Módos 4746 fő stb.) is rendelkeztek olyan központi funkciógazdagsággal, mely alapján városnak tekintettem, azonban így is csak 32,5% volt a városi népesség aránya, mely az országos átlag körüli 1910-ben.
- A jogi értelemben városnak tekintett településeken a Bánság lakosságának alig 13,3 %-a (209086 fő) élt 1910-ben.

A fentiek értelmében kutatásom tárgyát (75 település) három törvényhatósági joggal felruházott város (Pancsova, Temesvár, Versec), hat rendezett tanácsú város (Lugos, Nagykikinda, Karánsebes, Fehértemplom, Nagybecskerek, Vinga), negyvenkettő mezővárosi múlttal rendelkező település, kilenc szabadalmas bányaváros (pl. Oravicabánya, Szászkabánya, Ruszkabánya stb.) és tizenöt községi jogállású központ (melyből 9 db járásszékhely, 6 db ötezer ill. háromezer /Krassó-Szörény/ főnél népesebb település) képezte *(48. táblázat)*.

A hetvenöt településre kiterjedő elemzés több, mint a térszerkezeti és központi funkciók változását és gyarapodását nyomon követő korábbi (1848) centrumok száma. Több mint háromszorosan meghaladja a *Beluszky P. (1992.)* által elemzett központok (19 db) számát. Mindez azt is jelenti, hogy vélhetően olyan központok is bekerültek elemzésembe, melyek fejlődése, dinamizmusa nem olyan impozáns, mint a „jéghegy csúcsán" állóké, az urbanizáció egész

településhálózatot átfogó jellege, a folyamat mélységének kimutatása azonban szükségszerűvé tette, a kutatások ilyen mélységű kiterjesztését.

A városok népességnövekedésének eredményeként *1870-ben* a népesség 30%-a (401128 fő) városokban lakott *(49. táblázat)*. A legurbanizáltabb Torontál vármegye volt (193036 fő = 35,4%), az általam figyelembe vett harminc település népességszám adatait tekintve, majd Temes (30,7%) és Krassó-Szörény vármegye (81314 fő = 21,5%) következett, tizenkilenc, illetve huszonhat település lakosságát figyelembe véve *(48. táblázat)*.

A megyei összesített adatok alapján *(49. táblázat)* megállapítható, hogy *Torontál vármegye városaiban és ötezer fő feletti lakosságú községeiben mindössze 27 ezer fővel éltek többen 1910-ben, mint 1870-ben*, ez a bánsági városi népességnövekedés alig negyede (27248 fő = 24,84%), ami igen szerény (1870-ben a városi népesség aránya 35,4%, 1910-ben 35,9%) gyarapodást jelent abszolút és relatív értékben is. Nem elhanyagolható tény, hogy *Torontál vármegye általunk vizsgált harminc településéből (48. táblázat) kilenc jelentős természetes fogyással rendelkezett (pl. Óbesenyő népességszáma 15,7%-kal csökkent, Bánátkomlós esetében megközelítette a 30%-ot, de Párdány esetében is 20% feletti volt a csökkenés 40 év alatt stb.).*

A kismezővárosi múlttal rendelkező települések népességének csökkenése különböző okokkal magyarázható, részben az országos tendenciáknak megfelelően az 1873. évi kolerajárvány, az 1890 után felgyorsuló kivándorlás, részben regionális és lokális tényezők (pl. egy-gyermekrendszer elterjedése a német lakosság körében, napszámosok elköltözése, az uradalmak bérbeadása vagy parcellázása miatt a gazdasági cselédek elköltözése stb.) eredménye.

Torontál vármegye urbaniziációs sajátossága, hogy *a bánsági városi átlag (17,3%) feletti népességnövekedésre mindössze hét település* (Törökkanizsa 48,3%, Nagykikinda 39,9%, Zsombolya 36,3%, Antalfalva 57,0%, Új-Pécs 29,2%, Perlasz 39,1% és Nagybecskerek 29,5%) volt képes *(48. táblázat)*.

A fenti hét város dinamizmusa olyan mértékű volt, hogy ez (21579 fő) tette ki Torontál vármegye *városi népességnövekedésének közel nyolcvan százalékát (79,2%)*. A legnagyobb népességnövekedést abszolút értékben *Nagykikinda (7522 fő), Nagybecskerek (5804 fő), Zsombolya (2901 fő) és Pancsova (3313 fő) érte el,* míg a többi település esetében a növekedés mindenhol kettőezer fő alatt maradt. Jellemző, hogy Új-Pécs „dinamizmusa" 550 fős népesség-gyarapodást (1885 fő → 2435 fő) jelentett mindössze. *E tények is azt mutatják, hogy az urbanizáció kedvező hatásai nem voltak olyan átfogóak, mélyek és minden központi funkciót betöltő településre kiterjedők, mint ahogy azt korábban gondoltam.* A kedvező változások, *pozitív urbanizációs folyamatok mindössze 7-10 db torontáli településen éreztették hatásukat*, melyek a bánsági városi átlag feletti vagy átlagos népesség növekedést értek el folyamatosan, ill. maximum egy visszaeséssel *(84. ábra)*, a többi települést vagy nem érte el a pozitív urbanizáció, vagy annak kedvezőtlen hatásai érvényesültek jobban.

48. táblázat. A Bánság városi jogállású és funkciójú településeinek népességszám-változása (1851-1910)
Table 48. Changes in the population number of settlements in the Bánság with urban status and functions (1851-1910)

Torontál vármegye

Járás neve	*Jogállása 1900*	*1851*	*1870*	*Változás 1850-1870 (%)*	*1880*	*1890*	*Változás 1870-1890 (%)*	*1900*	*1910*	*Változás 1890-1910 (%)*	*Változás 1870-1910 (%)*
Csóka	mv.	1310	3405	159,9	2986	3330	-2,2	3919	4239	27,3	24,5
Törökkanizsa	mv.	2746	3329	21,2	3333	3429	3,0	4044	4938	44,0	48,3
Csanád	falu	4600	5385	17,0	5114	5585	3,7	5710	5645	1,0	4,8
Nagyszentmiklós	mv.	9912	11108	12,0	10836	12311	10,8	12629	12350	0,3	11,2
Óbesenyő	mv.	7740	7099	-8,3	6386	6331	-10,9	5921	5989	-5,5	-15,7
Perjámos	mv.	3662	5215	42,4	5496	5953	14,1	5601	5336	-10,4	2,3
Mokrin	mv.	3272	8502	159,8	7331	8723	2,6	8944	8830	1,2	3,8
Nagykikinda	rtv.	15002	18834	25,5	19845	22768	20,8	24419	16356	15,7	39,9
Nagykomlós	mv.	4450	5715	28,4	5073	5235	-8,4	4948	4089	-21,9	-28,5
Zsombolya	mv.	4964	7981	60,7	8621	9580	20,0	10138	10882	13,5	36,3
Billéd	mv.	3466	4331	24,9	4767	4978	14,9	4557	3946	-20,8	-8,9
Csene	falu	1954	3029	55,0	2617	2786	-8,1	2889	2730	-2,1	-9,9
Csatád	mv.	2278	3122	37,0	3155	3066	-1,8	2826	2603	-15,2	-16,7
Aracs	mv.	6082	7230	18,8	6635	7550	4,4	8485	9162	21,3	26,7
Beodra	mv.	3788	5062	33,6	4253	4728	6,6	4500	4674	-1,2	-7,7
Antalfalva	falu	-	3160	-	3738	4271	35,1	4541	4963	16,2	57,0
Melencze	mv.	6206	8156	31,4	7966	8691	6,5	8482	8935	2,8	9,5
Törökbecse	mv.	4474	7193	60,7	6348	7276	1,1	7738	7640	5,0	6,2
Párdány	mv.	3235	4012	24,0	3514	3669	-8,6	3518	3208	-12,6	-20,1
Új-Pécs	mv.	1068	1885	76,5	1893	2254	19,5	2300	2435	8,0	29,2
Perlasz	mv.	-	3553	-	3984	4583	29,0	5115	4943	7,8	39,1
Nagybecskerek	rtv.	15562	19666	26,3	19529	21934	11,5	22868	25740	16,1	29,5
Istvánfölde	mv.	1941	2329	29,9	2356	2525	8,4	2344	2445	-3,2	5,0
Módos	mv.	3352	4272	27,4	4185	4559	6,7	4614	4746	4,1	11,1
Bánlak	falu	2402	2400	-0,1	2244	2522	5,0	2749	2831	12,2	17,9
Ittebe	falu	5546	6711	21,0	6464	7045	4,9	7221	7059	0,2	5,2
Zichyfalva	mv.	1404	2937	109,2	2636	3128	6,5	3192	2546	-18,6	-13,3
Pancsova	t.h.j.v.	11241	16888	50,2	17127	17948	6,2	18512	20201	12,5	19,6
Alibunár	falu	-	3583	-	4050	4322	20,6	4620	4496	4,0	25,4
Révaújfalu	falu	-	6944	-	7154	7391	6,4	7238	6597	-10,8	-5,0
Összesen	**30**	**131657**	**193036**	**-**	**189636**	**208471**	**8,0**	**214582**	**220284**	**5,6**	**14,1**

48. táblázat. (folytatás)
Table 48. (continuation)

Temes vármegye

Járás neve	*Jogállása 1900*	*1851*	*1870*	*Változás 1850-1870 (%)*	*1880*	*1890*	*Változás 1870-1890 (%)*	*1900*	*1910*	*Változás 1890-1910 (%)*	*Változás 1870-1910 (%)*
Székesút	mv.	2504	2667	6,3	2640	2746	2,9	2651	2446	-11,0	-8,3
Új-Arad	mv.	4000	4960	24,0	5144	5555	12,0	6124	5982	7,7	20,6
Lippa	mv.	6270	7008	11,7	6809	7000	-0,01	7422	7854	12,2	12,0
Temeshidekút	mv.	2836	3060	7,9	3126	3091	1,0	3012	2993	-3,2	-2,2
Vinga	rtv.	4356	4552	4,5	4796	4795	5,3	4757	4702	-2,0	3,3
Temesvár	t.h.j.v.	19081	36844	93,1	37815	44849	21,7	55812	68471	52,6	85,8
Temesgyarmat	mv.	3306	5125	55,0	4844	5607	9,4	5321	5259	-6,2	2,6
Temesrékas	mv.	2730	3630	32,9	3663	3637	0,2	4100	4314	18,6	18,8
Csákova	mv.	3900	4369	12,0	4217	4494	2,8	4596	4399	-2,1	0,7
Buziasfürdő	mv.	1711	2594	51,6	2473	2626	1,2	2847	1927	11,1	12,4
Denta	mv.	2600	3063	17,8	2877	3188	4,1	3220	3487	9,4	13,8
Detta	mv.	1120	2745	145,1	2868	3552	29,4	3993	4197	18,1	52,9
Móriczföld	mv.	1200	2506	108,8	2271	2527	0,8	2529	2466	-2,4	-1,6
Versecz	t.h.j.v.	12868	21095	52,1	22329	21859	3,6	24770	26941	23,2	27,7
Temeskutas	mv.	1200	2038	69,8	2012	1812	-11,1	1999	2042	12,7	0,2
Temesmóra	mv.	1522	1582	3,9	1414	1676	5,9	1729	1699	1,4	7,4
Temeskubin/Kvevára	falu	-	4536	-	4782	5030	10,9	5847	7022	39,6	54,8
Fehértemplom	rtv.	5920	8284	39,9	9845	9041	9,1	9695	10181	12,6	22,9
Bavaniste (H.bálványos)	falu	-	6120	-	4613	5988	-2,2	6680	6836	14,1	11,7
Összesen	**19**	**78129**	**126778**	-	**129538**	**139073**	**9,7**	**157104**	**174208**	**25,3**	**37,4**

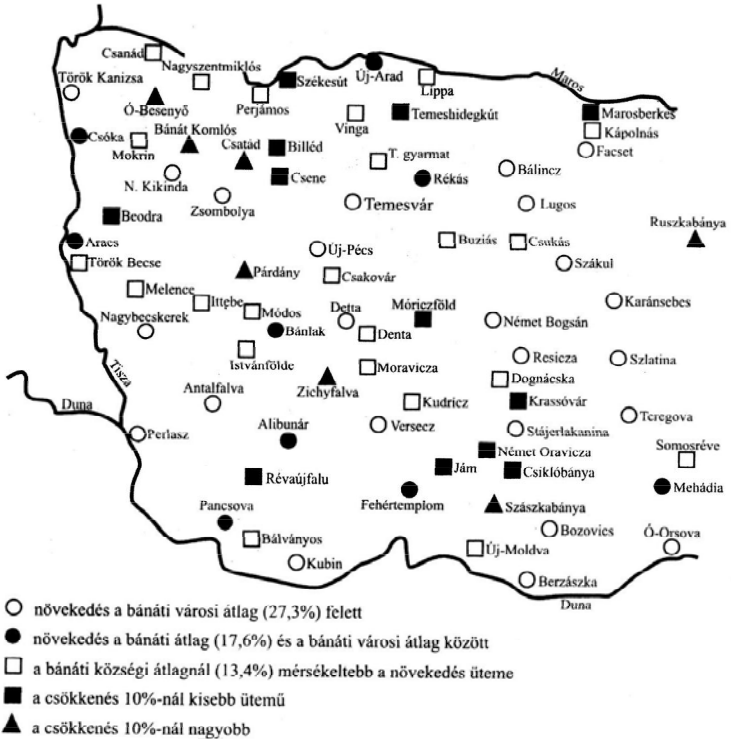
48. táblázat. (folytatás)
Table 48. (continuation)

Krassó-Szörény vármegye

Járás neve	*Jogállása 1900*	*1851*	*1870*	*Változás 1850-1870 (%)*	*1880*	*1890*	*Változás 1870-1890 (%)*	*1900*	*1910*	*Változás 1890-1910 (%)*	*Változás 1870-1910 (%)*
Uj Moldova	mv.	2498	3203	28,2	3158	3389	5,8	3197	3426	1,1	7,0
Marosberkes	mv.	1383	1608	16,2	1466	1464	-9,0	1493	1489	1,7	-7,4
Kápolnás	mv.	1400	1541	10,0	1348	1518	-1,5	1506	1602	5,5	3,9
Szászkabánya	bányav.	2027	2728	34,6	2811	2720	-0,2	2577	1883	-30,8	-31,0
Stájerlakanina	bányav.	421	8361	1886,0	9239	12144	45,2	13698	12323	1,5	47,4
Oraviczabánya	bányav.	3693	4310	16,7	4250	4114	-4,5	4290	4051	-1,6	-6,0
Resiczabánya	bányav.	2112	7498	255,0	9365	12819	70,9	14924	17368	35,5	131,6
Facsád	mv.	1001	1977	81,2	1762	1912	-3,3	2474	3316	73,4	67,7
Csiklóbánya	bányav.	1777	2206	24,1	2118	2160	-2,1	2303	2001	-7,4	-9,3
Bálincz	falu	516	757	46,7	860	926	22,3	912	1349	45,7	78,2
Lugos	rtv.	5744	11654	102,9	11287	12489	7,1	15457	19126	53,1	61,4
Csukás	mv.	411	866	110,7	738	813	-6,2	957	938	15,3	8,3
Dognácska	bányav.	2015	3120	54,8	3306	3491	11,9	3521	3417	-2,2	9,5
Szákul	mv.	1041	2039	-0,01	1001	1035	-0,02	1193	1351	30,5	30,0
Boksánbánya	bányav.	1804	2622	45,3	2803	2956	12,7	3112	3362	13,7	28,2
Somosréve	falu	-	3954	-	4056	4386	10,9	4490	4242	-3,3	7,3
Karánsebes	rtv.	-	3512	-	4764	5464	55,6	6116	7638	39,8	117,5
Orsova	mv.	-	1555	-	3381	3564	129,2	4398	5538	55,4	256,1
Szlatina	mv.	-	1662	-	1686	1791	7,7	2111	2217	23,8	33,4
Berzászkabánya	bányav.	-	1100	-	1528	1848	68,0	2244	2384	29,0	116,7
Teregova	falu	-	2671	-	2937	2966	11,0	3150	3535	19,2	32,3
Mehádia	mv.	-	2069	-	2097	2480	19,8	2492	2497	0,7	20,7
Bozovics	falu	-	4149	-	3599	3708	17,7	3968	4240	14,3	34,6
Krassovár	falu	3602	3532	-2,0	3486	3335	-5,6	3349	3188	-4,4	-9,8
Jám	falu	142	1234	8,0	1083	1183	-4,2	1136	1148	-3,0	-7,0
Ruszkabánya	bányav.	-	3386	-	3094	2992	-11,7	2942	2592	-13,4	-23,5
Összesen	**26**	**32677**	**81314**	-	**87223**	**97668**	**20,1**	**108010**	**116221**	**19,0**	**42,92**

49. táblázat. A Bánság népességének számszerű alakulása vármegyék szerint (1870-1910)
Table 49. Changes in population number in the Bánság by counties (1870-1910)

Megnevezés	Népességszám					Népességszám változás (%)				
	1870	*1880*	*1890*	*1900*	*1910*	*1870-1880*	*1880-1890*	*1890-1900*	*1900-1910*	*1870-1910*
Torontál vm.	545585	530988	588750	607538	613179	-2,7	10,8	3,2	0,93	12,38
Városok	193036	189636	208471	214582	220284	-1,8	9,9	2,9	2,65	14,1
Községek	352549	341352	380279	392956	392895	-3,2	11,4	3,3	-0,01	11,4
Temes vm.	412327	397036	437039	470798	494053	-3,7	10,1	7,7	4,94	19,82
Városok	126778	129538	139073	157104	174208	2,1	7,3	12,9	10,94	37,40
Községek	285549	267498	297966	313694	319845	-6,4	11,4	5,3	1,96	12,01
Krassó-Szörény v.m.	378077	380313	407635	441266	464163	0,6	7,2	8,2	5,2	22,77
Városok	81314	87223	97668	108010	116221	7,2	12,0	10,6	7,6	42,92
Községek	296763	293090	309967	333256	347942	-1,3	5,7	7,5	4,4	17,14
Összesen	**1335989**	**1308337**	**1433424**	**1519602**	**1571395**	**-2,1**	**9,5**	**6,0**	**3,4**	**17,62**
Városok	***401128***	***406397***	***445212***	***479696***	***510713***	***1,31***	***9,55***	***7,74***	***6,5***	***27,3***
Községek	***934861***	***901940***	***988212***	***1039906***	***1060682***	***-3,52***	***9,56***	***5,23***	***2,00***	***13,45***

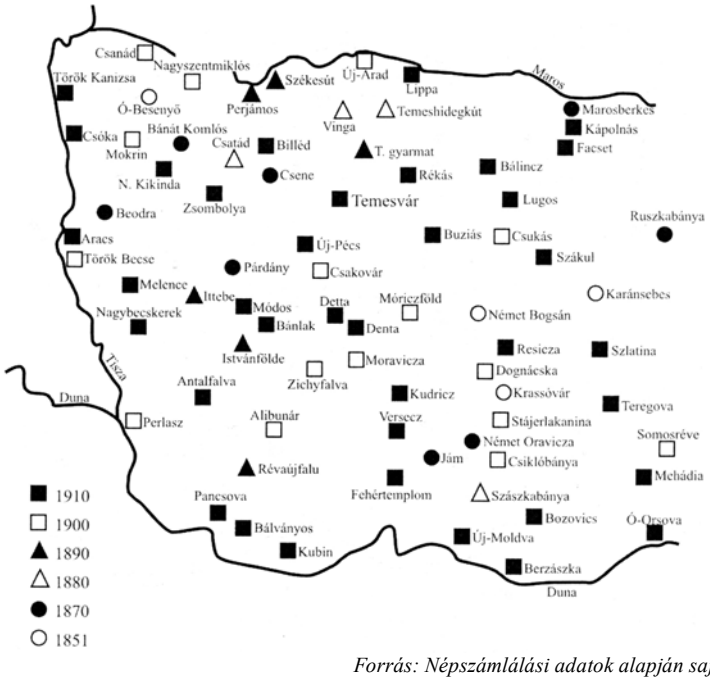

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

82. ábra. A népesség-változás városok szerinti differenciái a Bánságban (1870-1910)
Figure 82. Variations in population change by cities (1870-1910)

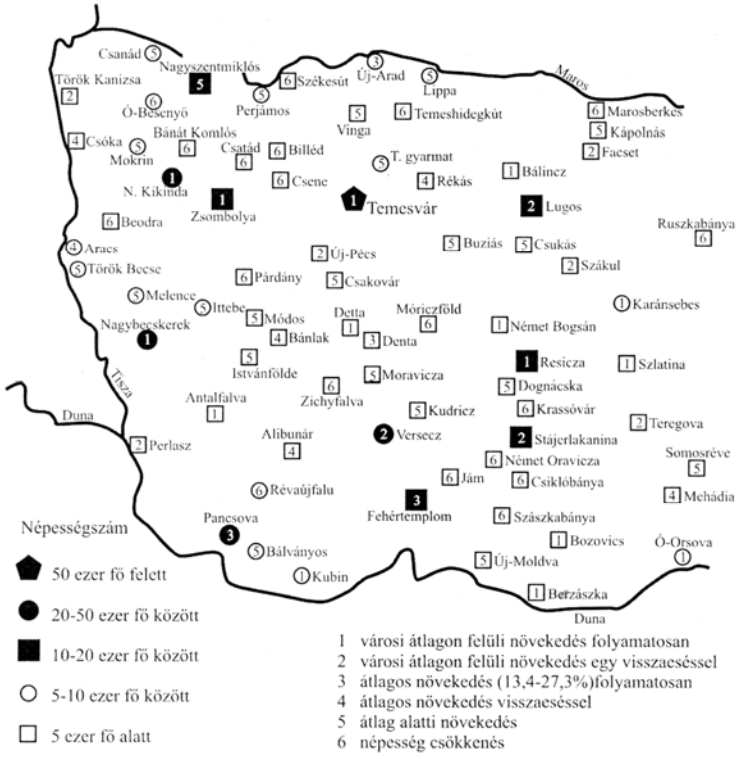
A fenti megállapítások jelentősebb mértékben módosulnak Temes és Krassó-Szörény vármegyék esetében. *Temes vármegye városaiban és ötezer főnél népesebb falvaiban közel ötvenezer fővel (47430 fő = 37,4%) éltek többen 1910-ben, mint a vizsgált időszak kezdetén, ami a bánsági városi népességnövekedés 43,3%-át tette ki.* A növekedés eredményeként a városi népesség aránya 30,7%-ról (126778 fő) 35,2%-ra (174208 fő) emelkedett. E kedvező tendencia mellett azonban elgondolkodtató az a tény, hogy a fenti gyarapodás (47430 fő) itt is mindössze néhány településre koncentrálódott. *Temesvár (31627 fő) és Versec (5846 fő) törvényhatósági jogú városok adták a növekedés közel nyolcvan százalékát (79,1%), melyből Temesvár 66,7%-kal részesedett. E két város mellett mindössze Detta (1452 fő = 52,9%) és Temeskubin (2486 fő = 54,8%) esetében következett be a bánsági városi átlag (27,3%) feletti népességnövekedés,* ami mutatja egyrészt a két törvényhatósági jogú város dinamizmusát, hinterlandjának kiterjedését, másrészt stabil kapcsolatrendszerét és térszerkezeti helyét. Nem véletlen, hogy *a fenti négy településen túlmenően csak Új-Arad (20,6%), Temesrékas (18,8%),*

Fehértemplom (22,9%) és Denta (13,8%) tudott a bánsági falusi átlagtól (13,4%) nagyobb népességgyarapodást elérni (82. ábra). Az urbanizáció kedvező hatásai mindössze 6-8 db Temes vármegyei településen jelentették tartósan a növekedés alapját, mindazok ellenére, hogy a vármegye vizsgált települései (19 db) közül csak három (Székesút, Temeshidegkút, Móriczfeld) népességszáma csökkent *(48. táblázat)*. A népességszám stagnálását és csökkenését az ismeret okok mellett az is befolyásolta, hogy a Temesvár (melynek növekedése /85,8%/ országos viszonylatban Budapest után következett) körül elhelyezkedő települések egy része agglomerációs jegyeket is magára öltött, másrészt a lakosságuk egy része a városba költözött (pl. Temesgyarmat, Szentandrás stb.) a századfordulót követő években. E tényezők mellett egy-egy természeti katasztrófa is megingathatta a népesség gazdasági létalapját, mint ahogy a filoxéra pusztítása nyomán Temeskutas lakossága kettőszáz fővel csökkent, mivel a szőlőmunkások Versecre és a közeli ipartelepekre költöztek, az 1880-as években. *A kismezővárosi múlttal rendelkező települések tehát Temes vármegyében sem tudták betölteni azt a szerepet, még ha igazgatási-szervezési funkciókkal gazdagodtak is, melyet a modern kor kihívásai követeltek, sőt Temesvár dinamizmusának kedvezőtlen hatásai miatt fokozottan hátrányos helyzetbe kerültek.*

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

83. ábra. A népességi maximumok időpontja a bánsági központokban (1870-1910)
Figure 83. Times of the maximum population in the centres of the Bánság (1870-1910)

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

84. ábra. A bánsági települések népességnövekedési típusai (1870-1910)
Figure 84. Types of the growing population in the settlements (1870-1910)

Krassó-Szörény vármegye huszonhat települését vizsgálva megállapítható, hogy közel harmincötezer (34907 fő) fővel gyarapodott népességszámuk, ami a bánsági városi átlag feletti növekedést (42,9%) és a Bánság városi népességének 22,7%-át jelentette 1910-re. *E dinamizmus azonban e vármegyében is csak néhány középvárosra (pl. Resicabánya, Stájerlakanina stb.), rendezett tanácsú városra (Lugos, Karánsebes), bányavárosra (pl. Berzászka, Bogsán stb.) és igazgatási központra (pl. Facsád, Bozovics) korlátozódott.* Mindazok ellenére, hogy a bánsági városi átlag feletti népesség-növekedést elérő települések több mint fele (13 db) e megyében található, hét olyan központja is volt, amelyek népességszáma csökkent. A dinamikus népességnövekedést realizáló városok esetében megfigyelhető, hogy *a növekedés forrása nem a természetes szaporodás* (a megye népességnövekedése a Bánság esetén a legmagasabb volt, 22,77% negyven év alatt), *hanem a bányászat és a vasipar fejlődése* (pl. Resicabánya, Berzászkabánya stb.), a kincstári telepítések (pl. Facsád, Bálincz

stb.) illetve a *közlekedésföldrajzi potenciál* felértékelődése (pl. Orsova, Karánsebes stb.).

A bányászatban és a vasiparban foglalkoztatott népesség mobilitására jellemző, hogy Új-Moldova és Ruszkabánya bányaüzemeinek bezárása, illetve a vasgyártás korlátozása több száz fős csökkenést eredményezett *(48. táblázat)*. A vármegye demográfiai sajátosságai között kell megemlíteni, hogy a kivándorlás az összlakosság 0,2%-ának elvesztését jelentette mindössze, szemben Temes (0,8%) és Torontál (1,1%) jóval magasabb értékeivel. Mindezek következtében *a városi népességnövekedés magas falusi népességnövekedéshez (17,24%) kapcsolódva stabil hinterlanddal rendelkezett,* ahol az etnikai tömbök és szigetek differenciái tovább fokozták a mozaikszerű heterogenitást.

A vizsgált időszak népesedése Krassó-Szörény vármegyében volt a leginkább extenzív jellegű, magas születési és halálozási arányszámok jellemezték ezt az időszakot, tíz ezrelék feletti természetes szaporodással. Annak ellenére, hogy a megyében a tőkés iparosodás hatására ipari üzemek települtek, a gazdaság profilját mindvégig a mezőgazdaság és erdőgazdálkodás szabta meg, mindazok ellenére, hogy itt bontakozott ki a történelmi Magyarországon a modern vas- és acélkohászat, mely mind az innovációban, mind a szakemberképzésben az első helyen állott *(Frisnyák S. 1990)*.

A fenti tények ellenére Krassó-Szörény vármegye ipari keresőinek növekedése 1890-től 1910-ig 42% volt. Hasonló értéket ért el Torontál vármegye is (41%). Temes megyében ugyanakkor 59%-os növekedést regisztráltak. Még így is az országos átlag (11%) alatt maradt az iparban foglalkoztatottak aránya a Bánságban (kb. 8%) 1910-ben, azaz az urbanizációs fejlődés egyik, de nem kizárólagos eleme az iparosítás.

Krassó-Szörény vármegyére is igaz, hogy az urbanizáció kedvező hatásai alig néhány településre (8-10 db) terjedtek ki, a kisebb központok népességnövekedése általában véve, az ún. mezővárosoké pedig meglehetősen vontatott. *A városi népesség növekedés (34907 fő) közel nyolcvanöt százalékát (29413 fő = 84,3%) öt dinamikusan fejlődő (Resicabánya 9870 fős, Lugos 7472 fős, Karánsebes 4126 fős, Orsova 3983 fős és Stájerlakanina 3962 fős gyarapodás) centrum adta*, a fent említett okok miatt. Nem elhanyagolható tény, hogy *valamennyi bánsági település (801 db) közül Orsova népességnövekedése volt a legnagyobb (1555 fő → 5585 fő) arányú (256,1%),* mindez azonban úgy következett be, hogy 1900-ban a hajóműhelyek és a vasúti telep Nagyzsupánytól Orsovához került. A megye másod- ill. harmadrendű központjainak dinamizmusa csak látszólagos. Alig egy-két ezer fős gyarapodást jelent (pl. Facsád, Berzászkabánya, Bozovics stb.), de még így is kisvárosok maradtak, mélyen ötezer fő alatti népességszámmal. Ezek a városok képtelenek saját, szűkebb környezetük számára urbanizációs centrumokká lenni, a népességkoncentrálódásnak nem jelentős gócai, miként a Torontál és Temes vármegyei hasonló központok sem. A népsűrűség nagyjából egyenletes,

értékeiben *(49. táblázat)* nem annyira az iparosodás különböző szintjei, mint inkább még mindig a gazdaság eltérő táji lehetőségei differenciáltak.

A községi népesség változásában is jelentős mikroregionális különbségek voltak, ezek mind a változás arányában, mind pedig a vizsgált időintervallumok szerinti módosulásokban kifejezésre jutnak *(49. táblázat)*. Legkedvezőtlenebb helyzetben mindkét szempontból Torontál és Temes vármegye volt, köszönhetően annak, hogy a kedvezőtlen demográfiai tendenciák (pl. kolerajárvány, kivándorlás, egy-gyermekrendszer stb.) itt érvényesültek a legjobban.

Figyelembe véve *a Bánság vizsgált településeinek (75 db) népességmaximumát (83. ábra),* megállapíthatjuk, hogy alig 50%-uk (38 db) az amelynek az 1910. évi népszámlálás lakosságszáma jelentette a maximumot. *Harminchét település esetén e népességmaximumok korábban következtek be.* Ezen belül 1900-ban tizenhét település (pl. Nagyszentmiklós, Törökbecse, Perlasz, Stájerlakanina, Szászkabánya stb.), 1900 előtt pedig húsz település népességszáma érte el a vizsgált időszakon belül a mximumát. Nem meglepő módon az etnikai szigetek központjait jelentő települések (pl. Óbesenyő = bolgárok, Krassóvár = krasovánok) népességmaximuma 1851-ben vagy még korábban volt, mutatva a saját etnikum pótlásának és az etnikai keveredésnek a hiányát. Ugyanez figyelhető meg az 1880-as és 1890-es évekre vonatkoztatva a bánsági sváb településekre, melyek népességszáma erőteljesen csökkent a századforduló éveire. Az Erdőhát vidékén, a Maros mentén, a Haide területén, a Bánsági-hegyvidéken és Versectől délre számos olyan település található, amely népességmaximumát még az 1870. évi népszámláláskor vagy korábban érte el (pl. Marosberkes, Jám, Krassóvár, Óbesenyő, Nagykomlós, Csene, Beodra, Csatád, Párdány stb.).

A városok különleges, az ország többi makrorégióban tapasztaltnál nagyobb szerepet töltöttek be a Bánság népesedésében. Ez abban is megnyilvánult, hogy a kivándorlás időszakában a városok nem elégséges dinamizmusa volt az, amely a kivándorlás magas volumenét lehetővé tette, különösen Torontál vármegyében. A régió városokra koncentráló iparosítása és az igazgatási-szervezési funkciók kiteljesedése a századfordulótól a városok hinterlandját képező településekből meginduló bevándorlás növekedésével járt együtt. *A Bánság városi települései meglehetősen differenciáltak abból a szempontból is, hogy a népességnövekedés mely típusába tartoztak (48. táblázat)*, hiszen a vizsgált negyven év változásait taglalva minimálisan hat alapvető kategóriába sorolhatók *(84. ábra)*.

Az *első két típusba* a bánsági városi átlagnál gyorsabb népességnövekedést elérő városok (24 db) tartoznak, melyből tizenöt töretlen növekedéssel, míg kilenc egy jelentősebb visszaeséssel jellemezhető. *A harmadik és negyedik típus* (10 db) még a bánsági falusi átlagnál (13,4%) nagyobb növekedési ütemet produkált, két altípusába a folyamatos illetve a visszaesésekkel tarkított

települések tartoztak. Több mint meglepő, hogy *a vizsgálatba bevont települések közel harmada (22 db) lassúbb népességgyarapodást könyvelhetett el, mint a bánsági falusi átlag.* A minimális növekedésű városok sorát az 1890-től gyorsuló népességcsökkenéssel jellemezhető (19 db) német többségű városok (pl. Csatád, Csene, Billéd, Beodra, Párdány, Temeshidegkút, Móriczföld, Német-Oravica stb.) valamint Krassóvár és Óbesenyő zárja.

Lényeges különbségek mutatkoznak abban is, hogy mekkora népességet koncentráltak az egyes központok *(48. táblázat, 84. ábra)*. Ebből a szempontból Temesvár mellett Versec, Pancsova, Nagykikinda és Nagybecskerek emelkedett ki, melyek 50 ezer, ill. 20 ezer fő feletti népességet tömörítettek. Nem elhanyagolható tény, amely részben településszerkezeti sajátosságokból fakad, hogy nincs e csoportban Krassó-Szörény vármegyei település. A megyeszékhely (Lugos = 19126 fő) szerepe azonban igen fontos volt, egyrészt a fejlesztési eszközök privilégizálásában és ennek következtében a népesedési helyzet stabilizálásában, a munkaerő átstruktúrálódásában.

A megyeszékhelyek gyors népességnövekedésének eredményeként megnőtt részarányuk az adott megye népességéből (Nagybecskerek 25470 fő = 4,15%, Temesvár 68471 fő = 13,86%, Lugos 19126 fő = 4,12%), mindazok ellenére, hogy dinamizmusukat a megyén belüli ellenfelek igyekeztek mérsékelni. A legszembetűnőbben ez Torontál vármegyében követhető nyomon, ahol *Nagykikinda a vizsgált időszakban gyorsabb népességgyarapodással megelőzte Nagybecskereket, mely dinamizmusát Pancsova törvényhatósági jogú város is korlátozta.* Temes vármegyében Versec, Krassó-Szörény vármegyében Resicabánya tekinthető bizonyos mértékig *„ellenpólus" városnak*, mind funkcionális mind népességszám vonatkozásában.

A megyeszékhelyek az adott megyék városi népességéből is növelték részarányukat. Ez a részarány-növekedés Temesvárott (29,0% → 39,3%) volt a legnagyobb ütemű, legalacsonyabb viszont Nagybecskereken (10,2% → 11,5%). Alig valamivel jelentősebb Lugos (14,3% → 16,4%) előretörése, amely összefüggésben lehet a fent említett központok (Nagykikinda, Pancsova, Resicabánya) paracentrum jellegének érvényesülésével. Temesvárnak *több mint tíz százalékos súlypontú növekedése* a vizsgált időszak népesedési folyamatainak természetes következménye, térszerkezeti helyének és jelentőségének egyértelmű bizonyítéka.

A városi népességkoncentráció pozitívumai mellett nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy *a gyorsuló koncentráció a másik póluson (egykori kismezővárosok) lassuló-stagnáló helyzetet eredményezett* (a vizsgált 75 db településből 48 db népességszáma 5000 fő alatt maradt), melyek egyértelműen nem tudtak megfelelni a bánsági térszerkezetben rájuk háruló feladatoknak, így érvényesülhetett a „gyorsuló idő-lassuló idő" szindróma, amely a kisvárosokban a „megállt az idő" képzetét keltette. Nem vitatható, hogy egy kiegyensúlyozottabb-egyenletesebb városi népességnövekedés, amely több

központra terjedt volna ki, kedvezőbb képet eredményezett volna. Az extenzív városodás időszakában, azonban mindez csak illúzió, mind a Bánság, mind a történelmi Magyarország vonatkozásában.

A bánsági urbanizáció néhány sajátosságának vizsgálata önmagában nem elegendő a kérdéskör komplex megvilágítására, arra azonban igen, hogy néhány probléma megválaszolásában segítsen. A legfontosabb e tekintetben annak eldöntése, hogy szétválasztható-e az urbanizációs folyamat illetve e folyamat mely oldala, milyen mélységig hatolt a bánsági városhálózatba. Azaz az urbanizációs városnövekedés (városodás), amely alapvetően mennyiségi változás, vagy az urbanizációs városfejlődés (városiasodás), amely alapvetően minőségi változás volt-e a meghatározó. Kétségtelen tény, hogy *a Bánság esetében a városfejlődésnek a mennyiségi oldala dominált 1870-1910 között* és a városiasodásban még komoly lemaradásai voltak a régiónak. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a városodás lassú, alig észrevehető változása, amely *a kialakult térszerkezeti pozíciók, erőegyensúlyok rendszerét nem bontotta meg (50. táblázat)*, így *a tizenhat legnépesebb város köre 40 év alatt nem változott.* Majd csak a 17. helyet tudja elfoglalni Karánsebes, amely látványos növekedéssel (1870-ben a 40.) több mint húsz helyet javított pozícióján. Több mint meglepő, hogy *a harminchárom legnépesebb bánsági település között milyen alacsony volt a fluktuáció* (1910-ben mindössze öt új névvel találkozunk), amely ismét csak az extenzív urbanizációs folyamat egyik közvetett bizonyítéka. A városiasodás sem kerülte azonban el a Bánság területét a vizsgált időszakban, erre talán jó bizonyíték *Temesvár dinamizmusa* (1870-ben hetvenöt százalékkal, 1910-ben százhatvan százalékkal népesebb mint a sorban utána következő Versec). Az új, városias kombinációk lökésszerű megjelenése, amely megbontotta a történelmi Magyarországon kialakult térszerkezeti egyensúly-viszonyokat, ezáltal érdekkonfliktusokat idézett elő (a régión belül és kívül egyaránt), a társadalmi-gazdasági fejlődés elsődleges mogzatórugójává vált.

Nehezebb kérdés annak eldöntése, hogy *a városiasodás folyamata mely bánsági városokra terjedhetett még ki.* Az biztos, hogy elég szűk az igazi dinamizmussal rendelkező központok köre, mint vizsgálataink bebizonyították, ezek hiánya egyértelműen determinálta az ún. *városhiányos régiókat* mind jogi, mind funkcionális értelemben. E mikrorégiókat a demográfiai erózió (elvándorlás, kivándorlás, egy-gyermekrendszer), a kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzet, a helyi és helyzeti energiák átértékelődése, a határmenti elhelyezkedés halmozottan hátrányos helyzetbe hozta. A bánsági polgárosodás törékeny vázát *(Beluszky P. 1992.)* is jelentő városhálózatra – máig visszafordíthatatlanul – a trianoni országhatárok meghúzása jelentette az eddigi legnagyobb csapást, melynek eredményeként egységes térszerkezete alkotó elemeire hullott szét.

50. táblázat. A 33 legnépesebb település a Bánságban (fő)
Table 50. The 33 most populous settlements in the Bánság (number of population)

1870		**1910**	
1. Temesvár	36844	1. Temesvár	68471
2. Versec	21095	2. Versec	26941
3. Nagybecskerek	19666	3. Nagykikinda	26356
4. Nagykikinda	18834	4. Nagybecskerek	25470
5. Pancsova	16888	5. Pancsova	20201
6. Lugos	11654	6. Lugos	19126
7. Nagyszentmiklós	11108	7. Resicabánya	17368
8. Mokrin	8502	8. Nagyszentmiklós	12350
9. Stájerlakanina	8361	9. Stájerlakanina	12323
10. Fehértemplom	8284	10. Zsombolya	10882
11. Melencze	8156	11. Fehértemplom	10181
12. Zsombolya	7981	12. Aracs	9162
13. Resicabánya	7498	13. Melencze	8935
14. Aracs	7230	14. Mokrin	8830
15. Törökbecse	7193	15. Lippa	7854
16. Óbesenyő	7099	16. Törökbecse	7640
17. Lippa	7008	17. Karánsebes	7638
18. Révaújfalu	6944	18. Alsó- és Felső Ittebe	7059
19. Alsó- és Felső Ittebe	6711	19. Kubin	7022
20. Bálványos	6120	20. Bálványos	6836
21. Nagykomlós	5715	21. Révaújfalu	6597
22. Csanád	5385	22. Óbesenyő	5989
23. Perjámos	5215	23. Új-Arad	5982
24. T.gyarmat	5125	24. Csanád	5645
25. Beodra	5062	25. Orsova	5538
26. Új-Arad	4960	26. Perjámos	5336
27. Vinga	4552	27. T.gyarmat	5259
28. Kubin	4536	28. Antalfalva	4963
29. Csákova	4369	29. Perlasz	4943
30. Billéd	4331	30. Törökkanizsa	4938
31. Oravicabánya	4210	31. Módos	4746
32. Módos	4272	32. Vinga	4702
33. Párdány	4012	33. Beodra	4674

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

VII. 6. 2. A Bánság településhierarchiai vázlata 1870-ben

Mindazok ellenére, hogy alig két évtized (1848-1870) múlt el a korábbi településhierarchiai vizsgálatok óta, nem érdektelen egy újabb hierarchiai vázlat elkészítése, részletes elemzése. Azok a társadalmi-gazdasági változások, – gyakran napjainkig hatóak –, amelyek bekövetkeztek (pl. korszerű vonalas infrastruktúra kiépítése, ármentesítési és folyószabályozási munkálatok, a települések jogállásában bekövetkezett változások – 1871. évi 18. tc. 1. §. alapján – stb.) mindezt szükségessé teszik. *A Bánság területére is igaz, hogy a gazdasági fejlődés üteme messze meghaladta a politikai változás lassú, nehézkes és rugalmatlan elemeinek* tétovázását, különösen az első- és másodrendű központok esetében. A központok fejlődését befolyásoló tényezők részletes elemzése helyett fontosabbnak tartom, hogy *az 1848-ban a vizsgálatba bevont hatvan település a kiegyezés idejére ténylegesen betöltötte-e azt a funkciót, amelyet központi szerepköre alapján kellett volna?* Ha az 1871. évi, ill. az 1876. évi változásokat tekintjük, *a válaszunk egyértelmű: nem.* Mindössze három törvényhatósági jogú város (Temesvár, Versec, Pancsova) és hat rendezett tanácsú város (1887-től Lugos, Karánsebes, Fehértemplom, Vinga, 1901-ig, Nagybecskerek, Nagykikinda 1893-tól) maradt városi státuszban, a többi oppidum a községek közé került. *Vizsgálataim szerint 1910-re megfeleződött (30 db) a tényleges központi funkcióval rendelkező bánsági települések száma 1870-hez viszonyítva (85. ábra).* A demográfiai robbanás, az urbanizáció felgyorsulása, a szakigazgatás kiépülése, a modern bank- és pénzügyi rendszer megteremtése, az oktatási-kulturális szerepkör bővülése a hierarchiai változásokat kikényszerítette és egyben növelte a szakadékot az egyes hierarchia szinteken belül és között. Negyven esztendő alatt nagyobb kihívásokkal kellett a településeknek szembe nézniük, mint a korábbi évszázadokban összességében.

A régión belül differenciák gyorsuló növekedése azt eredményezte, hogy a Bánság településein is megindulhatott és felerősödött a funkcionális specializálódás, illetve a városi színvonalú szolgáltatások nagyarányú térbeli kiterjedése. A gyarapodó városi alapfunkciók mellett a speciális funkciók mennyiségét és az azt ellátó intézmények hierarchikus fokozatait is figyelembe vevő, ún. „leltározó módszert" *(Beluszky P. 1966, 1992)* alkalmaztam, melyeknek mennyiségi- és minőségi értékelése alapján *az alábbi eredményeket kaptam.*

Az első rendű központok esetében 23 db olyan tényezőt (pl. 40 ezer fő feletti népességszám, törvényhatósági jogú város, közigazgatási és szakigazgatási feladatkörök, szolgáltatási feladatkörök, folyammérnöki hivatal, iparban és kereskedelemben foglalkoztatottak aránya, értelmiségi keresők aránya, közlekedésföldrajzi helyzet stb.) vizsgáltam meg, amelyek megléte vagy hiánya alapján eldönthető a központi szerepkör *(51. táblázat)*.

51. táblázat. A Bánság központi funkcióval rendelkező települései (1870)
Table 51. Settlements with central functions in the Bánság in 1870

Helység	**Jog-állása** (1876)	**Lakos-ság** (1870)	**Lakos-ság** (1900)	**Vált. %** (1870-1900)	**Közig. kp. (járás)** (1870)	**Ügyész-ségi kp.** (1871)	**Pénz-ügyi kp.** (1873)	**Oktatás (középf.)** (1873)	**Egész-ségügyi kp.** (1875)	**Távirdai kp.** (1870)	**Katonai ig. kp.** (1870)	**Adófelügy. Járásbí-rós.** (1870)	**Gyár. ip. üzem** (1870)	**Közl. f. helyzet** (1871)
Temesvár	Tjv.M.	36844	49624	34,68	+	+	2	+	+	+	+	+	+	I.
Nagybecskerek	Rtv.M.	19666	25953	31,96	+	+	3	+	+	+	+	+	+	III.
Pancsova	Tjv.	16888	18512	9,61	+	+	1	+	+	+	+	+	+	IV.
Versec	Tjv.	21095	24770	17,42	+	-	2	+	+	+	+	+	+	I.
Nagykikinda	Mv.	18834	24419	29,65	+	+	2	+	+	+	+	+	-	II.
Lugos	Mv. M	11654	15457	32,63	+	+	-	+	+	+	+	+	-	III.
Fehértemplom	Rtv.	8284	9695	17,03	+	+	1	+	+	+	+	+	-	III.
Karánsebes	Rtv.	3512	6116	74,14	+	+	-	+	+	+	+	+	+	III.
Lippa	Mv.	7008	7427	5,97	+	-	1	+	+	+	-	+	+	IV.
Oravicza	Mv.	4310	4313	0,1	+	-	1	-	+	+	-	+	+	III.
Orsova	Mv.	1555	4610	196,4	+	-	-	-	+	+	-	+	+	II.
Törökbecse	Mv.	7193	7752	7,77	+	-	1	-	-	+	-	+	-	IV.
Nagysz.miklós	Mv.	9205	10720	16,45	+	-	1	-	+	-	-	+	-	IV.
Zsombolya	Mv.	7981	10152	27,2	-	-	1	-	+	+	-	-	-	III.
Úr-arad	Mv.	4960	6139	25,61	+	-	1	-	-	-	+	+	-	II.
Csákovár	Mv.	4369			+	-	1	-	+	+	-	+	-	III.

A Bánság lakói számára három közel azonos fejlettségű (Temesvár, Szeged, Arad), de jellegében, társadalmában, gazdasági sajátosságaiban nagymértékben különböző, első rendű központ állt rendelkezésre, a tényleges választási lehetőség azonban csak kevés település lakóinak adatott meg, ezért Szeged és Arad településhierarchiai értékelésétől eltekintek, mindazok ellenére, hogy hatásuk kétségtelen tény.

Temesvár a komplex városképző és -fejlesztő tényezők hatására a Dél-Alföld egyértelműen legfejlettebb regionális központjává vált, Arad és Szeged gyors fejlődése ellenére. *Temesvár népességnövekedési üteme (1848-1870 között 93,3%, 1830-1910 között 395%) szinte egyedülálló volt az egész Alföldön és a Bánság területén is csupán Resicabánya (582%) előzte meg az ismert okok miatt.* A Bánság legfejlettebb centrumának népességnövekedése szoros összefüggést mutat az urbanizációval és mindezt felerősítette a *központi funkciókban való gazdagsága* (pl. pénzügy-igazgatóság központja, fővám-hivatal, a katonai igazgatás központja, kereskedelmi és ügyvédi kamara központja stb.). Sajátoságait kidomborította gyors integrációra hajló városi társadalma, amely nagyfokú etnikai keveredés és beolvadás színtere is volt. Központi funkcióit tekintve a város szakigazgatási szerepköre hiányos (pl. nincs sajtóügyi bíróság, váltó törvényszék, nem tankerületi székhely stb.), ami érthető Szegednek – mint a Dél-Alföld tradicionálisan egyik legfejlettebb központjának – és Aradnak a térszerkezeti helyzete miatt. *A város ipari-kereskedelmi súlyát mutatja, hogy e két gazdasági ágban dolgozott a foglalkoztatottak 33,65%-a 1870-ben (Keleti K. 1873)*, de az értelmiségi keresetből élők aránya is megközelítette a 4,5%-ot. *Az előbbi érték országosan is a legmagasabb volt, megelőzve Pest-Budát is.* Temesvár speciális (pl. katonai, egyházi stb.) funkciói is gyarapodtak, amelynek eredményeként a századfordulóra a Dél-Alföld egyik legfejlettebb központjává vált, viszonylag alacsony népességszáma (49624 fő) ellenére.

A legnagyobb változás a *másodrendű központok* körében következett be, mindez annak köszönhető, hogy a felgyorsult társadalmi-gazdasági fejlődés eredményeként határozottan nőtt a szakadék az egyes hierarchiai szinteken belül és között. A másodrendű központok esetében *13 olyan tényezőt* (pl. 16 ezer fő feletti népességszám, rendezett tanácsú város, megyeszékhely, királyi törvényszék központja, ügyészségi-, pénzügyi központ, egészségügyi /kórház/ központ stb.) vizsgáltam meg *(51. táblázat)*, amelyek alapján (minimum 9 db központi funkció) *három teljes értékű és két részleges* másodrendű központ (6-8 központi funkció) adódott a Bánság területén.

Nagybecskerek viszonylag kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzettel rendelkezve *a Bánság második legfejlettebb központjává vált*, alapvetően megyeszékhely szerepköréhez kapcsolódó központi funkciókkal (pl. királyi törvényszék, ügyészség, adófelügyelőség stb.). Nem elhanyagolható szolgáltatási (pl. oktatási-, kórházi-, főtávíró központ stb.) feladatköre, az pedig

több mint figyelemre méltó, hogy 1873-ban már három bank és takarékpénztár működött (több mint Temesváron) a városban és betétforgalmuk sem volt elhanyagolható. Torontál vármegye központjaként azonban a város számára az igazi kihívást Pancsova (törvényhatósági jogú város, határőrvidék székhelye 1873-ig) és Nagykikinda (1870-76 között a kikindai kerület 10 települése önálló közigazgatási egység volt) jelentette. *Nagybecskerek azonban dinamikus népességnövekedésének (1870-1900 között 31,96%), központi funkciókban való gazdagságának (51. táblázat) és nem utolsó sorban a fejlett mezőgazdaságának és kibontakozó tőkés iparának (a foglalkoztatottak 13,11%-a dolgozott az iparban és a kereskedelemben 1870-ben) köszönhetően a Bánság délnyugati részének legfontosabb központjává vált.* Sikeresen növelte hinterlandját mind Pancsova, mind Nagykikinda rovására, amihez az is hozzájárult, hogy etnikai tarkaságát (németek, magyarok, szerbek, románok) kedvezően kamatoztatni tudta. Nagybecskerek térszerkezeti súlyát mutatja, hogy szűkebb környezetében csak ötödrendű központok (Törökbecse kivételével) tudtak funkcionálni.

Pancsova a bánsági határőrvidék legfejlettebb és legnépesebb centruma volt, amelynek speciális igazgatási szerepköre (garnizon város), a hozzá kapcsolódó királyi törvényszék és ügyészség, valamint a kedvező közlekedésföldrajzi helyzete (Balkán felé haladó vízi- és szárazföldi kereskedelmi útvonal metszéspontjában) is hozzájárult ahhoz, hogy *népességszáma több mint 50%-kal gyarapodott 1848-70 között*. Pancsova fejlettségét szabad királyi városi (1876-tól törvényhatósági jogú) kiváltságai és gazdag német származású polgárai is elősegítették, miként az önállósuló Szerbia fővárosához való közelség minden előnyét is igyekezett kamatoztatni. *Fejlődése azonban 1873 után megtorpant (1870-1900 között mindössze 9,61%-os népességgyarapodás),* amihez vasúti mellékvonalának késői érkezése és a Szerbiával kapcsolatos politikai álláspont is hozzájárult. Pancsova városi funkciókban (takarékpénztár, gimnázium, kórház, adófelügyelőség, gyárak) gazdag, teljes értékű mezocentruma volt a vizsgált régiónak.

Versec dinamikus népességnövekedéssel (1848-1870 között 52,1%), kiemelkedően kedvező közlekedésföldrajzi helyzettel (már ekkor vasúti csomópont), a bank- és pénzügyi élet fejlettségével (két takarékpénztár), valamint tradicionálisan fejlett kereskedelemmel és iparral rendelkező (e két gazdasági ágban dolgozott a foglalkoztatottak 12,48%-a) központja volt a Bánságnak, amelyekhez szabad királyi városi (1876-tól törvényhatósági) jogállása, a kor színvonalához képest fejlett egészségügyi, valamint egyházi- és katonai igazgatási szerepkör is hozzájárult. A város oktatási-kulturális kisugárzó ereje viszont elenyésző volt, mindazok ellenére, hogy görögkeleti (szerb) püspökség székhelye. *Versec központi funkciógazdagsága ellenére az 1870-es évektől egyre inkább leértékelődött a bánsági településhierarchiában*, részben a Krassó vármegyei bányavárosok előretörése, részben Temesvár, Lugos és

Fehértemplom funkcionális és társadalmi-gazdasági előretörése következtében, így 1900-ra a Bánság 6-7. legfejlettebb központjává vált *(Beluszky P. 1990)*.

Nagykikinda közigazgatási funkcióinak megerősödése ellenére a *részleges másodrendű központok* közé került besorolásomban. Kedvező igazgatási helyzete egyrészt ideiglenes, másrészt jelentősebb hinterlandot is alig tudott kiépíteni. Központi funkcióinak gazdagságát (ügyészségi központ, oktatási-egészségügyi központ stb.) mindössze egy járásnyi nagyságú terület lakói vették igénybe, amihez az is hozzájárult, hogy a Szeged-Temesvár közötti vasútvonalon is inkább *tranzit jellege* (forgalomáteresztő szerepe) emelkedett ki. Nagykikinda jelentősebb városi polgárságggal sem rendelkezett, az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatottak aránya 7,51%, míg az értelmiségi keresetből élők aránya 1,32% volt 1870-ben *(Keleti K. 1873)*. Nem elhanyagolható tény azonban, hogy *Torontál megye középső részének legfejlettebb központja volt,* amit mutat, hogy a kibontakozó bank- és pénzügyi élet egyik központjává vált. Komoly gondot okozott azonban fejlődésében kiváltságainak elvesztése (1876), mezővárosi jogállása, valamint az, hogy *hinterlandját nem tudta kiterjeszteni a tőle keletre lévő német falvakra és kis-mezővárosokra.* Az ún. Haide németségének szellemi és gazdasági központjává egyre inkább Zsombolya és Perjámos vált, Temesvár mellett. Nagykikinda társadalmi-gazdasági stagnálása az 1880-as években egyértelmű. A város csak az 1890-es években kap olyan fejlesztő energiákat, amelyek fejlődését előremozdították (pl. 1893-ban rendezett tanácsú város lett).

Lugos a Bánság északkeleti részén elhelyezkedő több mint 11,5 ezer fős népességszámú, dinamikusan fejlődő (1848-70 között népessége megduplázódott) megyeszékhely, amely kedvező közlekedésföldrajzi helyzetének, megyeszékhely rangjához kapcsolódó igazgatási-szervezési feladatainak köszönhetően a *részleges másodrendű központok* közé kerülhetett. Dinamikus népességnövekedés jellemezte, így megerősödött elmaradott, aprófalvas környezetében népességkoncentráló szerepe, azonban szolgáltatási funkciói hiányosak (csak 1880-ban alakul meg az első takarékpénztára), emiatt nem tudta egész Krassó vármegyét magához kapcsolni. Több megyére kiterjedő funkcióval alig rendelkezett (görög katolikus püspökség), így *a hinterlandját alkotó vármegye egy részében a fejlett szubcentrumok (pl. Karánsebes, Oravica, Orsova) átvették központi szerepkörének egy részét.* Különösen kedvezőtlen tény, hogy a város oktatási-kulturális szerepköre és szellemi kisugárzó ereje ekkor még igen gyenge volt és a bányavárosok, valamint a Határőrvidék felé is gyorsan kioltódott. Fejlődése csak a századfordulót megelőző évtizedben gyorsult fel, köszönhetően annak is, hogy *1887-től a rendezett tanácsú városi státuszba került.*

A harmad- és negyedrendű központok esetében *10 központi funkciót* (pl. 6500 fő feletti népességszám, járásközpont, járásbíróság, adófelügyelőség, minimum egy takarékpénztár, oktatási- és egészségügyi központ,

közlekedésföldrajzi helyzet stb.) vontam be a vizsgálatokba. Azt a tíz központot, ahol minimum hat ilyen összpontosult szubcentrumnak, ahol 3-5 központi funkció összpontosult (14 település) mikrocentrumnak tekintettem.

A szubcentrumok vonatkozásában megállapítható, hogy számuk viszonylag kevés (10 db), a Bánság másodrendű központjainak számához (5 db) viszonyítva, de magas az Alföld más régióihoz képest *(Kókai S. 1999)*. E kettősség alapvető oka a népesség- és településföldrajzi sajátosságokban keresendő, valamint abban, hogy a határőrvidéki településekről kevés információval rendelkezem erre az időpontra vonatkozóan, különösen a szolgáltatások tekintetében. A harmadrendű központokat fejlettségük, társadalmi-gazdasági jelentőségük és térszerkezeti helyük alapján minimálisan két csoportra bonthatók:

- teljes értékű középvárosok (8-9 központi funkció), néhány magasabb szintű funkcióval
- részleges középvárosok (6-7 központi funkció) magasabb szintű funkciók nélkül.

A teljes értékű középvárosok csoportjába *három település* került. *Fehértemplom* és *Karánsebes* a bánsági határőrvidék két önálló közigazgatási egységgel (illir és román bánsági ezred) rendelkező települése, amelyek dinamikus népességnövekedése (Fehértemplom lakossága 1848-70 között 40%-kal gyarapodott, Karánsebes lakossága 1870-1900 között 74%-kal gyarapodott), központi funkciókban történő gyarapodása *(51. táblázat)* és rendezett tanácsú várossá válása, valamint kiemelkedően fontos közlekedésföldrajzi helyzete önmagában hordozta a fejlődés és előrelépés lehetőségét. *A két város közötti különbség legszembetűnőbb jele az időbeli eltolódottság*, melynek értelmében Karánsebes később dinamizálódott és vált hinterlandjának innovációs szigetévé. Az első pénzintézet csak 1877-ben nyitotta meg kapuit a városban.

Lippa olyan tradicionális középváros volt és maradt, amely lassuló népességgyarapodással (1848-1870 között 11,7%, 1870-1900 között 5,97%), kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzettel jellemezhető, melynek eredményeként térszerkezeti helyzete és jelentősége fokozatosan gyengült. A környező településekre kisugárzó ereje megcsappant, így egyértelműen *egyre kedvezőtlenebb helyzetbe került*. Központi funkcióinak nagy része is járásszékhely szerepköréhez kapcsolódott (járásbíróság, adóhivatal stb.), illetve a tradicionális mezővárosi társadalmi-gazdasági berendezkedéséhez.

A részleges középvárosok csoportjába *hét bánsági kismezőváros* (lakosságuk 1555 fő és 9105 fő között változott) került, egykor mindegyik mezővárosi jogállású volt, hiányos központi funkcióval *(85. ábra)*. A Bánság eddig be nem sorolt járásközpontjai (kivétel: Törökkanizsa, Buziasfürdő, Vinga, Új-Pécs, Facsád) ide kerültek.

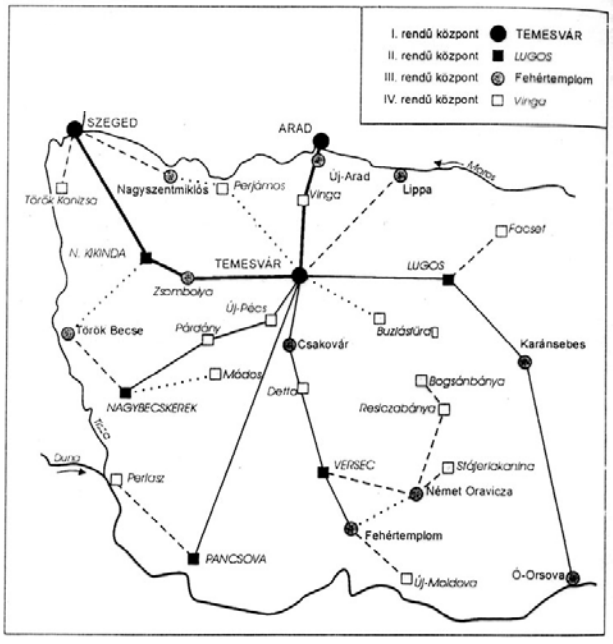
Az egyetlen *Zsombolya* jelentett kivételt, amelynek viszonylagos központi funkciógazdagsága (takarékpénztár, egészségügyi központ, kedvező közlekedésföldrajzi helyzet stb.) volt, melyek nagyrésze közigazgatási szerepköréhez kapcsolódott, és dinamikus népességnövekedés is (1848-70 között 60,9%) jellemezte.

Nagyszentmiklós, Csakovár és *Oravica* lassú népességgyarapodással, funkcióvesztéssel és térszerkezeti helyzetük gyengülésével jellemezhető járásszékhelyek. Mindhárom igazgatási központ gyengülő kereskedelmi-pénzügyi szerepkörrel és kapcsolatrendszerrel, jelentősebb egészségügyi feladatokkal, tagolatlan városi társadalommal. Alacsony színvonalú belső városi szolgáltatás-rendszerrel rendelkeztek, amelynek következtében közigazgatásilag kijelölt hinterlandjuk egy részét is elvesztették, a dinamikus körpontokkal szemben.

Orsova, Törökbecse és *Új-Arad* a bánsági térszerkezet peremén elhelyezkedő, de nem elhanyagolható központok. Mindhárom rendkívül kedvező közlekedésföldrajzi helyzettel (Temesvár-Arad, Temesvár-Újvidék, Temesvár-Balkán közötti legrövidebb útvonalak mentén feküdtek), igazgatási szerepkörrel, hiányos, de fontos központi funkciókkal (pl. Új-Arad: takarékpénztár, ezredparancsnokság, Törökbecse: takarékpénztár, főtávirda központ, Orsova: hajógyár, kórház, 1875-től takarékpénztár stb.) rendelkeztek ahhoz, hogy megőrizzék helyüket és szerepüket a bánsági térszerkezetben.

A mikrocentrumok (14 db) közé azok a *kisvárosok* kerültek, amelyek népességszám (csak Stájerlakanina /8361 fő/ és Resicabánya /7498 fő/ népessége haladta meg az ötezer főt) és központi funkciógazdagság tekintetében egyaránt *a városi- falusi lét határán mozogtak.* Ennek megfelelően e csoportban volt a legnagyobb a fluktuáció is, amit jól mutat, hogy hét település (Stájerlakanina, Detta, Buziasfürdő, Módos, Perjámos, Perlasz, Párdány) 1848-ban még csak az ötödrendű központok között foglalt helyet, míg Törökbecse és Csakovár a harmadrendű központok közé kerülhetett. A csoportba tartozó települések közül mindössze Vinga volt rendezett tanácsú város (1901-ig), amelyhez 1862-től járásszékhelyi rang is kapcsolódott. *E központok esetében a jogállás, a társadalmi-gazdasági fejlettség és a központi funkciógazdagság már egyetlen esetben sem felelt meg egymásnak,* miként önmagában a népességszám sem mérvadó a hierarchiai sorrend kialakulásánál (Stájerlakanina több mint 8300 lakosú, míg Detta alig több 2700 fős mezővárosnál). E kisvárosok néhány fontos központi funkcióval (pl. Detta 2 db takarékpénztár, hat település járásszékhely stb.) emelkedtek a környezetükben lévő *ötödrendű települések* fölé, amelyek már ekkor menthetetlenül stagnáló-hanyatló központjaivá váltak a Bánságnak. *A mikrocentrumok csoportja sem homogén*, ugyan úgy jelen vannak a *dinamikus népességnövekedésű* településeket (pl. Törökkanizsa 67,9%, Új-Pécs 76,1% stb.), mint a *népességüket és központi funkcióikat elvesztő,* hanyatló

kisvárosokat. Az igazi problémát viszont az jelenti, hogy szinte lehetetlen éles határvonalat húzni a mikrocentrumok és az ötödrendű (elemi) centrumok között.

Forrás: saját szerkesztés

85. ábra. A Bánság térszerkezeti vázlata (1870)
Figure 85. Outline of the spatial structure of the Bánság (1870)

A XIX. század második felére a feudális városhálózat egyes elemeinek fejlődése a Bánság területén is elérte azt a szintet, amikor a központok az alap- és speciális funkcióik sokoldalúságával mély és szoros kapcsolatrendszert tudtak kiépíteni a környező településekkel. Az 1848-ban vizsgált központok nagy száma (60 db) viszont azt jelzi, hogy a központok a települések viszonylag kis számára és kevés lakosára terjesztették ki fennhatóságukat (pl. mikro- és elemi centrumok), azaz még a középkori településszerkezet és hierarchia volt a meghatározó. *Az 1870. évre elkészített településhierarchia és a hozzá kapcsolódó térszerkezeti vázlat viszonylag egyszerűsödött.* Temesvár, mint a Bánság innovációs centruma, diffúz módon indukációs szigeteket (másodrendű központok) generált, amelyek be tudtak kapcsolódni a felgyorsult társadalmi-gazdasági folyamatokba. A mezo- és szubcentrumok azonban nem minden esetben, csoportjuk elemei gyorsan cserélődtek, számuk erősen ingadozott. A legdrasztikusabb változások azonban az elemi (ötödrendű) központok körében következett be. A feudális kor kiváltságai már nem voltak elegendőek, a kibontakozó tőkés társadalom és gazdaság pozitív hatásai pedig még nem érték

el e településeket (ezért számuk is drasztikusan csökkent, funkcionális értelemben). Lényegében *vákuum helyzet alakult* ki térszerkezeti vonatkozásban is, amelynek eredménye: városhiányos mikrorégiók, stabil kapcsolatok hiánya a hinterland települései felé. Mindezek ellenére a kutatások eredményeként a Bánság térszerkezeti és hierarchiai sajátosságait és problémáit feltárhattam. *A fokozatosan átformálódó és megerősödő másodrendű központok elhelyezkedését vizsgálva megállapítható, hogy Temesvár körül félkör alakban helyezkednek el (85. ábra).* Temesvártól *40-50 km-es* sugarú félkörben találjuk *a másodrendű dinamikus központokat* (pl. Nagybecskerek, Versec, Lugos stb.), melyek stabil térszerkezeti kapcsolatokkal rendelkező szubcentrumokat kapcsoltak magukhoz. Észak és északnyugat felé nyitott volt ez a gyűrű, ugyanis a három regionális központ (Temesvár, Szeged, Arad) között nem alakulhatott ki erős másodrendű központ. Az itt lévő szub- és mikrocentrumok szoros kapcsolatrendszert alakítottak ki Szegeddel és Araddal. Szeged sokoldalú központi funkcióinak köszönhetően Nagyszentmiklós, Törökkanizsa és Nagykikinda térszerkezeti kapcsolatrendszere Szeged felé gravitált, miként Temesvár is Szegeden és Aradon keresztül kapcsolódhatott az ország fővárosához. *Arad befolyása nem annyira markáns, mint Szegedé*, de Temes- és Krassó vármegye északi részének centrumai (pl. Új-Arad, Lippa, Vinga, Székesút stb.) szorosan kapcsolódtak (pl. egyház-igazgatási=görög keleti püspökség, piacközponti stb. funkciók miatt) e dinamikusan fejlődő centrumhoz. *Temesvártól 20-25 km-es sugarú körben* azonban kialakult egy *belső periféria*, melynek stagnáló központjai (pl. Temesrékas, Buzias, Vinga, Temeshidegkút, Billéd, Perjámos, Csákovár stb.) csak az 1870-80-as években kapnak fejlesztő energiákat és alakítanak ki szerény, részben önálló vonzáskörzeteket. *Temesvár és a másodrendű központok vonzáskörzeti árnyékában (határán) helyezkedtek el e mikro- és elemi centrumok. Temesvártól 70-90 km-es sugarú félkörben* kialakult egy *külső periféria*, melynek stagnáló-lemaradó központjai (pl. Oravica, Orsova, Új-Moldova, Kubin, Perlasz stb.) csak az 1890-es években kapnak (nem mindegyik) fejlesztő energiákat és alakítanak ki önálló mikrokörzeteket. A határőrvidéknek, mint külső perifériának, nemcsak a fejlesztési energiák megkésettségével, a *kiemelkedő központok hiányával* és a sajátos társadalmi berendezkedéssel kellett megküzdenie, hanem az *országhatár* (részben Erdély határa) *mentiség* gondjaival és problémáival is. Az országhatár és a megyehatárok ekkor sem voltak nyitottak és átjárhatók a társadalmi-gazdasági kapcsolatok és kapcsolódások tekintetében.

VIII. A Bánság, mint a történelmi Magyarország sajátos régiója különböző szemléletek tükrében

Kétségtelen tény, hogy a történelmi Magyarország történelmi-földrajzi régiói „feltámadni" látszanak. A területi folyamatok ma sem állnak meg az országhatároknál, a társadalmak, a helyi és térségi közösségek önmaguk helyét keresik a globalizálódó világban. *A trianoni határok szabdalta régiók lakói önmaguk helyét, múltját keresik, melynek eredményeként a történeti földrajzi aspektusú régiókutatások is reneszánszukat élik napjainkban.* Nem véletlen, hogy a történészek és geográfusok széles táborát bevonva sorra születnek az ún. régió monográfiák, jelezve a kutatóműhelyekben folyó alap és alkalmazott kutatások színvonalát, melynek egyik aspektusa a régió fogalmának, horizontális és vertikális tagoltsági szintjeinek, eltérő értelmezése *(Nemes Nagy J. 1997, Gulyás L. 2006, Süli-Zakar I. 1997, Papp N. – Tóth J. 1999)*. A másik, hogy – a tematikus térképeken túllépve – grafikus térszerkezeti ábrák és térszerkezeti modellek formájában is megjelenítik a dualizmus kori Magyarország (Kárpát-medence) különböző szemléletű (pl. természeti, társadalmi, gazdasági, modernizációs, közigazgatási stb.) régióit, országrészeit illetve nagy tájait és a közöttük zajló munkamegosztás formáit. *Olyan állapotrajzok készülnek a korabeli Magyarország társadalmi-gazdasági-települési térszerkezetéről és változásainak folyamatairól, melyek komplex egészet alkotva szintézisei és esszenciái a kutatásoknak.* A történész és geográfus szakma csoportjai és egyéniségei úttörő szerepre vállalkoznak, hiszen mindkét fél, ha csak olykor árnyalatilag is más-más gondolatvilágával, elemzési és szintézis alkotó szemléletmódjával szolgálja a nemes ügyet, *feltárni és elemezni a Kárpát-medence ekkor differenciálódó országrészeinek (régióinak?) specifikumait és kapcsolatrendszereit,* elhelyezve a történelmi Magyarország – ritkábban az Osztrák-Magyar Monarchia – egységesen működő és funkcionáló, egyszerre tradicionális és ugyanakkor modernizálódó térszerkezeti rendszerében.

A területi kutatások a különböző elméletek, szemléletek halmaza, így elfogadható, hogy *ugyanazon földrajzi térre – azonos időszakra vonatkoztatva is – több térszerkezeti ábra és modell készülhet*, amelyek kisebb-nagyobb eltéréseket mutathatnak. *A történelmi Magyarország régióinak számát, kiterjedését, a közöttük lévő kapcsolatok mélységét és irányultságát tekintve még nincs konszenzus a magyar természet és társadalom tudományokban.* A különböző aspektusú elképzelések földrajzi szemléletű eredményeit – a Bánság példáján keresztül – bemutatva néhány problémakört kívánok felvillantani és keletkezésük időrendjében rendszerezni.

VIII.1. Természetföldrajzi szemléletű elképzelések

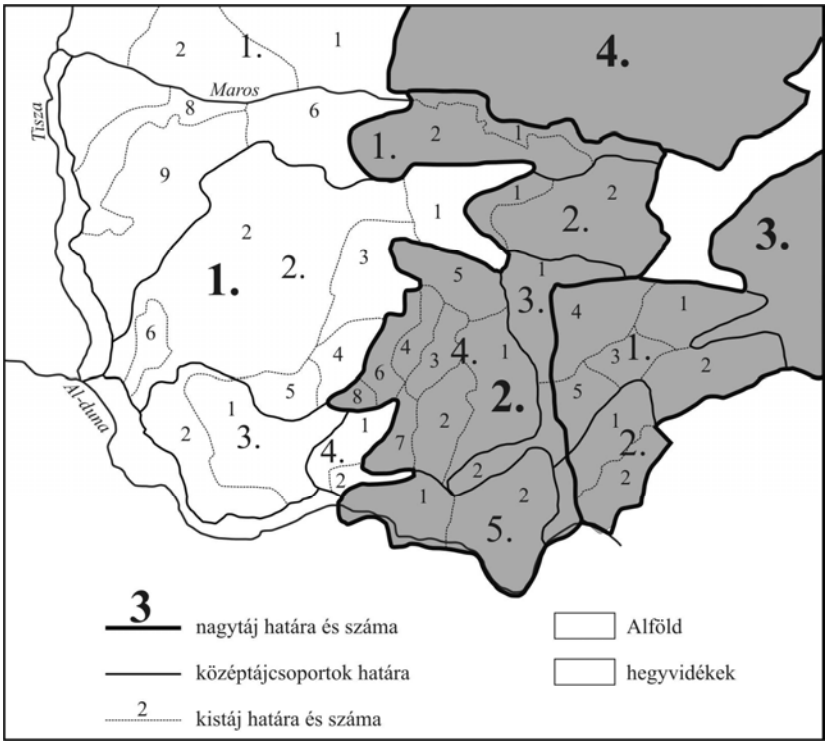
A természeti adottságok, mint tájalkotó és tájformáló tényezők, illetve a társadalom által felhasznált és igénybe vett helyi és helyzeti energiák egyik determináns eleme, kihagyhatatlan egy komplexitásra törekvő geográfiai áttekintésből. Az egyszerűbbnek tűnő természetföldrajzi szemléletű felosztások is csak néhány nagy táj létében (pl. Alföld, Erdély, Felvidék stb.) jutottak konszenzusra, határaik megvonásában alig. *Az egyik legelfogadottabb felosztás (Bulla B. – Mendöl T. 1947.) szerint a Kárpát-medence hét nagytájra tagolódik*, melyből *kettő* (Alföld, Erdély) fedi le a Bánság területét. Merőben más *Prinz Gyula (1926)* természetföldrajzi tájtagolása, mely alapján a Kárpát-medence tizenhat nagytája közül *immár négy fedi le a Bánság területét (86. ábra)*.

86. ábra. Prinz Gyula földrajzi tájai
Figure 86. Geographical landscapes of Prinz Gyula

A *Pannon Enciklopédia (1998)* és *Hajdú-Moharos-József* szerint Bánság lehatárolása a Kárpát-medencén belül természetföldrajzi szempontból látszólag egyszerű, főként, ha a vízrajzi – Duna-Tisza-Maros – határokat tekintjük. A Duna, Tisza, Maros valamint az egykori Krassó-Szörény vármegye keleti határa közötti területen *négy nagytáj* (Alföld, Bánsági-dombvidék, Bánsági-hegyvidék, Déli-Kárpátok), *valamint közép- és kistájak* (12 db, ill. 37 db) együttese alkot teljes lefedettséget *(87. ábra)*. Sem a határoló folyóvölgyek, sem pedig a

megyehatárok nem alkottak természetes határt, mindazok ellenére, hogy a tektonikailag kijelölt folyóvölgyek és medencék (pl. Temes-Cserna árok, Almás-medence stb.) mozaikszerűen feldarabolják és elhatárolják a jelentősebb rögvidékeket, fennsíkokat és hegységeket.

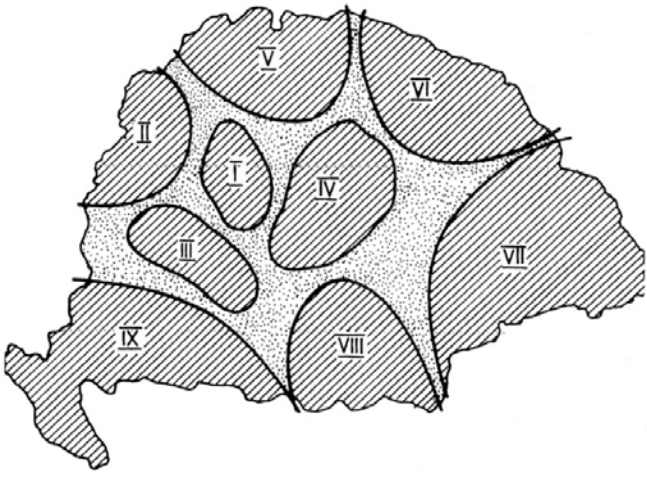
87. ábra. A Bánság természetföldrajzi tájai és határai (Hajdú-Moharos J. alapján)
Figure 87. Physical geographical units and borders of the Bánság (Hajdú-Moharos J.)

VIII. 2. Társadalomföldrajzi szemléletű elképzelések

A társadalmi folyamatok tér és időbeli alakulása a dualizmus kori Magyarország fejlődésének egyik – ha nem a legfontosabb – *olyan alfája és omegája, amelynek sajátosságai nélkül nem érthetők meg a huszadik század történései, sem Trianon, sem az azt követő időszak.* A régiók számát és kiterjedését, a közöttük lévő kapcsolatok mélységét és irányultságát tekintve még nincs konszenzus a társadalomföldrajzi szempontú felosztásokban sem, az azonban egyértelmű, hogy a Bánság, akár önállóan *(Tóth J. 1997)*, akár a tágabb horizontú Délvidék részeként *(Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2003. 38. o.)* kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi-gazdasági, térszerkezeti, etnikai, demográfiai stb. folyamatokat tekintve *(Kókai S. 2006)*.

VIII. 2. 1. Néhány centrum-periféria elképzelés

Az elmúlt évtizedek egyik leginkább kutatott Kárpát-medencei térrelációja a centrum-periféria ellentét. Alkalmazhatóságához elfogadom Tóth József megállapítását, mely szerint „…a XIX. század folyamán az Osztrák-Magyar Monarchia keretei között körvonalazódni kezdtek a regionális fejlődés magterületei, elkülöníthetők bizonyos régiókezdemények, melyekből zavartalan fejlődés esetén minden bizonnyal definitív régiók alakulhattak volna ki…" *(Tóth J. 1997. 223. o.)*. Számos olyan tudományos munka született, amely – különböző vizsgálatok révén – a centrum térségek lehatárolására vállalkozott.

88. ábra. A történelmi Magyarország régiói a 20. század elején. (szerk. Tóth J.)
Figure 88. Regions in historical Hungary at the beginning of the 20th century (by Tóth, J.)

Azzal a megállapítással is egyetértek, mely szerint: „…a régiók csak attól kezdve értelmezhetőek, amikor a termelőerők fejlődési folyamata eljutott abba a fázisba, amelyben a munkamegosztás területi aspektusának megfelelően *olyan térségek különülnek el egymástól, amelyeknek saját fejlődési ívük, struktúrájuk, jövőjük, így fejlesztési problémáik is vannak, amelyek bizonyos belső kohézióval rendelkeznek, textúrájuk a magterületen sűrű és a perifériák felé ritkul,* az ott élő lakosság tudatában entitásként tükröződnek és bizonyos komplexitásuk van…" *(Tóth J. 1999. 128. o.)*. E meghatározás egyben azt is jelenti, hogy a *társadalmi-gazdasági önfejlődésből születő régiók (88. ábra)* megjelenése és kutatása a legfontosabb. Nem a mindenkori felülről kiinduló regionális – zömmel igazgatási – átszervezési kísérletek, mely utóbbira éppen a Bánság XVIII-XIX. századi fejlesztése lehetne az egyik legjobb példa. Tény, hogy Horvátország és Erdély különállása mellett a Bánság az egyetlen olyan

országrésznyi terület a történelmi Magyarországon, ahol *az igazgatásban, a területfejlesztésben, a telepítési politikában 1718-1918-ig váltakozó intenzitással a regionális elvek is érvényesültek*, dacolva és ellentétbe kerülve olykor a magyar alkotmányjogi hagyományokkal.

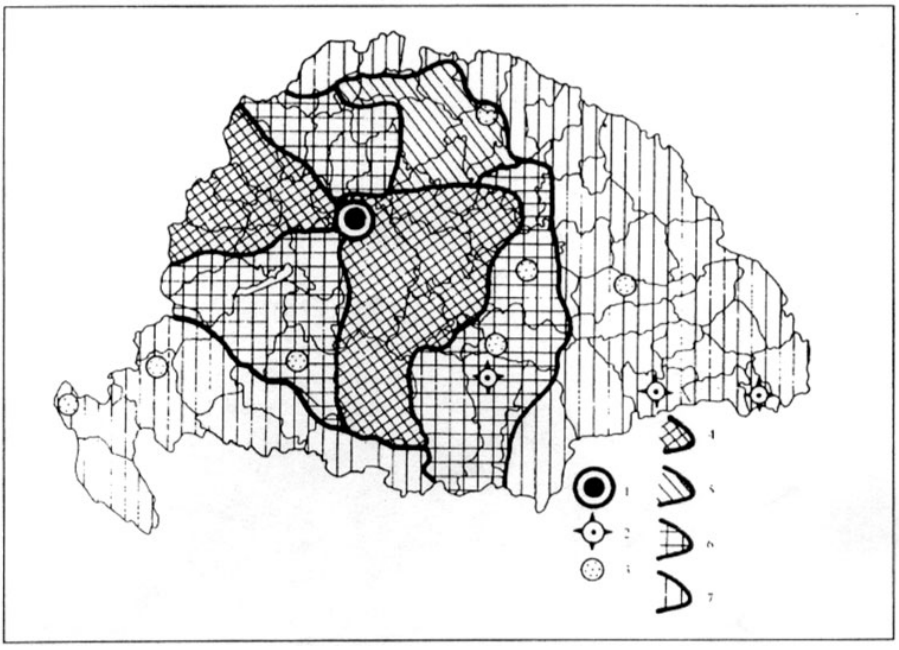
VIII. 2.2. A Nyugat-Kelet fejlettségbeli különbség vetületei

Az ország gazdasága a történelmi Magyarország fejlődését tekintve az egyik olyan szegmens, mely egyben a legvitatottabb, tényei és adatai egyértelműek, magyarázatuk korántsem. A kulcskérdés az, hogy a korábbi klasszikus gazdaságtörténeti feldolgozásokhoz *(pl. Berend T. Iván, Ránki Gy., Gunst P., Katus L., Hanák P., Kövér Gy., Szuhay M. stb.)* képest, amelyek az ország – ezen belül például az Alföld – elmaradottságáról szóltak, a társadalmi-gazdasági fejlettség vizsgálatának új megközelítési formái (pl. modernizáció, humán fejlettségi faktorok stb.) milyen *új eredményeket* hoztak. *Van e mindennek szemléletet és régiót formáló hatása.* E tekintetben *Beluszky Pál (2000, 2001, 2008)* kutatási eredményei kiemelkedő jelentőségűek, melyek közül *a történelmi Magyarország modernizációs zónáit (89. ábra)* bemutató a legismertebb. Beluszky professzor korrekt módon ismerteti az eddigi kísérleteket, és kellő visszafogottsággal helyezi ezek sorába saját térszerkezeti vázlatát, nem titkolva az alkotóelemekben rejlő nehézségeket.

Sajátos *Beluszky Pál (2000, 2001)* Bánságról alkotott képe. Egyrészt kizárja az Alföld területéből *(Beluszky P. 2001, 24., 28., 33., 171., 224. o. stb.)*, másrészt *Beluszky professzor a Bánság területét két és fél megyére szűkíti le modernizációs térképén*, kettévágva a régiót, úgy hogy Krassó-Szörény nagyrészét Erdély tradicionális, alig modernizálódó régiójához, míg Temest és Torontált Szabolcs, Bihar, Csanád és Arad megyékkel együtt a modernizációs folyamat elején álló köztes zónához kapcsolja, amely még nem szerveződött régióvá, azaz: „…A zóna mind gazdaság- és településtörténeti szempontból, mind a lakosság nemzetiségi (pl. Temes vármegyében a lakosság nemzetisége községről, községre változott) és vallási összetételét tekintve, mind természetföldrajzi szempontból *rendkívül heterogén* volt. *Így nem jött létre belső kohézió.* Növelte a zóna kiegyensúlyozatlanságát, hogy az ide tartozó, rohamosan növekvő, modernizálódó nagyvárosok – Nagyvárad, Arad, Temesvár – környezete modernizációban hátramaradott térség volt…".

Amellett, hogy egyetértek Beluszky professzor úr megfogalmazásával és azzal a fontos kitétellel, mely szerint: „…e vizsgálat során kirajzolódó modernizációs zónákat mutatjuk be, hangsúlyozva, hogy e régiókat a *magyarországi modernizáció szintjéhez képest* (kiemelés B.P.) határoztuk meg (azok tehát csak ebben a relációban értelmezhetőek)..." *(Beluszky P. 2001. 239. o.)*, kutatásaim az elmúlt években arra is irányultak, hogy *a Bánság, mint önálló régió, specifikumait összegyűjtsem, kiemeljem és értékeljem*. A teljességhez

tartozik, hogy a társadalomföldrajzi szempontok szerint kijelölt országrészek *(97. ábra)* térképen *(Beluszky P. 2008. 360. o.)* önálló régió a Bánság két és fél megyéje.

89. ábra. Modernizációs zónák a századelő Magyarországán (szerk. Beluszky P.)
Figure 89. Modernisation zones in Hungary in the early 20th century (ed. Beluszky P.)

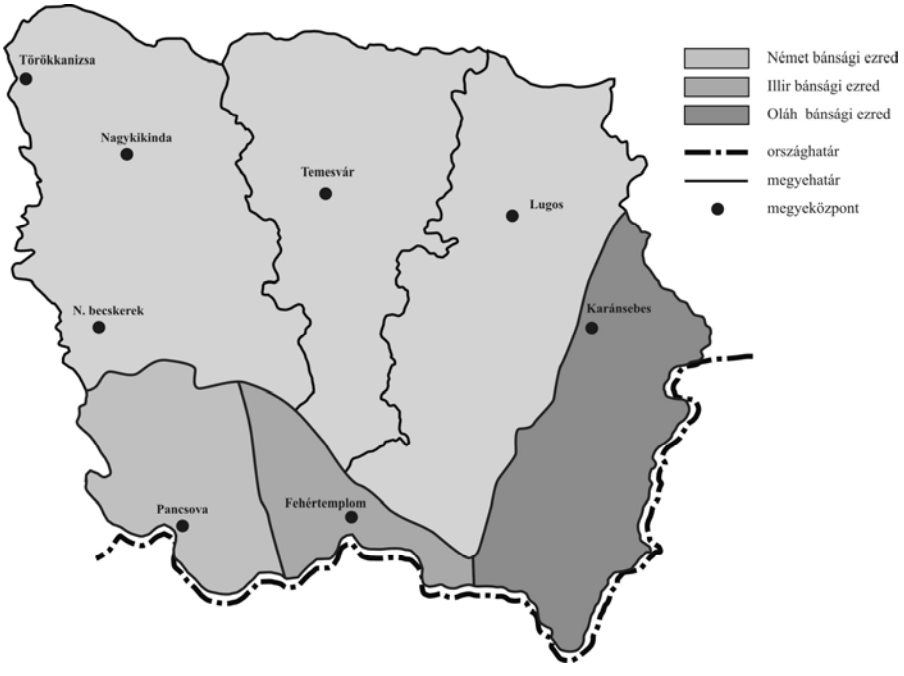
1= a modernizáció hídfőállása, Budapest; 2= modernizációs gócok számottevő „kisugárzással”; 3= modernizációs gócok; 4= számottevő modernizációval jellemezhető zónák; 5= a modernizáció második hullámának zónája; 6= a modernizációs folyamat elején álló zóna; 7= „tradicionális” régiók

VIII. 2. 3. A funkcionális téregységek néhány típusa

A régiókutatások *zöme egy-egy társadalmi-gazdasági elem alapján történő térfelosztás*, amely történhet az adott területen élő népesség jellemzőinek, demográfiai, társadalmi viszonyainak, gazdaságának, településhálózatának vagy éppen közigazgatási egységeinek megfelelően. Ebben az esetben a régiók határainak kijelölésénél *kettős tendencia* érvényesülhet, ez egyrészt a hasonlóság (homogenitás), másrészt a funkcionális kapcsolat, melyek eredménye a különböző téregységek megrajzolása. *Az esetek nagy részében egy-egy homogén térség több funkcionális egységre is tagolódik.* Jó példa lehet erre, hogy a vásárvonalon elhelyezkedő városok homogénnek tekintett vonzáskörzete minimum két funkcionális térre terjedt ki a történelmi Magyarországon.

A). A közigazgatási régiók néhány lehetősége

A magyar közigazgatás dichotómiái ismertek (pl. területi aránytalanságok, központ-hinterland egymáshoz való viszonya, vármegye<—>megyék feletti szakigazgatás stb.). Eltekintve az államismei geográfia korai kísérleteitől (pl. Alsó- és Felső-Magyarország, illetve ezen belül Dunán ill. Tiszán innen és túl) *az első komoly regionalizációs törekvés II. József közigazgatási területbeosztása volt.* A kerületek valamint Erdély és a katonai határőrvidékek határainak kijelölése mellőzött mindenféle földrajzi szempontot és elsősorban az igazgatási igények figyelembe vételével történt. A nemzeti ellenállást megtestesítő megyékkel szemben II. József tíz közigazgatási kerületre osztotta az országot, melynek sajátos bánsági leképezése, hogy 1785-ben síkságra és hegyvidékre tagolta a régiót. A síkságon az állattenyésztést kívánta előmozdítani, a lakosság szaporítását inkább szerb, mint más külföldi telepesekkel akarta elősegíteni. A hegyvidéken a románok felkarolását ajánlotta helytelenítve, hogy szolgaian bánnak velük *(Borovszky S. 1911. 366. o.)*, azonban a Bánsági Határőrvidék területi különállása továbbra is fennmaradt *(90. ábra), három részre szakítva a Bánság területét.* A Bach-rendszerhez kapcsolódó közigazgatási beosztásban a Bánság megosztottsága változatlanul fennállt.

90. ábra. A Bánság közigazgatási tagolódása (1779-1876)
Figure 90. Administrative divisions in the Bánság (1779-1876)

B). Szakigazgatási-statisztikai régiók

Külön hangsúlyt fektetve az egyes szakigazgatási „ágazatok" (pl. igazságügy, hadügy stb.) területi rendszerére és *a szakigazgatási régiókra megállapítható, hogy nem sok támogatást nyújtanak a történelmi Magyarország társadalmi nagyrégióinak felismeréséhez.* A Bánság egzakt lehatárolása itt sem jelenik meg *(91. ábra)*. A megyék mellett és felett kiépülő modern szakigazgatás intézményei illetékességi területeiket tekintve átnyúltak a Tisza és a Maros folyó vonalán, illetve a megyehatárokon. Azonban még így sem oldhatta meg a korabeli megyehatárokon átnyúló településközi kapcsolatok problematikáját (pl. Szeged, Arad stb.).

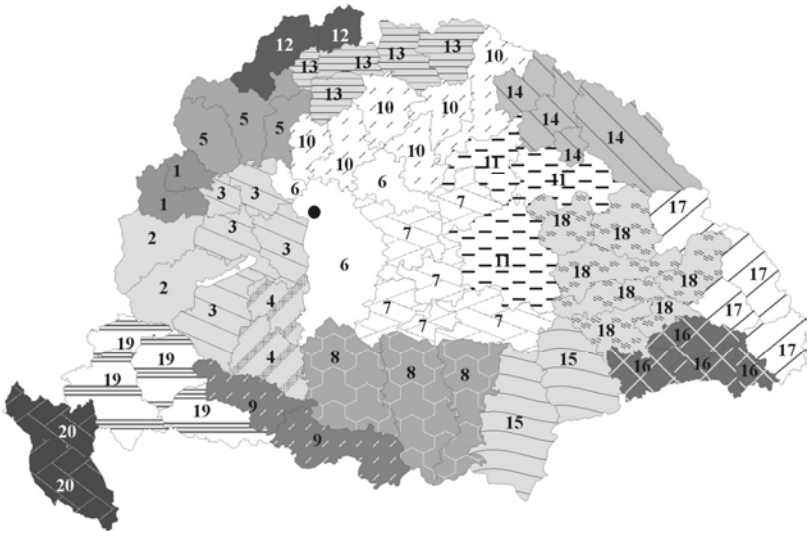
Forrás: saját szerkesztés

91. ábra. Temesvár regionális szerepköre (1860-70)
Figure 91. Regional functions of Temesvár (1860-70)

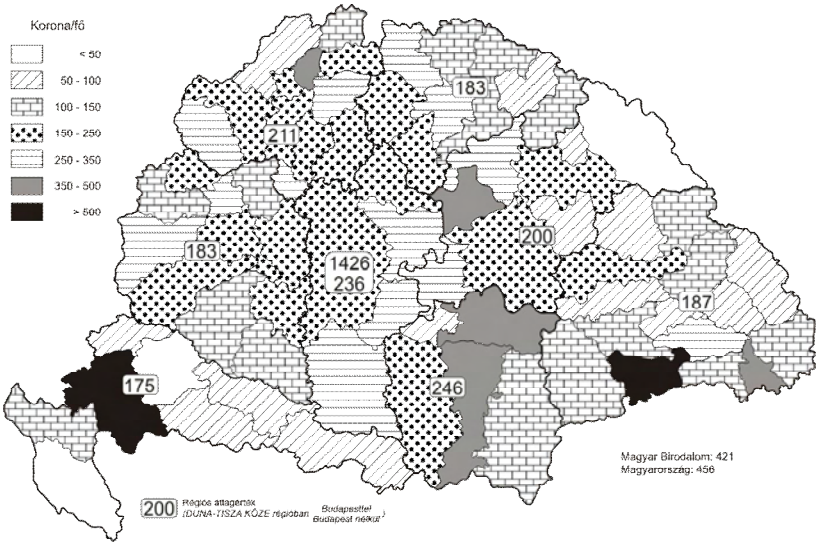
C). Gazdasági ágazatokhoz kötődő régiók

Sikeresen oldott meg egy-egy ilyen jellegű feladatot és gazdagon illusztrálva mutatta be (20 db táblázat, 30 db ábra) például *Nagy Mariann (2003) a mezőgazdaság faktor- és klaszter elemzéssel* történő tipizálását *(92. ábra)* és *Gál Zoltán (2008) a pénzügyi szféra* gazdaságban betöltött innovációs és modernizációs szerepét *(93. ábra)*. A legnagyobb probléma – véleményem szerint –, hogy mind a mezőgazdasági régiók (20 db kisrégió, ill. 7 db nagyrégió), mind a statisztikai régiók szerint vizsgált pénzintézeti szolgáltatások területi fejlettségbeli differenciái *nincsenek összhangban a Beluszky Pál által kialakított (2008) országrészek (97. ábra) területével* és így nehéz általános jellemzést adni a Kárpát-medence régióiról. *A Bánság*

sajátosságai is elmosódottabbakká válhatnak, ha mezőgazdaságilag Bács-Bodrog megyével, pénzügyileg pedig Arad és Csanád megyékkel együtt mutatják be a specifikumait.

92. ábra. A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a cluster-elemzés alapján (szerk. Nagy M.)
Figure 92. Regional structure of the Hungarian agricultural according to cluster-analysis (by Nagy M.)

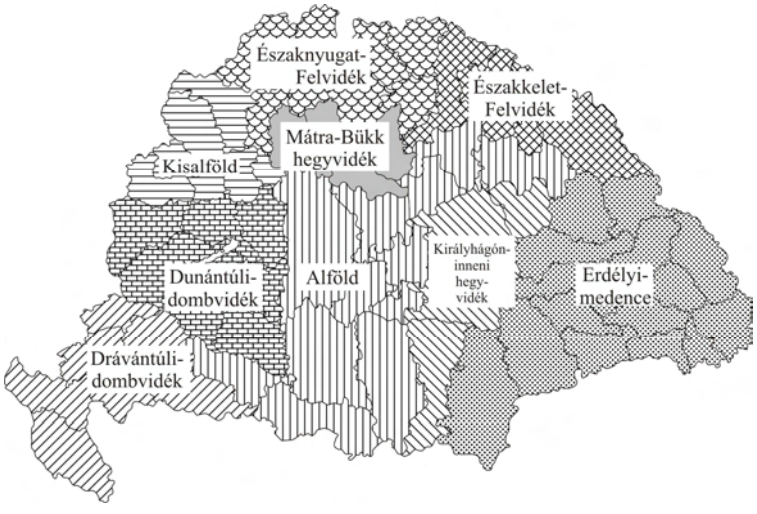

93. ábra. Az egy főre jutó banki és takarékpénztári vagyon vármegyénként és statisztikai régiónként, 1909 (szerk.: Gál Z.)
Figure 93. Wealth of banks per capital according to counties and statistical regions in 1909 (by Gál Z.)

VIII. 3. Komplex területfelosztási kísérletek

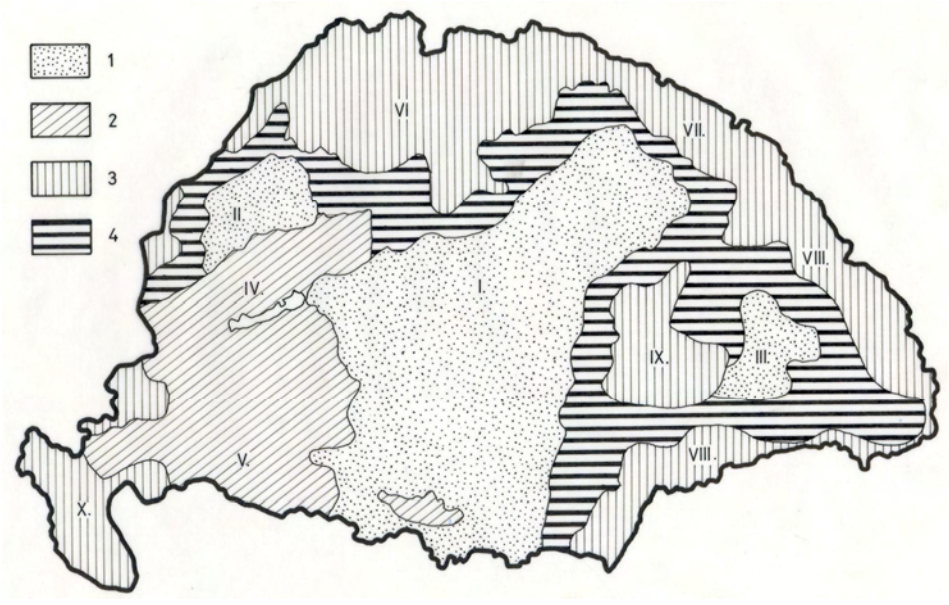
A komplex területfelosztási kísérletek alatt a *természet- és társadalomföldrajzi tényezők együttes alkalmazását* értjük. Számos természeti tájalkotó elem hasonlóságát (pl. éghajlat, domborzat, növényzet) figyelembe véve, illetve a társadalmi-gazdasági-települési tér funkcionális kapcsolatainak elemei alapján határozzák meg a régió igazi karakterét. Különösen fontos *az elemzésekben, hogy a természeti viszonyoknak a társadalom térszerkezetére gyakorolt hatására helyeződik a hangsúly.* A természeti táj és a társadalom funkcionális egységére épülő munkamegosztás teremtette gazdasági egységek (régiók) kutatói a helyi és helyzeti energiák és adottságok szerepét is kiemelik. A társadalmi-gazdasági erőterekre és szintekre, esetenként az államszervező folyamatokban együtt tükröződő regionalizmus és regionalizáció bonyolult összefonódására és egymásrautaltságára helyezik a hangsúlyt. A dualizmus kori Magyarország társadalma a Kárpát-medence helyi és helyzeti energiáit – társadalmi-gazdasági szerveződésénél fogva – úgy tudta használni és működtetni, hogy *három funkcionális térszínen* (alföld, dombvidék, hegységkeret) *volt jelen egyszerre.*

A komplex területfelosztási kísérletek egyikeként mindenképp meg kell említeni *Fodor Ferenc (1924) „természeti" földrajzi tájbeosztását (94. ábra)*. Fodor Ferenc a természetföldrajzi adottságoknak a mezőgazdasági termelésre gyakorolt hatását elemezte – Kemény György 1917-ben publikált járási szintű adatainak figyelembevételével – és korrigálta, mely alapján *a Bánság területét három különböző részre tagolta.*

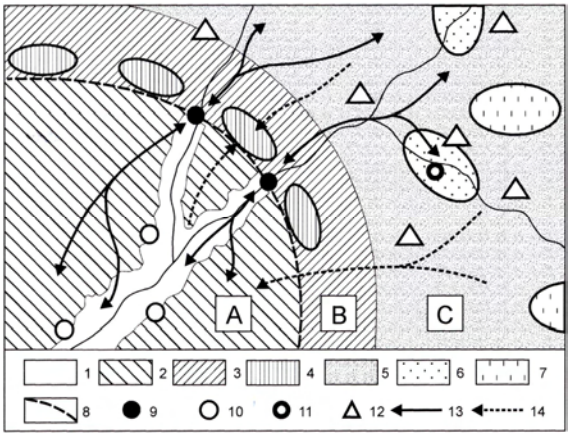
94. ábra. Fodor Ferenc Kemény Gy. nyomán korrigált természeti földrajzi tájbeosztása
Figure 94. Natural geographical units corrected by Fodor F.

Frisnyák Sándor professzor több korszakra is elkészítette Magyarország gazdasági tájait bemutató térképét, melyek közül a 19-20. század fordulójához kapcsolódót mellékelem *(95. ábra)*, mely *messzemenő megegyezést mutat a természetföldrajzi nagytájakkal*. Mivel Frisnyák professzor szerint a földrajzi munkamegosztás a természeti környezet által kijelölt „életterek" között alakult ki *(96. ábra),* a hasonlóság egyértelmű. *Bánsági viszonylatban mindez azt jelenti, hogy három megyéje három gazdasági tájhoz (tájtípushoz) került.* A homogénnek tűnő tájtípusok között önállóként megjelenik az átmeneti övezet is, amit a mezőgazdasági termelés jellegzetességeinek a tájalakításban tulajdonított kiemelkedő szerepe magyarázhat. E tekintetben kerülhetett egy régióba a Szerémség, a Mezőföld, a Nyírség és a Bánsági-alföld.

95. ábra. Magyarország gazdasági tájai a 19-20. sz. fordulóján (szerk.: Frisnyák S.)
Figure 95. Economical landscapes of Hungary at the end of the 19th century (by Frisnyák S.)

Jelmagyarázat: 1= Nagymedencék főleg külterjes mezőgazdasággal, kenyérmag fölösleggel, építő- és fűtőanyag hiánnyal, kevés iparral, 1= Nagy-Alföld főleg gabonatermeléssel és pásztorkodással, II= Kisalföld intenzívebb mezőgazdasági termeléssel és istállózó állattenyésztéssel, fejlett mezőgazdasági iparral, III= Erdélyi-medence (Mezőség), kevés gabonatermeléssel, főleg pásztorkodással, IV= Dunántúli-dombvidék intenzív állattenyésztéssel, 2= Dombvidékek elégséges kenyérmagtermeléssel, jelentékeny gyümölcstermeléssel, kapásnövényekkel és takarmánytermeléssel, V= Drávántúli-dombvidék sok hüvelyes termeléssel, réttel és gyümölcstermeléssel, 3= Hegyvidékek kenyérmaghiánnyal, főleg erdőgazdasággal, hegyi pásztorkodással, bányaműveléssel, helyenként iparvidékkel, VI= Északnyugati- Felföld erős iparral és bányászattal, VII= Északkeleti-Felföld főleg erdőgazdasággal, VIII= Keleti- és Déli-Kárpátok erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással, IX= Keleti-Szigethegység erdőgazdálkodással és hegyi pásztorkodással, X= Karszt, 4= Átmeneti övek sokoldalú és kiegyenlített mezőgazdasági termeléssel, erdőgazdálkodással és iparral

96. ábra. A Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásának modellje (szerk.: Frisnyák S.)
Fig. 96. Model for the geographical division of labour in the Carpathian Basin (by Frisnyák S.)

Jelmagyarázat: A= medencesíkság, B= dombvidék, C= hegységkeret, 1= ártéri síkság (állattenyésztési profillal), 2= ármentes szint ("életkamra") földművelési profillal, 3= dombsági tájak vegyes (polikultúrás) gazdálkodással, 4= szőlő- és borgazdasági terület, 5= erdő, 6= intramontán kismedencék földművelése, 7= havasi legelő, 8= vásárvonal, 9= vásárváros, 10= ártérperemi település, 11= medenceközpont, 12= montánipar, 13= a gazdsági javak áramlása, 14= a munkaerő migráció iránya

97. ábra. Magyarország társadalomföldrajzi szempontok alapján kijelölt országrészei a 20. század elején (szerk.: Beluszky P.)
Figure 97. Regions of historical Hungary according to human geography at the beginning of the 20th century (by Beluszky P.)

Jelmagyarázat: 1= országhatár, 2= országrészhatár, 3= a Partium és Erdély határa,4= megyehatárok, 5= országrészek: I= Budapest és vidéke, II= Nagyalföld, III= Kisalföld,IV= Dunántúl, V= Felföld, VI= Észak-Magyarország, VII= Bánság, VIII= Erdély, VIII/a= Partium, IX= Horváth-Szlavonország

A komplex területfelosztási kísérletek sorából kiemelem a *Beluszky professzor* által szerkesztett könyvet *(Beluszky P. 2008. 358-421. o)*, melynek tizenegyedik fejezetében a szerző *sokoldalúan elemzi és mutatja be Magyarország társadalom földrajzi szempontok alapján kijelölt országrészeit (97. ábra) a 20. század elejére vonatkozóan.* Az ott leírt hatvan oldal igazi gyöngyszem, az utóbbi évtizedek hazai geográfiai szakirodalmában a legteljesebb, legrészletesebben és sokoldalúan indokolt regionális elemzés és jellemzés a századforduló Magyarországának régióiról. *A Bánság azonban itt is megosztott, a Bánsági-hegyvidék nem része Erdélynek, hanem a Partiumhoz (?) került.*

Fontosnak tartom megemlíteni *Teleki Pál (1923)* komplex területfelosztási kísérletét, amelyen *megjelenik a Bánság, mint önálló régió, igaz a Krassó-Szörényi-hegyvidék nélkül (98. ábra).*

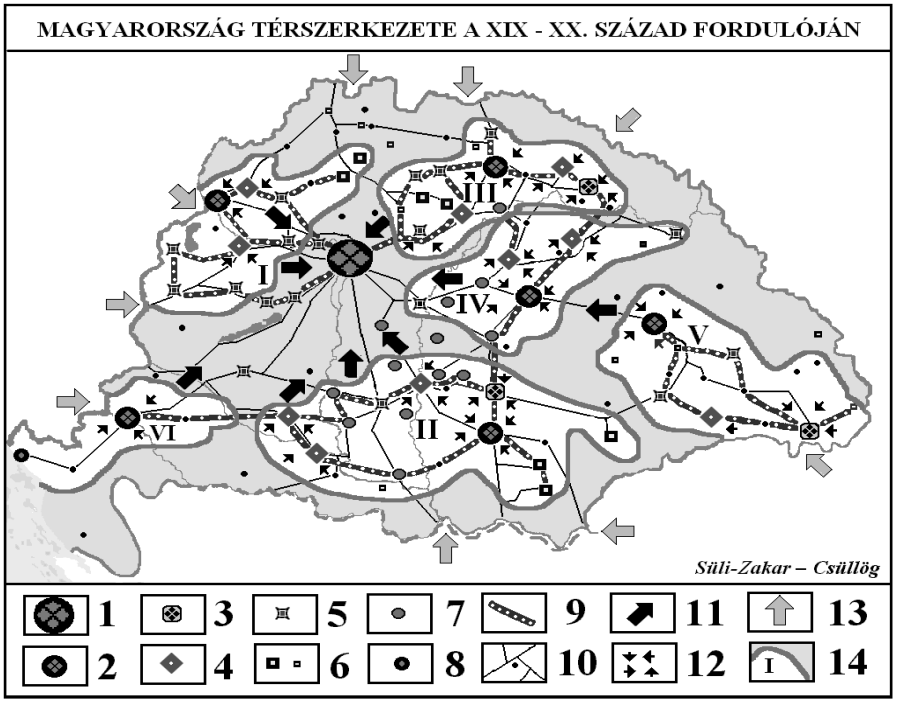

98. ábra. Közigazgatási beosztásnak alkalmas természetes tájak a Kárpát-medencében (Teleki P. 1921. évi tervezete, Fodor F. szerint)
Figure 98. Physical regions in the Carpathian Basin according to administrative division (by Teleki P.)

Jelmagyarázat: 1=országhatár; 2=megyehatás; 3=szétválasztható megye határa

A kuriózumok, közé tartozik *Csüllög Gábor (2003)* sajátos térszerkezeti és nagyrégiós vázlata a dualizmus kori Magyarországról *(99. ábra)*. *Amellett, hogy nincs központi régió és széles átmeneti zónákkal találkozunk, erősen kétséges, hogy a középkorban kiemelkedő fontosságú Délvidék egységes régió volta fenn állt-e még a 19-20. század fordulóján.* A teljesség igénye nélkül megemlítem,

hogy a különböző forgalmi-terheltségi adatok jól mutatnák az egyes mikro- és mezorégiók közötti kapcsolatrendszert, a transzverzális vonalak hiányát, ezzel a földrajzi munkamegosztás hiányát akár két szomszédos, de hasonló gazdaságú régió között. Elegendő a Hunyad megyei és a Krassó-Szörény megyei vasipar példáját megemlíteni, melyek között jelentős együttműködés és jó közlekedési kapcsolat (pl. közvetlen vasúti) nem volt. Az is elgondolkodtató, hogy Szegedtől Titelig az egész dualizmus korában egyetlen vasúti híd sem kötötte össze az ország két – sok faktor szerinti is – legjelentősebb mezőgazdasági vármegyéjét. *Meggyőződésem, hogy ebben az időszakban a Bánság sajátos különállásával és különválásával megkülönböztetett helyet foglalt el a történelmi Magyarország földrajzi régiói között, s nem volt egységes a Délvidék.* Pécs és Resicabánya egy régióba sorolása is nehezen védhető, gazdasági kapcsolataik sem ugyanazon régióközpont felé mutatnak.

99. ábra. Magyarország térszerkezete a XIX-XX. század fordulóján (szerk. Csüllög G.)
Figure 99. Spatial structure of Hungary at the end of the 19th century (by Csüllög G.)

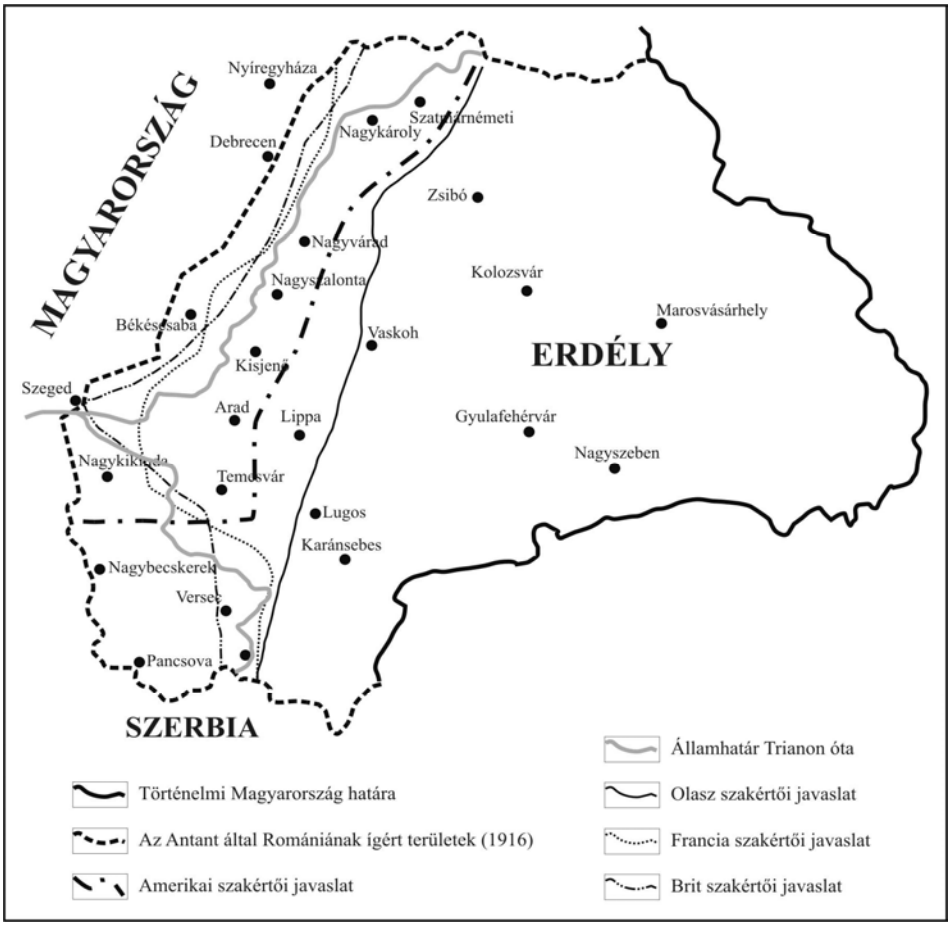
1. Országos központ 2. Régió központ 3. Részleges régió központ 4. Regionális gyűjtő központok 5. Regionális alközpontok 6. Országos és regionális ipari központok és ipari térségek 7. Országos jelentőségű agrár-kereskedelmi központok és agrártérségek 8. Országos jelentőségű kikötő 9. Fő térszerkezeti vonal 10. Térszerkezeti szerepű vasúti fővonalak 11. Országos gyűjtő irány 12. Regionális gyűjtő irány 13. Külső hatások iránya 14. Régiók: I. KISALFÖLDI II. DÉLVIDÉKI III. FELVIDÉKI IV. PARTIUMI V. ERDÉLYI VI. HORVÁTORSZÁGI

A Bánság helye a történelmi Magyarország régiói között rendkívül problematikus. A földrajzi, néprajzi, szociológiai, demográfiai és statisztikai régiók kutatását és vizsgálatát a történelem során bekövetkezett változások tükrében kell megközelíteni és értékelni, s e hosszú távú időfolyamatban egységes területnévként való tudományos értelmezése bonyolult kérdéseket vet fel és több megközelítésben fogalmazható meg. *Önálló régióként nem*, a tágabb horizontú Délvidék (Bácska, Bánság, Szeremség) részeként azonban több kutatónál *(pl. Tóth J. 1997. 227. o., Gulyás L. 2005. Süli-Zakar I. – Csüllög G. 2003. 38. o. stb.)* is kiemelkedő szerepet játszott a társadalmi-gazdasági, térszerkezeti, demográfiai, etnikai-vallási stb. folyamatokat kutatva. A Bánság gazdasági sajátosságait a kapitalizálódó Magyarország igényei formálták és alakították, ennek ellenére a meghatározó területi folyamatokat alapvetően az eltérő térhasznosítási formákból kialakuló társadalmi munkamegosztással összefüggő gazdasági fejlődés határozta meg *(Tóth J. 1997.)*. A bánsági gazdaság egyes ágazatai a XIX. század második felében erőteljesen differenciálódtak a társadalmi-gazdasági erőterek és szintek változatos mozaikjaira tagolva a régiót, alkalmazkodva az egységes térstruktúrához. A gyáripar megerősödése és a kereskedelem, valamint más szolgáltatások (pl. infrastrukturális, pénzügyi stb.) együttesen váltak a fejlődés motorjává, szoros kölcsönhatásban a megizmosodó árutermelő mezőgazdasággal. *Az átalakulása jellege és intenzitása évtizedekre meghatározta a régió helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában.*

A Bánság társadalmi-gazdasági-települési sajátosságai alapján megállapítható, hogy *sajátos, önálló, speciális régiója a Kárpát-medencének.* Karakterisztikusan elkülönült, mind az Alföldtől, mind a Délvidék és Erdély más régióitól. A Bánságra a Trianonban megrajzolt új határok *(100. ábra)* a térszkizofréniát és a gazdasági ellehetetlenülést hozták, napjainkig megoldatlan, halmozottan hátrányos helyzetű, határmenti perifériákat alkotva. A Monarchia piacait ellátó gabonatermelési szerepe, a Krassó-Szörényi iparvidék országos jelentősége, a belső térszerkezeti erővonalainak sűrűsége, az urbanizáció és a városhálózat sajátosságai, az etnikai sokszínűség és az országos jelentőségű és szerepkörű pénzügyi-, kereskedelmi-, igazgatási központjai miatt *az ország egyik legjelentősebb gazdasági térségévé vált a XX. század elejére.* Nem lehetett közömbös, hogy mely utódállam kapja meg Trianonban *(100. ábra)* területét.

A trianoni határ, napjainkban is torzítja a földrajzi tér természetes szerkezetét, csökkenti, vagy minimalizálja a társadalmi-gazdasági érintkezés intenzitását. A Bánság romániai részét ugyanakkor a mai szóhasználat szerint általában a tágabb értelemben vett Erdély részének tekintik, hasonlóan a Partiumhoz. Azonban *mind a Bánság, mind a Partium rendelkezik olyan társadalmi-gazdasági sajátosságokkal* – az egyértelmű természet földrajzi különbségek mellett – *melyek elkülönítik a Kárpát-medence más régióitól*, így Erdélytől is. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt

évtizedek migrációi ellenére *létezik egyfajta bánsági öntudat is, nevezhetjük regionális identitásnak is,* melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. Ez a bánsági öntudat volt a fő mozgatórugója az 1918 november elsején kikiáltott Bánsági Köztársaság létrejöttének és ezen bukott meg a XX. század jó néhány nacionalista kísérlete.

100. ábra. Néhány szakértői javaslat a trianoni határ megállapításához
Figure 100. Some proposals for drawing the borders of Hungary for the Trianon Treaty

IX. Realitás vagy illúzió: a Bánsági Köztársaság

Még a magyar történészek között is vannak, akik számára kevésbé ismert tény: 2008. november 1-én múlt kilencven éve, hogy 1918 őszén kikiáltották a Bánsági Köztársaságot. *A történeti monográfiák jelentős része* (pl. Magyarország története 8. kötet, Magyarország történeti kronológiája 3. kötet stb.) *meg sem említi e rövid intermezzót a történelmi Magyarország széthullásának folyamatában.* Nem találunk utalást ismert visszaemlékezésekben sem *(pl.: Jászi O. 1983., Károlyi M. 1982. stb.)*, de Galántai József 1989.-ben megjelent könyve (Trianon és a kisebbségvédelem) sem említi az eseményt. Keveset írt e tényről Ormos Mária nagysikerű könyvében, mely a padovai fegyverszünet és Trianon között eltelt időszakot elemzi *(Ormos M. 1983. 213. o., 245. o.)*. Mindössze egy rövid megjegyzést kapott az 1986-ban megjelent három kötetes Erdély monográfiában is *(Szász Z. 1704. o.)*. Jakabffy Elemér művében (1920) zömmel Krassó-Szörény eseményeit taglalja és alig érinti e fontos történelmi tényt. Érdekes és sajátos Bartha Albert (1877-1960) egykori honvédelmi miniszter visszaemlékezése a Demokrácia című lap hasábjain megjelent (1946. augusztus) interjúban *(Nagy Miklós M. 2007.)*.

IX. 1. A tények

Mint a korábbi fejezetekben részletesen bemutattam a Bánság a XX. század elejére a gazdasági szükségszerűség által kikényszerített benépesítés (spontán migráció, szervezett telepítések) eredményeként etnikai és vallási tekintetben a Kárpát-medence, sőt Európa *egyik legsokszínűbb területévé* vált, ahol tizenhat etnikai csoport élt egymás mellett. A régió vallási tagoltsága az etnikai sokszínűséghez hasonlóan sokrétű volt: 855,852 fő (54,1%)ortodox, 591,447 fő (37,38%) római katolikus, de nem hiányoztak a reformátusok, a görögkatolikusok és a zsidók sem. *Gazdaságilag egy tökéletesen életképes terület:* fejlett ipara, kiváló termőföldje, szakképzett és 2-3 nyelvet beszélő és értő munkaereje, jól védhető természetes határai voltak. Érdekes, hogy *mind területi, mind pedig lakossági szempontból az európai rangsorban napjainkban a 34. lehetne*, Belgium és Albánia (terület), illetve Szlovénia és Észtország (lakosság) között.

IX. 2. Politikai előzmények és események

1918 okt. 16-án IV. Károly kiáltványában bejelentette Ausztria föderatív alapon való átalakítását, és felszólította a különböző tartományokat, alakítsák meg a saját nemzeti tanácsukat (Mindez nem vonatkozott a Magyar Korona országaira!). A birodalom megmentésének utolsó kétségbeesett kísérlete, hogy 1918 okt. 20-án a magyar kormány osztrák-magyar perszonálunióra vonatkozó törvényjavaslatot fogadott el. Az események ismeretében azonban ezen a kísérleten hamar túllépett a történelem és *1918 okt. 25-én megalakult a Magyar Nemzeti Tanács.* A

Függetlenségi, a Radikális és a Szociáldemokrata Pártok megegyezéséből létrejövő Magyar Nemzeti Tanács a nemzetiségi kérdésről *(Szász Z. 1986. 1703 o.)* az október 26-i kiáltvány 5. pontjában kimondta: az önrendelkezés a wilsoni elvek értelmében késedelem nélkül megadandó a nemzetiségeknek („abban a reményben, hogy Magyarország területi integritását ezek az elemek… biztosabb alapokra helyezik"). Ezen a napon alakult meg a Magyar Nemzeti Tanács Erdélyi Bizottsága is. 1918. okt 27-én Andrássy Gyula közös külügyminiszter Wilson elnökhöz intézett jegyzékében különbékét kért, elismerve a cseh-szlovák és a délszláv népek jogát a függetlenségre. 1918 okt. 28-án Budapesten a tömeg követelte a Nemzeti Tanács kormányának megalakítását és e napon a Monarchia népei közül elsőként a csehek, azaz a prágai Nemzeti Tanács a csehszlovák állam kormányává nyilvánította magát. *A bomlás elkezdődött és néhány nap alatt maga alá temette a soknemzetiségű Monarchiát.* A padovai fegyverszünet (nov. 3.) és a belgrádi katonai konvenció aláírásával (nov. 13.) a Monarchia katonailag is összeomlott. 1918. okt. 31-én Budapesten győzött a forradalom, József főherceg Károlyi Mihályt nevezte ki miniszterelnökké.

Ezzel párhuzamosan *1918. október 31-én Temesváron is katonatanácsok alakultak, a hely szellemének és múltjának megfelelően külön-külön román, magyar, német és szerb nemzetiségi tagokkal (Szász Z. 1986. 1704. o)*. Valószínű, hogy vitatkoztak, kiabáltak, mert tényleg nem lehetett tudni, hogy a város, illetve a Bánság melyik létező avagy jövőbeni államhoz fog kerülni. A végkifejlet legalább három esélyes volt, csökkenő valószínűség szerinti sorrendben: Románia, Szerbia, Magyarország. Pontosabban nyílvánosan nem lehetett tudni, azonban *az antant hatalmak a Romániával kötött bukaresti titkos egyezményben már 1916-ban az egész Bánságot a románoknak ígérték és mindezt írásba is foglalták.* Természetesen ma már azt is tudjuk, hogy a francia vezérkari javaslat, mely a fegyverszünetre vonatkozott – okt. 15-én keltezték –, a balkáni frontra kiterjedően megjegyzi, hogy e vezérkar a bukaresti titkos szerződés előírásait nem ismerte el teljes terjedelmében *(Ormos M. 1983. 36. o.)*. Két ponton korrigálták a bukaresti vonalat: *a Bánságban, amelyet ekkor már fel akartak osztani a délszláv állam és Románia között*, és az úgynevezett erdélyi határon. Valamivel később hasonlóan foglalt állást a román kérdésben a francia külügyminisztérium is. A módosítás tényleges és valószínű okait Ormos Mária említett könyvében (1983. 36-37. o.) részletesen elemzi (pl.: Clemenceau és Bratianu közötti kölcsönös „szimpátia" stb.), itt ettől eltekintek. A lényeg, hogy *a megosztás esélyt teremtett, sajnos nekünk, mint később kiderült, a Bánságban csak tíz település erejéig.*

A széteső Osztrák-Magyar Monarchiából Róth Ottó ügyvéd, valamint a szociáldemokrata párt és a helyi sváb közösség tagjai megelégelték a fejetlenséget és a kétségbeesés szülte vakmerőséggel *megkíséreltek függetleníteni egy darabkát a történelmi Magyarország területéből,* amikor is a wilsoni elveket komolyan véve és érvényesítve, a bánságiak figyelmen kívül hagyták az összes marakodó nagypolitikust és *kikiáltották az autonóm Bánsági Köztársaságot.* Megalakult a

Bánsági Nemzeti Tanács (amiben csak a románok nem vettek részt, mert ők továbbra is várták Bukarest és az Aradon székelő Román Nemzeti Tanács utasításait) és 1918. november elsején Róth Ottó polgármesteri hivatala erkélyéről kikiáltotta a Bánsági Köztársaságot, melynek elnöke ő lett, katonai parancsnoka pedig Bartha Albert tábornok (később kétszer is budapesti hadügyminiszter). Mindez hatást gyakorolt a környező vidék (főleg Resica és Arad) munkásaira, de Erdélyre is. Krassó-Szörény megye főispánja november 6-án ezt jelentette: „…A hozzánk közel fekvő Temesvárott lejátszódott és eleinte külön köztársasági irányzatot szolgáló események … megyém lakosságára nagy hatással voltak…" *(Szász Z. 1986.)*.

A magyar kormány azonnal elismerte a független Bánsági Köztársaságot. Hogy őszinték legyünk: Róthék (más források szerint Bartha Albert elképzelései érvényesültek) távlati terve az volt, hogy a majdan létrejövő, szövetségi és demokratikus alapokon nyugvó Magyarország részére átmentsék a Bánságot, amely a maga tervezett kantonális rendszerével a nemzetiségek békés együttélésének iskolapéldája lehetett vona. Barta Albert későbbi visszaemlékezésében úgy nyilatkozott, hogy *legalább népszavazás kiírását szerették volna elérni (Demokrácia 1946.)*.

A Bánsági Nemzeti Tanács gyorsan megszervezte a katonatanácsokat és a nemzetőrséget (nov. 4.) és igyekezett ellenőrzése alá vonni a Bánság területét. Hatalmas lendülettel kezdték el a munkát és *néhány nap alatt lerakták a Bánsági Köztársaság intézményeinek és működésének alapjait.* Első lépésként 20 képviselőt küldtek a városi tanácsba, 60 képviselőt a Bánsági Nemzeti Katonatanácsba, 40 főt a munkástanácsba és 70 főt a Polgári Pártba. Ugyanekkor megválasztották a 20 főből álló Végrehajtó Bizottságot *(Richard W. 1995.)*, Intézkedéseket vezettek be az élelmezési helyzet javítására. A bánsági részeken, ahol igen erős volt a Magyarországon belüli helyi köztársaság alapításának szándéka és hagyománya, a német és magyar munkásság sem akart Romániához csatlakozni. *A tervezetet és az elgondolást kezdetben a bánsági svábság hivatalos képviselői is támogatták.* Meg kívánták őrizni a régió egységét, nem akarták, hogy azt felosszák, széttagolják a nagyhatalmak a későbbi kisantant egymással is marakodó államai között. Az integritás fenntartását kívánta a katolikus sváb értelmiség magyarosodásra hajló szárnya. A szász és a sváb polgárság képviselői, akik a monarchia összeomlásának napjaiban a hosszú történelmi sorsközösség alapján – minden korábbi feszültség ellenére – hangsúlyozottan a magyar állam keretében keresték jövőjüket, autonómiájuk biztosítékait, november közepén még a Károlyi-kormánnyal folytattak tárgyalásokat az új berendezkedésről. A Szász Nemzeti Tanács (Sächsischer Nationalrat) és az összes németeket átfogó Német Nemzeti Tanács határozott integritáspárti állásfoglalása azonban nem fejezte ki az erdélyi szászok és a bánsági svábok összességének álláspontját *(Hanák P. 1976)*. Az új történelmi realitások – a nagy román állam körvonalainak bontakozása – nyomán felerősödtek az átorientálódás, az új útkeresés hangjai is. A gyulafehérvári román nemzetgyűlés

után (1918. dec. 1.) a saját önrendelkezési jog biztosítását, a szász területek (212 község) autonómiáját (Munizipium Sachsenland) követelték, Erdélyt nemzeti autonómiákból kívánták felépíteni, hasonlóan Jászi Oszkár elképzeléseihez *(Jászi O. 1983.)*. Károlyi Mihály a Magyarországi Német Nemzeti Tanács képviselőjével, *Junker Johannal* közösen kidolgozott egy *autonómián alapuló rendszert a Bánság számára is*. Mindez szervesen kapcsolódott volna egy, a Dunai Országok Föderációja nevet viselő szuperállamhoz.

IX. 3. A Bánsági Köztársaság a megváltozott geopolitikai helyzetben

Az új államalakulatnak azonban időt és teret sem engedtek, hogy életképességét bizonyítsa és igazolja, mivel a Maros és a Duna közötti területért két antant-szövetséges balkáni állam küzdött. A győztes nagyhatalmak elképzeléseibe nem illeszkedett bele az autonóm Bánsági Köztársaság megteremtése. Minden eszközzel siettették kialakult struktúráinak felszámolását, ellehetetlenítését. *Amikor a Magyar Nemzeti Tanács határozatban mondta ki, hogy Magyarország független és önálló köztársaság (1918. nov. 16.), a Bánsági Köztársaság már nem létezett.* A belgrádi katonai konvenció (nov. 13.) – mely megalapozta a szerb hadsereg előrenyomulását – értelmében a Maros folyó vonaláig demilitarizálni kellett a Délvidéket, úgy hogy a megszállt területeken továbbra is fennmaradt a magyar közigazgatás. A belgrádi katonai konvenció előfeltételeként Franchet d'Esperey tábornok már nov. 4-én táviratban követeli, hogy a Duna-Száva-Drina vonaltól északra állomásozó csapatok 15 km-es övezeten belül tegyék le a fegyvert *(Hanák P. 1976.)*. *Az első és a második szerb hadsereg nov. 5-én arra kapott utasítást, hogy „a Bánságban a románokat megelőzve érjék el a Fehértemplom-Versec-Temesvár vonalat. Északi irányba nyomuljanak előre a Marosig"*. Az 1918. november 7-én megszövegezett belgrádi katonai konvenció első pontja a demarkációs vonalig a Bánság kiürítését követeli, de nincs szó a szerb csapatok benyomulásáról. *Ténylegesen 1918. november 7-19-ig a nemzetközi egyezmények és a katonai alkuk következményeként a Bánságba szerb csapatok vonulhattak be.* November 17-én Temesvárra is és ekkora már elérték a Maros folyó vonalát, ezzel szétrúgták a jóformán meg sem alakult köztársaságot. A szerb megszállás nem érintette a Bánság zömében románok által lakott keleti területeit *(Richard W. 1995)*, mindezek ellenére a románok erőteljesen tiltakoztak és kilátásba helyezték, hogy a szerbek ellen katonai erejüket is bevetik. *A konfliktus elkerülése érdekében 1918. december 3-án a francia idegenlégió csapatai bevonultak Temesvárra.* A város lakói a francia és a szerb hadsereget sem látták szívesen. A szerbek saját közigazgatási területként kezelték a demarkációs vonaltól délre eső területeket arra hivatkozva, hogy azokat a katonai konvenció aláírása előtt foglalták el *(Hanák P. 1976. 93. o)*. Mindez nem jelentette a magyar közigazgatás megszüntetését, sőt a

Magyarország történetét elemző monográia 8. kötetének 101. oldalán ezt olvashatjuk: „A Bánságban az ottani szerb burzsoázia gyengesége vagy hiánya következtében a régi hivatalnoki kar egy ideig még a helyén maradt, és az őszirózsás forradalom által életre hívott hatalmi szervek (pl.:különböző tanácsok, a Károlyi kormány által kinevezett kormánybiztos főispánok stb.) is tovább folytatták működésüket". *A francia antant haderő és diplomácia nem is annyira hallgatólagos támogatásáról a ma már magyarul is olvasható összefoglaló jelentés (1918. dec. 27.)* szövege árulkodik: „Másrészt a volt Ausztria-Magyarország minden délszláv tartománya Szerbiához csatlakozik. A szerb hadsereg által a belgrádi katonai konvenció megkötése előtt fölszabadított Temesi Bánságban jugoszláv politikai szervezet kezd fölállni…". Ellentétben a mondat elejével, a második fele igaz, hiszen 1918. nov. 25-én a Szláv Nemzeti Gyülés ülése Újvidéken kimondta a dél-magyarországi megyék csatlakozását Szerbiához. Az 1918. december 17-én Temesváron tartott szerb ünnepségen a szerbek vezetői kijelentették, hogy a párizsi békekonferencia végleges döntéséig a Bánságban maradnak és fokozták annexiós propagandájukat. A szerb, horvát és szlovén politikusok 1918. nov. 1-7. közötti genfi tanácskozásukon is hangsúlyozták, hogy az egész Bánság területére igényt tartanak. Mindezek ellenére *november végén Pasic szerb miniszterelnök megállapodott Ionescuval a Bánság kettéosztásában* és Görögország bevonásával egy hármas balkáni szövetség alapjait is lerakta. Bratianu azonban ezt a megegyezést 1918. november 27-én és később sem ismerte el *(Ormos M. 1983)*.

Az ügy nem volt egyszerű, hiszen a Bánsági Köztársaság területéért bejelentkeztek a románok is, egyrészt a fent említett, 1916.-os antant hatalmakkal kötött titkos megállapodás, másrészt az etnikai viszonyok alapján. November 9-én Aradról elküldték Budapestre azt az „ultimátumot", amelyben a Román Nemzeti Tanács – a nemzeti önrendelkezési jog mellett hangsúlyosan a vagyon- és közbiztonság fenntartásának biztosítása ürügyével – felszólítja „a Magyar Nemzeti Tanács kormányát", hogy adja át a Kelet-Magyarország feletti szuverenitást. Az igényelt terület a történeti Erdélyen túl Torontál, Temes, Krassó-Szörény, Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros vármegyéket is magában foglalta, „továbbá Csanád, Békés és Ugocsa román lakta területeit", szó szerint megismételve az 1916-ban lefektetett területi igényeket *(Szász Z. 1986.)*. A történetírás sokszor fölemlegette – román–magyar kölcsönös vádaskodások formájában – a nagyobb megtorlásokat. Különösen a *facsádi eset* vált ismertté *(Szász Z. 1986.)*. Facsádon november 6-án a parasztok feltörtek néhány bezárt üzletet. A csendőrség sortüze ellenére a tömeg nemhogy szétoszlott volna, hanem délutánra mintegy ezer főre duzzadt. Feltörték a gabonaraktárakat, a Gloria román szövetkezet boltját, a bocskorkészítő műhelyét. A csendőrőrs hívására Aradról repülő érkezett, és bombákat dobott a tömegre; állítólag 104 ember életét veszítette. A lapok a pacifikálás szempontjából megnyugtatónak találták, hogy a repülőgépek állandóan cirkáltak. Arad és Krassó-Szörény megyében, a polgárőrség mellett többször

indított pacifikáló akciót az ún. Acélgárda. A román nemzeti gárdák – ahol erre alkalmasak voltak – önállóan is tevékenykedtek.

A magyar kormány mindezekre az aradi tárgyalásokkal válaszolt (1918. nov. 9-10.), melynek bevezetőjében Jászi Oszkár elmondta híres beszédét: „Itt a tizenkettedik óra arra, hogy új állapotokat hozzunk létre, amelyek megóvhatnak bennünket a bolsevizmustól, ami mindnyájunkat egyformán fenyeget" *(Szász Z. 1986.)*. A lényeges azonban az volt, hogy az új, demokratikus ország ajánlatát terjesztette elő közös berendezkedésre. Felajánlotta az önrendelkezési jogot mindazon területekre nézve, ahol a románok kompakt tömegben élnek, vagy ahol övék az abszolút többség, azzal, hogy „szükséges a közös érdekek (gazdaság, pénz, közlekedés, élelmezés) védelmére egy közös szerv létesítése" A teljes kormányhatalom gyakorlását is hajlott átengedni a Fehértemplom-Máriaradna-Tenke-Élesd-Zilah-Visóvölgy vonalig. A béketárgyalásokon is képviseltethették volna magukat. Román tiltakozás miatt az erdélyi nem román tanácsok képviselői csak határozati jog nélkül vehettek részt a tárgyaláson *(Jászi O. 1983. 367.o.)*, bár az igényelt területen élő mintegy 6 841 000 lakosból csupán kb. 2 939 000 volt román nemzetiségű *(Ormos M. 1983)*.

Jászi Oszkár tervezete persze jócskán megnyírbálta a Román Nemzeti Tanács igényeit, emellett egy bonyolult szigetrendszert akart létrehozni, Erdély nemzetiségi viszonyainak megfelelően. Magyar sziget lett volna a Székelyföld, Kolozsvár vidéke Bánffyhunyadig, Désig, Nagysármásig, *magyar autonómiát tervezett* Petrozsénynek, Dévának, Vajdahunyadnak, *Resicának, Lugosnak* és három román nyelvszigettel is számolt. Maga a tény, hogy részletes tervvel állt elő, hogy nemzetiségi enklávékat próbált körvonalazni, képviselőjüknek a kormányban helyet biztosítani, közös ügyeket közös szervekkel akart intézni, mindezt „csak a béketárgyalásokig" jelszóval, joggal keltette fel a román vezetők azon gyanúját, hogy Jászi Oszkár kész tényekkel akar a béketárgyalásokra menni, ahol ezekre hivatkozhat. Ajánlatának, melyet kiegészített azzal, hogy nemzetközi bizottság ellenőrizze: vajon a Központi Statisztikai Hivatal adatai helyesek-e, így is volt azonban bizonyos hatása *(Szász Z. 1986.)*.

Másnap délután a magyar küldöttséggel közölték a Román Nemzeti Tanács elutasító válaszát, amelyben kijelentik, hogy a provizórikus megoldások semmi biztosítékot nem nyújtanak az általuk igényelt területen a közrend, a vagyon- és személybiztonság fenntartására. Ezután Jászi egy 11 pontból álló átmeneti javaslatot tett, amelyben a román többségű területeket egészében, teljesen a Román Nemzeti Tanács kormányzata alá rendelné, ez viszont képviseltetné magát a parlamentben; a kisebbségeket pedig mindkét oldalon az 1868. 44. tc. védelme alá helyeznék. A válasz leszögezte: „ez a javaslat sem biztosítja azt a kellő alapot, amely szükséges ahhoz, hogy a Román Nemzeti Tanács garantálhassa a rend fenntartását". Az újabb elutasítás után Jászi értetlenül megkérdezte: Végtére is mit akarnak a románok? *Teljes elszakadást* – válaszolta Maniu. Jászi Oszkár minden

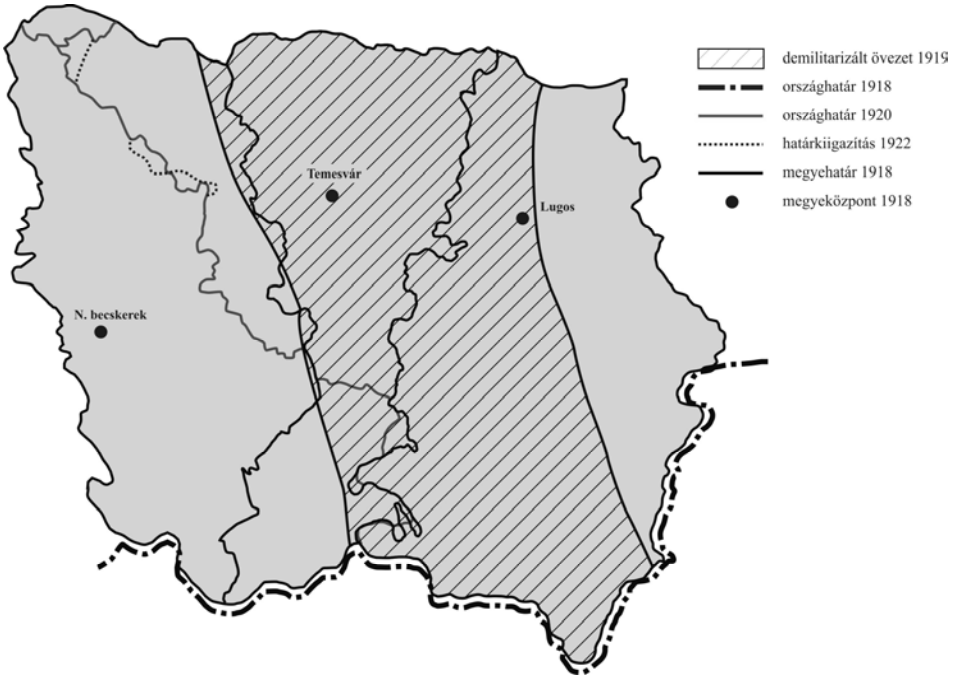
korábbinál nagyobb engedményre hajlott, de természetesen az országrészek teljes elszakadásához nem járulhatott hozzá *(Szász Z. 1986)*.

A magyarországi románok politikai vezetője ekkor már nyiltan vállalhatta a szakítást. Az őszirózsás forradalom kitörése után bekövetkező nemzetközi diplomáciai fordulat eredményeként november 5-én nyilvánosságra hozták a híres Lansing-üzenetet, mely közölte, hogy az amerikai elnök: „…rokonszenvez a mindenütt lakó románok nemzeti egységének gondolatával. Az USA érvényesíteni fogja befolyását, hogy a román nép hozzájusson jogos politikai és területi igényeihez…" Ezzel gyakorlatilag *az USA is elismerte a területi terjeszkedést, sőt november 9-én Berlinből is megérkezett Iasiba a távirat, hogy: „Románia erdélyi törekvéseit jóindulatúan kezelik…",* ha a Mackansen hadsereget nem háborgatják a kivonulásban *(Szász Z. 1986.)*. Mindezek tudatában nem meglepő, hogy a román királyi hadsereg 1918. november 20. és december eleje között a Maros vonaláig megszállhatta Dél-Erdélyt. Berthelot tábornok támogatása és bátorítása is kellett ahhoz, hogy a románok átléphessék a demarkációs vonalat, újabb erdélyi területeket megszállva. Az 1918. december 22-i kolozsvári népgyülésen a bánsági svábok képviselői is, éppúgy mint a szászok, egyenlőre ugyancsak a magyar állam keretében kívántak maradni *(Szász Z. 1986.)*.

A bukaresti, sőt egyes francia körök kívánságára is, a nagyszebeni román Kormányzótanács kereste a megegyezést a szász értelmiséggel. 1919 elején Rudolf Brandsch tárgyalásokat folytatott Maniuval, ennek eredményeként *január 8-án a Szász Nemzeti Tanács és a központi választmány medgyesi gyűlésén az új hatalmi viszonyba beletörődve kijelentette, hogy Erdély szász népe is, nemzeti jövője garantálását remélve, állást foglal Erdély és Románia egyesülése mellett, sőt üdvözli az egyesítést.* Másnap ünnepélyesen átnyújtották határozatukat a Kormányzótanácsnak, Maniu pedig nem kevésbé ünnepélyesen biztosította őket „a szorgalmas szász nép nemzeti jogainak védelméről és tiszteletben tartásáról". Ugyancsak szász küldöttség tájékoztatta új állásfoglalásukról Berthelot tábornokot és a határozat eljutott Párizsba is. Az elkövetkező hónapokban mindenesetre nemegyszer kellett bizonygatni, hogy a szászok önkéntesen és többségükben elfogadják az egyesítést Romániával. Nem volt ilyen egyszerű a Zsil-völgyi bányászok meggyőzése, akik fellépése egy ideig a román hadsereget is meghátrálásra kényszerítette. E probléma mellett eltörpültek a meg-megújuló Bánsági Köztársaság kísérletek vagy a székelyudvarhelyi próbálkozás (jan. 9.) egy helyi Székely Köztársaság alapítására *(Szász Z. 1986.)*. *A bánsági svábokról nem szólt a fenti a memorandum, helyzetük megoldatlansága önálló cselekvési kényszereket szült.*

A demarkációs vonal román átlépése, a Bánságban nyugtalanságot idézett elő a szerbek körében. *A Bánságban mind a szerbek, mind a románok maguknak követelték keleten az Orsova-Lugos-Arad, nyugaton a nagyjából Pancsovát Makóval összekötő – de a két várost magát nem érintő – vonal által határolt területeket (101. ábra)*. A Bánság továbbra is zömében szerb megszállás alatt maradt, de már 1918. december

3.-án Temesvárra bevonult a francia hadsereg mintegy 15 ezer fős kontingense. *A Bánság eljövendő sorsa miatti román-szerb konfliktusok csökkentése céljából 1919. január 10-én demilitarizált övezetet jelöltek ki (101. ábra).* Január második felében Lugoson a szerb alakulatokat franciák váltották fel, majd január 29-én Aradra vonultak be a *francia gyarmati csapatok.* A hivatalos indoklást a francia keleti hadsereg már idézett összefoglaló jelentésében olvashatjuk: „Ez a terület jelenleg (1918. dec. 27.) szerb megszállás alatt áll, és már több szerb-román – egyébként különösebben nem súlyos – incidens színhelye volt. Nevezetesen Orsovánál a szerbek lezárták a határt, és megtiltották az egységüktől elszakadt román tiszteknek a belépést a Bánság területére. Egyébként a románok hasonló intézkedéseket hoztak a szerb tisztekkel szemben. A legújabb miniszteri rendelkezés értelmében *a Temesi Bánság vitatott területét a szerbek kötelesek kiüríteni, ezután helyüket francia megszálló erők foglalják majd el.* E döntést a románok megelégedéssel vették tudomásul, ellentétben a szerbekkel, akik nagy felháborodással fogadták".

101. ábra. Az 1919. jan. 10-én kijelölt semleges övezet határai a Bánságban
Figure 101. Borders of the neutral zone in 1919. Jan. 10.

A szerb hadseregnek a közigazgatás átvételére irányuló kisérletei miatt 1919. február közepén Temesváron és Nagykikindán is heves sztrájkmozgalom bontakozott ki. *A magyar közigazgatás azonban a Bánságban nem szünt meg, a*

Bánsági Nenzeti Tanácsot csak 1919. február 20-án szüntették meg a szerbek, melyhez az ürügyet az 1919. január 29-i véres temesvári incidens szolgáltatta. E napon a nemzetőrség összecsapott a szerb megszálló hadsereggel. Az 1919. február 20-án a szerbek által kinevezett temesvári polgármester – Reinhold Heegn verseci mérnök – fő feladata is az volt, hogy a bánsági németeket rávegye a délszláv államhoz való csatlakozásra, melynek fejébe megigérték, hogy önálló német egyetemet nyithatnak Temesvárott. *A Bánsági Köztársaság terve az 1919. márc. 26-án folytatott belgrádi megbeszélésen ismét felmerült*, ahova a Tanácsköztársaság második tárgyalási javaslatát Róth Ottó hozta. Kun Béla küldötteként az egész francia stáb fogadta. Ormos Mária így ír erről „…Dr. *Róth Ottó*, korábban bánsági, közelebbről temesvári szociáldemokrata funkcionárius, majd 1918. október 31-től 1919. február 20-ig a Bánság magyar közigazgatásának vezetője átadott egy memorondumot, amelyben *a Bánság önálló állammá alakítását ajánlotta, francia csapatok védelme alatt.* E memorandum szerint terve elnyerte mind a Károlyi- mind a Kun-rendszer hozzájárulását. (az utóbbit később Kun Béla igazolta.)…" Róth Ottó nem csak a bánsági kérdés sajátos megoldására és a magyar kormány tárgyalási készségének konkretizálására tett előterjesztést, de egyúttal a Tanácsköztársaság megdöntésének módjára nézve is tanácsokkal (kb. 35 ezer fős francia hadsereg) szolgált. Ugyanakkor Kun Béla jegyzéke nem hagyott kétséget az iránt sem, hogy a kormány a területi kérdésekről tárgyalni kíván, vagyis hogy ezúttal nem csak a Bánságról volt szó, hanem az etnikai tények mérlegelését ajánlották fel Budapesten.

Temes és Torontál vármegye egyelőre szerb megszállás alatt maradt, de a francia gyarmati hadsereg tartotta fenn a rendet. A szerb megszállás és a temesvári ipari üzemek gépeinek leszerelése miatt (pl. dohánygyár, vegyianyag gyár stb.) 1919. májusától több tiltakozási hullám zajlott. A szerbek 1919. juniusában erőszakkal próbálták elérni, hogy a temesváriak önként mondják ki csatlakozásukat a délszláv államhoz, melynek sikertelensége is hozzájárult ahhoz, hogy *a szerb királyi hadsereg 1919. július 27-én elhagyta Temesvárt.* Mint tudjuk *ekkorra a nagyhatalmak eldöntötték a Bánság új határait is*. A bánsági és az erdélyi határkérdés összekapcsolódott, sőt a bánsági határt az osztrák-délszláv-olasz határvita is befolyásolta 1919. február 13-28. között. *Az olaszok az etnikai viszonyokat is figyelembe kívánták venni, jelezvén, hogy a terület egy részén magyar többség van,* melyre Tardieu a bizottság elnöke így reagált: „A helyi lakosok kérdése nem határozhatja meg a bizottság döntését, amely a szerb-román elhatárolást vizsgálja, anélkül, hogy olyan helybeli lakóknak (magyar, német) adandó elégtételen törné a fejét, akik az adott körülmények között ellenségek". *A Maros folyó vonalát az amerikaiak is ellenezték (100. ábra) és Aradért cserébe kompenzációként hozzájárultak ahhoz, hogy ne csak Új-Szeged maradjon Magyarország része, hanem még kilenc község. Viszont az olaszok nagyobb területre vonatkozó elképzeléseit ők is visszautasították.* A szerbek kivonulása után 1919. augusztus 3-án Temesvárt a román csapatok szállták meg, majd fokozatosan a szerbek visszavonulását követve a későbbi trianoni határig megszállták a Bánság

kétharmadát. *A napjainkig fennálló határokat 1923. november 24-én véglegesítették és írták alá Belgrádban, melynek értelmében Magyarországhoz 271 km², Romániához 18715 km², Szerbiához 9307 km² terület került,* úgy, hogy a békekonferencia határvonalához képest Módos és Temeskutas Jugoszláviához, Zsombolya és Nagyzsám Romániához került.

IX. 4. Epilógus

A történet végéhez hozzátartozik, hogy *1920. április 16-án a bánsági svábok még megpróbálkoztak a lehetetlennel:* írtak egy levelet a párizsi békekonferenciának és ismételten felvetették a Bánsági Köztársaság újjáalakításának gondolatát, ezúttal a Bácskával is kibővítve. A levél melléklete részletesen tartalmazta a tervezett közigazgatási elképzeléseket, svájci (kantonális) mintára. Hogy mi lett a javaslat utóélete; aki bizonytalan és a Bánságban lakik, menjen ki az utcára és nézze meg, milyen zászlót fúj a szél. És honnan merre. Vannak még nyitott kérdések: Készült-e címer-, illetve lobogó-terv a Bánsági Köztársaságnak? Üdítő kivételként Kiszombor és a Marossszög szűkebb térsége (271 km²) az anyaországnál maradt. Azóta is kevesen, de tudjuk, mit úsztunk meg. A Trianonban szentesített békediktátum más vidékek s települések magyarjaihoz mérten legalább egy fokkal jobban sújtotta a Bánság magyarságát. A berendezkedő román államigazgatás kisajátította a telepes falvak gazdáinak földjeit, arra hivatkozva, hogy nem törlesztették adósságukat, hosszú távú hiteleiket a magyar állammal szemben. Ügyük évekkel később mint legfelsőbb fórumhoz, a Népszövetség elé került. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása okozta trauma, a tömeges repatriálások, a megfélemlítés szándékával megrendezett ún. „levente-per", a zsidóknak és a sváboknak a magyarságtól való eltávolítása és leszakítása céljából hozott rendelkezések mind ezt mutatják. És lehet, hogy túlzottan idealista vagyok, de *ha összejön és békén hagyják a Bánsági Köztársaságot,akkor a belga/szlovén példa mostanra életszínvonalban is mérvadó lehetne.* Vagy persze az is elképzelhető, hogy már túl lenne pár véres polgárháborún és darabjain már régen megosztoztak volna a szomszédok.

X. Összegzés

A *Bánság önálló történeti, politikai, gazdasági és földrajzi régió*, melynek XVIII-XIX. századi fejlődése számos társadalomföldrajzi, településhálózati, gazdasági, szociálgeográfiai, etnikai, kulturális, történeti és regionális sajátosságot mutat, melyek komplex feltárására és szintézisbe foglalására tettem kísérletet. *Vitatott, hogy az egyes régiók mely időponttól értelmezhetők és milyen fejlettségi szintet értek el a történelmi Magyarországon.* Elegendő utalnom az Alföld elmúlt évszázadban változó megítélésére, melynek „íve" az elmaradott agrár régiótól az ország legfejletteb régiójáig bezárólag rajzolható meg. A Bánság esetében, ha nem is ennyire szélsőséges a megítélés – többnyire fejlettebb régióként jelenik meg –, specifikumait és önállóságát tekintve azonban még vannak eltérő elméleti megközelítések.

A kutatási eredményeim alapján megállapítottam, hogy a bécsi Udvari Kamara közvetett és közvetlen beavatkozásainak eredményeként *a Bánság (Banatus Temesiensis) már a XVIII. század elejétől karakterisztikusan elkülönült a történelmi Magyarország többi régiójától* társadalmi-gazdasági fejlődésének jellegzetes vonásai révén. Horvátország, Szlavónia és Erdély különállása mellett a Bánság az egyetlen olyan országrésznyi terület a történelmi Magyarországon, ahol az igazgatásban, a területfejlesztésben és a telepítési politikában 1718-1918-ig a regionális elvek is érvényesültek.

A pozsareváci béke után a Habsburgok regionalizációhoz kapcsolódó politikájukkal folyamatosan beavatkoztak a térszerkezet rekonstrukciójába. *A Bánság volt az egyik olyan terület, ahol a leginkább figyelmen kívül hagyhatták a történelmi előzményeket.* A Temesi Bánság létrehozása és katonai kormányzása gazdasági előnyökkel is járt, melyek a társadalmi folyamatok és a települési tér valamennyi elemét átfogták és irányították. *Az 1718 és 1779 között eltelt hatvan év meghatározónak bizonyult a felvilágosult abszolutizmus merkantilista jegyeit is magán hordozó hatások lenyomatai napjainkig kimutathatóak e régióban.*

A társadalmi-gazdasági-települési tér kialakításának és átalakításának jellege, intenzitása (pl. gyáripar korai megteremtése, vonalas infrastruktúra kiépítése, integrált környezetátalakítás kezdetei, európai szintű és színvonalú mezőgazdaság megteremtése stb.) *két évszázadra meghatározta a régió helyét a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában.* A mennyiségi és minőségi változásokat a Bánság népesség- és településföldrajzi, gazdaságföldrajzi, történeti földrajzi, etnikai, néprajzi stb. sajátosságainak ismerete alapján értékeltem, megvizsgálva, hogy milyen közvetlen és közvetett hatást gyakoroltak a térszerkezetre, annak textúrájára, illetve a településhierarchiai szintek és súlypontok vertikális és horizontális változásaira.

Az 1718-tól meginduló fejlesztési alapokra is építve a régió modernizálódott és dinamizálódott. Az itt élő interkulturális sajátosságokat

kiaknázó magyarság és a nemzetiségek együttesen *a történelmi Magyarország egyik legfejlettebb kultúrtájává* alakították e régiót a XIX-XX. század fordulójára. E folyamat egyik igen fontos szegmense – a bánsági sajátosságok egyik alappillére – a régió természetföldrajzi potenciáljának (pl. ásványkincsek, éghajlati és talajföldrajzi adottságok stb.) kiaknázása (pl. vaskohászat és acélgyártás, fejlett mezőgazdaság stb.) és a társadalom szolgálatába állítása.

A korábbi társadalmi-gazdasági folyamatok teremtették meg az alapot ahhoz, hogy *a régió dinamizmusa az 1848-49-es polgári forradalom és Bach-rendszer kudarca után megfogalmazott kiegyezés nyomán mennyiségi és minőségi elemeit tekintve is kiteljesedett és a regionális elkülönülés egyre határozottabbá vált.* A történelmi Magyarországon e folyamat kibontakozását elősegítette az örökös tartományokkal fennálló vámközösség, az agrártermékek emelkedő árai, az extenzív növekedés rendelkezésére álló tartalékterületek (árterek, legelők) bősége, a szállítási-feldolgozási feltételek megteremtése. A nemzetgazdaság fejlődése és az agrártermelés növekedése, tőkés átalakulása, technikai modernizációja szorosan összekapcsolódott. A hazai tőkeképződés legfontosabb forrása (az ún. eredeti tőkefelhalmozás), folyamata az agrártermeléshez és a mezőgazdasági termékek kereskedelméhez kapcsolódott.

E folyamatokból és világméretű tendenciákból a Bánság sem maradt ki, területén *az agrárium egyre inkább üzletet jelentett*, melynek hasznát a régió *bank- és pénzügyi központjaiban* helyzeték el, melynek eredménye, hogy a történelmi Magyarország legsűrűbb és legtőkeerősebb bank- és takarékpénztári hálózata itt alakult ki. Az 1890-es évekig a *mezőgazdasághoz kapcsolódó ipari ágazatok (pl. malom-, szesz-, cukoripar) fejlődtek,* amelyet a szinte korlátlan nyersanyagbázis is motivált. A Monarchia piacait ellátó gabonatermelési szerepe, *a Krassó-Szörényi iparvidék országos jelentősége*, az *urbanizáció* társadalmi-gazdasági elemei és sajátosságai, a *belső térszerkezeti erővonalak* és kapcsolatok elhelyezkedése és *sűrűsége*, a regionális jelentőségű és szerepkörű pénzügyi-, kereskedelmi- és szakigazgatási központjai miatt *a történelmi Magyarország egyik legjelentősebb gazdasági térsége a Bánság* volt 1920-ig.

A XIX. század utolsó évtizedeinek gyors ütemű fejlődése *diszharmonikus pályára* terelte a formálódó bánsági gazdaságot. A régiót sűrűn behálózó vasútvonalak és a kiépítetlen közúthálózat, a gabonafélék stagnáló-növekvő vetésterülete és a legelőterület csökkenése, az élelmiszeripari vállalatok burjánzása és a hiányzó textilipar mind-mind masszív megnyílvánulásai az egyenetlen arcvonalú modernizáció gazdasági előrenyomulásának. Mindez az adott fejlődés természetes velejárója volt, hiszen a tiszta harmónia csak az utópisták, a közgazdászok és a politikusok elképzeléseiben, vágyálmaiban szerepelnek. Mi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy *a századforduló után* a közúthálózat fejlesztésének igénye, az állatállomány mennyiségi, de főleg minőségi gyarapodása, a folyamatos konjunktúra által befolyásolt államilag kedvezményezett textilipar fellendülése mellett a korszerű nehézipari ágak

(gépipar, vegyipar) dinamikus növekedése is *a gazdasági kiegyenlítődés irányába mutatott*. A folyamat megindult, ennek elemei egyaránt kitapinthatók a vármegyei és a regionális adatok alapján, még akkor is, ha tudjuk, hogy például a Bánsági-hegyvidék a régió belső perifériáját alkotta, minden tekintetben. A régióközponthoz (Temesvár) kapcsolta azonban a kiépülő vonalas infrastruktúra minden eleme, valamint a társadalmi-gazdasági kapcsolatok szoros kölcsönhatása.

A bánsági gazdaság egészének egyensúlyát a viszonylagos önállósággal rendelkező élelmiszergazdaság rugalmatlansága következtében csak hosszabb időszak alatt lehetett volna megteremteni. Elegendő Temes és Torontál vármegye ipari struktúráját megvizsgálni, de Krassó-Szörény vasipara is belső aránytalanságokkal rendelkezett, gondolhatunk az acéltermelés lendülete mögött lemaradó nyersvasgyártás szorongatott helyzetére is. A gazdasági szerkezetet megújító elemek jelen voltak a bánsági mezőgazdaságban is (pl. ipari növények elterjedése, tejgazdaságok megjelenése, tenyészállatok térhódítása stb.), azonban kisebb súlyuk miatt húzóágazati jellegük csekély, így *a túlsúlyban lévő tradicionális elemek tehetetlenségi nyomatéka érthetően és érezhetően visszafogta a növekedés lendületét*. Nem kedvezett a gyorsabb gazdasági növekedésnek az a tény, hogy az új elemek újabb aránytalanságokat eredményeztek, valamint az, hogy *a bánsági gazdaságba befektetett külföldi működő tőke mennyisége* – az osztrák-cseh régiók felgyorsuló fejlődése miatt – *fokozatosan csökkent*. A belső tőkefelhalmozás pedig nem tudta a hiányt pótolni, mindazok ellenére, hogy a legmagasabb értékekkel rendelkezett a történelmi Magyarországon. *A bánsági gazdaság sajátosságai alapján joggal beszélhetünk önálló gazdasági régióról,* melynek mikrorégió között a Temesvár központú centrális bánsági vasútvonalhálózat jelentette az összeköttetést, létrehozva a táji alapú klasszikus földrajzi munkamegosztást. Az első világháború és az azt követő trianoni határok miatt, mind a mai napig nem volt mód a megelőző korszak fejlődési hibáinak kiküszöbölésére és a megindult fejlődés törésmentes továbbvitelére.

A Bánság társadalmi-gazdasági-települési sajátosságai alapján megállapíthattam, hogy *sajátos, önálló régiója a Kárpát-medencének*. Jól elkülönült, mind az Alföldtől, mind a Délvidék és Erdély más régióitól, melyre a *Trianonban rajzolt határok a gazdasági ellehetetlenülést hozták, napjainkig megoldatlan, halmozottan hátrányos helyzetű, határmenti perifériákat alkotva és szétvágva a tradicionális társadalmi-gazdasági munkamegosztás szálait*.

E könyvben arra az alapproblémára kerestem a választ, hogy a Bánság a *társadalmi-gazdasági önfejlődésből születő önálló régió-e*, amely saját fejlődési ívvel, gazdasági struktúrával, belső kohézióval, sajátos textúrával és térszerkezettel rendelkezik, vagy nem volt több egyszerű igazgatási-szervezési-statisztikai elkülönítésnél. Véleményem szerint e régióban is eljutott a termelő erők fejlődési folyamata abba a fázisba a XX. század elejére, a munkamegosztás

területi aspektusainak megfelelően, hogy a Bánság sajátos önálló régióját alkossa a történelmi Magyarországnak. Mindez azt is jelenti, hogy a Bánságon belül a horizontális és vertikális kapcsolatok mennyisége, minősége és mélysége, illetve tagoltsági szintjei elegendőnek bizonyultak – specifikumokkal tűzdelve – ahhoz, hogy bemutathassam a Kárpát-medence egyik legfejlettebb régióját és kultúrtáját, mind társadalmi, gazdasági és települési szinten.

Különösen fontosnak érzem, hogy *kutatásaim eredményeit és megállapításait folyamatelemzésen alapuló időkeresztmetszetekben mutattam be*, melyek segítségével feltárhattam az egyes mikrorégiók, nem egy esetben a települések sajátosságait. Nem elhanyagolható tény, hogy *az 1867-1918 közötti időintervallumot kutattam a legrészletesebben,* amikor a társadalmi-gazdasági önfejlődésre helyeződött a hangsúly, azaz *a felülről „kapott" prímus primátus cím már nem volt elegendő*. A társadalmi-gazdasági és történelmi folyamatok vonatkozásában *e korszakban is határozott elkülönülést mutattam ki* a történelmi Magyarország más országrészeitől (régióitól), mind a területi-közigazgatási szerveződésben, mind a társadalmi-gazdasági térfolyamatokban.

1. A Bánság, mint sajátos igazgatási tér

Az igazgatás minden eleme és szintje a történelmi folyamatok vonatkozásában határozott elkülönülést mutatott az ország más térségeitől, mind a közigazgatási szerveződésben, mind a szakigazgatásban, mind a térfolyamatokban:

- A vizsgált régió esetében területileg és időben változó dinamizmussal érvényesült a természeti-társadalmi-gazdasági folyamatokat leképező *regionalizmus* (pl. táji felépítés és tagolódás, anyagi javak térbeli áramlása stb.) és az állam kiépülő és homogenizáló hatalmi-politikai intézményrendszereinek területi-szervezeti szintjeinek (pl. királyi vármegye, egyházmegye, dukátus stb.) megfelelő *regionalizáció.*
- A pozsareváci béke (1718) után katonai igazgatás alá helyezték e területet (1778-ig) és határőrvidékként *közvetlenül Bécsből kormányozták*. Meghatározó volt a régió fejlődését tekintve, hogy 1750-ben a Tisza-Marosi Határőrvidék feloszlatása következett be, illetve 1779-től csak a Bánsági Határőrvidék maradt (1876-ig) katonai kormányzási rendszer alatt, mely közel száz évig lassította a fejlettségbeli és működési különbségek kiegyenlítődését.
- A Habsburgok regionalizációhoz kapcsolódó betelepítési politikájukkal, a *katonai-közigazgatási szervezet átalakításával* (pl. 1751-ben tíz kerület kiakakítása: temesi, becskereki, csanádi, verseci, karánsebesi, lippai, lugosi, mehádiai, pancsovai és újpalánkai) folyamatosan beavatkoztak a térszerkezet és a közigazgatás rekonstrukciójába.
- Kétségtelen tény, hogy a mindenkori Habsburg-uralkodóktól kiinduló regionális átszervezési kísérletek jól nyomon követhetőek a Temesi

Bánság XVIII-XIX. századi fejlődésében. A Bánság az egyik olyan országrésznyi terület a történelmi Magyarországon, ahol *az igazgatásban, a területfejlesztésben és a telepítési politikában 1718-1920-ig a regionális igazgatási elvek is érvényesültek,* dacolva és gyakran ellentétbe kerülve a magyar alkotmányjogi és közigazgatási hagyományokkal is.

- A Bánság saját fejlődési ívvel, gazdasági struktúrával, belső kohézióval, textúrával és térszerkezettel rendelkezik. Az itt élő lakosság tudatában mindez *entitásként tükröződik* és *vissza-visszatérő önállósága*, több, mint a magyar államtér egységének tudatos megosztására irányuló folyamatos kísérletek sora.
- A *Bánság különállása és különválása* mindezek mellett olyan történelmi tény, amelynek *gyökerei* (pl. Temesi-Bánság/1718-1779/, Temesi-Bánság /1780-1790/, Szerb Vajdaság és Temesi-Bánság /1849-1860/, Kikindai Szabad Kerület /1775-1876/, Bánsági Határőrvidék /1779-1876/ stb.) *jelentős hatást gyakoroltak.*

A *Bánság-szindróma* e vetületének mélységét mutatja, hogy 1918. november elsején önálló Bánsági Köztársaságot hoztak létre, sőt a Szerbiához került területek 1941-44 között is elkülönültek és a jelenlegi Duna-Körös-Maros-Tisza eurórégió magja is a Bánság.

2. A Bánság, mint sajátos etnikai tér

A Bánság egyik sajátos és meghatározó színfoltja az az etnikai tarkaság, mely a gazdasági szükségszerűség által kikényszerített benépesítés eredményeként alakult ki. *Az etnikai térszerkezet alapelemei a XVIII. század végére kialakultak,* az etnikai szigetek, csoportok és kontakt zónák fejlődését, a gazdasági és politikai asszimilációt, valamint a népességszám változását befolyásoló folyamatokat a XIX. század folyamán már a belső társadalmi-gazdasági törvényszerűségek alakították. A Bánság a XX. század elejére *etnikai és vallási tekintetben* a Kárpát-medence, sőt *Európa egyik legsokszínűbb területévé vált.* Az etnikai összetétel jellemzésére álljon itt a trianoni békeszerződés angol háttéranyagát jelentő Seton-Watson szerkesztők által összeállított ún. „Peace Handbooks" 6. kötetének jellemző mondata: „…a Bánságban a 28 ezer km^2-en 845 ezer román, 474 ezer magyar, 427 ezer német és 290 ezer szerb él, és ennek következtében nyelvi-etnikai alapon egyik nemzetiség sem tarthat igényt a területre…" *(idézi: Gulyás L. 2005. 59. o.)*. Az adatok tekintetében a még oly precíz angolok is tévedtek ugyan, de a bánsági nemzetiségi kavalkád lényegére tapintottak.

Az *1910-re* vonatkozó tényfeltárás része egy olyan folyamatelemzésnek, mely segítségével *reális etnikai térstruktúra* szintézise valósulhatott meg és

egyben lehetőséget biztosított az objektív összegzésre és a bánsági specifikumok kiemelésére:

- A Bánság területén *egyetlen etnikai csoport sem került túlsúlyba* (magyar 242152 fő = 15,3%, német 387545 főre = 24,5%, román 591968 fő = 37,4%, szerb 284330 fő = 18,0%), melynek következtében nyelvi-etnikai alapon egyik nemzetiség sem tarthatott kizárólagos igényt a területre.
- A négy nagy nemzetiség a települések 65-96%-án megtalálható volt (románok 771 településen, németek 726 településen, magyarok 723 településen, szerbek 517 településen), mely *regionális értelemben nagyfokú etnikai keveredés*re utal. Mindazok ellenére, hogy 422 településen az egyes etnikai kisebbségek aránya nem érte el az 5%-ot. A lélektanilag is oly fontos határvonalnak tekintett *20% feletti etnikai kisebbség 169 db bánsági településen* volt, melyből 95 településen egy-egy kisebbség aránya 30% fölé emelkedett.
- A Bánság 801 településéből mindössze *tizenkilenc olyan település volt, ahol a többségi nemzetiség mellett még két-két kisebbség számaránya külön-külön is 20% fölé emelkedett*, azaz a három meghatározó nyelvet beszélők száma közel azonos volt. (pl.: Lugos: magyar: 6875 fő = 34,7%, német: 6191 fő = 31%, román: 6227 fő = 31,4%).
- A bánsági *magyarok csak a törökkanizsai járásban alkottak abszolút többséget* (52,4%). A magyarság aránya 36 településen haladta meg a 75%-ot, 18 településen 50-75% között változott, míg 20-50% között változott 64 bánsági településen, melyből 10 településen még relatív többségben éltek. A Bánság 801 településéből 604 településen a magyarok aránya 20% alatt maradt.
- Torontál vármegyében élt a *bánsági magyarok 53%-a (128405 fő), Temes vármegyében* 33%-a (79960 fő), míg Krassó-Szörény vármegyében 14%-a (33787 fő). A Temes megyében élő magyarok 82%-a, a Krassó-Szörény megyeiek 60,7%-a, valamint a Torontál vármegyeiek 25,2%-a kisebbségben használhatta nyelvét.
- A bánsági németek nem kapcsolódhattak homogén etnikai tömbhöz. A Bánság 148 településén 50% felett, további 53 településen 20-50% között, míg 37 településen 10-20% közötti számarányt értek el, azaz *a bánsági települések egynegyedében (201 db) 20% feletti volt a németek aránya.*
- Torontál vármegyében a bánsági svábok 42,8%-a (165779 fő), Temes vármegyében szintén 42,8%-a (165883 fő), míg Krassó-Szörényben 14,4%-a (55883 fő) élt. A Bánság 39 járásából *három járásban abszolút többséget, nyolc járásban relatív többséget alkottak,* miként Temesvár (43,6%) és Versec (49,5%) törvényhatósági jogú városokban is.
- A bánsági *szerbek 70,3%-a (199750 fő) Torontál vármegyében élt*, ahol két járásban (antalfalvai és törökbecsei) és Nagykikindán (52,8%) abszolút többségben, két járásban (nagykikindai és párdányi) és

Pancsován (41,9%) relatív többségben éltek. Temes vármegyében élt a szerbek 24,5%-a (69905 fő), ahol a fehértemplomi járásban abszolút többséget (57%), míg a kevevárai járásban relatív többséget (47,3%) alkottak. *A szerbek 100 db bánsági településen éltek többségben* és 20% felett is csak további 33 településen.

- *Homogén román etnikai tömb alakult ki* a *Krassó-Szörény* vármegyei románság esetében, ahol a *megye lakosságának 72,1%-át* (336082 fő) alkották, az újmoldovai járás kivételével minden járásban abszolút többségben éltek. Ezt csak itt-ott szakította meg néhány magyar (4 db), német (9 db), cseh (5 db), krassowaner (7 db) és szerb (5 db) homogén falu. A vármegye 362 településéből 306-ban (84,5%) a románok éltek többségben. Temes vármegyében négy járásban abszolút, két járásban relatív többséggel rendelkeztek, mely azt eredményezte, hogy *Temes vármegye településeinek több mint a fele (123 db = 51,7%) román többségű volt, de Temes megye összlakosságának csak 33,7%-a volt román.*
- A bánsági nemzetiségek etnikai térszerkezetére utal, hogy *447 település (55,8%) etnikailag homogénnek számított* (299 román, 65 német, 36 szerb, 30 magyar, 7 krasován, 6 cseh, 3 szlovák, 1 bolgár), azaz 90% fölött volt az uralkodó nemzetiség aránya.
- A Bánság *nagyvárosai* etnikai vonatkozásban legalább *három nemzetiség* harmónikus együttélését és természetes asszimilációját biztosították.
- *Az etnikailag homogén és abszolút többségű települések mintegy hetven százaléka a három domináns etnikai tömbhöz (magyar, szerb, román) kapcsolódott, mely nemzetek spontán migrációs „akció rádiuszának" peremén jelentős német etnikai szigetek helyezkedtek el.* A bánsági *németek etnikai térszerkezeti helye egyenlőre szétválasztotta és egyben mérsékelte a három nemzet (magyar, szerb, román) bármelyikének etnikai-vallási türelmetlenségének lehetőségét.*
- A Bánság nemzetiségeit *nem egyformán érintette a kisebbségi lét* sem. A ruszinok 91,6%-a (2190 fő), a horvátok 87,3%-a (4274 fő), a csehek 51,5%-a (4167 fő), a szlovákok 42%-a (9258 fő), a magyarok 38,4%-a (92994 fő), a szerbek 29,1%-a (82659 fő), a románok 27,7%-a (164389 fő), a németek 25,2%-a (97625 fő) és a bolgárok 25,1%-a (3132 fő) élt kisebbségben.

Jelentős *román-magyar etnikai kontakt zóna a Bánság területén nem alakult ki,* a két nemzet között a bánsági svábok falvai helyezkedtek el, míg *a szerb-román kontaktzóna Csene-Gád-Nagygáj-Versec-Fehértemplom-Ómoldova települések által jelzett vonal mentén* alakult ki. Az etnikai tömbökben illetve a kontakt zónákban elhelyezkedő *kisebb bánsági nemzetiségi szigetek* (pl. szlovákok, bolgárok, csehek stb.), *csak másodlagos szerepet játszottak*, így felgyorsult természetes asszimilációjuk.

3. A Bánság, mint sajátos települési tér

Mind a lakóhely kiválasztásában, mind a művelhető területek fekvésében, kiterjedésében a *domborzati* makro- és mikroformáknak meghatározó szerepe volt. A társadalmi hatások és az *Udvari Kamara* utasításainak betartása mind a mai napig a rendezettség érzését kelti a bánsági településeken átutazva. A településhálózat egyes elemeinek nagyság szerinti tagoltságát tekintve jól kirajzolódnak az ismert sajátosságok.

- A régió kedvező élet- és települési feltételeit nem csak a folyópartok és a folyóktól távolabb eső ármentes térszínek gazdag régészeti emlékei, hanem az Árpád-kori sűrű településhálózat, a sokszínű gazdálkodás és területhasználat, valamint a sűrű közlekedéshálózat és kereskedelmi kapcsolatok is bizonyítják. *A török megszállás után nem éledt újjá teljes egészében a korábbi sűrű szerkezetű faluhálózat, de a mezővárosokhoz kapcsolódó tanyarendszer sem fejlődött ki,* pontosabban nem vált meghatározóvá.
- A települések belső szerkezetét tekintve az 1718. évi pozsareváci békekötés után *a sakktábla alaprajzú* települések domináltak, *itt-ott azonban újjáéledtek a korábbi településtípusok,* melyek fejlődésükben hozzásimultak az egyes morotvák, tavak és mellettük elhaladó folyók partjainak hajlásaihoz, kanyarulataihoz, utcáik a partokkal párhuzamosan alakultak. A háztelkek homlokukkal az utcára néztek, míg az udvar és a kert a víz partja felé dőlt. Ez a településtípus élesen elválik attól, amely mesterségesen telepített és mérnöki tervek alapján sakktáblaszerűen épült (többnyire téglalap alakúak, középpontban áll a templom és innen indul ki a két egymásra merőlegesen fekvő főutcák tengelye, melybe futnak a mellékutcák tengelyei merőlegesen).
- A Bánság területét is *differenciáltan érintette a bécsi udvar telepítési politikája, egyrészt mikrorégiók (pl. Marosszög) maradt ki ebből, ahol a települések életét és mindennapjait meghatározó természeti-táji környezet szerinti településtípusok alakultak ki,* különösen a XVIII. században. Másrészt e rurális térség és települései is rendkívüli módon differenciálódtak, részben a természeti adottságok, részben a gazdálkodás jellege szerint (pl. az egykori dohánykertész telepek zömmel egyutcás faluként funkcionáltak stb.), jól alkalmazkodva a mindenkori társadalmi-gazdasági kihívásokhoz.
- A bánsági települések nagyság szerinti kategóriáit tekintve megállapítható, hogy *az apró- és kisfalvak zöme Krassó-Szörény megyében található (66,3%), míg Torontál megye a közép- és nagyfalvak (75,6%) illetve az óriásfalvak (15 db) dominanciájával jellemezhető.* 1910-ban e megyében két olyan községi jogállású település is volt (Nagyszentmiklós és Zsombolya), melyek népessége meghaladta a tízezer

főt. Temes vármegye a legkiegyensúlyozottabb e tekintetben, enyhe dominanciával a középfalvak javára.

- Nem elhanyagolható tény, hogy *a Bánság 801 települése közül mindössze 33 db volt ötezer főnél népesebb (4,1%),* melyből 20 db Torontál, 8 db Temes vármegyében helyezkedett el. A települések nagyság szerinti tagoltságának torzulásait mutatja, hogy *Krassó-Szörény megyében nem volt 20 ezer főnél népesebb település.* Temes megyében is mindössze Fehértemplom képviselte a 10-20 ezer fő közötti népességű településeket.

4. A Bánság, mint sajátos urbanizációs tér

A XIX. század második felében, amikor a társadalmi-gazdasági fejlődésben a tőkés törvényszerűségek kerültek domináns helyzetbe, *a bánsági urbanizáció szintje területenként differenciálódott és speciális területi hatások érvényesültek.*

A táblázatok adataiból kitűnik, hogy hiba lett volna, ha csak a 10 ezer főnél népesebb településeket (11 db) tekintem városnak, ekkor a városlakók aránya mindössze 15,3% (247480 fő) lenne. *Az Alföld „törzsterületétől" (kb. 44-45 ezer km^2) eltérően az 5 és 10 ezer fős népességgel rendelkező települések* (kivétel: Homokbálványos, Aracs, Dolova, Révújfalu, Kumán, Karlova, Omlód) *nagy része*, sőt a Krassó-szörényi szabadalmas bányavárosok (pl. Oravicabánya 4051 fő, Dognácska 3417 fő, Boksánbánya 3362 fő stb.) egy része és a szintén ötezer fő alatti járásszékhelyek (pl. Új Moldova 3426 fő, Facsád 3316 fő, Teregova 3535 fő, Bozovics 4240 fő, Vinga 4702 fő, Temesrékas 4314 fő, Csákova 4399 fő, Detta 4197 fő, Törökkanizsa 4938 fő, Módos 4746 fő, Alibunár 4496 fő stb.) *is rendelkeztek olyan központi funkciógazdagsággal*, mely alapján városnak tekintettem és bevontam a vizsgálat települések körébe.

A fentiek alapján több mint hatvan településre kiterjedő elemzés eredményeként megállapíthattam, hogy *1870-1910 között a városi népesség száma mintegy százezer fővel gyarapodott,* mindez azonban azt jelentette, hogy az *1870. évi 30%-os értékről 1910-re 32,5%-ra nőtt a Bánság városi lakossága* az össznépességből. *Ez az érték megfelelt az országos átlagnak*, de messze elmaradt az Alföld tipikusnak mondható magterületeitől (pl. Csongárd, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok megye 91-91%, ill. 76%-a stb.). A népesedési folyamatok differenciái és az urbanizáció sajátosságai azt eredményezték, hogy:

- *Torontál vármegyében* a kedvező változások, pozitív *urbanizációs* folyamatok mindössze *7-10 db településen* éreztették hatásukat, melyek a bánsági városi átlag (27,3%) feletti növekedést (1870-1910 között) produkáltak (pl. Törökkanizsa 48,3%, Nagykikinda 39,9%, Zsombolya 36,3%, Nagybecskerek 29,5% stb.).
- *Temes vármegyében* Temesvár (31627 fő = 85,8%) és Versec (5846 fő = 27,7%) mellett mindössze Detta (1452 fő = 52,9%) és Temeskubin (2486

fő = 54,8%) esetében következett be a bánsági városi átlag feletti népességnövekedés 1870-1910 között.

- *Krassó-Szörény vármegyében* tizenhárom olyan település volt (pl. Lugos, Karánsebes, Facsád, Bozovics, Resicabánya stb.), amelyek a bánsági városi átlag feletti népességnövekedést értek el. A városi népesség növekedésének közel 85%-át (29413 fő), azonban öt dinamikusan fejlődő központ (Resicabánya 9870 fő = 131,6%, Lugos 7472 fő = 64,1%, Karánsebes 4126 fő =117,5%, Orosva 3983 fő =256,1%, Stájerlakanina 3962 fő = 47,4%) adta.
- A kis mezővárosok egyre kevésbé tudtak megfelelni a bánsági térszerkezetben rájuk háruló feladatoknak, így érvényesülhetett a *„gyorsuló idő - lassuló idő" kettőssége*, amely a kisvárosokban a „megáll az idő" képzetét is keltette.

A központok fejlődését befolyásoló tényezők részletes elemzése mellett fontosnak tartottam, hogy a fenti hatvan település ténylegesen betöltötte-e azt a funkciót, amelyet központi szerepköre alapján kellett volna? Ha az 1871. évi, ill. az 1876. évi változásokat tekintjük, a válasz egyértelmű: nem. Mindössze *három törvényhatósági jogú város* (Temesvár, Versec, Pancsova) és *hat rendezett tanácsú város* (Nagybecskerek, Karánsebes, Fehértemplom, Vinga 1901-ig, 1887-től Lugos, Nagykikinda 1893-tól) maradt városi státuszban, a többi egykori oppidum és bányaváros a községek közé került.

Vizsgálataim szerint 1910-re megfeleződött (30 db) a tényleges központi funkcióval rendelkező bánsági települések száma *(85. ábra)*. A demográfiai robbanás, az urbanizáció felgyorsulása, a szakigazgatás kiépülése, a modern bank- és pénzügyi rendszer megteremtése, az oktatási-kulturális szerepkör bővülése mindezt kikényszerítette és egyben növelte a szakadékot az egyes városokon belül és között. *A városi funkciók mennyisége és településen belüli városi szerepkörök súlya itt sem állt összhangban egymással, így „elméleti" vonzáskörzeteik is torzultak a XIX. század végére.* Nem volt lényeges különbség az egykori oppidumok és a falvak között, sőt a kiegyezés után ható társadalmi-gazdasági fejlődést befolyásoló tényezők hatására néhány falu (pl. Csene, Alubinár, Temeskubin, Teregova, Jám stb.) kedvezőbb pozícióba került a településhierarchiában és térszerkezetben.

5. A Bánság, mint sajátos térstruktúra

A Bánság *településhierarchiai és térszerkezeti sajátosságai,* az Alföld más területeitől eltérő jellege épp abban tükröződnek, hogy „szabályos" mezővárosi hálózatot, szabályos vonzáskörzeteket és piackörzeteket hoztak létre, így ezek központjai nem csak saját népességük ellátására rendezkedtek be, hanem központi szerepkörrel is rendelkezetek elvileg.

A XIX. század közepén három szabad királyi város (Temesvár, Versec, Pancsova), kilenc bányaváros (pl. Szászkabánya, Csiklóbánya, Berzászkabánya, Ruszkabánya stb.) és negyvennyolc mezőváros (Torontálban 22 db, Temesben 15 db, Krassó-Szörényben 11 db) alkotta a városhálózat legfontosabb elemeit *(55. és 85. ábra)*. A központi funkciók mennyiségi és minőségi gyarapodása már ekkorra lehetővé tette a településhierarchiai kapcsolatok és szintek feltárását és a *Bánság településhierarchiai vázlatának* elkészítését.

- A Bánság lakói számára három közel azonos fejlettségű (Temesvár, Szeged, Arad), de jellegében, társadalmában, gazdasági sajátosságaiban nagymértékben különböző, *elsőrendű központ* (23 központi funkció alapján) állt rendelkezésre, a tényleges választási lehetőség azonban csak kevés település lakóinak adatott meg.
- A *másodrendű központok* esetében 13 tényező vizsgálatából (pl. 20 ezer fő feletti népesség, királyi törvényszék központja, egészségügyi /kórház/ központ stb.) adódóan három teljes értékű (Nagybecskerek, Pancsova, Versec) és két részleges (Nagykikinda, Lugos) központot tudtam meghatározni.
- A *harmad- és negyedrendű központok* esetében 10 központi funkciót (pl. járásközpont, adófelügyelőség, minimum két takarékpénztár, 10 ezer fő feletti népességszám stb.) vontam be a vizsgálatokba. Eredményeként *tíz harmadrendű* (pl. Fehértemplom, Karánsebes, Lippa, Nagyszentmiklós, Oravica, Zsombolya stb.) és *tizennégy negyedrendű* (pl. Perjámos, Vinga, Facset, Törökkanizsa, Buziásfürdő, Bogsánbánya, Resicabánya, Stájerlakanina, Új-Moldova stb.) központot tudtam kimutatni.

Az *1870-es évekre* elkészített településhierarchia és a hozzá kapcsolódó térszerkezeti gócpontok elhelyezkedését vizsgálva *(85. ábra)* megállapítható, hogy *Temesvártól* 20-25 km-re sugarú körben kialakult egy *belső periféria*. Itt zömmel IV. és V. rendű központok és vonzáskörzeteik helyezkedtek el, erősen kötődve Temesvárhoz. Mintegy 40-50 km sugarú félkörben találjuk a *másodrendű dinamikus központokat,* melyek stabil térszerkezeti kapcsolatokkal rendelkező szubcentrumokat kapcsoltak magukhoz, melyek egy része stagnáló-hanyatló népességszám és központi funkcióvesztés miatt *külső perifériává* vált (pl. Facset, Új-Moldova, Perlasz stb.), mely halmozottan hátrányos helyzetű (országhatár mentiség, Temesvár 80-90 km-re) homogén etnikai tömbben élő nemzetiségekkel jellemezhető.

A *XX. század elejére nem következett be markáns változás* a településhierarchia és térszerkezet tekintetében, mind *Beluszky Pál professzor (2001),* mind a saját kutatási eredményeim a korábbi tendenciák hatásait tükrözik.

6. A Bánság, mint sajátos gazdasági-gazdálkodási tér

A Bánság gazdasági fejlődését tekintve közismert tény, hogy a XVIII-XIX. századi fejlődés a történelmi Magyarország *egyik legfejlettebb kultúrtájává* alakította e régiót. E folyamat egyik igen fontos szegmense – a bánsági sajátosságok egyik alappillére – a régió természetföldrajzi potenciáljának (pl. ásványkincsek, éghajlati és talajföldrajzi adottságok stb.) kiaknázása és a társadalom szolgálatába állítása.

A Bánság *dualizmuskori gazdasági viszonyaira* messzemenő hatást gyakorolt az az agárkonjunktúra, amely az ipari forradalmak hatására bontakozott ki Európában a XIX. században. E folyamatokból és világméretű tendenciákból a Bánság sem maradt ki, sőt egyre intenzívebben bekapcsolódott, *kedvező agroökológiai potenciálja* kiemelten alkalmassá tette síksági és dombsági területeit a szántógazdálkodásra. Az 1865. évi és az 1895. évi adatokat feldolgozva és összehasonlítva megállapítható, hogy a gazdálkodás jellege és a földhasznosítási típusok is markánsan megváltoztak.

Torontál és Temes kedvező adottságú területein (76 település) már *1865-ben a szántógazdálkodás dominált* (a szántók kiterjedése 75% feletti) és az 1. kat. holdra jutó jövedelem is 8-10 forint között változott. *A csoportba tartozó települések 2/3-a (51 db) az ún. Haide területén helyezkedett el.* Nem elhanyagolható tény, *hogy a szántó 50-75% közötti arányával további 157 db településen találkozhatunk.* Itt helyezkedett el *a Bánság szántóinak több mint 2/3-a,* a gyepterületek fele és a jövedelemviszonyokat tekintve az átlag (4,35 frt) feletti értékkel rendelkezők 95%-a. Temesben (50,4%) és Torontálban (61,1%) már 1865-ben is lényegesen magasabb a szántó kiterjedése, amint az országos átlag (40,4%).

A *XIX. század végére* (1895) a Bánság mezőgazdasági súlya, szerepe, földhasznosítási formái, ha nem is alapjaiban, de jelentős mértékben átstruktúrálódtak. A Bánság 801 települését figyelembe véve *422 településen emelkedett 50% fölé a szántó aránya*, úgy, hogy Torontál vármegyében 50% alatti szántóterülettel mindössze 12 település, Temes vármegyében 48 település rendelkezett 1895-ben, melynek eredménye, hogy *Torontál 76%-a, Temes 66,1%-a, Krassó-Szörény 33,1%-a szántó területté vált, meghaladva az országos átlagot: 44,1%.* Ezek alapján adhatta a Bánság *az ország gabonatermelésének 17,5%-át, kukoricatermelésének 20%-át*.

Krassó-Szörény vármegye művelésági megoszlásában *kiemelkedő jelentőségű az erdő* (984696 kat. hold = 51,3%), mely a korán kibontakozó montánipar alapját biztosította.

A mezőgazdasági termeléshez kapcsolódó *művelési ágak és gazdálkodási formák is speciálisan érvényesültek,* melyeket a továbbiakban vázlatosan összegzek:

- *A gabonafélék vetésterülete az országos tendenciákkal ellentétesen, nem csökkent.* A Bánság vetésterületének 40,5%-án (578558 ha) búzát, 38,4%-án (548581 ha) kukoricát termeltek és ez magasan meghaladta az országos átlagot (28,4%, ill. 22,2%) 1914-ben. A Bánság három megyéjében termett az ország búzatermésének 17,5%-a (3996883 q) és az ország kukoricatermésének 19,6%-a (10336831 q).
- A bánsági mezőgazdaság *extenzív, monokultúrás jellegét* támasztja alá, hogy a bánsági gazdaságok alig 0,08%-a (228 db) használt műtrágyát a termeléshez. E tekintetben kiemelkedően fontos, hogy a hektáronkénti átlagtermés – differenciált képet mutatva – alacsonyabb az országos átlagtól, különösen a búza esetében. Temes és Torontál 7,8 q/ha, ill. 7,6 q/ha értékei messze elmaradtak a nyugat-dunántúli megyék (pl. Sopron 13,4 q/ha, Győr 12,8 q/ha stb.) értékeitől.
- Az őstermeléssel foglalkozók aránya (68,5%) jóval magasabb, mint az országos átlag (62,4%). A *mezőgazdaságban foglalkoztatott aktív keresők aránya mintegy hat százalékkal magasabb (66,5%) mint az országos átlag* (60,1%), mely a lassúbb szerkezetváltás eredménye a népesség foglalkozási összetételében, azaz itt *a mezőgazdaság biztosabb megélhetést jelentett, mint az ország más régióiban.*
- *Az állattenyésztés/tartás jelentősége másodlagos* a Bánság mezőgazdaságában, azonban az állattenyésztés regionális jelentőségét érzékelteti, hogy Magyarország lóállományának 15,7%-a, a sertés és juh állományának 10-10%-a, kecske állományának 11,1%-a és szarvasmarha állományának 7,3%-a itt volt. Különösen jelentős a lóállomány, melynek eredménye, hogy a Bánság legfejlettebb területein (pl. párdányi-, pancsovai-, alibunári járás stb.) az 1000 főre eső lovak száma meghaladta a 350 db-ot. Ez azt is jelenti, hogy *az állati igaerő alkalmazásában megtörtént a váltás az ökrös fogatok rovására,* sőt itt a gazdaságok átlagban legalább 2 db igás lóval rendelkeztek.
- Az állattenyésztésben domináns szerepet *az extenzív gazdálkodás/tartás játszott,* az intenzív állattenyésztés csak különösen kedvező adottságú területeken kezdhetett térhódításba.
- Mindazok ellenére, hogy Krassó-Szörény vármegye erdősültsége országosan is kiemelkedő volt (51,3% = 984696 kat. hold), *az erdőgazdálkodás helyett és mellett az erdőélés változatos formái voltak dominánsak*, nem egyszer rablógazdálkodással.

A bánsági *ipar specifikumait* az alábbi tények jelzik:

- Az iparvállalatok száma (42572 db) és ágazati megoszlása, valamint az alkalmazottak (segédek) vállalati megoszlása alapján megállapítható, hogy *a kisipar játszott domináns szerepet*.

- A *Krassó-szörényi* – országos jelentőségűnek tekintett – bányászati és kohászati üzemek mind az aktív keresők száma, mind a vállalatok száma alapján *elmaradtak az ország legfontosabb bányászati és kohászati körzetei mögött. A nyersvas és acéltermelés 18-20%-át adták 1913-ban.* Az aktív keresők 2,3%-a (4841 fő) dolgozott e gazdasági ágban, mely az országosan itt foglalkoztatottak 6,6%-át jelentette.
- A foglalkoztatottak zömét a *stájerlakaninai szénbánya* (2378 fő), a *dognácskai vasércbánya* (512 fő) és *három vasgyár* (2392 fő) alkalmazta. Tény, hogy a történelmi Magyarországon mindössze 15 üzem foglalkoztatott kétezer főnél is több munkást.
- *Temes és Torontál vármegye ipari aktív keresőit* (19760 fő, ill. 31821 fő) zömmel *a könnyű és élelmiszeripar foglalkoztatta*. Jellemző módon Temes megye legnagyobb ipari üzeme egy sörfőzde (73 segéd), míg Torontál két legnagyobb téglagyárában 814 főt, a legnagyobb malomban 303 főt foglalkoztattak.
- *A törvényhatósági jogú városok ipara differenciált képet mutatott. Temesvár* lakóinak 38,9%-a kapcsolódott (aktív keresőként vagy eltartottként) az iparhoz és 62 db olyan iparvállalata volt (7155 segéddel), amely húsz főnél többet foglalkoztatott. A legjelentősebb a temesvári dohánygyár (1593 foglalkoztatott), de a cipőgyár (821 fő) és a vasúti járműjavító (639 fő) is a legnagyobbak közé tartozott. *Versec és Pancsova* ipara már nem volt ilyen dinamikus, az előbbi legnagyobb ipari üzeme a keményítőgyár (63 fő), az utóbbié a selyemgyár (289 fő). A 20 főnél nagyobb segéderőt alkalmazó üzemek száma is mindössze 11 db, ill. 6 db.
- *A rendezett tanácsú városok alig rendelkeztek ipari üzemmel és foglalkoztatottal, tehát domináns maradt a házi- és kézműipar szerepe.*

A magyarországi *pénzintézetek* 1909. évi főkimutatásait elemezve, egyrészt megvizsgáltam a pénzintézetek számát (Torontál vármegyében 94 db, Temes vármegyében 78 db, Krassó-Szörény vármegyében 40 db), másrészt tőkeerejüket. A *Bánság 217 pénzintézete* (a történelmi Magyarországon 4800 pénzintézet működött 1909-ben) *120 településen* (Torontál vármegyében 58, Temes 38, Krassó-Szörény 24) összpontosult, az *összes vagyonuk pedig elérte a 383,8 millió koronát* (Torontál 115,5 millió, Temes 70,7 millió + Temesvár 120 millió, Krassó-Szörény 77,5 millió), ami *az ország összes pénzintézeti vagyonának mintegy 15%-a.* A pénzügyi központok hierarhizálását tőkeerejük (vagyonuk) alapján készítettem el.

- *Temesvár* pénzintézeteinek (17 db) vagyona országos viszonylatban a harmadik (Budapest és Arad után), mintegy 120 millió korona, a pénz- és hitelügyből élők számát tekintve (460 fő) pedig csak Budapest (9689 fő) előzte meg. *Gál Z. (1997)* jelentőségtöbblet számítása alapján is az Alföld harmadik legerősebb pénzügyi centruma volt.

- *A másodrendű pénzügyi központok* (Versec, Pancsova, Lugos, Nagybecskerek, Oravicabánya, Zsombolya) is jelentős pénzintézeti vagyont (10-25 millió korona között), 6-8 pénzintézetet és jelentős hintrlandot tudhattak magukénak. E hat központba koncentrálódott a bánsági pénzintézetek vagyonának 28,5%-a (109,5 millió korona).
- *A harmadrendű pénzügyi központok* általában 3-6 pénzintézettel és 5-10 millió korona közötti vagyonnal rendelkeztek (Nagykikinda, Karánsebes, Fehértemplom, Új-Arad, Bogsánbánya, Resicabánya). E központokba a bánsági pénzintézetek vagyonának 11,2%-a (42,8 millió korona) koncentrálódott.
- *A negyedrendű pénzügyi központok* (29 db) általában 2-3 pénzintézettel és 1-5 millió korona közötti vagyonnal rendelkeztek. A járásszékhelyeken túlmenően olyan települések is ide kerültek, mint pl. Garabos, Nagykomlós, Bogáros, Csatád, Kisősz, Temeshidegkút, Német-Csanád, Nagyősz stb. jelezve a bánsági németek e tekintetben kiemelkedő és sajátos szerepét.
- *Az ötödrendű pénzügyi központok* (78 db) már csak 1-2 pénzintézettel és 1 millió korona alatti vagyonnal rendelkeztek (pl. Mokrin, Lovrin, Mehadia, Temesség, Temesgyarmata stb).

A *közlekedéshálózat* gyors kiépülése és sűrű hálózata, mind a közúti, mind a vasúti és hajózási útvonalak tekintetében kedvező helyzetbe hozta a Bánságot.

- A legfontosabb *állami, törvényhatósági és községi utak* kiépítettsége meghaladta az országos átlagot, különösen Krassó-Szörény és Temes vármegyében.
- A *vasútsűrűség bánsági átlaga* (7,2 km/100 km^2) *magasabb az országos átlagtól*, de jelentős a területi differenciáltság. Temes és Torontál vármegyék átlagát (8,2, ill. 8,8 km/100 km^2) csak Sopron, Szabolcs, Fejér, Békés és Bács-Bodrog vármegyék haladták meg, míg Krassó-Szörény (3,8 km/100 km^2) értékei országosan is a legalacsonyabbak közé tartoztak.
- A vasúthálózat tekintetében elgondolkodtató, hogy a Tiszán Szegedtől lefelé egyetlen vasúti híd sem épült, miként a Duna folyón sem, ezért kulcsfontosságú a szegedi vasúti híd birtoklása 1918-19-ben, hiszen a Bánság egyik vasúti közlekedési kapuja.
- A vasútvonalhálózat ugyan olyan *centrális jellegű,* mint a történelmi Magyarországon, de itt kiépült a Temesvárt elkerülő transzverzális vonalak egy része is.
- A történelmi Magyarország *gőzhajó járatainak hosszából* (3502 km) a Bánság *413 km-rel* részesedett, *mely átlagosnak mondható.*

7. A Bánság, mint sajátos kultúrföldrajzi tér

A geográfusok többsége számos *természeti tájalkotó elem hasonlósága* (pl. éghajlat, domborzat, növényzet), illetve a *társadalmi-gazdasági és települési tér funkcionális kapcsolatainak elemei* alapján határozza meg *egy-egy táj vagy régió igazi karakterét*. Néhányan azonban ettől tovább lépnek és különösen a kultúrföldrajzi kutatásokban bukkannak fel a táj lelkületére utaló megállapítások. Tényként fogadják el azt, hogy a táj arculatát nem csak az öt érzékszervünkkel észlelhető-érzékelhető tájalkotó elemek egyszerű összegzése adja, hanem ezeken túlmenően más tényezők is szerepet játszanak a sajátos karakter megrajzolásában és *az adott táj egyediségét annak lelkületében is felfedezni vélik.*

Kádár László 1941-ben megjelent könyvében, így írt erről: „sőt helyesebb volna azt mondani, hogy mind a hat érzékszervünkkel, mert van még valami ezen felül is, amit az ember inkább csak sejt, mint észlel. Van valami a tájban, ami annak mintegy a lényege, s amit leghelyesebben a táj lelkének neveznénk". *Elfogadjuk vagy sem Kádár László tételét és idevágó érvelését, a kulturális régiók létét nehéz volna tagadni.*

Jakabffy Imre (2009) egy 1945 tavaszán elhangzott előadásában úgy jellemezte a Bánságot és lakóit, hogy: „Olyan népek, mint a szerb vagy a román itt, más népekkel keverten sokkal magasabb kultúrszínvonalra és gazdasági erőre jutott, mint az olyan területeken élő románság és szerbség, ahol tisztán, mint egyeduralkodó, független nemzet élhetett. A szerbiai szerb, a romániai román egyaránt csak tanulhatott a bánságiaktól és a bánsági magyar vagy sváb sem vallott szégyent más tájak magyarja, németje előtt."

A kultúrföldrajz általában passzív térképzetekben vizsgálódik és a kultúrföldrajzi teret bizonyos társadalmi csoportok tevékenységi eredményének tekinti, melynek határait az aktivitási távolság jelöli ki *(Kocsis K. 1988)*. Az aktivitási tér változását a közösségbe tartozók döntő többségét illetően a közlekedési lehetőségek határozzák meg.

Bármely kultúrtájnak, így *a Bánságnak is kulturális régióként külön „lelkisége", azaz sajátos tradíciója van, amely valamiként függ a tájegység földrajzi jellegzetességeitől is.*

Tény, hogy *a Temesi Bánság két európai kultúra határán feküdt, s itt négy nagy kultúrkör találkozott*, alapvető strukturális különbségekkel, mely alapján nemzeti, vallási és kulturális szempontból is erősen tagolódott és ez *sajátos arculatot kölcsönzött* ennek az etnikailag is sokszínű területnek. *Jakabffy Imre (2009)* úgy vélekedett, hogy: „ A Bánság a magyar életformának, a magyar parasztrétegnek, mint alapnak tökéletesen megfelelő táj. Más népek, elsősorban azok, amelyek ma a Bánságot is lakják és uralmat gyakorolnak felette, nem tudták kihasználni a rendelkezésükre álló lehetőséget."

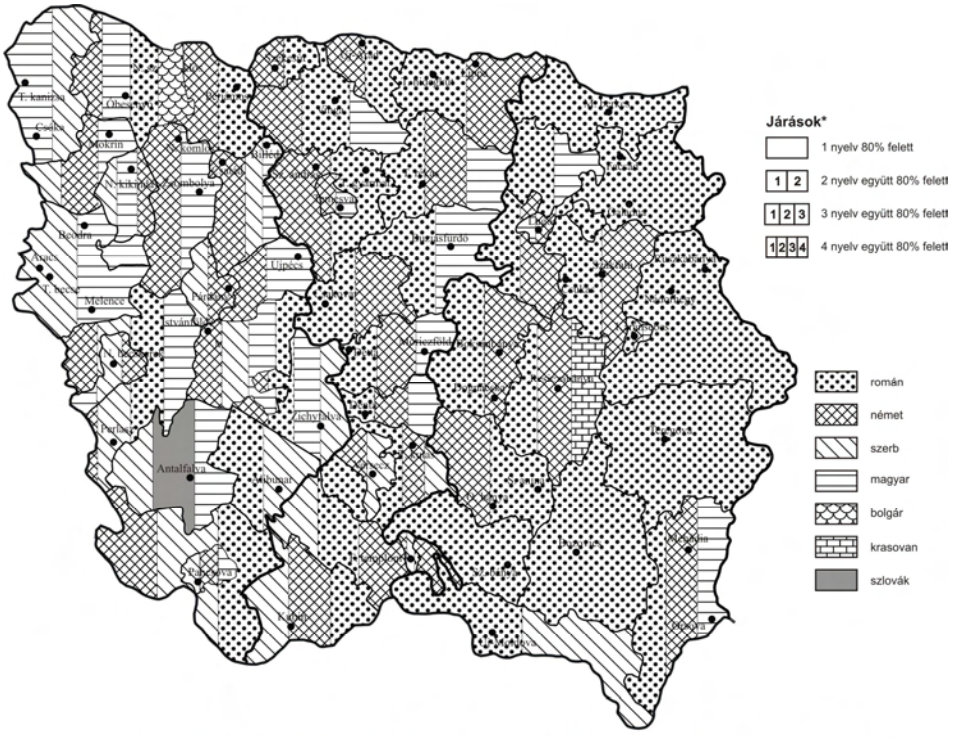
A természeti-gazdasági-társadalmi tér közötti kölcsönkapcsolatok értelmezésével a Bánságban is kijelölhetők azok a *kultúrföldrajzi régiók* és *specifikumok,* melyek napjainkig hatást gyakorolnak az itt élők mindennapjaira és gondolatvilágára, mindazok mellett, hogy az egyéni és közösségi térpályák átalakulása a fejlődés hatására markáns:

- A Bánság a történelmi Magyarország egyik *legfejlettebb kultúrtája* a XIX-XX. század fordulójára, *a földrajzi, néprajzi, nyelvészeti és vallási sokféleség megőrzésével*. A Bánság kulturális sokszínűségét, arculatát a különböző népek – románok, németek, magyarok, szerbek, horvátok, zsidók, bolgárok, szlovákok, csehek, romák (cigányok) és törökök – és az ortodox keresztény, római és görög katolikus, protestáns, kálvinista, zsidó és muzulmán felekezet együttélésének is köszönheti.
- A Kárpát-medence az elmúlt ezer évben *a nyugati és a keleti kereszténység találkozási zónája* volt. Az ismert történelmi okok miatt a római (nyugati) egyház tevékenysége volt meghatározó, mégis voltak és vannak olyan térségei, ahol a bizánci eredetű (ortodox) kereszténység is jelentős befolyásra tett szert. *A Bánság az egyik olyan kultúrföldrajzi régió, ahol az elmúlt évszázadok építészeti stílusjegyeit (gótika, barokk, klasszicizmus) magukon viselő római és görög katolikus templomok éppúgy e vidék részei, mint a balkáni elemeket felhasználó pravoszláv egyházi épületek (kolostorok, templomok)*. Nem mond ellent mindez annak a ténynek, hogy a vallási választóvonalak egyben etnikai választóvonalakká is merevedtek a Bánság területén.
- A helyi lakosság készsége a Habsburg-intézményrendszer elfogadására nagyobb volt, mint az ország más régióiban amikor azt nem a helyi normák és hagyományok ellenében kényszerítették rájuk és készségeiket, mesterségeiket támogatták. A régió különböző népcsoportjai (románok és németek, magyarok és zsidók, szerbek és bolgárok stb.) képesek voltak *modus vivendi*-t kialakítani (megalkotva a régió első ipari-kereskedelmi központjait és piacait, jellegzetes konyháját, a legfontosabb iskolákat, nyomdákat, a különféle színeket és stílusokat egyesítő építészetet stb.).
- A bánsági társadalom és gazdaság *képes volt a modernitás befogadására* és meghonosítására. A 18-19. század modernizációja (politikai forradalmak, indusztrializáció, urbanizáció,) azonban szét is zúzta a tradicionális helyi közösségek magas-intenzitású -identitásokat hordozó-csoportkötődéseit *(Czirbusz G. 1913)*.
- Nem volt a Kárpát-medencének még egy olyan tája, ahol olyan intenzív népmozgások zajlottak volna le a vizsgált kétszáz évben, mint a Bánságban. *Az itt élő etnikai közösségek az elmúlt évszázadokban jelentősen gyarapították „anyanemzetük" kultúráját, hagyományait is, úgy, hogy azok egyúttal sajátosan bánságivá is váltak (Bodor A. 1914)*. A bánsági szerb, magyar, német vagy román kultúra és hagyomány tehát

egyszerre része a térséginek, és tartozik az anyanemzet kultúrájához, kulturális örökségéhez.

- *A svábok betelepítése különösen fontos, annak összes társadalmi-gazdasági következményével* (pozitív értelembe vett térségi civilizációs szerep), ami Közép-Európához és a felvilágosodás kultúrájához kapcsolta e régiót *(Czirbusz G. 1913)*. A *felvilágosodás*sal érkeztek a nemzeti kultúra homogenitásához és monocentrizmusához kapcsolódó tételek is, mely szerint a kulturális különbségeket megszüntetni kell, továbbélni és érvényesülni hagyni nem.
- Az *oktatási rendszer* nem alkalmazkodott mindig a társadalmi szükségletekhez vagy a terület demográfiai és nyelvi sokféleségéhez *(Gergely A. 1988)*. Azonban a Bánságban az anyanyelvet és többnyelvűséget, valamint a helyi örökség más aspektusait az iskolák és a család életben tudta tartani és ezt a kisebbségi kulturális egyesületek is támogatták. *A kisebbségek közéletének minden egyes vetületében felfedezhetők olyan mentalitások és kulturális különbségek, amelyek az évszázados együttélés folyamán alakultak ki.*
- A Bánság arculatának jellegzetes vonásává vált *a társadalmi rétegek közötti nyitottság magas foka* és az új gondolkodásmódot meghatározta a területen élő közösségek alapvető társadalmi és pszichológiai egyensúlya.
- A bánsági nemzetiségek keveredésére utal, hogy 447 település (55,8%) etnikailag homogénnek számított, azaz 90% fölött volt az uralkodó nemzetiség aránya. Az *etnikai értelemben vett nyitottság és előítélet-mentesség azonban vitathatatlan tény*.
- A *kisebb bánsági etnikai csoportok* (pl. szlovák, horvát, ruszin, bolgár stb.) az összlakosság mindössze 4,8%-át (76058 fő) alkották 1910-ben. Homogén ill. abszolút többségű településeik csak tovább színezték a bánsági etnikai palettát, de a négy nagy nemzetiség fejlődését nem befolyásolták. Lokális szinten azonban *napjainkig megőrizték nyelvüket, szokásaikat és kultúrájukat.*
- A Bánság nemzetiségeit nem egyformán érintette a *kisebbségi lét* sem. A bánsági kisebbségi lét nem csupán a művelődési otthonok, az iskolák és a nyelvhasználat kérdése volt a történelmi Magyarországon, hanem *önvédelmi sáncépítés* is a többségi lakosság nemzeti türelmetlensége ellenében.
- A fentiek alapján nem meglepő, hogy etnikai kontaktzónák alakultak ki a Bánság területén. Temes és Torontál megyében a lakosság etnikai-nyelvi-vallási összetétele rendkívül tarkává vált. *Kisebb etnikai szigetek váltakoztak egymással, olykor egymás melletti falvak lakói is más-más anyanyelvűek voltak,* de igen gyakran egy-egy falu legalább kétnyelvű volt, előfordult néhány három-négynyelvű község is.

- A bánsági nagyvárosokban az etnikai-nyelvi csoportok közötti kommunikáció igénye *hivatali-intézményi kapcsolatok létesítéséhez* vezetett, amelyhez legalább négy nyelvet el kellett sajátítani: német, magyar, román és szerb. A Bánság lakói számára három közel azonos fejlettségű (Temesvár, Szeged, Arad), de jellegében, kultúrájában, társadalmában és gazdasági sajátosságaiban nagymértékben különböző nagyváros nyújtott lehetőségeket, a tényleges választási lehetőség azonban csak kevés település lakóinak adatott meg. E központok közül *kiemelkedett Temesvár, mint a bánsági kultúra és identitás fellegvára*.
- Temesvár már a 19. század második felében, nagy számban fogadta a délvidéki etnikumokat. A betelepült, más-más etnikumokhoz tartozó családok, személyek *etnokulturális közösségekké szerveződtek*, melyek hajdani és új kötődései a régió kohézióját erősíthették. A város legfontosabb komparatív előnyévé a *nyitottság és tolerancia vált*, mely a tradíciók megőrzése mellett képes volt más kultúrákat, szellemi áramlatokat befogadni, integrálni és hatékonyan közvetíteni.
- Temesvár jelentős *iskolavárossá* vált (középfokú tanintézetek, tanítóképző stb.). Jelentős méreteket öltött a sváb és a zsidó értelmiségiek, kereskedők, nagyiparosok, munkások elmagyarosodásának folyamata is. Az 1910-es népszámláláskor a Bega-parti város akkori 72 555 lakójából 28 552 vallotta magát magyar nemzetiségűnek.
- Temesvár *négynyelvűségéről* sokat halluk, arról kevesebbet, hogy a németek és a magyarok együtt a város lakóinak 83%-át (!) adták, 2002-ben a románok aránya 82% (!) volt. Száz éve annyi román és szerb szót hallhattunk volna, mint amennyi magyart napjainkban. A város egyházi-kulturális szerepe ma is egyértelmű, például *Temesváron püspökségből is négy van,* a templomok száma pedig meghaladja a százat.
- Alapvetően kétnyelvű volt *Versec* (németek és szerbek együtt=80,9%) és Karánsebes (románok és németek együtt=79,2%) is, az interetnikus társadalom tulajdonságait tükrözve, időnként nemzetiségi rivalizálással megterhelve, időnként a jó értelemben vett toleranciával összefont két nemzetiség közösségét alkotva.
- *Lugos* (magyar-román-német együtt=97,1%), *Resicabánya* (német-román-magyar együtt=91,8%), *Nagybecskerek* (magyar-szerb-német együtt=95,7%), *Pancsova* (szerb-német-magyar együtt=93,8%) és Nagykikinda (szerb-magyar-német együtt=96,9%) háromnyelvű városok voltak, ahol a kultúrák és közösségek közötti kölcsönhatás jól érvényesült *(102. ábra)*.

102. ábra. A Bánság etnikai összetétele járások szerint (1910)
Figure 102. Etnical structure according to districts (1910)

A Bánság 39 járását tekintve *(102. ábra)* szintén nagyfokú etnikai keveredés állapítható meg, különösen Temes és Torontál megyében, ahol egyes járások esetében négy nemzetiség együttese alkotott csak 80% feletti arányt.

A legfontosabb kérdés, hogy milyen szintű volt egymás nyelvének és kultúrájának ismerete, elfogadása. *Volt-e multikulturális identitás és mindennapi együttélés, vagy inkább egymás mellett éltek a bánsági etnikumok.* Ismerve a Bánság lakóinak írni-olvasni tudását az utóbbi valószínűsíthető. Az együttélés, ha nem is általános többnyelvűséget, de a más közösségek nyelvének valamelyest megértését elősegítette. Különbségek léteznek az etnikumközi kapcsolatok rendszerében nem csupán tájegységek szerint, de abban az értelemben is, mely etnikumok egymás közötti viszonyát vizsgáljuk.

A nemzetiségek közötti etnikai határokon a térségben csaknem folyamatos volt az átjárás. Minden nemzetnek vannak asszimiláltjai és asszimilánsai. Ami a falvak esetében ritkaság számba ment az a nagyvárosok esetében teljesen természetes volt, azaz legalább három, ritkábban négynyelvűek voltak.

Mindezek ellenére túlzás azt az egykori temesvári szólást, mely szerint: „A Bánságban a kutyák is négy nyelven ugatnak", interkulturális és multikulturális közhelyként elfogadni.

A Bánságban más volt az életérzés, valóságértékelés, nemzeti tudat. A szerénység, a visszahúzódás az egyik legfontosabb jellemvonásai. *A bánsági magyarok és nemzetiségek nyilvánosan vállalhatták a nemzeti önazonosságukat, de ennek ellenére tisztelték mások önazonosságát.* Ragaszkodtak otthonukhoz, szülőföldjükhöz, nyelvükhöz, iskolájukhoz, kultúrájukhoz, hagyományaikhoz és a közösségi önszerveződésükhöz. Ez náluk a dolgok rendje és természete, mint ahogyan keleten kel fel a Nap. *A nemzetiségeket az is foglalkoztathatta, hogyan őrizhetik meg kultúrájukat, nyelvüket és a környezetükhöz képest fejlettebb, civilizáltabb társadalmi szerkezetüket és ez még a szerbekre, románokra is igaz az anyanemzetükben élőkhöz képest.*

A Bánság újkori történelme a német dominancia jegyében indult és a sorra következő szerb, magyar majd szerb-román domináns korokra egyformán jellemző, hogy *vezető szerepük kezdetén nem mondhatták magukénak a demográfiai túlsúlyt.* Különbségek léteznek az etnikumközi kapcsolatok rendszerében nem csupán tájegységek szerint, de abban az értelemben is, hogy mely etnikumok egymás közötti viszonyát vizsgáljuk. A Bánság etnikai-vallási sokszínűsége, a sokféle tapasztalat, a sokirányú kontaktus – a belső differenciáltság – nem kedvezett az előítéleteket megmerevítő mentalitás kialakulásának.

A Bánságot három részre osztó, a történelmi, etnikai és gazdasági realitásokat egyaránt figyelmen kívül hagyó trianoni határ, napjainkban is torzítja a földrajzi tér természetes szerkezetét, csökkenti, vagy minimalizálja a társadalmi-gazdasági-kulturális érintkezés intenzitását. *A Bánság fontos szerepet játszott: a fejlettebb területektől innovációt vett át és továbbított, dinamizálta szomszédos határvidékének gazdaságát, mintát adott és egyúttal életstílust és kultúrát teremtett, közvetített.*

A Bánság lakosságának nyitottsága, innováció és kultúrabefogadó, valamint közvetítő képessége jól nyomon követhető a különböző európai eszmék, szellemi áramlatok, művészeti stílusok lokális, történeti kifejlődésében is. *E tekintetben a régió a nyugati és a keleti kultúrák határán, a történelmi Magyarország délkeleti peremének ütközőzónáját alkotta és jelenti napjainkig. E nemzetiségileg kevert és történelmi, kulturális, vagy gazdasági szempontból hasonló vonásokkal rendelkező régió, erőforrásai jobb felhasználása érdekében az együttműködés felé kell, hogy elmozduljon a határ minden oldalán.*

A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió ellentmondásokkal terhelten lépett át a XXI. század küszöbén. Ezek mérséklését és megoldási lehetőségeit csak a határokon átnyúló együttműködések – melyek kapui a megnyitott határátkelők – jelenthetik, támaszkodva a még meglévő etnikai-nyelvi-kulturális kisebbségekre.

A vázolt történelmi-demográfiai pálya a régió egyik legnagyobb tartaléka, de azt is tudnunk kell, hogy a Bánság az a régió, amelyről kisebbségi tájaink közül legjobban szétszóródott a magyarság a nagyvilágban.

A jövőre nézve biztató, hogy a határ menti együttműködés elmélyítésére az Európai Unió újabb lépéseket tett (PHARE CBC). A különböző fejlesztési projektek, kutatások támogatásai közvetlenül segíthetik a jelenleg formálódó Duna-Körös-Maros-Tisza eurorégió kialakulását. Mindazok ellenére, hogy mindegyik kisebbségtartó államot a Kárpát-medencében ingerli az egység helyreállításának a fogalma és az elve is, hát még a társadalmi-politikai szükségszerűség által kikényszerített *gazdasági gyakorlata*.

A nyugati modernitás éppen napjainkban kénytelen újraértékelni a nemzeti kultúra homogenitásával és monocentrizmusával kapcsolatos tételeket. Mindinkább tényezővé válik a – felvilágosodás-kori előítélet felülvizsgálatát is jelentő – kisebbségi óhaj, miszerint *a kulturális különbségeket nem megszüntetni kell, hanem érvényesülni hagyni.* Eljött az ideje annak, amikor az egyéni és kisközösségi különbségek megmutathatják rejtett arcukat, feltárhatják elfojtott értékeiket. Az emberek megélhetik, nyíltan vállalhatják saját közösségi emlékeiket és nem kell a másokét ezekkel behelyettesíteniük. Kialakulhat a kollektivitások közös emlékezete, közösségi identitása olyanok esetében – például napjaink népmozgásai által létrehozott új etnikai csoportok esetében – is, amelyeknek nincs a helyhez kötött történetiségük.

A történelmi Magyarország régiói között *a Bánság kitüntetett szerepet játszott és kapott, ahol az emberek hasonlóan gondolkodtak, éltek, cselekedtek és készek voltak az együttműködésre,* azt remélem, hogy a XXI. század is erről fog szólni.

XI. Summary

The book investigates the area of the Bánság, the meso-region situated in a European macro-region (Great Hungarian Plain) which extends over 28522 km^2 in social geographical sense and with its separation it occupies a marked place among the geographical mega landscapes of the historical Hungary. The Bánság presents a geographical and cultural unit between Bácska and the historical Transylvania. However, the part of the Bánság that belongs to Romania is regarded to be part of Transylvania in a wider sense used today similarly to the Partium. Both Partium and Bánság have such social-economic-settlement-space structural specifics that – apart from the doubtless physical geographical differences – separate them from the other regions of the Carpathian Basin thus from Transylvania as well.

The Bánát (Banatus Temesiensis), i.e. the Temes-Bánság is an individual region extending over almost 30000 km^2 (28522 km^2) of the Délvidék (Southlands) in the Carpathian Basin. Bordered by the Danube, Tisza, Maros and the eastern boundary of the former Krassó-Szörény county four great landscapes (Great Hungarian Plain, Bánság Hills, Bánát Mountains, Southern Carpathians) meet here together with several middle and small landscapes (12 and 37 respectively). The region on the edge of the Délvidék is a transition zone even in social geographical sense the traffic conditions and resources, the natural and potential energies – varying in time – utilisable for the society of which are reviewed and assessed.

The Bánság as the eastern edge of the Southlands is a transition area in the contact zone of two large spatial structures. Its 2/3 is a flood-plain and basin margin alluvial plain while the rest of it is a hilly and mountainous region where natural resources are present differently for the increasing and ethnically dissected society. Physical geography and the ecology of the Bánság area located in the southeastern parts of the Carpathian Basin and always provided especially good possibilities for the exploitation of its natural resources. The climate, morphology, soil and natural conditions of the area had significant impact on human societies. The exploitation of the physical geographical conditions of the Temes Bánság the lack of human resources made almost impossible and the ensuring of which became the most urgent task. Thus, due to the intensive, long-term utilization, the Bánság area became on of the most developed cultural regions of historical Hungary.

Analyzing the environmental transformation and management it can be stated that although the social-economic structure of this meso-landscape rich in micro and macro forms had been significantly homogenized and simplified different regions of the cultural landscape of the Bánság can be separated based on the economic types.

1. The Bánság as a special administrational area

The Banat (Banatus Temesiensis), i.e. the Temes Bánság is a region of historical Hungary with an area of almost thirty thousand km^2, that was different from the rest of the regions of the historical Hungary due to its characteristic social-economic development. The way how the country was torn into three parts was fundamentally dependant on the balance of forces and the occupation of the Temes Southlands took place in 1552 after seizing the centres of the historical Hungarian state (Buda, Székesfehérvár). Following this the tearing from the former space structure took place within a short time. The restructuring of farming and the settlement network took place simultaneous with the revival of a part of the counties in the area of the Temesvár vilajet (district in the Turkish era) – from the Körös rivers to the Lower Danube.

Military operations further intensified the demographic-ethnic, cultural and settlement network differences among the micro-regions of the Temes Bánság. The lowland and hilly areas became much more open enabling the migration of Balkan ethnics (e.g. Serbs, Bulgarians, Bosnians) under the Turkish invasion. The mountains (Krassó-Szörény Mountains) remained under the control of the Transylvanian Principality and these areas were avoided by the real military operations except for a few smaller battles. The demographic-ethnic trends of these areas were influenced by the advancement of the Romanians while continuity was characteristic for the settlement network. Their space structural characters connected them to the Transylvanian region. The operation of the broken space structure was deformed until 1718 resulting in significant setback compared to the pre-subjection era.

These characteristics were underlined by that the area was placed under military administration after the Treaty at Pozsarevác (1718) (until 1778) and it was governed directly from Vienna as a border guard region. The indirect and direct interactions of the Royal Chamber of Vienna were changed after the restoration (1779) of the patrician counties (Torontál, Temes and Krassó), however, the traces of the effects covering all of the elements of the social-economic-urban space and bearing the characters of the enlightened mercantile absolutism are detectable even today in this region. It is doubtless that the regional reorganization initiations of the Habsburgs in power are well traceable in the development of the Temes Bánság in the 18th-19th century and besides the separation of Croatia and Transylvania the Bánság is the only extensive region in the historical Hungary, where region was accounted in the administration, in the regional development and in the settlement policy between 1718 and 1920 counter counting and sometimes disagreeing with the Hungarian constitutional law traditions.

The Bánság Republic was a short-lived state, proclaimed in Temesvár, on November 1, 1918, as the Austro-Hungarian Empire collapsed. The republic

was an attempt to preserve the integrity of the multi-ethnic Banat region in the face of claims from rival nations. It was the only period of history when Banat formed an independent country. The same day the founding meeting of The Bánság People's Council took place with 20 members from the city council, 60 members from the military national councils, 40 representatives from the workers councils and 70 from the bourgeois parties. Then an Executive committee of 20 members was elected. The Bánság National Council organized military squads and a civil guard (on November 4), with a goal to establish control over the entire territory of the Banat. However, the Bánság Republic was to be a short-lived state and this goal was not achieved. On November 15, 1918, Serbian troops entered the Bánság and put an end to the Republic. The national councils were dismantled by the Serbian forces on February 21, 1919.

This book seeks the answer for the base problem whether the Bánság is an individual region born from the social-economic self development and having a specific development curve, economic structure, inner cohesion, special texture and special structure and this all is reflected as an entity in the sense of the inhabitants or it is not more than the series of attempts to deliberately dissect the united Hungarian state area.

2. The Bánság as a special demographic-ethnic area

As the result of the inhabitations (spontaneous migration, organized inhabitations) enforced by the economic needs by the beginning of the 19th century the Bánság became one of the most colorful region of the Carpathian Basin and even Europe regarding ethnicity and religion where sixteen ethnic groups lived together. The development in the XVIII and XIX centuries mobilized those local and positional energies, that helped the ethnic (e.g. Krauts, Serbians, Romanians, Bulgarians, etc.) and Hungarians dwelling here to from the region to that having the most developed culture in the historical Hungary.

With the processing of the data from the census of the 801 settlements of the Bánság at 1910 the drawing of the *ethnic spatial structure of the Bánság* became possible. The depth (settlement level), wide spectrum (801 settlements involving every nationality) and the method of the analysis (mapping the majorities and minorities in the ethnicity) enable objective summarization and complex analysis.

- Considering 801 settlements of the Bánság rate of the Romanians reached above 50% in 460 settlements, so that only 38 settlements in Krassó-Szörény county and 83 settlements in Temes county showed less then 50% of the Romanians in 1910.

- The rate of the Germans reached above 50% in 148 settlements, so that only 170 settlements in Temes county and 146 settlements in Torontál county showed less then 50% of the Germans in 1910.
- The rate of the Serbians reached above 50% in 100 settlements, so that only 193 settlements in Temes county and 155 settlements in Torontál county showed less then 50% of the Serbians in 1910.
- None of the ethnic groups became dominant in the Bánság (Hungarian: 242152 people = 15,4%, German 387545 people = 24,5%, Romanian 592045 people = 37,4%, Serbian 284329 people = 18,0%) therefore on language-ethnic bases none of the nationalities could have claim the area exclusively.
- The four major nations were present in 65-96% of the settlements (Romanians in 771, Germans in 726, Hungarians in 723 and Serbs in 517 settlements) suggesting significant ethnic mixing in regional sense in spite of that the rate of the individual ethnic minorities did not reach 5 percent in 422 settlements and the rate of the ethnic minorities reached above the psychologically so important 20% only in 169 settlements in the Bánság in out of which 95 settlements had one minority reaching above 30%.
- The nationalities in the Bánság were not uniformly affected by being minorities as 91,6% of the Rusyns (2190 people), 87,3% (4274 people) of the Croatians, 51,5% (4167 people) of the Czechs, 42% (9258 people) of the Slovaks, 38,4% (92994 people) of the Hungarians, 29,1% (82659 people) of the Serbs, 27,7% (164389 people) of the Romanians, 25,2% (97625 people) of the Germans, and 25,1% (3132 people) of the Bulgarians lived in minority.

The special social-economic characteristics of the Bánság (e.g. lack or subordinate role of farms, dense railway network, formation of modern factory industry, establishing the bases of modern trading, etc.) can be detailed further, however, it can be stated that it is a specific individual region of the Carpathian Basin separating markedly from both the Great Hungarian Plain and the other regions of the South Lands and Transylvania onto which the new borders drawn in Trianon brought space schizophrenia and economic recession forming underprivileged border side peripheries the problem of which is unsolved even today.

The increasing of the population and the formation of the ethnic and settlement space structure was disturbed only temporarily by the World War II. The results of the economic development speeding and differentiating after 1945 were shown in the Bánság as well. The study of the population number of the Bánság settlements has created significant differences both at the local level and in micro and macro respects.

The region witnessed a 14% (13,74%) increase of population between 1950 and 1990. This alone is a favorable tendency. Only 116 settlements had natural increase (mainly in the agglomeration of Belgrad and Temesvár, as well as in the area of: Nagybecskerek, Orsova, Moldova, Resicabánya). More than 700 settlements (710), however, have got into a state of constant decrease of population.

The natural decrease appeared differently; it was dramatic along the borders of the counties and along the Tiranon borders and these have become multiply backward regions. Along the Serbian-Romanian border this decrease was remarkably different both in connection with the regions and the territories. As a result of these unfavorable economic and social circumstances and possibilities the 238 settlements of the above mentioned zone along the border involved in the survey (a width of about 20-20 km, on both sides) had a population decrease of 14,7% between 1950 and 1990. (Only 17 settlements population increase this period.)

In the border zone *three micro-regions* is developed, which can be characterized with a dramatic natural decrease. *One of these is the region* of the Hungarian-Romanian and Serbian triple border (Marosszög), where the rate of decrease might reach 50% in, certain villages (e.g. Egyházaskér 59,8%, Porgány 77,7%, Bolgártelep 80,7% etc.). As region of Banat, 1500 km^2 area of Marosszög is situated at the southeastern part of Great Hungarian Plain, with extend from joining of Tisza and Maros River to the line of Aranka and can be interpret as a borderland outskirts region of three neighbour countries. From 1850 to the end of World War I the tendencies in the demographic changes were characterized by domination of the spontaneous migration and assimilation processes, and the territory represented the contact region of Hungarian, Serbian, Romanian and Schwab (Germans of Banat) nationality with the domination of Hungarians and Serbians. By 1910 the results of these processes the population of Marosszög were 35% Hungarians, 26,4% Serbians, 16,7% Germans, 14,9% Romanians and 5% Bulgarians. Although the region was described by the domination of the Hungarians by 1910, the lining of Trianon borders didn't respect to the ethnical structure or the natural-economical-commercial relations and gave disproportionately large areas to Serbia and Romania. In the 20th centuries the inner migration and assimilation played a dependent role in the changes of population and ethnical configuration. In this way by the Millenium these courses were connected with intensive demographical erosion, thus the focal points of the ethnical configuration moved away with the very progressive homogenizing processes. In the Hungarian relative majority region (38,4%) from the other ethnics the Romanians reached 26,1%, the Serbians 22,1% and Germans were disappeared. Now the 40% of the Hungarian population of the region live in minority (14899

person), in the neighbour countries, while other portions are 10% of Serbians (1948 person) and 0,1% of Romanians (68 person).

The *second micro-region* is between Nagykikinda, Versec, along the Serbian border, and between Zsombolya and Detta along the Romanian border. The village Zichyfalva was the only settlement of the area that had a natural increase; otherwise, the rate of natural decrease here is above 30%. This region meant the hinterland of the population increase in Temesvár and Nagybecskerek.

The *third micro-region* with natural decrease development south of the Detta-Versec-Fehértemplom line, a settlement net of small villages, where the unfavorable transport-geographic location resulted 20% decrease. The fact of natural decrease in this region is remarkable because it is related to the ethnic construction of the Bánság. These ethnic and contact zones have changed irreversibly until these days.

The demographic-ethnic trends of these areas were influenced by the advancement of the Romanians, Serbians and Gipsy, while the ethnic areas of Hungarian and German were decreased.

3. The Bánság as a special settlement area

The Temes Bánság was an almost completely deserted, wild region with scattered marshlands and swamps at the time of the Pozsaverác Treaty. The contemporary sources and the later papers deal with extreme data regarding the number of populated settlements and the number of people living here. According to Ignác Acsády the total population of the former Csanád County was 5000 people, while 8000 and 8000-9000 people lived in Temes and Torontal counties respectively. Some researchers *(e.g. Borovszky S., 1910, 1911)* even doubt that there was continuity in the case of a few settlements (e.g. Szőreg, Deszk, Kiszombor). According to the survey of 1717 there was 1798 houses in the 81 populated villages in three districts of Torontal County (Csanád, Becskerek, Pancsova) – most of them in Nagybecskerek (100 pcs) and least in Egres (4 pcs) – in which around 8000-9000 people lived all together. In the 92 populated villages in the four districts of Temes County there were 1892 houses in which lived around 8000 people all together. Even with the higher number of population and settlement density in Krassó Szörény County the average value of population density could not have reached over 1-2 people/km^2 and especially the low values of the border-side regions are striking.

The independence of the region (1718-1778) made the prevailing of the policy of the royal court in Vienna possible. Due to this the demographic-ethnic, space structural and social-economic processes became specific due to the significantly different characteristics from the rest of the regions of the country. The transformation of the settlement network was different from that predicted

by the development determining even until today the development of the dense textured space structure together with the vertical and horizontal changes of the settlement hierarchy levels and crux points. Due to settling the most of the medieval settlements and space structural lines of forces were reorganized creating the basis of dynamic economic growth. The resettling forced by economic necessity was extremely fast as a result partly of spontaneous migration and partly of organized plantation some facts of which are summarized in the following.

The leadership of the Temes Bánság was handed to field marshal Mercy Claudius Florimund by the royal court of Vienna after finishing military operations. His map from 1723-1725 indicates much less populated settlements in the area of the Temes Bánság than the survey of 1717. In the map of Mercy the civil administration introduced on 12 September 1718 (11 districts, 6 military centenaries), the military quarters and watch posts – to which permanent military posts belonged – and the headquarters of the public safety organizations were indicated. In order to fill the plans and ideas with content the rapid increasing of the population was inevitable.

As an initial sign of spontaneous migration the craftsmen and Greek traders of neighbour counties came following the camped army already in 1716 and in the years after. Also the handicapped soldiers and those who received discharge were given suitable living places in the surrounding settlements (e.g. Becskerek, Lippa, Lugos, Karánsebes, Fehértemplom, Orsova) or in certain divisions *(Borovszky S. 1911)*. Organized plantations started only from 1718 in four great stages under the reign of Charles III.

At the beginning of *the first plantation stage* (1718-1724) craftsmen from Vienna were placed in the centres of the divisions by the cost of the particular division, from them there is no much information in the plantation records of the Vienna Archives *(Bottlik Zs. 2000)*. As a result of spontaneous plantation craftsmen arrived into Lugos and Facset while miners from Szomolnok and masons from Ljubljana (April 1719) arrived into Oravica. In September 1719 miners arrived from Tirol into the mountains of Krassó. The royal court of Vienna advertised the franchises and incentives given to settlers (5 years free of tax, 15 years in the case of craftsmen according to Act 103 of 1723.) by open orders (patens) and authorized settler agents in the south German provinces (e.g. Bavaria, Baden-Würtenberg, Mittel-Frank, Hessen, Pfalz). The princes of Rhine were asked by Charles III. in letter not to impede those who wished to move and were transported from Donauwörth to the Bánság by ships. They were accommodated in Új-Palánka, Ó-Moldva, Fehértemplom, Versec, Új Pécs, Perjámos etc.

At the time of the *second plantation stage* (1724-1727) both the number and place of origin of the settlers increased thanks to János Falck who recruited settlers from the principality of Worms while other agents were recruiting

settlers from the regions of the Rhine and Mosel rivers and they were transported from Vienna into Pancsova by sailboats on the Danube.

In the *third plantation stage* between 1727 and 1729 the number of those arriving from the Rhine provinces was reduced, however those who decided to move received not only travelling and catering allowances but house spots, arable land, seeds, vineyard, pastoral land and wood for house building from the royal chamber. In this period only a few completely new German settlements were built the mostly German settlers were housed mostly in older villages separated from the Serb and Vlach population (e.g. Német-Szent-Péter, Német-Rékas, Új-Pécs, Kisbecskerek, Neudorf, Új-Pancsova, Új-Palánka, Új-Arad, Szabadfalu, Német-Versec, Német-Bogsán, Német-Dognácska, Oravica, Lippa), however, until 1733 Mercy field marshal established 53 new villages as well.

The Italian and Spanish plantations in the Bánság took place in the *fourth plantation stage* (1729-1733). They specialized in silkworm breeding, serving for the silk, baize, and paper factories and in introducing and spreading intense garden cultures. The firsts Spaniards were settled in Becskerek – they called it New Barcelona for a while – and Italian and Spanish camps were appointed in Temesvár-Gyártelep, Szabadfalva, Csákova, Jaszenova and Mercyfalva as well.

As a result of spontaneous migration 3000 Hungarians arrived into the Bánság from Csanád, Bács-Bodrog, Békés and Arad counties under the reign of Charles III, especially after 1724 when the Bishop of Csanád moved his seat from Szeged into Temesvár. This resulted in the increasing of the parishes (Pancsova, Versec 1720, Becskerek 1722, Új-Pécs, Csák, Denta 1724) and the believers (Hungarians and Germans). Protestants could only move into the area of the Bánság after 20. October 1734 (II. Resolutio Carolina) when the king permitted the establishment of 4-4 superintendents for the Reformed and Evangelic Churches in the historical Hungary.

The spontaneous migration of the Serbs in the Bánság was detectable already in the Turkish period but the massive increase in their number was presented by the Serb frontier guards (ca. 16000 people) settled along the Maros river and the Lower Danube. After the breaking up of the frontier guard region of the Maros (1750) they were moved along the Tisza (Kikinda free area) but the differences of these two areas remained long after (habits, lifestyle, etc.). There were three not united Greeg Orthodox bishopric in the area of the Temes-Bánság at this time: Temesvár, Versec and Karánsebes.

The *Romanians* in the Bánság had no separate bishopric yet at this time thus they belonged to the bishoprics above regarding religion. The spontaneous migration of the Romanians was free and continuous in the whole Turkish era. This process was intensified following the Pozserevác treaty. But they were also affected by the discrimination of the royal court of Vienna according to which in 1767 the Romanian inhabitants along the Maros had to move into Klekk,

Torák, Écska, Jankahida, Szárcsa, Fény, Öregfalu and Grabácz letting the German settlers to occupy their place.

Jewish traders and craftsmen were present in the Temes vilajet at the time of the Turkish invasion as well and there was three Jewish denominations in the city following the retaking of Temesvár: German Jews arriving with the German settlers, Spanish Jews lived in Temesvár since the beginning of the 17th century (the Turks provided freedom for their religion) and the Polish Jews remained from the time of the Turkish invasion. Jews in the Bánság had their own judge in Temesvár at the time of field marshal Mercy leading the religious life of them with two rabbis (only 84 Jewish families lived in the Bánság at that time). Their number started to increase after 1736, however, administration obligated them to pay patience and other charges.

The increasing of the population and the formation of the ethnic and settlement space structure (around 30-35 thousand people were settled under the governing of Mercy) was disturbed only temporarily by the Austrian-Turkish battle in 1737-1739 with the subsequent pandemic of Black Death and by the revolution of the Vlach peasants of the Bánság (1739). One of the result of the battle was the movement of the Catholic Bulgarians from NW Bulgaria and the Greeks from Serbia (3000 families in total) into the Temes Bánság. They were settled in Vinga, Ó-Besenyő (7. March 1738.), Bodrog and Szőllős and in the Szanád and Dvorin farms in the vicinity of Vinga and in the mining districts of Oravica. The Bulgarians moved into Vinga in 1737 had 4 classed elementary school with Bulgarian and Latin languages already in 1744.

The beginning of the reign of Mária Terézia (Austrian war of inheritance) did not favour organised plantations thus *spontaneous migration* advanced (Vlachs, Hungarians, Serbs). Szőreg was established on the ruins of the former village in 1746 – its first inhabitants settled into the puszta in 1739 but they suffered from Black Death – by that the directorate in Temesvár established three settlements in the Szőreg puszta: Szőreg, Deszk and Szent-Iván. Hungarians were settled in Törökbecse and – before the breaking of the Black Death – in Kiszombor, however, here ¼ of the inhabitants died *(Kiss M. H. 1940)*.

For the Serbs suitable areas were reserved in the later Kikinda free district (Mokrin, Kikinda, Beodra, Melencze, Ókeresztúr, Tiszatarros, Karlova, Józseffalva, etc.) and for those arriving later in the vicinity of Törökkanizsa and Törökbecse. The whole area was divided into 6 centenaries in 1753, then they were moved southwards between 1768 and 1774 and the Lower Danube frontier guarding territory was separated into two regions (German-Serb and Vlach). In one part of the German-Serb frontier guarding area Serb (Pancsova, Botos, Kanak, Torontáludvar, etc) and in the other part German (Pancsova, Omlód, Kubin, etc) disabled soldiers were settled.

Smaller organized plantations took place (e.g. more than 1000 settlers arrived into Pancsova who were settled in the puszta North of Temesvár in 1748-1749) but the plantation of the Bánság was motivated by the most important economic needs (increasing royal income) until 1763. New settlers populated only scatter the area of the Bánság until 1763 as they were settled mainly in the Temesvár district and primarily Bulgarians, Serbs and Rumanians were settled in the Becskerek district. However, with the issuing of the colonization open order on 25. February 1763. (6 years free from tax, 10 years for craftsmen) plantation took and organized direction.

Following the Hubertusburg treaty a high number of soldiers (1000 people in 1763 and 1000-2000 people in the following years) together with craftsmen and peasants were moved into the area of the Bánság. The leader of the settling committee was *Hildebrand* government councilor from whom the great *plantation stage* (1763-1774) received its name. It is characteristic for the organized operation that a separate colonizer board was formed lead by duke Lamberg and the Temesvár district leader Knoll, the Csanád district supervisor Laffer and the Lippa salt storage officer Neumann were all involved in the action. In the meantime agents were sent into the principalities along the Rhine and letters were sent to the headquarters of the disabled houses in Vienna, Pest, Prague and Pettau to settle disabled and served soldiers. Besides incentives the principle was that only Catholics are to be settled in the Bánság. The newcomers increased the population of the already present villages or new settlements were built for them. Among the already present villages 19 received German, 2 Serbian and 8 Hungarian (e.g. Törökkanizsa, Törökbecse, Csóka) settlers live. Into Nagybecskerek a few Hungarian families were moved partly from Belgrade and partly from Baranya (in 1768) who settled in the Magyar (Hungarian) street. Much more significant was the role of those new villages (15 German, 5 French, 1 Serb, 1 Serb-German in Torontál and 18 German villages in Temes counties) that were established in the Neogene loess and clay hills of the Bánság, on the coastal side and at the exits of the valleys 83-130 m asl. of the Maros, Temes, Bega, Berekszó, Moravica and Berzava streams and in the mountains of the Bánság.

The south Hungarian centre of the *French* arrived from Elzas-Lotharingia was Szenthubert but they "invaded" the area of Trübswetter, Soulturn, Charleville and Szőlős (Nákófalva) as well. Some French families originated from the Luxembourg and Paris parishes, while others came from Mainz, Trier, Nassau, Würzbürg and Ingolstadt according to the contemporary certificates.

Besides German settlers there were Hungarian spontaneous settlings as well but Germans were preferred everywhere by the directorate of the principality. This was one of the reasons why 460 Serb families moved from the Kikinda Serbian district that received privileges from 1774 (its area was 20 miles^2) towards South into the Danube frontier guard area (it was organized from 1768)

between 1775 and 1778. The Serbs in Kiskikinda who lived in the village today called Lovrin were moved into Basahíd by the treasury and Lovrin was occupied by Bulgarians on 14. April 1777. Serbs from the frontier guard area along the Maros moved into the place of the Serbs moved into the military frontier guard area. Nagykikinda received Catholic population (its total population could have been 700 people) according to the certificates of the parish they originated from Nyitra, Csongrád County, Szeged, Komárom, Fejér County, Transylvania, Kecskemét, Nagyvárad, Makó, Vienna and Bavaria *(Szentkláray J. 1884)*.

The correct number of the settlers is not known (16889 people arrived from German principalities between 1763 and 1766) but the number of inhabitants in the Temes Bánság and the frontier guard area was significantly increased and it was around 450 thousand people in the middle of the 1770s *(Borovszky S. 1911. p. 359.)* When the frontier guard area in Croatia was formed one part of the lands of the bishop and chapter in Zagreb was taken and they received as a consolation (as land exchange) the settlements Bánlak, Horvát-Bóka, Káptalanfalva, Horvát-Neuzima, Szécsánfalva, etc. where a part of the believers were moved into. The other group of the *Croatians* (inhabitants of the Krassó castle and the neighboring settlements like Krassócsörgő, Kiskrassó, etc) moved into this karst limestone region by spontaneous migration in the era of the Turkish invasion (in the 1650s) *(Pozsár V. 1991)*.

The re-establishment of the three Bánság counties (1779) and the royal decree of the southlands stating that "elementary education is compulsory in the mother tongue" (that was much better for the peasants than the Hungarian one) gave new momentum to the plantation of the Bánság. Hungarians could have been nominated to the officer positions mostly from Transylvania, Bács, Arad, Csongrád, Veszprém, Somogy, Zala, Békés, Pest and Csanád counties. Furthermore, for planting the Lower Danube frontier guard area new plantations were ordered by Joseph II. on 15. April 1780. (15 new settlements were built at that time). Plantations, however, were implemented not by the royal court but the County, the Hungarian treasury lordships and certain lords with their constitutional right. These were helped by the King with that the chamber properties were sold (in Vienna when it was worth more than 30 thousand forints and in Temesvár when its value was less than that) from 1. November 1780. (65 and 22 properties were sold in Temes and Torontál respectively). Moreover, significant plantation was carried out again in 1784-1787. (2880 families arrived into 21 settlements in Temes County and 1056 families were settled in 6 settlements in Torontál County).

Under the reign of Joseph II Germans were settled not only from the Rhine area but from the country as well. Thus Hungarians and Germans in Beba in 1783, also Hungarians and Germans in Padé and Hungarians, Germans and Croatians in Gyertyámos in 1784 and Germans in Lovrin in 1787 were settled.

At the time of this Bánság "swarming" the territory was divided into two areas: lowlands and mountains. In the lowlands cattle breeding were intended to be helped and the increasing of the population was planned to be solved by the settling of Serbian and other settlers. In the mountains the support of the Vlach was offered and the King refused to regard them as servants that resulted in their wildness, dissatisfaction and aptitude to thieving *(Borovszky S. 1911. p. 366.)*

Onto the plots deserted after the Austrian-Turkish war Germans from Austria, Tirol, Baden, Würtenberg and Krajna and Czechs were settled in the time of Frank I. New villages were not formed, the settlers were placed in the villages of the other German settlers but the Czechs (mainly forest workers and coal miners, etc) settled in the Krassó Mountains (e.g. Ravenska, Stájerlak, Anina, Resica, St. Helena, Eibenthal, Weitzenried, Sumicze) and moved into the surroundings of Fehértemplom (e.g. Krusicza, Ceško Selo) by spontaneous migration.

During the wars of Napoleon some of the German settlers left their houses because of frequent flooding and poor yields of crop. They moved into areas of better conditions thus public administration tried to populate the deserted plots. Great crowds of German and French settlers arrived from the Rhine area so that only those having 300 silver forints of property were let through the border according to the measure of the royal chamber in 1829 and only three tax free years were given for them. Despite all these 6 new settlements were formed in Torontál County (e.g. Szécsányfalva 1824, Újvár 1826, Emőháza 1828).

The start of the settling of the Slovaks and Ruthenians from Upper Hungary also falls into this period. The Slovaks started to move into the area of the Bánság after 1778, however, their wide appearance came in the first few decades of the 19th century (e.g. Lajosfalva, Antalfalva, Tót-Aradácz, Erzsébetlak, Sándorfalva). The first group of Ruthenians arrived during the reign of Ferdinand V. (1840s) primarily into the valley of the Temes River (villages between Lugos and Karánsebes) and into the mining towns.

The social-economic development of the Bánság, especially the spreading of the intensive agricultures (e.g. silkworm breeding, rice growing, vineyards and tobacco plant production) made the arrival of settlers into the puszta lands unpopulated possible. New plantations were induced especially by the establishment of royal tobacco-gardening settlements (from 1840). The tobacco planters and gardeners were not copyholder serfs only tenants. All planters paid 2-3 silver forints rent after one acre of land and at least 4 acres from the rent land had to be planted by tobacco. Tobacco gardening camps were formed in the area of the Bánság (e.g. Kübekháza, Ószentiván, Ferencszállás, Ürményháza, Aurélháza, Szentpéter, Nagymajdán) that were developed into separate villages later.

During the 150 years from the Pozsarevác treaty to the compromise the number of the population increased to its seventyfold (around 20000 people in 1720, 1335989 people in 1870) in a way where the ethnic range was unique in Europe as sixteen ethnic groups lived together (e.g. Croatian, Bulgarian, Turkish, French, Sokacz, Montenegro, Czech, Italian, Jewish, etc). The major plantation activities were finished by the middle of the 19th century but plantation of the treasury and lordship lands was continued – even if in a slowing pace – until the breaking of World War I (e.g. settling Ruthenians into the valley of the Temes river, villages of Hungarian settlers /e.g. Igazfalva, Nagybodófalva, Szapáryfalva, etc/ along the Bega river). However, spontaneous migration became dominant and the changes in the ethnic spatial structure of the Bánság, the development and economic and politic assimilation of the ethnic blocks, islands, groups and their contact zones and their demography (e.g. migration, single child system, natural increase and decrease) were formed by these inner social-economic processes.

4. The Bánság as a special urbanization area

Market-towns with large borders and the associated den systems are not characteristic – due to the known historical reasons – South of the Maros River. Middle villages with smaller borders and population (2-5 thousand people) were established instead constructing even small market-town network. Regarding the separation of the elements of the settlement network considering size the known specialties are clearly observable.

Considering the categories of size of the settlements it can be stated that most of the tiny and small villages are found in Krassó-Szörény County (66,3%) while Torontál County can be characterized by the dominance of middle and large villages (75,6%) and the giant villages (15 pcs.). There were two villages (Nagyszentmiklós and Zsombolya) the population of which exceeded 10000 people. In this respect Temes County is the most balanced with a slight dominance of the middle villages.

- The majority of the settlements with 5-10 thousand people (except for: Homokbálványos, Aracs, Dolova, Révújfalu, Kumán, Karlova, Omlód) and even some of the patentee mining towns (e.g. Oravicabánya 4051 people, Dognácska 3417 people, Boksánbánya 3362 people etc.) and the district centres having less than five thousand people (e.g. Új Moldova 3426 people, Facsád 3316 people, Teregova 3535 people, Bozovics 4240 people, Vinga 4702 people, Temesrékas 4314 people, Csákova 4399 people, Detta 4197 people, Törökkanizsa 4938 people, Módos 4746 people, Alibunár 4496 people etc.) had such richness of centre functions on the basis of which they were regarded as towns. However, even so the

rate of the town dwellers is 32,5% which is around national average in 1910.

- In Torontál County the advantageous changes, positive urbanization processes affected only 7-10 settlements that produced growing above the town average (27,3%) of the Bánság (e.g. Törökkanizsa 48,3%, Nagykikinda 39,9%, Zsombolya 36,3%, Nagybecskerek 29,5% etc.).
- In Temes County besides Temesvár (31627 people = 85,8%) and Versec (5846 people = 27,7%) only Detta (142 people = 52,9%) and Temeskubin (2486 people = 54,8%) produced higher population grow than the town average in the Bánság.
- In Krassó-Szörény County there were thirteen settlements (e.g. Lugos, Karánsebes, Facsád, Bozovics, Resicabánya etc.) that reached higher population growth than the town average of the Bánság. However, almost 85% (29413 people) of the town growth was given by five dynamically developing centres (Resicabánya 9870 people = 131,6%, Lugos 7472 people = 64,1%, Karánsebes 4126 people = 117,5%, Orosva 3983 people = 256,1%, Stájerlakanina 3962 people = 47,4%).
- Small market-towns could fulfill the tasks given to them in the structure of the Bánság thus the doubtless of the "speeding time" – "slowing time" could have prevailed that revived the "stopped time" atmosphere in the small towns.

According to our investigations the number of the settlements having real centre functions in the Bánság was reduced to its half (30 pcs.) by 1910. This was enforced by the demographic boom, the speeding of the urbanization, the establishment of the professional administration, the establishment of the modern bank and financial system and the extension of the educational-cultural role and these increased the gap within and between the given hierarchy levels.

- The inhabitants of the Bánság were offered three *primary centres* having a somewhat similar development (Temesvár, Szeged, Arad), however differing largely in their character, society and economic specialties (based on examining 23 centre functions). However, real choice was only given to the inhabitants of a few settlements.
- Regarding *secondary centres* from studying 13 factors (e.g. population above 20 thousand, centre of royal court of law, medical /hospital/ centre, etc.) three full (Nagybecskerek, Pancsova, Versec) and two partial (Nagykikinda, Lugos) centres were determined.
- In the case of the *third and fourth centres* 10 centre functions were involved in the investigations (e.g. district centre, tax inspectorate, two penny bank as a minimum, population above 10 thousand people, etc.) and ten third (e.g. Fehértemplom, Karánsebes, Lippa, Nagyszentmiklós,

Oravica, Zsombolya etc.) and fourteen fourth centres (e.g. Perjámos, Vinga, Facset, Törökkanizsa, Buziásfürdő, Bogsánbánya, Resicabánya, Stájerlakanina, Új-Moldova etc.) by the results could have been determined.

5. The Bánság as a special spatial structure

Changes in quantity and quality can be interpreted based on the population and settlement geographic, economic geographic, historical geographic, ethnic, etc specifics of the Bánság and they are observed primarily in the changes of the space structure. The accelerating development of the Bánság resulted in the increasing of the differences within the region and due to the intensifying functional specialization within the settlement network its towns found themselves in an advantageous position. Thus *the region became a dominant area of spatial extending of town level services from the middle of the 19th century*. Compiling and analyzing the factors holding centre function *enable the construction of the outline of the settlement hierarchy and spatial structure.*

In the case of the Bánság town network just started reshaping many settlements – having only a few town function, small number of civil population and undeveloped town population – inherited or gained town institution system thus many settlements owned town functions (e.g. Csanád, Gattaja, Nagymargitta). In the course of my research I have studied the factors influencing the development of the centres (traffic geographical position, number and variety of population). Their evaluation resulted in the followings.

18 factors were studied (e.g. legal status, population above 12 thousand people, bishopric centre, post directorate or supervisor centre, education district, exchange court of justice, educational, cultural, medical, financial centre, duties' office, flood barrier construction group centre, County centre, etc.) the presence or lack of which decides the significance of the centre role and its spatial effect.

In *Temesvár* which is the most developed city of the region 15 functions were present from the studied 18. Especially the economic (4 factories, savings bank, etc) and public administration roles (church, post directorate and County centre) were significant, however, it was an important medical (several hospitals) and educational-cultural centre (e.g. college, clerical school) as well. It was one of the few cities where theatre was in operation and the embassy of Turkey was placed here as well. Its weight in the regional public administration is indicated by that all of the three counties in the Bánság were under its administration according to the military administration of 1840. It also functioned as centre for the Csanád and Arad counties completely and partly the settlements of Bihar, Békés and Csongrád counties together with the Bánság region according to the map marking the boundaries of the main post

directorates. Its smallest role was in the church administration that extended over a part of Temes, Torontál and Krassó-Szörény counties as a Greek Catholic bishopric centre. The significance of Temesvár rose in 1834 when the Csanád bishopric moved here and covered the church administration tasks of 5 counties. Besides regional functions Temesvár was rich in town base functions as well (e.g. main grammar school, civil elementary school, master training, 5 elementary schools, several pharmacies, kindergarten, 43 lawyers, 6 doctors, salt and thirtieth office) and it was the only place apart from Szeged where telegraph operated in the southern Great Hungarian Plain. The free royal town status, the richness of centre functions and the social conditions (significant trader group, four national markets, significant number of Jewish population who had a synagogue) of Temesvár were equal to each other therefore it became one of the most developed centre of the entire Great Hungarian Plain (after Pest-Buda) that was further strengthen by the railway arrived in 1857 and the intensifying development and the openness of its town society in the second part of the 19th century despite the intense development of Arad and Szeged.

One of the characteristic of the Bánság is that it had more *secondary centres* (5 pcs) than the theoretic research and hypotheses (*e.g. Christaller*) would estimate thanks to the mementoes of the historical past and the specifics of the social and economic conditions. The role of meso-centres is fundamental in the area of the Bánság as well, however, the distribution of the number of the centre functions is less than the differences between the development of these towns therefore legal status, function and social conditions not always equal each other (e.g. Pancsova).

Versec is classified as a developed secondary centre despite that it was not a County centre but had such functions in the southern part of Temes County. Its free royal town status, church administration function (Greek Catholic /Serbian/ bishopric centre), its military administration role (cadre headquarter) and its significantly popular national markets (place of selling significant amount of vine) together resulted in that it became the most important economic centre of Temes, Torontál and the southern part of Krassó County together with one part of the frontier guard region. Versec was also rich in town base functions in which its Greek Catholic sub grammar school, 16 lawyers, several doctors, salt office, silk factory, more than a hundred traders and the high number of Jewish inhabitants (180 people) had a prominent role. The early arriving railway raised significantly the dynamism of the town and its closer relationship with its foreground as a result of which its 18868 people of population increased up to 21095 by 1870.

Nagybecskerek as the centre of Torontál County (the majority of its centre functions were also connected to here) was one of the most developed meso-centre. Its advantageous traffic geographical conditions, national markets (mainly corn and cattle), 113 traders *(Bácskai V. – Nagy L. 1984)*, significant

amount of Jewish population (508 people, with a synagogue) and education cultural functions (e.g. theatre, Roman Catholic main grammar school, reformed sub grammar school, 2 pieces of casinos) are the most important. The town as a military administration centre was a real garrison town. It is not surprising that 9 doctors, 2 pharmacies and 34 lawyers operated as the representatives of the country in a town having a population of 15 thousand people where several factories and salt offices were present.

The role and function of *Pancsova* is similar to Versec in Temes County. It was situated far from County centres with an individual public administration area (German, Bánság regiments), and had many-sided town functions (e.g. markets having national fame, medical centre /2 doctors, pharmacies/, several elementary schools). Its periphery position was only partly compensated by its advantageous traffic geographical situation (closeness of Belgrade, traffic of its harbour on the Danube) its garrison town character, river engineer office, salt office, silk factory, centre function as a cadre and its cultural functions that determined the dynamism of the economy as well, however, its regard and classification is doubtless.

Lugos as the centre of Krassó County had a wide range of County centre functions (e.g. Roman Catholic main grammar school, cadre, military institution, and large nationwide markets) despite the fact that it had a population only of 5744 people. The development of the County centre formed by the joining of two market-towns (Német- and Román-Lugos) was accelerated when it became the centre of the Greek Catholic bishopric and large industrial factories (iron, wood). It is not surprising that the number of its population was duplicated (11655 people) by 1870 that is also explained by its advantageous traffic geographical situation (it is placed at the junction of the main roads connecting Temesvár with Orsova and Temesvár with Nagyszeben). The movement of the Romanians into the city from the villages having small number of population but high rate of natural increase in the foreground of the County centre was started at that time.

Karánsebes had the smallest number of population (1812 people) among secondary centres but still it was significant among the settlements of its immediate environment regarding its centre functions. Its busy national markets, duties' office (salt), factory, main grammar school and church administration role explains its classification as a secondary centre. Its authority as a Greek Catholic bishopric centre was extended over four counties (Temes, Krassó, Torontál, Hunyad) and over the frontier guard area. To all these very strong educational tasks were also connected. Regarding its traffic geographical position and role it is worth noting that the first iron roll arch bridge of the historical Hungary was constructed here (over the Temes river) in 1844.

Nine functions were determined (more than 5000 people of inhabitants, market-town legal status, district centre, doctor or pharmacy, four national

markets as a minimum, post office, civil elementary school or master training, duties' office, traffic geographical situation) the presence or lack of which determines the development of the centre. We intended count all of the functions, however, in the case of some settlements this was impeded by incomplete sources.

Among third order centres *Nagyszentmiklós* belonged to the most development ones regarding both base functions (doctor, pharmacy, master training school, post office, military institution, etc) and special functions (educational, cultural, trade centre). There were 117 active traders (in 1828 there were only 30) one part of which belonged to the Jews (308 people) who owned a synagogue as well. These were joined by an extremely advantageous traffic geographical situation (it lays on the shortest way between Szeged and Temesvár). Thus it became the most developed centre in the northwestern part of the Bánság with significant and rich German and Serb civil inhabitants.

Nagykikinda is a district centre with great number of inhabitants (15002 people) and it is undoubtedly the most developed centre of the Kikinda free area. Besides richness in centre functions (e.g. post office, national market, pharmacy, and military institution) it is probably the only characteristic lowland market-town with great area, high number of population and farms. It is a sub-centre that had very few centre functions covering larger areas as losing its feudal advantages functional enrichment did not occur. Thus it drifted towards the waves of civil change organized from above in a relatively untouched state retaining every element of the market-town structure. Despite that the Szeged-Temesvár railway reached it already in 1857 its development started with a very slow structural transformation.

Lippa was a sub-centre having small number of inhabitants (6270) that used well its traditional conditions (e.g. manorial centre, castle, administration centre, salt office, sailable water rout), however the majority of its centre functions was associated with public administration. As a result a relative richness in centre functions characterized it (post office, four national markets /especially its wood markets were famous/ pharmacy, civil elementary school /2 pcs/, salt office, factories, etc). Its trading role must have been outstanding as 497 master and 18 traders could have earn a living in this small market-town. All these meant the complete exploitation of the local potentials thus the advantageous position of the town brought no further rapid development and stagnation then gradual depreciation took place instead.

Fehértemplom was a sub-centre with almost the same number of inhabitants than Lippa in the frontier guard area of the Bánság. At that time it was relatively poor in centre functions (national market, two doctors, post office, public administration centre, etc) but its advantageous traffic geographical position and the civilization of the frontier guard area triggered its

development and with increasing number of centre functions and dynamism it became gradually a centre having an extensive hinterland.

The hierarchy classification of *Oravica* is problematic partly because of poor information base and partly due to the lack of centre functions. Apart from its town base functions as post office, three national markets and medical institution its significant number of trader inhabitants and its iron industry is worth mention. It became a third order centre thanks to its market centre and mining administrational role. The town was the centre of "…the main mining district, directorate and district mining court of justice of the Bánság. The mining offices and vice courts of justice in Dognácska, Moldva, Szászka, Rézbánya (Bihar) together with the court of justice and iron forges in Rusberg and the smelters in Bogschán and Resica. Furthermore, the iron mining in Galadna and the court of justice in Resica also belong to here…" *Fényes E.*

Ó-Orsova had the smallest number of inhabitants (around 1200 people) among third order centres to which incomplete centre functions were connected. Its classification is doubtful despite the fact that the significance of its traffic geographical position, administrational functions, duties' office, post office and national markets is doubtless. Its classification as a sub-centre was helped by the foreign representation operated by Serbia in the town.

In the case of micro-centres only four or five left from the nine centre functions that may serve as an attraction for the inhabitants of the surrounding settlements. Such centre functions are very variable (e.g. post office, doctor, pharmacy, military institution, district centre, vice mining court of justice office) thus their grouping seems to be more realistic than describing them individually.

The *first group* of fourth order centres were formed by *Törökbecse* (4474 people), *Banatkomlós* (4450 people), *Vinga* (4981 people) and *Csákova* (3900 people) that are richer in town base functions thanks to their higher number of inhabitants and more advantageous traffic geographical position. According to Elek Fényes Törökbecse was one of the largest corn trading places of the Monarchy that is shown by that 76 out of its 91 traders dealt with crop *(Bácskai V. – Nagy L. 1984)*, however, there was a doctor practicing in the town and besides its pharmacy the elementary schools were also proved to be significant. Vinga had hope to permanently influence the settlements of its close hinterland based on its privileged legal status, four national markets, medical functions (2 doctors, pharmacy) and significant number of town civil inhabitants (107 master, 12 traders). Csákova had five national markets that were highlighted by Elek Fényes due to their animal markets but also according to *Bácskai V. (1984)* the inhabitants of four market sub-centres visited it regularly from its attraction district of around 70 thousand people. Apart from all these its post office, pharmacy, military institution, synagogue also prove the enriching of the inhabitants of this small market-town (48 traders).

The *second group* of the micro-centres in the Bánság are composed of *Törökkanizsa* (1982 people), *Új-Pécs* (1070 people) and *Facset* (1086 people) that played a relatively significant role in the settlement hierarchy but they are poor in centre functions (e.g. Új-Pécs: doctor, pharmacy, military institution, post office; Facset: chambers' officers, six national markets, post office, etc) and their classification to this group is based on not these functions but their district centre legal status and the associated institutions. This possibility to ascension proved to be fragile when other geopotentials were missing as they frequently lost even their district centre function instead of desired development (e.g. Új-Pécs).

The *third group* of fourth order centres were represented by the *mining towns* of Krassó County (Boksabánya 1804 people, Dognácska 2015 people, Resicabánya 1098 people) that had a relatively developed town base functions (like national market, elementary school, post office, etc) and maintained close economic relationship with each other (the market relationship network of which was revealed by professor *Bácskay V. by 1828*, furthermore all towns were vice mining courts of justice centres as well) and with Oravica. Besides economic relationships their space structural significance was strengthen by the specific character of the town societies that was different from their environment and by their important role in the coal and iron industry of Hungary *(Frisnyák S. 1996.)*.

The elementary centres had three centre functions as a minimum. The settlements classified here (37 pcs) cannot be homogeneous as there are huge differences within this group regarding development, number of inhabitants (Óbesenyő 7740 people, Detta 1120 people), legal status, social conditions, traffic geographical position and occupation structure. The only united characteristic is the almost similar – far not enough – number of centre functions (90% of which belonged to the market-town status). The high number of elementary centres in the Bánság reflects the dominant role of the privileges received from "above" in the feudal system and their fate and position in the settlement hierarchy in the Bánság was only determined by the later usage or failure to use of the modern town developing energies. It can be observed from the middle of the 19th century that the demand of the developing civil administration centre and the development of the settlements in this group are not in harmony.

By the middle of the 19th century the development of certain elements of the town network in the Bánság reached the level when the centres with the many-sidedness of their base and special functions can establish deep and close relationship system with the surrounding settlements. The high number of studied centres (60 pcs) suggests that the centres affected only a relatively small number of settlements and people (e.g. micro- and elementary centres) i.e. still the medieval settlement structure and hierarchy was dominant. Studying the

spatial distribution of the gradually changing and strengthening centres it can be stated that they are distributed in a shape of a semi-circle around Temesvár.

There developed an inner periphery in a circle with a radius of 20-25 km around Temesvár the stagnating centres of which (like Temesrékás, Buzias, Vinga, Temeshidegkút, Billéd, Perjámos, Csákovár, etc) received developing energies only in the 1870s thus forming a homely individual attraction district. In the shade (boundary) of the attraction districts of Temesvár and the second order centres are the micro- and elementary centres situated. The secondary *dynamic centres* (like Nagybecskerek, Versec, Lugos, etc) are found in a semi-circle having a radius of 40-50 km. These connect sub-centres having stable space structural relationships. This ring is open towards North, northwest as among the three regional centres (Temesvár-Szeged, Temesvár-Arad) there was no possibility for a strong centre to develop. The sub- and micro-centres here developed a close relationship network with Szeged and Arad.

Due to the centre functions of Szeged the space structural relationship system of Nagyszentmiklós, Törökkanizsa and Nagykikinda gravitated towards it just like Temesvár is connected to the capital through Szeged. The influence of Arad is not so strong but the centres of the northern part of Temes and Krassó counties (e.g. Új-Arad, Lippa, Vinga, Székeskút) were strongly connected (for example due to the church administration, market centre, etc functions) to this dynamically developing centre. An *outer periphery* was developed in a semi-circle having a radius of 60-70 km around Temesvár the stagnating, dying centres of which (like Fehértemplom, Oravica, Orsova, Új-Moldova, Kubin, Perlasz, etc) received (not all of them) developing energies and formed individual micro-districts only in the 1890s. The frontier guard area as an outer periphery had to face not only with the late incoming developing energies and with the lack of emerging centres together with the specific structure of the society but the problems raised by border-side (partly boundary of Transylvania) character of the settlements. The boundary of the country and partly the border of the counties were not open and transmittable any more regarding social-economic relationships. Considering the spatial distribution of the first, second and third order centres of the Bánság those areas can be determined that face the lack of settlements rich in centre functions ("town lacking") (like south of the line of Pancsova,-Versec-Karánsebes, region of Erdőhát, area bordered by Nagyszentmiklós-Nagykikinda-Temesvár-Lippa centres, etc) where the fourth and fifth order settlements fighting against inner problems were unable to fill the spatial structure of the Bánság completely even not with the help of their local and positional energies. However, they presented centres worth visiting for the inhabitants of the surrounding environment. Due to the effect of the just started financial change, most of them subsided among the settlements having village legal status and functions.

6. The Bánság as a special economic space

It is known considering the economic development of the Bánság that the development starting from 1718 made the region as one of the most developed culture of the historical Hungary by the turn of the 19th-20th centuries. One important segment of this process – one of the fundaments of the Bánság specialties – was the exploitation of the physical geographical potential (e.g. mineral resources, climatological and soil geographical conditions, etc.). The agricultural conditions of the Bánság in the time of the dualism were strongly influenced by that agricultural conjuncture that was the result of the industrial revolutions in Europe in the 19th century.

The anthropogeneous landscape transformation driven by natural conditions was characterized by rationality for centuries and the particular management types were developed according to the macro and micro relief of the landscape adjusting to the possibilities given by the natural conditions. Studying the process of changing the environment in two time periods (1865 and 1895) the management types and characteristics can be revealed in the centuries preceding the complex river controlling and flood preventing works together with the specialties characterizing the production and relationship network of the capitalist agriculture.

The first statistic survey regarding the cultivation structure and the land-use types of agriculture which is one of the fundamentals of the specialties of the Bánság was published in 1865. The database is not complete – the data of the Border-side region are missing – but is analysis and presentation is not useless even in its incomplete form. Its data fit well into the information of the maps (208 pcs.) of the first military survey presenting spatially the land-use of the given settlements in the border region. The national survey including the extent and agricultural income by land-use types is suitable for outlining the land-use of more than two-third (605 settlements) of the settlements of the Bánság (801 settlements).We try to determine the land-use types appearing in the area based on the spatial structure of agriculture, the types of management and the forms of land-use. In the course of type definition it was important to make their main characteristics comparable to the data of 1895 while the high number of settlements and the diversity of land-use types have no disturbance on perspicuity. Due to the high number of variation possibilities (42 pcs.) simplifications (e.g. the combining of meadows and pastures, combining arable lands with gardens in 1895, etc.) were applied and thus the following land-use types were defined (13 pcs) marking those settlements where more than 5% of the lands was occupied by vineyards.

The complex water regulation and flood prevention works starting in the early 1850s together with the establishing infrastructure, the international corn boom and the protected inner markets of the Austro-Hungarian Monarchy

formed after the compromise all contributed to that the role and the land-use types of the agriculture of the Bánság was significantly changed by the end of the 19th century. The within region differentiation of the agriculture was intensified its inner and outer relationship network and products were changed regarding both quantity and quality factors, specifications characteristic for the production and relationship network characteristic for the capital agriculture were developed.

Considering 801 settlements of the Bánság the rate of the pastoral lands reached above 50% in 422 settlements *(map 10.)* so that only 12 settlements in Torontál County and 48 settlements in Temes County showed less than 50% of pastoral land in 1895 resulting that 76% of Torontál, 66,1% of Temes, 33,1% of Krassó-Szörény became pastoral land exceeding the national average of 44,1%.

The specifics of the *agriculture* of the Bánság in the turn of the century are summarized in the followings:

- the area of the corns was not reduced in contrary to the national tendencies. In 40,5% of the cultivated lands of the Bánság (578558 ha) wheat while in 38,4% (548581 ha) corn were produced and this exceeds highly the national average (28,4% and 22,2%) in 1914. 17,5% of the wheat (3996883q) and 19,6% of the corn (10336831q) were produced in three counties of the Bánság.
- the extensive character of the agriculture in the Bánság – its monocultural character – is underlined by that only 0,08% (228 pcs.) of the farms in the Bánság used artificial fertilizers for the production. It is especially important that the average yield by hectares show a differential picture – it is less than the national average especially in the case of wheat. The 7,8 q/ha and 7,6 q/ha values of Temes and Torontál respectively are way behind the values of the counties in the western Transdanubian region (e.g. Sopron 13,4 q/ha, Győr 12,8 q/ha, etc.).
- the rate of farmers (68,5%) is much higher than the national average (62,4%). The rate of those employed in agriculture is 6% higher (66,5%) than the national average (60,1%) which is the result of the slower structural change in the employment structure.
- the significance of cattle keeping is secondary in the agriculture of the Bánság, however, the importance of cattle raising is indicated by that 15,7% of the horse stock, 10-10% of the pig and sheep, 11,1% of the goat and 7,3% of the cattle stock were kept here. Horses had special importance resulting in that the number of horses for 1000 people exceeded 350 pcs. in the most developed regions of the Bánság (e.g. Párdány, Pancsova, Alibunár districts). This means that a change occurred in applying animal force for the disadvantage of the ox carriages.

The results of the *industrial* development speeding and differentiating after 1890 were shown in the Bánság as well:

- based on the number, classification and the distribution of the employed people of the industrial factories (42572 pcs.) it can be stated that small factories dominated.
- the mining and smelting factories – regarded as nationally significant – in Krassó-Szörény County were behind the most important mining and smelting centres of the country regarding both active employed and the number of factories. They produced 18-20% of the raw metal and steal in 1913. 2,3% (4841 people) of the active employed worked in this economic segment that presented 6,6% of those employed here nationally.
- most of the employees were employed in the coal mine of Stájerlakanina (2378 people), the iron mine of Dognácska (512 people) and three iron factory (2392 people). Only 15 factories employed more than 2 thousand employees in the historical Hungary.
- the active industrial workers of Temes and Torontál counties (19760 people and 31821 people) were employed mainly in the light industry and in the food industry. Characteristically the largest industrial factory in Temes County was a beer brewery (73 assistants) while 814 people were employed in the two largest brick factory of Torontál and 303 workers in the largest mill.
- the industry of the towns having municipal law showed a differential picture. 38,9% of the inhabitants of Temesvár (as active employee or dependant) was associated with the industry and it had 62 pcs. of such industrial companies that employed more than twenty workers (with 7155 assistants). The largest was the tobacco factory in Temesvár (1593 employees), however, the shoe factory (821 people) and the rail carriage repair (639 people) were also belonged to the largest ones. The industry of Versec and Pancsova was not so dynamic. The largest industrial factory of the former was the starch factory (63 people) while that of the latter one was the silk factory (289 people) and the number of companies employing more workers than 20 was only 11 and 6 respectively.
- the railway density average of the Bánság (7,2 km/100 km^2) is larger than the national average but the spatial distribution is more differentiated. The average of Temes and Torontál (8,2 and 8,8 km/100 km^2) counties were exceeded only by the average of Sopron, Szabolcs, Fejér, Békés and Bács-Bodrog counties while the values of Krassó-Szörény (3,8 km/100 km^2) belonged to the lowest ones in the country. It is worth noting that no railway bridge was built over the Tisza River under Szeged similarly to the Danube.

Agriculture presented business ever more in the area of the Bánság the profit of which was placed in the *bank and financial centres* of the region resulting in the formation of the densest and most provided with capital bank and penny bank network of the historical Hungary.

The stock of the financial institutes of *Temesvár* (17 pcs.) was the third in the national context (after Budapest and Arad) some 120 million corona, however, considering the number of those living from financial and credit affairs (460) only Budapest (9689 people) was in front of it. According to the significance excess counting of *Gál Z. (1997)* it was the third strongest financial centre of the Great Hungarian Plain.

The secondary financial centres (Versec, Pancsova, Fehértemplom, Lugos, Nagybecskerek, Karánsebes, Nagykikinda, Zsombolya) also had a significant financial institutional stock (6-25 million corona), 4-8 financial institutes and a significant hinterland.

The third financial centres (38 pcs.) had usually 2-3 financial institutions and 3-5 million coronas. Apart from district centres such settlements belonged to here as Szászkabánya, Mehádia, Német-Sztamora, Temeshidegkút, Temesgyarmat, Varjas, Német-Csanád, Nagyősz etc. indicating the significant and special role of the Germans in the Bánság in this respect.

The braking up and spatial differentiation of the former balance of the land-use structures had intensified resulting in the dominancy of cultivation in the plains and hills, however, within these some micro regions had preserved the traditional elements of land-use as well (e.g. Deliblát, Alibunár swamp, etc.). The cultural landscapes formed on the edge of the Krassó-Szörény Mountains were extended into the half basins, the terracette rich valleys and into the small basins having higher elevation as well. In the centre regions of the Bánság Mountains the dwellers of the forest settlements cultivated only a few % of the lands as their living came from complex forestry, the excavation and processing of the industrial raw-materials. A significant spatial concentration of the mountainous industry had been developed here the landscape forming effect of which was extended into its wider environment as well.

The close relationship between man and the geographical environment was the maximum excavation of the economic potential of the natural landscape by the society with only slightly disturbing the balance including the different activities of the industry, traffic and trade as well.

7. The Bánság as a special cultural space

The Bánság was a unique multicultural area in the historical Hungary, since then it mostly disappeared as the ethnical and linguistic rate changed. At the same time it is still a special cultural geographical region in the Carpatian-Basin. The Bánság's cultural diversity is originated thanks to these nations:

Romanians, Germans, Hungarians, Serbs, Croatians, Jewish, Bulgarians, Slovaks, Czechs, Gypsies, Turkish. The religious variety is also characteristic because of the large number of religions (Orthodox, Catholicism, Protestant, Calvinist, Jewish and Muslim denomination). The Bánság was the model of peaceful coexistence between 1718 and 1918. Nowadays the maintenance of intercultural heritage is in danger. The region lost the multilingual character, which would mean connection with West-Europe.

Formerly, characteristic multi-ethnicity disappeared in most places, and it was often replaced with a different multitude, which brought new problems. Regional, ethnic and cultural background of the immigrants was different, and although their nationality was the same (Romanian). They came from different backgrounds and there was little cohesion among them. There are no real communities, no roots, no traditions and no local initiatives in the villages. The colonization endeavors of the Austria-Hungarian Empire were replaced with the concept of a nation-state, and it served the purposes of homogenization. The need and practice to identify with the minority nation were different in the case of different ethnic minorities. Despite the efforts at homogenization, the major cataclysm of history and large-scale migration, there is still a special identity in the Bánság region. The most important characteristics are tolerance and multiculturalism. The Schwabs (ethnic Germans) who migrated to Germany are among the most active advocates of this Bánság identity. They are still powerfully bound to the Bánság region, they erect monuments there and follow their traditions. It is therefore necessary to carry out research into this ”virtual” Bánság as well.

The historical geography of Bánság I have examined horizontal and vertical levels especially the different kind of work-site. This region was absolutely independent region in the last centuries. They have had very specially development and structure. It was an independent region in the XVIII-XIX century, but they have had very good connection with the neighbour regions. Especially some ages they have had special way and it was different from the other region of the Hungarian Great Plane. At the end of the XIX century it became the most developed region inside the Carpathian Basin. The Trianon treatment have changed many economical and other problems (e.g. financial and national) and cut it down the traditional, economical and social connection.

Today, the Bánság region is maybe born again. There is a new form of organization. They are looking for a place in the new globalizing world. They are ready to work together their neighbours. They are looking for all the connection system which was very strong on the historical time. They can do only this way, the development way, because there are different kinds of ethnic and they can get help by this way.

XII. Függelék

XII. 1. A Bánság népességföldrajzi jellemzői és sajátosságai (1920-2002)

A régió népességváltozásai tendenciáit 1817-től az első világháború végéig a spontán asszimilációs és migrációs folyamatok dominanciája jellemezte, alig változtatva a Bánságra jellemző, hallatlanul nagy etnikai-vallási tarkaság alapvonásain, mely a XVIII. század második felében alakult ki. *Az elmúlt nyolcvan esztendőben azonban az állam- és közigazgatási határok gyakori változásai olyan demográfiai folyamatokat indítottak el, amelyek napjainkra differenciálódott mikrorégiók mozaikjait hozták létre eltérő népesség- és településföldrajzi specifikumokkal.* A természetes szaporodás és fogyás differenciáltan jelentkezett az egyes mikrorégiókban és különösen drasztikus volt a csökkenés a megyék határai és a trianoni határ menti települések esetében, melyek *halmozottan hátrányos helyzetű régiókká váltak* napjainkra. A magyar-román, román-szerb és magyar-szerb határok mentén e csökkenés mind területileg, mind országok vonatkozásában markánsan különbözött. Ezek alapján a népesség számbeli, etnikai, vallási és nyelvi összetétele is átalakult. A társadalmi-gazdasági-politikai változások eredményeként a vizsgált régióban négy-*öt olyan természetes fogyással jellemezhető mikrorégió alakult ki, melyek népességszáma átlagosan több mint egyharmadával csökkent 1910 óta.* A természetes fogyás olyan mértékűvé vált, hogy a települések több mint fele egy nagyságrendi kategóriával alacsonyabb csoportba került, jó néhány esetben két kategóriával zuhantak.

A belső migrációban a XIX. század első felében a magyarok (jórészt Szeged környéki dohánykertészek) folytonos, egyre nagyobb méretű északi-déli irányú vándorlása játszotta a fő szerepet. A kiegyezést követő rohamos gazdasági fejlődés, az egészségügyi viszonyok lassú javulásának eredményeként különösen a magyar és német többségű (pl. Haide, Nagybecskerek és Temesvár körzete stb.) területeken nőtt a népesség természetes szaporodása, melyhez az alföldi magyar demográfiai feszültség (pl. elszegényedés, birtokaprózódás stb.) levezetésének igénye úgy kapcsolódott, hogy ezt a bánsági kincstári birtokok parcellázásával és állami telepítésekkel is próbálták enyhíteni. Az 1883 és 1899 közötti szerény méretű állami telepítések (pl. Igazfalva, Nagybodófalva, Új-Szentes, al-dunai székely települések stb.) nem okoztak számottevő eltolódást a régió népességének etnikai összetételében és kiterjedtek a német, szlovák, ruszin és bolgár lakosságra is.

52. táblázat A Bánság népességszámának és etnikai összetételének változása (1890-1992)
Table 52. Distribution of nationalities according to counties and district (1890-1992)

Év		Magyar-Bánság							Szerb-Bánság						
		tel. sz.	*össz. lak.*	*magyar*	*szerb*	*német*	*román*	*egyéb*	*tel. sz.*	*össz. lak.*	*magyar*	*szerb*	*német*	*román*	*egyéb*
1890	**fő**	9	15269	10798	3373	1097	-	-	185	520910	74647	216322	123428	71390	35105
	%	-	**100**	**70,7**	**22,1**	**7,2**	-	-	-	**100**	**14,3**	**41,5**	**23,7**	**13,7**	**6,8**
1910	**fő**	8	16753	11683	3588	1248	85	154	184	580957	109510	232009	133495	76398	29175
	%	-	**100**	**69,7**	**21,4**	**7,5**	**0,5**	**0,9**	-	**100**	**18,8**	**40,0**	**23,0**	**13,1**	**5,1**
Változás 1890-1910	**fő**	-	1484	885	215	151	85	154	-	60047	34863	15687	10067	5008	-5930
	%	-	**+9,7**	**+8,2**	**+6,4**	**+13,7**	-	-	-	**+11,5**	**+46,7**	**+7,2**	**+8,1**	**+7,0**	**-16,9**
1930-1931	**fő**	9	18483	16967	471	1045	-	-	186	586906	90595	217900	116900	61743	45693
	%	-	**100**	**91,9**	**2,5**	**5,6**	-	-	-	**100**	**15,4**	**46,3**	**20,0**	**10,5**	**7,8**
1949-1956	**fő**	9	19334	19024	-	-	-	310	188	631485	110030	388268	6277	55349	69911
	%	-	**100**	**98,4**	-	-	-	**1,6**	-	**100**	**17,4**	**61,5**	**1,0**	**8,8**	**11,3**
Változás 1910-1949	**fő**	-	2581	7341	-3588	-1248	-85	156	-	50528	520	156259	-127218	-20959	40736
	%	-	**+15,4**	**+62,8**	-	-	-	**+101,2**	-	**+8,7**	**+0,5**	**+67,3**	**-95,3**	**-27,4**	**139,6**
1990-1992	**fő**	8	18601	18601	-	-	-	-	181	690277	72508	460929	-	33795	124072
	%	-	**100**	**100**	-	-	-	-	-	**100**	**10,5**	**66,7**	-	**4,9**	**17,9**
Változás 1949-1990	**fő**	-	-733	-423	-	-	-	-310	-	58792	-37522	72661	-6277	-21644	54151
	%	-	**-3,8**	**-2,2**	-	-	-	-	-	**+9,3**	**-34,1**	**+18,7**	-	**-39,0**	**+77,5**
2001-2002	**fő**	8	20139	20139	-	-	-	-	181	600010	62891	435685	854	26521	74059
	%	-	**100**	**100**	-	-	-	-	-	**100**	**10,5**	**72,6**	**0,1**	**4,4**	**12,4**

52. táblázat. (folytatás)
Table 52. (continuation)

Év		Román-Bánság							Összesen						
		tel. sz.	*össz. lak.*	*magyar*	*szerb*	*német*	*román*	*egyéb*	*tel. sz.*	*össz. lak.*	*magyar*	*szerb*	*német*	*román*	*egyéb*
1890	**fő**	610	902899	45705	43546	263060	496228	54369	801	1439078	131150	263241	387858	567618	89474
	%	**-**	**100**	**5,1**	**4,8**	**29,1**	**54,9**	**6,1**	**-**	**100**	**9,1**	**18,3**	**26,9**	**39,4**	**6,3**
1910	**fő**	609	984139	120959	48733	252802	515485	46870	801	1581849	242152	284330	387545	591968	76199
	%	**-**	**100**	**12,3**	**4,9**	**25,7**	**52,4**	**4,8**	**-**	**100**	**15,3**	**18,0**	**24,5**	**37,4**	**4,8**
Változás 1890-1910	**fő**	-	81240	75254	5187	-10258	19257	-7499	-	142771	111002	21089	-40	24350	-13273
	%	**-**	**9,0**	**+164,6**	**+11,9**	**-3,9**	**+3,9**	**-13,8**	**-**	**+9,9**	**+84,6**	**+8,0**	**-0,01**	**+4,3**	**-14,8**
1930-1931	**fő**	610	962086	97854	36491	246354	532589	48520	805	1567435	205416	308862	364299	594332	94213
	%	**-**	**100**	**10,2**	**3,8**	**25,6**	**55,3**	**5,1**	**-**	**100**	**13,1**	**19,7**	**23,2**	**37,9**	**6,1**
1949-1956	**fő**	634	972048	86592	31156	147275	648925	58542	831	1623227	215646	419424	153552	704364	128763
	%	**-**	**100**	**8,9**	**3,2**	**15,1**	**66,7**	**6,1**	**-**	**100**	**13,3**	**25,8**	**9,5**	**43,4**	**8,0**
Változás 1910-1949	**fő**	-	-11731	-34367	-17577	-105527	133460	11672	-	41378	-26506	135094	-233993	112396	52564
	%	**-**	**-1,2**	**-28,4**	**-36,1**	**-41,7**	**+25,9**	**+24,9**	**-**	**+2,6**	**-10,9**	**+47,5**	**-60,4**	**+19,0**	**+69,0**
1990-1992	**fő**	639	1142702	67497	15622	30843	954846	73902	828	1851580	158606	476551	30843	988641	197974
	%	**-**	**100**	**5,9**	**1,4**	**2,7**	**83,5**	**6,5**	**-**	**100**	**8,5**	**25,7**	**1,7**	**53,4**	**10,7**
Változás 1949-1990	**fő**	-	170294	-19095	-15534	-116432	305921	15360	-	228353	-57040	57127	-122709	284277	69211
	%	**-**	**+17,5**	**-22,1**	**-49,9**	**-79,1**	**+47,1**	**+26,2**	**-**	**+14,1**	**-26,5**	**+13,6**	**-79,9**	**+40,3**	**+53,7**
2001-2002	**fő**	639	1078190	59691	20937	21083	916492	59987	828	1698339	142721	456622	21937	943013	134046
	%	**-**	**100**	**5,5**	**1,9**	**1,9**	**85,1**	**5,6**	**-**	**100**	**8,4**	**26,9**	**1,3**	**55,5**	**7,9**

53. táblázat. A Bánság jelentősebb városainak népességszáma és etnikai összetétele (1890-2002)

Table 53. Population number and ehtnic composition of major towns in the Bánság (1890-2002)

Település	Év	Össz. lakos	magyar	szerb	német	román	egyéb
Temesvár	*1890*	43437	11572	2141	23995	4257	1473
	1910	72552	28552	3482	31644	7566	1311
	1930	91580	32513	-	30670	24088	4309
	1949	142257	29968	-	24326	75855	12108
	1990	334115	31798	-	13206	274438	14673
	2002	317651	25131	6271	7142	270487	8620
Pancsova	*1890*	18290	2244	7781	7331	-	935
	1910	20808	3364	8714	7467	769	494
	1930	22089	1746	10909	7872	-	1562
	1949	30103	3009	20551	1405	-	3734
	1990	72793	4052	52832	-	-	15909
	2002	77087	3279	60963	172	746	11927
Nagybecskerek	*1890*	21934	5116	7969	7874	-	975
	1910	26006	9148	8934	6811	339	774
	1930	32831	9189	12813	8164	-	2665
	1949	38714	11497	22402	-	-	4815
	1990	81316	14312	52094	-	-	14910
	2002	79773	11605	56560	140	633	10835
Nagykikinda	*1890*	22768	3627	13428	5894	-	-
	1910	26795	5968	14148	5855	436	388
	1930	28400	5333	15734	5803	-	1530
	1949	29570	7259	21197	-	-	1114
	1990	43051	5932	30323	-	-	6796
	2002	41935	5290	31317	52	102	5174
Versec	*1890*	22121	1321	7742	12244	-	814
	1910	27370	3890	8602	13556	879	443
	1930	26711	2537	10555	11766	-	1843
	1949	26110	3582	17550	2000	-	2978
	1990	36885	2125	26309	-	1826	6625
	2002	36623	1800	28372	85	1734	4632
Lugos	*1890*	14216	2167	-	5574	6045	483
	1910	19818	6875	221	6151	6227	334
	1930	23587	6226	-	6756	9722	883
	1949	30252	5592	-	4279	18811	1570
	1990	49732	5599	-	2739	41403	-
	2002	44571	4262	43	1279	36968	2019
Karánsebes	*1890*	5464	393	-	1984	3088	-
	1910	7999	1413	67	2419	3916	184
	1930	8704	651	-	2409	5644	-
	1949	15195	547	-	1596	12298	754
	1990	31389	-	-	1180	28182	2027
	2002	na.	na.	na.	na.	na.	na.
Resicabánya	*1890*	12819	719	-	7458	2589	2054
	1910	17368	2713	148	9435	3796	1292
	1930	19868	2229	-	11004	5842	793
	1949	41234	3511	-	9158	26154	2411
	1990	92516	4009	-	5045	79517	3945
	2002	na.	na.	na.	na.	na.	na.
Fehértemplom	*1890*	9041	591	1541	6219	690	-
	1910	11524	1213	1995	6062	1806	448
	1930	9657	-	2736	4409	-	2512
	1949	9803	501	6633	492	-	2177
	1990	11634	-	8561	-	-	3073
	2002	10675	180	8222	29	188	2056

Forrás: Népszámlálások

A nagyobb városokon (pl. Lugos, Nagybecskerek, Temesvár stb.) kívül a nagybirtokok majorságaiban és néhány ipari központban nőtt rohamosan a magyarok száma. A természetes asszimiláció a városi polgárság (szerb, német, zsidó) és a bolgárok körében volt számottevő. A magyarokéhoz hasonlóan túlnépesedő német falvak lakói a XIX. század végétől kezdve egyre tömegesebben vándoroltak ki Németországba és a tengerentúlra, melynek száma megközelítette az ötvenezer főt. E folyamat hatására a német többségű (pl. a csenei, perjámosi és párdányi stb.) járások népességmaximuma 1890-ben volt *(19. táblázat)*, míg a bánsági sváb települések népességmaximuma *(18. térkép)* az esetek több mint 60%-ában szintén erre az időszakra esett.

Az 1910-es magyar népszámlálás időpontjában a Bánság területén 1582133 lakost írtak össze *(Kókai S. 2002)*, akik közül 15,3% (242152 fő) magyar, 24,5% (387544 fő) német, 37,4% (592049 fő) román, 18% (284329 fő) szerb, 1,5% (22131 fő) szlovák, 0,8% bolgár (13000 fő), 0,4% (7195 fő) krasován, 0,5% (8100 fő) cseh, 0,3% (4872 fő) horvát és 0,15% (2392 fő) ruszin anyanyelvűnek vallotta magát. A fennmaradó 1,3% (18368 fő) azokhoz a kisebb etnikai töredékekhez tartozott (pl. montenegrinus, francia, olasz, sokácz, török stb.) akikről alig rendelkezünk bővebb információkkal *(22. táblázat)*, de sajátos nyelvi-vallási különállásukkal színezték a tizenhat nemzetiségnek otthont és megélhetést nyújtó Bánság etnikai képét. *Az eddig vázolt folyamatokban az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés aláírásával markáns változások következtek be.*

Sem a magyarok, sem a németek érdekeivel – az autonómia. kérdésköre fel sem merült –, miként a híres wilsoni önrendelkezési pontokkal sem foglalkozott senki a határok meghúzásánál. A kisebb etnikai töredékekkel (cseh, szlovák, bolgár stb.) pedig még kevésbé.

A Bánság 1920-as határainak meghúzásakor nem egyformán esett latba Románia és Szerbia területi igénye. A 17. térkép etnikai térszerkezetére rajzolt országhatár futását nyomon követve megállapíthatjuk, hogy a Bánság észak-nyugati szegletében (Aranka-köz) Óbéb, Valkány, Nyerő, Nagykomlós és Román-Kécsa a legnyugatibb románok által lakott település, s etnikai szórvány jellegük miatt a mögöttes területek (keletebbi) német lakosságú területeit (az ún. Haide-területe) is Romániának adták. Így alakult ez román-magyar viszonylatban is, hiszen Óbéb 1600 román lakója miatt a környező települések homogén magyar, német és bolgár lakosai is automatikusan Romániához kerültek, s ez több mint 15 ezer főt jelentett. A román etnikai tömbnél meghúzott reális határvonalnak valahol Arad és Temesvár között kellett volna húzódnia. A Temesvár-Nagybecskerek városok által jelölt vonaltól délre az új országhatár kijelölése még több problémát jelentett. A zsombolyai járás gondjairól már említést tettem, de jól látható, hogy a volt csenei járás területén is mindössze két román többségű falu volt Bobda és Öregfalu (Pustinis), ugyanakkor hét szerb többségű település, mindezek ellenére csak Klári és Hetin

(zömében magyar) került Szerbiához. *A gondok Versec és Fehértemplom körül sem oldódtak meg, hiszen Versectől keletre román többségű falvak (pl. Meszics, Markovec, Socica, Kastilj, Vojvodine stb.) kerültek Szerbiához, míg Fehértemplom és Ó-Moldova között szerb többségű falvak (11 db) maradtak Romániában.*

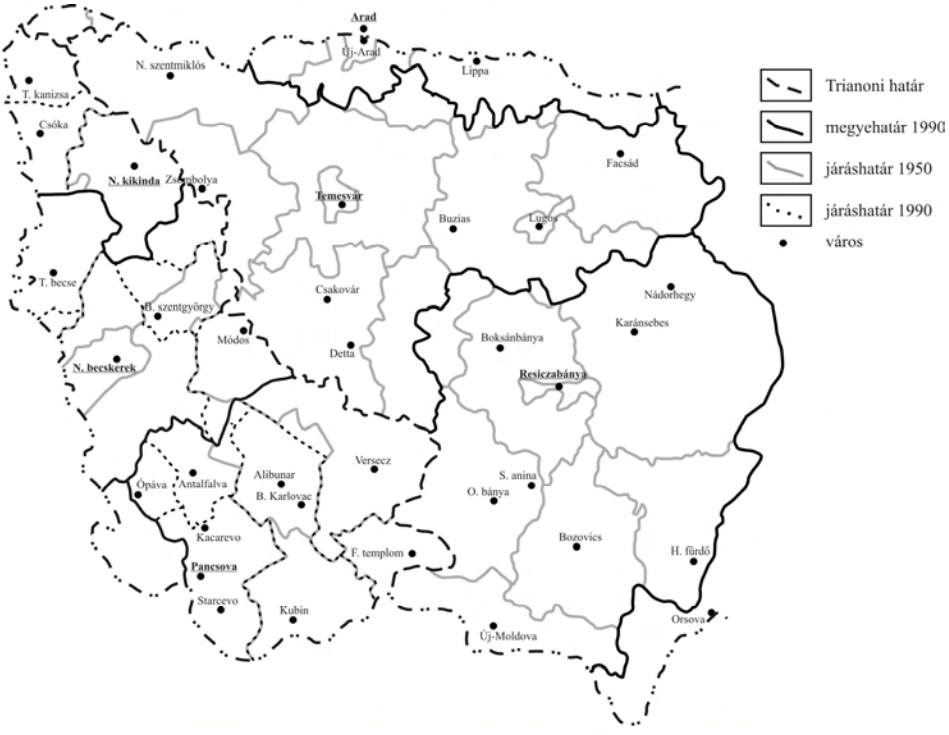
Köztudott, hogy a trianoni határok meghúzásakor stratégiai szempontok (hajózható folyó, vasútvonal) döntő szerepet játszottak, a Bánság esetében azonban ezek olyan érdekérvényesítése is megvalósítható lett volna, amely igazságosabb országhatárok kialakítását eredményezte volna. Ráadásul nem csorbult volna a románok és szerbek maximális igénye, és a magyarok és németek minimális elvárásait is figyelembe lehetett volna venni. *A tényleges szerb-magyar etnikai határnak megfelelően délebbre tolható lett volna a magyar-szerb országhatár, minimálisan az Aranka folyó vonaláig (Padé-Szaján-Egyházaskér-Nagyszentmiklós).* A bánsági németeknek autonóm terület kialakítását kellett volna felajánlani, Románia, Szerbia, esetleg Magyarország határain belül. Ez utóbbi esetében az Arad-Temesvár-Versec vasútvonal még mindig román és szerb ellenőrzés alatt maradt volna és nem következett volna be a németek kitelepítése (pl. Szerbia a II. világháború után) ill. kivándorlása (pl. Romániából 1970 után) azaz a bánsági németek és kultúrájuk megsemmisítése, amelyről a *16-17. térkép* adatai és tényei árulkodnak.

XII. 2. A Bánság népességváltozási tendenciái 1910-1950 között

Az I. világháború utáni békeszerződés által megrajzolt határok a népesség etnikai összetételére ugyan úgy nem voltak tekintettel, mint a természeti tényezőkre sem, tájegységeket, településrészeket (pl. Gyála, Valkány, Klári stb.) és a vonalas infrastruktúra által biztosított gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokat (pl. a bánsági vasútvonalhálózatot nem kevesebb mint tizenkilenc helyen metszette a trianoni határ) vágtak szét az utódállamok gyakran egymással is szöges ellentétben álló érdekeinek megfelelően. A Bánság ilyen értelemben is sajátos helyzetbe került, hiszen Magyarországnak csak kicsiny ÉNy-i része (Marosszög, 271 km^2, 9 település Új-Szegeddel együtt) marad meg, míg Szerbiához került 9387 km^2 (193 település) Torontál és Temes megye területéből ill. Krassó-Szörény vármegye két települése (Udvarszállás, Krassószombat) 23 km^2-nyi területtel. A Bánság közel kétharmadát (66,1% = 18848 km^2, 599 település) Románia kapta, mely felosztás ellentétes volt az egyes nagyhatalmak (pl. olaszok, amerikaiak stb.) terveivel, valamint az etnikai térszerkezettel és megoszlással *(52. táblázat)*.

A három részre szakított Bánság eltérő közigazgatási-társadalmi-politikai-gazdasági változásai visszahatottak a társadalmi-gazdasági folyamatokra, megváltoztatva a területi fejlődés várható törvényszerűségeit, melynek eredményeként halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégiók mozaikjai

helyezkednek el az államhatárok és a gyakran változó közigazgatási határok mentén. A közigazgatási határok változásai *(86. ábra)* miatt a bánsági települések népességszám szerinti vizsgálatát a történelmi Magyarország 1910-ben fennálló közigazgatási egységeire (megyék, járások, törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok) visszavetítve *(54-56. táblázat)* végeztem el. Az 1910. évi állapotot *(22. táblázat)* olyan alapnak tekintettem, melyből kiindulva értékelhetők az elmúlt évtizedek változásai. A települések számából és a térképek méretéből eredő korlátozott ábrázolási lehetőségek miatt az egyszerű felületi ábrázolási módszert (színezés) alkalmaztam, mely nem tudja kiküszöbölni az egyes települések területi kiterjedése és népességszáma között meglévő diszharmóniát.

86. ábra. A Bánság közigazgatási határai (1950-90)
Figure 86. Administrative borders of the Bánság (1950-90)

A Bánság településeinek népességszám szerinti vizsgálata, mind makro- és mikroregionális viszonylatban, mind települési szinten *szignifikáns különbségeket* eredményezett. Az országokhoz való tartozás szerint is eltérő népességváltozási tendenciák mutathatók ki *(14. térkép, 52. táblázat)*. *A régió 849 településén 1622564 fő élt 1949/53/56. évi népszámlálások adatai alapján,*

mely mindössze 3,25 százalékkal (51169 fő) magasabb, mint 1910-ben (801 településen = 1571395 fő). E szerény növekedés *egyértelműen törést jelentett,* hiszen *1870 és 1910 közötti* negyven évben a Bánság népessége *17,62%-kal* (235406 fő) növekedett, azaz 1335989 főről 1571395 főre, *1950 és 1990 között* pedig *13,74%-os* volt a gyarapodás (222994 fő), azaz 1622564 főről 1845558 főre, amely önmagában kedvező tendencia. *Az 1910 és 1950 közötti időszak adatsorait vizsgálva megállapítható, hogy az egykori Torontál vármegye népessége 6,53%-kal (38770 fő) gyarapodott, míg Temes és Krassó-Szörény népességszáma egyaránt csökkent (54-56. táblázat).* Temesvár és Pancsova dinamikus növekedése mellett meglepő Versec csökkenő népességszáma, mint ahogy az is, hogy *a bánsági átlag (3,25%) feletti népességgyarapodásra 149 település volt képes.* A települési szintű vizsgálatok azt mutatják, hogy a népességgyarapodás területi súlypontjaiban nem a belső migrációs folyamatok dominanciája érvényesült. Szerb-Bánság területén a hatóságok azonnal hozzáláttak a magyar államiság minden nyomának felszámolásához. A hatalmat a helyi szerbek kezébe adták, a magyar közalkalmazottak többségét elbocsátották, az iskolákat államosították. Az 500 kat.hold feletti nagybirtokok nagy részét kisajátították, melyekre szerb és horvát telepesek érkeztek, melynek eredményeként *1930-ra a Bánságban élő szerbek száma mintegy harmincezer fővel gyarapodott (54. táblázat)*, *a magyarok száma viszont több mint tizenötezer fővel csökkent csak Torontál vármegyében.* Az államhatártól számított 30-50 km-es zónába telepített délszlávoknak köszönhetően a szerb többségű települések száma emelkedett (pl. Deliblat, Kubin, Pancsova stb.) és teljesen *új telepes falvakat is létrehozva* (pl. Aleksandrovo, Vojvoda Stepa, Banatsko Karadjordevo, Mileticevo stb.) *a szerb etnikai tér kiterjedése különösen Nagykikindától délkeletre nőtt meg.* A Bánság Szerbiához került régióiban az 1920-as években mintegy 8-10 ezer fővel csökkent a románok száma is, mely Romániába történő átköltözésüknek volt köszönhető.

Román-Bánság lakosságszám csökkenése mind Temes-Torontál, mind Krassó-Szörény vármegye vonatkozásában egyértelmű, melyet csak részben ellensúlyozott Temesvár dinamikus népességgyarapodása (53. táblázat). A demográfiai folyamatokba kevésbé drasztikus módon beavatkozva a spontán migrációs-asszimilációs folyamatok érvényesülése volt a meghatározó. *Nem következett be román telepes falvak létesítése* (a Bánság területén 1910-ben 592049 román nemzetiségű élt, míg 1930-ban 594005 fő), a bánsági románok országos átlag alatti alacsony természetes szaporodását ekkor még nem ellensúlyozták „regáti" románok betelepítésével. A románság térnyerése zömmel a nagyvárosokra (pl. 1930-ra már csak Resicabányán éltek a németek abszolút többségben = 55,4%, Temesvárott a lakosságnak már csak 1/3-a számított német anyanyelvűnek stb.) korlátozódott illetve néhány Krassó-Szörény megyei bánya- és ipari központ és fürdőváros (pl. Herkulesfürdő 509 fő → 1656 főre) román lakossága emelkedett erőteljesebben. A megyék, járások,

községek határainak folyamatos módosulásai következtében számos község és város területe megváltozott, határrészek kerültek átcsatolásra, melyek mindegyike *a románság statisztikai és tényleges térnyerését szolgálta, az „idegen" elemek arányszámát látszólag mérsékelte.* A Bánság romániai részén 1950-ig az alábbi *fontosabb közigazgatási változások* zajlottak le:

- az új-aradi járás 1926-ban Arad vármegyéhez került
- a marosi járás (Krassó-Szörény vármegye) két települését (Pozsoga, Szelcsova) Hunyad megyéhez kapcsolják
- 1926-1938 között Krassó-Szörény vármegyét kettéosztották, azaz Temessel együtt három megye alkotta a Román-Bánság területét
- 1920-30 között az orsovai járás több mint 1/3-a Mehedinti megyéhez került
- Arad megye határa nem a Maroson, hanem a Lippai-dombokon (Erdőhát), s a Vingai-magassíkon kígyózott.

A fenti igazgatási-statisztikai változások sem tudták megváltoztatni azt a tényt, hogy *a Bánság népessége 1910 és 1930 között csökkent és lassú nyelvi-etnikai súlypont-eltolódások következtek be.* A természetes szaporodás és fogyás differenciáltan jelentkezett az egyes mikrorégiókban, a megyék határai és a trianoni határ mentén e csökkenés mind területileg, mind országok vonatkozásában markánsan különbözött *(14-15. térkép)*. A népesség számbeli, etnikai-vallási és nyelvi összetétele is megváltozott. A vizsgált régióban *öt olyan természetes fogyással jellemezhető mikrorégió* alakult ki, melyek népességszáma több mint tíz százalékkal csökkent.

Az egyik ilyen régió a trianoni határ romániai oldalán alakult ki Nagyszentmiklóstól Dettáig, mintegy 20-25 km-es sávban végig, melynek keleti határát Perjámos-Billéd-Temesvár-Csakovár-Denta városok vonalánál húzhatjuk meg. E határsávba tartozó mintegy nyolcvan település (a volt nagyszentmiklósi, perjámosi, párdányi, csakovári és dettai járás települései (népességszáma átlagosan mintegy 25%-kal csökkent 1910-1950 között, a népességszám-csökkenés egyes falvakban (pl. Kauszőlős, Bogáros, Partos, Ómor stb.) meghaladta a 40%-ot.

A másik természetes fogyással rendelkező mikrorégiót a törökbecsei járás települései alkották, ahol 5-10% közötti természetes fogyás alakult ki, melynek oka a magyarság jelentősebb csökkenése és a belső bánsági szerb kolonizáció homogén hinterlandja, népességkibocsátó területe.

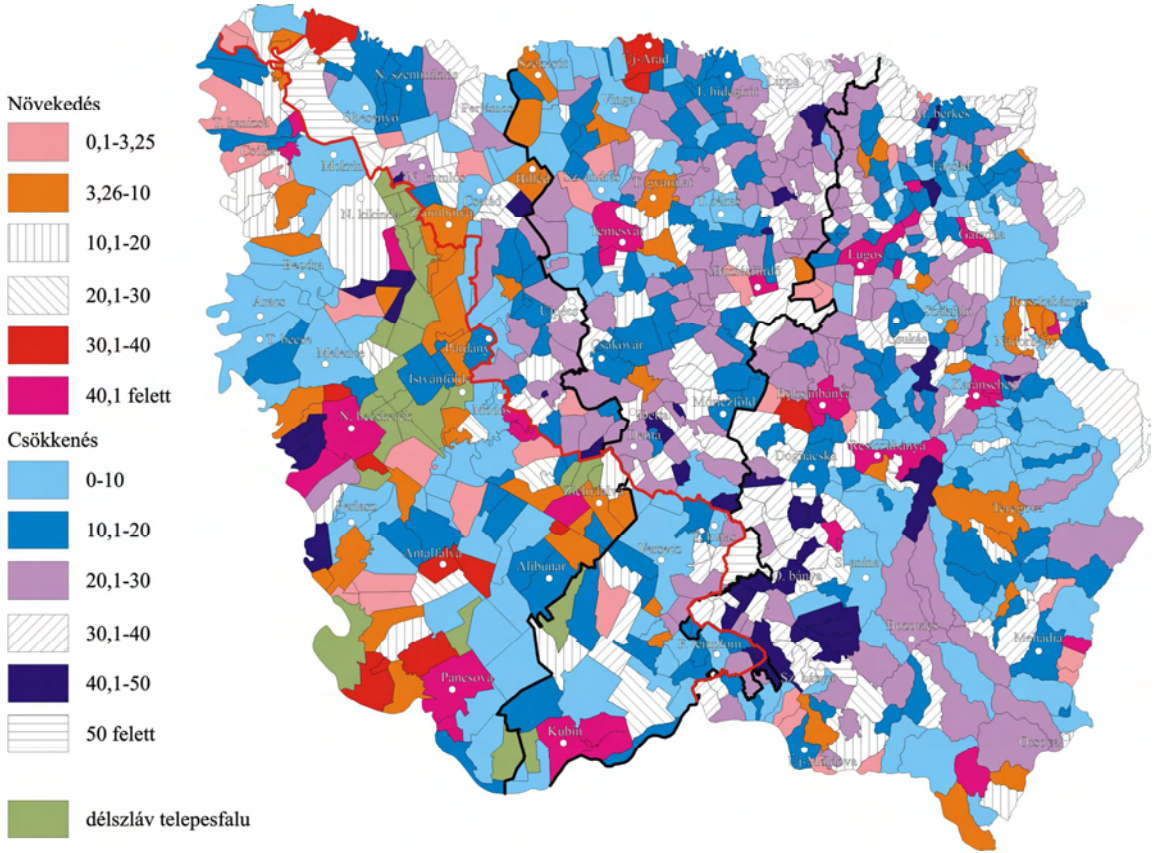
A harmadik természetes fogyással rendelkező térség a trianoni határ mentén Detta és Fehértemplom között alakult ki, ahol mind a szerb, mind a román oldalon a demográfiai erózió mértéke minden előzetes várakozást felülmúlt. Kimutatható, hogy a régió 1910-50 között elvesztette népességének közel harmadát. Az egész Bánság területén itt a legmagasabb az aprófalvak aránya, valamint itt van a román-szerb etnikai kontakt zóna is. A határmentiség

kedvezőtlen vonásai (pl. dinamikus központok hiánya, ill. a nagy távolság, kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzet stb.) itt jelentkeztek a legkorábban és a legpregnánsabban. A régióba tartozó több mint száz település közül jónéhány több mint ötven százalékos népességveszteséget (pl. Váradia, Szászkabánya, Galonya stb.) szenvedett el, de 40-50% között csökkenés sem volt ritka (pl. Berlistye, Alsóvarány, Laczunás, Miklósháza stb.). A népességcsökkenés nem az első világháború után kezdődött, mivel itt alakult ki a Bánság legösszefüggőbb olyan régiója, ahol a települések népességmaximuma *(18. térkép)* 1870-ben volt. A csökkenési arány transzportálható a határ menti tradícionális kis- és középvárosokra (pl. Versec, Temeskutas, Szászkabánya, Fehértemplom stb.) is.

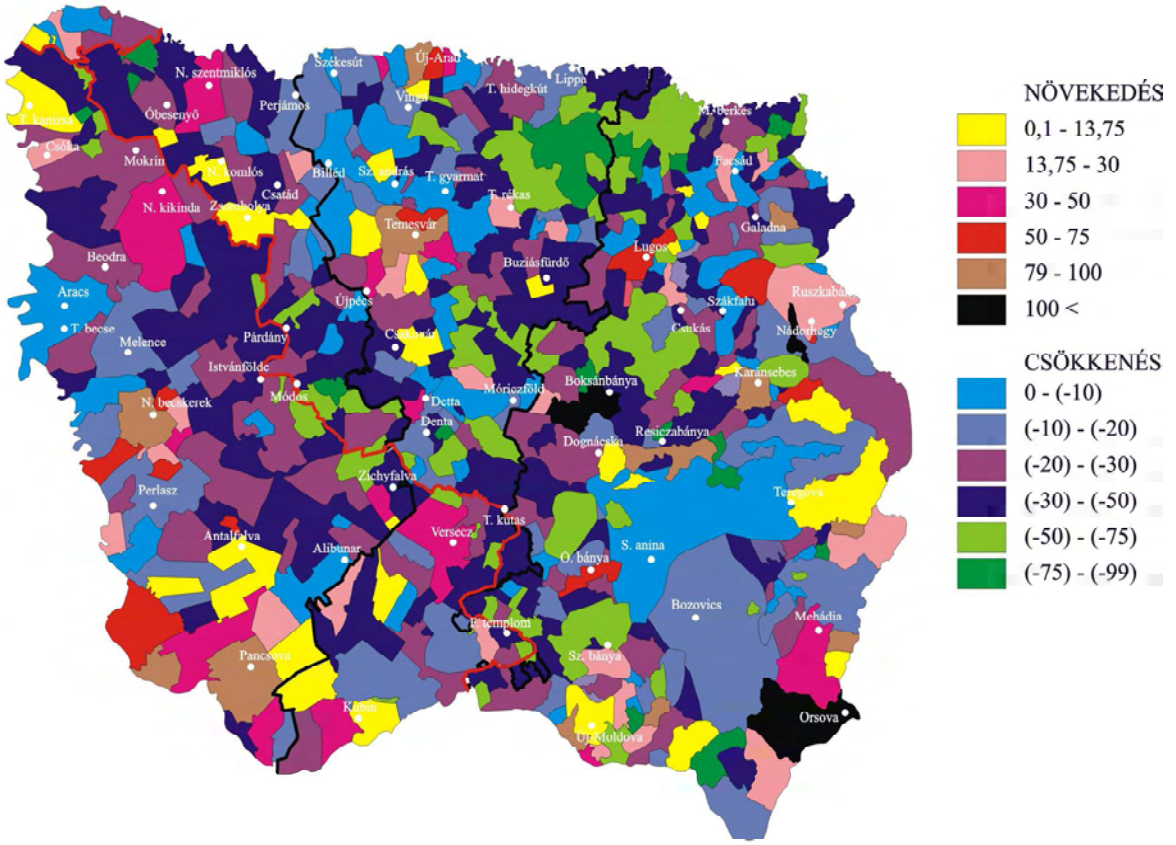
A negyedik természetes fogyással rendelkező mikrorégió a volt bozovicsi járás (Almás-medence) területén elhelyezkedő települések körére terjedt ki (1910-1950 között közel 6,5 ezer fős népességcsökkenés), mely régió a belső kolonizáció egyik kirajzási területének számított. Ezt a folyamatot a kedvezőtlen természeti adottságok mellett a relatív túlnépesedés, az ipar szinte teljes hiánya és a környező középvárosok egyre jelentősebb népességkoncentrációi determinálták, melynek eredménye, hogy a régió településein élők száma 21,2%-kal csökkent. Új-Sopot kivételével valamennyi település népessége csökkent, legnagyobb mértékben Gerboveczen (1855 fővel → 1272 főre), Putnán (410 főről 285 főre), Banyán (2402 főről 1715 főre) és Pattáson (1288 főről 911 főre).

Az ötödik demográfiai erózióval sújtott mikrorégió az Erdőhát területén alakult ki *(14. térkép)*. Az Új-Arad-Temesgyarmat-Buziasfürdő-Lugos-Marosberkes településekkel jelzett vonalon belül elhelyezkedő települések az egykori Temes és Krassó-Szörény vármegyék határán román többségű, de a jelentős etnikai szigetekkel (pl. német, szerb, magyar) tarkított, kedvezőtlen adottságú periférikus térség volt, ahol a települések lakosságszáma több mint harminc százalékkal csökkent (pl. Fadimac 938 főről 635 főre, Nagybodófalva 1576 főről 969 főre, Szapáryfalva 1743 főről 1066 főre, Hosszúmező 564 főről 275 főre stb.) 1910 és 1950 között.

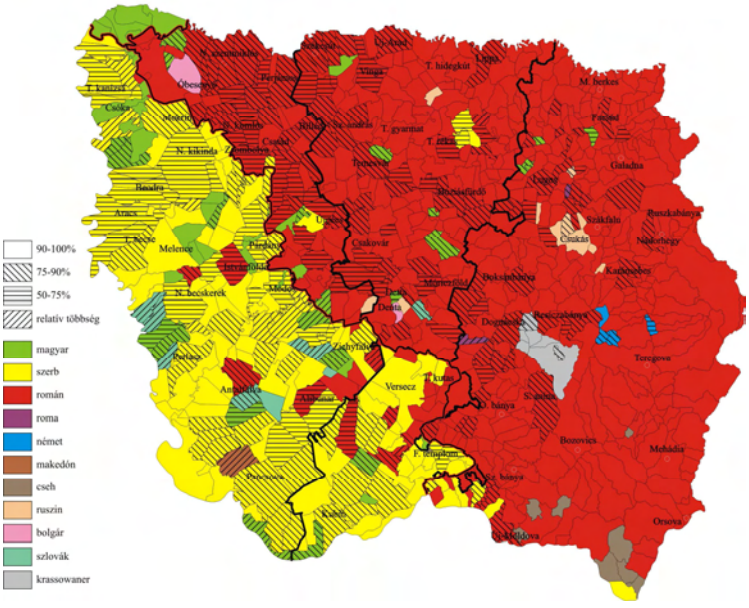
Az 1910-50 közötti népességszám-változások egyszerű adatsorai mögött olyan etnikai-vallási és nyelvi összetételt jelentő módosulások következtek be, különösen Szerb-Bánság telepes falvai, a német nemzetiség szinte teljes likvidálása 1945 után, magyarok tömeges elmenekülése, amelyek egyértelműen mutatják, hogy ebben az időszakban a demográfiai folyamatokat a különböző irányú és motivációjú, gyakran erőszakos migrációs folyamatok határozták meg, nehezítve egy olyan reális kép kialakítását, amely a szerves fejlődésből következhetett volna.

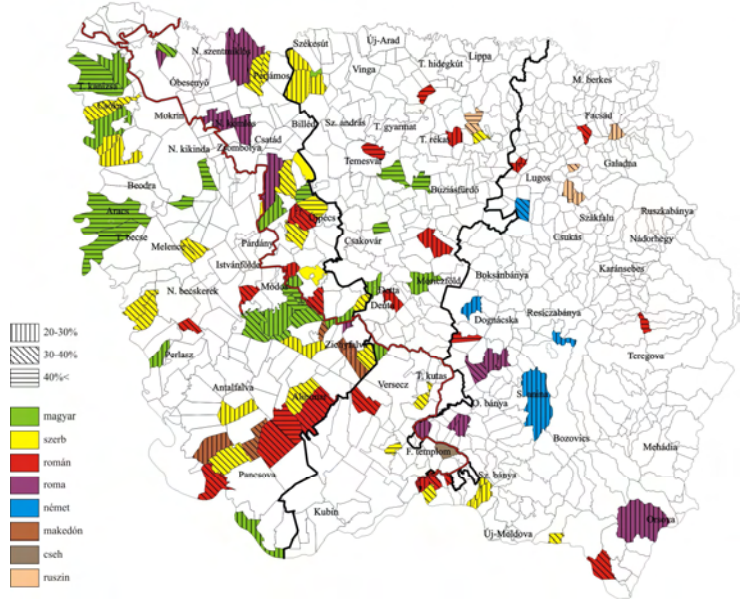
14. térkép. Népesség növekedés és csökkenés 1910-1950 között
Map 14. Population growth and decrease between 1910 and 1950

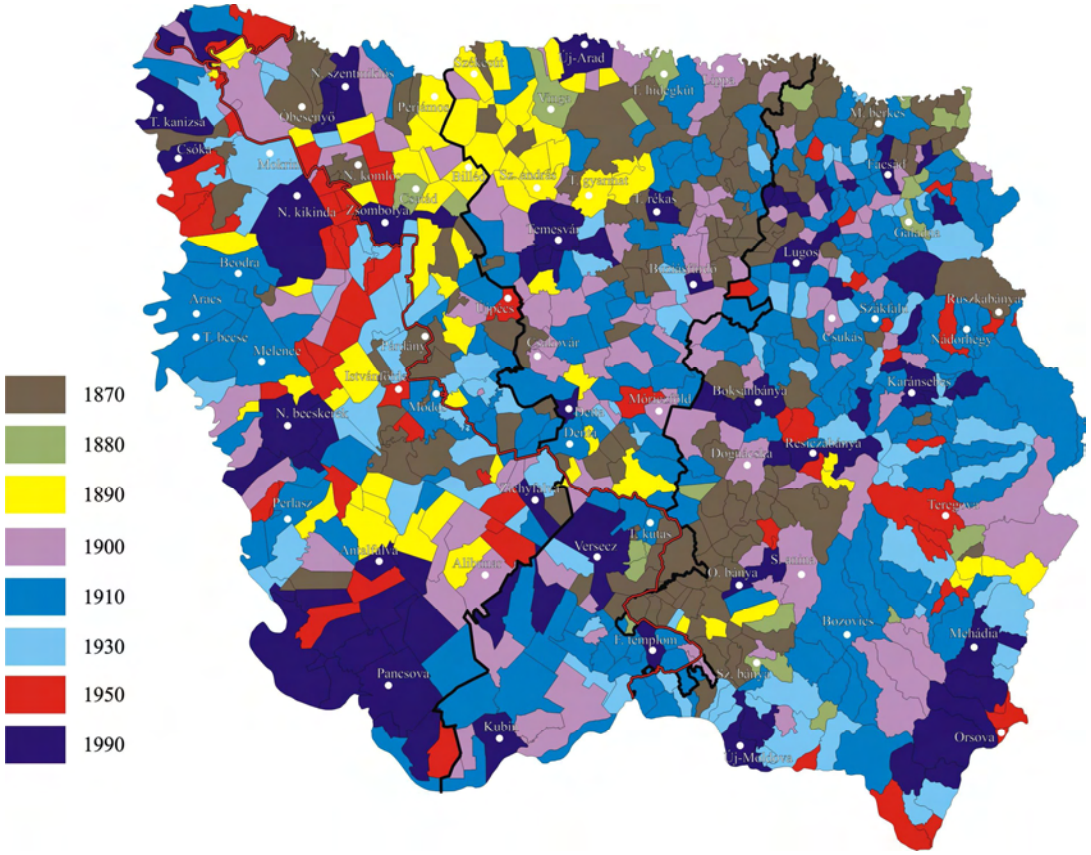
15. térkép. A népesség növekedés, ill. csökkenés 1950-90 között
Map 15. Population growth and decrease between 1950 and 1990

16. térkép. A Bánság etnikai térszerkezete (1990)
Map 16. Etnical structure in the Bánság (1990)

17. térkép. A Bánság etnikai kisebbségei (1990)
Map 17. Ethnic minorities in the Bánság (1990)

18. térkép. A bánsági települések népességmaximuma
Map 18. Maximum population in the settlements of the Bánság

XII. 3. A Bánság etnikai térszerkezete 1930-ban

Az 52. táblázatra tekintve – amely a Bánság 801 településének több mint 1,5 milliós lakosságát, ennek területi- és települési megoszlását mutatja –, megállapíthatjuk, hogy 1910-hez képest jelentősebb területi átrendeződés nem következett be, illetőleg az nem a népesség nyelvi-etnikai megoszlásában, hanem a trianoni határok meghúzásával zajlott le. Mielőtt erre a napjainkig fennálló tényre és bánsági következményeire rátérnénk, néhány kisebb, de jelentős változást szükséges értékelnünk és értelmeznünk.

Ezek közül talán az egyik legfontosabb, hogy tovább színesedett az etnikai térszerkezet, azzal, hogy megjelent egy új nemzetiség a vizsgált területen, *az oroszok*. Akik az 1930-as népszámlálási adatok szerint mindössze 1181 főt tettek ki, a Bánság összlakosságának (1567405 fő) 0,07%-át. Zömében két településen (Fehértemplom, Törökbecse) alkottak jelentősebb etnikai kisebbséget. Nem meglepő, hogy néhány etnikai kisebbség (pl. olasz, francia, zsidó stb.) „eltűnt" a statisztikai adatbázisból, részben azért, mert eleve kevesen voltak (pl. olaszok 128 fő), részben azért, mert kétnyelvűek voltak. Már az 1890. évi statisztikai is németnek tüntette fel a *franciákat*, akik nagyrészt ténylegesen asszimilálódtak a németekhez. Másrészt azért, mert számarányukkal az egyéb kategóriába kerültek (pl. zsidók, cincárok, cigányok), illetve magyarnak vallották magukat. Mindezek ellenére azonban a Bánság továbbra is az etnikai keveredés és együttélés területe maradt, ahol a négy uralkodó nemzetiség (német, magyar, szerb, román) együttes aránya meghaladta a 94%-ot, míg a többi 12 nemzetiség továbbra is csak színező elemként vett részt (az összlakosság 5,97%-a) a Bánság etnikai térképén. E kisebb nemzetiségek esetében már ekkor is megfigyelhető volt az asszimiláció, amelynek eredménye, hogy számuk fokozatosan csökkent illetve növekedésük alatta maradta a Bánság átlagos népesség-gyarapodási értékének (8,71%) 1890-1930 között. Kivételt képeznek a *krasovánok,* akik száma azért növekedett 1916 főről (1890) 6113 főre (1930), mert az 1890. évi népszámláláskor nagyrészük horvátnak vallotta magát. A *ruszinok*, akik száma 4364 főt tett ki, szintén gyarapodtak, köszönhetően a XIX. század végi telepítésnek. A ruszinok a Temes folyó völgyében két településen (Zorile, Copacale) homogén közösséget alkottak, egy településen abszolút (Ruginosu), egyben pedig relatív (Ciresul) többségben éltek, kisebb töredékeik pedig Temes és Torontál megye néhány településén alkottak kisebbséget (pl. Fehértemplom, Pancsova, Secas stb.).

A négy nagy nemzetiség területi elhelyezkedésében jelentősebb területi átrendeződés nem következett be (ekkor még a természetes asszimiláció lassú folyamata zajlott), így számbeli arányaik változásai a belső önfejlődés eredményének tekinthetők, melyhez a politikai uralomváltás is szorosan kapcsolódott, így érthető, hogy a Magyarországon maradt falvakban a

magyarság, a Romániához került településeken a románság, míg a Szerbiához kapcsolt településeken a szerbek aránya növekedett.

A *magyarság* számbeli változásait és eredményeit tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1930. évi népszámlálási adatok alapján a Bánság területén *több mint kettőszázezren éltek*, ami a vizsgált régió lakosságának több mint 13%-a (205409 fő). A magyarság gyarapodása azonban nemcsak az előző fejezetekben már részletesen tárgyalt magyar-szerb kontakt zónában következett be, hanem a Bánság más településein is. A legjobban *Temesvár lakosságának etnikai megoszlása* (30670 német, 24088 román, 32513 magyar, 4309 kisebb etnikai töredékek) mutatja a magyarok „térhódítását", hiszen a városban 1890-ben még alig több mint 11,5 ezer magyar élt. Természetesen a másik két megyeszékhely Nagybecskerek (9189 magyar, az összlakosság 28%-a) és Lugos (6226 magyar, az összlakosság 26,4%-a) népességszámának átlagos növekedésénél is nagyobb arányú volt a magyarok betelepülése, így nem meglepő, hogy Temesvár esetében a magyarok relatív többségben voltak, Nagybecskerek esetében pedig a második legnépesebb nemzetiséget alkották. A három volt megyeszékhelyen mintegy harmincezer fővel gyarapodott a magyarság 1890-1930 között. A valóságban ettől nagyobb a magyarság gyarapodása, de 1918-20 között több ezer magyar menekült el a központokból, főként a közigazgatásban és oktatásban dolgozók közül.

A fenti tényeknek is köszönhetően a bánsági magyarság szétszórtsága fokozódott (1930-ban már csak 55,1%-uk élt az egykori Torontál megye területén, míg négy évtizeddel korábban még 70,4%-uk) és ez különösen a volt Temes és a volt Krassó-Szörény megye területén következett be. *A Bánság egykori harminckilenc járásából mindössze 17 járásban volt 10% feletti a magyarok aránya.* Ebből egy (törökkanizsai) abszolút többségű, relatív többségű nem volt (!), négy (nagykikindai, nagyszentmiklósi, törökbecsei, begai) 20-30% közötti, tizenkettő (antalfalvi, bánlaki, csenei, módosi, nagybecskereki, zsombolyai, buziasi, dettai, kubini, rékasi, temesvári, párdányi) 10-20% közötti magyar lakossággal rendelkezett. A szórvány magyarság többségi-kisebbségi, de egymástól elkülönült és más nemzetiségekkel elválasztott településeken élt.

A bánsági *németek* esetében már nem beszélhetünk ilyen dinamikus népesség-gyarapodásról, sőt a Bánság tendenciájával ellentétesen csökkent számarányuk, mind abszolút, mind relatív értelemben. Az 1930. évi népszámlálási adatok alapján a vizsgált területen 364298 német anyanyelvű élt, ez az összlakosság (1567405 fő) 23,24%-a volt, míg 1890-ben majdnem 27%-a (387580 fő). Ez a több mint húszezer fős csökkenés több okkal is magyarázható. Egyrészt a természetes asszimiláció folyamatával, melynek eredményeként a természetes szaporodási többlet beolvadt főként a magyarságba (a németek asszimilációja 1920-ig zömében az uralkodó nemzet irányába nyilvánult meg). A népesség csökkenését a kivándorlás ténye és a belső vándorlás is apasztotta, különösen a kedvezőtlen természeti adottságú települések esetében. Ez a

csökkenés a két világháború között még nem eredményezte a bánsági német etnikai tömb és etnikai szigetek felbomlását, de azt igen, hogy *súlyuk több járásban is csökkent.*

Abszolút többségben éltek a csenei (16012 fő, a járás lakosságának 53,1%-a), a perjámosi (16309 fő, a járás lakosságának 58%-a) és az új-aradi (18029 fő, a járás lakosságának 55,1%-a) járásban. *A németek elvesztették az abszolút többségi helyzetüket a zsombolyai járásban (24074 fő, a járás lakosságának 44,5%-a), a temesvári járásban (16031 fő, a járás lakosságának 46,7%-a), valamint Temesvár (az összlakosság 33,5%-a), és Versec (az összlakosság 44%-a) városokban.* Mindez úgy következett be, hogy Temesvár és a temesvári járás kivételével mindenhol csökkent a németek száma. A legdrasztikusabban a zsombolyai járásban (1890-ben 30427 német élt, míg 1930-ban 24074 fő), a vingai járásban (16316 főről 12027 főre) és a csenei járásban (21350 főről 16012 főre). E 4-6 ezer fős csökkenések azt eredményezték, hogy 60% fölötti német lakosságú járás vagy nagyobb régió már nem volt a Bánság területén 1930-ban.

A fentieknek megfelelően a németek relatív többségi súlya is csökkent, hiszen 1890-ben még hét járás területén, 1930-ban már csak hat járás területén (módosi járás lakóinak 34,8%-a, nagyszentmiklósi járás lakóinak 34,9%-a, pancsovai járás lakóinak 34,3%-a, zsombolyai járás lakóinak 44,5%-a, a vingai járás lakóinak 44%-a, a temesvári járás lakóinak 46,7%-a) valamint Versecen (4490) alkották a legnépesebb nemzetiséget. Relatív többségi súlyukat a bánlaki és a nagybecskereki járásokban elvesztették a szerbekkel szemben.

Az összesített adatsorok jól mutatják, hogy a három részre vágott egykori Torontál vármegyében több mint húszezer fővel, Temes vármegyében mindössze ötezer fővel csökkent, míg a volt Krassó-Szörény megye területén több mint ötezer fővel gyarapodott a német anyanyelvűek száma 1890-hez képest. A németek aránya 20-30% között változott a bánlaki, a nagybecskereki, a párdányi, a csakovári, a dettai, a lippai, a verseci, az oravicai és a resicai járásban, míg a lugosi, a bogsáni, a rékasi, a kubini, a buziasi és a nagykikindai járásokban 10-20% között ingadozott.

A németek számbeli változásait tekintve megállapítható, hogy szétszórtságuk nem fokozódott, zárságuk azonban csökkent, erőteljesebben megindult természetes asszimilációjuk és a tehetősebbek már ekkor elhagyták a Bánság területét, különösen a városokból, így 1930-ban a jelentősebb városok közül mindössze Versecen, Pancsován és Fehértemplomban (4409 fő = 45,6%)éltek relatív többségben. Németek által lakott abszolút többségű nagyváros már nem volt a vizsgált régióban *(53. táblázat).*

A *románok* a Bánság lakosságának 37,89%-át alkották, ami azt is jelenti, hogy a bánsági románok gyarapodása (567572 főről 594005 főre) lassúbb volt (4,6% 1890-1930 között), mint a Bánság összesített népesség-gyarapodása (8,71%).

54. táblázat. A Bánság nemzetiségeinek megoszlása vármegyék és járások szerint (1930)
Table 54. Distribution of national minorities in the Bánság by counties and districts in 1930

Torontál vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*horvát*	*bolgár*	*orosz*	*ruszin*	*egyéb*
Alubunár	10	27450	12541	-	13486	-	939	-	-	-	-	484
Antalfalva	13	47826	25279	749	4584	4973	9628	977	-	-	-	1376
Bánlak	18	29811	9560	7539	6209	3517	836	-	527	-	-	1623
Csene	14	30145	5598	16012	3469	3596	-	-	-	-	-	1470
Módos	17	26912	6672	9381	4521	3806	-	665	-	-	-	1868
Nagybecskerek	25	55184	17116	16295	9322	6569	3554	511	133	-	-	1683
Nagykikinda	9	30212	16874	5529	-	7453	-	-	-	-	-	356
Nagyszentmiklós	15	44923	2040	15668	10357	9701	-	-	5731	-	-	1426
Pancsova	13	47084	15221	16170	9143	2825	1200	1120	722	-	-	683
Párdány	13	26484	10324	6743	3824	5193	-	-	-	-	-	400
Parjámos	11	28116	2816	16309	8051	442	-	-	-	-	-	498
Törökbecse	8	46379	32925	-	-	11799	-	-	-	404	-	1251
Törökkanizsa	23	48868	16080	2452	1666	28305	365	-	-	-	-	-
Zsombolya	20	54026	15509	24074	4420	8792	-	-	-	-	-	1231
Nagykikinda (v.)	1	28400	15734	5803	-	5333	-	-	-	-	-	1530
Nagybecskerek (v.)	1	32831	12813	8164	-	9189	-	-	-	-	-	2665
Pancsova (v.)	1	22089	10909	7872	-	1746	-	-	-	-	663	899
Összesen	**212**	**626740**	**228011**	**158760**	**79052**	**113239**	**16522**	**3273**	**7113**	**404**	**663**	**19443**

54. táblázat. (folytatás)
Table 54. (continuation)

Temes vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*bolgár*	*cseh*	*orosz*	*ruszin*	*egyéb*
Buzias	25	31970	-	5445	20980	4622	538	-	-	-	-	385
Csakovár	13	27629	-	7811	17248	2093	-	-	-	-	-	476
Detta	19	26068	1253	7941	10604	3469	606	1202	-	-	-	992
Fehértemplom	20	34533	21137	3753	7476	511	-	-	700	-	-	956
Kubin	9	36973	18957	6987	4431	4686	-	523	-	-	-	1379
Lippa	27	29969	-	9398	18922	1200	-	-	-	-	308	141
Rékás	31	31826	3227	4184	19701	3182	436	-	-	-	118	978
Új-Arad	18	32697	952	18029	11512	1830	-	-	-	-	-	373
Versecz	25	33668	5955	7599	16464	1905	-	-	732	-	-	1011
Vinga	18	27321	3156	12027	9435	2390	-	-	-	-	-	312
Központi	24	55676	479	26031	17671	10533	-	-	-	-	-	962
Vinga r.tv.	1	4764	-	-	1277	1081	-	2406	-	-	-	-
Temesvár th.j. (v.)	1	91580	-	30670	24088	32513	-	-	-	-	-	4309
Versecz th.j. (v.)	1	26711	10555	11776	-	2537	-	-	-	-	-	1843
Fehértemplom r.tv.	1	9657	2736	4409	-	-	-	-	483	777	-	1252
Összesen	**233**	**501042**	**68407**	**156060**	**179809**	**72552**	**1580**	**4131**	**1915**	**777**	**426**	**15369**

54. táblázat. (folytatás)
Table 54. (continuation)

Krassó-Szörény vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*horvát*	*bolgár*	*cigány*	*krasso-van*	*cseh*	*orosz*	*ruszin*	*egyéb*
Begai	28	22783	-	578	16334	5773	-	-	-	-	-	-	-	-	97
Bogsán	21	32867	-	3481	26484	1071	273	-	-	-	141	-	-	-	1417
Bozovics	18	25981	-	-	25123	-	-	-	-	-	-	858	-	-	-
Facset	37	21682	-	294	19682	1706	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Jám	28	31680	1135	262	29831	255	-	-	-	-	-	55	-	-	142
Karánsebes	35	33796	-	2712	30851	-	-	-	-	-	-	-	-	-	233
Lugos	22	18761	-	3148	14858	-	301	-	-	-	-	-	-	296	158
Maros	25	18778	-	-	18521	257	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Moldova	23	30065	11309	-	15568	-	-	-	-	-	-	2748	-	-	440
Oravicza	20	36825	-	10581	25241	513	-	-	-	-	-	-	-	-	452
Orsova	21	25132	-	1898	20288	937	-	-	-	-	-	1072	-	-	937
Resicza	25	49247	-	12459	27097	2229	-	-	-	-	5972	-	-	-	1490
Temes	31	25020	-	2130	18471	-	-	-	-	404	-	64	-	2979	972
Teregova	22	34260	-	2771	31489	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lugos r.tv.	1	23587	-	6756	9722	6226	-	-	-	-	-	-	-	-	883
Karánsebes r.tv.	1	8704	-	2409	5644	651	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen (Krassó-Sz.)	**358**	**439168**	**12444**	**49478**	**335144**	**19618**	**574**	**-**	**-**	**404**	**6113**	**4797**	**-**	**3275**	**7221**
Torontál	*212*	*626740*	*228011*	*158760*	*79052*	*113239*	*16522*	*3273*	*7113*	-	-	-	*404*	*663*	*19443*
Temes	*233*	*501042*	*68407*	*156060*	*179809*	*72552*	*1580*	-	*4131*	-	-	*1915*	*777*	*426*	*15369*
+ Ada Kaleh	*1*	*(török) 455*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Bánság összesen	**804**	**1567405**	**308862**	**364298**	**594005**	**205409**	**18676**	**3273**	**11244**	**404**	**6113**	**6712**	**1181**	**4364**	**42033**
% - értékek		100	19,7	23,24	37,89	13,1	1,19	0,2	0,71	0,02	0,39	0,43	0,07	0,28	2,68

A *románok* több mint huszonötezer fős gyarapodása differenciáltan következett be a vizsgált régióban. A volt *Torontál megyei területeken több mint ötezer fővel csökkent* (mindazok ellenére, hogy Torontál megyéből több mint 2200 km^2-t kapott Románia 1920-ban, igaz itt mindössze húsz román többségű falu volt), a volt *Temes megye területén tizenötezer, Krassó-Szörény megye egykori területén tizenhétezer fővel gyarapodott a románok száma.* Ennek megfelelően a volt Torontál megyei járások közül csak a módosi (1330 fő), a bánlaki (62 fő), a nagyszentmiklósi (180 fő), a zsombolyai és a perjámosi (280 fő) járásokban növekedett néhány száz fővel a románok száma, a megye többi területén erőteljesebb csökkenés volt a jellemző, ezzel ellentétben a volt Krassó-Szörény megyei járásokban erőteljes gyarapodásuk (kivétel a jámi és az oravicai járás) volt megfigyelhető. Temes vármegye esetében a Szerbiához kapcsolt területeken csökkent, a Temesvár körüli járásokban (pl. buzias, rékas, központi stb.) csökkent, viszont Temesvárott 4257 főről (1890) 24088 főre (1930) emelkedett a románok száma.

A bánsági románság területi elhelyezkedését tekintve megállapítható, hogy 56,4%-uk a volt Krassó-Szörény vármegye területén élt (1890-ben 56,1%), a megye lakosságának 76,3%-át alkották (1890-ben 77,8%-át). Itt minden járásában abszolút (pl. bozovicsi járás 96,8%-a, az itt lévő 18 faluból 17 tiszta román falu, egy pedig csehek által lakott volt, karánsebesi járás 91,3%-a, a marosi járás 98,6%-a, az itt lévő 25 faluból csak egyben élt 257 magyar, a többi homogén (tiszta) román település volt, a teregovai járás 91,9%-a stb.) többségben voltak, a legalacsonyabb a moldvai járásban 51,78%, míg legmagasabb a marosi járásban (98,6%) volt arányuk. Az egész vármegyében mindössze Resiczán, Stájerlak-Aninán, Orsován és a megyeszékhelyen, valamint négy magyar, 16 német, 9 cseh, 6 krasován és 3 ruszin többségű faluban éltek kisebbségben a románok, ami a *Krassó-Szörény megyei települések (358 db) 88,2%-án abszolút román többséget jelentett.*

A történelmi Temes megye területén relatív többségben (179809 fő = 35,8%) voltak, megelőzve a németeket (156060 fő = 31,1%). Temes vármegye négy járásában abszolút többséget alkottak (buziási 65,6%-a, csakovári 62,4%-a, lippai 63,1%-a, rékasi 61,9%-a), míg relatív többséget a dettai (40,6%) és a verseci (48,9%) járásban alkottak a románok. Torontál vármegyében élő 79052 román nemzetiségű csak az alibunári járásban alkotott relatív többséget (13486 fő = 49,1%). *A fenti adatok alapján megállapítható, hogy a bánsági románok asszimilációja egyáltalán nem következett be, masszív (megbonthatatlan) etnikai tömböt alkottak Krassó-Szörény és Temes vármegyék területén, ahonnan kirajzásukkal (1945 után) rövid idő alatt elrománosították a történelmi Bánság Romániának juttatott területét.*

A *szerbek a Bánság* lakosságának 19,7%-át alkották (308862 fő). Ez a több mint negyvenötezer fős népesség-gyarapodás a szerbség körében igen differenciáltan következett be. A szerbek 73,8%-a az egykori Torontál

vármegye területén élt (1890-ben 71,7%-uk), ahol a legnépesebb nemzetiséget alkották (228011 fő), amely a vármegye lakosságának 36,4%-át jelentette. *A törökbecsei (71%), a nagykikindai (55,8%) és az antalfalvi (52,8%) járásokban abszolút többségben éltek, miként Nagykikindán is (55,4%), míg a bánlaki (32%) járásban és Pancsován (10909 fő = 49,4%) relatív többséget alkottak.* Torontál vármegye valamennyi járásában éltek szerbek (alibunári járásban 12541 fő = 45,68%, csenei járásban 5598 fő = 18,5%, módosi járásban 6672 fő = 24,8%, nagyszentmiklósi járásban 2040 fő = 4,5%, pancsovai járásban 15221 fő = 32,3%, perjámosi járásban 2816 fő = 10%, törökkanizsai járásban 16080 fő = 32,9%, zsombolyai járásban 15509 fő = 28,7%), de itt már a kisebbségi helyzet jutott számukra, még 1930-ban is. *Temes vármegyében a fehértemplomi (61,2%) és a kevevárai (51,2%) járásban abszolút többségben éltek, Versecen arányuk megközelítette a negyven százalékot (10555 fő).* A rékasi, a verseci és a vingai járásban arányuk 10-20% között ingadozott. *Krassó-Szörény vármegye területén jelentősebb szerb lakosság csak a moldvai járásban (11309 fő = 37,6%) valamint Banatska Subotica faluban (1135 fő) élt.*

A három részre szakított Bánság 1930. évi megosztása nem állt összhangban a Bánság nemzetiségeinek számarányával. A szerbek az összlakosság 19,7%-át (308862 fő) jelentették, mégis a trianoni döntés értelmében a Bánság több mint 30%-a Szerbiához került (kb. 31,5%), a románok az összlakosság 37,89%-át alkották (594005 fő) mégis a Trianon palotában hozott döntés értelmében a Bánság több mint 2/3 része került Romániához. A magyarok az összlakosság 13,1%-át tették ki (205409 fő), még 1930-ban is, mindezek ellenére meg kellett elégednünk a Bánság 1,5%-ával

XII. 4. A Bánság népességváltozási tendenciái 1950-1990 között

A II. világháború után tartott első népszámlálási adatok (1949, 1953, 1956) alapján megállapítható, hogy *a Bánság területén 849 településen 1622564 fő élt, ami 3,5%-os természetes szaporodást jelentett 1930-hoz képest,* úgy, hogy a nagyobb etnikai csoportok közül a jugoszláviai németeket kitelepítették (mindössze 7200 német anyanyelvű maradt 8 településen) és a helyükre délszláv (szerb, montenegrói, makedón stb.), valamint szlovén és albán nemzetiségeket telepítettek (*Kocsis K. 1983.). A németek számának csökkenése Román-Bánság területén is bekövetkezett és összességében több mint 58%-kal (210821 fő), az összlakosság 9,46%-ra mérséklődött súlyuk.* A németek számának drasztikus csökkenése együtt járt a románok, szerbek erőteljes és a magyarok lassú gyarapodásával. Az etnikai változásokkal párhuzamosan az 1950-es évektől felgyorsultak azok a tendenciák, amelyek napjainkra differenciálódott mikrorégiók mozaikját hozták létre eltérő népesség- és településföldrajzi specifikumokkal.

A Bánság 826 településén 1845558 fő élt 1990-ben. Ez mintegy tizennégy százalékkal (13,74%) magasabb mint az 1950-es évek (849 település = 1622564 fő) elején, amely önmagában kedvező tendencia. A mélyebb és részletesebb vizsgálatok alapján azonban megállapítható, hogy *természetes szaporodással mindössze 116 település rendelkezett* (zömében Belgrád és Temesvár agglomerációjában ill. Nagybecskerek, Orsova, Moldova, Resicabánya szűkebb térségében). Több mint hétszáz település (710 db) a folyamatos népességcsökkenés állapotába került. *A dinamikus növekedést mutató települések közül Temesvár népességgyarapodása (142257 főről 334115 főre) számszerűen (191858fő) Ómoldova gyarapodása pedig százalékosan (1890 főről 11793 főre, azaz 624%) a legmagasabb érték.*

A természetes fogyás differenciáltan jelentkezett az egyes mezo- és mikrorégiókban *(15. térkép)*. Különösen drasztikus volt a csökkenés a megyék (Arad, Temes, Krassó) határai és a trianoni határmenti települések esetében, melyek halmozottan hátrányos helyzetű régiókká váltak napjainkra. *A szerb-román-magyar határ mentén e csökkenés mind területileg, mind országok vonatkozásában markánsan különbözött.* A kedvezőtlen társadalmi-gazdasági adottságok és lehetőségek következtében a fenti határmenti zóna (kb. 20-20 km szélességben) vizsgálatba bevont 239 településének népessége 14,7%-kal (463605 főről → 395583 főre) csökkent 1950 és 1990 között. E régióban mindössze tizenhét település rendelkezett természetes szaporodással (39003 fő) és 222 település természetes fogyással (107025 fő). A természetes szaporodás 93,4%-át (36581 fő) a vizsgált térségbe eső városok (10 db, melyből Módos népességszáma csökkent 4569 főről 3544 főre), míg a fennmaradó 6,6%-át (2422 fő) öt kettőezer főnél népesebb község (pl. Zichyfalva, Nagykomlós, Gyertyámos) valamint Szászkabánya (619 főről 787 főre), Tiszasziget (1474 főről 1567 főre), Filic (135 főről 170 főre) és Kisteremia (477 főről 532 főre) produkálták.

A városi népességnövekedés 66,3%-át (24256 fő) a két legnépesebb város (Nagykikinda 29570 főről 43051 főre, Versec 26110 főről 36885 főre) adta, míg a fennmaradó értéket azok a kisvárosok (Detta, Zsombolya, Nagyszentmiklós, Törökkanizsa stb.), melyek kedvezőbb közlekedésföldrajzi helyzetük, igazgatási, szervezési szerepkörük, tradícionális városi funkcióik és iparosításuk (pl. Csóka, Nagyszentmiklós, Oravica stb.) eredményeként kiemelkedtek e határmenti régióból. *A mezővárosi tradíciókkal rendelkező települések egy csoportjában (pl. Óbesenyő, Mokrin, Csatád, Párdány, Újpécs stb.) és a falvakban viszont visszafordíthatatlanul megbomlott a demográfiai egyensúly. Jellemzővé vált a népességcsökkenés és az elöregedés.* A természetes fogyás mértéke minden előzetes várakozást felülmúlt. Kimutatható, hogy a trianoni határ menti zóna negyven év alatt elvesztette lakosságának közel tizenöt százalékát. A népességszám változását alapvetően meghatározta a települések nagysága /1950-ben a városi lakosság aránya 25,1% = 116621 fő, a kettőezer

főnél népesebb falvakban (56 db) a lakosság 40,5% = 186842 fő, az 1000-2000 lakosú falvakban (70 db) 21,5% = 99745 fő, az 500-1000 fő közötti népességű falvakban (71 db) 11,8%-a = 53449 fő, míg a fennmaradó 1,9% 500 fő alatti falvakban élt/, közlekedésföldrajzi helyzet (a trianoni határ a Zsombolya-Módos közötti vasútvonalat nem kevesebb, mint öt helyen metszette át), a dinamikus központok hatósugara, az igazgatási-szervezési-gazdasági központok elhelyezkedése /a határ kilenc egykori járás területét metszette át, úgy, hogy székhelyeik közül négy közvetlenül határmenti település lett (pl. Zsombolya, Párdány, Módos stb.), öt a határtól 10 km-es távolságon belülre (pl. Fehértemplom, Detta, Zichyfalva stb.) került.

A fenti társadalmi-gazdasági-politikai változások eredményeként a Bánság területén négy drasztikus, természetes fogyással jellemezhető mikrorégió alakult ki.

Az *egyik* a magyar-román-szerb hármas határ térsége (Törökkanizsa-Csóka-Nagykikinda-Nagyszentmiklós vonaltól északra), ahol mintegy harminc települést találunk. Itt 1990-ben 47993 fő élt, ez 26,7%-kal kevesebb, mint 1950-ben (65430 fő). A természetes fogyás nem egyformán érintette az itt lévő településeket, az 500 fő alattiak (6 db) elvesztették népességük 54%-át, az 500 és 1000 fő közöttiek (5 db) 39%-át, az 1000 és 2000 fő közöttiek (10 db) 29,2%-át, míg a kétezer főnél népesebbek (10 db) 23,4%-át. A népességmegtartó képesség viszonylag kedvező értékei annak köszönhetők, hogy a települések között 1950-ben négy olyan is volt, melynek lakosságszáma meghaladta az ötezer főt (Mokrin 7984 fő, Csanád 6089 fő, Óbesenyő 5906 fő, Kiszombor 5534 fő), valamint annak, hogy a közepes népességű falvak száma (10 db) is meghaladta a régió átlagát. Nem elhanyagolható tény, hogy e régió kedvező értékeit Szeged és a középvárosok (Makó, Nagykikinda) jelenléte és közelsége, valamint déli peremének kisvárosai (Nagyszentmiklós, Csóka, Törökkanizsa) is döntően befolyásolták. Figyelmet érdemel, hogy fejlett mezőgazdasági vidék, melynek etnikai összetételét a második világháború utáni események is nagyrészt érintetlenül hagyták. A nagyhatárú és nagy népességű települések túlsúlya miatt az ötszáz fő alatti községek drasztikus (pl. Porgány 77,7%, Bolgártelep 80,7%) népességcsökkenése nem befolyásolta számottevően e mikrorégió népesedési tendenciáit.

A *másik* drasztikus természetes fogyással jellemezhető mikrorégió Zsombolyától-Dettáig ill. Nagykikindától-Versecig húzódik, úgy. E halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégióba 89 település tartozik. Itt 1990-ben 125823 fő élt, ez 31,5%-kal kevesebb, mint 1950-ben (18347 fő). A természetes fogyás mértéke mindazok ellenére e mikrorégióban az egyik legmagasabb, hogy itt történt a legnagyobb kényszerített népességmozgás az elmúlt fél évszázadban. A legnagyobb problémát – e régióban – az okozza, hogy nincs egyetlen dinamikus központja sem, két városa Módos és Zsombolya, amelyek határmenti fekvésűek. Módos csökkenő népességszámú (1950-ben 4569 fő, 1990-ben 3544 fő). A tradícionális kisvárosok (pl. Újpécs, Párdány stb.) pedig

csak árnyékuk egykori önmaguknak és nem képeznek jelentős vonzó tényezőt, ennek megfelelően az egész régióban négy növekvő népességű település volt (Zichyfalva 3096 főről 4380 főre, Gyertyámos 3386 főről 3679 főre, Bánátkomlós 3059 főről 3230 főre és Zsombolya 11281 főről 11830 főre növelte népességszámát), amelyek a régió északi és déli peremén helyezkedtek el. A régió igazi problémáját az jelenti, hogy Nagybecskerek és Temesvár között már a XIX. század végétől nem alakult ki jelentősebb erőtérrel rendelkező település, amely perspektívát jelenthetett volna a két megyeszékhellyel szemben. E tendencia napjainkra tovább erősödött és az elvándorlás és népességvesztés egyaránt érintett valamennyi népességszám szerinti településkategóriát. A 2000 főnél népesebb településeken (37 db) 1950-ben 122615 fő élt (1990-ben 88535 fő), az 1000-2000 fő közöttiek esetében (29 db) a csökkenés 34,5% (42571 főről → 27922 főre), az 500-1000 fő közöttieknél (21 db) 50,4%, míg az 500 fő alatti két településen 9,2% (717 főről → 651 főre) a természetes fogyás mértéke. Az adatok jól megvilágítják azt a tényt, hogy az ezer fő körüli települések népességveszteségei a legkirívóbbak, de igen erőteljes a kétezer lakos feletti települések népesség-csökkenése is (27,8%). A népességszám változás a trianoni határ mindkét oldalán hasonló mértékű (pl. Tamásfalva 59,2%, Dolácz 55,6%, Offszenicza 60%, Magyarszentmárton 60,5%, Ótelek 53,2%, Gád 77,3% stb.) a román oldalon Temesvár dinamizmusa miatt magasabb, de a szerb-montenegrói oldal beletelepített szerbjeinek fokozódó elvándorlása ezt nagyrészt „ellensúlyozza".

A *harmadik* halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégió Detta-Versec-Fehértemplom városok vonalától keletre az egykori Temes és Krassó-Szörény vármegyék határán alakult ki. E régió keleti határát Dognácska-Anina-Szászkabánya-Ómoldolva településekkel húzhatjuk meg. Az ide tartozó 109 településen 1990-ben 68130 fő élt, amely 33,3%-kal kevesebb mint 1950-ben (102183 fő). A népességcsökkenés alapvetően annak köszönhető, hogy aprófalvas vidék /mindössze kilenc település népességszáma emelkedett 2000 fő fölé 1950-ben (a városok kivételével), napjainkra egy sem!/. 1950-ben 24 település lélekszáma 500 fő alatt maradt (1990-ben már 52 db ilyen falu volt), 45 település lélekszáma 500-1000 fő között váltakozott (1990-ben ebből csak 19 maradt e kategóriában és lecsúszott 18 db az 1000-2000 fő közöttiekből), míg 1000 fő feletti népességgel 31 település rendelkezett (1990-re csak 20 db, melyből 9 db 2000 fő feletti lakosságú volt 1950-ben). A természetes fogyás tehát olyan mértékűvé vált, hogy a települések több mint kétharmada egy nagyságrendi kategóriával alacsonyabbra került, de pl. Kiszsám (1034 főről 499 főre) és Illadia (1030 főről 446 főre) két kategóriát zuhant. A településszerkezeti sajátosságok mellett figyelembe kell venni, hogy e mikrorégió közlekedésföldrajzi helyzete rendkívül kedvezőtlen. Nemcsak a vasútvonal hálózat tekintetében /a Temesvár-Bazias vasúti fővonalat két helyen metszi az országhatár, a Karasjeszenő-Anina vonalat pedig Udvarszállásnál, így csak egy mellékvonal maradt (Anina-

Bogsánbánya), melynek térszervező ereje elhanyagolható/, hanem a közút és a víziszállítás (az Al-Duna szabályozási és erőműépítési munkálatai a régiót nem érintették) tekintetében is. Nem elhanyagolható tény, hogy a mikrorégió településeinek népességvesztése az 1870. évi népszámlálástól kezdődően folyamatos, azaz a falvak 90%-nak népességmaximuma 1870-ben volt *(17. térkép)*. 1890 és 1910 között a jámi járás falvainak több mint 80%-a, az oravicai járás falvainak kétharmada csökkenő népességű volt. A mikrorégió tehát több mint egy évszázada folyamatosan veszíti el népességének egy részét és ez a demográfiai erózió az utóbbi fél évszázadban csak fokozódott. A falvak népességmegtartó képessége alacsony (pl. Dejan 73,1%-os, Kisszredistye 63,0%-os, Kaludjerovo 58,5%-os veszteséggel rendelkezett), de a városok lassú növekedése sem vonzó, részben a fokozódó gazdasági és szociális problémák miatt. A tradícionális bányavárosok (Stájerlak-Anina, Dognácska, Szászkabánya) válságtünetei egyértelműek, de nem kivétel ez alól Fehértemplom és Oravica, sőt bizonyos értelemben Versec sem. Versec a dél-bánsági régió legnépesebb városa, fejlődése azonban elmaradt Nagybecskerek, de még Nagykikinda mögött is, amellyel határmenti fekvése is közel azonos. Versec esetében egyértelműen a halmozottan hátrányos helyzetű depresszióval sújtott hinterland gátolja, fékezi a fejlődést, a fellendülést, amit kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzete csak fokoz. A Versec, Oravica és Ómoldova hinterlandját alkotó mikrorégió aprófalvai elnéptelenednek, amit jól jelez az a tény, hogy 1950-ben 24 db 500 lakos alatti településeken 7989 fő élt (átlag 332,8 fő/település), addig ugyanott 1990-ben csak 4345 fő (átlag 181 fő/település), amely napjainkra megváltoztatta a demográfiai folyamatokat.

A negyedik , halmozottan hátrányos helyzetű mikrorégió Temes és Arad megye határán, az egykori lippai, temesrékasi és begai járások *(13. ill. 18. térkép)* területén alakult ki. Ennek fő oka a fejlődésre ható tényezők (természeti, társadalmi, gazdasági, infrastrukturális) egyenlőtlen és egymástól eltérő területi eloszlása, melynek eredményeként olyan belső periféria jött létre, ahol a demográfiai erózió a legmagasabb értékeket érte el az egész Bánság vonatkozásában. E tendencia nem újkeletű, hiszen a közlekedéshálózat kiépülése, az integrált környezetátalakítás, a térszerkezeti gócpontok és erővonalak áthelyeződése egyaránt azt eredményezte, hogy már a XIX. század végén is halmozottan hátrányos helyzetű régió volt. Az itt található több mint száz településen 1910-ben több mint kilencvenezer (93823 fő) fő élt, mely érték 1950-re nyolcvanezer fő alá csökkent, 1990-re viszont alig érte el az ötvenezer főt. A közel 50%-os csökkenés eredményeként visszafordíthatatlanul megbomlott a demográfiai egyensúly és a falvak az elnéptelenedés stádiumába kerültek (pl. Hódos 13 fő /1910-ben 646 fő/, Hosszúág 115 fő /1910-ben 674 fő/, Kisrékas 37 fő /1890-ben 228 fő/, Bükkhegy 13 fő /1910-ben 327 fő/, Mészdorogos 12 fő /1910-ben 160 fő/, Vizma 12 fő /1910-ben 701 fő/ stb.). Az itt lévő zömében aprófalvas erdőháti települések népességmaximuma 1870 és 1910 között következett be *(18. térkép)*. A demográfiai erózió mértékére

jellemző, hogy az elmúlt 50 évben a népességcsökkenés több mint kilencven százalékos volt a legkedvezőtlenebb adottságú településeken *(15. térkép)*, melyek a gyorsan fejlődő Arad és Temesvár hinterlandját alkották, nem véletlen, hogy Temesvár és Arad 1977-es lakói közül minden harmadik 1966 óta költözött be *(Vofkori L. 1994)*.

A fenti négy összefüggő mikrorégión túlmenően néhány Krassó és Temes megyei település népességszáma is drasztikusan csökkent, ezek az 1950-60-as évek iparosodó központjainak (pl. Resicabánya, Nádorhegy, Boksánbánya) munkaerő szükségletét jelentették, de nem elhanyagolható a bánsági svábok fokozódó kivándorlása. Ismertes, hogy 1956-77 között családegyesítés címén Németországba távozott Romániából 70000 fő német, akik zöme többnyire a Bánságban élő svábok köréből került ki. A településszerkezeti sajátosságok mellett a fenti tények kialakulását a természetföldrajzi sajátosságok, az etnikai térszerkezet specifikumai, a dinamikus központok hiánya ill. távolsága és a kedvezőtlen közlekedésföldrajzi helyzet is befolyásolta, melynek eredményeként a demográfiai erózió fékezi a fejlődést. Mindez napjainkra visszafordíthatatlanná tette az etnikai szigetek és kontaktzónák eltűnését.

A Bánság trianoni és megyehatár menti régióinak népesség- és településföldrajzi változásai azért is figyelemre méltóak, mert nem függetleníthetőek az etnikai térszerkezettől, a négy (magyar, román, szerb, német) nagy nemzet(iség) tradícionális etnikai szigeteitől és kontakt zónáitól, melyek változása ill. eltűnése napjainkra ténnyé vált. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk megjegyezzük, hogy *1990-re a Bánság 826 települése közül mindössze 128 olyan település maradt, ahol nem a románok vagy a szerbek voltak abszolút többségben, ebből 8 település magyarországi (itt is homogenizálódott a lakosság), így Román-Bánság és Szerb-Bánság 60-60 települése egyformán oszlott meg ilyen értelemben.* Magyar többségű 34 település, szerb többségű Romániában 11 db, román többségű Szerbiában 22 db, szlovák többségű 6 db, krasován 7 db, homogén cseh bányásztelepülés 8 db, ruszin többségű 11 db, makedón többségű 2 db, bolgár többségű 2 db és 4 településen (!) német többség volt. A vizsgált határmenti régióban a folyamat hasonlóképpen zajlott és 239 településből mindössze 38 db olyan volt, ahol nem az illető nemzet képviselői alkották a többséget, német nyelvű egy sem akadt.

A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest. A találkozás, a keveredés és az együttélés mindenképen segíthette volna az egymás mellett élő népek gazdagodását, azonban a fentiekben vázolt folyamatok, a zárt határokkal felerősödve mindezt gyakorlatilag lehetetlenné tették, mely eddig az elkülönülést jelentette az itt élők számára.

A kutatások bebizonyították, hogy e halmozottan hátrányos helyzetű régió ellentmondásokkal terhelten lépett át a XXI. század küszöbén. Ezek mérséklését

és megoldási lehetőségeit csak a határokon átnyúló együttműködések – melyek kapui a megnyitott határátkelők – jelenthetik, *támaszkodva a még meglévő etnikai-nyelvi kisebbségekre.*

XII. 5. A Bánság etnikai földrajzi jellemzői a II. világháború után

A 17-18. számú térképekre tekintve – amely a Bánság 849 településének, mintegy 1622564 főnyi lakosságát, ennek területi- és települési megoszlását mutatja –, megállapíthatjuk, hogy *markáns változások következtek be,* különösen a nagyobb nemzetiségek (szerb, román, német, magyar) vonatkozásában, míg a kisebb nemzetiségek (szlovák, horvát, bolgár, cseh, ruszin stb.) esetében csak az *albánok* megjelenése (120 fő fehértemplomi járás, Susara településen) valamint a *szlovénok* betelepülése (483 fő bánlaki /Duzine/ és verseci /Gudurica/ járás 1-1 falujában és a *makedónok* tömegesebb megjelenése (7448 fő) illetve folytatódó természetes asszimilációja érdemel említést, melyeknek eredményeként a négy nagy nemzetiség aránya még mindig kilencven százalék fölötti értéket (92,03%) jelentett a Bánság összlakosságából.

A *magyarság* számbeli változásait és eredményeit tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1949-56-os népszámlálási adatok alapján a Bánság területén megközelítőleg kettőszáztizenöt-ezren (214986 fő = 13,25%) éltek, amely érték 1930-hoz képest, több mint kilencezer fős gyarapodást jelentett *(54-55. táblázat)*. A magyarság gyarapodása a Bánság népességgyarapodási értékénél (3,52%-os népességnövekedés 1930-1950 között) magasabb (4,66%) volt, zömében azonban annak köszönhető, hogy a volt törökkanizsai járás Magyarországon maradt települései szinte 100%-ig homogénné váltak (ez több mint 3 ezer fős gyarapodás). *A magyarság gyarapodásának másik fontos aspektusa, hogy a Szerbiához tartozó településeken emelkedett, míg a Romániához került településeken csökkent számarányuk*. Ez a kettősség annak köszönhető, hogy a II. világháború utáni kitelepítések alkalmával a Szerb-Bánság területén élő németek 99%-át (kb. 7200 német maradt 8 településen) kitelepítették, a vegyes házasságban élők (pl. német-magyar, német-szerb stb.) pedig zömében magyarnak vagy szerbnek vallották magukat).

Ezt alátámasztandó néhány adat: a volt nagybecskereki járásban a magyarok száma 6569 főről (1930) 9803 főre emelkedett, a volt pancsovai járásban 2825 főről 4946 főre, a zsombolyai járásban, amelyet pedig megosztottak Románia és Szerbia között, 8792 főről 9839 főre). A legszembetűnőbb azonban a nagyvárosok magyarságának gyarapodása (pl. Nagykikindán 5333 főről 7259 főre, Nagybecskereken 9189 főről 11497 főre, Pancsován 1746 főről 3009 főre, Versecen 2537 főről 3582-re, míg Fehértemplom esetében 1930-ban még nem volt jelentős magyarság, de 1950-re 501 fő magyarnak vallotta magát). *Természetesen a magyarság gyarapodása egy sajnálatos etnikai tisztogatás eredménye.* Ez sovány vigasz és „tiszavirág

életű", hiszen a Román-Bánság területén a természetes asszimiláció tovább folytatódott (a rékasi, bogsáni és a resicai járások kivételével mindenhol csökkent illetve stagnált a magyarság száma), különösen a nagyvárosokban (pl. Temesvár magyar lakossága mintegy 2500 fővel csökkent, miként Lugos és Karánsebes esetében is). A fenti tényeknek is köszönhetően a bánsági magyarság 60,9%-a a volt Torontál megye területén él, míg Krassó-Szörényben mindössze 8,75%-uk. Abszolút többségben csak a volt törökkanizsai járásban (64,3%) voltak, öt járásban (nagykikindai, nagyszentmiklósi, törökbecsei, párdányi, begai) 20-30% között, tíz járásban (antalfalvi, bánlaki, csenei, módosi, nagybecskereki, zsombolyai, buziasi, dettai, kubini, temesvári) 10-20% között volt a magyarság aránya. Nem meglepő, hogy *20% fölötti arányt Krassó-Szörény megyében csak a begai járásban és Lugoson, Temes megyében pedig csak a nagyvárosokban (Temesvár, Versec) tudott elérni a magyarság, amelynek természetes asszimilációja is felgyorsult.*

A *bánsági németek* esetében tudjuk és ismerjük, hogy a Szerb-Bánság területéről majdnem kettőszázezer (kb. 190 ezer fő) németet kitelepítettek, illetve a világháborús emberveszteségeket is figyelembe kell vennünk. *A németek csökkenése Román-Bánság területén is bekövetkezett, ennek okai ismertek* (pl. szovjetunióbeli kényszermunkára hurcolás, a szovjet-jugoszláv viszony megromlása után a határhoz /a román-szerb határhoz/ közel eső falvakból a Bărăgan sztyeppre hurcolták a svábokat), ezzel párhuzamosan 1945-től román kolonisták érkeztek Besszarábia, Dobrudzsa, Erdélyi-szigethegység területéről, sőt Makedóniából ún. macedorománok is, akik beköltöztek a sváb házakba. A német lakosság számának visszaesése és a románok számának növekedése jól tükröződik néhány járás (pl. vingai) esetében.

A fenti tények alapján nem meglepő, hogy *a Bánság német anyanyelvű lakóinak száma mindössze 153502 fő volt (55. táblázat)*. E drasztikus csökkenés (több mint kettőszáztízezer fő = 58%) azt eredményezte, hogy *a bánsági német etnikai tömb (Heide) és az etnikai szigetek vagy teljesen eltűntek vagy felbomlottak.* Szerb-Bánság területén egyetlen német többségű település (Kničanin) maradt, Román-Bánság területén is mindössze 63 db (pl. Billéd, Máriafölde, Lovrin, Új-Arad, Szakálháza, Temesgyarmat, Német-Bencsek, Német-Sztamora stb.), de *egyetlen nagyobb városban ill. járásszékhelyen (Új-Arad kivételével) sem volt abszolút többségben a német lakosság (53. táblázat)*. Mindezek alapján nem meglepő, hogy egyetlen volt járásban sem ért el abszolút illetve relatív többséget a bánsági németség, legtöbben Temesváron (24326 fő = 17,1%) és a temesvári járásban (12950 fő = 33,1%) éltek, míg százalékos arányukat tekintve a volt csenei járás, a volt nagyszentmiklósi járás, a volt perjámosi járás, a volt lippai járás, a volt új-aradi járás és a volt vingai járás területén 20-30% közötti értékek figyelhetők meg, legmagasabb értéket a fent említett temesvári járásban (33,1%) érték el. E területi értékeket figyelembe véve arányuk mindenhol 1/3 alá csökkent.

55. táblázat. A Bánság nemzetiségeinek megoszlása vármegyék és járások szerint (1950)
Table 55. Distribution of national minorities in the Bánság by counties and districts in 1950

Torontál vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*horvát*	*bolgár*	*szlovén*	*cigány*	*makedón*	*egyéb*
Alubunár	11	27073	12799	-	11916	-	1281	-	-	-	-	-	1077
Antalfalva	14	50288	26237	-	4722	5290	11765	919	-	-	-	-	1355
Bánlak	20	27126	9651	1595	6646	4379	935	-	412	82	-	1196	2231
Csene	14	30464	5525	8569	11785	3588	-	-	-	-	304	-	693
Módos	18	28159	16280	884	4414	4506	-	356	-	-	137	-	1582
Nagybecskerek	21	58858	32530	1012	8227	9803	3511	506	339	-	-	-	2930
Nagykikinda	9	30209	22143	-	-	8066	-	-	-	-	-	-	-
Nagyszentmiklós	13	41286	1685	9741	13429	9386	-	-	5562	-	-	-	1483
Pancsova	16	64099	33960	730	9140	4946	1558	1194	785	-	-	5962	5824
Párdány	13	24394	10609	2934	5343	5050	-	-	-	-	-	-	458
Parjámos	11	26935	2342	8461	14929	312	-	-	-	-	-	-	892
Törökbecse	6	45351	32376	-	-	12431	-	-	-	-	-	-	544
Törökkanizsa	27	49008	15531	-	1126	31550	-	-	-	-	-	-	951
Zsombolya	17	60214	31460	8090	8044	9839	-	-	-	-	380	-	2401
Nagykikinda (v.)	1	29570	21197	-	-	7259	-	-	-	-	-	-	1114
Nagybecskerek (v.)	1	38749	22402	-	-	11497	-	-	-	-	-	-	4850
Pancsova (v.)	1	30103	20551	1405	-	3009	-	1395	-	-	-	-	3734
Összesen	**213**	**661851**	**317278**	**43421**	**99721**	**130911**	**19050**	**4370**	**7098**	**82**	**821**	**7158**	**32119**

55. táblázat. (folytatás)
Table 55. (continuation)

Temes vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*bolgár*	*szlovén*	*albán*	*cigány*	*makedón*	*zsidó*	*cseh*	*egyéb*
Buzias	24	29035	-	4436	20061	4027	273	-	-	-	162	-	-	-	76
Csakovár	14	24882	-	3524	19120	2238	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Detta	19	24843	987	4433	13248	4299	358	1128	-	-	-	-	-	-	390
Fehértemplom	21	34856	25315	588	6212	896	-	-	-	120	-	-	-	716	1009
Kubin	11	39282	27510	-	3571	5422	-	558	-	-	-	-	-	-	2221
Lippa	27	30566	-	6931	22483	1152	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Rékas	31	28104	2218	2555	19035	2545	-	-	-	-	156	-	-	-	1595
Új-Arad	17	23157	1440	7564	12670	1055	-	-	-	-	-	-	-	-	428
Versecz	25	28757	6856	2459	15189	2086	-	-	401	-	-	290	-	547	929
Vinga	18	26212	2780	8472	12459	2272	-	-	-	-	-	-	-	-	230
Központi	23	39069	341	12950	21160	4111	-	-	-	-	-	-	-	-	507
Vinga (város)	1	4651	-	-	1795	1111	-	1745	-	-	-	-	-	-	-
Temesvár (város)	1	142257	-	24326	75855	29968	-	-	-	-	-	-	6700	-	5408
Versecz (város)	1	26110	17550	2000	-	3582	-	-	-	-	-	-	-	-	2978
Fehértemplom (v.)	1	9803	6633	492	-	501	-	554	-	-	-	-	-	-	1623
Összesen	**234**	**511584**	**91630**	**80730**	**242858**	**65265**	**631**	**3985**	**401**	**120**	**318**	**290**	**6700**	**1263**	**17394**

55. táblázat. (folytatás)
Table 55. (continuation)

Krassó-Szörény vármegye

Járás neve	*Tel. sz.*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*horvát*	*bolgár*	*cigány*	*krasso-van*	*cseh*	*zsidó*	*ruszin*	*szlo-vén*	*albán*	*make-dón*	*egyéb*
Begai	28	20111	-	342	15159	4349	-	-	-	167	-	-	-	-	-	-	-	94
Bogsán	20	32844	-	2010	27959	1399	219	-	-	-	224	-	-	-	-	-	-	1033
Bozovics	27	23484	-	-	22726	21	-	-	-	-	-	737	-	-	-	-	-	-
Facset	39	23218	-	53	21286	1678	-	-	-	79	-	-	-	-	-	-	-	122
Jám	28	22022	781	71	20694	476	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karánsebes	36	34144	-	1283	31679	68	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1114
Lugos	24	16913	-	3125	13107	121	141	-	-	-	-	-	-	419	-	-	-	-
Maros	25	15699	-	-	15530	169	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Moldova	34	27927	10115	-	1555	-	-	-	-	-	-	2058	-	-	-	-	-	199
Oravicza	20	35753	-	2584	29727	515	660	-	-	-	-	1427	-	-	-	-	-	840
Orsova	21	24895	-	367	23012	354	-	-	-	-	-	611	-	-	-	-	-	551
Resicza	26	69442	-	9918	46117	3511	-	-	-	431	6574	-	-	-	-	-	-	2891
Temes	33	24235	-	1414	18101	10	-	-	-	298	-	81	-	3491	-	-	-	840
Teregova	38	32398	-	2309	30024	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	65
Lugos (város)	1	30252	-	4279	18811	5592	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1570
Karánsebes (város)	1	15195	-	1596	12298	547	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	754
Összesen	**401**	**448532**	**10896**	**29351**	**361785**	**18810**	**1020**	**-**	**-**	**975**	**6798**	**4914**	**-**	**3910**	**-**	**-**	**-**	**10073**
+ 1 tel. (Ada Kaleh)	*1*	*(török) 597*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Torontál	*213*	*661851*	*317278*	*43421*	*99721*	*130911*	*19050*	*4370*	*7098*	*821*	-	-	-	-	*82*	-	*7158*	*32119*
Temes	*234*	*511584*	*91630*	*80730*	*242858*	*65265*	*631*	-	*3985*	*318*	-	*1263*	*6700*	-	*401*	*120*	*290*	*17394*
Bánság összesen	**849**	**1622564**	**419804**	**153502**	**704364**	**214986**	**20701**	**4370**	**11083**	**2114**	**6798**	**6177**	**6700**	**3910**	**483**	**120**	**7448**	**59586**
%-os adatok		100	25,87	9,46	43,41	13,25	1,27	0,27	0,68	0,13	0,42	0,38	0,41	0,24	0,03	0,01	0,48	3,67

A németek csak települési szinten tudtak abszolút illetve relatív többséget elérni, ami egyértelműen nyelvi-etnikai-kulturális homogenitásukat és különállásukat nemcsak hogy veszélyeztette, hanem megszűntette.Csupán kisebb *etnikai szigetfoszlányok maradtak fenn*, amelyek németsége fokozatosan csökkent. Ez a gyors etnikai átrendeződés 1950 után is folytatódott (pl. családegyesítések révén sokan kerültek a volt NDK-ba, ill. NSZK-ba), mely folyamatos népességcsökkenést jelentett a szocializmus évtizedeiben, de szintén ezt a folyamatot táplálta a természetes asszimiláció (vidékről a városokba, ipari központokba való költözés), valamint a határmenti halmozottan hátrányos helyzetük is. Mindezek eredményeként *zártságuk megszűnt, szétszórtságuk fokozódott, természetes asszimilációjuk felgyorsult, kultúrájuk és értékeik sorvadtak, mely tendencia két generáció alatt végzetessé vált.*

A *románok* a Bánság lakosságának 43,41%-át alkották *(55. táblázat)*, amely súlyuk és szerepük növekedését eredményezi, megmutatkozik ez abban is, hogy számuk 704364 főre gyarapodott. Ez gyorsabb volt (18,5%) mint a Bánság átlagos népességgyarapodása (3,52%) 1930-50 között. A románok több mint százezer fős gyarapodása egyrészt új román telepes falvak (pl. Néra ill. Belareca folyó völgyében) kialakításával, a Krassó-Szörényi-érchegység bányászfalvainak és városainak mesterséges felduzzasztásával, valamint a megyeszékhelyek és járásszékhelyek román többségének erőszakos kialakításával magyarázható. *A vingai és a nagyszentmiklósi volt járások kivételével valamennyi Román-Bánság területéhez került járásban abszolút többségben voltak.* Mindezek ellenére nagyon tanulságos, hogy a volt Temes és Torontál megyei járások román lakosságának gyarapodásával párhuzamosan *Krassó-Szörény dominánsan román lakosságú járásai közül csak hat járásban nőtt és nyolc (!) járásban csökkent a románok száma* (pl. begai járás 1200 fővel, bozovicsi járás 2500 fővel, jármi járás 9000 fővel, lugosi járás 1700 fővel stb.), ami mutatja a belső kolonializáció és az urbanizáció hinterlandját.

A *szerbek* a Bánság lakosságának 25,87%-át (419804 fő) alkották, amely 1930-hoz képest több mint 110942 fős növekedést mutat. Ez a gyarapodás a Szerb-Bánság területére esett, ahol német falvakat szűntettek meg (töröltek le a térképről és a valóságban is). Szerb telepes falvak sorát (pl. Banatska Veliko Selo, Banatski Despotovác stb.) hozták létre, részben szerbiai szerb, de albán, szlovén, makedón és horvát telepeseket is szívesen fogadtak, így valamennyi járásban (kivétel a törökkanizsai) abszolút többségbe kerültek. A szerb gyarapodás jórésze Belgrád növekedésével magyarázható, melynek hinterlandja egyre jobban kiterjedt a Dél-Bánságra, magához kapcsolta a Duna balparti szerb településeket, mintegy elővárosává agglomerációs térségévé téve (pl. Pancsova, Visnjica, Borca), melyek dinamikus népességgyarapodást értek el.

XII. 6. A Bánság etnikai földrajzi jellemzői és sajátosságai a XX. század végén (1990-92)

A *76. számú ábrára* tekintve megállapíthatjuk, hogy az 1950-es évektől eltelt mintegy negyven esztendő alatt újabb drasztikus változások következtek be, ezek kedvezőtlen hatásai együttesen azt eredményezték, hogy *tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett*. Az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg illetve élik végnapjaikat a vizsgált régióban. *Végérvényesen és visszavonhatatlanul érvényesültek azok a kedvezőtlen tendenciák, amelyek Trianonnal kezdődtek, és a II. világháború után gyorsultak fel, most már nem csak a Szerbiához került településeken, hanem a Romániához tartozó városok és falvak esetében is.* A német többségű falvak száma tovább csökken, de a többi nemzetiség asszimilációja is felgyorsult pl. Vingán a bolgárok elvesztik relatív többségüket is (715 fő = 17,3%), horvátok, krasovánok száma is gyorsan csökken stb.

Mindez azt eredményezte, hogy a Bánság 826 települése közül 1990-re 128 olyan település maradt, ahol nem a románság vagy a szerbek kerültek abszolút többségbe, ebből 8 település magyarországi (itt homogén magyar lakosság élt), így mind Román-Bánság területén, mind Szerb-Bánság területén 60-60 db olyan települést találunk *(17. térkép)*, ahol nem a románok ill. szerbek éltek abszolút többségben. *E két uralkodó nemzetiség előretörését mutatja, hogy a románok száma majdnem 1 millió főre (988641 fő = 53,56%) duzzadt, míg a szerbek száma megközelítette a fél milliót (474841 fő = 25,73%) illetve túl is lépte, ha a jugoszlávnak tartott 32527 főt is hozzájuk számítjuk (52. és 56. táblázat)*.

A *magyarok száma* sajnálatosan csökkent (152609 fő = 8,26%), miként a többi kis nemzetiség aránya is (kivétel a cigányság tömegesebb megjelenése (13108 fő = 0,71%), melynek eredményeként egy faluban (Maguri) már abszolút többségbe kerültek).

Román-Bánság 641 települése közül mindössze 13 db volt magyar többségű (pl. Porgány, Keresztúr, Majlát, Ótelec, Bodo, Tipari stb.), míg két településen más nemzetiségekkel alkotott (Bolgártelepen a bolgárokkal, Gyéren a szerbekkel) többséget. Szerb többségű falu 11 db volt, ebből 7 db a moldvai járás területén (pl. Macesti, Radinma, Divici, Socol) négy pedig a szerb-román határ mentén (pl. Szerbszentmárton) illetve Temes megye északi részén (pl. Petrovoselo, Stanciova). Zlatita faluban szerb-cseh többség volt a románsággal szemben. Ruszin többségű település 11 db főként a Temes folyó völgyében (Lugos-Karánsebes között: pl. Zorile, Padureni, Copacele, Cornutel stb.), míg Soca településen ruszin-szerb többség alakult ki a románokkal szemben. Szlovák többség mindössze egy (Butin), horvát többség öt (Rafnic, Vodnic, Clocotici, Nermed, Jabalcea), krasován többség kettő (Lupac, Carasova), míg homogén cseh bányásztelepülés hét darab volt (Sumita, Ravesca, Girnic, Sfinta Elena, Bigari, Eibenthal, Baia Nova) Román-Bánság területén.

56. táblázat. A Bánság nemzetiségeinek megoszlása vármegyék és járások szerint (1990)
Table 56. Distribution of national minorities in the Bánság by counties and districts in 1990

Torontál vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*horvát*	*bolgár*	*jugoszláv*	*ruszin*	*cigány*	*makedón*	*egyéb*
Alubunár	10	20560	10657	-	7609	-	1225	-	-	-	-	-	-	1069
Antalfalva	14	46344	23165	-	2594	3492	12413	-	-	500	-	285	-	3895
Bánlak	21	20380	7860	43	4910	1879	673	-	-	172	254	99	1293	3197
Csene	14	22620	2501	-	15678	1601	-	-	-	-	-	637	-	2203
Módos	17	18588	10704	-	3107	2447	-	-	-	362	-	-	-	1968
Nagybecskerek	20	50046	33691	-	4889	2843	2437	-	-	682	-	-	-	5504
Nagykikinda	8	22757	16047	-	-	5180	-	-	-	153	-	-	-	1377
Nagyszentmiklós	13	35198	1026	1172	19886	7507	-	-	4331	-	-	486	-	790
Pancsova	15	96575	70586	-	4723	694	-	530	413	3984	-	365	6468	8813
Párdány	15	16121	4742	-	7270	2647	-	-	-	-	-	-	-	1462
Parjámos	10	22031	1066	224	17609	-	-	-	-	-	-	1472	-	1660
Törökbecse	6	37408	25336	-	-	7944	-	-	-	1172	-	-	-	2956
Törökkanizsa	23	35206	12030	-	848	19754	-	-	-	645	-	236	-	1690
Zsombolya	16	44801	19780	1319	13215	6342	-	-	-	-	-	2367	-	1778
Nagykikinda (v.)	1	43051	30323	-	-	5932	-	-	-	4445	-	-	-	2351
Nagybecskerek (v.)	1	81316	52094	-	-	14312	-	-	-	8531	-	-	-	6379
Pancsova (v.)	1	72793	52832	-	-	4052	-	-	-	6370	-	-	-	9539
Összesen	**202**	**685795**	**374440**	**2758**	**102338**	**86626**	**16748**	**530**	**4744**	**27016**	**254**	**5947**	**7761**	**56601**

56. táblázat. (folytatás)
Table 56. (continuation)

Temes vármegye

Járás neve	*Tel. száma*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*bolgár*	*jugoszláv*	*cseh*	*makedón*	*cigány*	*ruszin*	*egyéb*
Buziás	25	21709	-	267	18075	2033	184	-	-	-	-	283	83	784
Csakovár	14	18960	-	-	16957	860	-	-	-	-	-	54	-	1089
Detta	19	22510	570	656	16042	2894	390	589	-	-	-	24	8	1337
Fehértemplom	21	29026	21161	-	3652	337	-	-	55	348	-	212	-	3261
Kubin	10	38539	28550	-	1709	3571	-	-	962	-	-	445	-	3302
Lippa	27	19669	-	7	18070	487	-	-	-	-	-	-	293	812
Rékas	29	19235	794	-	16080	983	180	-	-	-	-	117	-	1081
Új-Arad	18	20766	553	-	17732	824	-	-	-	-	-	354	-	1303
Versecz	25	18685	5059	-	10765	735	-	-	182	-	171	-	-	1773
Vinga	17	21400	1204	-	16576	1818	153	-	-	-	-	514	-	1135
Központi	23	41881	-	69	37128	2572	-	-	-	-	-	-	-	2112
Vinga (város)	1	4132	-	-	2225	711	-	715	-	-	-	480	-	-
Temesvár (város)	1	334115	-	13206	274438	31798	-	-	-	-	-	-	-	44673
Versecz (város)	1	36885	26309	-	1826	2125	-	-	3279	-	-	-	-	3346
Fehértemplom (v.)	1	11634	8561	-	-	-	-	-	1033	561	-	-	-	1479
Összesen	**232**	**659146**	**92761**	**14205**	**451275**	**51751**	**907**	**1304**	**5511**	**909**	**171**	**2483**	**384**	**37487**

56. táblázat. (folytatás)
Table 56. (continuation)

Krassó-Szörény vármegye

Járás neve	*Tel. sz.*	*Össz. lakosság*	*szerb*	*német*	*román*	*magyar*	*szlovák*	*horvát*	*bolgár*	*cigány*	*krasso-van*	*cseh*	*make-dón*	*ruszin*	*jugosz-láv*	*egyéb*
Begai	28	12403	-	-	10238	1883	-	-	-	70	-	-	-	45	-	167
Bogsán	19	34024	-	1487	30044	940	-	85	-	1075	-	-	-	-	-	395
Bozovics	27	18071	-	-	17634	-	-	-	-	-	-	437	-	-	-	-
Facset	39	18071	-	-	17258	498	-	-	-	-	-	-	-	182	-	133
Jám	28	13694	247	-	12408	231	-	-	-	741	-	-	-	-	-	67
Karánsebes	36	38749	-	859	37129	677	-	-	-	-	-	-	-	-	-	84
Lugos	23	11320	-	188	9429	29	-	-	-	-	-	-	-	1448	-	226
Maros	24	8166	-	-	8055	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	111
Moldova	32	34375	7393	-	23906	364	-	-	-	-	-	2281	-	-	-	431
Oravicza	23	35276	-	1535	31859	-	-	-	-	869	-	-	-	-	-	1013
Orsova	15	37332	-	-	34736	-	-	-	-	896	-	563	-	-	-	1137
Resicza	27	112376	-	5224	92134	4009	-	3474	-	269	2708	-	-	-	-	4558
Temes	31	19894	-	379	15139	-	-	-	-	758	-	-	-	3498	-	120
Teregova	38	25765	-	289	25474	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Lugos (város)	1	49742	-	2739	41403	5599	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Karánsebes (város)	1	31389	-	1180	28182	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2027
Összesen	**392**	**500647**	**7640**	**13880**	**435028**	**14232**	**-**	**3559**	**-**	**4678**	**2708**	**3281**	**-**	**5173**	**-**	**10469**
Torontál	*202*	*685795*	*374440*	*2758*	*102338*	*86626*	*16748*	*530*	*4744*	*5947*	*-*	*-*	*7761*	*254*	*27016*	*56601*
Temes	*232*	*659146*	*92761*	*14205*	*451275*	*51751*	*907*	*-*	*1304*	*2483*	*-*	*909*	*171*	*384*	*5511*	*37487*
Bánság összesen	**826**	**1845588**	**474841**	**30843**	**988641**	**152609**	**17655**	**4089**	**6048**	**13108**	**2708**	**4190**	**7932**	**5811**	**32527**	**104557**
%-os értékek		100	25,73	1,67	53,56	8,26	0,95	0,22	0,32	0,71	0,14	0,22	0,43	0,31	1,76	5,66

Szerb-Bánság 176 települése közül 60 db (ez több mint 1/3-a!) még mindig nem szerb többségű volt, ezek közül 21 db tisztán magyar többséggel rendelkezett (zömében a volt törökkanizsai járás területén: pl. Rabe, Majdán, Csóka, Vrbica, Crna Bara, Banatski Monostor stb.), míg kilenc településen más etnikai töredékekkel együtt alkottak többséget (pl. Oroszlámos, Banatska Topolya, Kanak, Neuzina, Ivanovo stb.) a szerbekkel szemben. Tizennyolc településen (pl. Jankov-Most, Begejci, Lokve, Uzdin, Ritiseva, Mali-Zám, Vojvodinci stb.) abszolút román többség, míg négy településen (pl. Margitta, Ecska, Vajkovác stb.) relatív román többség volt és más néptöredékekkel együtt voltak többségben. Abszolút szlovák többséggel négy településsel (Aradac, Jánosik, Kovacica és Padina) rendelkezett, míg Hajducica településen relatív többségben éltek. Szerb-Bánság két településén (Kacarevo, Jabuka) a makedónok kerültek relatív többségbe, míg Cesko Selo homogén cseh település maradt.

XII. 7. A Bánság etnikai térstruktúrájának változásai 1990-2002 között

A régió 849 településén 1698339 fő élt 2001/02. évi népszámlálások adatai alapján. Ez 8,3%-kal (153241fő) alacsonyabb, mint 1990/92-ben (1851580 fő). Ez *egyértelműen törést* jelent, hiszen 1950 és 1990 között 13,74%-os volt a gyarapodás (222994 fő), azaz 1622564 főről 1851580 főre, amely önmagában kedvező tendencia. Az 1990 és 2002 közötti időszak adatsorait vizsgálva megállapítható, hogy *Szerb-Bánság népessége 15,1%-kal (90267 fő), míg Román-Bánság népességszáma 5,65%-kal (64512 fő) csökkent (52. táblázat)*. Magyar-Bánság nyolc településén gyarapodott a népesség 18601 főről 20139 főre, köszönhetően a Szegedről történő folyamatos kitelepülésnek, ez mint köztudott a szuburbanizációs folyamat egyik jele.

Az egyes nemzetek és nemzetiségek számának változásai között markáns különbségeket fedezhetünk fel. *A Bánságban élő szerbek száma mintegy húszezer fővel (52. táblázat), a magyarok száma több mint tizenötezer fővel, a románok száma több mint negyvenezer fővel, míg a németek száma közel kilencezer fővel csökkent,* míg a kisebb etnikai töredékek száma kivétel nélkül emelkedett, legdinamikusabban a romáké. *Számarányukhoz képest a legnagyobb csökkenés a bánsági svábokat érte, mintegy harminc százalékos a csökkenés, de a magyarok esetében is több mint 10,1%.* A fenti adatok is rávilágítanak arra a tényre, hogy mind a szerbek, mind a románok aránya emelkedett. *Szerb-Bánság esetén a szerbek a lakosság 72,6%-át adták, a korábbi 66,7% helyett, míg Román-Bánság területén a románok a lakosság több mint 85%-át adták.* A Bánság Szerbiához került régióiban az 1990-as években mintegy 10 ezer fővel csökkent a magyarok és mintegy hétezer fővel a románok száma, újabb lépéseket tettek tehát az etnikai homogenizáció felé. Román-Bánság lakosságszám csökkenése mind Temes-Torontál, mind Krassó-Szörény megye vonatkozásában egyértelmű, a magyarság száma mintegy hétezer fővel

csökkent. A demográfiai folyamatokba kevésbé drasztikus módon beavatkozva a spontán migrációs-asszimilációs folyamatok érvényesülése volt a meghatározó. Nem következett be román telepes falvak létesítése, de *a falvak körzetesítésével egyetlen magyar többségű önálló falu sem maradt*, a magyar lakosságú falvakat nagyobb román lakosságú falvakhoz kapcsolták, így az összlakosságon belüli arányuk minden körzetben 50% alatti. *Bodó Barna (1997)* szerint például Temesváron „a magyar gyermekek 76 százaléka nem magyar iskolába jár". A helyi kisebbségi vezetők elpanaszolták, hogy a bánsági magyar iskolák attól is szenvednek, hogy egy román nyelvű iskolán belül (vagy összevonva) kell működniük. A románság térnyerése zömmel a nagyvárosokra *(53. táblázat)* koncentrálódott.

A *magyarság* számbeli változásait és eredményeit tekintve megállapíthatjuk, hogy a 2001/02. évi népszámlálási adatok alapján *a Bánság területén több mint 142 ezren éltek, ami a legalacsonyabb érték az elmúlt száz évben. Valamennyi nagyvárosban csökkent a magyarok száma és aránya.* A legjobban Temesvár lakosságának etnikai *megoszlása* (7157 német, 271677 román, 24281 magyar, 2309 kisebb etnikai töredékek) mutatja a demográfiai-etnikai változásokat. Ma már csak egy olyan városa van (Csóka 2703 fő=57,4%) a Bánságnak, ahol 50% feletti a magyarok aránya. *A fenti tényeknek is köszönhetően a bánsági magyarság szétszórtsága fokozódott, mindazok ellenére, hogy a hét legnépesebb bánsági városban élt a bánsági magyarok 37,5%-a (53561 fő),* mindössze 5-15%-át adva az adott város népességének *(53. táblázat)*.

Természetesen a községekben sem jobb a helyzet, Román-Bánság homogén magyar falvainak lélekszáma tovább zsugorodott és elöregedett, Szerb-Bánság falvai közigazgatásilag önállóak, azonban mindössze huszonegy olyan akadt, ahol a magyarok többségben voltak, melyek zöme 1000 fő alatti népességű kisközség. Ezer fő feletti magyar közösség – többségben – csak hét (Alsóittebe, Torda, Magyarcsernye, Szaján, Padé, Torontálvásárhely, Székelykeve) faluban élt, azaz a természetes asszimiláció itt is felgyorsult.

A fentiek alapján nem meglepő, hogy a Bánság harminckilenc egykori járását figyelembe véve egyetlen egy (törökkanizsai) maradt, ahol nem román vagy szerb többség alakult ki, ez is csak annak köszönhető, hogy nyolc települése (Kiszombor a nagyszentmiklósi járáshoz tartozott) Magyarországon maradt és homogenizálódott. A legnagyobb etnikai térvesztést (megsemmisülést) a németek szenvedték el a vizsgált régióban. Az 1950-90 közötti négy évtized során a *németek* folyamatos térvesztésével párhuzamosan egy *újabb kolonizáció bontakozik ki*, immáron *az elhagyott sváb házakba költöző román, cigány és magyar lakosok révén*.

A falvak német lakossága is gyorsan csökkent, nem véletlen, hogy *az egész Bánság területén 30843 német anyanyelvű maradt (1,67%), amelyből 13206 fő Temesváron élt.*

57. táblázat: A népességszám alakulása nemzetiségek szerint a Bánságban (1890-2002)
Table 57. Distribution of population by national minorities in the Bánság (1890-2002)

Évek	Össz. népesség	német	magyar	szlovák	cseh	cigány	szerb	román	bolgár	horvát	krasován	ruszin	egyéb
	fő												
1890	1439126	387580	131139	19118	7298	8602	263273	567572	14039	8421	2969	264	28745
1910	**1582133**	**378545**	**242152**	**22131**	**8100**	**14258**	**284329**	**592049**	**12500**	**4872**	**7210**	**2392**	**5209**
1930	1567405	364298	205409	18676	6712	404	308862	594005	11244	3273	6113	5545	42033
1949/59	1623227	153502	214986	20701	6177	2114	419804	704364	11083	4370	6798	3910	74337
1991/92	1851580	30843	152609	17655	4190	13108	474841	988641	6048	4089	2708	5811	145016
2001/02	**1698339**	**21937**	**142721**	**20597**	**4761**	**40588**	**456622**	**943013**	**7287**	**10969**		**11452**	**54562**
	százalék												
1890	100,0	26,9	9,1	1,3	0,5	0,6	18,3	39,4	1,0	0,6	0,2	0,01	2,54
1910	**100,0**	**24,5**	**15,3**	**1,4**	**0,55**	**1,0**	**18,0**	**37,4**	**0,8**	**0,3**	**0,5**	**0,15**	**0,3**
1930	100,0	23,25	13,1	1,2	0,45	0,02	19,7	37,9	0,7	0,2	0,4	0,35	2,68
1949/59	100,0	9,5	13,2	1,3	0,38	0,13	25,9	43,4	0,7	0,3	0,4	0,24	4,6
1991/92	100,0	1,7	8,3	0,95	0,2	0,7	25,7	53,5	0,3	0,2	0,15	0,3	7,8
2001/02	**100,0**	**1,3**	**8,4**	**1,2**	**0,3**	**2,2**	**26,9**	**55,5**	**0,4**	**0,6**		**0,7**	**3,2**

Az 1989 utáni lavinaszerű exodus nyolc generáció tapasztalata során kiérlelődött kollektív döntés volt, a kivándorlás fő iránya Ausztria, Németország és Amerika volt. A bánsági svábok bizalma a mindenkori nemzetállamok mindenkori kormányzatai iránt visszavonhatatlanul lerombolódott, ezért önmagukat megmentendő, semmilyen más utat nem láttak, mint a végérvényes kivándorlást. *Ezt a végkifejletet jelzi a 16. térkép is, ahol Román-Bánság mindössze négy településén (Sadova Veche, Lindenfeld, Garina, Brebu Nou) maradtak a németek többségben,* míg a 10% feletti értéket Stájerlak, Tirol, Secu, Petrosa Mare, Bacova, Tomnatic, Gottlob, Comlosu Mic, Vizejdia, Új-Arad és Kisszentmiklós településeken érték el *(17. térkép)*. Román-Bánság 641 települése közül 60 kivételével minden településen a románság került abszolút többségbe.

A korábban jellemző multietnicitás a legtöbb helyen megszűnt illetve felváltotta egy másfajta, a beköltözések révén kialakult sokféleség, amely új problémákat hozott felszínre. A beköltözők területi, nemzetiségi és kulturális rekrutációja; a többnyire azonos nemzetiségű (román), de igen sokféle gyökerű népesség kevés összetartást mutat, hagyományos értelemben nincs kialakult faluközösség, egyfajta gyökértelenség, hagyománytalanság és a lokális kezdeményezések hiánya jellemző. Az Osztrák-Magyar Monarchia kolonizációs ideológiáját felváltó nemzetállamú politizálás a homogenizációt szolgálta. A mindenkori államalkotó nemzettel való azonosulás igénye és gyakorlata az egyes nemzetiségeknél eltérő mértékben jelentkezett. A homogenizációs tendenciák, a történelem viharai és az elmúlt évtizedek migrációi ellenére létezik egyfajta bánsági öntudat, regionális identitás, melynek önmeghatározásában hangsúlyosan szerepel a tolerancia és a kulturális sokszínűség. E bánsági öntudat fő szószólói a Németországba költözött svábok, akik értékorientált módon integrálták a megfogyatkozott vagy eltűnt bánsági társnépek tradícióit és ma is olyan erős lokális kötődésük, hagyományápolásuk, – emlékművek állítása –, amelyek szükségessé teszik a kitelepedettek által is tovább *éltetett „virtuális" Bánság kutatását* is.

XII. 8. A kulturális homogenizáció útján /1918-2008/

A Bánság kulturális sokszínűsége egyedülálló volt a történelmi Magyarországon, mely napjainkra ugyan veszített fényéből, miként etnikai-nyelvi összetétele is markánsan megváltozott, azonban *még ma is a Kárpát-medence sajátos kultúrföldrajzi régiója.* A Bánságban két évszázadon át az etnokulturális másságok egymásmellettisége határozta meg a mindennapok és a helyi nyilvánosság szféráját is. A Bánság a békés együttélés modellje volt 1867 és 1918 között, a kölcsönös megértés, az etnikumok és felekezetek közötti kapcsolatok létesítésének mintája. Figyelemre méltó, hogy *egyetlen helyi etnikai vagy vallási közösség sem tekintette a többnyelvűséget veszélynek.* Inkább

lehetőségnek, ami összehozza az embereket. Az ország e részében élő népesség többnyelvűsége minden történelmi korszakban megfigyelhető, annak ellenére, hogy a nemzeti nyelv és kultúra mindig megpróbálkozott azzal, hogy befolyását a kisebbségi kultúrák kárára kiterjessze. A gazdasági érdekek mellett a kommunikáció és a kulturális örökség megértésének igénye ösztönzött arra, hogy megtanulják a szomszédos közösségek nyelvét. *A terület többnyelvűségét akár minden egyes lakója közös kulturális örökségének is nevezhetnénk.* A sodró lendületet megtörték, jelentős mértékben lefékezték a világháborúk megrázó eseményei és tragikus következményei, de közelről sem hamvasztották el teljesen. Napjainkra e régió interkulturális örökségének továbbvitele veszélybe került. A regionális tolerancia folytonossága azonban fenntartható. *Az európai sokféleséggel összekötő hidat, a többnyelvűséget nagyrészt elvesztette a régió.* A népesedési statisztikák ezt egyértelműen kimutatják, de e nélkül is nyilvánvaló. *A határ menti területek is homogenizálódtak, így mindössze három eltérő kultúra, nyelv és vallás találkozási övezetévé degradálódtak, amely mindenképpen visszalépést jelent a XX. század első évtizedeihez képest.* Tovább szegényedett a Bánság etnikai arculata, egyhangúbb lett és az 1910-es évekhez képest újabb nagy múltú népek és kultúrák semmisültek meg, illetve élik végnapjaikat.

A történelmi Magyarországon a román kisebbség növekedése jóval meghaladta a magyarságét, vagy a szerbek lélekszámának gyarapodása a magyarokét, ugyanakkor 1920 után Romániában és Jugoszláviában nemcsak a magyarság, hanem mindegyik kisebbség lassúbb vagy gyorsabb ütemben, de mindenképpen lemorzsolódott. A találkozás, a keveredés és az együttélés mindenképen segíthette volna az egymás mellett élő népek gazdagodását, azonban a fentiekben vázolt folyamatok, a zárt határokkal felerősödve mindezt gyakorlatilag lehetetlenné tették, mely eddig az elkülönülést jelentette az itt élők számára. A gazdasági éltető erő elkötésével a térség helyzete és egyik meghatározó közösségének, a németségnek a sorsa megpecsételődött. *Az együttélés kérdése a multikulturalizmus vonatkozásában illetve képében kerül terítékre.* A multikulturalizmusról jelen összefüggésben elmondhatjuk, amit a statisztikáról szokás: mindent megmutat, csak a lényeget takarja el. Az aszimmetria egyértelmű: ami a nemzet vonatkozásában jogforrás, azt a – vele együtt élő – kisebbségi közösségek esetében kulturális jegyként kezelik.

A Bánságban ma is más a magyar életérzés, valóságértékelés, nemzeti tudat. Ezt az érzést még a bácskaiak sem tudják megérteni, és nem is érthetik meg. Szabadkán, Zentán, Kanizsán és a bácskai magyar falvakban a bánsági magyar úgy érzi magát, mintha Magyarországon járna. Mindenhol magyarul beszélnek, magyarul köszönnek az emberek és a kórházban az orvos is magyarul szól a beteghez. A bácskai ember tud harcolni a jogaiért, mert még magyarul, anyanyelvén beszélhet a postán, a bankban, az üzletben, a községházán. A Bácska „belső anyaország" a Szerb-Bánságban élő magyar szórványoknak. A

„belső anyaországnak" pedig egyben és másban pótolnia kell, ha lehet, a nemzet „törzsének" segélynyújtását. A németek exodusszerű kitelepülése, a falvakból kivándorolt németek házai potencialitásként, olykor székely és román falvakat mozdított meg és jelentős csoportokat indított útra. Elegendő a bánsági nagyvárosok közül a temesvári változásokat nyomon követni. 1890-ben Temesvár domináns etnikuma a német. 1910-ben a magyarok szinte elérik a németek létszámát – 28,5 és 31,6 ezer fő –, románok és szerbek alkotják a következő csoportot – 7,5 és 3,5 ezer fővel. 1941-ben és 1956-ban egy-egy váltás következett be: előbb a román népelem relatív többségre tesz szert – 46, 25, 37 ezer fős etnikumok –, 1956-ban a magyarok lélekszáma meghaladja a németekét – 30 a 24 ezerhez képest –, eközben a románság abszolút többséget szerez, azaz 75,8 ezer a 142 ezerből. Az 1992. évi statisztikai adatok alapján a 334 ezer fős Temesvár lakóinak 82%-a román (274 ezer fő), míg 2002-ben ez az érték 85,5%-ra emelkedett *(57. táblázat)*. 1992-ben 275 ezren vallották románnak magukat, 32 ezren magyarnak, a fennmaradó különbség – tíz etnikum képviselőiről van szó – nem adja ki még egyszer az utóbbi lélekszámot. *Az 1910-ben négynyelvű Temesvár mára egynyelvűvé vált.* És ami ennél is lényegesebb: jórészt olyanok révén vált román egynyelvűvé, akik gyermekkorukban nem hallottak – Moldvában, Olténiában – más szót, mint románt. Vagyis az interperszonális kapcsolatok nyelve nemcsak azért román, mert a románok jelentős többségben vannak, hanem mert nem tudnak, nem tanulhattak meg – a gyermeki nyitottság éveiben – egy másik nyelvet is. *A Bánságban két évszázadon át az etnokulturális másságok egymásmellettisége határozta meg a mindennapok és a helyi nyilvánosság szféráját is.* A közösségek, illetve tagjaik etnikai voltukkal kapcsolatos azonossági deficitüket, amennyiben megélték, más területekről vett energiákkal egyenlítették ki. Az etnosz kontra polgár ellentételezettségből rendre ez utóbbi jegyei váltak meghatározóvá. A fenti struktúrát a gazdasági többlettartalom éltette. A többnyelvűség ma már jobbára csak közösségi emlék, a többségi románok talán még kevésbé beszélik egyik vagy másik itteni etnikum nyelvét, mint amennyire egyik kisebbség a másikét.

A Bánság bemutatott kulturális sokszínűsége, reményt nyújtó értelemben akkorra szűnt meg, amikor a Nyugat a mássággal szembeni tolerancia terén utolérhette volna. Az utóbbi fél évszázad alatt a Bánság nagyvárosaiból kikopott a német és a magyar – a négynyelvűség csak a nagyobb városokra volt jellemző Trianon előtt is –, hogy a többi etnikai csoportot ne is említsük.

XIII. Felhasznált irodalom

Ács Z. (1984): Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Budapest.

Acsády I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720-21). Magyar Statisztikai Közlöny XII. Budapest, p. 288.

A.Bejan (1995): Banatul in secolele IV-XII. Temesvár, p. 224.

A. Krischan: Das Banat – Kaiserliche Provinz im Südosten 1718-1778. In: Österreich und die banater schwaben, pp. 33-46.

A. Krischan (1984): Die deutsche periodische Literatur des Banats: Zeitungen, Zeitschriften, Kalender; 1771-1971; Bibliographie, Wien: Als Manuskript vervielfältigt,

A. Krischan (1993): Deutsche Beiträge zur Banater Historiographie 1860-1980. Freiburg, p. 144.

A. Krischan (1996): Gesamwelte Beträge zur Kulturgeschichte Des Banats (1942-1996). Bécs, 1996. I/p. 383, II/p.277.

A. Krämer – J. Kupi (1987): Ulmbach – Neupetschek (Gesichte einer deutchen Gemeinde im Banat, 1724-1984). Rechberghausen, p. 471.

A. Rödler (1985): Bilder einer donauschwäbischen Großgemeinde im Banat, Franzfeld: 1792-1945; Reutlingen.

Arday I. (2002): Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP Kiadó, Budapest

A. P. Petri (1982): Die Präsidenten und Räte der Temeschburger Landesadministration: (1718-1779) Mühldorf (Neue Banater Bücherei).

A. P. Petri (1984): Deutsche Mundartautoren aus dem Banat (Schriftenreihe der Landsmannschaft der Banater Schwaben aus Rumänien in Deutschland; 14) München.

A. P. Petri (1989): Kurzbiographien Einiger Deutsher Abgeordneten und senotoren, die zwischen 1919 und 1939. Münhldorf, pp. 36-50.

A. Ţintă (1972): Colonizările habsburgice în Banat 1716-1740, Timişoara.

Bácskai V. – Nagy L. (1984): Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest, p. 402.

Bak B. (2003): Magyarország történeti topográfiája. História Könyvtár, Bp.

Bálint S. (1957): Szegedi szótár 1-2. kötet. Budapest Ak. Kiadó, p. 863, p. 704.

Banner J. (1925): Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földrajzi Közlemények LIII. pp. 75-79.

Baróti L. (szerk.) (1893-1907): Adattár Délmagyarország XVIII. századbeli történetéhez. Budapest.

Baróti L. (1892): A bánsági legrégibb német településtörténete. Történelmi és Régészeti Értesítő.

Bartha E. (1992): Etnikai rétegződés a dél-bánsági magyarság szokásrendszerében. In: Novák László (szerk.): Hiedelmek és szokások az Alföldön II. Nagykőrös, pp.629-637.

Barta J. (1984): A kétfejű sas árnyékában. Magyar História. Budapest. p. 231.

Becsei J. (szerk.) (2002): A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága. Szeged, p. 384.
Beluszky P. (1982): Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek? Földrajzi Értesítő 2-3. sz. pp. 315-324.
Beluszky P. (1990): Magyarország településföldrajza. Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 305-428.
Beluszky P. (1992): Magyarország városhálózata 1900-ban. Enyedi György emlékkötet. Budapest, pp. 91-128.
Beluszky P. (1966): Magyarország kiskereskedelmi központjai. Földr. Ért. 1966/2. sz. pp. 235-251.
Beluszky P. (2000): Egy fél siker hét stációja, avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországán. In: Alföld és Nagyvilág (szerk.: Dövényi Z.) MTA FKI, Budapest.
Beluszky P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, p. 234.
Beluszky P. (2008): Magyarország történeti földrajza I-II., Budapest – Pécs, Dialóg Campus kiadó. p. 382. ill. 453.
Beran O. (1891): Temesvár és vidéke írásban és képekben. Temesvár, p. 309.
Berend T. I. – Ránki Gy.(1955): Magyarország gyáripara az imperializmus első vh. előtti időszakában (1900-1914) Budapest, Szikra Kiadó, p. 396
Berend T. I.: A magyar gazdaság 100 éve. Budapest, p. 385.
Berend T. I.: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozódás Magyarországon 1867-1914. Budapest, p. 376.
Berkeszi I. (1900): Temesvár szabad királyi város kis monográfiája. Temesvár.
Blazovich L. (1986): A Körös-Tisza-Marosköz középkori településrendje. Szeged, p. 207.
Bodor A. (1914): Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Stephaum, Budapest, p. 14.
Bodor A. (1909): Temesvár és Délmagyarország múltja, jelen közállapotai és turisztikai leírása; Temesvár; é. n.
Boros L. (2006): A Bánát szőlő és borgazdasága 1790-1920. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 3-18.
Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye és Temesvár). p. 463, p. 294.
Borovszky S. (1896): Csanád vármegye története 1715-ig I-II. kötet. Budapest, p. 500, 647.
Bottlik Zs. (2003): Adatok Bács-Bodrog vármegye vallási-etnikai képéhez (1715-1851). Nyíregyháza, pp. 117-144.

Bottlik Zs. – Kókai S. (2002): A Bánság népességváltozási tendenciái 1949-90 között, különös tekintettel a határmenti területekre. Határon innen – Határon túl konferencia. Szeged.
Bőhm L. (1867): Dél-Magyarország vagy az ún. Bánság külön története. 1-2. köt. Budapest.
Buchmann K. (1936): A déli telepítések története. Budapest.
Bulla B. – Mendöl T. (1999): A Kárpát-medence földrajza. Budapest, p. 420.
C. Fenesan (1997): Administratie si Fiscalitate in Banatul imperial (1716-1778). Temesvár, p. 210.
Cholnoky J. (1935): Hazánk és népünk egy évezreden át. Budapest, 1935. p. 530.
Cholnoky J.: A Föld és élete VI. köt. Magyarország földrajza. Budapest. p. 529.
Cholnoky J. (1983): Magyarország földrajza. Budapest, p. 530.
Czirbusz G. (1880): A dél-magyarországi bolgárok etnographiai magánrajzai. Temesvár. p. 28.
Czirbusz G. (1902): Körutazás a Délvidéken. Budapest (Turisták Lapja).
Czirbusz G. (1913): A dél-magyarországi németek. Budapest, p. 37.
Csüllög G. (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 1-4. szám. pp. 100-130.
Daczer K. (1997): Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843-44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.
Danyi D. – Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.
Dávid Z. (1957): Az 1715-20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics J.). Budapest, pp.12-21.
D. Bechtel – X. Galmiche (2008): Le Banat – un Eldorado aux confins. Paris-Sorbonne, Centre Interdisciplinaire de Recherches Centre-Européennes Université de (Paris IV), Cultures d'Europe Centrale, p. 350.
D. Đ. Momčilović, (1977): Banat u narodnooslobodilačkom ratu. - Beograd: Vojnoizdavački zavod, (Ratna prošlost naših narodi narodnosti; 199) (Monografije jedinica NOV i PO Jugoslavije;47).
D. Radosav (2002): Arătarea Impăratulni. Intrarile imperiale in Transilvania si Banat (sec. XVIII. – XIX.). Discurs si reprezentare. Kolozsvár, p. 194.
Déri Gy. (1909): Temes vármegye és Temesvár. Temesvár, p. 407.
D. J. Popovič (1953): Srbi u Banatu dokroja osamnalstag veka. Istorija maselja i stanovnistva. Naučna knjiga. Beograd.
Domokos L. (1992): Magyarok a Délvidéken. Irinyi Kiadó, Budapest.
D. Radosav (2003): Culture Si Unanisun in Banat (secolul XVII.) Temesvár, p. 298.
D. M. Andrásy (2006): Banatul catolic al secolulni al XVIII. – bea illustrat in argintăria harocă. Temesvár, p. 97.

D. M. Andrásy (2006): Vararbeit für ein Familienbuch der katholischen Pforrgemeinde Modosch im Banat und chrer Filialen. Villing-Schwemmingen, p. 268.
E. Aldag (2006): Familienbuch der Stadt Lugosch (1721-1791). Villingen-Schwenningen, p. 311.
E. Hafner (1978): Die Kulturlandschaftsgenese der Banater Ebene nach der Türkenzeit: dargestellt am Beispiel der ländlichen Raumes; unter bes. Berücks. der Dörfer Peciu Nou [rumänisches Banat] und Banatski Karlovac [jugoslawisches Banat], Tübingen: Geogr. Inst. d. Univ.
Edvi I. A.(1914): A magyar korona országainak gyáripara 1906-1913.
E. K. Flassak (1983): Ernsthausen : das Schicksal eines deutschen Dorfes im Banat; ein Heimatbuch – Rastatt.
E. Volkmann (1928): Das Banat als Glied der österr. Militärgrenze im 18. Jh. bis zum Tod Maria Theresias. Wien.
Erdősi F. (1986): Területi érdekek szerepe az Alföld vasúti mellékvonal-hálózatának kialakításában. Alföldi Tanulmányok.
Erdei F. (1974): Magyar város. Budapest. p. 345.
Erdősi F. (1987): Az alföldi vasúti mellékvonalak építésekor felmerült gazdasági, településfejlesztési elvárások. Alföldi Tanulmányok.
E. Roth (1988): Die planmäßing angelengten Siedlungen in Deutsh-Banater Militärgrenzbezirk 1765-1821. München, p. 381.
Fényes E. (1847): Magyarország leírása I-II. Pest. p. 532.
Fényes E. (1851): Magyarország geográfiai szótára I-IV. kötet. Pest, 312., 285., 305., 350. p.
Fodor F. (1924): Magyarország gazdaságföldrajza. A főiskolai hallgatóság, a magyar gazdaközösség, közgazdák, iparosok és kereskedők számára. Bp.
Fodor F. (1929): Magyarország mezőgazdasági földrajza. Budapest, pp. 37–41.
F. Wilhelm – J. Kallbrunner (1939/40): Quellen zur deutchen Siedlungsgeschichte in Sudosteurópa. Verlag von Ernst Reinhardt in München, p. 415.
Frisnyák S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Tankönyvkiadó. Budapest. p. 212.
Frisnyák S.(1995): Tájak és tevékenységi formák. Miskolc-Nyíregyháza. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 2. sz. p. 287.
Frisnyák S.(1996): Magyarország kultúrgeográfiai korszakai (895-1920): In.: Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 338.
Frisnyák S. (szerk.)(1996): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 388.
Frisnyák S. (szerk.) (1998): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 538.
Frisnyák S. (szerk.)(2000): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, p. 509.
Frisnyák S. (2004): A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében (szerk.: Hanusz Á.). Nyíregyháza, p. 259.

Frisnyák Zs. (2000): Közlekedési vámok az Alföldön. In: Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.) Nyíregyháza, pp. 369-376.
Frisnyák S. – Tóth J. (szerk.)(2003): A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. Nyíregyháza-Pécs, p. 397.
F. Griselini: „Temesi Bánság története", 1780-ban jelent meg, egyidejűleg Milánóban (olaszul) és Bécsben (németül).
Gál Z. (1997): A magyarországi városhálózat pénzintézeti funkciói a századfordulón. /Kézirat/ Pécs.
Gál Z. (2008): Pénzintézeti szolgáltatások, In.: Magyarország történeti földrajza II. köt. Dialóg Campus kiadó, pp. 17-50.
Galántai J. (1989): Trianon és a kisebbségvédelem. A kisebbségvédelem nemzetközi jogrendjének kialakítása 1919-1920. Maecenas Könyvkiadó. Budapest. p. 229.
Galgóczy K. (1855): Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statisticája. Pest. p. 176.
Gergely A.(1988): Nemzetiség és urbanizáció. Budapest, p. 120.
Glatz F. (szerk.) (1988): Magyarok a Kárpát-medencében. Budapest.
Glaser L. (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények pp. 297-307.
Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar-Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. p. 233.
Gulyás L. (2006): A Délvidék regionális fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 55-68.
Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs-Budapest, pp. 25-45.
Gunst P. – Hoffmann T. (1976): A magyar mezőgazdaság a XIX-XX. században. Budapest.
Gyetvai P. (1992): A Tiszai Korona Került telepítési története I-III. Kalocsa
Gyimesi S. (1975): A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Budapest, Akadémiai Kiadó, p. 216.
Hajdú Z. (1996): A magyar közigazgatás történeti földrajza. In: Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 211-223.
Hajdú Z. (2006): A „Délvidék" értelmezése a magyar földrajztudományban. In.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 69-74.
Hanák P. (főszerk.) (1976): Magyarország története 1918-1919, 1919-1945 8. köt. Akadémiai Kiadó Budapest, p. 1397.
H. Retzlaff (1939): Deutsche Bauern im Banat. Berlin, p. 100.
Hantken M. (1878): A Magyar Korona országainak széntelepei és szénbányászata. Budapest.
Hanzély J. (1960): Magyarország közútjainak története, Útügyi Kut. Intézet; Bp.
Haraszthy L.: Torontál vármegye, ipar, kereskedelem, hitelügy és forgalom. Bp.

Heckenast G. (1991): A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Budapest.
Hegyi A. (szerk.) (1977): Szőreg és népe. Szeged, p. 403.
Hegyi A. (szerk.) (1984): Deszk története és néprajza. Deszk, p. 1127.
Hegyi K. (1982): Egy világbirodalom végvidékén. Magyar História. Budapest, Gondolat. p. 292.
Hóman B. – Szekfű Gy.: Magyar történet I-III., Bp. é.n.
H. Freihoffer (1983): Eigenverlag der Landsmannschaft der Banater Schwaben, München.
Ihrig D. (1973): A magyar vízszabályozás története. Budapest.
Jakabffy E. (1920): Krassó-Szörény végnapjai. Budapest.
Jakabffy E. – Páll Gy. (1939): A bánsági magyarság 20 éve Romániában 1918-1938. Budapest.
Jakabffy I. (2009): A Bánság népei. In.: Föld és Ember. Új folyam. 1-2. sz. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 17-36.
Jancsó Á.: A Bánság útügyei 1890-től 1914-ig, Műszaki Szemle 9-10.
Jancsó Á.: Az utasnak áldás. In: Regeli Délvilág. Szeged, 1993. jan. 30.
Jászi O. (1983): A Habsburg-Monarchia felbomlása. Gondolat. Budapest, p. 598.
J. Kallbrunner (1958): Das Kaiserliche Banat I. (Einrichtung und Entwicklung des Banats bis 1739) München, p. 93.
Juhász A. (szerk.) (1999): Táj és népi kultúra 3. Szeged.
Juhász K. (1944): A 100 éves Kübekháza 1844-1944. Makó, p. 61. Csanád vármegyei Könyvtár 39.
Juhász K. (1930-1947): A csanádi püspökség története 1-8. kötet. Makó, Csanád vármegyei könyvtár. p. 180.
Juhász K. (1994): A csanádi egyházmegye 1848/49-ben. In.. Tanulmányok Csongrád megye történetéből. 21. kötet. Szeged, pp. 63-77.
Kádár L. (1941): A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. Országos Táj- és Népkutató Központ, Budapest.
Kalapis Z. (1979): A Bánság Könyve (Riportok). Szabadka, p. 325.
Kalapis Z. (2008): Negyvennyolcnak nagy idejében. Bácskaiak és bánságiak a magyar szabadságharcban. Újvidék, Forum. p.173.
K. Freiherrn v. Czoernig (1855): Etnographia der Osterreichischen Monarchia. Bécs, p. 286.
K. Petersen – O. Schell – P. H. Ruth – H. Schwalm (1933): Handwörterbuch des Grenz = und Auslanddeutschtums. Breslau, p. 746.
Káldy-Nagy Gy. (2004): A csanádi szandzsák 1567-1579. évi összeírása. In: Dél-alföldi évszázadok 15. kötet. Szeged.
Kálmány L: Szeged népe 1-3. kötet
1. Ős-Szeged népköltése 1881. p. 216.
2. Temesköz népköltése 1882. p. 244.
3. Szeged vidéke népköltése 1891. p. 322.

Karakasevich K. (1942): A Maros-Tisza-szög földrajza. Szeged, p. 65.
Károlyi M. (1982): Hit, illúziók nélkül. Európa Könyvkiadó. Budapest, p. 512.
Keleti K.(1873): Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából. Budapest, 150 p.
Kemény Gy. (1917): Magyarország mezőgazdasága. Földrajzi Közlemények. XLV. köt. I. füzet. pp. 8–57. és IV. füzet. pp. 146-204. Budapest.
Képessy J. (1873): Javaslat a Bánság közbenső vízhálózatának szabályozásáról. Temesvár, p. 241.
Kis B. (1996): A békés-bánsági református egyházmegye története. In: Dél-alföldi évszázadok 5. kötet.
Kiss M. H. (1940): Kiszombor története. Csanád vármegyei Könyvtár 35. Makó, p. 166.
Kladiva O.: A Hegyi-Bánság ipartörténete. In.: www. banaterra. eu /2008. szept. 10./
K. Günther (1977): Geständnisse einer Drehorgel: Geschichten aus d. Banat, Heilbronn
Kocsis K. (1983): A Vajdaság nemzetiségi képének száz éve (1881-1981) Területi Kutatások 6. pp. 60-76.
Kocsis K. (1996): Az etnikai térszerkezet változásai a Kárpát-medencében. In: Kárpát-medence történeti földrajza. (szerk.: Frisnyák S.) Nyíregyháza, pp. 49-58.
Kocsis K. (1998): Etnikai földrajz. In: Általános társadalomföldrajz I. kötet. Dialóg-Campus Kiadó. Budapest-Pécs, pp. 277-301.
Kocsis K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár VIII. pp. 1-16.
Kókai S. (1985): Talajföldrajzi és hidrogeográfiai vizsgálatok a Dél-Tisza-völgyben. Szeged, (Kézirat). p. 30.
Kókai S. (1994): Az alföldi városok hierarchiarendszere és vonzáskörzetei a XIX. század közepén – Történeti Földrajzi Füzetek 2. sz. Nyíregyháza 1994. p. 24.
Kókai S. (1996): A Dél-alföldi városok hierarchiarendszere és vonzáskörzetei az 1850-es években. In: Kárpát-medence történeti földrajza. (szerk.: Frisnyák S.) 1996. pp. 495-512.
Kókai S. (1998): Adalékok a Dél-alföldi települések vonzáskörzeteinek vizsgálatához a XIX. század közepén. Földrajzi Kaleidoszkóp. Tanulmánykötet Krajkó Gyula professzor 70. születésnapjára. (szerk.: Tóth J. – Mészáros R.) Pécs-Szeged, 1998. pp. 225-244.
Kókai S. (1999): Az Alföld vonzásközpontjai és -körzetei a XIX. század közepén. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 7. kötet. Nyíregyháza, p.181.

Kókai S. (2000): Adalékok a Marosszög történeti földrajzához (XVIII-XIX. század). In: Az Alföld történeti földrajza (szerk.: Frisnyák S.). Nyíregyháza, 2000. pp. 303-320.
Kókai S. (2000): Arad-Hegyalja térszerkezeti helye és kapcsolatrendszere a XIX. században. In: Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza, 2000. pp. 247-261.
Kókai S. (2001): A Bánát településhierarchiai jellemzői és sajátosságai a XIX. század második felében. In: Term.tud. Közlemények 1. kötet. pp. 109-124.
Kókai S. (2001): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és sajátosságai a XIX. század közepén. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 10. kötet. Nyíregyháza, pp. 5-24.
Kókai S. (2001): A Bánát térszerkezeti sajátosságai a XIX. század közepén. I. Magyar Földrajzi Konferencia tanulmánygyűjteménye. Szeged, 2001.
Kókai S. – Bottlik Zs. (2002): Der ethnische-geographische Charakter des Banats und seine Eigenheiten 1890-1990. In.: Manuskript in OSI, Wien.
Kókai S. (2002): A bank és pénzügyi élet fejlődése a Bánátban 1845-1914 között. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Tudományos Testület 10. jubileumi Közgyűléssel egybekötött Tudományos Ülésének előadásai I-II. kötet. Nyíregyháza, 2002. pp. 161-166.
Kókai S. (2002): A kultúrtáj terjedése és változása a Marosszögben a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében (szerk. Füleky Gy.). IV. Tájtörténeti konferencia. Gödöllő, 2002. pp. 210-223.
Kókai S. (2002): A Bánát népességföldrajzi jellemzői és etnikai-térszerkezeti sajátosságai a XX. század elején (1910). In: Természettudományi Közlemények 2. kötet. pp. 169-180.
Kókai S. (2003): A Bánát népességváltozási tendenciái 1949-1990 között, különös tekintettel a határmenti területekre. In: Határok és az Európai Unió (szerk.: Szónokyné Ancsin Gabriella) Szeged, 2003. pp. 251-257.
Kókai S. (2003): Adalékok az urbanizációs folyamat bánsági sajátosságaihoz 1850-1910 között. In: Természettud.-i Közlemények 3. kötet. pp. 145-165.
Kókai S. (2004): A temesvári vár helye és szerepe a Délvidék védelmi rendszerében. In: Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895-1920). Nyíregyháza-Zürich, 2004. pp. 159-168.
Kókai S. (2004): A Bánát néhány népességföldrajzi jellemzője és sajátossága 1870-1910 között. In: Földrajzi környezet-történeti folyamatok (szerk.: Hanusz Á.). Nyíregyháza, 2004. pp. 193-224.
Kókai S. (2004): A Bánát fogalma és határainak változása 1779-ig. In: Természettudományi Közlemények 4. kötet. pp. 179-194.
Kókai S. (2004): Az állam- és közigazgatási határok változásának hatásai a Bánát népességére a XX. század folyamán. II. Magyar Földrajzi Konferencia. Szeged, 2004. konferenciakötet (CD)

Kókai S. (2004): A bánsági folyók társadalmi-gazdasági szerepe és jelentősége a XVIII-XIX. században. In: A táj változásai a Kárpát-medencében (szerk.: Füleky Gy.). Gödöllő, 2004. pp. 233-240.
Kókai S. (2005): A Bánát természeti-környezeti adottságai, erőforrásai. In: Természettudományi Közlemények 5. kötet. pp. 189-205.
Kókai S. (2006): A Bánát helye a történelmi Magyarország regionális tagoltságában. III. Magyar Geográfus Konferencia. Budapest, 2006. (CD)
Kókai S. (2006): A Bánát ökológiai sajátosságai, különös tekintettel a mezőgazdaságra. In: Táj, környezet, társadalom. Tanulmányok Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére (szerk. Kiss A. – Mezősi G. – Sümeghy Z.) Szeged, 2006. pp. 391-402.
Kókai S. (2006): A felszíni vizek szerepe a marosszögi település alaprajzok kialakulásában, változásában, a XVIII-XIX. században. In.: A táj változásai a Kárpát-medencében. Település a tájban (szerk.: Füleky Gy.) Gödöllő, 2006. pp. 325-332.
Kókai S. (2006): A Délvidék történeti földrajza (szerk.: Kókai S.). Történeti földrajzi tanulmányok 9. kötet. Nyíregyháza, 2006. p. 314.
Kókai S. (2006): A Bánát szerepe és jelentősége a történelmi Magyarország gazdaságában. In: A Délvidék történeti földrajza (szerk.: Kókai S.) pp. 135-150.
Kókai S. (2006): Bánát állattenyésztése a XIX. század második felében. In: Természettudományi Közlemények 6. kötet. pp. 167-190.
Kókai S. (2006): Attraction centres and districts in Bereg country in the middle of the XIX. century. In: Acta Beregsasiensis V. évfolyam. Beregszász. 1. kötet. pp. 86-99.
Kókai S. (2007): A Marosszög demográfiai jellemzői és sajátosságai 1870-2002 között. In: Határok és Eurorégiók (szerk.: Szónokyné Ancsin G.) Szeged, 2007. pp. 243-252.
Kókai S. (2007): A Bánát demográfiai jellemzői és sajátosságai 1890-1990 között. In: A társadalmi földrajz világai (szerk.: Kovács Cs. – Pál V.) Szeged, 2007. pp. 303-324.
Kókai S. (2007): Kiszombor földrajzi környezete. In: Kiszombor monográfiája (szerk.: Marosvári A.). Kiszombor, 2007. pp. 5-29.
Kókai S. (2007): A Bánát helye, szerepe és jelentősége a történelmi Magyarországon (1718-1920). In: A Határok Kutatója. Tanulmánykötet Pál Ágnes tiszteletére. (szerk.: Szónokyné Ancsin G. et. al.) Szeged-Szabadka, 2007.pp.159-172.
Kókai S. (2007): Attraction Centres of Bihar Country in the Middle of the XIX. century. In: Studia Universitatis Babes – Bolyai, series Geographia, 1/ 2007. Kolozsvár. pp. 139-147.

Kókai S. (2007) Demographical features of the Bánát between 1910-2002. In: IV. Európai Kihívások konferenciakötet (szerk.: Gulyás L.) Szeged, pp. 403-409.

Kókai S. (2007): Development of the settlement network in the Bánát with special regard to the space structure (1718-1910). In: Peja Győző emlékkönyv (szerk.: Frisnyák S. – Gál A.) Nyíregyháza-Szerencs, pp. 183-201.

Kókai S. (2007): Place and role of the Bánát in the historical Hungary (1870-1920). In: Régiók a Kárpát-medencén innen és túl (szerk.: Gulyás L.). Baja, pp. 605-612.

Kókai S. (2007): Agricultural space structure of the Bánát in the second half of the XIX. century. In: From villages to ciberspace. In commemoration of the 65th birthday of Rezső Mészáros, Academician. Department of Economic and Human Geography University of Szeged, pp. 315-328.

Kókai S. (2007): Development of the settlement network in the Bánát (1718-1910). Nyíregyháza, In: Természettudományi Közlemények 7. Nyíregyháza, pp. 57-68.

Kókai S. (2008): A Bánát helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában a XX. század elején. In: Közép-Európai-Közlemények 1.sz. (szerk.: Gulyás L.) Szeged, 2008. pp. 60-70.

Kókai S. (2008): A Bánát etnikai térszerkezete a XXI. század elején, különös tekintettel a magyarokra. In.: Magyarok a Kárpát-medencében, (CD) Szeged.2008. pp. 187-202.

Kókai S. (2008): Zombor a térben, Zombor a tájban. In: Marosvidék (szerk. Szilágyi S.-né et. al.) IX. évf. 2. szám 2008. aug. pp. 24-32.

Kókai S. (2008): Adalékok a Temesi Bánság iparának fejlődéséhez /1718-1854/ IV. Földrajzi Konferencia. Debrecen, 2008. november 14-15. pp. 417-425.

Kókai S. (2008): The ethnic space of the Bánság in the beginning of the XXI. century. In: Neighbours and partners: on the two sides of the border. (Ed: I. Süli-Zakar). Debrecen, pp. 113-124.

Kókai S. (2008): Agricultural space structure of the Bánság at the end of the XIX century. In: VI. Alföldi Tudományos Tájgazdálkodási napok (szerk.: Futó Zoltán) Mezőtúr, (CD)

Kókai S. (2008): Development, characteristics and specifics of the traffic network of the Temes-Bánság /1718-1918/ In: Tanulmánykötet Dr. Göőz Lajos professzor 80. születésnapjára. Nyíregyháza, (szerk.: Hanusz Á.) pp. 207-226.

Kókai S. (2009): A balkáni népcsoportok szerepe a Temesi Bánság etnikai térszerkezetében /1718-2002/ In.: Balkán Füzetek 2009. évi különszám I. kötet. Magyarország és a Balkán, Pécs, PTE TTK FI KMBTK, pp. 87-101.

Kókai S. (2009): A regionalizmus és regionalizáció történeti alternatívái a Bánságban /896-1920/. In: Tanulmánykötet Dr. Krajkó Gyula professzor

80. születésnapjára. (szerk.: Tóth J. – Pál Á. – Szónokyné Ancsin G.) Szeged, 2009. pp. 135-147.
Kókai S. (2009): A Bánság mezőgazdasági körzetei a XIX. század végén. In: A Kárpát-medence környezetgazdálkodása. Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai Nyíregyháza-Szerencs, 2009. pp. 263-288.
Kókai S. (2009): A Bánság, mint sajátos kulturföldrajzi régió (1718-1918). In.: Közép-Európai Közlemények (szerk. Gulyás L.), 2009/4-5. pp. 92-101.
Kókai S. (2009): A trianoni államhatár kijelölésének problémái a torontáli háromszögben /1921-1925/ In.: „A Déli végeken". Tanulmányok a Magyarország és Jugoszlávia között a bácskai térségben kialakult hidegháborús konfliktusokról. Baja, 2009. pp. 25-32.
Kókai S. (2009): Additional information for the development of the industry in the Temes-Bánság (1854-1918). In: A Kárpát-medence környezetgazdálkodása. Az V. Tájföldrajzi Konferencia előadásai, Nyíregyháza-Szerencs, pp. 289-305.
Kókai S. (2009): Changes of Land Use in the Temes Bánság (1850-1900). In: Geografia Cassoviensis, ročník III., 2/2009. (ed: Zdenko Hochmuth) Danisovce-Kassa, pp. 92-101.
Korompai G. (1987): Az Alföld vízi útjai. Alföldi Tanulmányok, pp. 91-98.
Kovacsics J. (1963): Magyarország történeti demográfiája. Budapest.
Kövér Gy. (1979): Iparosodás agrárországban. Magyar História. Budapest, p. 257.
Kósa L. – Filep A. (1983): A magyar nép táji-történeti tagolódása. Budapest.
Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése(1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, pp. 93-118.
Kristó Gy. (1998): A vármegyék kialakulása Magyarországon. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Kristó Gy. (2003): Térszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged.
Kubinyi A. (2001): Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén. In: Dél-alföldi évszázadok 14. kötet. Szeged.
Kulcsár K. (2004): II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban (1768-73). Budapest, p. 271.
L. Kakucs (1998): Contributii la istoria Agriculturii din Banat (Sec. XVIII-XIX.) Temesvár, p. 275.
Láng S. (1960): A Délkelet-Alföld felszíne. Földr. Közl. pp. 31-43.
Lászlóffy W. (1982): A Tisza. Akadémiai Kiadó. Budapest, p. 610.
Legeza L. – Szacsvay P. (1992): Bácska és Bánság. Officina Nova, Békéscsaba
Lendvai J. (1911): Temesvár ipara, kereskedeleme, hitelügy és forgalom. Bp.
M. Werthan (204): Deutsche Agrarverhända im Banat (1891-1940). Bonn.
Magda P. (1819): Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékinek legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest. p. 165.

Majdán J. (2000): A vasutak körzetszervező hatása az Alföldön. In: Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza.
Marjanucz L. (1999): Szeged társadalma és népességfejlődése a 18-19. században. In: Studia Historica 2. Szeged, pp. 9-44.
Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. (szerk.: Zombori I.) Szeged, pp. 5-16.
Marjanucz L. (2003): Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében. In.: Autonóm közösségek a magyar történelemben, Kiskunfélegyháza, pp. 107-118.
Marjanucz L. (2003): A bánsági románok magatartása 1848 tavaszán. In: Belvedere Meridionale Kk. (szerk.: Kiss G. – Zakar P.) Szeged, pp. 51-69.
Marjanucz L. (2005): Szeged és Temesvár. A Délvidék regionális centrumai.
(Szegedin und Temeswar. Regionale Zentren des ungarischen Südlandes.) In Stduia Historica 8. (szerk.: Zombori I. Szeged, pp. 5-23.
Marjanucz L. (2007): A Temesi Bánság birtokviszonyai a XVIII. század végén. In: Európai kihívások IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia. (szerk.: Gulyás L.) Szeged, pp. 545-550.
Marjanucz L. (2008): A török kiűzésétől 1849-ig. A polgárosodó falu. In Kiszombor története. (szerk.: Marosvári A.) Kiszombor, pp. 210- 332.
Marosi S. – Sárfalvi B. (1975): Európa földrajza I. Gondolat. p. 629.
Marosi S. – Somogyi S. (1990): Magyarország kistájainak katasztere I-II. Bp. p. 1023. (Az Alsó-Tiszavidék, pp. 210-218.)
Márton Gy. (1914): A Maros alföldi szakasza és fattyúmedrei. Földr. Közl. pp. 282-301.
Márton Gy. (1927): A Maros síksági szakaszának folyómenti települései. Budapest, pp. 153-165. Föld és Ember VIII. évf.
Mendöl T. (1963): Település és környezet. In: Általános településföldrajz. Budapest, pp. 439-510.
*Mérei Gy. (*1944*):* Magyarország gyáripara az 1784-1785. évi gyárstatisztika tükrében. In. Magyar Ipar. 10-12. sz., 1944. 1.sz.
Mezősi G. (1983): Szeged környékének negyedkori és recens felszín-fejlődésének néhány kérdése a részletes geomorfológiai térképezések tükrében. Alföldi Tanulmányok. pp. 208-215.
Mezősi J. – Donáth É. (1954): A Tisza és a Maros oldott és lebegtetett anyagának vizsgálata. Hidr. Közl. pp. 140-149.
Mihaela Soroceac (2003): The regionalization of the climatic risk phenomna. Study case – The Banat Plain. (Kézirat).
Miklós P. (2006): A jelen kor vészes napjaiban. Dokumentumok a csanádi püspökség 1848/49-es történrtéhez. Szeged, p. 112.
M. Petrov (1974): Svilarstvo u Vojvodstvu Srbija i Tamiški Banat 1850-1860. Novi Sad: Institut za Izučavanje Istorije Vojvodine, (Monografije;7)

Milleker B. (1915): Dél-Magyarország középkori földrajza. Temesvár.
Milleker R. (1928): Dél-Magyarország az őskorban. Szeged.
Milleker F. (1925): Geschichte der Banater Militargranze(1764-1873) Pancsova
Mokry E.(1880): A bánsági vizek szabályozásának történeti ismertetése. In: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye. Budapest, p. 409-440.
Mózes M. (1998): Regionális modernizáció Erdélyben, a Bánságban és a Tiszántúlon 1867-1914. Debrecen.
Nagy I. – Kugler J. (szerk.): Lehet-e három arca e tájnak? MTA RKK. Békéscsaba-Pécs, 2004. p. 286.
Nagy M. (2003): A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején. Bp. Gondolat. (CD)
Nagy M. M. (2006): A Délvidék mint geopolitikai puffer. In: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza.
Nagy M. M. (2007): Világjáró magyar katonák. Zrínyi Kiadó. Budapest, p. 272.
Nemes-Nagy J. (1997): Régió, regionalizmus. Educatió VI. pp. 3-10.
N. Hess (1981): Heimatbuch der Banater Schwestergemeinden S[ank]t Hubert, Charleville, Solturn. München.
*Ormos Mária (*1983) *:* Padovától Trianonig. Kossuth Kiadó, Budapest, p. 452.
Paládi-Kovács A. (2006): Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880-1914). In: Délvidék történeti földrajza. Nyíregyháza.
Palkó A (1979).: Tutajozás a Maroson. Korunk Évkönyve.
Papp-N. – Tóth J. (1999): A regionális fejlődés elméleti kérdései a Kárpát-medencében. Limes 1999/3-4. sz.
Pál Á. (2001): Településalkotó szférák vizsgálata a Dél-Alföld országhatár mentén fekvő kisvárosaiban a határ két oldalán. In: Földrajzi Konferencia Tanulmánykötet. Szeged, 2001.
Pál Á. (2003): Dél-alföldi határvidékek. Pécs. p. 235.
Pál Á. – Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határon innen - határon túl. Nemzetközi Tudományos Konferencia. Szeged, 1996. szept. 2-4. p. 280.
Peja Gy. (1935): Makó és környékének felszíne. In.: Csanádvármegyei Könyvtár 27. Makó. p. 25.
Pesty F. (1878): A szörényi bánság története. Budapest.
Pesty F. (1882): Krassó vármegye története. Budapest.
Pécsi M. (szerk.): A tiszai alföld. Akadémiai Kiadó. Budapest, p. 450.
P. Oallde (1983): Lupta pentru limbă românească în Banat: apărarea şi afirmarea limbii române, la sfîrşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului al XX-lea Timişoara : Ed. Facla.
Pinczés Z. (2000): Erdély gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv 8. pp. 9-85.
Pozsár V. (2005): A természeti környezet változása és szerepe a Bánság gazdaság- és településfejlődésében a XX. század elejéig. PhD-disszertáció.
Prinz Gy. (1926): Magyarország földrajza, Pécs.

Prinz Gy. – Cholnoky J. – Teleki P. – Bartucz L. (1938): Magyar Földrajz I. Budapest, pp. 293–341.
R. Cretan (2006): Etnie, Confesiune si optiune electorala in Banat. Temesvár, p. 256.
Remport Z. (2003): A Kárpát-medence vasgyártása a neoabszolutizmus korában, 1850-1867. Budapest, p. 196.
R. Vârtacia (2005): Barock im Banat. Bécs, p. 335.
R. Weber (1995): Die Turbulenzen der Jahre 1918-1919 in Temeschburg.
Sajti E. (1987): Délvidék 1941-1944. Kossuth Kiadó, Budapest.
S. Jordan (1967): Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert. München, p. 212.
Somogyi É. (1981): Abszolutizmus és kiegyezés 1849-1867. Magyar História. Budapest, p. 225.
Suba J. (1993): A Dualista Magyarország államhatárainak kialakulása 1868-1918 között. In: Dualista Magyarország rendvédelme. pp. 87-101.
Süli-Zakar I. – Csüllög G. (2003): A dunántúli regionalizmus történeti előzményei. In: A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza. (szerk.: Frisnyák S. – Tóth J.) Nyíregyháza-Pécs, pp. 29-42.
Süli-Zakar I. – Csüllög Gábor (2003): A regionalizmus történeti előzményei Magyarországon. In. A terület és településfejlesztés alapjai (szerk.: Süli-Zakar I.). Dialóg Campus, Budapest-Pécs.
Süli-Zakar I. (1997): Régiók a földrajzi térben. Comitatus VII. pp. 3-4.
Szabó A. M. (2005): Erdély, Bánság és Partium történeti és közigazgatási helységnévtára. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
Szabó I. (1954): Bács-Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1552-ből. Budapest.
Szabó J. (1992): Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek. In: Dél-alföldi évszázadok. 3. köt. Csongrád megyei Levéltár.
Szádeczky L.(1912): A céhek történetéről Magyarországon. Budapest.
Szalkay G. (1847): Ipari címtár. Pest, p. 408.
Szász Z. (szerk.) (1986): Erdély története I-III. köt. Akadémiai Kiadó. Bp. p. 1945.
Szentkláray J. (1905): A szerb monostoregyházak történet. In: Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók (1617-1625). Szeged, p. 484.
Szondi I. – Gyémánt R. – Petres T. (2003)*:* A szerbiai Vajdaság az ezredfordulón, a népszámlálási adatok tükrében. In: Területi Statisztika 6. (43.) évf. 4. sz.
Szulovszky J. (szerk.): A magyar kézművesipar története. Budapest, p.285.
Szűcs L. (1958): A marosmenti allaviumok talajföldrajzi törvényszerűségeinek feltárása Makó környékén. Agrokémia és Talajtan 1958/7. sz.
Szűcs L. (1960): Adatok a Dél-Tiszántúli löszhát talajföldrajzához. Földr. Közl.
Olchváry Ö. (1901): A magyar függetlenségi harc 1848-49-ben a Délvidéken. Budapest, p. 187.

Tímár J. (szerk.): Az „alföldi út" kérdőjelei. MTA RKK ATI. B.csaba. p. 320.
Tímár J. (szerk): Határkonstrukciók magyar-szerb vizsgálatok tükrében. Békéscsaba 2007. p. 127.
Tóth B. (1933): A nemzetiségi kérdés és a kiegyezés-korabeli „Közép-Európa" francia elgondolása. Debreceni Szemle. (Különlenyomat) pp. 1-12.
Tóth J. – Csatári B. (1983): Az Alföld határmenti területeinek vizsgálata. Területi kutatások 6. p. 69.
Tóth J. (1988): Urbanizáció az Alföldön. Budapest. Akadémiai Kiadó. p. 200.
Tóth J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Papp N. – Tóth J. (szerk.): Európa politikai földrajza. JPTE TTK University Press, Pécs.
Tóth J. (2001): Általános társadalomföldrajz I. Budapest-Pécs, Dialóg-Campus. p. 484.
Tóth J. – Kókai S. (2009): Realitás vagy illúzió: a Bánsági Köztársaság. In: Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában – a múltban és a jelenben. (szerk.: Kupa L.) Pécsi Tudományegyetem, 2009. pp. 148-162.
Tövissi J. (1996): Erdély természeti földrajza. Nyíregyháza. p. 96.
Urosevics D. (1969): A magyarországi délszlávok története. Budapest.
Varga E. Á. (2000): Erdély etnikai és felekezeti statisztikája III. kötet. Teleki László Alapítvány. Budapest-Csíkszereda, pp. 445-636.
Varga Gy. (1880): Magyarország hitelintézetei. In: Hivatalos Statisztikai Közlemények. Budapest, pp. 1-95.
Varga Gy. (1896): A magyar hitelügy és hitelintézetek története. Bp., p. 320.
Varga Gy. (1913): Magyarország hitelintézeti statisztikája 1894-1909. Budapest. In: Hivatalos Statisztikai Közl. pp. 1-399.
V. Rus (2008): Operarii in Vinea Domini. (Missionarii iezuiti in Transilvania, Banat si Partium 1579-1715). Kolozsvár, p. 548.
V. Sencu (1983): Plaiuri din Banat: Caraş-Severin. – Bucureşti.
Virágh F. (1983): Adatok a dél-alföldi mezőgazdaság tőkés fejlődéséhez 1880-1910. In: Agrártörténeti Szemle XXIII. kötet.
V. Tircovnicu (1978): Istoria învătămintului din Banat pînă la anul 1800, Bucuresti.
V. Margan (1942): Das Banat. Versec, p.127.
Vofkori L. (1994): Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza. Nyíregyháza, p. 411.
W. Mayer (2008): Landwirtschaft im Banat und Siebenbürgen von Deutchen Banner und Fachkräften Gepragt. Spraitbach, p. 569.
W. Kauschitzky (2000): Die Banater Volksarchitektur Stil und Ornametik. Kolozsvár, p. 60.
Zsámboki L.(1982): Magyarország ércbányászata a honfoglalás korától az első világháború végéig. Miskolc, p. 432.

Források

A DKMT eurorégió stratégiája. Békéscsaba, MTA. RKK. ATI. 2005.

A francia keleti hadsereg összefoglaló jelentése a magyarországi helyzetről 1918. dec. 27. (irat FDD száma:111, iratszám:54, irat típusa:5.284/3 sz. irat, Titkos, keltezési hely: Párizs).

A Kalocsai Érseki Tartomány térképeinek katalógusa (összeáll. Dóka Klára). Budapest, 1990.

A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája I-V. Budapest, 1897.

A Magyar Szent Korona Országainak népszámlálása. 36. rész. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, Atheneaum. Az 1910-es népszámlálás kötetei. KSH, Budapest, 1910-1914.

A Román Nemzeti Tanács levele, Orsz. Levéltár, Nemz. Min. 1918. IXX. tc. 240.

A Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár és a kapcsolódó intézmények térképei. No. 827-895.

Anuarul Statistic al Romaniei (Románia statisztikai évkönyvei) 1939-40, 1990-2006. Bucuresti, Institutul National de Statistica.

Az első katonai felmérés: Erdély és a Temesi Bánság. Arcanum Adatbázis Kft. Budapest, 2005.

A második katonai felmérés térképei (1876-79) alapján készült Magyar Királyság 1:144000 térképe B IX/A. 531.

A harmadik katonai felmérés térképszelvényei (Torontál vármegye), Budapest,

Az Osztrák-Monarchia posta- és úttérképei (1840., 1847., 1849., 1860.)

Banatica (1971-2003). Resicai Múzeum Évkönyvei.

Magyar, szerb és román népszámlálások adatai 1869-2002 között.

Magyarország művelési ágak szerinti terjedelme és földjövedelme. Buda, 1865.

Magyarország története I-X. kötet. (szerk. Hanák P.) Budapest, első, második, harmadik, hatodik és hetedik kötet vonatkozó fejezetei

Magyarországi takarékpénztárak főkimutatásai 1866-ban. In: Hivatalos Statisztikai Közlemények 1868. I. évf. 3. sz. pp. 121-123.

Magyarország történeti kronológiája I-IV. kötet. Budapest, 1982. p. 1258.

Monografia Geograpfica (A Republicii Populare Romine) I-II. Bukarest, 1960. p. 742; p. 509.

Neu ezredes: A királyi Magyarország térképe 1782-84. Orsz. Hadtört. Int. Térképtára, B IX/A. 1120.

Pannon Enciklopédia (1998) 2. és 6. kötet. Magyarország földje.

Reizner J. (1900): Szeged monográfiája I.-V. kötet.

Tenczer K. (1848): „ALAKPÉLDÁNYA az N.N. Vármegyében, kerület vagy városban létező posta és kereskedési útakról való kiegészítő táblának mellékletül az ahoz tartozó út térképhez. Ortszágos Levéltár.

Vízrajzi Atlasz Sorozat 19. kötet. Maros. Budapest, 1975. Vituki p. 26.